ספר זכרון
לקהילת
דרוהיטשין

ספר
דרוהיטשין

יזכור־בוך

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2026

ספר דרוהיטשין

יזכור־בוך

DROHICHIN BOOK

העורך : רעדאַקטאָר :
ד ו ד ש ט אָ ק פ י ש

Printed in Israel

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2026

נדפס בישראל, 1969
דפוס „אורלי", תל־אביב

תוכן הספר ● אינהאַלט פון בוך

הקדמה — משה צור 5
פאַרוואַרט — משה צור 7

א. היה היתה עיירה ● געווען אַמאָל אַ שטעטל

דוד שטוקפיש / דרוהיטשין — עלייתה ושקיעתה של עיירה . . 9
דוד שטאָקפיש / דראָהיטשין — אויפגאַנג און אונטערגאַנג פון אַ שטעטל 23
אהובה לינצ'בסקי / עיירתי דרוהיטשין 45
אהובה לינטשעווסקי / דערינערונגען פון די קינדער־יאָרן . . . 47
מנדל טורנובסקי / ארבעה דורות יהודיים בדרוהיטשין . . . 59
מענדל טורנאָווסקי / פיר דורות יידן אין דראָהיטשין . . . 71
ד"ר הענריק קאַרדאָש / צו דער געשיכטע און חורבן פון די יידן אין דראָהיטשין 89
הרב שלום־שכנא פאַלאַקעוויטש) / זכרונות פון אונדזער שטעטל 92
גרשון לעוו / די חברה קדישא און בית־הקברות 105
בעסי סטאָצקי / געראָטעוועט צוויי מיידלעך פון שמד . . . 107
חנה שמש / ביתי 109
צביה דמבסקי / „השומר הצעיר" וביתי 111
מענדל בן ברוך רעזניק / די דערוואַכונג פון דער דראָהיטשינער יוגנט . 114
מרים קליגר / בדרך לעיירה 117
הערשל סמאָלע / אַ דערמאָנונג 119
משה צור / בשתי מלחמות־עולם 121
משה צור / דורכגעמאַכט צוויי וועלט־מלחמות 142
צפורה פרידמאַן (וואצ'אז') / דרוהיטשין היהודית 169
שלמה וואַטשאַזש / פון דראָהיטשין קיין ארץ־ישראל — דורך פייער און פלאַם 175

ב. מדמויותינו ● פון אונדזערע געשטאַלטן

דמויות ומאורעות / פועה (פשה) קוט 189
הערשל רעזניק — אהובה לינטשעווסקי 196
יידן פון דראָהיטשין — משה צור 198
יוסף חרמוני ז"ל — בן־ציון קליגר 217
אברהם־חיים און חנה־באַשע צוקערמאַן ז"ל — יעקב סענאַלאָוויטש . 218
הציוני הראשון עולה לארץ־ישראל — מרים לוי (טורנובסקי) . . 223
מיין פאָטער ר' זאב אַוואָל ז"ל ; ר' פישל בייניש אַרלינסקי — חיים אַוואָל 225
מיין פאָטער שלמה דראָגיטשינסקי — דוד דראָגין 228
איסר ביסטרין ע"ה — ע. בן־עזרא 239
ר' אברהם־יצחק דער קדוש — חנא וואָלקער 235
סגן אלוף אהוד אלעד (אידלמן) ז"ל — ארגון יוצאי דרוהיטשין . . 236
גרשון סטאָצקי ז"ל — דוד דראָגין 237

ג. בנתיב היסורים והשואה • דער וועג פון פיין און אומקום

משה צור / יזכור ! 241
ליבע בראַנשטיין / איך וועל ניט פאַרגעסן ! 242
סוניה גולד / חיילים מחזירים אותי לעמי 246
י. סעגאַלאָוויטש / גירוש ז'ראָהיטשין 253
שמואל־מרדכי לעוו / טאָגבוך פון ליידן און פיין 258
פּלטיאל (פּעלטע) פוטרמן / חורבן דרוהיטשין 333
פּלטיאל (פּעלטע) פוטערמאַן / חורבן דראָהיטשין 348
וואָלף ווישניאַ / איבערלעבונגען פון אַ דראָהיטשינער ייד 372
שמחה בורשטין / דראָהיטשין אונטער דער היטלעריסטישער הערשאַפט 374
בעלאַ בראַנשטיין / די דערציילונג פון אַ 12־יאָריק קינד 375
ישראל דראַגאַטשינסקי / איך בין דער לעבעדיקער עדות 394
הינדע סערעשקאָ (בלומשטיין) / קריסטן האָבן מיך גערעטעוועט . 400
מירל רובינשטיין (פוטערמאַן) / מיינע מלחמה־יאָרן אין רוסלאַנד . 404
חנינא ליבזאָן / אין וואַלד און ביי גוטע פויערים 416
איטקע פוטערמאַן / מיר האָבן געקעמפט פאַרן לעבן 422
גבית־עדות פון גרשון לעוו 430
אידאַ ברוידע (אַרלאָוסקי) / אין דעם אוישוויצער גיהנום 432
פישל גרודע / געראַטעוועט זיך מיט מיינע ברידער 441
לאה ליטמאַן־גרודע / ניצול געוואָרן אַ דאַנק גוטע מענטשן . . 449
גדליהו גרודע / מיין לעבן איז געהאַנגען אויף אַ האָר... 453
בעלאַ גרודע־זילבערמאַן / אין גערעטעט פאַרן לעבן 461
שלמה גאָלדוואַסער / מיינע איבערלעבונגען אין דער צווייטער וועלט־מלחמה 465
חיים אַוואָל / דער יסורימדיקער נע־ונד 472
ע. ראַסטאַל / דער חסיד אומות העולם פון דראָהיטשין 481
פייגע רעזניק / מיין רעטער איז געווען אַ גלח 484
מענדל רעזניק / אין וואַלד און אין געטאָ 490
יואל רעזניק / אונדזער גאַנצע משפּחה האָט איבערגעלעבט 505
חיים לזר / נקמת אם 510

ד. בני דרוהיטשין בישראל ובתפוצות • דראָהיטשינער אין ישראל און אין די תפוצות

משה צור / דראָהיטשינער אין ישראל 521
דראָהיטשינער אין אַמעריקע — אין ליכט פון דאָקומענטן 526

ה. דפי־זכרון • געדענק־בלעטער

רשימת הקדושים 537
מודעות־אבל • נעקראָלאָגן 549

ו. English-Section • החלק באנגלית • ענגליש טייל

Foreword 3*
Ahuvah Linchevsky / My Childhood Memories . . 5*
Rabbi Shalom-Shahne Poley (Polakewich / Our Town Drohichin 15*
Bessy Stotsky / Jewish Girls Saved from Apostasy . 27*
Bella Bronstein / Odyssey of a Jewish Girl . . . 29*
Shmuel Mordehai Lev / Diary of Pain and Suffering . 42*

פתח דבר

„ספר דרוהיטשין" הרי זה — סיפורו של יישוב יהודי על נהר בוג בפולין שנכחד ואשר שרידיו נטלו קולמוס לידם, כדי לתאר את ראשיתה, התפתחותה וכליונה האכזרי של עיירת־הולדתם.

בספר זה ימצא הקורא תיאורים, שירטוטים, זכרונות ורשימות על אודות החיים היהודיים והכלליים בדרוהיטשין, זכרונות על עסקני ציבור יהודיים, תיאור אישים ודמויות, מאבקם לזכויות קהילתם ולקיומם האישי, עד לשנות האימים והאבדון בימי מלחמת העולם השנייה.

דפי הספר מגוללים תולדות עברה הרחוק והקרוב של העיירה ומאבקיהם של דורות קודמים בתחומי הדת, החברה, והזכויות המדיניות.

קטנה היתה עיירתנו, חייה זרמו כמימי השילוח ההולכים לאט. צנועים היו תושביה היהודיים ומשאלותיהם — ענוות, כי הדאגה לפרנסה ולמחיה רבצה על כולם. מכאן — אמונת האבות בחיי עולם הבא מחד — ומאבקו של הדור הצעיר לתיקון סדרי עולם — מאידך. אולם כאבות כן הבנים, כחרדים כן החילוניים — כולם שתו מכוס היגונים שהיתה מנת גורלם של אחינו בכל ארצות אירופה, שנכחדו ונצמתו על ידי חיות הטרף הנאציות.

תקופה זו, של אכזרות בלתי־אנושית, של משטמה והשמדה, מתוארת לכל צדדיה בחלקו השלישי של הספר — „בנתיב הענות והכליון". שרדי קהילת יהודי דרוהיטשין חשו חובה קדושה לתאר ולספר כל אשר ראו וחוו בשנות האימים 1939—1945, לתאר את דרך־הענות, שהייתה כאחת דרך המאבק בצורר ההיטלריסטי — אם בנשק ביד או בדרכי התנגדות אחרות.

*

„ספר דרוהיטשין" — יד וזכר לקהילה היהודית שנחרבה — זכה לצאת־לאור הודות למאמץ הספרותי, החומרי והאירגוני של בני־עירנו במדינת ישראל ובארצות־הברית. לכולם תודה וברכה.

במיוחד אסירי־תודה אנו לידידנו, עורך הספר מר **דוד שטוקפיש**, על

שלא חסך עמל וטורח במשך שש שנים ועודדנו בלבביות בעצה ובמעשה, כדי שספר זה יראה אור. כמו־כן תודתנו לשני עמיתיו — מר **אברהם כנעני**, עורך המדור העברי ולמר **יוסף וילפאנד** (מקיבוץ עין־שמר), עורך המדור האנגלי.

*

„ספר דרוהיטשין" מחולק לשישה מדורים: היה היתה עיירה; מדמויו־תינו; בנתיב היסורים והשואה; בני דרוהיטשין בישראל ובתפוצות; דפי־זכרון; ומדור בשפה האנגלית. בחלוקה זו ביקשנו להשאר נאמנים לא רק לכרונולוגיה ולתולדותיה וקדושיה של העיירה, כי־אם גם לפתור בדרך נאותה את „בעית־השפות", כדי לאפשר לבנינו — לדור הצעיר בישראל ובתפוצות — לעיין ולהכיר את המקום והסביבה, את אורח־החיים והמנטאליות ואת מאבקם וכליונם של האבות.

בגאווה ובסיפוק על ביצוע המשימה שנטלנו על עצמנו ובתקווה, כי הספר ימצא שבילים ללב בני דרוהיטשין, אנו מפקידים אותו בידי הקורא.

משה צור

תל־אביב, מארס 1969, אדר תשכ"ט.

פאָרוואָרט

ספר דראָהיטשין מיינט — די דערציילונג פון אַן אַמאָליקן יידישן ישוב אין פּוילן, אויפן טייך בוג, וועמענס שארית הפּליטה האָט ענטוויקלונג און שרעקלעכן אונטער־גאַנג פון דעם היימשטעטל.

דערפאַר וועט דער לייענער געפינען אין דעם בוך בילדער, שילדערונגען, זכרונות און אַרטיקלען וועגן יידישן און אַלגעמיינעם לעבן אין דראָהיטשין, די פאַרשידענע יידישע עסקנים, טיפּן און געשטאַלטן, זייער געראַנגל פאַרן נאַציאָנאַלן און פּערזענלעכן קיום — ביזן טראַגישן אומקום אין די יאָרן פון דער צווייטער וועלט־מלחמה.

די בלעטער פון דעם ספר אַנטפּלעקן געשעענישן פון ווייטן און נאָענטן עבר, דעם קאַמף פון פאַרשאַנגענע יידישע דורות אויפן רעליגיעזן, געזעלשאַפט־לעכן, פּאָליטישן און קולטורעלן געביט.

קליין איז געווען אונדזער שטעטל, געלעבט זיך שטיל און באַשיידן. מען וואָלט געקענט זאָגן — קליינע מענטשלעך מיט קליינע השגות, ווייל די זאָרג פאַר אַ באַשיידענעם קיום האָט געלאַסטעט אויף אַלעמען. דערפאַר זייער טיפּע אמונה אין עולם הבא פון איין זייט — און דער קאַמף פון דער יוגנט אויסצובעסערן די וועלט — פון דער צווייטער זייט. אָבער ביידע טיילן פון דער יידישער באַפעלקערונג, די רעליגיעזע און וועלטלעכע — האָבן געטיילט דעם ביטערן גורל פון אונדזערע פאַרשניטענע ברידער אין אייראָפּע, געוואָרן די קרבנות פון דער דייטשער בעסטיאַלישקייט און רציחות.

יענע תקופה פון מענטשלעכער אַכזריות, שנאה און פאַראַכטונג, ווערט געוויי און אַלזייטיק באַשריבן אין דער דריטן טייל פון אונדזער ספר — „דער וועג פון פיין און אומקום". די ניצול־געוואָרענע דראָהיטשינער יידן האָבן געהאַלטן פאַר זייער הייליקן חוב צו שילדערן די איבערלעבונגען אין די יאָרן 1939—1945, זייער מאַרטירער־וועג, וואָס איז גלייכצייטיק געווען דער וועג פון קאַמף מיטן היטלעריסטישן שונא — צי מיט געווער אין האַנט, אָדער אַנדערע פאָרמען פון ווידערשטאַנד.

*

ספר דראָהיטשין — דער מאָנומענט לזכר אַן אומגעבראַכטער ייִדישער קיהלה, האָט זוכה געווען צו דערזען די ליכטיקע שיין אַ דאַנק דעם שרייבער־רישן, אַרגאַניזאַציאָנעלן און פינאַנסיעלן אָנשטרענג מצד אונדזערע בני־עיר אין מדינת ישראל און פאַר. שטאַטן. זיי אַלע האָבן זיך ערלעך פאַרדינט אָנערקענונג און אַ יישר־כוח.

אַ באַזונדערן דאַנק קומען מיר דעם חשובן רעדאַקטאָר פון אונדזער ספר, פריינד **דוד שטאָקפיש** — פאַר זיין באַגלייטן אונדז אין משך פון זעקס יאָר מיט אַ סך געדולד, איניציאַטיוו, דערמוטיקונג און ליבע פאַר דער וויכטיקער אויפגאַבע. ניט קלענער איז אויך דער אָנטייל פון זיינע צוויי מיטבאַגלייטער — פריינר **אברהם כנעני**, רעדאַקטאָר פונעם עברית־טייל און פריינד **יוסף ווילפאנד** (פון קיבוץ עין־שמר), רעדאַקטאָר פונעם ענגלישן טייל.

*

ספר דראָהיטשין איז איינגעטיילט אין זעקס אָפּטיילונגען: געווען אַמאָל אַ שטעטל; פון אונדזערע געשטאַלטן; דער וועג פון פיין און אומקום; דראָהיטשינער אין ישראל און אין די תפוצות; געדענק־בלעטער; ענגלישע־טייל. מיט דער דאָזיקער פאַרטיילונג זענען מיר ניט נאָר טריי געבליבן דער כראָנאָלאָגיע און געשיכטע פונעם שטעטל און אירע קדושים, נאָר גלייכצייטיק באַמיט זיך נאָכצוקומען דער א. ג. ,,שפּראַכן־פראַגע'', כדי דערמעגלעכן דעם יונגן דור אין ישראל און אין די תפוצות צו לייענען און קענען לערנען דאָס אָרט, די סביבה און מענטאַליטעט, ווי עס האָבן געלעבט, געקעמפט און אומגעקומען זייערע אָבות.

מיט שטאָלץ און סאַטיספאַקציע פון דער אָפּגעטוענער אַרבעט, מיט דעם גלויבן, אַז מיר האָבן דערפילט אונדזער אויפגאַבע — גיבן מיר איבער ,,ספר דראָהיטשין'' דעם לייענער.

משה צור

תל־אביב, מערץ 1969.

א.

היה היתה עיירה...

געווען אמאל א שטעטל...

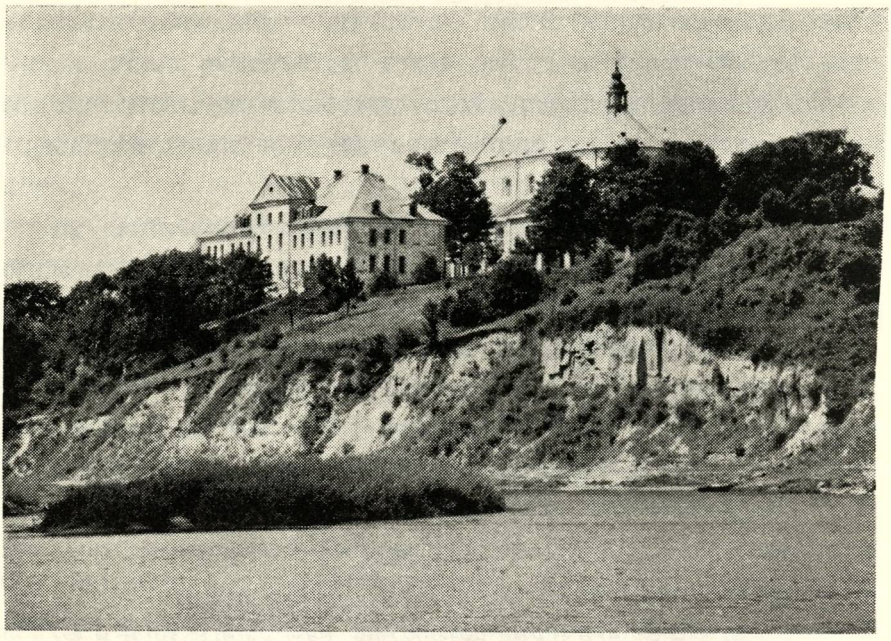

מן הנוף הדרוהיטשינאי • פון דער דראָהיטשינער לאַנדשאַפט

דוד שטוקפיש / רמת־גן

דרוהיטשין — עלייתה ושקיעתה של עיירה

(סקירה היסטורית)

ב־1938, שנה לפני פרוץ מלחמת העולם השניה, חגגה דרוהיטשין, עיירה נדחת על גדות נהר בוג, יובל נכבד: 900 שנים לקיומה! אולם תאריך החגיגה חל בתקופה, עת דרוהיטשין נחשבה לעיירה הקטנה ביותר, בעלת אוכלוסיה של 2800 נפש, בכל המחוז הביאליסטוקאי. והרי היו ימים ודרוהיטשין היתה עיר־מחוז ובזמנים רחוקים יותר אף בירתה של יאצ'בייז', מדינת שבט היאדז'בינגים שנעלמה.

דרוהיטשין נמנית ודאי על היישובים המעטים בעלי היסטוריה של אלף שנים,

שרשמו בתולדותיהם פורעניות רבות כל־כך: מלחמות, שריפות, מגפות, רעב, שטפונות, שחיטות, כיבושים והתנפלויות מצד הרוסים, יאדז׳בינגים, ליטאים, טאטארים, צלבנים, פולנים, הונגרים וגרמנים. שגשוג ושקיעה משמשות בערבוביה בתולדותיה של דרוהיטשין. רק תמול־שלשום היא פרחה — וכבר נדרדרה לתהום. ושוב היא קמה מהריסותיה וחוזר חלילה.

עקב תולדותיה הסוערים ורבי־התהפוכות, לא מעטים הם המקורות ההיסטוריים על דרוהיטשין: ספרים, תעודות, אנציקלופדיות וכו׳ בהם מסופר על ענותה של העיירה מאז שנת 1038. הודות ליחסה האדיב של הספריה הלאומית („ביבליוטקה נארודובה״) בווארשה, שסיפקה לנו פוטוסטאטים של התעודות החשובות ביותר על העיירה, היה לאל־ידנו לחבר סקירה היסטורית על דרוהיטשין, בה חיה ויצרה קהילת יהודים עד לכליונה המר. ולזכר קהילה זו מוקדש ספר זה — „ספר יזכור״, שחובר ע״י שארית הפליטה להנצחת יקיריהם וקדושיהם, שהושמדו בידי הגרמנים־המרצחים ומסייעיהם — שכני יהודי דרוהיטשין דורות רבים.

עיר חצויה

לפנים היתה דרוהיטשין עיר מחולקת, ושני חלקיה היוו יישובים נפרדים. ב„מילון הגיאוגראפי של מלכות פולין״ שהופיע ב־1881 בווארשה, ממנו אנו מעתיקים הקטעים הבאים, נמצא התיאור הבא:

דרוהיטשין־פודלאסקי, ישוב, מקודם עיירה על שפת הבוג, היא פרברה של דרוהיטשין העיר, השוכנת מעברו הימני של הבוג: נפת סוקולוב, גמינה קורצ׳ב, פאראפיה קניכובק. יש בה 26 בתים ו־243 תושבים. לפנים — עיר־בירתם של היאדז׳בינגים, שהיוותה יחד עם היישוב בעברו הימני של הבוג — עיר אחת.

לפי כרוניקות רוסיות, יש לשער, כי יישוב זה נוסד בשנת 1061. נארושביץ׳ מניח, כי היאדז׳בינגים, בתורם אחר מקום יישוב בטוח, קבעו בעיר זו את בירתם ולזכרה של דרוהיטשין הקדומה, הוסיפו לקרוא את בירתם בשמה הקודם. במאה ה־12 היתה דרוהיטשין בבעלותם של נסיכי מאזובשה. ב־1237 העניק להם קונראד הראשון שטחי קרקע נרחבים בין הנהרות בוג ונור וכן את הטירה המקומית, כדי שיגנו על מאזובשה בפני התנפלויות מהחוץ. בשנה ההיא סרבו נזירי דובז׳ין להתאחד עם הצלבנים. נראה, כי שרידי הנזירים נספו ב־1204, כאשר הטאטארים החריבו את דרוהיטשין וסביבתה. הנסיך הליטאי מענדוג ניצל את המפלה, השתלט על העיר וסיפחה לליטא. אולם ב־1382 ניצל הנסיך המאזובשי, יאן, את היריבות בין הנסיכים הליטאיים וכבש את דרוהיטשין ואת השטחים הסמוכים לה.

ב־1443 צרו כוחות ליטאיים רבים על העיר, שהיתה אז בבעלותו של הנסיך בולסלאב מאזובייצקי. באין ביכולת כוחותיו להגן על העיר, הוא מכרה עם שטחים סמוכים

לה לנסיך הליטאי קאזימיר. שליטה החדש של העיר צירפה על סמך פריבילגיה מיוחדת מ־1444 ל־15 ערי־מסים אחרות של ליטא והעניק לה זכויות שונות, ביניהן — חופש המסחר. ב־1498 נקבע בה הירידּ־השנתי. לאחר איחודן של ליטא ופולין, היתה דרוהיטשין לסטארוסטבו. שיגשוגה של העיר נמשך עד שנת 1657, כאשר השבדים יחד עם הנסיך ראקוטשי הפכו את העיר על טירתה לעיי חרבות.

דרוהיטשין של היום, המכונה „הצד הרוסי" בשמאלו של הנהר בוג, היתה מאז ייסודה פרברה של דרוהיטשין־לאצקי שמעברו הימני של הבוג. העיר מורכבת משלושה חלקים: הראשון — הרוסי, הוא העתיק ביותר; החלק השני, הוא מתקופה מאוחרת יותר והוא הפרבר בוז'יסק; והחלק השלישי המכונה גורי (הרים), הוקם בשנת 1843. חלוקת העיר לשניים בוצעה ב־1815. חלק העיר שנכלל בקיסרות הרוסית, היה מבוסס יותר ותושביו אמידים יותר; ואילו חלק העיר שנכלל בתחומי מלכות פולין, בשל מצבה הטופוגראפי, בשוכנה בין נהרות ועמקים, סבל תמיד משטפונות, עד שנדלדלה כליל ולפי צו אדמיניסטרטיבי הוכרז חלקה הרוסי ב־1 בינואר 1863 ליישוב כפרי. חלק זה של העיר מנה בשנה הנזכרת 315 נפש: 182 קאתולים, 88 פראבוסלאבים ו־45 יהודים. הם עסקו במלאכה ובעבודת־אדמה.

ב־27 במאי 1805 עלתה דרוהיטשין כמעט כליל באש. האש אכלה בנינים רבים, ביניהם 175 בתי מגורים, המנזר הבאזילי, בית המועצה, בתי־מרזח ורכוש רב. שרידי העיר השרופה מעידים, כי היתה זו עיר עשירה ותוססת חיים. בהתקרבך לעיר, מתגלה לפניך נוף מרהיב־עין, פה ושם מזדקרים צריחי המנזרים שנחרבו ונדמה לך, כי לעיר גדולה ונאה אתה בא. אולם משהגעת לכיכר השוק, משתרעת לפניך תמונה עגומה, כי מסביבך רק ביקתות עלובות, שרידי רחובות מרוצפים וכוכים — כעין חנויות ריקות מסחורה.

כובשי העיר השונים

השבועון הפולני „טיגודניק אילוסטרובאני" (מס' 270) משנת 1873 פירסם סקירה היסטורית על כובשי העיר הרבים במרוצת הדורות, וכה דבריו: „...הכרוניקאים מימים עברו מספרים בפרוטרוט על המאורעות שהתרחשו בעיר זו. לפי האגדות שאושרו ע"י ההיסטוריון דלוגוש, היתה דרוהיטשין עד המאה ה־15 עיר בירתו של שבט היאדז־בינגים שנעלם כליל. על מוצאו ותולדותיו של שבט זה, חלוקות הדעות בין החוקרים והמלומדים. אולם מקורות מוסמכים מוכיחים, כי דרוהיטשין מאז ייסודה, היתה עיר רוסית ומעולם לא היתה נחלתו של שבט היאדז'בינגים. עובדה זו אינה מפחיתה את ערכה ההיסטורי, כי קרבות נגד התנפלויות היאדז'בינגים ניהלו הנסיכים הרוסיים במשך דורות, אך רק הפולנים והליטאים הדבירו אותם ושרידי היאדז'בינגים נטמעו בין האוכלוסיה המקומית. במאה ה־12 היתה דרוהיטשין עיר מבצר גדולה, בבעלות נסיכי

מאזובשה, שקיבלוה ב־1237 מידי קונראד הראשון. כדי שיגנו עליה בפני התנפלויות היאדז׳בינגים.

במחצית הראשונה של המאה ה־13, כבשו הטאטארים את העיר והעלוה באש. בנצלו את התבוסה, כבש אותה הנסיך מנדוג, הקימה מהדש ומאז החלה דרוהיטשין לעבור מיד ליד: מידי הליטאים לידי הרוסים וחוזר חלילה. קרבות מרים התנהלו בסביבות העיר וכאן אף נרשמו נצחונות היסטוריים. ב־1251 ניצח את היאדז׳בינגים הנסיך דניאל ובדרוהיטשין משח עצמו למלך רוסיה. שוב עברה העיר למלכי ליטא ורוסיה. רק בשנים 1315—1339 סיפח הנסיך הגדול גידימין את דרוהיטשין לליטא. ב־1357 נמסרה העיר בחכירה לקייסטוט, ולאחריו לוויטולד וב־1387 הוחזרה העיר על סמך חוק הירושה, לנסיכי מאזובשה. אחד מהם, הנסיך בולסלאב, באין ביכולתו לגבור על המתנפלים הליטאיים, מכרה לנסיך הגדול קאזימיר הליטאי. השליט החדש צירף את דרוהיטשין, על סמך פריבילגיה משנת 1444, לערי־המס הליטאיות. הירשה לה לנהל מסחר חופשי והעניק לעיר זכויות שונות. הנסיך הגדול אלכסנדר, ששלט תחת קאזימיר, העניק לעיר משני גדות הבוג זכות ההנהלה העצמית וקבע בה ימי־שוק.

ב־1520 היתה דרוהיטשין לעיר־מחוז הפודלאשי, בה התאספו ה„סיימיקים" ובה נערכו כינוסים שונים של האצילים. בתקופה ההיא נוסדו בה צכים של סוחרים ובעלי־מלאכה ופרח בה סחר התבואה והדונג. ראשית ירידתה החלה לאחר כינוס הסיימיק הפודלאשי, ב־1569, כאשר דרוהיטשין צורפה לפולין. נקבעו סטארוסטבות, שגרמו לשקיעתה של העיר, אם־כי שיגשוגה היחסי נמשך עד לשנת 1657, כאשר כבשוה השוודים, בזזוה והעלו אותה באש. את הריסתה סיימו הקוזאקים, ב־1660. ב־1720, כאשר העיר החלה לקום מהריסותיה, התנפלו עליה בשנית השוודים. המגיפה שפרצה בשנים 1711—1712, רוששה כליל את בני העיר והפכוה ליישוב מדולדל, עד שב־1717 היו בה בסך־הכל 117 ביקתות עלובות בעברה הלאצקי (הפולני) ו־90 — בעברה הרוסי.

ב־1794 עבר חלקה הלאצקי של העיר לשלטון הפרוסי וחלקה הרוסי — לשלטון האוסטרי. מ־1807 היה חלקה לאצקי תחת השלטון הרוסי ואילו החלק הרוסי צורף לדוכסות הווארשאית ומ־1808 נקבעה לעיר־נפה של המחוז הגרודנאי.

היום (ב־1873) מונה העיר 900 תושב ועוד טבועים בה שרידי עברה העשיר. על הקרבות שנטשו סביבה, מעידים הקברות הרבים הפזורים בה ואשר עדיין לא נחקרו לתקופותיהם. על חופו של הנהר מתנשא הר, הידוע כהר הטירה. (אגדה מספרת, כי על הר זה עמדה טירתה של המלכה בונה). לא הרחק מההר עומד בניין בית־הספר הנפתי, שהתמזג כמעט לגמרי עם מנזר הישועים. מעליהם נמצא מנזר המצטיין בסגנונו הארכיטקטוני. בנינים אלה, מצדו האחד של הבוג, מוקפים חומה וגן. כל אלה מציירים תמונה על עברה היפה של דרוהיטשין־לאצקי, בעוד על חלקה השני, מעברו השמאלי של הבוג, אין צורך להרבות מלים."

עיר המורכבת משלושה חלקים נפרדים

באנציקלופדיה הכללית של אורגלבראנד, שהופיעה בווארשה ב־1861 (כרך שביעי), מוצאים אנו אפיזודות מעניינות מעברה העשיר והסוער של דרוהיטשין. מסופר שם: ראשיתה של העיירה, שהיתה בימים רחוקים בירתם של היאדז׳בינגים, נעוצה במאה ה־11. לפי מקורות רוסיים נוסדה העיירה ב־1061. החוקר נארושביץ׳ גורס, כי חלק משבט היאדז׳בינגים שגורשו ע״י הרוסים מסביבות חלם, תרו במורד הנהר בוג אחר אתר בטוח להתיישבותם, ובחיפושיהם הגיעו לדרוהיטשין הקדומה ובה קבעו את בירתם, בלי לשנות את שמה. ידוע בבירור, כי העיר היתה שייכת במאה ה־12 לנסיכים המאזובשיים. קונראד הראשון מכר את הטירה לחלק מנזירי המנזר הדובז׳ני, אשר סרבו להתאחד עם הצלבנים וכן מסר להם שטחים נרחבים בין הנהרות בוג ונור, שגבלו עם רוסיה, בהטילו עליהם החובה להגן על מאזובשה בפני התנפלויות אוייבים. ב־1240 החריבו הטאטארים את העיר וסביבתה. את המצב ניצל הנסיך הליטאי, מנדוג. הוא כבש את העיר, הקימה מחדש וסיפחה לליטא. המריבות שפרצו בין הנסיכים הליטאיים, ניצל הנסיך הפולני יאן ב־1382 וכבש את דרוהיטשין וסביבתה מידי הליטאים. המלך יאגיילו שב וכבשה מידיו, אך משנתמנה יאגיילו למלך פולין, החזיר את העיר לנסיך המאזובשי ב־1390 בזכות־ירושה, בתנאי, שהעיר תהיה כפופה לכתר הפולני. ב־1443 צרו הליטאים על העיר ולא היה ביכולתו של הנסיך בולסלאב מאזובייצקי, שבידיו הופקדה הגנת העיר, לעמוד נגד הצרים עליה. אז הוא מכר אותה לקאזימיר, הנסיך הגדול הליטאי. השליט החדש צירף את דרוהיטשין ל־15 ערי־המס הליטאיות, העניק לה זכויות סחר וזכויות אחרות. ב־1498, העניק הנסיך אלכסנדר „הזכות המאגדבורגית״ לשני חלקי העיר, משני עברי הנהר בוג. לאחר האיחוד בין ליטא ופולין, ידעה דרוהיטשין ימי פריחה, שארכו עד 1657, כאשר השוודים עם הנסיך ראקוצ׳י, הפכו העיר על טירתה לתל־חרבות. מאז לא קמו עוד שני חלקי העיר מהריסותיהם.

דרוהיטשין של ימי (1861), כלומר הצד הרוסי, בעברו השמאלי של הבוג, השייכת למלכות פולין, היתה בראשית היווסדה פרברה של דרוהיטשין לאצקי, שבעברו הימני של הנהר. העיר מורכבת משלושה חלקים נפרדים. חלוקת העיר לשנים נערכה ב־1815. החלק שבקיסרות הרוסית, היה תמיד עשיר ומבוסס יותר ואילו החלק המשתייך לפולין התדרדר בשל השטפונות של הבוג הפוקדים את העיר מדי שנה בשנה. כך נהפכה עיר זו, לפי צו אדמיניסטראטיבי, ליישוב כפרי.

מונוגראפיה על דרוהיטשין

ב־1938, במלאת לדרוהיטשין 900 שנה לקיומה, הוציאה הגימנסיה הממלכתית המקומית ע״ש קראשבסקי „מונוגראפיה על העיר דרוהיטשין שעל נהר בוג, סקירה היסטורית״, בשם „בירתם של היאדז׳בינגים״. מחבר המונוגראפיה, זיגמונט וּאֶרָאמיי,

הקדיש שורות ספורות לחלקם של היהודים בתולדות העיר ועיקר חיבורו מוקדש לתולדות העיר, בהסתמכו על מקורות חדשים, שלא נודעו עד כה. על היאדז׳בינגים כותב המחבר:

„אגדה אחת בתולדותנו שלא נחקרה דיה — היא אגדת היאדז׳בינגים. זוהי אגדה על שבט בעל היסטוריה קצרה, שהגורל הטילו למערבולת הפולנית־רוסית; עם שישב על אדמתו והגן בגבורה על קיומו עד כלות כל כוחותיו. מה מוצאם של אלה? זרים לחלוטין לסלאבים, קירבתם לפרוסים מוטלת בספק ואף קשריהם לליטאים בלתי ברורים. מה מוצאם? מניין באו? שונות הן השערותיהם של החוקרים. ההיסטוריון נארושביץ׳ גורס, כי מוצא היאדז׳בינגים הוא משבט הסאַרמאַטים. אחרים טוענים, כי הם צאצאי הצימברים. בימי הרודוטוס ישבו על שפת הדנייפר, על אדמה מוסקבאית, לחוצים בין שני עמים. הגיאוגראף היווני סאראבון כותב, כי היאדז׳בינגים שוכנים לחופי הים השחור. כמאה שנים לאחר מכן, מוצאים אנו אצל פליניוס, כי היאדז׳בינגים נדדו והגיעו עד לחופי הנהר טיבוסקוס בהונגריה. שבט זה מעולם לא ידע מנוחה, מעולם לא הכה שורש במקום אחד, איזה גורל נעלם הניס אותם מארץ לארץ... לכן קורא אותם פטולומאי, במאה השניה — הנודדים.

כאשר ההונים התנפלו על אירופה במאה הרביעית ועד להונגריה הגיעו, נטשו היאדז׳בינגים את יישוביהם על הצ׳יסה והדנובה, עברו את הרי הקארפאטים ולאחר מצעד ממושך, התיישבו על אדמת פודלשיה. אין שום ספק, כי בין היאדז׳בינגים לבין הפולנים, הרוסים או הליטאים, אין קירבת דם, שפה או תרבות. על אדמת פודלשיה התיישב שבט הנודדים לדורות רבים. כאן הוכיחו בני השבט הפראי ואמיצי־הלב את אופיים. הם לא קיבלו עליהם מרות וחוק של שום שלטון. המלך בולסלאב חרוברי היכה במאה ה־10 מכה נמרצת את הפרוסים ואתם גם את היאדז׳בינגים, שהתנכלו לממלכת פולין בימים ההם. במלחמה זו סופח חלק ממדינתם, היאדז׳בייז׳, בסביבות ביילסק שלאחר מכן, לחבל מאזובשה. הם גם נחלו מפלה מידי הנסיך הנובוגרודי, יארוסלאב.

דרוהיטשין שהיתה בירתם של היאדז׳בינגים, שימשה מטרה להתנפלויות על בני השבט הזה. שם נערכו קרבות עקובים מדם, שם הובאו לקבורה שליטי בני היאדז׳בינגים, עליה התנפלו ממזרח וממערב, כדי לכבוש את מבצרם. לא ייפלא על־כן, כי דרוהיטשין קשורה לאגדת השבט הפראי הזה ותולדותיה זורמים באפיק אחד עם תולדות בני היאדז׳בינגים.

ההיסטוריון מייכוביטא, שהיה רופאו של המלך זיגמונט סטארי, מעיד, כי בימיו עוד הוסיפו תושבי פודלשיה לדבר בשפת היאדז׳בינגים, שזרה היתה לליטאים ולז׳מודז׳ינים.

עד היום נותרו בסביבה עקבות השבט ואלה הן סוללות־העפר בהן נתקלים לעתים קרובות בפודלשיה. מפוזרים בין הליטאים והרוסים, נותרו שרידי היאדז׳בינגים, בעלי מנהגים משלהם, עד למאה ה־18.

זכרון גדול הותירו אחריהם היאדז׳בינגים והוא — דרוהיטשין. אין להניח, כי הם הם אשר יסדו את העיר על שפת נהר הבוג. בכורה זו צריך להעניק ליארוסלאב מנובוגרוד. אך ככלות הכל, אין זה מעלה או מוריד מי היה מייסדה של דרוהיטשין: נסיך רוסי או היאדז׳בינגים, אנשי המלחמה. עובדה היא, כי במשך שנים רבות ראו היאדז׳בינגים את דרוהיטשין כבירתם, נלחמו עליה וכל המאורעות המכריעים בתולדות השבט הזה התרחשו בשעריה. בקרבתה הובא לקבורות שליטם האחרון, שנפל בקרב עם הפיאַסטים. לכן לא יתואר, כי בדברנו על דרוהיטשין, לא תסופר אגדת היאדז׳בינגים. שבט זה נמחה, אך בירתו — דרוהיטשין, קיימת עד היום.

עיר מריבות ומלחמות

ממספר הרב של ערי פודלשיה, השוכנות על חופו הימני של הבוג, מצטיינת דרוהיטשין בתולדותיה העשירים. עיר זו, שהיא כיום אחת הערים הקטנות במחוז הביאליסטוקי, שכנה לפנים על דרך מסחרית חשובה והיתה נקודה אסטראטגית. בשל כך נהנתה העיר רבות, אך גם סבלה הרבה. חופי הנהר משכו אליהם מתיישבים רבים. חפירות ארכיאולוגיות מעידות, כי עוד בתקופה הקדם־היסטורית, היה האיזור מיושב. אולם לא נשאר כל זכר מהם. בזמנים מאוחרים יותר הגיעו לאיזור פודלשיה היאדז׳בינגים.

בנוגע לשם „דרוהיטשין", משערים: תחת לחץ הנסיכים הרוסיים, לא יכלו היאדז׳בינגים להשאר במקומותיהם. הם נטשו את אדמותיהם ונדדו מערבה, לאורך שפת הבוג. הם הגיעו לאיזור שקט, שהצטיין בתנאי־הגנה טבעיים; בביצות ויערות עבותים. בהרגישם עצמם בטוחים בסביבה מוגנת זו, הקימו כאן בסיסם ובנו מבצרי־הגנה ולזכר עיר בירתם הקודמת, קראו את יישובם החדש בשם דרוהיטשין, שיש בו אלמנטים מהשפה הרוסית, אך, אינו מעיד כי הרוסים היו מייסדיה. אפשר, כי בפי היאדז׳בינגים היה לשם זה צליל שפתם, אולם בתעתיק הרוסי נכתב השם „דרוהיטשין" — וכך הוא נזכר בכרוניקות, החל משנת 1061.

דרוהיטשין המאוחרת יותר התפשטה גם לעברו השני של הבוג והיוותה שלמות אחת עם דרוהיטשין שלחופו השמאלי של הבוג, אשר אינה קיימת עוד ובמקומה משתרעים הכפרים בוז׳יסק, גורי והצד הרוסי, שמבחינה טריטוריאלית שייכים הם לגמינה הקורצ׳בית בנפה הסוקולובית. זמן רב היה חלקה השני של דרוהיטשין (לשם הבדלה קרוי החלק הזה רוסי) פרברה של דרוהיטשין (לאצקי), ושני החלקים היוו שלמות אורגאנית. לאחר 1863, כאשר דרוהיטשין איבדה מעמד של עיר ונהפכה ליישוב כפרי — נעלם הצד הרוסי של העיר.

במאה השתים־עשרה נחשבה דרוהיטשין לעיר גדולה, ב־1132 היה בעליה זדז׳יסלאב משצ׳יסלאַבוביץ׳. כעבור עשר שנים (1142) שליטה של העיר הוא הנסיך הרוסי ווסייוולוד אולגוביץ׳, שחי בשלום עם הפיאסטים. אולם נסיך זה חילק את אחוזותיו

בין קרוביו ואת דרוהיטשין מסר לאחיו הצעיר, איגור. אך נראה, כי בגלל מריבות וקנוניות משפחתיות, היא לוקחה בחזרה מידי אחיו ומסרה לידי אורמיך.

כעבור זמן לא רב עברה דרוהיטשין לידי הפיאסטים. הסכסוכים הבלתי־פוסקים והשנאה ששררו בין הנסיכים הרוסיים גרמו לכך, שוולודז׳ימייז׳ בן וולודאר, הסתכסך ברבע הראשון של המאה ה־12 עם וואסילקו יארופאקוביץ׳ ועקב מחלוקת ממושכת זו, עשה וואסילקו מאמצים להכניע את אויבו החזק שישב בדרוהיטשין. הוא כרת ברית עם לֶשֶק בן בולסלאב קיינדז׳אז׳אבי, כדי לאלץ את וולודז׳ימייז׳ למלחמה. לשק נכון היה להושיט עזרה צבאית, בתנאי, שלאחר כיבוש דרוהיטשין תימסר הטירה וסביבתה לידיו. בשנת 1180 נערך הקרב ולשק קיבל לידיו את העיר, אשר שוב נמסרה אחרי מותו לקאז׳ימייז׳ ספראַווייד־ליווי ואחריו — לבנו קונראד מאזובייצקי, שידוע בתולדות פולין כאיש אשר הביא אליה את הצלבנים.

ב־8 במארס 1237 העניק קונראד את הטירה הדרוהיטשינית ואחוזות נרחבות בין נהרות בוג ונארב למסדר הנוצרי הידוע בשם מנזר האחים הדובז׳יניים. אולם לאחר התבוסה הברודניצית ב־1223, הועמדו הנזירים הדובז׳יניים בפני הברירה להתאחד עם הצלבנים. אך שנאתם לפולשים הגרמניים היתה עזה, שהכירום יפה וכן את מזימותיהם. הם התיישבו בטירה הדרוהיטשינית, ביצרו אותה והיכו את היאדז׳בינגים שניסו מדי פעם בפעם להרים ראש.

אולם בטרם היה הסיפק בידי האחים הדובז׳יניים להתבסס במבצרם, פולשים הטאטארים לפולין. צבא הטאטארים צר על הטירה הדרוהיטשינית ונערך קרב קצר אך עקוב מדם. אילו עלה בידי הנזירים להתבסס במבצרם, או־אז יכלו לטאטארים שלא רגילים היו לעמוד בתנאי מצור, כי־אם בקרב פתוח. אולם, כאמור, הנזירים לא היו מוכנים וטירתם עדיין לא היתה מבוצרת, הטאטארים כבשו אותה, נזיריה הושמדו לפי חרב ואת העיר הרסו עד היסוד. במנוסתם בפני צבא הנסיך המאזובשי, השמידו הטאטארים היישובים והשטחים הסמוכים לטירה. כך הקיץ הקץ על הנזירים הדובז׳יניים, ששמם לא נזכר עוד בתולדות העיר. שרידיהם התמזגו לאחר־מכן עם הצלבנים.

הפלישה הטאטארית גרמה לתוהו בחבל פודלשיה. את המבוכה ניצל הנסיך מנדוג. ב־1241 יצא ארדז׳שיוויל, בן מנדוג, לכבוש את פודלשיה. בלי להוציא חרבו מנדנה הוא כבש דרוהיטשין, שהשתייכה אז לליטא, וכן את בריסק, מלניק, סוראז׳, ביילסק ובראנסק. אולם היאדז׳בינגים לא חדלו מהתנפלויותיהם על שטחי הנסיכים הרוסיים. עד שהנסיך הוולודז׳ימירי, וואסיל רושצ׳יסלאבוביץ׳ יצא נגדם ב־1248 ליד שערי דרוהיטשין. היאדז׳בינגים הובסו. שוב שייכת דרוהיטשין לרוסיה. היאדז׳בינגים המובסים שוב מתאוששים ומתכוננים להסתערות נוספת. עתה השכילו הנסיכים הרוסיים להבין, כי מפורדים לא יוכלו להכניע את שבט הפראים הזה. הם מתכנסים בדרוהיטשין לטכס עצה ולדון בתכניות אסטראטגיות ובהכנות צבאיות. הפיקוד הצבאי העליון הופקד בידי

נסיך קייב והאליץ', דאנילו רומאנוביץ', שרדף אחר היאדז'בינגים ב־1251 ביערות ובביצות והטיל עליהם את חתיתו. הנצחון על האויב עודד את דאנילו להכריז עצמו למלך רוסיה. טקס ההכתרה נערך בדרוהיטשין, אליה התכנסו נסיכי רוסיה, אנשי כנסיה ואורחים נכבדים. לטקס זה בא במיוחד שליח האפיפיור ברומא, שהביא את כתר המלכות וסימלי המלך. שנים אלה, 1251—1255, היו שנות זוהר לדרוהיטשין בימי הביניים האפלים. אך חיש מהר חולפים ימי הזוהר. ב־1260 שוב פולשים הטאטארים לפולין ובשל עליונותם המכרעת של הטאטארים, נטש דאנילו את דרוהיטשין והניח את העיר לחסדי הפולש. אכזבה גדולה הנחיל האפיפיור הרומי, כי בקבלו על עצמו האמונה הקאתולית, הבטיח לו האב הקדוש עזרה — אך בשעת מצוקתו לא קיבל דאנילו אפילו חייל אחד מהמדינות הנוצריות.

הקרב המכריע נערך ב־1264 ליד בראנסק. היאדז'בינגים, כגוטים, האמינו בגלגול נשמות ובעולם הבא — ולכן נלחמו עד אחרון חייליהם. בקרב זה נפל מנהיגם, קומאט, שלדברי האגדה, הוא נקבר בארון זהב, סמוך לדרוהיטשין, לחופו של הבוג. (לא אחד מתושבי דרוהיטשין מחפש עד היום — 1938 — את קברו של קומאט, כה עמוק היתה מושרשת האגדה).

ב־1274 כבש אחד הנסיכים הליטאיים, טרוידן, את דרוהיטשין מידי דאנילו וסיפח את חבלי פולישיה ופודלשיה לממלכת ליטא, אליה הם השתייכו עד שנת 1341, שנת מותו של מייסדה של וילנה.

על היאדז'בינגים, כשבט מאורגן, לא נודע עוד דבר מאז. לפי דברי החוקר הניג, נחלו הם תבוסה נוראה מידי לֶשֶׁק השחור, בשנת 1282, שצבאותיו השמידו כליל את מחנה היאדז'בינגים בין הנהרות נארעוו והניימן. את מלאכת הרצח סיימו הצלבנים יחד עם הצ'כים ומלכות יאדז'בייז' חדלה להתקיים.

עירן של ליטא ופולין

גם כעיר ליטאית עברו על דרוהיטשין גלגולים רבים. ב־1337, על סמך הסכם בין אולגרד גדימינוביץ' וקאזימיר הגדול, נמסרה העיר לקייסטוט שניהל מדיניות ליטאית נגד הצלבנים, בעוד שיאגיילו נטה לנצרות — וסברה אומרת, כי זה האחרון השפיע על הצלבנים להתנפל על נסיכותו של קייסטוט — וב־1380 נחרבה דרוהיטשין והיתה לבז לפולשים. ויטולד, בנו של קייסטוט, טרוד היה בענייניה של ליטא ולא התפנה לתת דעתו לדרוהיטשין, שנכבשה על־ידי חתנו של קייסטוט, הנסיך יאנוש ממאזובשה. חרה הדבר ליאגיילו, הלמאי שטחים כה נרחבים יפלו בידי נסיך מזובשה ובהתייצבו אישית בראש מחנהו, כבש את דרוהיטשין בשנת 1383. ימים רבים צר יאגיילו על העיר, כי נתקל בהתנגדות עזה. אז החליט להעלותה באש ואת מגיניה השמיד. הוא לא התיישב בעיר, כי הפכה לתל חרבות. יתר על־כן: כעבור שנה התפייס יאגיילו עם ויטולד, שמצא מחסה

אצל הצלבנים ויחד איתם ערך פשיטות על אדמות ליטא. כיוון שיאגיילו תיכנן אז תוכניות לאיחוד פולין וליטא („האוניה הלובלינית") רצוי היה לו, כי ויטולד רב־ההשפעה יהיה לצדו, לכן החזיר לו נחלות אביו — ערים אחדות, ביניהן גם את דרוהיטשין. אולם רק שש שנים היו הערים בידי ויטולד, כי ב־1390, בהיות יאגיילו מלך פולין, כבש הוא מידיו האחוזות בפודלשיה, כדי לתיתם לנסיך מאזובשה, יאנוש. הוא נתן לו את דרוהיטשין, מיילניק, ביילסק וסוראז׳ — כי רצה להתקרב ולרכוש ידידים בקרב אישים פולניים חשובים. ברצותו להופיע כקאתולי נאמן, בנה יאגיילו על חשבונו מנזר מעץ (1392), שהעלה את חשיבותה של העיר.

ב־1401 כרת ויטולד, בווילנה, ברית עם יאגיילו וזכה לתואר של נסיך ליטאי. עתה חי ויטולד בשלום עם הפולנים והוא אף גילה יחס סובלני ליהודים.

פרקים יהודיים בתולדות דרוהיטשין

רמזים ראשונים על יהודים בקשר לתולדות דרוהיטשין, מופיעים ב־1408, עת ויטולד, כמושלה של דרוהיטשין, חתם על הכרזת זכויות־החופש ליהודי ליטא. ב־1444, כאשר קאזימיר העניק פריבילגיות ל־15 ערים בליטא, ביניהן דרוהיטשין, היה הרכב האוכלוסיה מעורב. את המקום הראשון תפסו הרוסים, אחריהם המאזובשים והליטאים ובמקום השלישי עמדו היהודים, שהיו מפוזרים בכל ערי ליטא כמעט. במאוחר או במוקדם, הם זכו לחופש המסחר והמלאכה. בפולין הורשו היהודים לגור בערים, אלא על סמך רשיון מיוחד מצד המלכים. את מצבם החוקי תיקן בולסלאב פובוז׳ני, נסיך קאליש, שהעניק ליהודים בשנת 1264 פריבילגיות שונות. בתקופה ההיא היתה דרוהיטשין מלאה יהודים, סחר התבואות והדונג התפתח מאוד.

ב־1520 הגיע סחר הדונג של דרוהיטשין לשיאו. חוץ מפולנים, רוסים, גרמנים, אוקראינים, ארמנים וטאטארים שהתבוללו — היו גם יהודים רבים שעסקו במסחר־זעיר והיו חוכרי בתי־מרזח ומשרפות־יי״ש.

הכרוניקה מספרת על דליקה גדולה שנפלה בעיר בשנת 1631 שאכלה הרבה בתים וקרבנותיה עלולים היו להיות כל תושביה היהודיים. הלהבות אחזו בכל סימטות העיר ורק הודות להתנהגותם האמיצה של התושבים אותרה האש ונמנעה השמדתה המלאה של העיירה. האוכלוסיה שהיתה מוסתת עקב המלחמות התכופות — כדברי ואַראֶמיי — האשימה את היהודים בשריפה — והרוחות היו סוערות ומתוחות. וכאשר כעבור שש שנים שוב פורצת דליקה גדולה בעיר ובתים ועסקים שהיו לאפר, מעוררים פחד, מבוכה וזכרונות העבר הקרוב — אין האוכלוסיה רואה בה גורל עיוור, כי־אם — קנוניה יהודית. החשד שהתעורר לפני שש שנים נהפך עתה לוודאות ולהאשמה גלויה. בתי יהודים נשדדו, חנויות ובתי־מרזח יהודיים נחרבו, נשים וגברים נסחבו לכיכר השוק ואספסוף מוסת התעלל בהם. כמה יהודים נרצחו רצח אכזרי. הפוגרום עלול היה לקבל ממדים

טראגיים יותר, אילולי התערבותם של הכמרים והנזירים. הנזירים הפראנצ'ישקניים בראותם העלול להתרחש, החלו לצלצל בפעמונים, בקוראם להמון צמא־הדם לריסון ולהפסיק מעשי־הנקם הבלתי־אנושיים שלא היתה להם כל אחיזה. הנזירים הצליחו להשפיע על הרוחות הנסערות ואף הושיטו עזרה לקרבנות הפוגרום. שנת 1637 היתה שנת פורענויות ליהודי דרוהיטשין.

בשנת 1861 נערך בדרוהיטשין מפקד־עם. לפיו מסתבר, כי בצדה הרוסי של העיר היו 315 תושבים, מהם 182 קאתולים, 88 פראבוסלאבים, 145 יהודים שהתפרנסו ממסחר ומלאכה. בתי מגורים — 34.

בצדה השני של דרוהיטשין נרשמו 1402 אנשים: 384 קאתולים, 520 פראבוסלאבים, 498 יהודים.

אין וודאות, כי יחס זה באוכלוסיה היהודית נמשך גם בשנים הבאות. בספרו של קושינסקי („ערים בפלך ביאליסטוק"), שהופיע ב־1962, נמסרו הנתונים הבאים על אוכלוסיית דרוהיטשין בשנים 1800—1955:

1801—1798	984
1808—1807	851
1825	971
1840 (בערך)	774
1857	835
1880—1878	1402
1897—1895	1409
1910	2300
1925—1921	1972
1939—1931	2800
1946	1634
1950	1650
1955	1600

מהמפקד שנערך בפולין בשנת 1931, שואבים אנו נתונים סטאטיסטיים מאלפים על העיר דרוהיטשין — על מספר אוכלוסיתה, בתיה, מוסדותיה ומשלח־ידם של התושבים וכ'. גם במונוגרפיה הנזכרת לעיל של ואֶראֶמיי נמסרים הנתונים הבאים לשנת 1931; מספר הרחובות — 18, בתי־מגורים — 358, בתי־אבן — 29, השטח הכולל של העיר — 1.5 קל"מ. משקים כפריים — 227, בתי־עסק — 58. האוכלוסיה: בשנת 1935 מנתה 2454 נפש. מהם: 1170 גברים, 1284 נשים. קאתולים — 1457; פראבוסלאבים — 266; פולנים — 1668; רוסים — 75; יהודים — 711.

עיסוקים: חקלאות — 52%, תעשיה — 5%, מלאכה — 15%, מסחר — 25%, שונים — 3%.

„פונדק הבירה של ב. לווינטאן"

ב„מדריך המאוייר על פני מחוז ביאליסטוק" שהופיע ב־1937, כותב מ. אורלוביץ' על תולדותיה ועתיקותיה של דרוהיטשין: „זוהי עיר בעלת עבר היסטורי עשיר ושוכנת על רמה בגדתו הימנית של הבוג. כיום מונה העיירה 2400 תושבים שהתחלקו לפי המיפקד שנערך בה ב־1937 ל־1357 קאתולים, 710 יהודים ו־256 פראבוסלאבים.

התחבורה: תחנת הרכבת הקרובה ביותר היא סימייטיץ' השוכנת כ־21 ק"מ ממנה. דמי נסיעה בעגלה — 5 זלוטי. כמו־כן אפשר להגיע עד סימייטיץ' באוטובוס של הרכבת (70 גרושים) ומשם לדרוהיטשין באוטובוס פרטי (1.5 זלוטי). את דרוהיטשין עוברים שלוש פעמים ביום אוטובוסים הנוסעים בקו סימייטיץ'—וארשה. הם נעצרים בה ל־15 דקות בכיכר השוק של העיירה. בשוק מצוייה האכסניה של ושילבסקי, בה אפשר ללון בחדר עם שתי מיטות. נוסף לאכסניה זו אפשר ללון בפונדק הבירה של ב. לווינטאן ברחוב פילסודסקי (שני חדרים עם שתי מיטות)..." (אכן, מלים אלה בקוראך אותן היום, זועקות אליך את זעקת ההשמדה והרצח שפקדו את בית ישראל על אדמת פולין).

תלמידים המבקרים בטיולם את דרוהיטשין, ימצאו בה אכסניה בגימנסיה לבנות (20 מקומות) ובגימנסיה לבנים (10 מקומות) רק בימי החופשה. כמו־כן יכולים המטיילים למצוא לינת לילה בפנימיה של הגימנסיה הביסקופית. על שפת הבוג אפשר לשכור סירות וקאיאקים לשיט על הנהר. ימי השוק נערכים ביום ב' בשבוע. ירידים — ביום ב' לאחר הראשון בחודש. ימי השוק השנתי מתקיימים בין ה־28—30 באוקטובר".

כעבור עשרים שנה (1956), הופיע בווארשה ה„מילון הטוריסטי־גיאוגראפי" בשני כרכים ואף בו רשימה קצרה על דרוהיטשין המסווגת בו כעיר, בנפת ביילסק, מחוז ביאליסטוק ובה 1400 תושבים. תחנת הרכבת הקרובה ביותר — סימייטיץ', בקו שיידלץ—טשערמכה, כ־20 ק"מ מזרחה. התחבורה — באוטובוס מסימייטיץ'. דרוהיטשין שוכנת על גדתו הימנית של הבוג, דרומית לרמה הביילסקית. שפתו השמאלית מישורית וטובענית.

בתקופה בין שתי מלחמות־העולם, היתה דרוהיטשין מרכז אזורי פחות־ערך של חקלאות־מסחר־מלאכה. מבחינה טופוגראפית דומה דרוהיטשין לסנדומייז' (צוזמיר) ע/נ וייסל או פלוצק. מעל להר עליו עמדה לפנים הטירה־המבצר, מתגלה לפני הצופה נוף מרהיב־עין של ביקעת הנהר. אך למרות הנוף הזה, אין המראה הנוכחי של העיר כיום תואם את עברה. ההזנחה הממושכת והעזובה נתנו בה אותותיה. השוק הוא מרכזה של העיירה והוא מוקף מכל עבריו ביקתות קטנות, מטות לנפול, שגגותיהן מכוסות קש. זוהי דרוהיטשין.

*

היום, עשרים וחמש שנים לאחר חורבן דרוהיטשין היהודית, נקראות התעודות על עברה של עיירה זו, כאילו היא שכנה על פלאנטה אחרת, שלא ידעה קיומם של בני אדם, שלא ידעה מציאות חברתית מהי. אמנם, תולדותיה של העיירה עשירים בפורענויות רבות — אולם רצח־עם, אכזריות של חיות־טרף נאציות, עינוי־תופת של עוללים וזקנים, הרעבה וקבורת־חיים — כל אלה — הם פרי התרבות הגרמנית של המאה העשרים שמגשימיה היו בניה הנאצים. הם היו יורשי האכזריות ותאוות־הרצח של היאדז׳בינגים, הטאטארים, הצלבנים, הליטאים, הפולנים והרוסים גם יחד, אך הגבירו אותם אלפי מונים וביצעוה בדייקנות גרמנית מדעית שעלתה בחיי שבע מאות יהודי דרוהיטשין ומיליוני יהודים בכל אתר ואתר בהם דרכה רגלם הרצחנית.

לזכרם של קורבנות אלה, החפים מכל עוון, שעלו על קידוש־השם — נכתבו דברים אלה.

(מקורות ראה בעמ׳ 44—45 בסוף המאמר באידיש)

דוד שטאָקפיש / רמת־גן

דראָהיטשין—אויפשטייג און אונטערגאַנג פון אַ שטעטל

(היסטאָרישער איבערזיכט)

אין 1938, אַ יאָר פאַרן אויסברוך פון צווייטן וועלט־קריג, האָט דער אומבאַדייטנ־דיקער און ווינציק באַקאַנטער ישוב אויפן טייך בוג, דראָהיטשין, געפייערט זיינעם אַ בכבודיקן יובל: 900 יאָר עקזיסטענץ! דער דאָזיקער יחוסדיקער געבורטסטאָג איז אָבער אויסגעפאַלן אין אַ צייט, ווען דראָהיטשין האָט זיך געוואָלט פאַר דער סאַמער קלענסטער שטאָט אין דער ביאַליסטאָקער וואָיעוודסטוו, מיט אַ באַפעלקערונג פון בסך־הכל 2800 איינווינער, בעת אין אַמאָליקע צייטן איז זי געווען אַ וואָיעוואָדישע שטאָט און נאָך פריער — אַפילו די הויפטשטאָט פון אַן אונטערגעאַנגענער מדינה — יאַטשוויעזש און פאַרשווינדענעם שבט — יאדזשווינגן.

דראָהיטשין געהערט אַוודאי צו די געציילטע אַרטשאַפטן מיט אַ קנאַפּער טויזנט־יאָריקער געשיכטע, וואָס זאָל האָבן אויסגעטראָגן אַזוי פיל מלחמות, שריפות, עפידעמיעס, הונגער, קאַנטריבוציעס, שחיטות, פאַרפלייצונגען, אָקופאַציעס און איבערפאַלן מצד די

יאדזשווינגען, רוסן, ליטווינער, טאַטערן, שוועדן, קריים־צוגלער, פֿאַליאַקן, אונגאַרן און דייטשן. זעלטן ווען אַ ישוב זאָל האָבן אַדורכגעמאַכט אַזאַ גרויסע צאָל קאַטאַקליזמען און אומוואַנדלונגען ווי דראָהיטשין. אָט איז ער זוכה צו אַ בלי־פֿעריאָד און באַדייטנדיקן אויפבוי, כדי דערנאָך זיך דערקייקלען צום אָפּגרונט, פֿאַרוואַנדלט ווערן אין אַ חורבה — און ווידער זיך שטעלן אויף די פֿיס.

ווי עס פֿאַסט פֿאַר אַ ישוב, וועלכער האָט הינטער זיך אַזאַ רייכע און שטורמישע געשיכטע, פֿעלן ניט קיין היסטאָרישע מקורות, ספֿרים, ענציקלאָפּעדיעס, לעקסיקאָנען און צייטשריפטן, ווו ס איז באַשריבן די מאַרטיראָלאָגיע פון דער שטאָט זינט דעם יאָר 1038. אַ דאַנק דער פֿרייַנדלעכקייט פון דער נאַציאָנאַל־ביבליאָטעק („ביבליאָטעקאַ נאַראָדאָוואַ") אין ווארשע, וועלכע האָט אונדז צוגעשיקט פֿאָטאָסטאַטן פון די וויכטיקסטע מאַטעריאַלן וועגן דראָהיטשין, איז מעגלעך געווען צונויפצושטעלן דעם ווייטערדיקן היסטאָרישן איבערזיכט פון אַ ישוב, ווו עס האָט אויך געלעבט, געשאַפֿן, געווירקט און טראָגיש אומגעקומען אַ יידישע קהילה. טאַקע לזכר דער דאָזיקער קהילה ווערט דראָהיטשין באַרייכערט ווערן מיט נאָך אַ בוך ווען דער שטאָט: אַ ספֿר יזכור, צונויפגעשטעלט פון דער שארית הפּליטה, כדי פֿאַרייביקן זייערע נאָענטע און טייערע, וועלכע זענען דורך די דייטשע רוצחים און זייערע העלפֿערס, אומגעקומען על קידוש השם.

די צעטיילטע שטאָט

געווען צייטן, ווען דראָהיטשין איז געווען אַ צעטיילטער ישוב און געבילדעט בעצם צוויי באַזונדערע אָרטשאַפֿטן. אַזוי צ. ב. געפינען מיר אינעם „געאָגראַפֿישן ווער־טערבוך פון פּוילישן קעניגרייך", וואָס איז דערשינען אין וואַרשע אין יאָר 1881, ז"ז

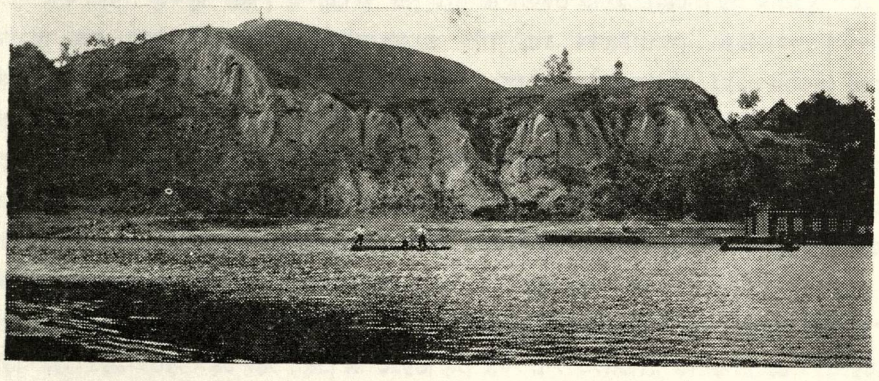

הגדה הימנית של נהר בוג • דער רעכטער ברעג פון טייך בוג

149—150 * די באַשרייבונג פון צווי דראָהיטשינס, פון וועלכע מיר נעמען אַרויס גרעסערע שטעלן.

דראָהיטשין פּאָדלאַסקי, אַ ישוב, פריער אַ שטעטל אויפן בוג, די אייגנטלעכע פּאָר־שטאָט פון דער שטאָט דראָהיטשין, וואָס ליגט אויפן קעגנאיבערדיקן, רעכטן ברעג פון בוג; סאָקאָלאָווער פּאָוויאַט, גמינע קורטשעווו, פּאַראַפּיע קניכוווועק. ציילט איצט 26 הייזער, 243 איינווינער. געווען אַמאָל די הויפּטשטאָט פון די יאדזשווינגן און געבילדעט איין גאַנצקייט מיט דער צווייטער שטאָט אויפן רעכטן ברעג.

לויט רוסישע כראָניקס, האָט דער ישוב באַדאַרפט געגרינדעט ווערן אין יאָר 1061. דער היסטאָריקער נאַרושעוויטש איז ביי דער מיינונג, אַז אַ טייל פון די יאַדזשווינגן, זוכנדיק אַ זיכערן אָרט, האָט צום אָנדענק פון געוועזענעם דראָהיטשין, געגרינדעט דאָ זייער הויפּטשטאָט מיטן זעלבן נאָמען. אין צוועלפטן יאָרהונדערט האָט דער ישוב געהערט צו די מאַזאָוושער פירשטן. קאָנראַד דער ערשטער האָט זיי אין יאָר 1237 אַוועקגעגעבן דעם אָרטיקן שלאָס מיט אַ סך באָדן צווישן בוג און נור, אַזש ביז די גרענעצן פון רייסן, כדי זיי זאָלן באַשיצן מאַזאָוושע פון פיינדלעכע איבערפאַלן. אין יענעם יאָר האָבן די דאָבזשינער קלויסטער־ברידער ניט געוואָלט זיך פאַרייניקן מיט די קרייץ־צוגלעך. וויזט אויס, אַז די רעשטלעך פון די דאָבזשינער מאָנאַכן זענען דאָ אומגעקומען אין יאָר 1240, וועז די טאָטערן האָבן פאַרניכטעט דראָהיטשין און די גאַנצע סביבה. אויסנוצנדיק די אַלגעמיינע מפּלה, האָט דער ליטווישער פירשט מענדאָג באַהערשט די שטאָט, זי אויפ־געבויט און... איינגעשלאָסן צו ליטע. די רייסעריען צווישן די ליטווישע פירשטן האָבן געגעבן אַ געלעגנהייט דעם מאַזאָוושער פירשט יאַן צו באַהערשן (1382) דראָהיטשין מיט די אַרומיקע שטחים.

אין יאָר 1443 האָבן באַדייטנדיקע ליטווישע כוחות באַלאַגערט די שטאָט, וועלכע דער פירשט באַלעסלאָוו מאַזאָוויעצקי, נישט קענענדיק זי פאַרטיידיקן, האָט זי פאַרקויפט צוזאַמען מיטן אַרומיקן באָדן, דעם ליטווישן גרויספירשט קאַזשימיעזש. דער נייער הערשער האָט לויט אַ באַזונדערער פּריווילעגיע אין יאָר 1444, פאַרעכנט דראָהיטשין צו די 15 צאָל־שטעט פון ליטע, דערלויבט דאָרט אַ פרייען האַנדל און צוגעטיילט פאָר־שידענע פרייהייטן. דערנאָך, אין יאָר 1498, באַשאָנקען ביידע זייטן שטאָט, פון ביידע זייטן טייך, מיטן מאַגדעבורגער רעכט **, באַשטימט דאָרט יאָרמארק אד"גל. נאָך דער אוניע צווישן ליטע און קרוין־פוילן, איז אין דראָהיטשין איינגעשטעלט געוואָרן אַ סטאַ־ראָסטווע. דער ווילשטאַנד פון שטאָט האָט געדויערט ביזן יאָר 1657, וועז די שוועדן

---

* צום סוף פון דעם מאמר גיבן מיר אָן די פולע רשימה פון די היסטאָרישע מקורות.

** מאַגדעבורג — אַ שטאָט אין דייטשלאַנד, וווּ ס'האָט נאָך אין 13טן יאָרהונדערט זיך געשאָפן אַ מוניציפּאַלע זעלבסטפאַרוואַלטונג. „מאַגדעבורגער רעכט" — אַ מוניציפּאַלער סטאַטוס פאָר שטעט און ישובים, מיט גרעסערע אויטאָנאָמע רעכט און פריווילעגיעס.

האָבן צוזאַמען מיטן שעדמיאָגראָדער פירשט ראַקאָטשי פאַרוואַנדלט דאָס אָרט מיטן שלאָס אין איין גרויסער חורבה.

די איצטיקע דראָהיטשין, אָנגערופן „רוסישע זייט", אויפן לינקן ברעג פון בוג, איז אַמאָל, זינט דער אַנטשטייונג, געווען אַ פאָרשטאָט פונעם דראָהאָטשין לאצקי, אויפן רעכטן ברעג פון דעם טייך. די שטאָט איז צונויפגעשטעלט פון דריי טיילן: די ערשטע, די רוסישע זייט, די גאָר עלטסטע; די צווייטע טייל, פון לאַנג, די פאָרשטאָט בוזשיסק; די דריטע טייל, אַנטשטאַנען אין יאָר 1843, האָט געהייסן גורי (בערג). דאָס פונאַנדער־טיילן די צוויי שטעט איז פאָרגעקומען נאָכן יאָר 1815. די טייל פון דער צאַרישער אימפּעריע, וואָס איז געווען די אייגנטלעכע שטאָט, איז שטענדיק פאַרבליבן מער פאַר־מעגלעך און מער באַפעלקערט; בעת אין דעם טייל וואָס האָט געהערט צו קרוין־פּוילן, איז צוליב זיין געאָגראַפישער לאַגע — צווישן וואַסערן, גריבער און אָפּהאנגען אויף דעם נידעריקן באָדן, זענען אָפט פאָרגעקומען פאַרפלייצונגען פון בוג און דערגאַנגען צו אַזאַ ירידה, אַז לויטן באַשלוס פון אַדמיניסטראַטיוון ראַט, איז די רוסישע דראָהיטשין באַשטימט געוואָרן פון 1טן יאַנואַר 1863 אַלס דאָרפישער ישוב. דער דאָזיקער טייל האָט אין יאָר 1861 געציילט בסך־הכל 315 נפשות, צווישן זיי: 182 קאַטאָליקן, 88 פּראַוואָ־סלאַוונע און 45 יידן. זיי האָבן זיך באַשעפטיקט מיט ערד־אַרבעט און מלאכה.

דראָהיטשין לאצקי

דראָהיטשין לאצקי, די א. ג. אויסער עטאַט־שטאָט, אין ביעלסקער פּאָוויאַט, גראָדנער גובערניע, אויפן רעכטן, מאָלערישן ברעג פון בוג, ליגט אויפן באַזונדערן טראַקט פון ביעלסק (54 וויאָרסט), אַנטקעגן דעם פריער באַשריבענעם ישוב דראָהאָטשין, מיט וועלכן ער האָט ביזן יאָר 1813 געבילדעט איין גאַנצקייט און געהאַט אַ בשותפותדיקע געשיכטע. אַמאָל איז דאָס געווען די הויפּטשטאָט פון פּאָדלאַשער וואָיעוווּדסטווע, פאַרבונדן מיט טשעכאַנאָוויעץ און סעמיאַטיטש מיט זייטיקע וועגן. פון גראָדנע טיילט אָפּ דראָהיטשין אַ מרחק פון 168 וויאָרסט.

אין יאָר 1576 האָט דראָהיטשין לאצקי געהאַט 327 הייזער, אין יאָר 1713—117, 1800 — 173 און 984 איינוווינער. איצט * ציילט די שטאָט 1402 איינוווינער: 682 מענער, 720 פרויען; 384 קאַטאָליקן, 498 יידן, 520 פּראַוואָסלאַוונע. די איינוווינער באַשעפטיקן זיך מיט ערד־אַרבעט און פישפאַנג. נישטאָ דאָ קיין שום פאַבריקן, אויסער אַ ווינטמיל. פאַראַן אַ 3־קלאַסיקע שול, אַ קאַטוילישער פּאַראַפיע־קלויסטער, צוויי צערקוועס, אַ פּראָם אויפן טייך בוג, 4 יערלעכע יאַרידן. דאָס פּאַראַפיע־קלויסטער א. נ. פון הייליקן דרייליגג, איז אַ סברה אויפגעשטעלט געוואָרן אין יאָר 1350.

---

* געמיינט: 1880 בערך.

לויט אַ פּריווילעגיע פון פּוילישן קיניג יאַן קאַזשימיעזש אין יאָר 1660, איז די דראָהיטשינער פּראָבאָסטוע אַוועק געשענקט געוואָרן די יעזואיטן, וועלכע האָבן דאָ אויפגעשטעלט אַ קאָלעגיום און העכערע שולן, וואָס זענען שפּעטער איבערגעגעבן געוואָרן דעם פּיאַרן־אָרדן. אין יאָר 1784 זענען די פּיאַרן־שולן באַזוכט געוואָרן פון 285 שילערס.

די שטאָטישע דראָהיטשינער סטאָראָסטווע איז, לויט אַ לוסטראַציע פון יאָר 1164, באַשטאַנען פון דער שטאָט דראָהיטשין און דערפער רעכאַווקע, טשאַרנע (גרעסערע און קלענערע), ווילקע, שטשאַווי און סטאַרטשעוויץ.

בלויז אין אייַן מקור געפינען מיר דראָהיטשין באַצייכנט אַלס שטעטעלע. דערביי ווערט אָנגעגעבן וועגן גאַנצע אוצרות אַרכעאָלאָגישע אויסגראָבונגען און אַלטערטימלעכ־קייטן, וואָס זאָגן עדות אויף דער לאַנגער געשיכטע פון דעם ישוב:

דראָהיטשין, אַ שטעטעלע אין ביעלסקער פּאָוויאָט, גראָדנער גובערניע, גמינע נאַרוֹיקי, 54 ווירסט פון ביעלסק, 2041 איינווינער. מ׳האָט דאָ געפונען אַ סך קעגנשטאַנדן פון שטיין, גלאָז, ליים, ביין, בראָנז און אייזן, ווי אויך עטלעכע טויזנט בלייענע פּלאָמבעס, אויף וועלכע עס זענען געווען אָפּגעדרוקט פּאַרשידענע צייכנס. די דאָזיקע אַלטערטימ־לעכקייטן האָט באַשריבן אַוועניאַריוס.

אין יאָר 1391 האָט דער פּוילישער קיניג וולאַדיסלאָוו געשאַנקען דעם מאַגדע־בורגער פּירשט יאַן די ישובים: דראָהיטשין, מיעלניק, סוראזש און ביעלסק.

אין דעם בוך פון מ. גומאָווסקי „הערבן פון פּוילישע שטעט", דערשינען אין 1960 אין וואַרשע, ווערט דערציילט וועגן דראָהיטשין (ז׳ 163):

אַ שטאָט אויפן בוג, סעמיאַטיטשער פּאָוויאָט, ביאַליסטאָקער וואָיעוווּדסטוווע, אַמאָליקע הויפּטשטאָט פון דער יאַדזשווינגן־טעריטאָריע, דערנאָך פון פּאָדלאַשע, באַקומען שטאָטישע רעכט אין יאָר 1498 און פון זעכצנטן יאָרהונדערט באַנוצט אַלס הערב — אַ קאָפּ פון אַ טור. פון אַכצנטן יאָרהונדערט — אַ גאַנצער טור, אָדער אַ זשובער. אינעם „הערא־דישן אַלבום" האָט זיך געפונען אַ נייער פּראָיעקט פון אַ הערב: אַ שיפל און פיש. דער דאָזיקער סימבאָל האָט זיך אָבער ניט אָנגענומען.

אַ וויכטיקער סטראַטעגישער פונקט

אין „טיגאָדניק אילוסטראָוואַני" נר. 112, וואַרשע 1870, ווערט דערציילט די געשיכטע פון דראָהיטשין (געחתמעט: ל. ז...טש).

די דאָזיקע שטאָט איז אַמאָל געווען די הויפּטשטאָט פון די יאַדזשווינגן, דערנאָך — די הויפּטשטאָט פון דער פּאָדלאַשער פּראָווינץ, בעת היינט איז עס אַ קליין שטעטל, ענלעך צו אַן אָפּגעקומענעם גביר, וועלכער האָט נאָר זכרונות פון פּריער און רעשטלעך פון אַמאָליקער ווערטפולקייט.

פון דערווייטנס, באַזונדערס פון בוג, איז דראָהיטשין הערלעך. צופוסנס פליסט דער

טייך און איבער אים ציען זיך שטאָטישע געביידעס, אַמאָל — שיינע, היינט — נעבעכדיקע הייזקעס, פון וועלכע עס טיילן זיך אויס פיר קלויסטערס און אַ געוועזענער שול־בנין. כמעט אין סאַמע מיטן לענג פון דער שטאָט, איז פאַראַן דער הויכער באַרג, וועלכער ווערט גערופן „שלאָסבאַרג" („גוראַ זאַמקאָווא"). מיט צייטן צוריק איז דאָרט געשטאַנען דער שלאָס פון די יאַדזשווינגן, וועלכער איז געווען פאַרבונדן, ווי עס לויטעט די לעגענדע, מיט אַן אונטערערדישן דורכגאַנג ביז מיעלניק, 5 ווייַרסט פון דראָהיטשין. היינט זענען אויף דעם באַרג נישט פאַראַן קיין שום אויסערלעכע סימנים פון אַ שלאָס. אַ סברה, אַז נאָר אין דער צווייטער העלפט פון 17טן יאָרהונדערט איז געשטאַנען די פעסטונג, וועלכע איז צעשטערט געוואָרן דורך די שוועדן. אַן אַלטער איינוווינער פון דראָהיטשין האָט מיט יאָרן צוריק מיר דערציילט, אַז ער געדענקט נאָך די איבער־ בלייבעכצן פונעם שלאָס און דעם וועג וואָס האָט געפירט אַהין. די וואָס גראָבן היינט צופוסנס פון באַרג, געפונען דאָרט רעשטלעך געהילץ, שטיינער און צעבראָכענע ציגל. פון דער מזרח־זייט איז אין מיטן באַרג פאַראַן אַ קיילעכיקע עפענונג, דורך וועלכער מען קען אַריינגיין אין אַ נישע וואָס צעטיילט זיך אויף עטלעכע קאָרידאָרן. וואַרשיינלעך וועט דער דאָזיקער שלאָסבאַרג אויפהערן בקרוב עקזיסטירן, ווייל יעדעס יאָר שוועבט אים אונטער דער טייך.

וועגן דער שטאָט דערציילן לעגענדעס, אַז זי איז אַמאָל געווען באַפעלקערט און ברייט צעוואָרפן. טייל ווייזן אָן, אַז אין צענטער פון שטאָט איז געשטאַנען די קאַפליצע פון הייליקן יאָן, וואָס געפינט זיך היינט אַנדערטהאַלבן ווייַרסט הינטער דער שטאָט. אין ישוב גופא און אין זיין סביבה איז פאַראַן אַ באַדייטנדיקע צאָל קברים: אַלטע, נאָך פון די צייטן פון די יאַדזשווינגן; שפעטערדיקע און פון אַ נייערע תקופה. פאַר מיינע צייטן זענען זיי נאָך געווען הויכע, היינט — זענען זיי קליין און איינגעפאַלן. פון די קברים איז צו דרינגען, אַז דראָהיטשין איז אַמאָל געווען אַ וויכטיקער סטראַטעגישער פונקט און אַדורכגעמאַכט גרויסע פאַליטישע שטורעמס. איך האָב אויף קיין שום אָרט ניט אָנגעטראָפן אַזוי פיל קברים צוזאַמען, ווי אין דער געגנט פון דראָהיטשין.

די הויפטשטאָט וועט זיך פאַרוואַנדלען אין אַ דערפל...

ווען און דורך וועמען די שטאָט איז געגרינדעט געוואָרן — ווייסט מען נישט. אייניקע שרייבן דאָס צו די יאַדזשווינגן, אַנדערע ווידער האַלטן, אַז דער גרינדער איז געווען דער קיעווער פירשט יאַראָסלאָוו דער ערשטער, ווייל אין צענטן יאָרהונדערט זענען די יאַדזשווייגן צעקלאַפט געוואָרן דורך די רייסן.*

---

* מיטאַלטערלעכע באַצייכענונג פון די מזרחדיקע שטחים, באַווינטע פון די סלאַווישע פעלקער. אין פאַרלויף פון יאָרהונדערטער האָבן פון רייסן זיך אויסגעבילדעט דריי פעלקער: רוסן, אוקראַי־ נער, ווייסרוסן. (רעד׳).

אין דער צווייטער העלפט פון צוועלפטן יאָרהונדערט איז דער נאָמען דראָהיטשין געווען גוט באַקאַנט. אין 1193 האָט דאָרט געהערשט אַ געוויסער פּאָדלאַשעק. דאָס איז אַוודאי געווען אַ זעלבשטענדיקער פירשט, הערשער פון די יאַדזשווינגן. די מלוכה איז צע־שטערט געוואָרן אין קריג דורך קאַזשימיר דעם יושרדיקן. אין 13טן יאָרהונדערט האָט דראָהיטשין, מיט אַ טייל פון פּאָדלאַשע, געהערט צום מאַזאָוושער פירשט קאָנראַד, וועל־כער האָט אין יאָר 1237 אַוועק געגעבן דעם דראָהיטשינער שלאָס די ריטער, אָדער די דאָבזשינער ברידער, מיטן באַדינג, אַז דאָס לאַנד און דעם שלאָס וועלן זיי באַשיצן פון אָנפאַלן. נאָר צוליב דער שוואַכער פאַרטיידיקונג, אָדער דעם גרויסן אָנגרייפנדיקן כוח, האָבן די מאָנגאָלן דעראָבערט דעם שלאָס, חרוב געמאַכט דאָס דערבייאיקע לאַנד און דאָרט איבערגעלאָזט בלויז חורבות.

נאָכן יאָר 1569, האָט דראָהיטשין אויפגעהערט זיין אַ גרענעץ־שטאָט און צוליב דעם האָט זייער געליטן דער האַנדל. די סטאַראָסטעס און וווּיטן האָבן מיט אומטאָלע־ראַנץ זיך באַצויגן צו די אויסלענדישע אינדוסטריעלער, צוליב דעם האָבן אַ סך פון זיי פאַרלאָזט די שטאָט. אַ גרויסער טייל פון דער באַפעלקערונג איז אומגעקומען בעת דער מגיפה אין דער ערשטער העלפט פון 17טן יאָרהונדערט און דערפאַר זענען אין דראָהיטשין געווען אַ סך ליידיקע הייזער.

דעם 27טן מאַי 1805 איז דראָהיטשין כמעט אין גאַנצן אָפּגעברענט געוואָרן. דאָס פייער האָט פאַרלענדט, אויסער אַ סך בנינים, 175 וווין־הייזער, דעם באַזיליאַנער קלויסטער, דאָס ראָטהויז, עטלעכע קרעטשמעס און אַ גרויסע צאָל געשעפטן מיט סחורות.

פאַר די פּרייסישע צייטן איז דראָהיטשין געווען אַ פּאָוויאַט־שטאָט — ביזן יאָר 1840. נאָך דעם ווי דער יעזואיטישער אָרדן איז אויפגעלייזט געוואָרן, האָבן די יעזואיטן־שולן איבערגענומען די פּיאַרן. איצט זענען די שולן איבערגעטראָגן געוואָרן אין דער פּאָוויאַט־שטאָט ביעלסק. אין דעם בנין פון דער אַמאָליקער יעזואיטן־שול געפינט זיך אַ קליינע פאָלקס־שול. דער פראַנטשישקאַנער קלויסטער איז אין צושטאַנד פון פונאַנדערפאַלן זיך און דער מאָנאַסטיר איז איבערגעאַרבעט געוואָרן אויף קאָשאַרן.

פון די איבערגעבליבענע רעשטלעך פון אַמאָליקן דראָהיטשין איז אָנצונעמען, אַז דאָס איז אַמאָל געווען אַ באַלעבטע און רייכע שטאָט, אַוודאי נישט קלענער פון דעם איצטיקן לובלין.

עטלעכע וויאָרסט הינטער דער שטאָט, שטעלט מיט זיך פאָר דראָהיטשין אַ שיין בילד צוליב די פאַרבליבענע קלויסטער־טורעמס און עס דוכט זיך אויס, אַז דאָס איז גאָר אַ גרויסע שטאָט. פאָרט מען אָבער אַריין אויפן מאַרק־פּלאַץ, שאַפט זיך גלייך אַ פּריק־רער איינדרוק, ווייל דאָס אויג דערזעט בלויז נעבעכדיקע הייזקעס, רעשטלעך פון ברו־קירטע גאַסן און קלייטלעך מיט אַ ביסל סחורה. מן־הסתמא וועלן בקרוב זיך איינ־

וואַלגערן די אַלטע קלויסטערס און מאָנאַסטירס — און דראָהיטשין, אַמאָל אַ הויפּט־שטאָט, וועט פאַרבלייבן אַן אָרעם דערפל.

די אָקופּאַנטן בייטן זיך אָפּ

מיט 3 יאָר שפּעטער, אין 1873, באַשרייבט דער פריער דערמאָנטער „טיגאָדניק אילוסטראָוואַני" (נומ׳ 270, ז׳ 110) די געשיכטע פון דראָהיטשין, נאָר פון אַ גאָר אַנדערן אַספּעקט — די אָפּטע אַגרעסיעס און אָקופּאַציעס מצד די יאַדזשווינגן, ליטווינער, שוועדן, דייטשן, עסטרייכער. פאַראַן אויך אין דער באַשרייבונג גאָר נייע מאָמענטן און פאַקטן פון דער אַזוי רייכער און שטורמישער היסטאָריע.

...אין אַ לגמרי נישט רייצנדיקער געגנט, צווישן אַ פלאַכלאַנד ענלעך צו די אין מאַזאָוושע און פּאָדלאַשע, אויף ביידע זייטן פון טייך בוג, עקזיסטירן צוויי דראָהיטשינס, וועלכע האָבן אַמאָל געבילדעט אין גאַנצקייט. דער טייל אויפן רעכטן ברעג, וואָס געהערט איצט צו דער גראָדנער גובערניע, ביעלסקער פּאָוויאַט, הייסט דראָהיטשין לאַצקי, בעת דער צווייטער טייל, אויפן לינקן ברעג, געהערט צו קרוין־פוילן, הייסט דראָהיטשין רוסקי, וואָס האָט פון אַן אַמאָליק נעבעכדיק שטעטל, זיך דערקייקלט צו אַ דאָרפישן ישוב.

פאַרצייטישע כראָניק־שרייבער באָהאַנדלען ברייט די געשעענישן וואָס האָבן זיך דאָ אָפּגעשפּילט. לויט אָרטיקע לעגענדעס, באַשטעטיקטע פונעם היסטאָריקער דלוגאָש, איז אין 15טן יאָרהונדערט דראָהיטשין געווען די הויפּטשטאָט פון דעם פולשטענדיק פאַרלוירן געגאַנגענעם פאָלק יאַדזשווינגען, וואָס בנוגע זייער אָפּשטאַם און געשיכטע זענען פאַראַן מיינונגס־פאַרשידנהייטן צווישן די געלערנטע און פאָרשערס. אָבער באַגלויבטע דאָקומענטן און מקורות באַווייזן, אַז זינט איר אַנטשטייאונג, איז דראָהיטשין תמיד געווען אַ רייסישע שטאָט און קיינמאָל נישט באַלאַנגט צו די יאַדזשווינגען. דאָס פאַרמינערט אָבער נישט די היסטאָרישע חשיבות פון דער שטאָט, ווייל די קאָמפּן איינצוצוימען די גרויזאָמע און שעדלעכע איבערפאַלן פון די יאַדזשווינגען, האָבן צומערשט געפּירט די רוסישע פירשטן אין משך פון יאָרהונדערטער, נאָר ערשט די פּאָליאַקן און ליטווינער האָבן זיי באַזיגט און די איבערגעבליבענע האָבן זיך אויסגעמישט מיט דער אָרטיקער באָפעלקערונג. דראָהיטשין, אין 12טן יאָרהונדערט, אַ גרויסע שטאָט מיט אַ פעסטונג, האָט שוין געהערט צו די מאַזאָוושער פירשטן, פון וועלכע קאָנראַד דער ערשטער האָט אין יאָר 1200, צי 1237, געשאָנקען דעם דאָזשינער ריטער־אָרדן די פעסטונג מיט אַ סך באָדן צווישן בוג און נור, כדי מאַזאָוושע באַשיצן פון די יאַדזשווינגישע איבערפאַלן.

אין יאָר 1225 האָבן די קרייצוגלער אַרויסגעשטויסן די דאָבזשינער. אין יאָר 1240, צי 1246, האָבן די טאָטערן פאַרניכטעט און פאַרברענט די שטאָט. אויסנוצנדיק די אַל־געמיינע מפּלה, האָט דער ליטווישער פירשט מענדאָג פאַרנומען די שטאָט, זי אויפגע־בויט — און דראָהיטשין האָט אָנגעהויבן איבערגיין פון האַנט צו האַנט: פון ליטע צו רייסן

און צוריק. אַרום דער שטאָט האָבן זיך געפירט פאַרביסענע קאַמפן און דאָ זענען אָפּגע־האַלטן געוואָרן היסטאָרישע נצחונות. אַזוי האָט וואַסילקאָ, דער וולאָדזשימירער פירשט, צו ווענען דראָהיטשין האָט דעמאָלט באַלאַנגט, פולשטענדיק צעקלאַפּט די יאָדזשווינגען ביי די טויערן פון שטאָט, אַ סך פון זיי דערהרגעט. בלויז עלטסטע פון זייערע שבטים, אויף וועלכע די יאָדזשווינגען האָבן זיך געטיילט, זענען אומגעקומען פערציק.

פון דער שטאָט האָט אין יאָר 1251 זיך אַוועק געלאָזט מיט זיין אַרמיי צו קעמפן מיט די יאָדזשווינגען דער באַרימטער אין דער געשיכטע האַלישער פירשט דאַניעל. נאָכן זיג, האָט ער דעם זעלבן יאָר זיך געזאַלבט אין דראָהיטשין אַלס קיניג פון רייסן. דערנאָך איז די שטאָט איבערגעגאַנגען צו די ליטווישע און רייסישע מאָנאַרכן. ערשט אין די יאָרן 1315—1339, האָט דער ליטווישער גרויספירשט גערימין ענדגילטיק איינגעגלידערט דראָהיטשין צו ליטע. אין יאָר 1357 איז די שטאָט איבערגעגאַנגען אין אַרענדע צו קעיסטוטן, דערנאָך וויטאָלדן און אין יאָר 1387, אויפן סמך פון ירושה־רעכט, זיך אומ־געקערט צו די מאַזאָוושער פירשטן. איינער פון זיי, באָלעסלאָוו, ניט קענענדיק זיך קיין עצה געבן מיט די כסדר אָנגרייפנדיקע ליטווינער, האָט אין יאָר 1443 פאַרקויפט די שטאָט דעם ליטווישן גרויספירשט קאָזשימיעזש. דער נייער הערשער האָט לויט אַ ספּע־ציעלער פּריווילעגיע פון יאָר 1444 פאַרענט דראָהיטשין צו די ליטווישע צאָל־שטעט, דערלויבט אַ פרייען האַנדל און צוגעטיילט אַנדערע פרייהייטן. זיין נאָכפאָלגער, דער גרויספירשט אַלעקסאַנדער, האָט אין יאָר 1498 באַשאָנקען ביידע טיילן שטאָט פון ביידע זייטן בוג, מיט דייטשן (מאָגדעבורגער) רעכט, באַשטימט יאָרמערק אד״גל.

אין יאָר 1520 איז דראָהיטשין געוואָרן די הויפּטשטאָט פון פּאָדלאַשער וואָיעווּד־סטוע, וווּ עס זענען פאָרגעקומען די סיימיקס און אָפּטע צוזאַמענפאָרן פון ריטערלעכן שטאַנד. אין יענער תקופה זענען דארט אַנטשטאַנען רייכע סוחרים־גילדעס, האַנטווערקער־צעכן און עס האָט געבליט דער האַנדל מיט תבואה און וואַקס.

דער סוף פון דעם אויפבלי דאַטירט זיך פונעם פאָדלאַשער סיימיק, פאָרגעקומען אין יאָר 1569, וועו דראָהיטשין איז איינגעשלאָסן געוואָרן צו פוילן. מ׳האָט דארט איינגע־שטעלט די סטאַראָסטוע, וואָס האָט גורם געווען צו דער ירידה פון דער שטאָט, הגם איר פאָרהעלטנישמעסיקער וווילזיין האָט זיך נאָך געצויגן ביזן יאָר 1657, וועו די שוועדן האָבן דראָהיטשין באַרויבט און חרוב געמאַכט און דאָס איבעריקע האָבן די קאָזאַקן פאַר־ברענט אין יאָר 1660.

אין יאָר 1702, וועו די שטאָט האָט אָנגעהויבן זיך צוריק שטעלן אויף די פיס, זענען די שוועדן צום צווייטן מאָל אָנגעפאַלן. אין די יאָרן 1711—1712 האָט אַן עפּידעמיע דערפירט די אַמאָל גרויסע שטאָט צו אַן אָרעמען ישוב, וועלכער האָט אין יאָר 1717 געציילט בסך־הכל 117 נעבעכדיקע הייזקעס אויף דער לאַצקער זייט און 90 — אויף דער רוסישער זייט.

אין יאָר 1794 פֿאַלט דראָהיטשין אַריין אין פּרייסישע הענט (דער לאַצקער טייל) און צו די עסטרייכער (רוסישע זייט). די לאַצקער זייט האָט פון יאָר 1807 געהערט צו רוסלאַנד, בעת די רוסישע זייט איז געבליבן אין וואַרשעווער פּירשטנטום און אין יאָר 1808 באַשטימט געוואָרן אַלס פֿאָוויאַט־שטאָט פון גראָדנער גובערניע, צו וועלכער זי האָט געהערט ביזן יאָר 1842 אַלס עטאַט־שטאָט.

היינט * ציילט דראָהיטשין 900 אינווווינער און שטעלט מיט זיך פֿאָר אַ רייכע פֿאַרגאַנגענהייט, וואָס האָט געלאָזן נאָך זיך שפּורן אויף פֿאַרשידענע ערטער. וועגן די קאַמפֿן און שלאַכטן זאָגן עדות פיל צעוואָרפענע קברים און קורהאַנעס, וועלכע זענען ביז אינצט נאָך ניט אויסגעפֿאָרשט געוואָרן דורך געלערנטע פון וועלכע תקופות זיי שטאַמען. איבערן סאַמע טייך בוג זעט מען אַ געוג הויכן באַרג, באַקאַנט אַלס שלאָס־באַרג. (אַ לעגענדע זאָגט, אַז דאָ איז געשטאַנען דער שלאָס פון דער קיניגין באָנע).

נישט ווייט פון באַרג שטייט די געביידע פון דער פֿאָויאַט־שול, וועלכע איז כמעט פֿאַרייניקט מיט דער געביידע פונעם געוועזענעם יעזואיטישן מאָנאַסטיר. איבער זיי טיילט זיך אויס אַ קלויסטער, וואָס צייכנט זיך אויס מיט זיין אַרכיטעקטור. די דאָזיקע בנינים און די שול פון דער זייט פון בוג, זענען אַרומגענומען מיט אַ גאָרטן און מויער. דאָס אַלץ דערמאָנט בלויז די שיינע פֿאַרגאַנגענהייט פון דראָהיטשין לאַצקי, בעת וועגן צווייטן טייל, אויף דער לינקער זייט בוג, איז בכלל נישטאָ וואָס צו ריידן.

אַ שטאָט פון דריי באַזונדערע טיילן

אין אָרגעלבראַנדס אַלגעמיינע ענציקלאָפּעדיע, דערשינען אין וואַרשע אין יאָר 1861 (זיבעטער באַנד), גאָפּינען מיר ווידער גענוג אינטערעסאַנטע עפּיזאָדן פון דראָהיטשינס רייכער און שטורמישער געשיכטע. עס וועלט דאָרט דערציילט, אַז דראָהיטשין איז אַ רע־גירונגס־שטאָט אין לובלינער גובערניע, שעדלעצער פֿאָויאַט, אויפן טייך בוג. דאָס אַנט־שטיין פון אוראַלטן שטעטל, וואָס איז אמאָל געווען די הויפּטשטאָט פון די יאַדזש־ווינגען, — גרייכט אין די ווייטע יאָרהונדערטער.

מיר ווייסן זיכער, אַז דאָס שטעטל האָט אין צוועלפטן יאָרהונדערט געהערט צו די מאַזאָוושער פירשטן. קאָנראַד דער ערשטער האָט אין יאָר 1237, וועו אַ טייל פון די דאָבזשינער קלויסטער־בריידער האָבן זיך געוועלט קעגן דער פֿאַרייניקונג מיט די קרייץ־טרעגער, אַוועק געגעבן זיי דעם אָרטיקן שלאָס, צוזאַמען מיט באַדייטנדיקע ערד־שטחים צווישן בוג און נור, אַזש ביז די גרענעצן פון רייסן, אַרויפלייגנדיק אויף זיי די פליכט צו פֿאַרטיידיקן מאַזאָוושע פון פּינדלעכע איבערפֿאַלן.

ווייטער איז דער גורל פון דעם אָרדן אומבאַקאַנט בנוגע אַנדערע געשעענישן, און

---

* געמיינט מיט אַ הונדערט יאָר צוריק בערך. (רעד׳).

במילא פֿאַרשוויגענע פון היסטאָריקער פון יאָר 1240, וועלן די טאָטערן האָבן פֿאַרניכטעט דראָהיטשין מיט דער גאַנצער סביבה.

אויסנוצנדיק דאָס אַלגעמיינע אומגליק, האָט דער ליטווישער פירשט מענדאָג פֿאַר־כאַפּט די שטאָט, זי צוריק אויפגעבויט, און פון דעמאָלט אָן האָט זי געהערט צו ליטע. די מחלוקתן צווישן די ליטווישע פירשטן האָבן געגעבן דעם מאָזאָוויעצקער פירשט יאָן די מעגלעכקייט (אין יאָר 1382) צו באַהערשטן דראָהיטשין צוזאַמען מיט דער שכנותדיקער ערד.

אין יאָר 1443 זענען די ליטווינער צוגעקומען צו דער שטאָט מיט באַדייטנדיקע כוחות. דער פירשט באָלעסלאָוו מאָזאָוויעצקי, וועלכער האָט געהיט די שטאָט, אָבער ניט געקענט זי פֿאַרטיידיקן, האָט פֿאַרקויפט דראָהיטשין צו קאַזשימיעזשן, דעם ליטווישן גרויספירשט, צוזאַמען מיט דער גאַנצער ערד.

נאָכן איינשטעלן די פוילישׂ־ליטווישע אוניע, איז אין דראָהיטשין באַשטימט גע־ווארן אַ סטאָראָסטוו, וועלכע איז אַ לאַנגע צייט געווען אין באַזיץ פון די רייכע און באַ־קאַנטע אין דער געשיכטע משפּחה קישעק. דער ווילשטאַנד פון דער שטאָט האָט גע־דויערט ביזן יאָר 1657, ווען די שוועדן, בראש מיטן שעדמיאָגראָדער פירשט ראַקאָטשי, האָבן פֿאַרוואַנדלט די שטאָט מיטן שלאָס אין אַ בארג חורבות און אש. פון דעמאָלט אָן, זענען ביידע זייטן שטאָט מער נישט אויפגעשטאַנען פונעם חורבן.

די היינטיקע דראָהיטשין, וועלכע רופט זיך די רוסישע זייט, אויפן לינקן ברעג בוג, און געהערט צום פוילישן מלכות, איז אַ מאָל געווען, אין אַנהייב פון איר אַנטשטיין, אַ פֿאַרשטאָט פון לאַצקער דראָהיטשין, אויפן רעכטן ברעג טייך. די שטאָט באַשטייט פון דריי באַזונדערע טיילן.

דאָס צעטיילן ביידע שטעט איז פֿאַרגעקומען ערשט אין יאָר 1815. די טייל פון דער רוסישער אימפּעריע, די אייגנטלעכע שטאָט, איז שטענדיק פֿאַרבליבן פֿאַרמעגלעכער און מער באַפעלקערט. דאָקעגן די, וועלכע געהערט צו פוילן, איז צוליב דעם יאָר־יערלעכן אויסגיסן פון בוג — דערגאַנגען צו אַ מוראדיקער ירידה, אַז די רעגירונג האָט אַרויס־געגעבן אַ פאַראַדעגונג פונעם אַדמיניסטראַטיוון ראַט, לויט וועלכן די שטאָט דראָהיטשין, וואָס האָט זיך געפונען די רוסישע זייט, זאָל פון ערשטן יאַנואַר 1863 ווערן פֿאַרוואַנדלט אין אַ דאָרפישן ישוב.

די דאָזיקע טייל באַזיצט איצט אַן אַלגעמיינע באַפעלקערונג פון 315 נפשות. פון דעם קאַטאָליקן — 182 ; פּראַוואָסלאַווונע — 88 ; יידן — 54, וועלכע לעבן פון ערד־אַרבעט און פּרימיטיווער האַנטווערקעריי. פאַראַן דאָרט אַ געמויערטע פּראַוואָסלאַווונע צערקווע און 34 הילצערנע הייזער. דראָהיטשין לאַצקי ציילט איצט 1401 איינווינער, געהאָט אַ מאָל אַ יעזואיטישן קאָלעגיום, אין וועמענס רחבותדיקע בנינים זענען אין יאָר 1774 געעפנט געווארן שולן, וועלכע עקזיסטירן ביז איצט. עס באַשיינען נאָך די לאַצקער זייט דער

פראַנטשישקאַנער קלויסטער און מאַנאַסטיר, דער בענעדיקטינער קלויסטער און 3 פּראַ־
וואָסלאַווענע צערקווס.

די גרויסע מאָנאָגראַפּיע וועגן דראָהיטשין

אין יאָר 1938, וועז דראָהיטשין איז „אַלט געוואָרן" 900 יאָר, האָט די אָרטיקע
מלוכהשע גימנאַזיע א. נ. פון י. י. קראַשעווסקי אַרויסגעגעבן אַ ספּעציעלע „מאָנאָגראַפּיע
פון דער שטאָט דראָהיטשין אויפן בוג, אין היסטאָרישן בליק", א. נ. „די הויפּטשאָט פון
די יאַטשווינעזשן". דער מחבר פון דער מאָנאָגראַפּיע, פּעליקס זיגמונט וועראַמיע, האָט
אויף 148 זייטלעך געגעבן אַ ברייטן היסטאָרישן איבערבליק פון זיין היימשטאָט, נאָר
בלויז אויף געציילטע ערטער וועלט דערמאָנט וועגן יידישן אָנטייל אין אויפבוי פון
דראָהיטשין. דעם א. ג. יידישן מאַמענט אין דער געשיכטע פון שטעטל, וועלן מיר שפּע־
טער באַהאַנדלען. איצט וועלן מיר זיך אָפּשטעלן בלויז אויף יענע טיילן פון ספּר, וועלכע
זענען נישט דערמאָנט געוואָרן אין די ביז איצטיקע מקורות, וואָס זאָגט עדות, אַז די
היסטאָרישע ליטעראַטור וועגן דער שטאָט איז באמת אַ רייכע און אַלזייטיקע. הגם —
נאָך נישט אין גאַנצן אַן אויסגעפּאָרשטע און אַבסאָלוט זיכערע.

אַזוי צ. ב. שרייבט פּ. ז. וועראַמיע וועגן די יאַטשווינעזשן:

„פּאַראַן אין אונדזער געשיכטע איין לעגענדע, ניט קיין געפּאָרשטע, ניט לגמרי אַ
באַהאַנדלטע — די לעגענדע פון יאַטשווינעזש. פּאַרבליבן אַ גרויסע לעגענדע און אַ קורצע
היסטאָריע פון אַ פּאָלק וואָס דער גורל האָט אויף אַן אומגעריכטן אופן אים אַריינגעוואָרפן
אינעם סלאַווישן, פּוילישׂ־רוסישן געווימל; אַ פּאָלק וואָס איז געזעסן אין זיין נעסט, פּאַר־
טיידיקנדיק זיך האַרטנעקיק און קעמפּעריש קעגן אומקום — ביז די לעצטע כוחות. וואָס
זענען דאָס פּאַראַ מענטשן, לגמרי פּרעמדע די סלאַוון, ווייניק קרוביש די פּרוסן, נישט
קיין סך — די ליטווינער? פון וואַנען זענען זיי געקומען, צוליב וואָס און וועז זענען זיי
ניט געוואָרן? פּאַרשידנאַרטיק טענהן די היסטאָריקער. אונדזער נאַרושעוויטש זאָגט,
אַז די געוועזענע יאַדזשווינגן זענען אָפּשטאַמיקע פון די סאַרמאַטן, געוויס אין משך פון
דורות יאַזיגן. אַנדערע האַלטן זיי אַלס אָפּשטאַמיקע פון די צימברן. וועז הערָאדאָט האָט
נאָך געלעבט, זענען זיי וואַרשיינלעך געזעסן נאָכן דניעפּער, אויף מאָסקווער ערד, לעבנדיק
צווישן אַנדערע פעלקער. דער גריכישער געאָגראַף סטראַבאָן באַשטימט די יאַדזשווינגן
אַן אָרט הינטער די טיראָגעטן און אין זיין צייט האָבן זיי, אַ סברה, זיך אַ רוק געגעבן
אויף וואַלאַשטשיזנע, אויפן שוואַרצן ים. מיט הונדערט יאָר שפּעטער, ווי מיר געפינען ביי
פּליניושן, זענען די יאַדזשווינגן אַריבער אַש צום טייך טיבוסקוס אין אונגאַרן. זיי זענען
קיינמאָל ניט געזעסן אויף איין אָרט, שטענדיק האָט זיי עפּעס אַ פאַטום געיאָגט פון איין
לאַנד אין צווייטן... דערפאַר האָט זיי פּטאָלאָמעוש באַצייכנט אין צווייטן יאָרהונדערט
אַלס מעטענאַסטן, וואָס מיינט אויף גריכיש וואַנדערער.

ווען די הונען זענען אין פערטן יאָרהונדערט באַפאַלן אייראָפּע, דערגרייכנדיק קיין אונגאַרן, האָבן די יאַדזשווינגן איבערגעלאָזט זייערע ישובים אויף דער טשיסע און דונאַי, אַריבערגעטראָטן די קאַרפּאַטן־בערג און צום פאַרענדיקן דעם לאַנגן מאַרש, זיך באַזעצט אויף פּאָדלאַשער ערד.

עס אונטערליגט נישט קיין שום ספק, אַז צווישן די פּאָליאַקן, רוסן, ליטווינער און צווישן די יאַדזשווינגן, איז נישט געווען קיין שום קרובהשאַפט פון בלוט, שפּראַך און מינהגים. אויף פּאָדלאַשע האָט דאָס וואַנדער־פאָלק זיך איינגעאָרדנט אויף אַ רעכטן אמת. ווילדע און דרייסטע, האָבן די אומדערמידלעכע יאַדזשווינגן באַוויזן ווער זיי זענען. געוועל־טיקט איבער זיי האָבן אומאָפּהענגיקע הערשער, וועלכע זענען קיינעמען ניט אונטער־געליגן און קיינעמען נישט געפאָלגט.

באָלעסלאַוו כראָברי האָט אין צענטן יאָרהונדערט צעקלאַפּט די פּרייסן און צוזאַמען מיט זיי די יאַדזשווינגן, וועלכע זענען פּוילן דערגאַנגען די יאָרן. דעמאָלט איז אַ טייל פון זייער מדינה, יאַטשוויעזש, אין דער געגנט פון שפּעטערדיקן ביעלסק, איינגעשלאָסן געוואָרן צו מאַזאָוושע. דערנאָך האָבן די יאַדזשווינגן געליטן מפּלות פון נאָוואָגראָדער פירשט יאַראָסלאַוו.

דראָהיטשין, אַלס הויפּטשטאָט פון דעם שבט, איז געווען דער צענטראַלער פּונקט פאַר כסדרדיקע איבערפאַלן אויף יאַטשוויעזש, וועלכע איז גענומען געוואָרן אין צוויי פייערן, פון מערב און מזרח. דאָ זענען פאָרגעקומען די סאַמע בלוטיקע שלאַכטן, דאָ האָט מען געברענגט צו קבורה די אומגעקומענע הערשער, דאָ איז געווען די איבערפאַל־באַזע און פאַרטיידיקונג־פעסטונג, ווען דער שונא האָט זיך אַריינגעריסן, אַטאַקירט מיט געווער אין האַנט. ניט קיין וווּנדער, אַז דראָהיטשין איז אויף אַ באַזונדערן אופן פאַרבינדן מיט דער לעגענדע פון דעם פאָלק און די געשיכטע פון דער שטאָט פליסט אַ לאַנגע צייט אין דער זעלבער קאָריטע, ווי די געשיכטע פון דעם שבט.

מיעכאָוויטאַ, דער היסטאָריקער און קיניגלעכער דאָקטאָר פון זיגמונט סטאַרי שרייבט, אַז פאַר זיינע צייטן האָט מען אויף פּאָדלאַשע נאָך גערעדט מיט דער שפּראַך פון די יאַדזשווינגן, אין דער געגנט פון דראָהיטשין. די דאָזיקע שפּראַך האָבן ניט פאַרשטאַנען די ליטווינער, ווי אויך די זשמודזשינער. אַ יאַדזשווינגער האָט מען בדרך כלל גערופן יאַטשוויעזש.

היינט איז נאָך די יאַדזשווינגן געבליבן עטלעכע אָנדענקס. דאָס זענען אָנשיטן הינטער שטעט, וועלכע מען טרעפט אָפט אויף פּאָדלאַשע. צעשפּרייט צווישן די ליטווינער און ווייסרוסן, האָבן די רעשטלעך יאַטשוויעזשן זיך דערהאַלטן מיט באַזונדערע מינהגים און אויסשפּראַך, אַזש ביזן אַכצנטן יאָרהונדערט.

פאַרבליבן איין גרויסער אָנדענק נאָך די יאַדזשווינגן — דאָס איז דראָהיטשין. מען קען זיך ניט האַלטן ביי דער היפּאָטעזע, אַז דאָס האָבן די יאַדזשווינגן אויפגעשטעלט די

שטאָט אויפן בוג. די בכורה וואָלט מען געמעגט געבן יאַראָסלאַוון פון נאָווגאָרוד, וואָס וואָלט אַוודאי געווען ריכטיקער. נאָר אין דער אונטערשטער שורה, איז ניט וויכטיק ווער עס האָט געגרינדעט די שטאָט; צי אַ רוסישער פירשט, צי די קעמפערישע יאַטשוויעזשן, עס בלייבט אַ פאַקט, אַז אין משך פון אַ סך יאָרן, האָבן די יאַדזשווינגן באַטראַכט דראָהיטשין אַלס זייער הויפטשטאָט, געשלאָגן זיך פאַר איר ווי פאַר אן אייגענער, דורות־לאַנגער שטאָט און אַלע אַנטשיידנדיקע געשעענישן בנוגע דעם שבט, האָבן געהאַט אַן אָרט ביי די טויערן פון דראָהיטשין, און נאָענט פון איר האָט דאָס טרייע פאָלק קובר געווען זייער לעצטן הערשער קומאַט, וועלכער איז געפאַלן אין שלאַכט מיט די פּיאַסטן.

ריידנדיק דעריבער וועגן יאַטשוויעזש, איז אוממעגלעך צו פאַרשווייגן דראָהיטשין, און ריידנדיק וועגן דראָהיטשין — ניט דערמאָנען די יאַטשוויעזש־לעגענדע.

יאַטשוויעזש איז אומגעקומען — נאָר זייער הויפטשטאָט איז פאַרבליבן.

אַ שטאָט פון מחלוקתן און מלחמות

פון דער גרויסער צאָל שטעט אויף פאָדלאַשער ערד, האָט דראָהיטשין, אויפן רעכטן ברעג פון טייך בוג, די רייכסטע געשיכטע. די דאָזיקע שטאָט, היינט איינע פון די קלענסטע אין דער ביאַליסטאָקער וואָיעוודסטווע, איז אַמאָל געלעגן אויף אַן אַלטן, וויכטיקן האַנדלס־שליאַך און געווען אַ וויכטיקער סטראַטעגישער פונקט. די שטאָט האָט דערפון אַ סך געגאָסן, נאָר אויך פיל — געליטן. דער באָדן פון שטאָט און איר אומגעגנט זענען מיט הונדערטער יאָרן צוריק געווען אַ ניט־דורכדרינגלעכע וויסטעניש און די נאָענטקייט פון טייך האָט געצויגן צו זיך אַ מענטשלעך לעבן, וואָס האָט זיך רייך אַנטוויקלט. אַ רייַ אויס־גראָבונגען און אַרכאָאָלאָגישע אַנטדעקונגען באַווייזן, אַז נאָך אין דער פרע־היסטאָרישער תקופה, איז דאָס געווען אַ באַפעלקערט אָרט. נאָר פון די אוראַלטע איינווינער איז ניט געבליבן כמעט קיין שום סימן. שפּעטער איז דראָהיטשין, ווי גאַנץ פאָדלאַשע, באַזעצט געוואָרן פון יאַדזשווינגן.

בנוגע דעם נאָמען דראָהיטשין איז פאַראַן אַזאַ סברה:

אונטערן דרוק פון די רוסישע פירשטן, האָבן די יאַדזשווינגן ניט געקענט מער פאַרבלייבן אין זייער הויפטשטאָט — דראָהיטשין. זיי האָבן איבערגעלאָזט דאָס אָרט און אַוועק אויף מערב, האַלטנדיק זיך ביים ברעג פון בוג. ביז זיי האָבן אָנגע־טראָפן אויף אַ שטיל אָרט, וואָס די נאַטור האָט עס אויסגעשטאַט אין פאַרטיידיקונגס־מיט־לען, ווי זומפּן און וואַלד־געדיכטענישן. פילנדיק זיך דאָ זיכער, האָבן זיי געשאַפן זייער אויסגאַנג־באַזע און אויפגעשטעלט אַ שוץ־פעסטונג. לזכר דער פאַרלוירענער הויפטשטאָט, האָבן זיי דעם ישוב אָנגערופן דראָהיטשין, וועלכער פאַרמאָגט אין זיך רוסישע שפּראַך־עלעמענטן, וואָס מיינט אָבער ניט, אַז די רוסן זענען געווען אירע גרינדער. מעגלעך, אַז אין דער שפּראַך פון די יאַדזשווינגן, האָט דראָהיטשין געקלונגען אַ ביסל אַנדערש, נאָר

טראַנסקריפירט אויף רוסיש, איז עס שוין פאַרבליבן ביי דעם נאָמען דראָהיטשין און אַלס אַזעלכער ווערט ער דערמאָנט אין די רוסישע כראָניקס פון יאָר 1061.

די שפּעטערדיקע דראָהיטשין האָט זיך אויסגעשפּרייט אויפן צווייטן ברעג פון בוג, בילדנדיק איין גאַנצקייט מיט דעם היינט ניט עקזיסטירנדיקן ישוב דראָהיטשין, אויפן לינקן ברעג, אויפן אָרט פון די היינטיקע דערפער בוזשיסק, גורי און רוסישע זייט, וועלכע געהערן טעריטאָריאַל צו דער גמינע קירטשעווו, סאָקאָלאָווער פאָוויאַט. אַ לאַנגע צייט, איז דער צווייטער טייל דראָהיטשין (לשם אונטערשיידונג געפון רוסישער), געווען אַ פאָרשטאָט פון אייגנטלעכן דראָהיטשין (לאַצקי) און ביידע האָבן געבילדעט איין אָרגאַנישע גאַנצקייט. נאָר אין יאָר 1863, דעגראַדירט צו דעם מעמד פון אַ דאָרף — ווערט ער אין גאַנצן פאַרשוווּנדן. בעת דער רייסישער עקספּאַנסיע אויף מערב, נאָכן צעקלאַפן די יאַטש־וויעזשן, גייט דראָהיטשין איבער אין רוסישע הענט. אין צוועלפטן יאָרהונדערט קוואַלי־פיצירט זיך דראָהיטשין צו די גרעסטע שטעט און אין יאָר 1132 איז זי דאָס אייגנטום פון זדזשיסלאַוו משטשיסלאַוואָוויטש. מיט 100 יאָר שפּעטער (1142), הערשט איבער דער שטאָט דער רוסישער פירשט ווסיעוואָלאָד אָלגאָוויטש, וועלכער לעבט בשלום מיט די פּיאַסטן (ער איז געווען דער שוועסטער פון וולאַדיסלאַוו דעם צווייטן, קזשיוואָסטיס זון). בערך אין יאָר 1143 צעטיילט ווסיעוואָלאָד זיינע גיטער צווישן די קרובים. דראָהיטשין שענקט ער אַוועק זיין יינגערן ברודער איגאָר. שפּעטער, צוליב משפחות־אינטריגעס אַוודאי, נעמט ער עס אַוועק ביי איגאָרן און גיט די שטאָט איבער אָרמיכן.

באַלד דערנאָך איז דראָהיטשין אַריבער צו די פּיאַסטן. די כסדרדיקע מיספּאַרשטענ־דענישן און שנאה צווישן די רוסישע פירשטן, האָבן גורם געווען דערצו, אַז וולאָדזשי־מיעזש, ווואָלאָדאַרעקס זון, האָט אין ערשטן פערטל פון צוועלפטן יאָרהונדערט זיך צע־קריגט מיט וואַסילקאָ יאַראָפּאַלקאָוויטש און צוליב דער לאַנגדויערנדיקער מחלוקת, האָט וואַסילקאָ אַלץ געטאָן, כדי דערפירן צו הכנעה דעם שטאַרקן קעגנער, וועלכער איז גע־זעסן אין דראָהיטשין. ער שליסט אַ בונד מיט לעשקן, זון פון באָלעסלאָוו קעדנדזשעזשאָווי, כדי אויפצווינגען אַ מלחמה וולאָדזשימיעזשן. לעשקע איז גרייט צו געבן זיין מיליטעריש־ע הילף בתנאי, אַז נאָכן דערלאַנגען דראָהיטשין, זאָל ער באַקומען דעם שלאָס און די אַרו־מיקע געגנט. בערך אין יאָר 1880 קומט פאָר די שלאַכט, און לעשקע באַקומט די שטאָט, וועלכע ווערט ווידער נאָך זיין טויט איבערגעגעבן צו קאָזשימיעזש ספּראָוויעדליווי. דער־נאָך — צו זיין זון קאָנראַד מאָזאָוויעצקי, וועלכער איז באַקאַנט אין דער געשיכטע פון פּוילן אַלס דער, וועלכער האָט אַהין געבראַכט די קריסט־צוגלעך.

דעם 18טן מערץ 1237, האָט קאָנראַד אַוועק געשאַנקען דעם דראָהיטשינער שלאָס מיט באַדייטנדיקע גיטער צווישן בוג און נאַראָוו, דעם קריסטלעכן ריטער־אָרדן, באַקאַנט אונטערן נאָמען דאָבזשינער קלויסטער־בריידער. אָבער נאָך דער בראָדניצער מפּלה אין יאָר 1225, ווען די דאָבזשינער מאָנאָכן האָבן קאַפּיטולירט צו פּרייסן, זענען זיי אַוועקגע־

שטעלט געוואָרן פאַר דער ברירה צו פאַרייניקן זיך מיט די קרייץ־צוגלער. נאָר גרויס איז געווען זייער שנאה צום דייטשן אַריינדרינגלער, וועלכער האָט זיך גוט געגעבן צו דערקע־נען ווער ער איז און ער האָט נאָך בדעה צו טאָן. זיי באַזעצן זיך דעריבער אויפן דראָהי־טשינער שלאָס, פאַרפעסטיקן זיך דאָרט און צעקלאַפּן יאַטשוויעזש, וועלכע פּרובירט פון צייט צו צייט אויפהייבן דעם קאָפּ.

נאָר איידער די דאָבזשינער האָבן באַוויזן אויף אַן אמת זיך איינאָרדענען אין דער פעסטונג, איז פּוילן פאַרפלייצט געוואָרן פון דער טאָטערישער אינוואַזיע. איין קאָלאָנע פון די טאָטערן איז צוגעקומען צום דראָהיטשינער שלאָס, ווו ס׳האָט זיך אָפּגעשפּילט אַ קורצע, נאָר פאַרביסענע שלאַכט. ווען די מאָנאַכן וואָלטן באַוויזן ביז דער אינוואַזיע גוט צו פאַרפעסטיקן דעם שלאָס, וואָלטן זיי בייגעשטאַנען די טאָטערן, וועלכע זענען ניט געווען גרייט צו באַלאַגערונג, נאָר זיך אויסגעצייכנט אין אָפענע שלאַכטן. נאָר דעם ניט צוגעגרייטן שלאָס האָבן די טאָטערן דעראָבערט אין ערשטן שטורעם־אַטאַק, די איינוווי־נער דערהרגעט, די שטאָט כמעט אין גאַנצן פאַרניכטעט און אַנטלויפנדיק פאַרן אָנגריי־פנדיקן מאַזאָוושער פירשט, האָבן זיי אין ריקצוג חרוב געמאַכט די ישובים און שטחים אַרום דעם שלאָס. מיט דעם ענדיקט זיך די געשיכטע פון די דאָבזשינער מאָנאַכן, וועלכע ווערן שוין שפּעטער ניט דערמאָנט. זייערע רעשטלעך האָבן זיך דערנאָך צונויפגעגאָסן מיט די קרייץ־צוגלער.

די טאָטערישע אַגרעסיע האָט דערפירט צו אַ גרויסן כאַאָס אויף פּאָדלאַשע. די צע־רודערונג האָט באַשלאָסן אויסנוצן מענדאָג, בפרט, אַז די יאַדזשווינגן פירן אַדורך כסדר־דיקע אָנפאַלן אויף רייסישער ערד, רויבנדיק און פאַרניכטנדיק דאָס לאַנד אָן רחמים. אין יאָר 1241 האָט ערדזשיוויל, מענדאָס זון, זיך געלאָזט אויף פּאָדלאַשע און ניט אַרויסנע־מענדיק די שווערד פון שייד, האָט ער איינגענומען דראָהיטשין, וועלכע געהערט פון איצט צו ליטע, צוזאַמען מיט בריסק, מעלניק, סוראַזש, ביעלסק און בראַנסק. אָבער די יאַדזש־ווינגן הערן ניט אויף מיט זייערע איבערפאַלן אויף די שטחים פון די רייסישע פירשטן. ביז דער וולאָדזשימירער פירשט וואַסיל ראָטשיסלאַוואָוויטש, האָט אין יאָר 1248 אָנגע־יאָגט די גרויסע כוחות פון די יאַדזשווינגן, ביי די טויערן פון דראָהיטשין. עס הייבט זיך אָן די שלאַכט אויף לעבן און טויט. ניט געקוקט אויף דער איבערוויגנדיקער צאָל און פאַרביסענעם ווידערשטאַנד זייערן, זענען די יאַדזשווינגן צעקלאַפּט געוואָרן. איצט גע־הערט דראָהיטשין ווידער צו רייסן. די צעקלאַפּטע יאַדזשווינגן שטעלן זיך צוריק אויף די פיס און גרייטן נייע אַגרעסיעס. די רייסישע פירשטן פאַרשטייען, אַז איינציקווייז וועלן זיי קיינמאָל ניט באַזיגן און באַצווינגען יאַטשוויעזש און זיי באַשליסן צונויפרופן אין דראָ־היטשין אַ צוזאַמענפאָר פון אַלע רייסישע פירשטן, כדי באַהאַנדלען סטראַטעגישע פּלענער און מיליטערישע צוגרייטונגען. די הויפּט־אָנפירונג איבער אַלע פירשטלעכע אַרמייען האָט איבערגענומען דער קיעווער און האַליטשער פירשט דאַנילאָ ראָמאַנאָוויטש, וועלכער האָט

אין יאָר 1251 זיך געלאָזט פאַרפאַלגן די יאַדזשווינגן אין די וועלדער, זומפֿן און אויף אַ סך יאָרן זיי אָנגעשראָקן.

דאַנילאָס נצחון טרייבט אים צו דערקלערן זיך אַלס מאָנאַרך פון רייסן און אין די יאָרן 1251—1255 לעבט דראַהיטשין איבער פייערלעכע און גרויסע טעג אין איר גע־שיכטע אין דער תקופה פון מיטלאַלטער. דאַנילאָס קרוינונג קומט פאָר אין דראַהיטשין. אין אירע מויערן קומען צו דער קאָראָנאַציע די פירשטן פון רייסן, הויכגעשטעלטע געסט און גייסטלעכע און אַ ספּעציעלער פויפּסטלעכער שליח פון רוים, וועלכער האָט גע־בראַכט מיט זיך די קרוין און קיניגלעכע עמבלעמען.

שנעל וועלן פאַרגעסן די טעג פון פּראַכט און גלאַנץ. אין יאָר 1260 זענען די טאָטערן ווידער באַפאַלן פוילן און צוליב זייער גרויסן איבערוויגנדיקן כוח, האָט דאַנילאָ זיך אָפּ־געטראָגן פון דראַהיטשין און איבערגעלאָזט די שטאָט אויפן באַראָט פון טאָטערישן אַגרע־סאָר. בעצם איז דאַנילאָ שטאַרק געווען אַנטוישט פון דעם פויפּסט, וועלכער האָט אים צו־געזאָגט הילף און דערפאַר האָט ער אָנגענומען דעם קאַטוילישן גלויבן — אָבער קיין איין זעלנער האָט די קריסטלעכע וועלט נישט געגעבן דאַנילאָן צו הילף.

די אָנטשיידנדיקסטע שלאַכט מיט די יאַדזשווינגן איז פאָרגעקומען אין יאָר 1264, הינטער בראַנסק. די יאַדזשווינגן, פונקט ווי די גאָטן, האָבן געגלייבט אין גלגול פון די נשמות, אַ מין יענע וועלט — און דערפאַר זיך געשלאָגן ביזן לעצטן. אין דער שלאַכט איז אויך געפאַלן זייער עלטסטער קומאָט, וועלכער איז, לויט אַ לעגענדע, באַגראָבן געוואָרן אין אַ גאָלדענער טרומע, ניט ווייט פון דראַהיטשין, ביים בוג (ניט איין איינווינער האָט נאָך ביזן היינטיקן טאָג — 1938, געזוכט קומאָטס גאָלד, אַזוי איז געווען פאַרוואָרצלט די לעגענדע וועגן זיין קבורה אין שטאָט).

אין יאָר 1274 האָט איינער פון די ליטווישע פירשטן, טראָידן, אָפּגענומען ביי דאַ־נילאָוויטשן דראַהיטשין און אויף שטענדיק אינגעשלאָסן די דערראָבערטע פּאָלעשע און פּאָדלאַשע אין דער ליטווישער מלוכה, וווּ זיי זענען שוין פאַרבליבן ביזן יאָר 1341, ווען ס׳איז געשטאָרבן דער גרינדער פון ווילנע.

וועגן די יאַדזשווינגן אַלס אַרגאַניזירטן שבט, האָט מען מער ניט געהערט. ווי עס שרייבט העניג, האָבן זיי אין יאָר 1282 געליטן די שרעקלעכסטע מפלה פון לעשעק דעם שוואַרצן, וועמענס ארמייען האָבן זיי צעקלאַפּט אויף די שטחים צווישן נאַרעוו און ניעמאַן. אין אַ יאָר אַרום האָבן די קריי־צוגלער מיט די טשעכן פאַרענדיקט די מאָרד־מלאָכה אי־בער די יאַדזשווינגן און זייער מלוכה — יאַטשוויעזש — האָט אויפגעהערט עקזיסטירן.

די שטאָט פון ליטע און פוילן

אויך אַלס ליטווישע שטאָט, האָט דראַהיטשין אַדורכגעמאַכט פאַרשידענע גלגולים. אין יאָר 1357, אויפן סמך פון אַ הסכם צווישן אָלגערד געדימינאָוויטש מיט קאַזשימיעזש

דעם גרויסן, ווערט די שטאָט איבערגעגעבן קיעסטוטן, וועלכער פירט אַ ליטווישע פּאָליטיק קעגן די קריין־צוגלעָר, בעת יאַגעללאָ איז נוטה צום קריסטנטום — און אַ סברא, אַז דער לעצטער האָט משפּיע געווען אויף די קריין־צוגלעָר זיי זאָלן אָנפאַלן אויף קעיסטוטס פירשטנטום — און אין יאָר 1380 איז דראָהיטשין באַרויבט און חרוב געוואָרן. קעיסטוטס זון, וויטאָלד, פאַרנומען מיט אַלגעמיין־מלוכהשע ענינים פון ליטע, האָט ניט קיין צייט צו טראַכטן וועגן דראָהיטשין, וועלכע ווערט פאַרכאַפּט דורך קעיסטוטס איידעם, דער מאַזאָוושער פירשט יאַנוש. יאַגעללאָן פאַרדריסט זייער, הלמאי אַזעלכע גרויסע שטחים זענען אַריינגעפאַלן צו מאַזאָוושע און אין יאָר 1383 באַלאַגערט ער פערזענלעך דראָהיטשין, מיט גרויסע כוחות. אַ סך טעג האָט געדויערט די באַלאַגערונג, ווייל יאַגעללאָ האָט זיך אָנגעטראָפן אויף אַ שטאַרקן ווידערשטאַנד. ביז ער האָט באַשלאָסן אונטערצינדן די שטאָט פון עטלעכע זייטן און אירע פאַרטיידיקער אויסגעשאָכטן ביזן לעצטן. אַליין אין שטאָט זיך ניט באַזעצט, ווייל זי איז פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אין גרויסער חורבה. נאָך מער: אין אַ יאָר אַרום האָט דער ליטווישער יאַגעללאָ זיך איבערגעבעטן מיט וויטאָלדן, וועלכער האָט דערווייל געפונען שוץ ביי די קריין־צוגלעָר און צוזאַמען מיט זיי אַדורכגעפירט אָפּטע איבערפאַלן אויף דער ליטווישער ערד. אַזוי ווי יאַגעללאָ האָט שוין געהאַט פאַרטראַכט דעם פּלאָן וועגן פאַרייניקן פוילן מיט ליטע (די שפּעטערדיקע „לובלינער אוניע"), איז אים בעסער געווען צו האָבן אויף זיין זייט דעם איינפלוסרייכן ווידאָל און דערפאַר אים צוריק געגעבן דעם פאָטערס ירושה — עטלעכע שטעט, צווישן זיי אויך דראָהיטשין.

אָבער ניט אויף לאַנג, בסך־הכל 6 יאָר. ווייל אין 1390, שוין אַלס פּוילישער קיניג, האָט יאַגעללאָ ווידער אָפּגענומען ביי אים די גיטער אויף פאָדלאַשע, כדי זיי אַוועק שענקען דעם מאַזאָוושער פירשט יאַנוש, צוזאַמען מיט דראָהיטשין, אויך די ערטער מיעלניק, ביעלסק, סוראַזש — ווייל ער האָט געוואָלט זיך דערנענטערן און געווינען פריינד צווישן די אָנגעזעענע פּוילישע פערזענלעכקייטן. וועלנדיק אויך דערשיינען אַלס טרייער קאַטאָליק, שטעלט ער אויף זיין חשבון אין דראָהיטשין אַ הילצערנעם קלויסטער (1392), וואָס האָט דערהויבן דעם אָנזען פון שטאָט.

אין יאָר 1401 האָט וויטאָלד געשלאָסן אין ווילנע אַ פאַקט מיט יאַגעללאָן און דערפאַר באַקומען דעם טיטול ליטווישער גרויספירשט. וויטאָלד לעבט איצט בשלום מיט די פאָליאַקן. ער ווייזט אָבער אויך אַרויס זיין טאָלעראַנטע באַציונג צו דער יידישער באַפעלקערונג".

יידישע מאָמענטן אין דער געשיכטע פון דראָהיטשין

די ערשטע דערמאָנונג וועגן אָחינו בני ישראל אין שייכות מיט דראָהיטשין, געפינען מיר אין יאָר 1408, וועו וויטאָלד האָט אַלס הערשער פון דראָהיטשין אונטערגעשריבן דעם אַקט פון פרייהייטלעכע רעכט פאַר יידן אין גאַנץ ליטע. אין יאָר 1444, וועו קאַזשימיעזש

האָט אויך דראָהיטשין פאַרעכנט צו די 15 פריווילעגירטע און אָנגעזעענע שטעט אין ליטע, איז דער באַשטאַנד פון די איינווינער געווען אַ פאַרשידנאַרטיקער און נישט אייניהייטלעכער. אויפן ערשטן אָרט — דער רוסישער עלעמענט; דערנאָך — די מאַזאָוושער און ליטווינער; אויפן דריטן אָרט — די יידן, וועלכע זענען געווען צעזייט און צעשפרייט אין כמעט אַלע ליטווישע שטעט. פריער צי שפעטער האָבן זיי באַקומען גרעסערע פרייהייטן פאַר האַנדל און מלאכה.

אין פּוילן האָבן יידן געמעגט ווינען אין שטעט, נאָר אויפן סמך פון ספּעציעלע דער־לויבענישן פון די הערשנדיקע מלכים. זייער יורידישע לאַגע האָט רעגולירט באָלעסלאַוו פּאָבאָזשני, דער קאַלישער פירשט, וועלכער האָט אין יאָר 1264 אַרויסגעגעבן זייער טאָלע־ראַנטע פריווילעגיעס פאַר יידן. דראָהיטשין איז אין יענער תקופה געווען איבערפולט מיט יידן. דער האַנדל מיט תבואה און וואַקס אַנטוויקלט זיך זייער.

אין יאָר 1520 איז די אַנטוויקלונג און וווּקס פון דראָהיטשין דערגאַנגען צום קולמי־נאַציע־פונקט. אויסער די רוסן, פּאָליאַקן, דייטשן, אוקראַינער, אַרמענער און אַסימילירטע טאָטארן — געפינען זיך פיל יידן, וועלכע פאַרנעמען זיך מיט קליינהאַנדל און אַלס אייגן־טימער פון שענקן און קרעטשמעס.

די געשיכטע דערציילט וועגן אַ גרויסער שריפה וואָס איז אין יאָר 1631 אויסגע־בראָכן אין דראָהיטשין — און אויסער די פאַרברענטע הייזער, האָבן אויך געקענט פאַלן אַ קרבן אַלע יידישע איינווינער פון שטאָט. די פלאַמען האָבן גלייכצייטיק אַרומגענומען עטלעכע גאַסן. נאָר די ענערגישע האַנדלונג פון דער באַפעלקערונג האָט לאָקאַליזירט די שריפה און אויסגעמיטן די פולשטענדיקע פאַרניכטונג פון דער שטאָט. די באַפעלקערונג, „דעמאָראַליזירט פון די אָפּטע מלחמות", ווי עס שרייבט וועראָמיעי, האָט באַשולדיקט אין דער שריפה די יידן — און די שטימונגען קעגן זיי זענען געווען זייער אָנגעשטרענגטע און געשפּאַנטע. ווען מיט זעקס יאָר שפּעטער ברעכט ווידער אויס אַ שריפה אין דראָהי־טשין, און די פאַרברענטע הייזער און געשעפטן רופן אַרויס פּאַניק, שרעק און זכרונות פון דער ניט ווייטער פאַרגאַנגענהייט — זעט מען דערין ניט נאָר אַ פּאָטום, אַ וויסטן גורל, נאָר אויך — אַ יידישע קנוניה. דער פאַרדאַכט מיט זעקס יאָר צוריק ווערט איצט פאַר־וואַנדלט אין אָפּענער באַשולדיקונג. מען באַפאַלט יידישע הייזער, מען מאַכט חרוב געשעפטן און שענק. יידישע מענער און פרויען ווערן אַרויסגעשלעפּט אויפן רינעק און ווערן דאָרט געשלאָגן מכות רצח. עטלעכע יידן האָט מען דערמאָרדעט אויף אַ בעסטיאַ־לישן אופן. דער פּאָגראָם וואָלט אָנגענומען אַ מער בלוטיקן פאָרנעם, ווען נישט די באַל־דיקע און ענערגישע רעאַגירונג פון די אָרטיקע גלחים און מאָנאָכן. די פראַנטשישקאַנער, זעענדיק אויף וואָס פאַרנעמט זיך, האָבן געלאָזט אין גאַנג די גלאָקן פון מאַריאַנישן קלויסטער, רופנדיק די צעיושעטע קריסטלעכע איינווינער זיי זאָלן זיך באַהערשן און אָפּ־שטעלן די אומיושרדיקע און אוממענטשלעכע נקמה. די מאָנאָכן איז געלונגען צו באַרויקן

די געמיטער און זיי האָבן שפּעטער אָרגאַניזירט הילף די געליטענע פון פּאָגראָם יידן. דאָס יאָר 1637 איז בכלל געווען פאַר דראָהיטשין אַ יאָר פון אומגליקן.

מיט העכער הונדערט יאָר צוריק איז אין דראָהיטשין אַדורכגעפירט געוואָרן אַ פאָלקס־ציילונג, וועלכע באַווייזט, אַז אין 1861 זענען אויף דער רוסישער זייט געווען 315 איינוווינער: 182 קאַטאָליקן, 88 פּראַוואָסלאַוונע, 145 יידן, וועלכע האָבן געלעבט פון קליינהאַנדל און מלאכה. וווין־הייזער — 34.

אויף דער צווייטער זייט דראָהיטשין זענען רעגיסטרירט געוואָרן 1402 פּערזאָן: 384 קאַטאָליקן, 520 פּראַוואָסלאַוונע, 498 יידן.

שווער צו זאָגן, צי די דאָזיקע פּראָפּאָרץ פון דער יידישער לגבי דער ניט־יידישער באַפעלקערונג, האָט אָנגעהאַלטן אויך אין די שפּעטערדיקע יאָרן. אינעם בוך פון ל. קאָ־שינסקי „שטעט פון ביאַליסטאָקער וואָיעוווּדסטווע", דערשינען אין וואַרשע אין 1962, ווערט אָנגעגעבן די אַלגעמיינע צאָל איינוווינער פון דראָהיטשין אין די יאָרן 1800—1955:

1801—1798	—	984	1910	—	2300
1808—1807	—	851	1925—1921	—	1972
1825	—	971	1933—1931	—	2309
1840 (בערך)	—	774	1939—1938	—	2800
1857	—	835	1946	—	1634
1880—1878	—	1402	1950	—	1650
1897—1895	—	1409	1955	—	1600

ווי באַוווּסט, איז אין גאַנץ פּוילן אַדורכגעפירט געוואָרן אין יאָר 1931 אַן אַלגעמיינע פאָלקס־ציילונג — און פון איר האָבן מיר אַ גאַנץ אינטערעסאַנטן און באַלערנדיקן מאַטע־ריאַל פון דראָהיטשין — סיי לויט דער צאָל איינוווינער, געביידעס, אינסטיטוציעס, פּראַ־פעסיעס וכד'. אין דער פריער דערמאָנטער מאָנאָגראַפיע פון דראָהיטשין פון פעליקס זיגמונט ווערעמיעי ווערט אויף ז' 132 אָנגעגעבן די פאָלגנדיקע ציפערן בנוגע דעם יאָר 1931:

צאָל גאַסן — 18, וווין־הייזער — 358, דערפון הילצערנע 329, געמויערטע 29. דער שטח פון שטאָט פאַרנעמט אַנדערהאַלבן קוואַדראַט־קילאָמעטער. דאָרפישע ווירט־שאַפטן — 227, האַנדלס־אונטערנעמונגען — 58.

בנוגע דער באַפעלקערונג: אין יאָר 1935 האָט איר צאָל באַטראָפן 2454. דערפון: 1770 מענער, 1284 פרויען. קאַטאָליקן — 1457; פּראַוואָסלאַוונע — 266.

פּאָליאַקן	—	1668
רוסן	—	75
יידן	—	771

באַשעפטיקונגען: לאַנדווירטשאַפט — 52%, אינדוסטריע — 5%, האַנטווערקעריי — 15%, האַנדל — 25%, אַנדערע — 3%.

„פּיוויאַרניע פון ב. לעווינטאן..."

אין אַ פּוילישער אויסגאַבע פון יאָר 1937, וווּ עס ווערן באַשריבן די טוריסטישע אייגנשאַפטן פון דראָהיטשין, איז צוו. אַנד. אויך דערמאָנט געוואָרן דאָס האָטעלעכל („2 צימערן מיט 2 בעטן") און רעסטאָראַן פונעם ייד ב. לעווינטאַן. מיט וואָס פאַראַ מאָדנע געפיל לייענען זיך איצט די שורות, וועלכע זענען צו דער כאַראַקטעריסטיק פון שטעטל אַוודאי ניט פרעמד. דאָס איז די שילדערונג און אינפאָרמאַציע פון דראָהיטשין בנוגע דער טוריסטיק צו איר, ווי עס באַשרייבט דאָס מ. אָרלאָוויטש אינעם „אילוסטרירטער וועגווייזער איבער דער ביאַליסטאָקער וואָיעוווּדסטווע", דערשינען אין יאָר 1937 אין ביאַליסטאָק. אין אַ גרעסערער אַרבעט (ז"ז 180—185), ווערט אויך איבערגעגעבן די געשיכטע פון שטאָט און אירע אַלטערטימלעכקייטן:

דראָהיטשין — אַ שטאָט מיט אַ רייכער היסטאָרישער פאַרגאַנגענהייט, ליגט אויפן הויכן רעכטן ברעג פון בוג. איצט — אַ שטעטל מיט 2400 איינוווינער, פון וועלכע עס זענען בעת דער לעצטער פאָלקסציילונג אין יאָר 1931 פאַרצייכנט געוואָרן: 1357 פון קאַטוילישן גלויבן, 710 יידן און 256 פּראַוואָסלאַוונע, הויפּטזעכלעך פון דער פּוילישער באַפעלקערונג.

דער צופאָר: פון דער נאָענטסטער באַן־סטאַציע סעמיאַטיטש, ווייט פון דראָהיטשין 21 קל"מ. מיט אַ פורל — 5 זלאָטעס. עווענטועל — צופאָרן מיט אַן אויטאָבוס פון פּ.ק.פּ. (באַן־דירעקציע) ביז סעמיאַטיטש (70 גראָשן) און פון דאָרט, מיט אַ פּריוואַטן אויטאָבוס — קיין דראָהיטשין (אַנדערטהאַלבן זלאָטעס). דורך דראָהיטשין קורסירן דריי מאָל אין טאָג אויטאָבוסן אויף דער ליניע וואַרשע—סעמיאַטיטש. זיי שטעלן זיך אָפּ אויף 15 מינוט אויפן רינעק אין דראָהיטשין. רעסטאָראַן פון ל. וואַשילעווסקי אויפן רינעק, מיט אַ צימער מיט 2 בעטן, וווּ מען קען איבערנעכטיקן. אויסער דעם קען מען איבערנעכטיקן אין דער פּיוויאַרניע פון ב. לעווינטאַן אויף דער פּילסודסקעגאָ־גאַס (2 צימערן צו 2 בעטן). אַן אַכסניה פאַר שול־אויספלוגן אין דער מיידל־גימנאַזיע (20 ערטער) און פאַר יינגלעך (10 ערטער), אין גימנאַזיע א. נ. פון קראַשעווסקי (נאָר בעת די פעריען). אויסער דעם קענען שול־אויספלוגן איבערנעכטיקן אין אינטערנאַט פון דער ביסקופּישער גימנאַזיע. אַ סטאַציע פאַר קאַיאַקן און שיפלעך אויפן בוג. טאַרגעס — יעדער מאָנטיק. יאָרמערק — יעדער מאָנטיק נאָכן ערשטן פון חודש. דער יערלעכער יאַריד — פון 28סטן ביזן 30סטן אָקטאָבער.

מיט אַ 20 יאָר שפּעטער (1956), איז אין וואַרשע דערשינען די 2־בענדיקע אויסגאַבע „ווערטערבוך פון טוריסטישער געאָגראַפיע פון פּוילן" — און ווי דער שטייגער, אַ ניט־

גרויסע נאָטיץ וועגן דראָהיטשין, וועלכע ווערט פאָרגעשטעלט אַלס שטאָט, ביעלסקער פאָוויאַט, ביאַליסטאָקער וואָיעוודסטוווע. פאַרמאָגט אַ 1400 איינווויינער. די נאָענטסטע באַן־סטאַציע — סעמיאַטיטש, אויף דער ליניע שעדלעץ—טשערעמכע, אַ 200 קילאָמעטער ווייט אויף מזרח. דער צופאָר מיט אַן אויטאָבוס פון סעמיאַטיטש. דראָהיטשין ליגט אויפן רעכטן הויכן ברעג פון טייך בוג, אויפן דרומדיקן עק פון דער ביעלסקער הויכקייט. דער קעגנאיבערדיקער לינקער ברעג איז פלאַך און זומפיק.

...אין דער תקופה צווישן ביידע וועלט־מלחמות, איז דראָהיטשין געווען אַ קליינער צענטער פון לאָקאַלן באַטייט פון לאַנדווירטשאַפט־האַנדל־האַנטווערקעריי.

מיט דער כאַראַקטעריסטישער לאַגע אירער, דערמאָנט דראָהיטשין פּלאָצק, אָדער צויזמיר (סאַנדאָמיעזש) א/ד ווייסל. פונעם שלאָסבאַרג, ווו ס׳איז אַמאָל געשטאַנען דער פאַרטיידיקונג־שלאָס, אַנטפלעקט זיך אַ שיינע לאַנדשאַפט אויפן פאָן פון בוג. טראָץ דער שיינער לאַנדשאַפט, אַנטשפרעכט ניט דער איצטיקער אויסזען פון שטאָט איר פאַרגאַנ־געניייט. די לאַנגע תקופה פון פאַרנאַכלעסיקונג האָט געלאָזט אירע סימנים. דער צענטער פון שטאָט באַשטייט פונעם רינעק, אַרומגערינגלט מיט קליינע הייזקעס, געדעקט מיט שטרוי...

*

היינט, 25 יאָר נאָכן חורבן פון דער יידישער דראָהיטשין, זענען אויס די אַלע מאַטע־ריאַלן פון דער ניט ווייטער פאַרגאַנגענהייט פון שטעטל, ווי געגנומען פון אַן אַנדערער פלאַנעטע, עפּעס אַן אַנאַכראָניזם, אַן אומווארשיינלעכקייט... אמת, דראָהיטשינס געשיכטע איז טאַקע געווען רייך אין קאַטאַקליזמען — נאָר דער אויבנאָן פון בעסטיאַלישקייט, מאַסן־מאָרד, אויסהונגערונג, פיניקונג און ראַפינירטן סאַדיזם — געהערט אומבאַדינגט די דייטשן פון צוואַנציקסטן יאָרהונדערט אין זייער אויסראָטונגס־פּאָליטיק כלפּי דער יידישער באַפעלקערונג. דאָס איז געווען אַ קווינטעסענץ פון די אַלע גרויליקאַטן מצד די יאַדזשווינגן און טאַטערן, קרייץ־צוגלער און ליטווינער, פּאָליאַקן און רוסן — נאָר אינספּירירט, פּלאַנירט און אויסגעפירט מיט דייטשער פינקטלעכקייט און היטלעריס־טישער אַכזריות וואָס האָט געקאָסט דאָס לעבן פון אַ 700 דראָהיטשינער יידן — מענער, פרויען און קינדער, וועלכע זענען אומגעקומען על קידוש־השם...

מקורות:

Gumowski M.: Herby miast polskich. Warszawa 1960.
Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. Wyd. pod red. F. Sulimierskiego. T. 2., Warszawa 1881.
L. Z . . . cz: Drohiczyn. — Tygodnik Ilustrowany. 1870. Nr. 112, s. 86.

Szczątki zamku w Drohiczynie. — Tygodnik Ilustrowany, 1873, Nr. 263, s. 13.
Drohiczyn nad Bugiem — Tygodnik Ilustrowany, 1873, Nr. 270.
Orłowicz M.: Przewodnik ilustrowany po województwie białostockim. Białystok 1937.
Weremiej F. Z.: Stolica Jaćwieży. Monografia miasta Drohiczyna nad Bugiem. Drohiczyn n/B. 1938.
Czapska A.: Drohiczyn. — Miasto, 1960, Nr. 1.
L. Kosiński: Miasta województwa białostockiego. Warszawa, 1962.
Słownik Geografii Turystycznej Polski. 2 tomy, 1400 str. Warszawa, 1956.

☆ ☆ ☆

אהובה לינצ'בסקי / רמת־גן

עיירתי דרוהיטשין

דרוהיטשין עולה בעיני רוחי, כעיירה בה יצוקים החיים בדפוסים מסורתיים נוקשים, אותם ירשנו מאבותינו. העיירה מנתה כמה מאות יהודים שהשפעתם ניכרה בה. הקהילה היהודית אף זכתה להעלות מתוכה ראש עיר יהודי — שלמקה בלוך ע"ה.

סביב לעיירה זרמו נהרות והשתערו יערות ששימשו בימות הקיץ כמקום מפגש לנוער. דרוהיטשין לא התפתחה במיוחד, בחלקה אף היתה מוזנחת, ללא מקורות כלכליים, ללא תעשיה ורוב תושביה חיו בדוחק רב. לעומת זאת היתה העיירה עשירה ביהודים, רובם דתיים וחסידים ומיעוטם — מתקדמים.

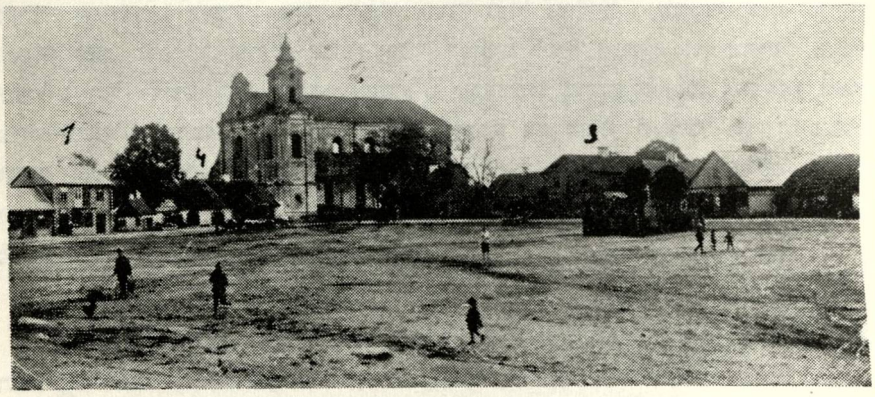

ככר השוק בעיירה והכנסייה הפראבוסלאבית
דער מאַרק־פּלאַץ אין שטעטל און די פּראַוואָסלאַווונע צערקווע

אט אט זרמו בה החיים. היום דומה היה לאתמולו, ללא מאורעות מסעירים. בבית המרזח של אסתר־פשה לוינטאן חרק גרמופון וסביבו מסובים אנשים מספר, משוחחים שיחת חולין. יום השוק היה היום היחיד בשבוע שהוציאנו מהשיגרה היומית. היה זה יום שסיפק אמצעי מחיה לשאר ימות השבוע. בלב העיירה היה מצוי מגרש גדול מימדים, עליו חנו עגלות ואנשי העיירה והכפרים בסביבה. בקיץ יכולת לראות תגרניות יושבות בשמש היוקדת; ובחורף, כשהן מסורבלות בפרוות ומכריזות בקולי־קולות על מרכולתן, קוראות לכפריים לקנות ומשבחות את סחורתן.

אל לנו לפסוח, חס־וחלילה, על בעלי המעמד הגבוה יותר. למרות מספרם המועט יחסית, הרי שניכרה השפעתם על חיי העיירה. היו אלה בעלי החנויות והבתים המסודרים, שהתקיימו על בית המסחר שלהם ומחסכונותיהם היו משיאים את בניהם ואת בנותיהם.

בערב שבת, עם רדת החשיכה, נאלמה העיר. השוק, החנויות והכיכר עמדו שוממים, עזובים ומיותמים. היהודים שבים מבית המרחץ, שאינו מתנהל לפי כל דקדוקי הנקיון. בפנים משולהבות, בצעדים מדודים, מתחת לבית־שחים צרור הלבנים המלוכלכים שפשטו — חוזרים הם הביתה, כששיר ניגון נישא בפיהם. יש ואחד עומד לבוש בבגדי השבת, שני מצחצח נעליו ואחר עורך הכנות אחרונות לכבוד שבת־המלכה. הנשים יושבות כשמפניהן ניגרים אגלי־זיעה לאחר העבודה המאומצת והטורח הרב שבהכנות לשבת, ומשוחחות על עניני דיומא. ילדים בחליפות השבת ובנעלים מבריקות נושאים בזהירות בידיהם הרועדות מהתרגשות את בקבוק היין לקידוש. מבית הכנסת נשמעים סלסולי נגינות של ערב שבת.

למחרת, בבוקר השבת, נפתח תריס בודד ואשה עטופה מטפחת קוראת ל„שבת־גוי". הגוי ואשתו עברו מבית לבית, כשבידיהם שקים של פרוסות לחם או חלות שקיבלו מהיהודים בעבור הסקת התנור. יהודי נעול נעלי־בית שב מטבילת שחרית במקווה לפני התפילה. אנשים אפופי שלוה הולכים לבית הכנסת. טליתותיהם מתחת למעילים ועל ראשם ה„ירמולקה", ששוליה מבצבצות מתחת לכובע. אחריהם באות הנשים בשמלות השבת, כשהילדות נושאות אחריהן את סידור ה„קרבן מנחה". בשעת סעודת הצהריים נושאים הילדים סירים מלאים חמין מבית האופה. יהודים חוזרים מ„קידוש" תוך שיחה ערנית. קול זמירות בוקע מהבתים. מנוחת השבת. תענוג של שינה בשבת.

*

הקהילה היהודית לא דאגה לקיום רשת חינוך מפותחת. כל אחד חינך את ילדיו לפי ראות עיניו. אחרי מלחמת העולם הראשונה הופיעו שתי מורות מווארשה, שהתושבים טענו כי הן מתבוללות. האחת שמה היה יוסטינה, והשניה — מאריה. הן הטיפו לילדים כי יבואו ללמוד בבית הספר שלהן, אך ההורים מחו נמרצות נגדן וסרבו לאפשר לבניהם

ללמוד בבית ספר זה, אך רוב הילדים לא שעו למחאה ונהרו לבית־הספר של יוסטינה ומאריה. זכורתני, כי אמי ז"ל, התנגדה נמרצות שאלמד בבית ספר זה, אך אני בשלי — וכך למדתי אצל המורות מווארשה.

הנוער בדרוהיטשין היה צמא תורה. עוד בהיותם ילדים קטנים, ראה כל אחד כחובה לעצמו ללמוד ונאלץ ללחום על כך עם הוריו. הללו היו מאוד מסורתיים ואדוקים קנאים והכל היה בחייהם בתחום של קדושה. עברו עוד שנים רבות עד שנוסדו בעיירה בית־הספר העממי ובית־ספר תיכון ממלכתי, בו למדו רק ילדיהם של בעלי־האמצעים. רוב הילדים לא הלכו לבית הספר, משום ההכרח לשבת בגלוי־ראש וכן משום שחייבים היו ללמוד בצוותא עם ילדות. משום כך פנה רוב הנוער לעבודה. אך היו משפחות שדאגו למורים פרטיים עבור ילדיהם.

רופא העיירה היה ד"ר פעלצ'ער והמיילדת היתה אשה רוסיה בשם זאמולקווע. בעזרתה יצאו לאויר העולם ילדים רבים מבני העיירה. המיילדת היתה אשה שאין כדוגמתה במסירות בלב ובנפש לוולד וליולדת. היא שימשה עשרות בשנים במקצועה והיתה אהודה על בני העיירה.

בזמני לא היתה אינטליגנציה של יהודים מתקדמים, אלא כולם כאחד למדו בישיבות ובחדרים, לכן לא היו לנו בעיירה רופאים, עורכי־דין ומורים.

למרות היותה עיירה אפורה — הרי שדרוהיטשין הינה בלתי נשכחת ויקרה לבניה עד מאוד.

אהובה לינטשעווסקי / רמת־גן

דערינערונגען פון די קינדער־יאָרן

איך וויל אָנהייבן מיינע זכרונות, ווי אַזוי איך בין געוואָרן אַ שילערין אין שול. ווען געניי דאָס איז געווען — געדענק איך ניט. נאָר בערך אין דער צייט, וועו די דייטשן האָבן פאַרלאָזט פּוילן. אין דייטשלאַנד האָט נאָך געהערשט דער קייזער ווילהעלם — יידן האָבן אים גערופן „דער פעטער וועלוול".

נאָכן אַוועקגיין פון די דייטשן, זענען אַלע קינדער געבליבן אָן שולן. ווייל וועו זיי האָבן געהערשט אין דראָהיטשין, האָבן זיי איינגעפירט שול־פליכט אוו אַלע קינדער האָבן געמוזט לערנען. איך בין דעמאָלט נאָך געווען צו קליין צו גיין אין שול.

מען לאָזט נישט גיין אין דער „גוישער שקאָלע"

איין מאָל איז צו אונדז אין שטוב געקומען אַ „פּאַניענקע" און געפרעגט, צי איך וויל גיין אין שול. איך האָב זיך זייער דערפרייט און געענטפערט „יאָ!". דאָס מיידל האָט דערצײלט, אַז אין דראָהיטשין איז דאָ אַ שול, וווּ כּמעט אַלע קינדער לערנען שרייבן, לייענען, זינגען און האַנט־אַרבעט. מען גייט אויך אויף אויספלוגן, מען וועט מאַכן פּאָר־שטעלונגען. איך האָב געטאַנצט פּון פּרייד.

גראָד איז אָנגעקומען מיין מוטער און זיך געפרעגט וואָס דאָ קומט פּאָר און געזאָגט אַ קאַטעגאָרישן „ניין". אירע קינדער וועלן ניט גיין אין גוישע שולן, וויל אירע אָבות אבותינו זענען אויך ניט געגאַנגען אין אַזעלכע שקאָלעס... זי וועט מיך אָנדינגען אין חדר לערנען עברי, און אויך מיך שיקן צו שרה־רבקהן, דעם שוחטס טאָכטער, וועלכע וועט מיך לערנען שרייבן יידיש.

איך האָב זיך שטאַרק צעווויינט. אָבער אַז די מאַמע האָט געזאָגט — איז געזאָגט. די „פּאַניענקע" האָט פּאַרלאָזט אונדזער שטוב, איך האָב ניט אויפגעהערט וויינען. דער סוף איז געווען, אַז די מאַמע האָט מיך אַוועקגעפירט צו שרה־רבקהן איך זאָל ביי איר לער־נען יידיש.

עס האָט געדויערט אַ קורצע צייט — און איך האָב שוין געקענט שרייבן יידיש. איך בין אויך געגאַנגען אין חדר. די יידישע לערערין איז געקומען צו מיין מוטער און איר געזאָגט, אַז זי האָט שוין מער ניט פּאַר מיר קיין תורה, איך קען שוין גוט יידיש — און וואָס ווייטער?

יעדן טאָג זענען אַלע קינדער געגאַנגען אין שול און איך בין געבליבן אין שטוב זיך שפּילן מיט די ליאַלקעס. איך האָב מיט אומגעדולד געווארט די קינדער זאָלן צוריק קומען פון שול, איך זאָל האָבן מיט וועמען זיך צו שפּילן.

איין מאָל בין איך אַליין אַוועק אין קלאַס, דאָרט וווּ עס האָט געלערנט די „פּאַניע־נקע". איך האָב מיט זיך ניט געהאַט קיין העפּט, ניט טינט און פּען. אַלע קינדער האָבן געזינגען, געערשט. זיי האָבן שוין געקענט שרייבן און לייענען, בעת איך האָב געקוקט אין ביכל ווי אַ האָן אין בני־אָדם. מיט אַמאָל איז אין קלאַס געקומען די לערערין און זי האָט מיך גלייך דערקענט, ליבלעך געשמייכלט און מיך געהייסן זיצן. איך האָב געגומען וויינען. ערשטנס, בין איך געקומען אין שול אָן דער מוטערס דערלויבעניש. צווייטנס, איך האָב ניט געהאַט קיין העפּט. די „פּאַניענקע" האָט מיך אַפילו ניט געפרעגט פּאַרוואָס איך וויין, נאָר גלייך געברענגט העפּטן, אַ ביכל, טינט און פּעדער. אַזוי בין איך שוין געווען אַ שילערין מיט אַלע גלייך.

וועג איך בין געקומען אַהיים, האָב איך געכאַפּט יענעם „ברוך־הבא". אָבער מיר

האָבן ניט וויי געטאָן די מאַמעס פּעטש. איך בין געווען צופרידן, אַז עס איז אַדורך בלויז מיט פּעטש, בפרט, אַז איך בין פאַרבליבן אַ שילערין אין שול.

וואָר האָט געגרינדעט די שול?

ווי נאָר די דייטשן האָבן פאַרלאָזט פוילן, זענען מיר געבליבן אָן אַ שול. די קינדער פון שטעטל זענען געווען דורשטיק נאָך אַ ביסל וויסן און מיידלעך האָבן פאַרשטאַנען, אַז אין חדר דאַרפן גיין נאָר יינגלעך...

עס זענען געקומען צוויי יידישע לערערינס פון וואַרשע און געדונגען אַ לאָקאַל ביי אַ קריסט, אויף דער וואַרשעווער גאַס, ניט וויים פון קאַלוטקען. דער לאָקאַל איז געווען גע־טיילט אין צווייען. האָט מען דאָרט געמאַכט צוויי קלאַסן, איינע פון די לערערינס האָט געהייסן מאַריע, די אַנדערע — יוסטינע. זיי זענען געווען זייער אינטעליגענטע מיידלעך און פון אָנגעזעענע משפּחות. מאַריע האָט געלערנט די קלענערע קלאַס, יוסטינע — די גרעסערע קינדער. עס איז ניט געווען וויכטיק וואָס איין קינד איז געווען עלטער מיט אַ פּאָר יאָר. אָבער עס האָט זיך געפּירט זייער אַ גוטע שול. אַלע קינדער האָבן זיך גוט געלערנט. די צוויי לערערינס האָבן אַלץ געטאָן, כדי אונדז גוט לערנען און דערציען. די קינדער פון אָרעמע שטובן, האָבן זיי מיט אַלעם געהאָלפן. מיר קינדער האָבן זייער גע־

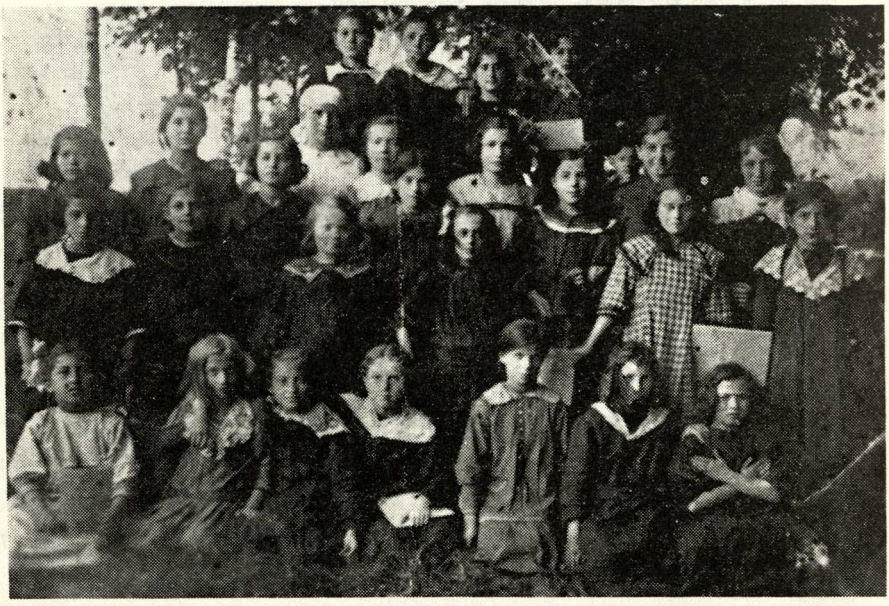

בית־ספר יהודי ראשון. במרכז — המורה מאריה אייגר
ערשטע יידישע שול. אין צענטער — די לערערין מאַריאַ אייגער

שעצט אונדזערע לערערינס, זיי געפֿאלגט. אָבער די יידן פון שטעטל האָבן זיי פֿאַר־פֿאלגט, געהאַלטן זיי פֿאַר אַסימילאַטאָרקעס. די דראָהיטשינער חסידים האָבן געוואָלט פון זיי פּטור ווערן.

אַ מאָל פֿאַר פֿורים האָבן מיר זיך געגרייט צו מאַכן אַ פֿאַרשטעלונג און אַ מאַריאָ־נעטן־טעאַטער. איך געדענק נאָך מיין ראָל ביז היינט. איך האָב דעקלאָמירט „די צרה מיט טינט". איך בין געווען איינע פון די ליאַלקעס, וועלכע זענען אויפגעשטאַנען 12 ביינאַכט און געזאָגט: „פּולנאָצנאַ גאָדזינאַ אי טעראַז זשיטשיע נאַשע שיען זאַטשינאַ". („חצות — איצט הייבט זיך אָן אונדזער לעבן"). דאָס גאַנצע שטעטל איז געקומען זען די פֿאַרשטעלונג און ס׳איז אַלעמען זייער געפֿעלן געווָארן.

צוזאַמענשטויס מיט דער לערערין

דאָס איז געווען אַ מאָל אַ פּרייטיק. עס איז צו אונדז געקומען אַ נייע לערערין, זי האָט געהייסן סלופקווונא. איידער מיר זענען געגאַנגען אַהיים, האָט זי אונדז דערקלערט, אַז מיר קומען שבת אין שול. איך וויס ניט וואָס עס האָט מיט מיר דעמאָלט פּאַסירט. איך האָב ניט לאַנג געקלערט, זיך אויפגעשטעלט און הויך געזאָגט: „וועמען איר, קריסטן, וועט קומען זונטיק אין שול, וועלן מיר, יידן קומען אין שבת..."

די לערערין איז געווָארן שטאַרק אין כעס, געגומען מיך שלאָגן איבער די הענט, אַז זיי זענען געשווָאָלן געווָארן. זי האָט מיך אַרויסגעטריבן פון קלאַס און אַרויסגעווָארפן מיינע ביכער.

איך בין אַרויס אויף דער גאַס און געווָארט ווען די אַנדערע יידישע קינדער וועלן אַרויסגיין. איך האָב געווויסט, אַז דאָס איז שוין דער סוף פון מיין לערנען אין שול. ערשטנס, וועט מען מיך ניט לאָזן שבת גיין אין שול, און צווייטנס, וואָס איך האָב אַזוי שאַרף געענטפֿערט דער לערערין. איך האָב באַשלאָסן מיט די אַנדערע יידישע קינדער צו גיין צום גלח, וועגן וועלכן איך דערציילט שפּעטער. אַזוי האָבן מיר טאַקע געטאָן. מיט גרויס געוויין אים דערציילט וואָס עס איז פּאַרגעקומען אין שול מיט דער לערערין. ער האָט אונדז באַרויקט און געהייסן קומען מאָנטיק אין שול.

מאָנטיק, ווען מיר זענען געקומען אין שול, האָט אונדז באַגריסט אַ נייע לערערין, וועלכע האָט מיך זייער ליב געהאַט.

די פּוילישׁ־באָלשעוויסטישע מלחמה

איך געדענק ניט וואָס ס׳איז געווָארן פון דער שול, וויל איך בין געגאַנגען נאָר אין דער ערשטער קלאַס. דעמאָלט האָט זיך וויידער אָנגעהויבן דער פּוילישׁ־באָלשעוויסטישער קריג. די באָלשעוויקעס זענען אַריין צו אונדז אין שטעטל.

איך געדענק, אַז די מוטער ז״ל האָט באַהאַלטן מיין עלטערע שוועסטער אין קעלער, אויס פּחד פאַר די קאָזאַקן. פּלוצלינג האָבן איך דערהערט קרעכצן פון קעלער. איך האָב ניט געוווּסט וואָס דאָס קרעכצן באַדייט און גערופן די מוטער. ווען די מאַמע האָט געעפנט דעם קעלער, איז שוין די שוועסטער געווען בלייך, ניט געקענט רעדן. איך געדענק דאָס ביזן היינטיקן טאָג, ווי מיין מוטער האָט געוויינט און געשריגן: „שרהלע, שטיי אויף מיין קינד!" זי האָט אויף איר געגאָסן וואַסער און אָפּגעראַטעוועט. ווי עס האָט זיך אַרויסגעוויזן, איז ניט געווען גענוג לופט אין קעלער. מיין שוועסטער וואָלט אַוודאי דער־שטיקט געוואָרן, ווען איך הער ניט איר קרעכצן.

נאָך אַן עפּיזאָד וועלכן איך קען ניט פאַרגעסן. איך האָב דאָס געזען מיט מיינע אַיי־גענע אויגן.

קעגנאיבער דעם בית־המדרש, איבערן שאָסיי, זענען געווען שעניעוויצערס פעלדער, דאָרט זענען געוואַקסן צוויי גרויסע ביימער. איך האָב זיי שטענדיק געזען דורך אונדזערע פענצטער. איך בין דעמאָלט געווען ביי מיינע אַ חברטע נחמה יאַנקל שמשס, און געזען ווי צווישן די צוויי גרויסע ביימער האָבן זיך פאַרזאַמלט אַ סך זעלנער. מען האָט מיט אַ נאַהייקע געשלאָגן אַ סאָלדאַט. אַן אַנדערער האָט געציילט אויפן קול. מען האָט גע־שמועסט, אַז דער סאָלדאַט איז פאַרמשפּט געוואָרן צו באַקומען שמיץ, ווייל אַן אָפיציר האָט אים געזען אויפרייסן אַ געשעפט און ראַבירן. מעגלעך, אַז דער אָפיציר איז געווען אַ ייד.

ווען די באָלשעוויקעס זענען אַריין אין שטעטל, האָבן זיי גלייך געכאַפּט דעם גלח. ער איז געווען זייער אַ פיינער מענטש. ער האָט זיך זייער גוט באַצויגן צו יידן. די באָל־שעוויקעס האָבן דעם גלח געוואָלט שיסן. ווען די יידן האָבן זיך דערוווּסט, זענען חשובע בעל־הבתים פון שטעטל געגאַנגען צו דער רוסישער קאָמענדאַנטור און געזאָגט, אַז זיי זענען פאַראַנטוואָרטלעך פאַרן גלח, אַז ער וועט ניט אַנטלויפן ביז אַ משפּט — און זיי האָבן אים געראַטעוועט.

שפּעטער, ווען דער רעזשים האָט זיך געענדערט, און די פּאָליאַקן האָבן אָנגעהויבן רעגירן, האָבן די גויים דערטרונקען די יידן, וועלכע האָבן געוואָלט אַנטלויפן איבערן בוג.

נאָכן ערשטן וועלט־קריג, איז געווען זייער אַ שווערע צייט פאַר יידן. די רעזשימען האָבן זיך אָפט געביטן. אַלע האָבן געצאַפּט יידיש בלוט. אַרויס דער דייטש, זענען געקומען די רוסן, דערנאָך די פּאָליאַקן. פון אַלע האָבן יידן געליטן. ווען די פּאָליאַקן האָבן אַרויס־געטריבן די באָלשעוויקעס, האָבן זיי זיך נוקם געווען אין די יידן, ראַבירט, געשלאָגן. אָבער דער גלח האָט געדענקט ווי די יידן האָבן אים געראַטעוועט פון טויט, האָט ער צוזאַ־מענגענומען אַלע יידן צו זיך און געשיקט זיינע גלויביקע איבער די יידישע געשעפטן, ניט געלאָזט זיי ראַבירן. מען דערציילט, אַז דער גלח אַליין איז אַרויס צום ברעג פון בוג און געראַטעוועט אַ סך יידן.

ביסלעכווייז איז שטיל געווארן און דאָס לעבן האָט זיך אָנגעהויבן צו רעגולירן, האָבן די פּאָליאַקן געגרינדעט פּאָלקס־שולן און אַ גימנאַזיע. אַלע מיידלעך זענען געגאַנגען אין שול. אויך יינגלעך, פון נישט־חסידישע היימען, זענען געגאַנגען אין דער פּוילישער שול. נאָר די חסידישע קינדער זענען נישט געגאַנגען אין חדר אָדער געלערנט אין די ישיבות.

בעתן פּויליש־באָלשעוויסטישן קריג האָט מען באַפּוילן, אַז מיר, יידישע מיידלעך, זאָלן גיין שיילן קאַרטאָפּל פֿאַרן מיליטער. מיין מוטער האָט מיך געשיקט. איך האָב געזען, ווי אַ פּאָליאַק האָט מיטן פּריקלאַד פון דער ביקס אַריינגעהאַקט קוילן־גילזן אין מויל פון אַ רוסישן סאָלדאַט, און דערביי געשאָלטן...

איין מאָל, ביינאַכט, איז אָנגעקומען אַ פּולע שטוב מיט רוסישע סאָלדאַטן. מיין פֿאָטער האָט פֿאַר זיי אַריינגענומען בינטלעך שטרוי צום שלאָפן. די מוטער האָט אונדז, קינדער, געהייסן אַרונטערקריכן אונטער די בעטן. איך האָב ניט פֿאַרשטאַנען וואָס דאָ קומט פֿאָר. עס האָט אויסגעזען, ווי עס בליצט און דונערט. פון צייט צו צייט האָב איך געהערט: „מאַטשעק, פּאָדאַי קאַראַבין", אָדער „אָ יעזוס!" מיין פֿאָטער האָט אויפגעוועקט די סאָל־דאַטן, וועלכע זענען זיס געשלאָפן. זיי זענען תיכף פֿאַרשוווּנדן פון אונדזער הויז, אָבער ווי נאָר זיי זענען אַרויס, האָבן זיי די פּאָליאַקן גלייך דערשאָסן, זיי זענען געבליבן ליגן נעבן דער טיר. איין רוסישע פּרוי איז געבליבן ביי אונדז אין הויז. מיין מוטער האָט זי באַהאַלטן אין אַ שאַנק פון קליידער. איך געדענק זי נאָך ביז היינט. זי איז געווען געשוירן זייער קורץ. מיין מוטער האָט זיך דערפֿאַר זייער געשראָקן, ווייל נאָר די רוסישע סאָלדאַט־קעס זענען געווען קורץ געשוירן און מען האָט זיי גלייך דערקענט.

עס האָט געדויערט אַ גאַנצע נאַכט די שיסעריי. אין דער פרי האָבן מיר געזען טויטע מענטשן מיט פערד זענען גענלאָגן אויף דער גאַס. אַ פּחד איז געפֿאַלן אויף אַלעמען. די קריסטן פון די דערפֿער און פון הינטער דער שטאָט האָבן זיך אַ לאָז געטאָן און באַרויבט די טויטע קערפּער, אַראָפּגעשלעפּט אַפילו די אונטערוועש. איך געדענק, ווי מען האָט די נאַקעטע טויטע אַרויפגעלייגט אויף וועגענער מיט דראָבינעס און זיי ערגעץ אַוועקגעפירט. איך האָב געפילט אַ בושה און רחמנות פֿאַר די באַליידיקטע נאָכן טויט סאָלדאַטן...

די ערשטע עולים פון דראָהיטשין קיין ארץ־ישראל

מיט אַ 50 יאָר צוריק איז דער באַגריף ארץ־ישראל אין קליינעם שטעטל געווען זייער פֿאַרנעפּלט, ווייט, אומדערגרייכבאַר — הגם די אידעע פון שיבת־ציון איז געווען טיף פֿאַרוואָרצלט אינעם געמיט און אין דער נשמה פון פֿאָלק. הערצלס „אַלטניילאַנד" און זיין פלאַמיקער רוף אויפן ערשטן ציוניסטישן קאָנגרעס, האָבן געפונען אַ שטאַרקן אָפּ־קלאַנג ביי די יידן פונעם צאַרישן תחום המושב. זייערע האָפענונגען, טרוימען און פּאַר־לאַנגען זענען געווען פֿאַרבונדן מיט ארץ־ישראל.

אויך אונדזער שטוב איז געווען אַ דורכויס ציוניסטישע. מיין מוטער ע"ה האָט איר

וויבציקע פרייע צייט אויסגענוצט אויף צו דערציילן אונדז, קינדער, וועגן דער גבורה פון די מכבייער. מיט פֿאַרציטערטע הערצער און צעפלאַמטע פּנימער האָבן מיר זיך צוגעהערט צו די וווּנדערלעכע דערציילונגען פון דער מאַמען וועגן רומפולן יידישן אַמאָל, וועלכן זי האָט פֿאַרבינדן מיט דער קעגנוואַרט און צוקונפט פון פֿאָלק. און אין דעם טאַקע איז באַשטאַנען דער כוח פון מיין מאַמעס דערציילונגען: נאָכן אַרויסברענגען דעם גלאַנץ און פֿראַכט פון ווייטן עבר — איבערגיין צו דער גראָער און טריוויריקער קעגנוואַרט, כדי אָנצינדן אין אונדזערע הערצער דעם גלויבן אין אַ בעסערער צוקונפט, אין אייגענעם לאַנד. נאָכן פֿאַרענדיקן אירע רייד, האָט זיך אונדז אויסגעוויזן, אַז אָט־אָט פֿאַקן מיר די טשעמאָדאַנעס און פֿאָרן קיין ארץ־ישראל...

מיר קויפן אַ נחלה אין א״י

אַ געוויסן שבת נאָכן דאַוונען, איז אַ פרעמדער, עלעגאַנט־געקליידעטער מאַן אַרויף אויפן בעלעמער אין בית־המדרש און אָנגעהויבן רעדן וועגן לאַנד פון די אָבות. ער האָט פֿאָרגעלייגט, אַז דעם זעלבן אָוונט, מוצאי שבת, זאָל פֿאָרקומען אַן אַלגעמיינע פֿאַרזאַמלונג. נאָך דער הבדלה, זענען די יידן פון שטעטל, נאָך אָנגעטאָן אין די שבתדיקע בגדים, אַוועק צו דער אַסיפה. דער שליח האָט מיט זיין שיינער רעדע דערוועקט אַ סך האָפענונג און אַרויסגערופן אַלגעמיינע באַגייסטערונג. ער האָט דערקלערט, אַז ר׳איז באַפולמעכטיקט צו פֿאַרקויפן נחלות אין ארץ־ישראל. מיין מוטער האָט אויפן אָרט אַראָפּגענומען פון זיך די גאַנצע צירונג און געגעבן דעם מאַן, ניט פרעגנדיק ווער ער איז און וואָס פֿאַראַ נחלה זי וועט דערפֿאַר באַקומען. נאָך יידן האָבן נאָכגעטאָן מיין מאַמעס ביישפּיל.

שפּעט ביינאַכט האָבן אונדזערע עלטערן זיך אומגעקערט אַהיים גליקלעכע און צופרידענע פון דער אַדורכגעפירטער טראַנזאַקציע. בפרט נאָך, אַז זיי האָבן געהאַט אַן אָפּיציעלע קבלה וועגן דער געקויפטער נחלה. זיי האָבן אויפגעוועקט אַלע קינדער, כדי איבערגעבן די וויכטיקע נייעס. מיט התפּעלות האָבן זיי דערציילט פון דער פֿאַרזאַמלונג, דערנאָך האָט מען געגרייט דעם טיש מיט כל־טוב און אַ סך שעהן פֿאַרברענגט אין פרייד.

אין שטעטל האָט זיך געטומלט, ווייל מיר זענען געווען פון די ערשטע, וועלכע האָבן אָנגעהויבן אַלץ פֿאַרקויפן פון שטוב, כדי זיך גרייטן צו דער נסיעה. די גאָר פרומע האָבן געהאַלטן, אַז ס׳איז נאָך ניט געקומען די צייט, יידן דאַרפן בעסער וואַרטן אויף משיחן און ניט זיך פֿאַרדרייען דעם קאָפּ מיט נחלות און עלייה. מיין מאַמע איז געווען זייער אַ פרומע, זי האָט אָבער געענטפֿערט, אַז דאָ ברענט דער באָדן אונטער די פיס. יידן האָבן ניט קיין צוקונפט אין גלות. כל זמן ס׳איז ניט שפּעט — דאַרף מען לויפן! משיח וועט אויף זיין וויסן אייזל קומען אויך קיין ארץ־ישראל...

מע פאָרט קיין וואַרשע וויזירן די פּעסער

אין אַ ווינטערדיקן טאָג, וועַן די פּראָסט האָט אַלץ איינגעקאָווועט, האָט מיין מוטער באַשלאָסן צו פאָרן קיין וואַרשע, כדי וויזירן די פּעסער. דער טאַטע האָט זי אין שליטן באַגלייט צו דער באַן. מיר, קינדער, איינגעוויקלטע און פאַרפּעלצטע, זענען געשטאַנען אין דרויסן און געשיקט געזעגענונגס־קושן דער אָפּפּאָרנדיקער מאַמען. דער טאַטע האָט זיך אומגעקערט און מיט פרייד דערציילט, אַז די מאַמע איז אין אַ מזלדיקער שעה איינגעשטיגן אין באַן. מיט האַרץ־קלאַפּעניש האָבן מיר געוואַרט זי זאָל בשלום צוריקקומען פון דער נסיעה.

העכער אַ וואָך זענען מיר געווען אָן דער מוטער. ווי נאָר זי האָט זיך אומגעקערט, איז די פרייד פון די וויזירטע פּעסער צעשטערט געוואָרן. די מאַמע האָט זיך שטאַרק צוגעקילט און באַקומען אַ לונגען־אָנצינדונג. אין משך פון זעקס וואָכן האָבן אין שטוב זיך באַווייזן אַ סך דאָקטוירים, פאַרשידענע רעצעפּטן האָבן אַלע מאָל געשאַפן די אילוזיע, אַז אָט־אָט וועט זי אַרויסקריכן פון דער קראַנקייט. מ׳האָט זי אָבער ניט געקענט ראַטעווען. האָרט פאָרן טויט, אַ פרייטיק־צו־נאַכטס, האָט זי צוגערופן דעם טאַטן און געזאָגט:

— געדענק, מאָטענקע, גיב דיין האַנט און אַ שבועה, אַז דו וועסט די קינדער אַרויס נעמען פון גלות...

און אַזוי לאַנג האָט זי געהאַלטן זיין האַנט, ביז ער האָט צוגעזאָגט צו דערפילן איר פאַרלאַנג. דערנאָך איז זי איינגעשלאָפן אויף אייביק...

נאָך דער מוטערס טויט

נאָך דעם ווי מיין מאַמע איז נפטר געוואָרן, איז דעם טאַטן ניט אָנגעקומען אַזוי לייכט צו האַלטן וואָרט. ערשטנס, האָט ער זיך צוזאַמענגעבראָכן, געוואָרן פאַרעלטערט, טיילמאָל זיך צעווייטינט ווי אַ קליין קינד. צווייטנס, האָט די מאַמע ע״ה כמעט אַלץ פאַרקרענקט, ניט געווען קיין געלט צו באַצאָלן פאַר שיפסקאָרטן. מיר זענען געווען 9 קינדער און דער טאַטע האָט זיך ניט געוואָלט דעציידירן פריער אַליין פאָרן און לאָזן אויף גאָטס באַראָט דאָס קליינוואָרג. שיקן וועמען פון די קינדער, איז אויך געווען שווער און ריזיקאַליש. אָט באַשליסט ער יאָ עולה צו זיין, פריער צוגרייטן דעם באָדן און זאָרגן אַראָפּנעמען די גאַנצע משפּחה — און אָט ברעכט ער זיך ווידער צוזאַמען, צעווייטינט זיך, וויל ער וויל זיך ניט שיידן מיט די קינדער, וועלכע זענען שוין אַזוי אויך האַלבע יתומים.

נאָר דאָס וואָרט, געגעבן דער פאַרשטאָרבענער — האָט גובר געווען אַלע שווערקייטן. אין חודש שבט 1921, אין אַ שווערן ווינטערדיקן טאָג, וועַן מ׳האָט געראַדט וועגן העכער 20 גראַד פראָסט, האָבן אַ סך יידן פון שטעטל זיך פאַרזאַמלט אין אונדזער הויז,

כדי געזעגענען דעם טאָטן. אין שטוב האָט זיך געזודערט, פיל האָבן אים מקנא געווען, וואָס ענדלעך וועט ער פאַרווירקלעכן זיין טרוים. בלויז ער איז געווען אַ פאַרשלאָסענער אין זיך, אַ טרויעריקער, געזעסן אויף איין אָרט, ניט באַטייליקט זיך אין די געשפּרעכן. אַ לענגערע צייט האָט ער געזומען אויף די הענט דאָס יינגסטע טעכטערל, קוים 2 יאָר אַלט, און לאַנג לאַנג זי געטוליעט צו זיך. נאָר צופיל צייט טאָר עס אויך ניט דויערן. עס באַווייזט זיך דער פור־מאַן מיט דער בייטש אין האַנט, ער פרעגט וווּ איז דער באַגאַזש, ער וויל אים איינאָרדענען אויפן שליטן. קיין סך טראָגן דאַרף מען נישט. אַ פּערענע מיט אַ קישן און נאָך עטלעכע נייטיקע זאַכן. אַלץ געפּינט זיך שוין אין דרויסן. בלויז דער טאַטע זיצט אָן באַוועגונג, ער קאָן זיך נישט אויפהייבן. מענטשן פרעגן מיט אומרו:

ר׳ מרדכי לינטשעווסקי ז״ל

— ר׳ מרדכי, וואָס איז אייך? איר דאַרפט דאָך שוין פאָרן! דער בעל־עגלה וואַרט...

און ר׳ מרדכי ברעכט אויס אין אַ ספּאַזמאַטיש געווייַן:

— ניין, איך קאָן נישט פאָרן. כ׳בין דאָך אַ פאַרברעכער! ווי לאָזט מען עס איבער 9 קינדער?! אַזעלכע קליינע יתומימלעך?

די פאַרזאַמלטע יידן האָבן פאַרשטאַנען, אַז לענגער פאַרציען דאָס געשפּרעך טאָר מען ניט. ממש מיט כוח אים אַרויפגעזעצט אויפן שליטן און באַפוילן דעם פורמאַן אונ־טערצוויאָגן די פערד.

מיין פאָטער איז געפאָרן קיין ארץ־ישראל.

געזעלשאַפטלעכער אויפשטייג אין שטעטל

אין אָנהייב פון די צוואַנציקער יאָרן, ווען דאָס פּאָליטיש־געזעלשאַפטלעכע לעבן ביי די יידן אין פוילן האָט אַדורכגעמאַכט אַ ראַשיקע אַנטוויקלונג, האָבן אויך קיין דראָהי־טשן זיך אַריין געריסן די נייע ווינטן. די ערשטע, וועלכע האָבן זיך באַווייזן אין שטעטל, זענען געווען דער „השומר הצעיר" און דער „החלוץ". מיינע צוויי עלטערע ברידער האָבן זיך גלייך אָנגעשלאָסן אין „השומר הצעיר". די אָרגאַניזאַציע איז געוואַקסן און זיי האָבן

באַשלאָסן ל״ג בעומר אַדורכצומאַרשירן איבער די הויפּט־גאַסן. דער אויפטריט האָט געמאַכט אַ שטאַרקן רושם ניט נאָר אויף די יידן, וועלכע האָבן צום ערשטן מאָל דערזען זייערע קינדער אין מונדירן, וועלכע מאַרשירן מיט שטאָלץ און אין מוסטערהאַפטער אָרדענונג, נאָר אויך די פּאָליאַקן האָבן ניט אויפגעהערט זיך וווּנדערן. זיי האָבן געזאָגט:

— טע זשידקי יאַדאָן דאָ פּאַלעסטיני, אָני באַרדזאָ לאַדניע מאַשערויאָן... (די יידן פּאָרן קיין פּאַלעסטינע, זיי מאַרשירן גאָר שיין).

מיטן אַנטשטיין פון די ציוניסטישע גרופּירונגען אין שטעטל, האָבן מיר געהאָפט, אַז אפשר וועט אונדז געלונגען צו פּאָרן קיין ארץ־ישראל, זיין צוזאַמען מיטן טאַטן. דערווייל האָט מען יעדן טאָג אויסגעקוקט אַ בריוו, אַלע מאָל געפרעגט דעם בריווטרעגער — און שטענדיק באַקומען דעם זעלבן ענטפער:

— ניעמאָ ניץ! (ס׳איז גאָרניט דאָ!).

נאָר איין מאָל האָבן אונדזערע הערצער זיך פאַרקלעמט פון פרייד. נאָך פון דער ווייטנס האָט דער בריווטרעגער געשריען:

— דזיעטשי — ליסט ז פּאַלעסטיני! (קינדערלעך — אַ בריוו פון פּאַלעסטינע!).

מיינע הענט האָבן זיך געטרייסלט ביים עפענען דעם בריוו. אַלע זענען געווען אי־בערגענומן — און איך אַמיינסטן. אויסער די וואַרעמע פאָטערלעכע רייד, אַדורכגענומען מיט זאָרג וועגן אונדזער גורל, איז אין בריוו אויך געלעגן אַ פונט שטערלינג. צו יענער צייט איז דאָס אין פּוילן געווען אַ באַדייטנדיקע סומע, מ׳האָט פאַר דעם געקאָנט לעבן אַ וואָך צייט. מיין עלטסטער ברודער האָט באַלד איינגעקויפט אַ ברויט מיט עטלעכע הע־רינג און מיר האָבן געפֿראַווען אַ סעודה — כיד המלך...

אין עטלעכע טעג אַרום איז אָנגעקומען פון ארץ־ישראל אַן אַרויספאָדערונג פאַר מיין ברודער. אין גיכן איז ער אַליין אַוועק געפאָרן צום טאַטן. איצט זענען מיר געווען זיכער, אַז אויך די אַנדערע קינדער וועלן פּאָרן אַהין. די לאַגע אין ארץ־ישראל האָט זיך צו יענער צייט פאַרבעסערט, מיר האָבן באַקומען צוגעשיקטע הילף, קיין הונגער האָט מען שוין ניט געליטן. אין שטוב איז געווען יעדן טאָג ברויט צו דער זעט.

די ציוניסטיש־געשטימטע יוגנט אין שטעטל פלעגט אָפט זיך פאַרזאַמלען אין אונדזער שטוב. דער קלוב פון „השומר הצעיר" האָט זיך געפונען אין אונדזער הויז. אין קלוב זענען פאַרגעקומען קרייזן, פאָרלעזונגען, מסיבהס. דאָס הויז און אונדזער היים זענען געווען דורכויס ציוניסטיש.

מיר פאַרלאָזן פּוילן

געקומען די צייט, אַז אויך די פאַרבליבענע קינדער זאָלן עולה זיין. אויסער אונדזער שוועסטער שרה, וועלכע האָט ניט זוכה געווען צו דער גרויסער מינוט, האָבן מיר — אָן אַ טאַטן און מאַמען, זיך אויפגעזעצט אויף אַ וואָגן וואָס האָט באַדאַרפט פירן צו דער באַן־סטאַציע. מיר געפינען זיך אין וואָגאָן, די רעדער קלאַפּן אָן אויפהער. שעהן ווי מען

פּאַרט. נאָר מיין קליינער מוח אַרבעט אָן אויפהער: פּאַר וואָס איז שרה דאָרט פּאַרבליבן? הלמאי איז זי די אינציקע וואָס האָט געמוזט רעזיגנירן פון עולה זיין קיין ארץ־ישראל?

מיר וועקן זיך איבער. דער צוג דערנענטערט זיך צום שטעטל ביעלסק. דאָ ווארטן אונדז אָפּ קרובים פון טאַטנס און מאַמעס צד. זיי גיבן אונדז אָפּצוענסן, דערמוטיקן און דערוואַרעמען — מיר לאָזן זיך אין וויטערדיקן וועג. ענדלעך — אין ביאַליסטאָק. דאָ נעמט אונדז אויף דער פּעטער (דער מאַמעס אַ ברודער) ניסל ביעלין, אַ לערער פון העב־רעיש. איך געדענק בלויז, אַז ער האָט אונדז אַלעמען געגלעט און האַרציק געזעגנט. די באַן פּאָרט איצט דירעקט קיין קאָנסטאַנציע, דעם רומענישן פּאָרט.

דאָס אויפשטייגן אויף דער שיף און די לאַנגדויערנדיקע רייזע אין אַנטי־סאָניטאַרע באַדינגונגען און שטענדיקן הונגער — פּאָדערן אַ באַזונדערע באַשרייבונג. אַבט טעג האָט זיך געצויגן די מוראדיקע רייזע. ריזיקע שטשורעס זענען אַרומגעלאָפן אויפן דעק און אין די קאַבינעס. קיין עסן האָט מען אויפן שיף ניט געגעבן, יעדער פּאַסאַזשיר האָט זיך דערנערט פון דעם וואָס ר׳האָט מיט זיך מיטגענומען. אַז די קינדער האָבן געפּא־דערט עסן, פלעג איך זיי איינריידן, אַז מיר קומען באַלד אָן קיין ארץ־ישראל, ווו דער טאַטע האָט צוגעגרייט עסן און טרינקען... האַלב פּאַרחלשטע, איינגעוויגטע פון דער זיך טרייסלענדיקער שיף און פון מיינע צוזאָגן וועגן אַ זאַטן מאָלצייט — פלעגן די קינדער איינשלאָפן...

און ס׳איז געשען, אַז אין אַ שיינעם, זוניקן פרימאָרגן, ווען מיר זענען מיט אַלע פּאַסאַזשירן אַרויף אויף דער שיף, האָט זיך פּאַר אונדזערע אויגן אַנטפּלעקט די פּרעכ־טיקע פּאַנאָראַמע פון חיפה און כרמל. טערערן הייבן אָן רינען איבער די באַקן, מע האַלדזט זיך און מע קושט זיך. די שיף איז געקומען צום ברעג! אַ געזאַנג צעהילכט זיך אַרום, מ׳האָט פּאַרגעסן אַלע צרות און איבערלעבונגען פון דער פּאַרמאַטערנדיקער רייזע. אָט זענען מיר פון וויטנס ווי אונדזער פּאָטער און ברודער באַגריסן אונדז מיט די הענט — נאָר מע לאָזט ניט צו זיי. אַלע פּאַסאַזשירן מוזן אַדורכמאַכן אַ קאַראַנטין. ווידער אַ צעשיידונג אויף עטלעכע טעג.

עס איז געווען אין הייסן חודש אָב. נאָכן פּאַרלאָזן די קאַראַנטין, האָט דער טאַטע איינגעאָרדנט די אַכט קינדער אין אַ צריף ביי זיינעם אַ פּריינד. לאַנגע וואָכן זענען מיר געשלאָפן אויף דער פּאָדלאָגע. מיין פּאָטער האָט ניט חתונה געהאַט, געלעבט איינזאָם און דערפּאַר ניט געהאַט קיין פּאַסיקע דירה ווו איינצואָרדענען אַזאַ, קיין עין־הרע, געזינדל.

די שוועריקייטן אין לאַנד

אין ערשטן יאָר פון אונדזער קומען אַהער — 1925, האָט דאָס לאַנד אַדורכגעמאַכט אַ שווערן עקאָנאָמישן קריזיס. מיר האָבן אונדזער טאַטן געהאָלפן שלעפּן דעם יאָך, אַליין זיך מפּרנס געווען — און אַלץ געווויינט אינעם צריף. נאָך מער, עס האָבן עולה געווען פון פּוילן אונדזערע צוויי קוזינען, האָט מען זיי אויך אַריינגענומען אין דעם באַראַק.

דערווייל זענען די עלטערע קינדער אונטערגעוואַקסן, חתונה געהאַט און אויפגע־
שטעלט אייגענע היימען. דער קריזיס האָט אָבער גורם געווען צו אַנטוישונגן, אויסוואַנ־
דערונגען. אַ סך האָבן זיך אומגעקערט קיין פוילן, אַנדערע ווידער האָבן זיך געלאָזט
קיין ביראָבידזשאַן. זיי האָבן שפּעטער חרטה געהאַט אויף דעם שריט, באַדויערט די
ירידה, נאָר קיין וועג צוריק איז שוין ניט געווען.

מיר זענען געווען איינשטימיק מיטן טאַטן, אַז פאַר אונדז איז נישטאָ קיין וועג
צוריק. מ׳האָט געוואַנדערט פון אָרט צו אָרט, געאַרבעט שווער — און איבערגעהאַלטן
די שלעכטע צייט.

אין יאָר 1936 האָט דער טאַטע געקויפט אין יקנעם אַ שטיקל באָדן. ער האָט מיט אַ
טיפן זיפץ אונדז דערמאָנט, אַז די מאַמע ע״ה וואָלט זיכער געווען צופרידן פון דער
קניה, אַז ענדלעך וועלן מיר האָבן אַן אייגן שטיקל ערד.

ווען אונדזערע קינדער האָבן אין יאָר 1948 זיך באַטייליקט אין דעם באַפרייונגס־
קריג, גלייך נאָכן פּראָקלאַמירן די אַנטשטייאונג פון דער מדינה, האָט זיך מיר דער־
מאָנט מיין מאַמעס טרוים, וואָס זי פלעגט שטענדיק אַרויס ברענגען מיט אַזוי פיל
זיכערקייט:

— מיינע קינדער וועלן ניט דינען אין דער רוסישער אָדער פוילישער אַרמיי, זיי
וועלן זיך שלאָגן פאַר דוד המלך...

קרן־קימת־קאַמיטעט אין דראָהיטשין

מנדל טורנובסקי / ריו־דה־ז׳אניירו

ארבעה דורות יהודיים בדרוהיטשין

(פרקי היסטוריה, דמויות ואפיזודות)

דרוהיטשין היא אחת הערים העתיקות ביותר בפולין. מעידים על כך חורבות שלושת המנזרים שאין איש יודע שנת הקמתם וזמן נטישתם. לא כן היישוב היהודי בה. שורשיו במקום זה רכים היו. סיפרו חסידי העיירה, כי החוזה מלובלין נקלע באחת השבתות לדרוהיטשין ובראותו בליל־שבת נרות מהבהבים באחד הבתים, הוא ברך את המקום, כי תפרח כאן קהילת יהודים משגשגת.

אך מסתבר, כי הגורם העיקרי להתהוות יישוב יהודי בדרוהיטשין — הוא גירושם מכפרי הסביבה. שמות משפחה רבים נקראו לפי מוצאם הכפרי: שייע זאנטשנקר, אברמצ׳ה קורצ׳בר, הנפח מביאקה וכו׳.

הדור הראשון

על ראשוני דרוהיטשין נמנו הבעלי־בתים: לייזר בונדר, אברמצ׳ה טורנובסקי (שם משפחתו — טוּרנוֹבסקי — שורשו, מכפר מוצאו — טוֹרנו), דוד לייב רזניק — אבי המשפחה המסועפת רזניק — ואחרים. המשפחות שבזכותן נהפכה דרוהיטשין למקום תורה הרי הן של אברמצ׳ה ולייזר בונדר. שניהם היו יהודים עשירים ובעלי בתי־המרזח הראשונים. היו לאברמצ׳ה ארבעה בנים ושלוש בנות. לכשגדלו הבנים הביא בשבילם מלמד, את גיסו טוביה (הידוע בכינויו טוביה הזקן), שהיה מלמד־גמרא ראשון בעיירה. טוביה, שחסיד היה, אירגן יחד עם משה־יצחק „דער פארבר", חיים־ראובן ואברהם מאיר את מניין החסידים הראשון בדרוהיטשין. טוביה דאג גם כי תלמידיו ילכו בדרכיו ויהיו חסידים נאמנים. אם בנים, תלמידי־חכמים הם מתת־אל ויש לקבל באהבה את מידת בקיאותם בים הגמרא, הרי גורל הבנות בידנו הוא — אפשר ואפשר לדאוג להן — להשיאן לבני־תורה. וכוונה כפולה היתה במחשבתו: ראשית, יזכה לעולם הבא ושנית, יתפקע מתחרהו לייזר בונדר מקינאה... אולם גם לייזר בונדר לא טמן ידו בצלחת. אם „רכש" אברמצ׳ה חתן בן־תורה, ישראל מבודקה, אף לייזר בונדר כך. אם השיג אברמצ׳ה לחתן „ליטוואק" מבטן ומלידה, את משה־פייבל, השיג גם לייזר בונדר „ליטוואק" לחתן, את ישראלקה בלוך. וכך מתוך קינאה לחתנים בני־תורה, היתה דרוהיטשין לעיר של תלמידי־חכמים ולמדנים.

עם התרחבות היישוב היהודי צריך היה לדאוג לבית־קברות. לאחר רכישת חלקת־השדה לבית קברות, פנו יהודי העיירה לחברא־קדישא בסמייטיץ׳ בדבר התקנות. אולם אנשי חברא־קדישא בסמייטיץ׳ הבינו כי עם קידוש בית הקברות בדרוהיטשין יאבד להם מקור הכנסה חשוב מקבורת מתי עיירה זו. לכן התחכמו ואמרו, כי את העתקת תקנון החברא בשביל חברא־קדישא בדרוהיטשין יעשו ללא כל תמורה, אבל תמורת הסוד שלוחשים לבר־מינן לפני סתימת הגולל תובעים הם סכום כסף.

לא היה לאל־ידם של יהודי דרוהיטשין לשלם סכום הכסף הנדרש, לכן החליטו לשגר שליח לרבי מראדזין, רבי גרשון העניך. בשומעו את דברי השליח, חייך הרבי לתוך זקנו ואמר: „הסוד שלוחשים לאזנו של הבר־מינן הוא, כי בטרם נהיה אנו שוכני עפר, יקום הוא לתחית המתים״. אף התקנות העתיק הרבי ומסרם לשליח. בשוב השליח לעיירה והתקנות בידו ובספרו את דברי הרבי וכל אשר ראה, החליטו חסידים רבים „לנסוע״ לרבי מראדזין. וכאשר הרבי הביא מאיטליה את החלזון לצביעת תכלת הציציות, הוא הזמין אליו את משה־יצחק כדי להיוועץ בו.

צעירי החסידים נהגו לאחר הסליחות הראשונות לעלות־לרגל לרבי הראדזיני, לשהות אצלו במשך הימים הנוראים. בדרכם, דרך הכפרים הצטרפו אליהם יהודי־הכפר, חסידי הרבי. ובין כה לכה הם היו מתאכסנים אצל החסיד הכפרי, לנו אצלו ואף סעדו. כעבור יום או יומיים שוב המשיכו בדרכם לרבי.

באחד הכפרים התגורר יהודי שהיה ידוע כמכניס־אורחים קמצן, לכן החליטו החסידים ללמדו לקח. לקראת החגים פיתו הם יהודי מקארצ׳ב להתחפש לרבי וישראליע כשמשו. בהתקרבם לכפר הקימו רעש והמולה, שכן רבי וקהל חסידיו עולים־רגל לראדזין. היהודי הכפרי בראותו את האורחים החשובים עוברים דרך הכפר, לא יכול עוד להקשיח לבו והזמינם לביתו. קהל החסידים החלו להתפלל בדבקות, אולם לבו של היהודי הקארצ׳בי נקפו: הייתכן כי בימים נוראים אלה, עת עלה על העץ רועד לקראת יום הדין, הוא יעולל ליהודי תעלול שכזה? ואף הוא החל לרעוד מפחד כדג במים. בראות הכפרי את הרבי המתפלל בדחילו ורחימו, חשב בלבו כי בזכות זה יברכהו האל בשנה טובה. לאחר התפילה, עת הסבו האורחים לסעודה, נטל ישראליע כוס לידיו, בדקה מכל צדדיה והגישה ל„רבי״ באומרו, כי חושש הוא כי הכוס לא נטבלה כדין. למען הסר ספק מלב המאמינים החליטו לטבול כל כלי הבית. מיד נגשו לטבול הכלים והיהודי הכפרי עמד נכלם ומבוייש.

לא ארכו הימים והיהודי מקארצ׳ב, זה שהתחפש לרבי, ירד מנכסיו עד שנאלץ לפשוט יד ברחבי המדינה. בטוח היה כי האלוהים העניש על הלבינו פניו של הכפרי.

פעם, בעומדו בבית־מדרש בתפילת מנחה, באחת העיירות, התפרצה לפתע אשה בצעקות ופנתה אליו: הצל את בתי, היא מקשה ללדת! היהודי הקארצ׳בי ברצותו להרגיעה יעץ לה לגזוז את שערות ראשה של הבת והאל הרחמן יהיה בעוזרה. ואכן, אצה האשה לביתה, גזזה שערותיה של הבת כמצוות היהודי, ומיד ילדה בן זכר! בראותה הנס הגדול שקרה לנגד עיניה, חזרה, כל עוד נפשה בה, לבית־המדרש והזמינה את העני לביתה ל״שלום־זכר״ ולברית של נכדה. אז חש היהודי הקארצ׳בי בנפשו ניצוץ של קדושה וכי בכוחו לחולל פלאות. והפלא הראשון חולל לעצמו... תחת לשוטט במדינה ולקבץ נדבות, החל לקבל ״קוויטלאך״ ופדיונות — ואכן נושע האיש...

נוסף לחתנים חסידיים ויהודי־הכפר באו לדרוהיטשין גם מתנגדים — בעלי־תורה מסימיטיץ׳, אך הם לא נהגו לבוא בקהל החסידים. בערבי החורף ישבו מובדלים משאר באי בית־המדרש ולומדים ביחידות. החסידים התייחסו בדרך־ארץ ללימודיהם, אך למורת־רוחם היתה בדילותם וחוסר־חיוניותם. ואילו החסידים תמיד היו בצוותא, למדו יחדיו, יסדו חברת־ש״ס, בה אמרו ישראליע או וועלוול מאנעס׳עס שיעור.

גם ההמון הפשוט הביע דעתו על הדברים שעמדו ברומו של עולם. הם טענו, כי הצדק עם המתנגדים וכי בבית־המדרש צריך להתפלל מ״מזמור שיר חנוכת הבית״ ולא מ״הודו״ לפי הנוסח החסידי. אולם מהלמדנות של המתנגדים לא היה ביכולתם ליהנות, והקימו חברת־תהילים. בלילות שבת הארוכים, עת גם רבון העולמים ישן, נשמעו נקישות על התריסים, זה השמש קרא לעבודת הבורא. אצו־רצו פשוטי העמים לבית־המדרש, ״אמרו״ כל התהילים — פרק אחר פרק, פסוק אחר פסוק ואף ״חטפו״ את התפילה, כי המניין של חברת־תהילים היה המניין הראשון. לאחר תפילתם התפלל המניין של הרבי. לבסוף התפללו החסידים לפי הנוסח שלהם — נוסח ספרד. היו בין ההמון הפשוט שלא הסתפקו באמירת תהלים בלבד, הם ביקשו אף לדעת את פירושם וכל הכתוב בספרי הקודש ולשם כך הקימו ״חברה עין־יעקב״. זה יענקלה השמש לימדם בין מנחה למעריב פרק ב״עין־יעקב״. יענקלה שמש, ה״מוסרניק״, נטיה היתה לו למגידות, לכן שילב בפירוש ״עין־יעקב״ דברי מוסר. בקי גדול היה בהלכות שכר־ועונש לכל מצווה או עברה. בייחוד התמחה בעסקי הגיהנום וגן־העדן, שבשביליהם התהלך כבן־בית. כאשר תיאר לפני קהל מאזיניו כל מדורי הגיהנום והעונשים הצפויים שם לבעלי עברה, חלחלה עברה בכל חדרי לבך, עד שאבד לך החשק לחטא הקטן ביותר. לעומת זאת תיאר במיטב הצבעים הוורודים ובאור שבעת הימים שכר כל מצווה ומצווה, עד שכל רמ״ח אבריך ששו למלא מצווה אפילו בחצות הליל.

היישוב היהודי גדל וצר היה המקום לשלושת המניינים בבית־המדרש. לא אחת פרצו מחלוקות וסכסוכים בין המניינים ואף ״הקריאה״ עוכבה בשבת. בייחוד סבלו החסידים, כי הרי הם התפללו במניין האחרון. לכן ציפו לשעת כושר להפרד מבית־המדרש.

ה„שטיבל" הסלונימי

(סיפור זה שמעתי מפי פישל מונטשר)

אבי ז"ל היה גבאי בית־המדרש. הוא טען כי צריך לשנות את חלונות בית־המדרש ולהגביה אותם, כדי שיהודי העומד בתפילת שמונה־עשרה לא יראה כל שהאכרים מובילים לשוק. הכל היו תמימי־דעים איתו, אך כדי להגביה החלונות צריך כסף והיות והחסידים לא היו שבעי־רצון מבית־המדרש, לא נחפזו לסלק הנדרים לבדק בית־המדרש. לא הועילו כל ההתראות, כי לא יניחו להם להתפלל וביום שבת אחת נעל אבא ז"ל את בית־המדרש ולא נתנם להכנס לתוכו. אז בנו החסידים עם ישראל־יצחק, ישראלקה בלוך ואברהם חיים בראש, ובעזרת חסידי ראדזין, את השטיבל הסלונימי.

הדור השני

הדור השני — זה דור המשכילים.

כשגדלו הבנים אצל המלמדים, שלחום אבותיהם ללמוד תורה בישיבות ליטא. גם החסידים שלחו את בניהם לישיבות ליטא. במרוצת הזמן הוזמן ישראליע לשמש כראש־ישיבה בישיבות קטנות שונות ברחבי פולין. אולם הוא לא האריך ימים בהן, נערים רבים שהתחילו ללמוד גמרא בעיירות אלה משך אחריו לישיבות. משידעו הבחורים ללמוד דף גמרא, מיד הפליגו למקום תורה, לישיבות ליטא. אך היו כאלה שכעבור זמן קצר חזרו מהישיבות או שלא יצאו את העיירה ואלה המשיכו ללמוד בבית־המדרש.

כידוע אין ללמד בינה את השטן־המקטרג ועוף השמים הוליך את הקול, כי בסימיטיץ' ישנה ספריה המשאילה ספרי־השכלה. מיד עשו בחורי בית־המדרש קנוניה עם העגלון, שהיה מגיע יום־יום מסימיטיץ', שהוא יחליף למענם ספרים בספריה שם, תמורת תשלום... את הספרים קראו בסתר, מתחת לגמרא ובסיימם הקריאה החביאו אותם תחת ארון הקודש. ויהי היום, ובחורי בית־המדרש נמלכו בדעתם, כי ראוי לה לדרוהיטשין שתהיה לה ספריה משלה אשר תפיץ אור ההשכלה. אמרו ועשו. הם רכשו ספרים ומסרום לחיים־יוסף הכורך לכורכם. משנטל הכורך הספרים בידו, הם לא נשאו חן בעיניו. אמנם דומים היו לספרי־הקודש, ואף כתובים הם בלשון־קודש אך בכל־זאת שונים, כאילו קרוב־רחוק, רחוק שלהם היו... למען הסר ספק מלבו, נטל ספר אחד והביאו לבית־המדרש הסלונימי לקונסוליום...

ישראליע, שחקרן היה מילדותו וברשותו היו ספרי תלמידי הגאון מווילנה על שבע החכמות, הריח שאין הספר שבידי הכורך אלא „טרף־פסול" ואילו ישראלקה בלוך ואברהם חיים צוקרמן שמשכילים ב„מחתרת" היו, חשבו בלבם כיצד להציל הספר מידי החסידים. ישראלקה הציע לקחת הספר לביתו ולאחר שיעיין בו יוחלט באספה הראשונה מה לעשות בו. לאספה הגיע ישראלקה והספר לא היה בידו. מיד, משנפתחה האספה הציע

ישראליע כי הספר יונח על השולחן, אולם ישראלקה טען, כי לא כדאי בגלל הספר להטריח עצמו שנית ולהביאו מהבית. אך ישראליע הבין כוונת דבריו והטיח כלפי ישראלקה כי הוא נותן יד לפושעים ובלי הספר לא יישב לאספה. בינתיים גברה המהומה בעיירה. הבחורים לא העזו עוד לבוא לבית־המדרש וגם בשטיבל הסלונימי לא ליקקו דבש. ההמון רצה לעשות בהם שפטים והנשים הצדקניות רעדו שמא יבולע לבניהן בשל חטאי האפיקורסים. לאחר מעשה־אימים זה נזהרו מאוד בחורי בית־המדרש והחביאו את הספרים מתחת לבאלעמער, עמוק־עמוק מתחת ל„שמות" וקראום רק בעזרת־נשים, לבל תשזפם עין אדם.

מלחמת העולם הראשונה

עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה חזרו לעיירה כמעט כל בחורי־הישיבות, בכללם לומדי הישיבות הקטנות. לאחר הכיבוש הגרמני נהפכו בחורי ישיבה רבים למיליציאנטים ואף עבדו כפקידים במועצה העירונית. גם ראש־המועצה היה יהודי — שלמה בלוך. ביזמתו נוסד „בית עם" והוקמה ספריה. שם היו מתאספים בחורות ובחורים, משוחחים, מתווכחים ונואמים על נושאים שעמדו אז ברומו־של־עולם. החסידים, אף־כי ראו את כל זאת בעין זועמת, חששו להפריע, שכן לא רצו להתגרות ב„מלכות". עתה, ישבו בבית־המדרש נערים שנבצר מהם ללמוד בישיבות. נוסף ללימוד הגמרא כוסו כריכות התלמוד בלוחות־דאמקה או בבעיות מאטמתיות שאיסר בן הרב היה מספק לבחורים. פעם, בחטטו בספרי אביו, מצא איסר „ספר־סגולות". מכל הסגולות מצאה חן בעיניו כיצד ליהפך ל„רואה ואינו נראה". הוראות „הסגולה" אמרו: תפוס חתול שחור, שאין עליו אפילו שערה אחת מצבע אחר, קבור אותו חיים, ולחש השבעה בעת קבורתו (נוסח ההשבעה כתוב היה בספר). כעבור חודש תמצא על קברו טבעת. כאשר תענוד את הטבעת תתקיים משאלתך: תהיה „רואה ואינו נראה". את סודו הוא גילה לחברו הרשל בלוך, יחד תפסו חתול שחור וקברוהו חיים ליד בית־המרחץ. כעבור חודש פקדו את קברו של החתול אך להפתעתם ולמגינת לבם לא מצאו טבעת על קברו. שוב עיין איסר ב„ספר הסגולות", שמא טעה, שמא לא הבין כראוי את הכתוב? לא! הם מילאו כלשונן וככתבן אחר כל ההוראות. מאז החל הספק לכרסם בלבו, אמונתו התערערה קמעה וברוב אכזבתו גילה את סודו ברבים.

פרנסת יהודים — הברחה

נהר הבוג היה גבולה של פולין ושטחי־המזרח ועל־כן היתה דרוהיטשין עיר־גבול בין שני שטחים אלה. יהודים רבים התאימו עצמם לתנאים החדשים. בתים רבים נהפכו למשרפות־יי"ש, בעיקר בימות החורף, כי ייצורו הצריך הרבה קרח. את היי"ש הבריחו לפולין בבקבוקי פח שקשרו אותם לגוף. נוסף ליי"ש היו מבריחים גם סיגריות. מרכז

ההברחה היתה סוקולוב. משם הבריחו מלח וסוכר ואת המצרכים מכרו בסימייטיץ׳ ודרוהיטשין לא ידעה מחסור. הפרנסה היתה מצויה ותושבי העיירה לא ידעו מצוקה ורעב, כעיירות אחרות בימים ההם. גם נערי בית־המדרש הבריחו את הגבול, אך עשו זאת כדי לקנות תורה. הם נסעו לישיבה של הרבי מסוקולוב (ראש־ישיבה ההיא היה רב שמחה, לשעבר ראש־הישיבה הגרודנאית) וללומז׳ה.

בימי עצמאותה של פולין

לאחר המלחמה זכתה פולין בעצמאותה המדינית. עתה חסל סדר מיליציאנטים יהודיים וראש־עיר יהודי. הבחורים והבחורות המבוגרים יותר החלו להקים משפחות או שמו פעמיהם מעבר לים ו„בית־העם" ננטש, כאילו לא היה קיים מעודו.

בעת מצעד הבולשביקים לעבר ורשה, נכבשה דרוהיטשין ע״י הרוסים ומיד הוקם בה „רעווקום" (ועד־מהפכני), שהורכב מפולנים, רוסים ויהודים, שרובם שהו בעת המהפכה ברוסיה. אברהם־מאיר אורלובסקי נתמנה ל„פרזידאטעל" (יו״ר).

למעשה לא סבלה העיירה משלטון הבולשביקים וזאת הודות לאברהם־מאיר אורלוב־סקי. אף־כי בעצמו היה קומוניסט נאמן, הבין כחייל ששירת בצבא הצאר, כי בימי ממשל צבאי אין תכלית בהחרמות רכוש. הוא טען: משיחלוף המשטר הצבאי, נדע אשר לפנינו. וכאשר המושל הצבאי עצר את הכומר ואת הרב, העיד אורלובסקי, כי הם אינם אלא ראשי דת של האוכלוסיה ואינם מתערבים בפוליטיקה. ואם הוטל עליו להחרים סוסים אצל האיכרים, היה תחילה מזהיר אותם בחשאי להסתיר הסוסים. תבונתו ויחסו ההומאני לאוכלוסיה, בעת תקופת השלטון הבולשביקי, הצילו את היהודים מידי הפולנים בשובם. משחזר הצבא הפולני לעיירה, הודיע הכומר פיטשיקובסקי לכל יהודי דרוהיטשין להתייצב לפניו. הוא העמיד לרשותם את שדה תפוחי־האדמה שלו ליד המנזר וכן את מרתפי המנזר למחסה בפני התעללות החיילים הפולניים. אך היו יהודים רבים, בעלי־חנויות, שלא אבו לעזוב את רכושם, מפחד ביזה, להם יעץ הכומר להודיע לו מיד על כל מקרה של נסיון לשוד והבטיחם, כי יעשה כל שביכולתו לבל יאונה להם כל רע. ואכן, משניסו איכרים וחיילים פולניים לשדוד רכוש היהודים, היו הנשדדים מקימים צעקה ומיד הופיעו ז׳אנדארמים שפיזרו את השודדים. כל זאת נעשה הודות להתערבותו של הכומר אצל המפקדה הראשית.

עם נסיגת הבולשביקים, הצטרפו אליהם יהודים מעיירות מעברו השני של הבוג, אשר שיתפו פעולה עם הקומוניסטים בימי שלטונם הקצר ועתה חששו מנקמת הפולנים. אלה מהם, שהגיעו לדרוהיטשין במנוסתם לרוסיה לא יכלו להמשיך בדרכם, כי הפולנים חסמו את הדרכים מזרחה. הם אספו את היהודים הנסים בכיכר השוק, ליד חיים בעקער, ושילחום חזרה לפולין. אולם איכרי הסביבה סיפרו, כי על הגשר הארעי ליד ביז׳יסק, שהקימו הרוסים, נרצחו יהודים רבים ואף הצביעו על מקום קבורתם.

ערב ראש־השנה, שבועות אחדים לאחר שהפולנים כבשו מחדש את דרוהיטשין, בעת שהתאספו היהודים בבית־המדרש לתפילת „זכור־ברית", פנה גבאי החברא־קדישא, משה פייוול, למתפללים ודמעות נקוו בעיניו: „כיצד נוכל ,לאמר' סליחות, בעוד אנו יודעים כי יהודים רבם לא הובאו לקבר־שראל?" דבריו זעזעו את המתפללים ומיד התארגנו שתי קבוצות של צעירים למלא את מצוות הבאת יהודים לקבר־ישראל. קבוצה אחת הוציאה את הגוויות מהבורות, כפי שהצביעו איכרי ביז'יסק, והעגלונים היהודיים העבירו אותן לבית־הקברות היהודי. שם, עסקה קבוצה אחרת בכרית הקברות לחללים. לפני צאתם למלאכתם הזהירם משה־פייוול לבדוק היטב כל סימן אצל המומתים, כדי לזהותם ועל־ידי כך למנוע העגינות מנשות ישראל.

עם שחר הובאו המתים לבית־הקברות. הגוויות היו כבר במצב של התפוררות וצחנה נישאה מסביב. שפכנו עליהם ללא הרף קארבול וחיטטנו בכיסיהם, כדי לוודא את זהותם. חזרנו לבתינו בסיפוק, על שמילאנו מצווה יהודית וחובה אנושית.

הדור השלישי

לאחר הנצחון שנחלו הפולנים על הבולשביקים, החל פרק חדש בחיי דרוהיטשין. הפולנים הקימו בית־ספר לילדים יהודיים והביאו לעיירה שתי מורות, את העלמות מאריה ויוסטינה, לנהל את בית־הספר. מעולם לא שמעת מפיהן מלה באידיש, אף־כי הבינו יפה את השפה הזאת. נוסף לבית־הספר הוקמו גם קורסים לנוער מבוגר יותר ללימודי־ערב. בית־הספר הועמד לרשות תלמידי הקורסים, ובו נערכו מדי שבת הרצאות בנושאים שונים. המורות הדריכו אותנו בהכנת ההרצאות ובהגשתן לקהל המאזינים. לאחר ההרצאות התפתחו ויכוחים ערים, בהם נטלו חלק רבים מהמשתתפים. הקורסים וההרצאות יצרו מגע קרוב בין בני הנוער — בחורים ובחורות — שהשפיע רבות על התפתחותו של הנוער היהודי בעיירה. אולם הפולנים לא תמכו זמן רב בבית־הספר היהודי, הם חיסלו אותו ואת התלמידים היהודיים העבירו לבית־הספר היסודי הכללי, בו נתנה להם הזכות להיעדר בימי שבת מהלימודים. עתה נותר הנוער היהודי בלי מקום למפגשים וכך נולד הרעיון על שכירת אולם לפגישות ולהרצאות.

הספריה

תלמידי הקורסים התארגנו ושכרו אולם אצל גרשון משה־יואל'ס. הרשל רזניק תרם לנו ספרים שהיו מונחים אצלו על עלית הגג לאחר סגירת „בית־העם", ופתחנו ספריה. לפתיחתה באו גם חסידי העיירה להיווכח מה מעשינו באולם החדש. למחרת, בבואנו לאולם מצאנו את הדלתות פרוצות וגרשון משה־יואל'ס טען כי אינו יכול ללכת בקרי עם יהודי העיירה. מצב־רוחנו נעכר מאוד ולא ידענו כיצד נשמור על הספרים. אז הופיע הרשל בלוך והצילנו ממצוקתנו. הוא העמיד לרשותנו קיטון בחצרו. לאחר

שהעברנו לשם את הספרים, הכרזנו על מפעל לרכישת ספרים נוספים. פנינו לכל בני הנוער לתרום ספרים המצויים בבתיהם, אותם שאלו בזמנו אחיהם ואחיותיהם המבוגרים מ„בית־העם". ואכן כעבור זמן קצר הוכפל מספר הספרים ומספר הקוראים גדל בלי הרף. הקיטון שימש לנו גם למקום אסיפות ופעולות תרבותיות שונות. במרוצת הזמן צר היה לנו החדרון הקטן, אך לא היה באפשרותנו לשכור גדר גדול יותר ונאלצנו להסתפק בו.

הקרן־הקימת לישראל

באחד הימים נודע לאיסר, כי יהושע חיים אייזנקרמר קיבל מכתב מוורשה בקשר לאיסוף כספים למען ארץ־ישראל. הוא סירב להציג בפנינו את המכתב, לכן נדברנו עם הרשל בלוך, כי בנוסעו לוורשה בעניני מסחר, הוא יבוא בדברים עם שלום־שכנא פולאקביץ, וימצא הכתובת המבוקשת. ואכן שלום־שכנא הביאו למרכז הקרן־הקימת. בשובו לעיירה, סיפר הרשל, כי מעתה ואילך הוא יקבל המכתבים וההוראות בקשר לפעולת הקרן. לקראת חגי תשרי הוא קיבל ממשרדי הקרן הקימת „לוחות" להפצה בין יהודי העיירה. מיד קראנו להתייעצות בביתו של שלמה גראדוס. התחלנו באירגון חברים לביצוע „מפעלי־תשרי" ופערל גראדוס נטלה על עצמה לארגן חברותיה למפעל זה. זוגות־זוגות עברו מבית לבית. בערב יום כיפור הצבנו קערות לתרומות בבית־המדרש ובשטיבל של החסידים. בעזרת־נשים עמדו ליד הקערות פערל גראדוס, חייקה משה׳ס, שיפרה בת השוחט וביילה גרודע. הצלחת המפעל עלתה על כל ציפיותינו ומיד לאחר חג הסוכות בחרנו בוועד קרן־הקימת ולמורשה נבחר הרשל בלוך.

הגימנסיה הממשלתית

את מינזר הנזירות הפכו הפולנים לגימנסיה ממשלתית. למדו בה נערים ונערות מכפרי הסביבה ואפילו ממקומות מרוחקים יותר. תושבי העיירה מצאו בהם מקור הכנסה, שכן התלמידים שכרו חדרים תמורת תשלום גבוה והמשכירים אף הוסיפו חדרים לדירותיהם כדי להשכירם. אצל החנוונים היהודיים קנו התלמידים באשראי את מצרכיהם השונים והוריהם בבואם העירה היו מסלקים את חובות בניהם ואף קונים מצרכים שונים לצרכיהם. הם היוו מקור הכנסה לחנוונים ולבעלי־המלאכה היהודיים. אולם חלק נכבד מהאוכלוסיה היהודית קיבל תמיכה כספית מקרוביהם באמריקה. בתנאים אלה דרוהיטשין לא ידעה מחסור.

גם נערים יהודיים החלו ללמוד בגימנסיה הממשלתית. תחילה שלחו ההורים את הבנות ללמוד בה („נערי ישראל צריכים ללמוד תורה"). אך מעניין, בין הבנות הראשונות שנרשמו לבית־ספר זה היו דווקא בנות החסידים: נחמה צוקרמן, יענטה גראדוס ורוז׳קה בלוך. הדבר עורר סערה בקרב החסידים: הייתכן, בנות ישראל ילמדו בבית־ספר ויחללו את השבת? לא הועילו טענות הוריהן, כי הן רק מקשיבות לשיעורים

ואינן כותבות ולא מחללות את השבת. תירוץ זה לא כיפק את החסידים, אך לא מצאו עוז בנפשם לנקוט באמצעים חריפים יותר נגד ההורים. להבלגתם של החסידים היתה השפעה גם על פעולות הנוער שהתנהלו באין מפריע.

„השומר־הצעיר"

קבוצת יהודי סימייטיץ׳ הובילה סחורות לווארשה דרך דרוהיטשין. בין חברי הקבוצה היה גם אלתר שנקר, מראשוני „השומר־הצעיר" בעיירתו. בעברו את דרוהיטשין שמע רבות על הריב בין החסידים ובין הורי התלמידים ועל הנוער שבעיירה והדברים עוררו את סקרנותו. באחד הימים, כאשר נאלץ להשאר בדרוהיטשין, הוא ביקר בספריה להכיר מקרוב את החברים. בהזדמנות זו סיפר, כי הוא חבר תנועת הנוער „השומר־הצעיר", הם מעבדים חווה ומתכוננים לעלות לארץ־ישראל. הוא הציע לנו לקשור קשרים איתם. בעת ביקורו השני סיפר, כי חבריו קיבלו ברצון ההצעה לערוך ביקור אצלנו והוא נכון לעבד איתנו את תכנית הביקור. פערל ויענטה התחייבו לארגן קבוצת חברים ולהכין חדר לקראת הביקור. אנו, הבחורים, נטלנו על עצמנו לארגן קבוצת נערים ולהכין קבלת־פנים לאורחים, שנקבעה לחול־המועד סוכות. בתאריך שנקבע, הגיע לעיירה קרון מלא נערים ונערות מקן סימייטיץ׳ ובראשם חיים דייטש ואליהו יוסלביץ׳. חיכינו להם בביתו של ברוך־הילקס ואף בנותיו, פייגה ולאה, היו בינינו.

הפגישה נערכה ברוח חברית והיתה לנו לחוויה גדולה. זו הפעם הראשונה שבאנו במגע עם נוער מעיר שכנה, הם לימדו אותנו שירים עבריים, ריקוד ה„הורה" ובמלים קצרות סיפרו על רעיונו ויעודו של „השומר־הצעיר" וכן קראו את „עשרת הדיברות" של השומר. לאחר ביקורם נגשנו לארגן קן „השומר־הצעיר" בדרוהיטשין. אירגנו שתי קבוצות: של בנים ובנות. קבוצת השומרות נוהלה ע״י פערל גראדוס וקבוצת השומרים — ע״י כותב הטורים האלה. אולם תהליך ההתחברות בין שתי הקבוצות היה אטי. היה שוני במנטאליות, בחינוך ובתרבות. בעוד קבוצת הבנות היתה רובה מורכבת מבנות הגימנסיה, היתה קבוצת הבנים חניכי „חדרים" וישיבות, חסרי השכלה כללית. גם מועדון לא היה לנו. אולם במרוצת הזמן היה השוני אך לטובה לנו. ה„שומרים", בהרגישם הפער שבין השכלתם לזו של הבנות, החלו במרץ ובעניין רב לרכוש באורח אוטודידאקטי השכלה שחסרה להם, והם מצדם השפיעו על הכרתן הלאומית של הבנות.

„החוג העברי" ב„השומר־הצעיר"

ברור היה כי אנו השומרים חייבים ללמוד עברית. המורה היחידי לעברית, יוסף־חיים לא דאג להפצת השפה בקרב הנוער. אולם, היות ורוב ה„שומרות" היו תלמידותיו לשעבר, הסכים יוסף־חיים להורות להן ספרות עברית מודרנית ואילו ל„שומרים" יעץ ללמוד מעצמם, כפי שלמדו בני דורו. הדרך פשוטה וישרה, — אמר — לומדים ומשננים

תנ"ך ודקדוק עברי. חולשה היתה לו למדרשים ולאגדה עברית. במקורות אלה — טען — מרחפת נשמת היהדות. מלאי השראה היו שיעוריו בשירה עברית — שירת י. ל. גורדון וח. נ. ביאליק. התלמידים והמורה כאחד, נגרפו בקסם ובחן שירתם.

איסר בן הרבי, היה מלא רעיונות מקוריים. הוא טען, כי השפה העברית חייבת לחרוג משפת ספר וקריאה וליהפך לשפת הדיבור, אך כדי לממש רעיון זה צריך להקים „חוג דוברי עברית". לשם כך הציע, כי נפגש פעמיים בשבוע ואיש־איש מאתנו יספר סיפור בעברית, במשך חמש דקות. ואין זה גורע, אם שפתנו תהיה משובשת, מלאת ברבריזמים ושגיאות דיקדוקיות. שכן לא תוכנו של הסיפור חשוב, כי אם התירגול בדיבור עברי. ואכן, כעבור חדשים אחדים החלו חברי „החוג" לשוחח ביניהם בעברית ואפילו ישיבותינו התחלנו לנהל בשפה זו.

הואיל והקורסים לעברית וכן מפגשי „החוג העברי" נערכו תמיד בבית משפחת גראדוס, נהפך אט־אט בית זה למרכז כל הפעילויות. ישיבות ועד הקרן־הקימת, של „השומר־הצעיר" והספריה ושאר המפעלים והבילויים נערכו בבית זה. אולם במקביל למרכז בבית גראדוס, התפתח מרכז אחר, אצל קאפלושניק. בתחילה נהפך בית זה למקום מפגש לנוער השמאלי. הם לא היו בעלי אידאולוגיה מוגדרת, אך נטייתם היתה אידישיסטית ושני המרכזים שאפו להשפעה על הספריה. שתי הקבוצות ביקשו לרכוש את הנוער הבלתי־מאורגן לצדן. ברם, המרכז אצל קאפלושניק ידו היתה על העליונה בקביעת ההצגות התיאטרוניות. בהווכחם, כי לא יעלה בידם לנשל אותנו מהספריה, החליטו להקים ספריה משלהם שהתפתחה יפה. כעבור זמן שתי הספריות התאחדו וזאת הודות ל„החלוץ" מסימייטיץ, שנרתם לפעולה בעיירתנו, כדוגמת „השומר־הצעיר" והחל למשוך נוער שתחילה התרכז בבית קאפלושניק: מנדל רזניק ויעקב פינקלשטיין אף הם עברו ל„החלוץ" ואז התאחדו הספריות.

הדור הרביעי

הדורות הקודמים חייבים היו לפלס בכוחות עצמם את דרכם הרעיונית והחברתית ואיש לא הדריכם בחתירתם לחיים חדשים. לא כן הדור הרביעי, שדרכו היתה סלולה לפניו ואף זכה לתמיכה ולהדרכה מצד הדור הבוגר יותר. הראשון שפילס את הדרך לדור הצעיר היתה תנועת „השומר־הצעיר", שהספיקה להתגבש ומילאה תפקיד מכריע בחיים הציוניים והחברתיים. תנועה זו החלה להרחיב שורותיה ורבה היתה השפעתה על הנוער הלומד, בעיקר תלמידי בית־הספר היסודי. לאחר פגישות ממושכות הוקמו שתי קבוצות של נערים ונערות, בגיל 14—13. פערל גראדוס ואני היינו ראשי שתי הקבוצות האלה. היו אלה ילדים סימפאטיים ואינטליגנטיים. הם אהבו לטייל ביערות ובהרים, לשחק משחקים שונים ולתת קולם בשיר עברי. במיוחד עשתה עליהם רושם העובדה, כי אנו המבוגרים מקדישים להם מזמננו ומטפלים בהם בנאמנות. אולם משוחחנו איתם

על נושאים יהודיים, על ציונות וארץ־ישראל, לא מצאו הדברים הד בלבם. היתה מורגשת השפעת בית־הספר הפולני, שנטע בהם כבוד לגיבורי פולין ולספרותה ואלו דמויות הרואיות מתולדות היהודים וספרות עמנו היו זרים להם לחלוטין.

לא ישב עוד איתנו, בדרוהיטשין המורה להוראת העברית ואפשרותנו החומרית מנעה מאיתנו להזמין מורה לעיירה. נפל הגורל על יוסף־לייב בן השוחט ועלי לשמש כמורים לעברית, אבל לא היתה לנו כל הכשרה מתאימה לכך ולא ידענו כיצד להורות. לכן פנינו למנהל בית־הספר העברי בסימייטיץ', מר יהודה קוגוט, לבקש עצתו. הוא שמע את בקשתנו בסבלנות, שאל על ידיעותינו בשפה העברית ועל התלמידים, שעתידים אנו ללמד. הוא רשם לפנינו רשימת ספרי הוראה בעברית והוסיף בחיוך: „מוטב שלא תהיו צמודים לספרים האלה, אלא לימדו אגדות יהודיות שדובבות אל לבו של הנער היהודי ומעוררות את דמיונו. מקורותינו העתיקים הם אוצר בלתי נדלה, מהם שאבו והחייתם את לב הנוער העברי. מובטחני כי ההצלחה תאיר לכם פנים. הפראקטיקה תורה לכם הדרך הנכונה".

אכן, הצלחנו! הילדים גילו עניין רב בשפה העברית ובספר יהודי, בכל להט נעוריהם שיקעו עצמם בפעולה למען הקרן־הקימת והספריה. כך החל להופיע דור יהודי חדש של נערים משכילים שעוררו כבוד ואהדה בעיירה.

תכונה רבה הורגשה בקבוצות הקן לקראת הענקת סמל „חזק ואמץ", דרגה שלישית

מושבת־קיץ של קני השומר־הצעיר מדרוהיטשין וסמייטיץ'
זומער־קאָלאָניע פון השומר־הצעיר פון דראָהיטשין און סעמיאַטיטש

של תנועת „השומר־הצעיר". אך לקראת קבלת הסמל המיוחל, צריך היה לעבור קורסים בתולדות היהודים, תנ"ך, צופיות וכו'. לאחר לימודים אינטנסיביים במשך כל חודשי החורף, נערך בחג הפסח „המבחן" ובל"ג בעומר ההשבעה. לאחר המאורע החגיגי הזה, ניגשנו יחד עם הקן בסימייטיץ' לארגן „מושבת־קיץ" שתפקידה הראשי היה הדרכת ראשי קבוצות ומנהלי הקן לקראת הרחבתו העתידה. אולם ביצוע רעיון „מושבת־הקיץ" לא היה קל. ההוצאות היו רבות וכדי לכסותן שיחקנו „טיאטר". לאגירת מצרכי מזון למען המושבה הצבנו בקן ארגז גדול ואיש־איש היה מביא יום־יום מביתו מעט דברי מכולת: קמח, אורז, תפודים וכו'. אט־אט התמלא הארגז, אולם במושבה התברר, כי חסרו „אי־אלה" מצרכים. את החסר מילאנו בשירה, בשיחה ובריקודים. הרי באלה מעולם לא הרגשנו מחסור...

המושבה קירבה את שני הקנים — דרוהיטשין וסימייטיץ' — וחברי הקנים האלה ערכו ביקורים תכופים זה אצל זה. לאחר ה„מושבה" התרחב הקן והוקמו קבוצות חדשות. עתה צר היה המקום לכל באי הקן. חיוני היה לרכוש אולם גדול יותר באישור השלטונות. האולם נרכש ברחוב סוקולוב, בעיבורי העיר ואושר תחת השם „תרבות". תקופה חדשה החלה בפעילותו של „השומר־הצעיר" ובפעילות הציונית בכלל. קן „השומר־הצעיר" היה טיפוס חדש של בית־ספר — מזיגה של תורה ומעשה. הקבוצות פעלו במתח ובאינטנסיביות רבה, הוצא עלון־קיר, בו יכלו כל החברים להעלות מפרי רוחם ולהביע את הגיגיהם. היינו חדורים רוח של תחיה לאומית, של חלוציות אשר מצאה את ביטויה בהכנת חגיגות ציוניות ובימי מועד לאומיים. „החלוץ" הלך בעקבות „השומר־הצעיר" והקים את „החלוץ־הצעיר" ושתי תנועות הנוער פעלו בהרמוניה ובשיתוף פעולה מלא והשרו מרוחן על חיי העיירה כולה.

כאמור, מועדון „השומר־הצעיר" היה מוקד של הפעילות הציונית בעיירה, בו נערכו הרצאות, „משפטים ספרותיים", ערבי־שאלות, שיעורים בתולדות היהודים וספרותם וכל הפעולות האלה זכו להד רב בקרב הנוער, כי הקן היה תמיד מלא אותם. בעוזבי את דרוהיטשין בשנת 1929, היה בה נוער אינטליגנטי ובעל הכרה לאומית.

פיר דורות יידן אין דראָהיטשין

(געשיכטע, טיפּן, עפּיזאָדן)

דראָהיטשין אַליין איז אייגע פון די עלטסטע שטעט אין פּוילן. די דריי פּוסטע קלויס־טערס, וואָס קיינער ווייסט נישט זייער געשיכטע, וועלן זיי זענען געבויט געוואָרן און וועלן זיי זענען פאַרלאָזט געוואָרן — זאָגן עדות וועגן איר אַלטקייט. דאַקעגן איז דער יידישער ישוב געווען אַ גאַנץ נייער. ביי די חסידים האָט מען דערציילט אַ געשיכטע, אַז דער חוזה מלובלין, וועלכער איז אין די יונגע יאָרן געהאַט מיטגעפּאָרן מיטן געהילץ וואָס פלעגט גיין אויפן בוג קיין דייטשלאַנד, איז איין מאָל אין אַ שבת געבליבן אין דראָהיטשין, האָט ער געטראָפן אין אַ הויז זיך לייכט לייכט פרייטיק־צו־נאַכטס. האָט ער געבענטשט, אַז דאָ זאָל אויסוואַקסן אַ יידישער ישוב.

דער הויפּט־גורם צום פאָרמירן זיך אַ יידישן ישוב איז געווען דאָס אַרויסטרייבן די יידן פון די דערפער. אַ סך יידישע פאַמיליעס האָט מען געזופן לויטן דאָרפישן אָפּשטאַם, ווי: שייע זאַנטשניקער, אברהם קורטשעווער, דער באָיאַקער קאָוואַל אאַז"וו.

דער ערשטער דור

צווישן די עלטסטע דראָהיטשינער בעלי־בתים, האָבן זיך גערעכנט: לייזער באָנדער, אברהמטשע טורנאָווסקי (דעם פאַמיליע־נאָמען האָט ער באַקומען, ווייל ער איז געווען אַן אָפּשטאַמיקער פון דאָרף טורנאָ), און נאָך אייניקע פאַמיליעס, ווי דוד־לייב רעזניק, דער פאָטער פון דער פאַרצווייגטער משפּחה רעזניק.

די הויפּט־פאַמיליעס וואָס האָבן דראָהיטשין פאַרוואַנדלט אין אַ ישוב מיט בני־תורה, זענען געווען אברהמטשע און לייזער באָנדער. ביידע זענען זיי געווען די רייכסטע יידן און די ערשטע שענקערס אין שטעטל.

אברהמטשען האָט גאָט געבענטשט מיט פיר זין און דריי טעכטער. וועלן די זין זענען אונטערגעוואַקסן און מען האָט שוין געדאַרפט פאַר זיי אַ גרעסערן מלמד, האָט ער גע־נומען זיין שוואָגער טוביה (באָקאַנט אונטערן נאָמען דער אַלטער טוביה), וועלכער איז געווען דער ערשטער גמרא־מלמד אין שטעטל. אַליין אַ חסיד, האָט ער צוזאַמען מיט משה־יצחק דעם פאַרבער, חיים ראובן און אברהם מאיר, אָפּשטאַמיקע פון שעדלעץ, געשאַפן

די ערשטע גרופּע חסידים אין דראָהיטשין. דער אַלטער טוביה האָט אויך געזאָרגט, אַז די תלמידים זאָלן גיין אין זיינע דרכים און זיין חסידים.

אויב זין בני־תורה זענען אַ גאָט־זאָך, און מען מוז זיך באַגנוגענען מיט וויפל זיי קענען, האָט ער דערפאַר געזען, אַז פאַר די טעכטער זאָל ער „איינקויפן" מענער בני־תורה. ער האָט דערביי געהאַט אַ טאָפּלטע כוונה: זיך פאַרזאָרגן מיט עולם־הבא, און פאַר איין וועג זאָל זיין קאָנקורענט, לייזער באָנדער, פּלאַצן פאַר קנאה... לייזער באָנדער האָט זיך אָבער אויך ניט געלאָזן בלאָזן אין דער קאַשע, האָט אברהמטשע זיך „איינגעקויפט" אַן איידעם, ישראליען פון באָטקע, האָט לייזער באָנדער אויך „איינגעקויפט" אַן איידעם... האָט אברהמטשע באַקומען אַן איידעם אַן אמתן ליטוואַק, משה פייוולען, האָט לייזער באָנדער אויך אַן איידעם אַ ליטוואַק, ישראלקע בלאָך. פון אָט דער קאָנקורענץ פאַר שיינע איידעמס, בני־תורה, איז דראָהיטשין געוואָרן אַ שטעטל מיט למדנים.

די חברה קדישא

מיטן פאַרגרעסערן זיך פון ישוב, האָט מען געזומען טראַכטן וועגן אַן אייגענעם בית־עולם. ווען דאָס פעלד איז שוין געווען געקויפט, האָבן זיי זיך געווענדעט צו דער סעמיאַטיטשער חברה־קדישא, זיי זאָלן פאַר זיי איבערשרייבן די תקנות פאַר דער דראָ־היטשינער חברה קדישא. די סעמיאַטיטשער האָבן דערפילט, אַז זיי האַלטן ביים פאַרלירן די הכנסות וואָס די דראָהיטשינער מתים ברענגען זיי אַריין, האָבן זיי צוגעזאָגט איבער־צושרייבן די תקנות אומזיסט, אָבער פאַרן סוד וואָס מען זאָגט דעם בר־מינן, איידער מען פאַרשיט דעם קבר — פאַר דעם ווילן זיי אַ געוויסע סומע געלט.

דראָהיטשין איז אָבער ניט געווען ביכולת צו באַצאָלן אַזאַ סומע געלט, האָבן זיי אַוועק געשיקט אַ שליח מיוחד צום ראַזינער רבין, רב גרשון הענעך. ווען ער האָט אויסגעהערט די בקשה פון שליח מיוחד, האָט ער אַ שמייכל געטאָן און אים געזאָגט: „מען רוימט איין דעם בר־מינן אַ סוד אין אויער אַריין, אַז נאָך איידער מיר וועלן זיך לייגן, זאָלסטו שוין האָבן אויפגעשטאַנען תחית המתים".* ער האָט אויך געהייסן דעם שליח מיוחד בלייבן אייניקע טעג און אָנגעשריבן די תקנות פאַר דער חברה קדישא.

ווען דער שליח מיוחד איז צוריק געקומען מיט די תקנות אין האַנט און דערציילט ווי דער רבי האָט אים אויפגענומען און וואָס ער האָט דאָרטן געזען, האָבן אַ טייל חסידים געזומען פאָרן קיין ראַזין.

ווען דער ראַזינער רבי האָט געבראַכט פון איטאַליע דעם חלזון, כדי צו פאַרבן די תכלת צו די ציצית, האָט ער איינגעלאַדן משה יצחקן און מיט אים זיך געעצהט ווי אַזוי צו פאַרבן מיטן חלזון.

---

* באַמערקונג פון רעדאַקטאָר: אין דער אַרבעט פון הרב שלום־שכנא פאָלע (פאָלאַקעוויטש) „זכרונות פון אונדזער שטעטל", ווערט דער דאָזיקער „סוד" דערציילט אין אַן אַנדערן נוסח.

די יונגעלייטלעך, ראַדזינער חסידים, פלעגן זיך נוהג זיין באַלד נאָך די ערשטע סליחות, עולה־רגל זיין דורך די דערפער צום רבין אויף די ימים־נוראים. אויפן וועג פלעגן זיך אָנשליסן די דאָרפס־יידן, ראַדזינער חסידים. דערווייל פלעגט מען ביים חסיד עפּעס טועם זיין, איבערנעכטיקן און זיך לאָזן ווייטער אין וועג אַריין. אין איין דאָרף האָט געווינט אַ ייד, ניט קיין שטאַרקער מכניס־אורח, האָבן זיי צווישן זיך אָפּגערעדט, אַז מען דאַרף דעם ייד אָנלערנען.

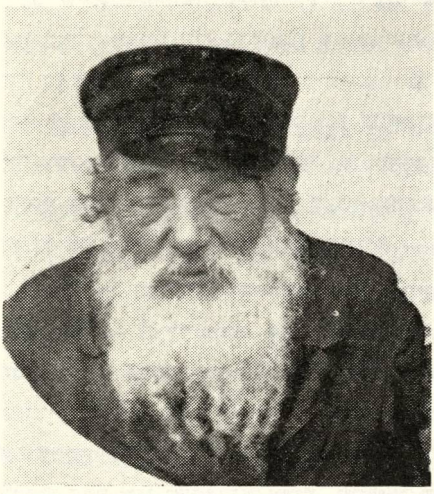

ר' ישראל טורנאָווסקי ז"ל

צו די קומענדיקע ימים־טובים, האָבן זיי אָנגערעדט אַ קורטשעווער יידן, אַז ער זאָל מסכים זיין צו ווערן אַ רבי און ישראליע איז געווארן זיין משמש. דער־נענטערנדיק זיך צום דאַרף, זענען זיי אַריין מיט אַ געפילדער, בכן אַ רב מיט חסידים זענען עולה־רגל קיין ראַדזין. אַנטקעגן אַזעלכע געסט האָט שוין דער דאָרפס־ייד ניט געקענט מעיז־פּנים זיין און זיי אַריינגעבעטן צו זיך אין הויז. דער עולם האָט זיך געשטעלט דאַוונען, אָבער דער קורטשעווער ייד האָט זיך געזומען באַטראַכטן וואָס ער טוט: ס'טייטש, איצט, פאַר די ימים־נוראים, ווען אַפילו אַ פיש אין וואַסער ציטערט פאַרן יום־הדין, זאָל ער אָפּטאָן אַזאַ שווינדל — און געזומען ציטערן פאַר פּחד. דער דאָרפס־ייד, זעענדיק ווי דער רבי דאַוונט מיט אַזאַ כוונה און אימה, איז זיכער געווען, אַז בזכות זה וועט אים דער רבונו־של־עולם שענקען אַ גוט געבענטשט יאָר.

נאָכן דאַוונען, ווען דער עולם האָט זיך געזעצט צום טיש עפּעס טועם זיין, האָט ישראליע דער משמש געזומען אַ גלאָז אין האַנט אַריין, באַטראַכט עס פון אַלע זייטן, צוגעטראָגן צום רבין און געזאָגט, אַז ער האָט אַ חשד, אַז די גלאָז אין ניט קיין גע־טובלטע. פון ספק וועגן איז געבליבן, אַז פאַר איין וועג זאָל מען טובל זיין אַלע כלים פון שטוב. דער דאָרפס־ייד איז נעבעך געבליבן אַ פאַרשעמטער און אַלע חסידים האָבן זיך מתעסק געווען מיטן טובלען די כלים.

אַ קורצע צייט נאָך דעם, איז דער קורטשעווער ייד געווארן אַ יורד מנכסיו און געמוזט זיך לאָזן אויף דער מדינה בעטן נדבות. ער איז זיכער געווען, אַז דאָס איז אַ שטראָף מן השמים פאַרן אָפּנאַרן און מבייש זיין אַ יידן. זייענדיק אַמאָל אין אַ שטעטל, איז ער בין מנחה למעריב געשטאַנען אין בית־המדרש לעבן אויוון, איז פּלוצים אַרייַנ־געלאָפן אַ פרוי מיט אַ געשריי און גלייך צו אים: „ראַטעווט מיין טאַכטער, האָט

רחמנות אויף איר, זי איז מקשה ללדת". דער קורטשעווער ייד, ווילנדיק איר באַרויקן, האָט איר געעצהט מען זאָל דער טאָכטער אָפּשערן די האָר און דער רבונו־של־עולם וועט שיקן אַ רפואה־שלימה. די יידענע איז גיך אַהיים געלאָפן, געפאָלגט די עצה טובה און באַלד טאַקע איז געקומען די ישועה, עס איז געבוירן געוואָרן אַ בן־זכר. די יידענע איז באַלד צוריק געלאָפן אין בית־המדרש אַריין מלא שמחה, אַז עס קומט איר אַ מזל־טוב און פאַרבעטן דעם אָרעמאַן אויפן שלום־זכר און דעם ברית. דאָ האָט דער קורטשעווער ייד דערפילט אין זיך אַ ניצוץ פון קדושה, אַז ער איז בכוח צו מאַכן מופתים. ער האָט טאַקע באַלד אויסגעביטן זיין פרנסה, אָנשטאָט סתם גיין אויף דער מדינה, האָט ער אָנגעהויבן אָננעמען קוויטלעך און פּדיונות — און טאַקע צוריק געהאָלפן געוואָרן...

חוץ די חסידישע איידעמס און דאָרפס־יידן, זענען אויך געקומען קיין דראָהיטשין מתנגדים — בעלי־תורה פון סעמיאַטיטש. זיי האָבן זיך געהאַלטן אָפּגעזונדערט פון די חסידים. זיי פלעגן זיצן אין בית־המדרש אין דיווינטער־אָוונטן און לערנען ביחידות. די חסידים פלעגן האָבן דרך־ארץ פאַר זייער תורה, אָבער ניט געהאַלטן פון זייער אָפּגעזונדערטקייט און טרוקנקייט. די חסידים האָבן זיך געהאַלטן בצוותא, אָרגאַניזירט אַ חברה ש"ס, ווו ישראליע אָדער וועלוול מאַנעסעס פלעגט זאָגן אַ שיעור.

דער פּשוטער המון איז אויך ניט געבליבן זיצן מיט פאַרלייגטע הענט. זיי האָבן טאַקע געהאַלטן מיט די מתנגדים, אַז אין בית־המדרש דאַרף מען אָנהייבן דאָוונענען פון מזמור שיר חנוכת און ניט פון הודו, לויטן חסידישן נוסח. זיי האָבן אָבער גאָר ניט געקענט גענישן פון דער מתנגדישער למדנות, האָבן זיי זיך אָרגאַניזירט אין אַ חברה תהילים. אין די ווינטערדיקע פרייטיק־צו־נאַכטסן, ווען דער רבונו־של־עולם אַליין איז נאָך געשלאָפן, האָט מען שוין געהערט דאָס קלאַפּן אין די לאָדנס, ווו דער שמש פלעגט זיי וועקן צו עבודת הבורא. שנעל זענען זיי געלאָפן אין בית־המדרש אַריין, אָפּגעזאָגט גאַנץ תהילים — פּסוק נאָך פּסוק — און פאַר איין וועג אויך אַרייַנגעכאַפּט דאָס דאָוונענען, מיטן מנין פון חברה תהילים — דער ערשטער מנין. נאָך זייער דאָוונענען, האָט זיך אָנגעהויבן דעם רבס מנין. צו לעצט האָבן געדאָוונט די חסידים אויף זייער נוסח — נוסח ספרד.

צווישן פּשוטן עולם זענען אָבער געווען אַזעלכע, וואָס האָבן זיך נישט באַגנוגנט נאָר מיט תהלים־זאָגן, זיי האָבן אויך געוואָלט וויסן וואָס עס שטייט אין די הייליקע ספרים, האָבן זיי זיך אָרגאַניזירט אין אַ חברה „עין יעקב". נאָך אין מיין צייט, פלעגט יעקעלע שמש לערנען מיט זיי „עין יעקב" בין מנחה למעריב.

יעקעל שמש, אַליין אַ מוסרניק און מיט אַ נטיה צו מגידות, פלעגט ניט נאָר אויסטייטשן דעם „עין יעקב", נאָר פלעגט אויך אַריינפלעכטן מוסר־תורה. ער איז געווען אַ בקי אין שכר ועונש פאַר יעדער מצווה אָדער עבירה. באַזונדער איז ער געווען אַ גאַנצער בן־בית אין גיהנום און גן־עדן. אַז ער פלעגט נעמען שילדערן דעם גיהנום און

ווי אַזוי מען באַשטראָפט די רשעים פאַר די עבירות וואָס זיי זענען באַגאַנגען אויף דער וועלט, פלעגט אַ ציטער איבערגיין איבערן לייב, אַז מען האָט שוין פאַרלוירן דעם חשק צו טאָן די קלענסטע עבירה. דאַקעגן אָבער פלעגט ער שילדערן דעם גן־עדן מיט אַזעלכע ליכטיקע פאַרבן און דעם שכר פאַר יעדער מצווה אויף דער וועלט, אַז עס האָט זיך געגלוסט צו טאָן נאָר מצוות.

מיטן אויסוואַקסן פון ישוב, איז אַלץ שווערער געווארן דאָס דאַוונען פון דריי מניינים אין שבת, באַזונדערס צוליב די אָפּטע מחלוקתן און סכסוכים צווישן די יידן. ווי דער שטייגער, פלעגט מען מעכב הקריאה זיין. צום מיינסטן האָבן דערפון געליטן די חסידים, ווייל זיי האָבן געדאַוונט מיטן לעצטן מנין און געוואַרט אויף א שעת הכושר אָפּצוטיילן זיך פון בית־המדרש.

דאָס סלאָנימער שטיבל

די געשיכטע האָט מיר דערציילט פישל מאָנטשער:

מיין טאַטע ע״ה איז דעמאָלט געווען גבאי אין בית־המדרש. ער האָט געהאַלטן, אַז מען מוז איבערארבעטן די פענצטער, ווייל זיי זענען צו נידעריק, און ווען אַ ייד שטייט שמונה־עשרה, דאַרף ער ניט אַרויסקוקן אין דרויסן צו זען וואָס די גויים פירן אין שטאָט אַריין. אַלע האָבן מסכים געווען, אַז זיין טענה איז אַ גערעכטע. אָבער כדי אויפצוהייבן די פענצטער, דאַרף מען האָבן געלט, און אַזוי ווי די חסידים זענען סיי ווי ניט געווען צופרידן מיטן דאַוונען אין בית־המדרש, האָבן זיי זיך ניט געאיילט מיט די נדרים אויף בדק־בית. עס האָבן ניט געהאָלפן אַלע התראות צו זיי, אַז מען וועט זיי ניט לאָזן דאַוונען. ביז מיין טאַטע ע״ה האָט אין אַ שבת, נאָכן רבס דאַוונען, פאַרשלאָסן דעם בית־המדרש און זיי ניט אַריינגעלאָזט דאַוונען. די סלאָנימער חסידים מיט ישראל יצחקן, ישראלקע בלאָך און אברהם חיימען בראש, מיט דער מיטהילף פון די ראַדזינער חסידים, האָבן זיך אויפגעבויט דאָס סלאָנימער שטיבל.

דער צווייטער דור

דעם דאָזיקן דור וואָלט איך באַצייכנט אַלס השכלה־דור, אַנטשטאַנען אין אָנהייב פון היינטיקן יאָרהונדערט.

אַז ביי די למדנים האָבן געניומען אונטערוואַקסן זין, האָט מען זיי געשיקט אין די ליטווישע ישיבות לערנען תורה. אַפילו די חסידים האָבן אויך געשיקט זייערע זין לערנען אין די ליטווישע ישיבות.

מיט דער צייט איז ישראליע איינגעלאַדן געוואָרן אַלס ראש־ישיבה אין פאַרשידענע ישיבות קטנות אין פוילן. ער האָט זיך אָבער לאַנג נישט געהאַלטן אין איין שטאָט, ער פלעגט מיטנעמען מיט זיך אַ גאַנצע קאַראַוואַנע מיט יינגלעך פון התחלת גמרא אין די

ישיבות אַריין. ווי נאָר אָבער די יינגלעך פלעגן קענען אַליין לערנען אַ בלאַט גמרא, פלעגן זיי זיך אַוועקלאָזן אין די ליטווישע ישיבות.

עס זענען אָבער נאָך פֿאַרבליבן אַזעלכע, וואָס פלעגן אין די ישיבות נישט פֿאָרן, אָדער אַזעלכע וואָס זענען באַלד צוריק געקומען פון די ישיבות. די פלעגן בלייבן לערנען אין בית־המדרש.

דעם שטן המקטרג דאַרף מען דאָך קיין שכל נישט לערנען, האָט ער דערטראָגן צו די בית־המדרש־בחורים, אַז אין סעמיאַטיטש איז דאָ אַ ביבליאָטעק, ווו מען באָרגט אויס השכלה־ספרימלעך צום לייענען. באַלד זענען די בית־המדרש־בחורים דורכגעקומען בסוד־סודות מיטן בעל־עגלה, וואָס פלעגט יעדן טאָג פֿאָרן קיין סעמיאַטיטש, אַז ער זאָל זיי בייטן די ביכלעך. זיי פלעגן אים צאָלן וואָכן־געלט. די ספרימלעך פלעגן זיי לייענען בסתר אונטער די גמרות און דערנאָך באַהאַלטן הינטערן אָרון־קודש.

ויהי היום, האָבן די בית־המדרש־בחורים זיך מיישב געווען, אַז ס׳איז געקומען די צייט, אַז דראָהיטשין זאָל שוין אויך האָבן אַן אייגענע ביבליאָטעק און אַליין פֿאַרשפֿרייטן השכלה. זיי האָבן זיך איינגעקויפט די ערשטע ספרימלעך און אַוועקגעטראָגן צו יוסף חיים אייבינדער ער זאָל זיי איינבינדן. ווען ער האָט געזומען די ספרימלעך אין האַנט אַריין, זענען זיי אים עפּעס געווארן פֿאַרדעכטיק. זיי זענען אויס ווי הייליקע ספרים, געשריבן אין לשון־קודש, אָבער עפּעס זענען זיי גאָר נישט ענלעך צו די ספרים, וואָס ער איז געווויינט איינצובינדן. פון ספק וועגן, האָט ער איין ספר מיטגענומען מיט זיך אין סלאָ־נימער חסידים־שטיבל צו וועיזן...

ישראליע, אַליין אַ חקרן, וועלכער האָט געהאַט ביי זיך אַלע ספרימלעך וואָס דעם ווילנער גאונס תלמידים האָבן אַרויסגעגעבן איבער די שבע חכמות, האָט באַלד דער־שמעקט, אַז דאָס איז אַ טריף־פּסול־ספר, דאַקענט ישראלקע בלאָך און אברהם חיים צו־קערמאַן, אַליין באַהאַלטענע משכילים, האָבן געטראַכט ווי אַזוי צו ראַטעוועט דאָס ספרל פון די חסידישע הענט. ישראלקע האָט פֿאַרגעשלאָגן, אַז ער זאָל נעמען דאָס ספרל צו זיך אין שטוב אַריין, וועט אין דעם מעיין זיין און צו דער ערשטער אַסיפה וועט ער זאָגן וואָס פֿאַר אַ ספרל דאָס איז און וואָס מען זאָל מיט דעם טאָן. צו דער באַשטימטער אַסיפה איז ישראלקע געקומען אָן דעם ספרל. ווי נאָר מען האָט אָנגעהויבן די אַסיפה, האָט ישראליע פֿאַרלאַנגט, אַז דאָס ספרל זאָל אַוועק געלייגט ווערן אויפן טיש. ישראלקעס טענה, אַז עס איז נישט כדאי אַז ער זאָל זיך צוליב דעם מטריח זיין, האָט ישראליען גאָר נישט באַפֿרידיקט, ער האָט באַלד פֿאַרשטאַנען ישראלקעס כוונה און אים אָפּן פֿאַרגעווארפן, אַז ער איז אַ נותן יד לפּושעים, און אַז אָן דעם ביכל וועט ער זיך נישט זעצן צו דער אַסיפה. דערווייל איז געווארן אַ רעש אין שטעטל. די בחורים האָבן שוין מורא געהאַט צו גיין אין סלאָנימער שטיבל דאַוונען, אָבער אין בית־המדרש האָבן זיי אויך נישט געלעקט קיין האָניק. עמך האָט זיי געוואָלט דורס זיין און נשים צדקניות

האָבן זיך דערשראָקן, אַז זייערע עופלעך זאָלן, חלילה, נישט אָפּקומען צוליב דער זינד פון די אַפּיקורסים...

נאָך דער מעשה נורא, זענען די בית־המדרש־בחורים געווארן זייער פאָרזיכטיק. די ספרימלעך פלעגן זיי באַהאַלטן אונטערן באַלעמער, טיף אונטער די שמות און פלעגן זיי לייענען נאָר אין דער ווייבער־שול, באַהאַלטענערהייט.

די ערשטע וועלט־מלחמה

מיטן אויסברוך פון דער ערשטער וועלט־מלחמה, זענען כמעט אַלע ישיבה־בחורים און אויך פון די ישיבות קטנות, געקומען אַהיים.

וועג דער דייטש האָט פאַרנומען פּוילן, איז אַ טייל פון ישיבה און בית־המדרש־בחורים געווארן מיליציאַנטן, די פעיקערע האָבן זיך שנעל אויסגעלערנט דייטש און געאַרבעט אין מאַגיסטראַט אַלס סעקרעטאַרן. אויך דער בירגערמייסטער איז געווען אַ ייד, שלמה בלאָך.

מיט זייער איניציאַטיוו איז געעפנט געווארן אַ „בית העם" און געגרינדעט אַ ביב־ליאָטעק. בחורים און מיידלעך פלעגן זיך דאָרט פאַרזאַמלען, האַלטן רעדעס, פירן דיס־קוסיעס. די חסידים האָבן מורא געהאַט צו שטערן, ווייל מיט „מלכות" איז נישט כדאי זיך אָנצוהייבן.

דער בית־המדרש איז פול געווען נאָר מיט די יינגלעך, וואָס האָבן ניט געקענט פאָרן אין די ישיבות. חוץ לערנען גמרא, האָט מען אויך פאַרשמירט אַלע גמרא־טאָוולען מיט דאַמקעס און מאַטעמאַטישע אויפגאַבן, וועלכע איסר דעם רבס פלעגט ברענגען אין בית־המדרש.

איין מאָל האָט איסר געפונען אין זיין טאַטנס ספרים־שאַנק אַ ספרל מיט סגולות. פון די אַלע סגולות איז אים געפעלן געווארן צום בעסטן צו ווערן אַ „רואה ואינו נראה". די סגולה איז באַשטאַנען אין דעם: מען דאַרף כאַפּן אַ שוואַרצע קאַץ, וואָס האָט ניט קיין איין האָר פון אַן אַנדערן קאָליר, מען באַגראָבט די קאַץ לעבעדיקערהייט און מען זאָגט דערביי אַ השבעה (דער נוסח פון דער השבעה איז געשטאַנען אין ספרל) און צום חודש געפינט מען אויפן קבר אַ פינגערל. אַז מען טוט אָן דאָס פינגערל — ווערט מען אַ „רואה ואינו נראה". דעם סוד האָט ער דערציילט פאַר הערשל בלאָך און ביידע האָבן זיי געכאַפּט אַ שוואַרצע קאַץ, באַגראָבן זי הינטערן באָד. צום חודש זענען זיי געגאַנגען אויפן קבר, אָבער צו זייער גרויס באַדויערן, האָבן זיי קיין פינגערל ניט געפונען. ער האָט נאָך אַ מאָל מעיין געווען אין ספר, אפשר האָט ער עפּעס ניט ריכטיק געמאַכט, אָבער זיי האָבן געמאַכט אַלץ אַזוי ווי עס שטייט אין ספרל. אָן אַנטוישטער פון דעם אַלעמען, האָט די אמונה געגנומען ביי אים אונטערהינקען, און מיט ווייטיק האָט ער מיר נאָך דעם דערציילט דעם פאַל.

יידן מאַכן פּרנסה פון שמוגל

דער בוג איז געווען די גרענעץ צווישן פּוילן און דעם מזרח־געביט, אַזוי, אַז דראָ־היטשין איז געווען די גרענעץ צווישן צוויי געביטן. האָבן אונדזערע יידן אָנגעהויבן זיך צופּאַסן צו דער געשאַפענער לאַגע. אַ סך הייזער זענען פּאַרוואַנדלט געוואָרן אין בראָנפן־ברענערייען, איבערהויפּט אין ווינטער, ווייל דאָס האָט געפּאַדערט אייז. דעם בראָנפן האָט מען געשמוגלט קיין פּוילן אין ספּעציעלע בלעכענע פלעשער, וואָס מען פלעגט זיי אָנטאָן אַרום דעם קערפּער. חוץ דעם שמוגל מיט בראָנפן, האָט מען אַזוי אויך געפירט ציגאַרן קיין פּוילן. דער הויפּט־פונקט איז געווען סאַקאַלאָוו. פון דאָרטן פלעגט מען ברענגען צוריק זאַלץ און צוקער און פּאַרקויפן קיין סעמיאַטיטש, אַזוי אַז דראָהיטשין איז געוואָרן אַ פּרנסה־שטעטל און מיר האָבן ניט גלעיטן פון הונגער און דחקות, ווי אַנדערע ערטער.

אויך די בית־המדרש־יינגלעך האָבן זיך צוגעווויינט צו שוואַרצן די גרענעץ, כדי צו לערנען תורה. איבערהויפּט זענען זיי געפּאָרן אין דער ישיבה פון סאַקאַלאָווער רבין (וווּ ראש־הישיבה איז געווען רב שמחה, דער געוועזענער גראָדנער ראש־ישיבה) און קיין לאָמזשע.

פּוילנס זעלבשטענדיקייט

מיטן ענדיקן די וועלט־קריג, איז פּוילן געוואָרן זעלבשטענדיק. איצט האָט זיך גע־ענדיקט מיט די יידישע מיליציאַנטן און בירגערמייסטערס. די עלטערע בחורים און מיידלעך האָבן אָנגעהויבן עמיגרירן, אַדער חתונה האָבן. דער „בית העם" איז פּאַרגעסן געוואָרן, גלייך ווי ער וואָלט קיין מאָל ניט עקזיסטירט.

דראָהיטשין האָט פּאַקטיש ניט געליטן פון די באָלשעוויקעס. אַ סך איז געווען צו פּאַרדאַנקען אברהם־מאיר אַרלאָווסקין. כאָטש זייענדיק אַ געטרייער קאָמוניסט, האָט ער אָבער אַלס סאָלדאָט אין דער צאַרישער אַרמיי געווווסט, אַז ווי לאַנג עס הערשט אַ מי־ליטערישער רעזשים, האָט ניט קיין זינען צו מאַכן סתם רעקווויזיציעס און קאָנפיסקאַציעס. זיין טענה איז געווען: זאָל זיך פריער ענדיקן דער מיליטערישער רעזשים, וועט מען זען וואָס ס׳איז דאָ צו טאָן. ווען דער מיליטערישער קאָמענדאַנט האָט אַרעסטירט דעם גלח און דעם רב, האָט ער עדות געזאָגט, אַז זיי זענען נאָר רעליגיעזע פירער, אָבער מישן זיך ניט אין פּאָליטיק. ווען ער האָט געדאַרפט רעקווויזירן ביי די פּויערים פערד פּאַרן מיליטער, פלעגט ער שיקן פריער אין געהיים צוויסן געבן די פּויערים, אַז זיי זאָלן די פערד באַהאַלטן. זיין געזונטער חוש און הומאַניטאַרע האַלטונג בעת דעם קורצן וויילן פון די באָלשעוויקעס, האָט שפּעטער אָפּגעראַטעוועט די יידן, בעת די פּאָליאַקן זענען געקומען צוריק.

ווי נאָר דאָס פּוילישע מיליטער האָט צוריק אַרײַנמאַרשירט קיין דראָהיטשין, האָט דער גלח פּיטשיקאָווסקי געלאָזט וויסן אַלע יידן פון שטעטל, אַז זיי זאָלן קומען צו אים, ער האָט זיי אָפּגעגעבן זײַן פּעלד מיט קאַרטאָפל אונטערן קלויסטער און אויך די קעלערן פון קלויסטער צום שלאָפן. דאָ, האָט ער זיי געזאָגט, וועט אײַך קיין שלעכטס ניט געשען. עס זענען אָבער אויך געווען יידן, ספּעציעל די קרעמער, וואָס האָבן מורא געהאַט איבער־צולאָזן זייער ביסל אָרעמקייט, אַז עס זאָל ניט צעראַבירט ווערן, און ניט געוואָלט פאַר־לאָזן זייערע הייזער. זיי האָט ער געראַטן, אַז טאָמער וועט מען זיי וועלן ראַבירן אָדער שלעכטס טאָן, זאָל זיי אים צוויזן געבן און ער וועט אַלץ טאָן, אַז זיי זאָל קיין בייז ניט געשען. ווען דאָס מיליטער אָדער די פּויערים האָבן געוואָלט ראַבירן יידישע געשעפטן, פלעגן זיי מאָכן אַ געוואָלד, און באַלד זענען געקומען פעלד־זשאַנדאַרן וואָס האָבן צעטריבן די רויבער. דאָס אַלץ איז געשען אַ דאַנק דער אינטערוועניע פון גלח בײַם געגנעראַל־שטאַב.

מיטן שנעלן צוריקלויפן פון די באָלשעוויקעס, זענען מיטגעלאָפן יידן פון די פּוילי־שע שטעטלעך, פון דער צווייטער זײַט בוג, וואָס האָבן אויסגענוצט דעם קורצן באָלשע־ויסטישן רעזשים מיטצוראַבעטן מיט זיי און מורא געהאַט פאַר דער נקמה פון די פּאָליאַקן. די אָנגעלאָפענע קיין דראָהיטשין האָבן שוין ווייטער ניט געקענט לויפן, ווייל די פּאָליאַקן האָבן באַווײַזן איבערצושניידן דעם וועג. זענען אויך אַרײַנגעפאַלן אַ סך פון די מיטלויפנדיקע יידן אין פּלען. די פּאָליאַקן האָבן פאַרזאַמלט די אַלע יידן אויפן מאַרק, לעבן חיים בעקער, זיי צוריק געפּירט קיין פּוילן, דורך דער צייטווייליקער בריק וואָס די באָלשעוויקעס האָבן געמאַכט איבערן בוג, לעבן דעם דאָרף ביזשיסק. ווען די פּוילישע אַרמיי איז שוין געהאַט דורכגעגאַנגען, האָבן די ביזשיסקער גויים דערציילט, אַז זיי האָבן אַליין געזען, ווי אַ סך יידן זענען דערשאָסן געוואָרן און אויך אָנגעגעבן די ערטער, ווו זיי זענען באַגראָבן געוואָרן.

ערב ראש־השנה, אייניקע וואָכן נאָך דעם ווי די פּאָליאַקן האָבן צוריק פאַרנומען דראָהיטשין, ווען יידן זענען געקומען אין בית־המדרש צו „זכור ברית", האָט דער גבאי פון דער חברה קדישא, משה פייוול, זיך געווענדעט צו די מתפּללים און די טערן האָבן אים געשטיקט רעדנדיק: „ווי אַזוי קענען מיר זיך שטעלן זאָגן סליחות, בעת מיר ווייסן, אַז יידן זענען ניט געקומען צו קבר ישראל?" אַלע מתפּללים זענען געירט געוואָרן פון זיינע רייד און באַלד האָבן די יונגע מענטשן זיך אָרגאַניזירט אין צוויי גרופּעס. אײַן גרופּע איז אַוועק אויסגראָבן די מתים פון די גריבער, ווו די ביזשיסקער גויים האָבן אָנגעגעבן, די יידישע בעלי־עגלות האָבן זיי באַגלייט מיט זייערע פערד און וועגענער. די צווייטע גרופּע איז אַוועק אויפן בית־עולם אויסצוגראָבן קברים פאַר זיי. משה פייוול האָט אויך אָנגעזאָגט, אַז מען זאָל למען השם בודק זײַן ביי יעדן מת אין די קעשענעס און אויך פאַרצייכענען אויב מען וועט טרעפן סימנים אויף די קערפּערס, כדי

צו וויסן וועט זיי זענען און אַזוי אַרום אויסמיידן, אַז עס זאָלן חס־ושלום קיין יידישע טעכ־טער נישט פאַרבלייבן קיין עגונות.

תלמידים ומוריהם מכתה ז׳ של בי״ס עממי פולני
שילערס און לערער פון 7טן קלאַס פון דער פוילישער פאָלקס־שול („פאָוושעכנע")

פאַרטאָג זענען די מתים געבראַכט געוואָרן אויפן בית־עולם. די קערפערס האָבן שוין געמוזט פוילן. דער שלעכטער ריח איז געווען ניט צום דערטראָגן. מען האָט גע־האַלטן אין איין גיסן קאַרבאָל, וואָס האָט די אויגן אויסגעברענט. אַזוי האָבן מיר באַ־זוכט ביי אַלע מתים אין די קעשענעס און אַרויסגענומען די חפצים און דאָקומענטן, אויך געזוכט סימנים אויף זייערע קערפערס. מיט פאַרווייניגט אויגן און מיט אַ דערדריקטער שטימונג, האָבן מיר זיי קובר געווען. מיט לייכטערע הערצער זענען מיר צוריק געגאַנ־גען, וואָס מיר האָבן באַוויזן צו ברענגען די יידן צו קבר ישראל.

דער דריטער דור

נאָכן פוילישן נצחון איבער די באָלשעוויקעס, האָט זיך אָנגעהויבן אַ ניי לעבן אין דראָהיטשין.

די פאָליאַקן האָבן אין אָנהייב געגרינדעט אַ באַזונדערע פאָלקס־שול פאַר יידישע

קינדער. זיי האָבן אַראָפגעבראַכט צוויי יידישע לערערס, פּאַננאַ מאַריאַ און פּאַננאַ יוס־טינאַ, צו פאַרוואַלטן מיט דער שול. די לערערינס האָבן קיין מאָל ניט אַרויסגעבראַכט קיין יידיש וואָרט פון זייער מויל, הגם זיי האָבן זייער גוט פאַרשטאַנען ווען מען האָט צו זיי גערעדט יידיש.

חוץ דער שול, האָבן זיי אויך געגרינדעט אָוונט־קורסן פאַר יוגנט אויסער דעם שול־עלטער.

זיי האָבן אויך געשטעלט די שול צו דער דיספּאָזיציע פון די קורסיסטן, ווו יעדן שבת פלעגן איינגעאָרדנט ווערן פאָרלעזונגען. די לערערינס פלעגן אונדז מדריך זיין ווי אַזוי אַ פאָרלעזונג דאַרף איינגעאָרדנט ווערן און וואָס עס דאַרף פאַרשטאַנען ווערן פון דער פאָרלעזונג. נאָך דעם רעפעראַט פלעגן פאָרקומען דיסקוסיעס. יעדער האָט געקענט אַרויסזאָגן זיין מיינונג ווען דער פאָרלעזונג. די פאָרלעזונגען און די דיסקוסיעס פלעגן פאָרקומען אין דער יידישער שפּראַך.

די קורסן און פאַרזאַמלונגען האָבן געשאַפן אַ נאָענטן קאָנטאַקט צווישן די יינגלעך און מיידלעך, וואָס האָט געהאָט אַ גוואַלדיקע השפּעה אויף דער ווייטערדיקער אַנטוויקלונג פון דער דראַמאַטישער יוגנט.

די פּאָליאַקן האָבן לאַנג ניט אָנגעהאַלטן מיט דער באַזונדערער שול, זיי האָבן זי פאַרמאַכט און די יידישע קינדער אַריבערגעפירט אין דער אַלגעמיינער פּאָלקס־שול („פּאָושעכנע"), מיטן אויסנאַם וואָס די יידישע קינדער זענען פריי געווען צו גיין שבת אין שול.

מיטן פאַרמאַכן די באַזונדערע שול, איז די יוגנט געבליבן אָן אַן אָרט פאַר צוזאַמענטרעפן. איז רייף געווארן דער געדאַנק ווען דינגען אַן אייגענעם לאָקאַל.

די ביבליאָטעק

אַלע געוועזענע קורסאַנטן האָבן זיך אָרגאַניזירט און געדונגען אַ זאַל ביי גרשון משה יואלס. הערשל רעזניק האָט אונדז איבערגעגעבן אַלע ביכער וואָס זענען געלעגן ביי אים אויפן בוידעם, נאָכן פאַרמאַכן דעם „בית העם". צום חנוכת הבית זענען געקומען די חסידים זען וואָס מיר טוען דאָרטן. אויף צו מאָרגנס, ווען מיר זענען געקומען אין לאָקאַל, האָבן מיר געטראָפן די טירן אַראָפגענומען. גרשון משה יואלס האָט געטענהט, אַז ער קען זיך ניט איינרייסן מיט אַ שטעטל יידן. מיר זענען געבליבן דערשלאָגענע און ניט געווסט ווו אַהינטאָן די ביכער. דאָ איז אָנגעקומען הערשל בלאָך און אונדז געראַטעוועט פון דער פאַרצווייפלטער לאָגע. ער האָט געשטעלט צו אונדזער דיספּאָזיציע דאָס קליינע שטיבעלע ביי זיי אין הויף.

באַלד מיטן איבערטראָגן די ספרים, האָבן מיר אָנגעהויבן אַ ביכער־אַקציע. אונדזער

אַפּעל צו אַלע יוגנטלעכע, אַז זיי זאָלן צוריק געבן דער ביבליאָטעק די ביכער וואָס געפינען זיך ביי זיי פון די עלטערע ברידער און שוועסטער, וואָס האָבן אַמאָל געהאַט געמומען אין דער ביבליאָטעק פון „בית העם" — האָט געגעבן גוטע רעזולטאַטן. אין אַ קורצער צייט איז די צאָל ביכער פאַרטאָפּלט געוואָרן און די צאָל מיטגלידער איז גע־וואַקסן פון טאָג צו טאָג.

מיר פלעגן דאָס שטיבל אויך אויסנוצן פאַר פאַרזאַמלונגען און קולטור־אונטער־נעמונגען. באַלד איז דאָס שטיבעלע צו קליין געוואָרן פאַר אַזעלכע אונטערנעמונגען. מיר זענען אָבער נאָך ניט געווען ביכולת צו זוכן אַ גרעסערן לאָקאַל און זיך געמוזט באַגנוגענען מיט דעם וואָס מיר האָבן.

קרן הקימת לישראל

אַ געוויסן טאָג איז איסר דעם רבס געוואָר געוואָרן, אַז צו יהושע חיים אייזנקרעמער קומען אָן בריוו פון וואַרשע וועגן זאַמלען געלט פאַר ארץ־ישראל. ער האָט די בריוו ניט געוואָלט ווייזן, האָבן מיר אָפּגערעדט מיט הערשל בלאָך, אַז ווען ער וועט פאָרן קיין וואַרשע נאָך סחורה, זאָל ער זיך פאַרשטענדיקן מיט שלום־שכנא פּאָליאַקעוויטש און ער וועט שוין געפינען דעם ריכטיקן אַדרעס. בעת זיין ערשטער נסיעה קיין וואַרשע, האָט אים שלום־שכנא אַוועק געפירט אין דער צענטראַלע פון ק.ק.ל. הערשל איז צוריק גע־קומען פון וואַרשע מיט דער פריילעכער ידיעה, אַז ער וועט שוין באַקומען אַלע בריוו און אינסטרוקציעס ווי אַזוי אָנצוגיין מיט דער אַרבעט. באַלד נאָך דעם האָט ער באַקו־מען אָנווייזונגען פאַר דער תשרי־אַקציע, ווי אויך צו פאַרקויפן קאַלענדאַרן פון הויז צו הויז. מיר האָבן געפונען אַ בריטע באַראַטונג ביי שמואל שלמה גראַדוס. פּערל גראַדוס האָט אויף זיך געמומען צו אָרגאַניזירן חברטעס און מיר האָבן געמומען אָרגאַניזירן חברים דורכצופירן געמיינזאַם די תשרי־אַקציע. מיר האָבן באַשטימט פאָרלעך צו גיין פאַרקויפן די ק.ק.ל.־לוחות פון הויז צו הויז. ערב יום־כיפור האָבן מיר געשטעלט קערות אין בית־המדרש און אין חסידים־שטיבל. אין די ווייבער־שולן זענען געשטאַנען ביי די קערות: פּערל גראַדוס, חייקע משהס, שפּרה דעם שוחטס און ביילע גרודע. דער דערפאָלג פון דער תשרי־אַקציע האָט איבערגעשטיגן אונדזערע דערוואַרטונגען. באַלד נאָך סוכות האָבן מיר אויסגעקליבן אַ פאַרוואַלטונג פאַרן ק.ק.ל. און הערשל בלאָך איז באַשטימט געוואָרן אַלס מורשה.

די רעגירונגס־גימנאַזיע

די פּאָליאַקן האָבן פאַרוואַנדלט דעם רוסישן מאַנאַסטיר פאַר מאָנאַשקעס אין אַ רעגירונגס־גימנאַזיע. פון די אַרומיקע דערפער און פון ווייטע מקומות איז מען געקומען

זיך לערנען אין גימנאַזיע. די שטאָטישע פּלעגן פּאַרדינגען צימערן די גימנאַזיסטן און אַפילו צוגעבויט הייזער. די שילער פּלעגן נעמען אויף קרעדיט ביי די יידישע קרעמער און פון צייט־צו־צייט פּלעגן קומען זייערע עלטערן באַצאָלן די חובות און פּאַר איין וועג אויך אייגקויפן פּאַר זיך אין שטוב אַריין. דאָס איז געווען אַ קוואַל פון פּרנסה פּאַר יידישע קרעמער און בעלי־מלאכות.

אַ גאַנץ אָנגעזעענער טייל יידן פּלעגן באַקומען שטיצע פון זייערע קינדער און קרובים אין אַמעריקע. אַלץ צוזאַמען האָט געמאַכט דראָהיטשין פּאַר אַ פּרנסה־שטעטל.

די חסידים פּאַרלירן זייער קאַמפּס־טעמפּעראַמענט

צוזאַמען מיט די פּוילישע גימנאַזיסטן, האָבן אויך יידישע קינדער אָנגעהויבן לערנען אין גימנאַזיע. די ערשטע זענען געווען די מיידלעך. קיין ייִנגלעך האָבן די עלטערן ניט געוואגט צו שיקן אין גימנאַזיע („יידישע ייִנגלעך דאַרפן לערנען תורה"). צווישן די

„השומר הצעיר" בדרוהיצ'ין — השכבה הבוגרת

דער השומר הצעיר אין דראָהיטשין — די עלטערע שיכטע

ערשטע מיידלעך וואָס האָבן אָנגעהויבן גיין אין גימנאַזיע, זענען דווקא געווען חסידישע טעכטער: נחמה צוקערמאַן, יענטע גראַדוס און רוזשקע בלאָך. דאָס האָט אַרויסגערופן אַ שטורעם ביי די חסידים: „ס'טייטש, יידישע קינדער זאָלן מחלל שבת זיין?" עס האָט ניט געהאָלפן די טענה פון די עלטערן, אַז זייערע טעכטער זענען ניט מחלל שבת, זיי זיצן נאָר אויף די לעקציעס, אָבער זיי שרייבן ניט.

דאָס האָט די חסידים ניט באַפרידיקט, זיי האָבן אָבער קיין מוט ניט געהאַט אָנצונעמען רעפֿרעסיעס קעגן זיי. דאָס האָט געווירקט, אַז זיי זאָלן אויך ניט שטערן דער יוגנט אין זייער טעטיקייט.

השומר הצעיר

אַ גרופּע סעמיאַטישער יידן האָבן געקויפט אַ לאַסט־אויטאָ צו פירן סחורות פון סעמיאַטיש קיין וואַרשע, דורך דראָהיטשין. אייניער פון די שותפים איז געווען אלתר שענקער, פון די ערשטע חברים און מיטגרינדער פון השומר הצעיר אין סעמיאַטיש. דורכפֿאָרנדיק אָפט דורך דראָהיטשין, האָט ער זיך אָנגעהערט ווי אונדזער יוגנט האָט אויסצושטיין פון די חסידים און די קאַמפן וואָס קומען פאָר צווישן עלטערן און קינדער. דאָס האָט אים פאַראינטערעסירט צו באַקענען זיך מיט דער דראָהיטשינער יוגנט. איין מאָל, וועז ער האָט געדאַרפט בלייבן אין דראָהיטשין אַ לענגערע צייט, כדי אויפצונעמען סחורה קיין וואַרשע, איז ער געקומען אין ביבליאָטעק, כדי שליסן באַקאַנטשאַפט מיט חברים. ביי דער געלעגנהייט האָט ער אונדז דערציילט, אַז ער באַלאַנגט צו אַ יוגנט־אָרגאַניזאַציע השומר הצעיר, אַז זיי באַאַרבעטן אַליין אַ פאַרם, אַז חברים גרייטן זיך צו פֿאָרן קיין ארץ־ישראל. ס׳איז אויך געווען געוואָרן, אַז מיר זאָלן שטיין אין נאָענטן קאָנטאַקט.

ביי זיין צווייטן דורכפֿאָרן דראָהיטשין, האָט ער אונדז איבערגעגעבן, אַז זיינע חברים האָבן מיט ענטוזיאַזם אויפגענומען דעם געדאַנק וועגן מאכן אַ באַזוך ביי אונדז און אַז ער איז באַפולמעכטיקט אויסצוארבעטן מיט אונדז דעם פראָגראַם פון אַזאַ באַזוך.

פּערל און יענטע גראַדוס האָבן זיך אונטערגענומען צו אָרגאַניזירן אַ גרופּע, און אויך צוגרייטן אַ שטוב פאַר דער אויפנאַמע. מיר האָבן געזען אויף זיך די אויפגאַבע צו אָרגאַניזירן אַ פאָר חברים און צוזאַמען צוגרייטן דעם קבלת־פּנים פאַר די געסט, וואָס איז באַשטימט געווארן אויף חול המועד סוכות.

צו דער באַשטימטער דאַטע איז אָנגעקומען אַ פול געפּאַקטער וואָגן מיט סעמיאַטישער יוגנט, בראש מיט חיים דייטש און אליהו יאָסעלעוויטש. מיר האָבן זיי אָפּגעוואָרט ביי ברוך הילקעס אין דעם גרויסן הויז, וווּ אויך זיינע טעכטער, פייגע און לאה, זענען געווען פון דער גרופּע.

דער צוזאַמענטרעף איז געווען זייער אַ חברישער. פאַר אונדז איז דאָס געווען אַ גרויס געשענעניש. דאָס ערשטע מאָל, אַז מיר קומען אין קאָנטאַקט מיט חברים פון אַ שכנותדיקער שטאָט. זיי האָבן אונדז אויסגעלערנט העברעישע לידער, טאַנצן „האָראַ״. זיי האָבן אין קורצע ווערטער איבערגעגעבן די אידעאָלאָגיע פון השומר הצעיר — די „עשרת הדברות״. מיר האָבן זייער גוט פאַרברענגט דעם אָוונט.

באַלד נאָך זייער אָוועקפאָרן, זענען מיר צוגעטרעטן אויך אין דראָהיטשין צו אָר־גאַניזירן דעם השומר הצעיר. מיר האָבן געגרינדעט צוויי קבוצות, איינע פון שומרים און איינע פון שומרות. מיט דער קבוצה שומרות האָט אָנגעפירט פּערל גראָדוס, מיט די שומרים — דער שרייבער פון די שורות.

„חוג עברי" בטיול על הבוג
דער „חוג עברי" אין אַן אויספלוג אויפן בוג

דער פּראָצעס פון צוזאַמענלעבן פון די צוויי קבוצות, איז אָבער געווען אַ לאַנגזאַמער. חוץ דעם וואָס אונדז האָט געפעלט אַ לאָקאַל פאַר געמיינזאַמער אַרבעט, איז אויך די מענטאַליטעט פון די קבוצות געווען אַ פאַרשידנאַרטיקער. בעת די קבוצה שומרות איז באַשטאַנען פון געוועזענע שילערינס אין דער פאָלקס־שול און גימנאַזיסטקעס, איז אָבער די קבוצה שומרים באַשטאַנען פון דערצויגענע אין חדרים און ישיבות, אָן וועל־כער עס איז מאָדערנער בילדונג. מיט דער צייט אָבער האָט די פאַרשידנאַרטיקייט געהאַט זייער אַ גוטע קעגנזייטיקע השפּעה. די שומרים, כדי ניט צו בלייבן הינטערשטעליק כלפּי די חברות, האָבן מיט פלייס זיך געזומען אַליין לערנען לימודים און אויך באַווירקט די שומרות מיט נאַציאָנאַלן וויסן און גייסט.

דער „חוג עברי" ביים השומר הצעיר

עס איז געווען פאַרשטענדלעך, אַז אַלס שומרים, דאַרפן מיר קענען עברית. דער איינציקער העברעישער לערער, יוסף־חיים, האָט זיך שוין ווינציק געהאַט אָפּגעגעבן מיט

אונטעריכטן עברית. היות אָבער דער גרעסטער טייל שומרות זענען געווען זיינע געווע־ זענע שילערינס, האָט ער מסכים געווען צו לערנען זיי די מאָדערנע העברעישע ליטע־ראַטור. די שומרים האָט ער געראַטן, אַז עברית זאָלן זיי זיך אַליין לערנען, פונקט ווי עס האָט געטאָן זיין דור. דער וועג דערצו איז אַן איינפאַכער, מען לערנט תנ"ך און דקדוק. ער אַליין האָט געהאַט אַ באַזונדערע נייגונג צו פּאָעזיע און אגדות, ער פלעגט זאָגן, אַז אין די צוויי לימודים ליגט די יידישע נשמה. גאָר אַ באַזונדערן חן האָבן געהאַט זיינע לעקציעס פון י"ל גאָרדאָנס פּאָעמעס און ביאַליקס שירים. סיי דער לערער, סיי די שילער, זענען געווען באַגייסטערט פון די לעקציעס.

איסר דעם רבס, ווי זיין שטייגער, פלעגט שטענדיק קומען מיט אייגענע, אָריגינעלע געדאַנקען. ער האָט געהאַלטן, אַז עברית דאַרף זיין ניט נאָר אַ געלייענטע און געשריבענע שפּראַך, נאָר מען דאַרף אויך רעדן עברית. כדי דאָס צו דערגרייכן, דאַרף מען שאַפן אַ „חוג דוברי עברית". מיר זאָלן זיך צונויפקומען צוויי מאָל אַ וואָך, וווּ יעדער איינער מוז מינדעסטנס דערציילן אַ סיפור אין עברית, במשך 5 מינוט. ניט וויכטיק איז, אויב די שפּראַך איז גרייזיק און האַלט ניט אויס לויט די כללים פון דקדוק. ניט וויכטיק איז אויך דער אינהאַלט פון סיפור און צי מען האָט דעם סיפור אויסגעחזרט אויף אויסנ־ווייניק. וויכטיק איז דאָס דערציילן — און מיט דער צייט וועלן זיך די מיילער אַליין עפע־ נען צום רעדן. נאָך איניקע חדשים קיום פון „חוג דוברי עברית", האָבן מיר אָנגעהויבן צו ביסלעך רעדן צווישן זיך עברית און אַפילו צו פירן די זיצונגען אין עברית.

אַזוי ווי די העברעישע קורסן און אויך דער „חוג עברי", איז שטענדיק פאָרגעקו־ מען ביי די גראָדוסעס, איז ביסלעכווייז זייער הויז פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ צענטער פון אַלע אַקטיוויטעטן. די זיצונגען פון ק.ק.ל., פון השומר הצעיר, פון דער ביבליאָטעק און בכלל אַלע אונטערנעמונגען און פאַרוויילונגען, זענען באַשטימט געוואָרן דאָרט.

פאָראַלעל מיט גראָדוסעס הויז, האָט זיך אויך אָנטוויקלט אַ צווייטער צענטער, ביי קאָפּעלושניקן. אין אָנהייב האָט זיך דאָרט קאָנצענטרירט די א. ג. לינקע יוגנט. זיי האָבן ניט פאַרמאָגט קיין ספּעציעלע אידעאָלאָגיע, אָבער זענען געווען יידישיסטיש גע־ שטימט. ביידע צענטערן האָבן געפירט אַ קאָנקורענץ פאַר דער העגעמאָניע אין דער ביבליאָטעק. ביידע האָבן געזוכט צו געווינען די ניט־אַרגאַניזירטע יוגנט אויף זייער זייט. דער צענטער ביי קאָפּעלושניקן האָט אָבער געהאַט די אויבערהאַנט ביים צוגרייטן טעאַטער־פאַרשטעלונגען. זעענדיק, אַז זיי קענען ניט אַרויסנעמען די ביבליאָטעק פון אונדזערע הענט, האָבן זיי געשאַפן אַ באַזונדערע ביבליאָטעק, וואָס האָט זיך זייער גוט אָנטוויקלט. ביז דער חלוץ אין סעמיאָטיטש, נאָכטועניק דעם ביישפּיל פון השומר הצעיר, האָט באַוויזן צו אַרגאַניזירן אַ חלוצישע באַוועגונג אין דראָהיטשין און אָפּגע־ צויגן די שטאַרקסטע עלעמענטן וואָס האָבן זיך געזאַמלט ביי קאָפּעלושניקן: מענדל

רעזניק און יעקל פינקלשטיין. מיט דער גרינדונג פון החלוץ, זענען די ביבליאָטעקן צוריק פאַרייניקט געוואָרן.

דער פערטער דור

אויב אין די פריערדיקע דורות, האָט יעדער אויף זיין שטייגער און לויט זיינע מעג־לעכקייטן אַליין געדאַרפט זיך אויסטרעטן זיין וועג, האָט דער פערטער דור ניט נאָר אָנ־געטראָפן אַ פאַרטיק אויסגעטראָטענעם וועג, נאָר אויך געהאַט די פולע אונטערשטיצונג און הדרכה פון פריערדיקן דור.

דער ערשטער, וואָס האָט צוגעגרייט און אויסגעטראָטן דעם וועג פאַרן נייעם דור, איז געווען דער השומר הצעיר, וועלכער האָט זיך קאָנסאָלידירט און געוואָרן דער טאָן־געבער אין אַלע ציוניסטישע און געזעלשאַפטלעכע טעטיקייטן, געגומען אויסברייטערן זיינע ריען, ספּעציעל צווישן דער יוגנט וואָס האָט געהאַלטן ביים ענדיקן די פאָלקוס־שול. נאָך לענגערע צוזאַמענטרעפן איז אונדז געלונגען צו אָרגאַניזירן צוויי קבוצות, פון יינגלעך און פון מיידלעך, אין עלטער פון 13—14 יאָר. פּערל גראַדוס און איך זענען געוואָרן זייערע ראשי קבוצות.

די קינדער זענען געווען זייער אינטעליגענטע און סימפּאַטישע. זיי איז געפעלן געוואָרן די שפּאַצירן וואָס מיר פלעגן מאַכן מיט זיי אין וואַלד און אין די בערג, די פאָר־שידענע שפּילעריין, די יידישע און העברעישע לידער. אַ גאָר באַזונדערן איינדרוק אויף זיי האָט געמאַכט, וואָס עלטערע חברים גיבן זיך אָפּ מיט זיי אַזוי געטריי. וועג עס פלעגט קומען צו אַ שיחה וועגן יידישע פּראָבלעמען, פלעגן זיי בלייבן גלייכגילטיק און אַמאָל אויך מיט ביטול. עס האָט זיך געפילט די השפּעה פון דער פּוילישער שול, וואָס האָט איינגעפלאַנצט אין זיי ליבע צו די פּוילישע העלדן און איר ליטעראַטור, בעת יידישע העלדן און יידישע ליטעראַטור איז זיי אין גאַנצן געווען פרעמד.

קיין העברעישער לערער איז שוין דעמאָלט אין דראָהיטשין ניט געווען און מיר זענען אויך ניט געווען ביכולת צו ברענגען אַ העברעישן לערער. איז געפאַלן דער גורל אויף מיר און אויף יוסף לייב לעווין דעם שוחטס, אַז מיר זאָלן ווערן די העברעיש־לערער. מיר האָבן אָבער דערצו קיין שום צוגרייטונג ניט געהאַט, ניט געווּסט ווי אַזוי אָנצוהייבן. האָבן מיר באַשלאָסן זיך וועגן צום דירעקטאָר פון דער העברעישער שול אין סעמיא־טיטס, יהודה קאָגוט, זיך צו באַראַטן מיט אים.

מיר האָבן אים געטראָפן אין שול ביי דער אַרבעט. ווי נאָר ער האָט דערהערט וועגן וואָס מיר זענען צו אים געקומען, האָט ער מיט דער גרעסטער אויפמערקזאַמקייט זיך אויסגעפרעגט ווער מיר זענען, וווּ מיר האָבן געלערנט, און ווער זענען די קינדער, וואָס מיר ווילן לערנען. ער האָט אונדז אָנגעצייכנט די ביכער מיט וועלכע מיר זאָלן זיך באַנוצן, און צוגעגעבן מיט אַ שמייכל: „באַזירט זיך נאָר אויף די ביכער, באַמיט זיך

נאָכצוזוכן שיינע יידישע אגדות, וואָס רעדן צום האַרצן פון אַ יידיש קינד, שעמט אייך ניט נאָכצוזוכן אין אונדזערע מקורות און איר וועט זיי געפינען. איך בין זיכער אין אייער דערפאָלג. די פּראַקטיק אַליין וועט אייך פירן צום דערפאָלג פון אייער הייליקער מיסיע".

די הצלחה האָט זיך גלייך געלאָזט פילן. די קינדער האָבן געמומען מיט התמדה לערנען עברית, יידישע געשיכטע, אָנגעהויבן לייענען יידישע ביכער. זיי האָבן זיך אַריינגעוואָרפן מיטן גאַנצן יוגנטלעכן ברען אין דער אַרבעט פאַרן קרן הקימת לישראל און אין דער ביבליאָטעק. עס האָט זיך באַוויזן אַ נייער שיכט יידישע אינטעליגענטע יוגנט, וואָס האָט אַרויסגערופן צו זיך דרך־ארץ און סימפּאַטיע אין גאַנצן שטעטל.

אַ גאָר באַזונדערע ווירקונג האָט געהאַט אויף די קבוצות דאָס צוגרייטן זיך צו דער „מדרגה שלישית" פון השומר הצעיר, צו באַקומען דעם זשעטאָן „חזק ואמץ". נאָך אַ ווינטער פון אינטענסיווע לימודים פון תנ"ך, יידישע געשיכטע א"אַ, איז פּסח פאָרגעקומען די „פּרובע" און די איינשווערונג — אין ל"ג בעומר. נאָך דעם זענען מיר צוזאַמען מיטן סעמיאַטישער קן צוגעטראָטן אַרגאַניזירן אַ „מושבת קיץ" (זומער־קאָלאָניע), וואָס איר הויפּט־ציל איז געווען אויסצובילדן נייע ראשי קבוצות און מנהלים פאַר דער ווייטערדיקער אויסשפּרייטונג פון די קנים.

דאָס רעאַליזירן דעם פּלאַן איז שוין גאָר ניט געווען פון די לייכטע זאַכן. כדי צו דעקן די גרויסע אויסגאַבן פון דינגען אַ פּלאַץ און די אייניריכטונגען, האָבן מיר געשפּילט טעאַטער, וואָס די הכנסה איז געגאַנגען פאַר דעם צוועק. שווער איז אָבער געווען מיט עסן, ווייל קיין געלט האָט קיינער ניט געהאַט. אָבער אויך דעם פּראָבלעם האָבן מיר געלייזט אויף אַן „אַריגינעלן" אופן. מיר האָבן אַרײַנגעשטעלט אין לאָקאַל אַ גרויסן קאַסטן, וווּ יעדער איינער האָט זיך געהאַט זיין אייגענעם בייטל צו ברענגען יעדן טאָג עפּעס פון שטוב: אַ פּאָר קאַרטאָפל, אַ ביסל ריז, מעל אאַז"וו. מיט דער צייט זענען די בייטלען פול געוואָרן מיט אַלעם גוטן. דאָס אַלץ האָבן מיר סאָרטירט אין זעקלעך און אַוועק געפירט אויף דער מושבה. אַרויסגעוויזן האָט זיך, אַז שטענדיק האָט עפּעס געפעלט צום עסן, אָבער וואָס מען האָט פאַרפעלט אין עסן, האָט מען „דערגענצט" מיט שיחות און געזאַנג. אין דעם איז קיין מאָל קיין מאַנגל ניט געווען.

די מושבה האָט באַוויזן צו דערנענטערן די צוויי קנים. עס האָט זיך איינגעשטעלט אַ שטענדיקער „עולה רגל" זיין פון דראָהיטשין קיין סעמיאַטיטש און פאַרקערט.

באַלד נאָך דער מושבה, איז דער קן פאַרגרעסערט געוואָרן, מיטן גרינדן נייע קבוצות. איצט איז שוין נייטיק געוואָרן צו האָבן אַן אייגענעם גרויסן לאָקאַל, וואָס זאָל אויך זיין לעגאַליזירט ביי דער מאַכט. דעם לאָקאַל האָבן מיר געדינגען אונטערן שטאָט, אויפן סאָקאָלאָווער שאָסיי און לעגאַליזירט אויפן נאָמען „תרבות". ס'האָט זיך אָנגעהויבן אַ נייע תקופה אין דראָהיטשין — סיי אין השומר הצעיר און סיי פאַר דער ציוניסטישער טעטיקייט אין אַלגעמיין. עס איז איינגעשטעלט געוואָרן אַ נאָרמאַלע און פאַרצווייגטע

טעטיקייט, לויט אַ פריער אויסגעאַרבעטן פּלאַן, פאַר יעדער קבוצה. דער השומר הצעיר איז פאַקטיש פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ נייעם טיפּ שול — אַ סינטעזע פון לימוד און מעשים.

די צוזאַמענאַרבעט צווישן די קבוצות האָט באַקומען אַ נייעם אימפּולס. דאָס רע־דאַגירן אַ פּעריאָדישע וואַנט־צייטונג, האָט געגעבן יעדן איינעם די מעגלעכקייט צו פּרו־בירן זיינע כוחות, אַרויסברענגען זיינע געדאַנקען מיט דער פּען. דאָס גרייטן זיך צו פייערן די יידישע ימים־טובים און נאַציאָנאַלע דאַטעס, האָט אַרײַנגעבראַכט יידיש וויסן און נאַציאָנאַלן געפיל.

נאָכטועדיק דעם ביישפּיל פון השומר הצעיר, האָט אויך דעם החלוץ אָרגאַניזירט דעם החלוץ הצעיר. פאַקטיש האָבן ביידע חלוצישע אָרגאַניזאַציעס באַהערשט דאָס שטעטל.

ווי געזאָגט, האָט דער לאָקאַל אויך געדינט פאַר אַלע ציוניסטישע און קולטורעלע טעטיקייטן: קעסטל־אָוונטן, ליטעראַרישע משפּטים, לעקציעס פון יידישער געשיכטע, אויף יידיש־נאַציאָנאַלע טעמעס. אויף די אַלע אונטערנעמונגען פלעגט דער לאָקאַל זיין איבערפולט פון יוגנט.

בעת מיין אָפּפאָרן פון דראָהיטשין אין יאָר 1929, איז דאָס שטעטל רייך געווען מיט אַן אינטעליגענטער, ציוניסטישער יוגנט.

ד״ר הענריק קאַרדאַש
קסיאָנדז־פּראָבאָשטש פון דער פּאַראַפּיע דראָהיטשין א/בוג

צו דער געשיכטע און חורבן פון די יידן אין דראָהיטשין

דראָהיטשין, 25.9.1965

געערטע הערן,

אַלס ענטפער אויף אייער בריוו פון 12.7.65 טייל איך מיט העפלעך, אַז די קאַנצע־לאַריע פון אונדזער פּאַראַפּיע באַזיצט נישט קיין שום דאָקומענטן, צי פּאָטאָגראַפיעס, בנוגע דער יידן־פּראַגע אין דער שטאָט דראָהיטשין, ווי אויך פון זייער מאַרטיראָלאָגיע בעת דער היטלעריסטישער אָקופּאַציע. די מלחמה האָט פאַרניכטעט אונדזערע אַרכיוון און אַלע דאָקומענטן. אַנדערע אינסטיטוציעס אין דראָהיטשין האָבן אויך גאָרנישט אין זייערע אַרכיוון. די ידיעות וועלכע כ׳שיק איצט, באַזירן זיך אויף די דערקלערונגען פון געוויסע דראָהיטשינער איינוווינער — און דאָס גיב איך אייך איבער. אַזוי ווי עס זענען שוין אָפּגע־

לאָפן מער פון 20 יאָר זינט דער אויסראָטונג פון דער יידישער באַפעלקערונג און דער מענטשלעכער זכרון פאַרפירט, דעריבער קענען מיינע איבערגעשיקטע מאַטעריאַלן ניט זיין קיין געניוע.

*

דער יידישער ישוב אין דראָהיטשין גרייכט גאָר לאַנגע צייטן. וואַרשיינלעך האָבן זיך דאָרט שוין געפונען יידן, וועו די שטאָט האָט געהערט צו די באַדייטנדיקע שטעט, דאָס האָט געקענט זיין אַפילו דאָס אַכצנטע יאָרהונדערט. דער גורל פון די יידישע קאָלאָניסטן אין דראָהיטשין איז געווען אַ פאַרשידנאַרטיקער, ווי פאַרשידנאַרטיק ס׳איז געווען דער גורל פון דעם אָרט, וואָס איז פון אַ גרויסער שטאָט אַראָפּ צו אַ קליינעם ישוב. די כראָניקס נאָטירן אַ טרויעריקן פאַל, וועלכער באַציט זיך צו די דראָהיטשינער יידן, פאַרצייכנט אין דער דראָהיטשינער מאָנאָגראַפיע פון פעליקס זיגמונט וועראַמיעי א. נ. „די הויפטשטאָט פון די יאָטשווינזשן". דראָהיטשין האָט דורכגעמאַכט טרויעריקע אומוואַנד-

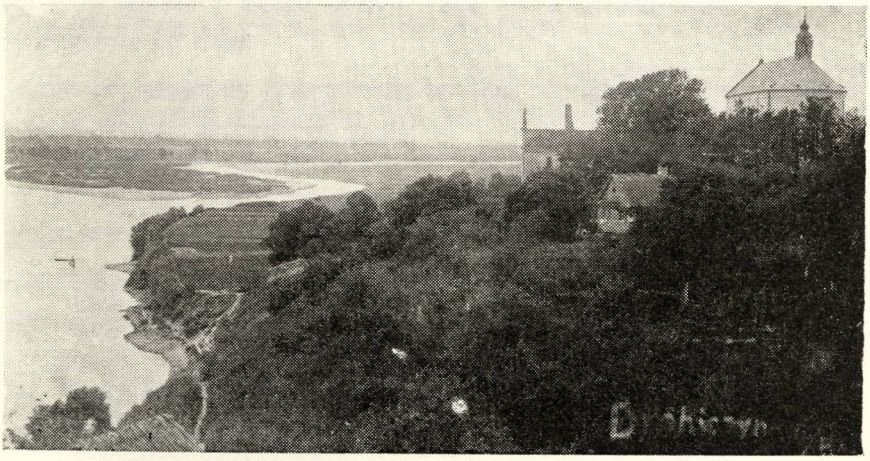

הכנסייה בדרוהיצ׳ין (על ההר, בצד ימין)
דער קלויסטער אין דראָהיטשין (אויפן באַרג, רעכטס)

לונגען אין זיבעצנטן יאָרהונדערט. די ערשטע דריי צענדליק יאָר פון זיבעצנטן יאָרהונדערט איז אַ תקופה פון אומאויפהערלעכע מלחמות, געפירט דורך פוילן אויף פאַרשידענע פראָנטן. די לאַנגע יאָרן קריג האָבן געבראַכט ניט איין אומגליק. צווישן אַנדערן האָבן די פיינטלעכע אַרמייען געברענגט מיט זיך אַ ריי עפידעמיעס, וועלכע האָבן זיך פאַרשפרייט מיט אַ בייזער שנעלקייט און רואינירט גאַנצע געגנטן, דערפער און שטעט. די מגיפה האָט דערגרייכט אַזש קיין דראָהיטשין און דאָ אַדורכגעפירט אַ בלוטיקן שניט. דאָס איז געשען אין יאָר 1624, וועו מ׳האָט טאָג-טעגלעך אַרויסגעפירט עטלעכע טויטע אויפן

בית־הקברות. ענדלעך איז די מגיפה אַוועק פון דראָהיטשין, פאַרקלענערט די באַפעלקע־רונג און זי איבערגעלאָזט אין אומזיכערקייט בנוגע ווייטערדיקע עפּידעמיעס.

ערשט האָבן זיך אָנגעהויבן די שוואַרצע טעג פאַר דראָהיטשין. אין פאַרלעצטן יאָר פון זיגמונט וואַזאַס ממשלה (1631), ברענט אויס אַ שרעקלעכע שריפה, עטלעכע גאַסן שטייען אין פלאַמען. די באַפעלקערונג, דעמאָראַליזירט פון די מלחמות, זעט די סיבה פון דער שריפה אין קנוניהס מצד די יידישע איינווווינער. אַלעמענס שטימונג צום ייד ווערט זייער געשפּאַנט. מיט זעקס יאָר שפּעטער ברענט ווידער דראָהיטשין. דאָס מאָל — אין אַ פיל גרעסערן פאַרנעם. עטלעכע צענדליק הייזער זענען פאַרברענט געוואָרן, די שטאָט ווערט אַ באַרג חורבות. די פאַרצווייפלונג צערייצט אַלעמען אויפן העכסטן אופן, דער עולם ווערט אומרויק, די זיך איבערחזרנדיקע אומגליקן זעען אויס ווי אַ קללה וואָלט געהאָנגען איבער אַלעמענס קעפּ. צווישן אַזעלכע צערייצטע געמיטער, מיט אָנגעזאַמלטע יאוש און שגעון, האָט ווער געוואָרפן אַ פונק. מען האָט זיך דערמאָנט די שריפה מיט 6 יאָר צוריק און די פאַרדאַכטן כלפּי דער יידישער באַפעלקערונג. דאָס איז געווען גענוג. עטלעכע באַנדעס וואַרפן זיך צו פּאָגראָמירן יידישע הייזער. מ׳האָט צעקלאַפּט געשעפטן און שענק. אַרויסגעשלעפּט אויפן מאַרק מענער און פרויען און זיי געשלאָגן אַן רחמנות. עטלעכע יידן האָט מען דערמאָרדעט אויף אַ בעסטיאַלישן אופן. דער פּאָגראָם וואָלט זיך געווען פאַרענדיקט נאָך בלוטיקער, ווען ניט די לעבעדיקע רעאַגירונג פון די גלחים. די פראָנטשישקאַנער, זענדיק אויף וואָס עס פאַרנעמט זיך, האָבן געזומען קלונגען מיט די גלאָקן פון מאַריאַנישן קלויסטער, רופנדיק די באַפעלקערונג צו אָרדענונג און צום אַפּ־שטעלן די „מעגלעך ניט ריכטיקע, נאָר אומבאַדינגט אוממענטשלעכע נקמה״.

אַזוי פיל — פון דער פינצטערער פאַרגאַנגענהייט.

*

פאַרן קריג האָט דראָהיטשין געציילט 2454 איינווווינער, דערונטער 771 יידן (אין יאָר 1935). די באַציונגען צווישן די יידן און פּאָליאַקן זענען געווען גוטע. ניט געווען קיין גרעסערע קאָנפליקטן. די יידישע באַפעלקערונג האָט כמעט אויסשליסלעך זיך פאַר־נומען מיט האַנדל, אַ ביסל מיט האַנטווערקעריי. מיט ערד־אַרבעט — 1 פאַמיליע.

בעת דער מלחמה, זענען אַ סך פאַרמעגלעכע יידישע פאַמיליעס אויסגעזידלט געוואָרן אין פאַרשידענע ערטער, וויל די סאָוויעטישע מאַכט האָט געשאַפן אַן 800־מעטערדיקן גרענעץ־פּאַס און פון דאָרט אין גאַנצן באַזייטיקט די איינווווינער.

נאָכן אַריינקומען פון די דייטשן, האָבן די היטלעריסטן איינגעשלאָסן די יידן אין אַ געטאָ (1941) אויף דער נאָוע־גאַס. אין געטאָ האָבן זיך געפונען אַ 600 מאָן (550—580). די פּוילישע באַפעלקערונג, דערמוטיקט דורך די גלחים, האָט אין די ראַמען פון די מעג־לעכקייטן געהאָלפן די יידן. בגניבה האָט מען צוגעשטעלט שפּייז אין געטאָ און די אַנט־לאָפענע יידן אויסבאַהאַלטן, הגם עס האָט דערפאַר געדראָט טויטשטראָף.

אין האַרבסט 1942 האָבן די היטלעריסטן ליקווידירט דאָס דראָהיטשינער געטאָ און די יידן אַרויסגעפירט קיין סעמיאַטיטש, ווו מ׳האָט זיי געהאַלטן אַ 2 חדשים. בעת דער ליקווידאַציע פון געטאָ, זענען אַנטלאָפן אַ 20 מענטשן. אין דעם האָבן זיי געהאָלפן פוי־לישע פּאָליציאַנטן. עטלעכע האָט מען דערשאָסן אויפן אָרט. פון היטלעריסטישע קוילן זענען דעמאָלט אומגעקומען די צוקערמאַנס, די בלאָכס און אַנדערע.

נאָכן אָפּזיין 2 חדשים אין סעמיאַטיטשער געטאָ, האָט מען זיי אַרויסגעפירט קיין טרעבלינקע, ווו מ׳האָט זיי אומגעבראַכט. אויף אַזאַ שוידערלעכן אופן איז פאַרענדיקט געוואָרן די געשיכטע פון דער יידישער באַפעלקערונג אין דראָהיטשין.

איך שיק איבער עטלעכע בילדער פון דראָהיטשין. אויב כ׳וועל צוגויפנעמען די ידיעות וואָס וועלן זיין אַקטועל, וועל איך זיי איבערשיקן. איך בין געווען גרייט אייך דינען מיט אינפאָרמאַציעס, אויף וויפל ס׳וועט זיין מעגלעך.

☆ ☆ ☆

הרב שלום־שכנא פּאָלע (פּאָלאַקעוויטש) / באָסטאָן

זכרונות פון אונדזער שטעטל

א

אונדזער שטעטל דראָהיטשין איז געווען אַ טראָפּן וואַסער אינעם ים פון מזרח־אייר־ראָפּעישן יידנטום, נאָר אין מיניאַטור האָט עס פאַרמאָגט אַלץ וואָס דער ים: חסידים און מתנגדים, למדנים און עם־הארצים, נגידים און קבצנים, סוחרים און בעלי־מלאכות, פּזרנים און קמצנים, יידן ווייכע און האַרטנעקיקע, תמימותדיקע און גאַנצע דרייקעפּ, משכילים און מלמדים, לצים און סתם ליידיקגייערס.

דאָס שטעטל איז זיך געלעגן אויפן טייך בוג, אַ גרענעץ־פונקט פון דער גראָדנער גובערניע, קאָנגרעס־פוילן. איך האָב קיינמאָל ניט געקענט פאַרשטיין הלמאי דאָס ערשטע דאָרף אויף דער אַנדערער זייט טייך וואָס האָט געהערט צו פוילן, האָט מען גערופן „רוסקיע סטראַני" (די רוסישע זייט) — ביז אַן אַלטער יד האָט עס מיר דערקלערט אויף אַזאַ אופן:

דער בוג האָט אַמאָל געפליסט טיפער אין דער פוילישער זייט, נאָר דאָס דאָרף איז מאַקע געווען אויף דער רוסישער זייט, גראָדנער גובערניע. האָבן די פּאָליאַקן געוראפן דאָס

אָרט „רוסקיע סטראָנ׳". מיט דער צייט האָט דער בוג געביטן זיין פלוס און זיך אַ רוק געגעבן עטלעכע וויאָרסט ווייטער, צו דער רוסישער זייט, אַז דאָס דאָרף איז געבליבן אויף דער פּוילישער טעריטאָריע. אָבער דער נאָמען איז געבליבן — „רוסקיע סטראָנ׳".

דער יידיש וועלכן ס׳האָבן געהערט דראָהיטשינער יידן, איז געווען נאָענט צום אוקראַאיניש יידיש. דאָס וואָרט „ברוך" (באָרוך) האָט מען אַרויסגערעדט „בורין".

אין שטעטל האָבן געווווינט בערך 200 פאַמיליעס. יעדער האָט געקענט אַלעמען און אַלע האָבן געקענט יעדן איינעם — מיט זיינע מעלות און חסרונות, אָנהייבנדיק פון רב און ענדיקנדיק מיטן וואַסערטרעגער. האָט מען וועמען ניט געזען אַ פּאָר וואָכן, האָבן אַלע דערפילט, אַז ער פעלט אין שטעטל.

ב

דער רב איז געווען אַ גרויסער למדן, נאָר אַ — מתנגד. די חסידים האָבן פון אים נישט אַזוי שטאַרק געהאַלטן, ווי דער שטייגער חסידים, וועלכע טענהן, אַז אַן אמתער ירא שמים קאָן זיין נאָר אַ חסיד. מאַכט זיך אַ מעשה, אַמאָל באַלד נאָך פסח, האָבן עטלעכע סעמיאַטישער יידן געהאַט אַ דין־תורה מיט אַ דראָהיטשינער יידּ פאַר אונדזער רב. זיי האָבן זיך געאיילט אַהיים צו פּאָרן. האָט דער רב געמוזט צוליב זיי בלייבן אין שטוב דאַ־ווענען מנחה־מעריב און דערביי פאַרגעסן צו ציילן ספירה. צומאָרגנס, אַז דער רב איז געקומען אין שול אַריין, האָט דער עולם געווארט, אַז דער רב זאָל ציילן ספירה. דער רב האָט אָבער דערקלערט, אַז ער קען ניט ציילן מיט אַ ברכה, ווייל אַז מען פאַרגעסט איין מאָל צו ציילן, מוז עס שוין דערנאָך זיין אָן אַ ברכה. די מתנגדים האָבן געברויזט: ס׳טייטש, אַ רב זאָל פאַרגעסן צו ציילן ספירה — ס׳איז דאָך עק וועלט! דאַקעגן ביי די חסידים איז דער אָנזען פון רב שטאַרק אויסגעוואַקסן: אויב ער האָט געקענט מודה זיין ברבים, אַז ר׳האָט פאַרגעסן צו ציילן און מורא געהאַט צו מאַכן אַ ברכה לבטלה — איז דאָך אַ סימן, אַז ער איז אַן אמתער ירא שמים.

די ערשטע חסידים אין אונדזער שטעטל זענען געווען די ראַזינער, וועלכע האָבן געטראָגן „תכלת" אין די ציצית. שפּעטער זענען צוגעקומען די סלאָנימער חסידים.

אין די אַלטע צייטן האָט דראָהיטשין נישט פאַרמאָגט קיין אייגענעם בית־עלמין און אירע נפטרים געפירט קיין סעמיאַטיטש. אַז אונדזער ישוב האָט זיך פאַרגרעסערט, זענען די ראַזינער חסידים אַוועק געפאָרן צו זייער רבין, אורחות חיים, דוכט זיך, וועלכער האָט געגרינדעט פאַר זיי אַ חברה קדישא מיט אַ פּנקס, זיי זאָלן זיין אַ קהילה קדושה פאַר זיך אַליין. די געשיכטע האָט שטאַרק פאַרדראָסן די סעמיאַטישער חברה קדישא, ווייל מיט אָמאָל האָבן זיי באַדאַרפט אָנווערן די הכנסות פון אַ גאַנץ שטעטל. אַז דער גבאי פון דער דראָהיטשינער חברה קדישא איז אָמאָל געווען אין סעמיאַטיטש, האָט אייגער פון יענער חברה־קדישא אַ פרעג געטאָן:

— אָבער וואָס מען זאָגט אַ טויטן בעת מען לייגט אים אַריין אין קבר — ווייסט איר נישט...

דער דראָהיטשינער גבאי איז געקומען אַ היים און דערציילט די האַרבע פראַגע, וועלכע מ׳האָט אים געשטעלט אין סעמיאַטיטש. איז געבליבן, אַז מען זאָל פֿאָרן צום רבין פרעגן וואָס מען זאָגט דעם טויטן, נאָכן אַריינלייגן אין קבר. האָט דער רבי געענט־פערט, אַז מען זאָגט דעם טויטן „כל זמן דו וועסט זיך נישט אויפהייבן, זאָלן מיר זיך נישט לייגן...".

ג

געווען אין שטעטל יידן, וועלכע האָבן געשמט מיט זייערע שאַרפזיניקע רייד און גלייכווערטלעך, וואָס מ׳האָט נאָכדערציילט און דערפון אָנגעקוואָלן. ר׳ פּסח־נאָטע, דער אַלטער ראַדזינער חסיד, איז געווען אַ שם־דבר אויף דעם געביט. ער איז געשטאַרבן אין די טיפע ניינציקער יאָרן. ווען ער איז געלעגן קראַנק, איז דער רב געקומען אים מבקר חולה זיין. זאָגט ער צום רב:

— רבי, איר זענט געקומען מיר נעמען אַ מאָס אויף אַ הספד?

מיין באָבע רויזע און חיהטשע אַוואָל זענען געווען אַ צווילינג. רויזע איז געשטאַרבן אין די זיבעציקער יאָרן פאַר חיהטשען. אומקערנדיק זיך פון דער לווייה, האָט פּסח־נטע געזאָגט:

— איך האָב פריער געווּסט, אַז רויזע וועט שטאַרבן, ווייל אַ צווילינג האָדעווּעט זיך נישט...

איין מאָל, זייענדיק פּסח אין ראַדזין, האָט ער געהערט ווי אַ חסיד איז אַוועק צום רבין ער זאָל אים פּותר חלום זיין צום גוטן. אים האָט זיך געחלומט חמץ. פּסח־נטע איז דערנאָך צו אין גאַס צום חסיד און הינטער זיין רוקן הויך אַ צי געגעבן מיט דער נאָז. דער חסיד האָט זיך אויסגעדרייט און געפרעגט:

— פּסח־נטע, וואָס שמעקסטו?

— איך פיל חמץ — איז געקומען אַ תמימותדיקער ענטפער.

דער דערשראָקענער חסיד איז ווידער אַוועק צום רבין דערציילן, אַז אַפילו פּסח־נטע האָט ביי אים דערשפירט דעם ריח פון חמץ. דער רבי האָט זיך געכאַפּט אַז דאָס איז לצנות און באַפוילן פּסח־נטען ער זאָל דעם חסיד צורו לאָזן.

געווען נאָך אַזאַ טיפּ: חיים־וועלוול ראָזען. די לעצטע יאָרן געווויינט אין וואַרשע. אַ גרויסער אָרעמאַן געווען. איין מאָל נאָך סוכות זאָגט ער מיר: „ווייסט פאַר וואָס ר׳איז אַזאַ קבצן? שמיני עצרת, ביים דאַוונען, ווען דער חזן האָט געזאָגט ‚לשובע׳, האָבן אַלע געענטפערט: ‚ולא לרזון׳..."

ער האָט געהאַט אַ רייכן פלימעניק אין וואַרשע. האָט מען אים געפרעגט, ווי אַזוי

באַציט זיך צו אים דער קרוב, איז זיין ענטפער געווען אַזאַ: — דער פלימעניק איז זייער רייך, נאָר צו מיר קומט ער נישט...

בעת אַ שמועס וועגן פאַרשידענע פליישן — קעלבערנס, רינדערנס, עוף, האָט חיים־וועלוול זיך אָנגערופן:

— איך עס שטענדיק אויף...

ר׳ שילעם, אַ תלמיד פון חפץ חיים, וועלכער איז שפּעטער געווארן דיין אין פּרוזשאַנע, איז ביי אונדז געווען מלמד. זיינעם אַ תלמיד אַ קונדאַס, וועלכער האָט געשטערט אין לערנען, פלעגט ער דראָען: — איך וועל דיך בלי נדר באַלד אָנשמייסן! (כדי עס זאָל ניט זיין קיין נדר).

ער האָט נישט אָנגענטרויט זיין ווייב צו זאַלצן דאָס פליישׁ, נאָר אַליין געטאָן די מלאכה. אויפן בוידעם האָט ער געהאַט אַ וועלט מיט כלים — שיסלען, טעלערס, טעפּ, וועלכע ער האָט דאָרט אַוועקגעלייגט, זייענדיק אין ספק צי זיי זענען כשר צום נוצן. אַז ער איז אַרויסגעפאָרן, האָט ער אָנגעזאָגט דעם קרעמער, ביי וועמען דאָס ווייב האָט גע־

בית־ספר דתי לבנות — „בית יעקב״
רעליגיעזע מיידל־שול — „בית יעקב״

נומען אויף באַרג, אַז ער זאָל ביי אים נעמען אַ רובל מערער, קוים האָט ער פאַרגעסן עפּעס צו פאַרשרייבן.

די פרומע גאָלדע איז געווען די פאַרמיטלערין צווישן די לעבעדיקע אין שטעטל און די טויטע אויפן בית־הקברות. אין אַן עת־צרה איז זי געווען די ערשטע צו לויפן אויפן גוטן אָרט, רייסן קברים און בעטן ביי די וואָס ליגן דאָרט, זיי זאָלן זיין גוטע מליצים. נאָר ווען אין שטעטל זענען געווען גוטע נייעס, פלעגט זי אויך גיין אויפן בית־עלמין און דערציילן. איך האָב אַמאָל געהערט ווי זי האָט געזאָגט צו מיין מאַמען:

— פייגע, איך האָב שוין אָפּגעגעבן מזל־טוב דיין מאַמען וואָס חנהטשע האָט געהאַט אַ יינגל.

די לעצטע יאָרן האָט גאָלדע געלעבט אין וואַרשע, ביי איר זון. קליין איז זי געווען, ווי אַ צען־יאָריק מיידעלע. דערגאַנגען צו אַן עלטער פון קנאַפּע הונדערט יאָר. געווען אַ שוואַכע און תמיד מורא געהאַט, אַז זי וועט נאָך, חלילה, שטאַרבן ווי אַ גויע, אָן ווידוי. אַז וואָר פון דער משפּחה איז געקומען זי זען, האָט זי קודם געבעטן מען זאָל מיט איר זאָגן ווידוי פון גרויסן קרבן־מנחה־סידור, וועלכן זי האָט געהאַלטן ביי זיך.

ד

אין די זומער־חדשים האָט דער טייך אַריינגעבראַכט אין שטעטל אַ סך באַלעבטקייט און פרייד. באַזונדערס ווען עס פלעגן מיטן ספּלאַוו זיך לאָזן די צונויפגעבינדענע ביימער קיין דייטשלאַנד. די "וואַסער־יידעלעך" (אַזוי האָט מען גערופן די וועלכע האָבן אָנגעפירט מיט דער אַרבעט פון טראַנספּאָרטירן דאָס געהילץ אויפן וואַסער), פלעגן געבן צו לייזן אַ סך געלט אין שטעטל, אייגקויפּנדיק עסנוואַרג פאַר די האָרילעס, די פויערים וועלכע האָבן אָנגעפירט מיטן ספּלאַוו.

דער טייך האָט אויך געברענגט אומגליקן, באַזונדערס ביים באָדן זיך. ברוך הילקעס צוויי קינדער זענען דערטרונקען געוואָרן אין בוג. איך געדענק, אַז אַ געוויסן זונטיק האָבן אין שטעטל זיך באַוויזן אַזוי פיל האָרילעס, אַז די בעקערס האָבן ניט געהאַט גענוג ברויט פאַר זייערטוועגן. די "וואַסער־יידעלעך" האָבן נאָך באַדאַרפט צעבייטן אַ הונדערטער רובל — און ס׳איז ניט געווען ביי ווען. בלויז משה־פייוול דער אייזן־קרעמער, דער שטעטלדיקער נגיד, האָט געהאַט אויסצוטוישן דעם הונדערטער. ר׳האָט אָבער געגומען 15 קאָפּיקעס פאַר דער טירחה. דער דאָזיקער ר׳ משה־פייוול האָט זיך געהאַט זיין לעבנס־פילאָזאָפיע:

— וואָס איז דער אונטערשייד פון נאָך פּסח ביז נאָך סוכות? — און אַליין געענטפערט: — נאָך פּסח בלייבט אַ קאַסטן אָן מצות און נאָך סוכות — אַ קאַסטן שמוציק וועש...

— אַז איך האָב געהאַט אַ גוטן מאַרק — פלעגט ער זאָגן, — בין איך דאָך צופרידן.

נאָר אַז מיין שכן פרעגט מיך „ווי איז געווען דער מאַרק?" ענטפער איך אים, אַז „נישט גוט". זאָל אויך ער זיין צופרידן... דאַקעגן אַז איך האָב אַ שלעכטן מאַרק־טאָג און צוליב דעם — אַ סך עגמת־נפש, האָב איך אויף דעֶר פּראַגע פון מיין שכן ווי ס׳איז היינט געווען דער יאָריד, אים געענטפערט: „זייער גוט"! — זאָל ער אויך האָבן עגמת־נפש...

געלעבט האָט ער זייער באַשיידן, אין זיין שטוב האָט מען נישט דערקענט אַז דאָ ווויגט אַ נגיד. אויך אויף זיינע מלבושים איז עס ניט געווען קאָנטיק. איז מען געקומען ביי אים נעמען אַ נדבה, האָט מען קיין סך נישט געדאַרפט זיך דינגען. ער האָט דאָס אַליין דערקלערט:

— איך וואַרט נישט מיט געבן צדקה, ביז מען קומט מיך בעטן. אַז איך מאַך עפּעס אַ גוט געשעפט, אַדער האָב אַ גוטן מאַרק־טאָג — לייג איך באַלד עפּעס אַוועק אויף צדקה. אַז מען קומט צו מיר נאָך אַ נדבה, דאַרף איך נישט אַרויסנעמען קיין געלט פון טאַש. דאָס צדקה־געלט איז שוין נישט מיינס. איך דאַרף זיך נאָר מיישב זיין ווי פּל צו געבן פּאַר דעם צוועק.

ישראלקע בלאָך איז שוין געווען אַ מער מאָדערנער נגיד, געווויגט אין דער איינ־ציקער מויער אין מאַרק. געגאַנגען ציכטיק אָנגעטאָן, די בּאָרד פּאַרקעמט. יעדער אין דער פּרי געלאָזט זיך גיין איבערן מאַרק צו דאַוונען אין שטיבל. דאָס טלית־זעקל אונטערן אָרעם, דעם שטעקן — אין דער צווייטער האַנט. אַז דער סלאָנימער רבי איז געקומען קיין דראָהיטשין, פלעגט ער איינשטיין ביי ר׳ ישראלן. דאָס אַליין איז שוין געווען די שטעטלדיקע השגה וועגן זיין אַ נגיד. איך געדענק, אַז אַ יידענע וועלכע איז פון שטעטל געפאָרן קיין אַמעריקע, האָט דערנאָך געשריבן אין אַ בריוו, אַז זי ווויגט שענער ווי ישראלקע בלאָך.

מיר זענען געווען שכנים. אונדזער קראָם איז געווען אַן אַלגעמיינע, מען האָט דאָרט פאַרקויפט צוקער, הערינג, גאַזע, טיטון, סיגאַרעטן, שניידער־צודאַטן, שיך און קאַלאָשן. בלאָך האָט געהאַט אַ מאַנופאַקטור־געשעפט. געווויינלעך האָט די פאַמיליע בלאָך געגומען ביי אונדז וואָס זיי האָבן באַדאַרפט, און מיר — שניט־סחורה ביי בלאָכן. ביים קעגנזייטיקן אָפּרעכענען זיך, האָט חנהטשע בלאָך געבעטן נישט אַלץ אַרײַנשטעלן אין חשבון, זי וועט באַזונדער באַצאָלן, ווייל זי וויל נישט אַז איר מאַן זאָל זיך ערגעֶרן צוליב די גרויסע הוצאות. דאָס זעלבע האָט פאַרלאַנגט מיין שוועסטער חנה־באַשע ביי חנהטשע בלאָך, כדי מיין שוואָגער און איר מאַן, אברהם־חיים, זאָל נישט האָבן קיין עגמת־נפש פון די גרויסע אויסגאָבן...

ה

עס איז געווען צו באַוווּנדערן די דראָהיטשינער נשים צדקניות. געווען גרויסע בריסן, גוטע בעל־הביתטעס, סוחרטעס אין די קראָמען, טרייע מוטערס צו דערציען

זייערע קינדער. זיי האָבן געאַרבעט מערער און שווערער ווי די מענער — און דאָס אַלץ אָנגענומען ווי אַ נאַטירלעכע זאַך. אויך דער צער גידול בנים איז על פּי רוב געפּאַלן זיי צו לאַסט.

את חטאי אני מזכיר היום... אַלס 9־יאָריק יינגל, איז פּאַר מיר ווייניק געווען דאָס טאַשן־געלט וואָס די מאַמע האָט געגעבן, ספּעציעל זומער־צייט, ווען עס זענען געווען צו קויפן אַ סך גוטע זאַכן. פּלוצלינג איך אַמאָל דעם פּדיון פּאַר אַ פּעקל סיגאַרעטן, 3 קאָפּיקעס, אַראָפּלאָזן צו זיך אין קעשענע. אשר בלאָך איז געווען אין מיין עלטער און מיינער אַ חבר. אייגער פּאַרן אַנדערן האָט נישט געהאַט קיין סודות. איין מאָל האָב איך אים גע־פרעגט וואָס ער טוט, אַז ער דאַרף געלט? אין אַ מאַנופּאַקטור־געשעפט קויפט מען דאָך פּאַר גרעסערע סומען, אָחוץ דעם ווען מען אַ קינד נישט אַוועקשטעלן מיטן אַרשין און שערל צו מעסטן און שניידן סחורות. האָט ער מיר דערציילט, אַז ווען די מאַמע שיקט אים צום בעקער קויפן פּאַר געלט 7 פּונט ברויט, ברענגט ער אַהיים נאָר זעקס פּונט. דאָס איבעריקע געלט נעמט ער פּאַר זיך. פּשוט און געניאַל...

אַזוי ווי בעתן רעדן איז ישראלקע בלאָך געווען אַ כבד־פּה, איז אָבער בעתן דאָווע־נען פּאַרן עמוד זיין אויסשפּראַך געווען אַ קלאָרע און דייטלעכע. דאָס איז געווען דער אמתער חסידיש־נגידישער טיפּ. זיינער אַ זון איז אַמאָל אַוועק קיין ארץ־ישראל „אויף פּראָבע", זען צי ער וועט זיך דאָרט קענען איינאָרדענען. אַרומזעענדיק זיך, אַז זיין שווסטער, די בת־יחידה, איבער וועלכער די עלטערן האָבן שטאַרק געציטערט, וועט נישט האָבן קיין דינסט און אַליין מוזן פירן די שטוב־ווירטשאַפט, האָט ער באַשלאָסן, אַז ארץ־ישראל איז נישט פּאַר אים. ער איז געקומען צוריק אין שטעטל און געווארן דאָ היטלערס אַ קרבן.

נחשון איז געווען אונדזער גרעסטער גמרא־מלמד. כדי אָנקומען צו אים אין חדר, האָט מען באַדאַרפט האָבן אַ גוטן קאָפּ, אָדער זיין „אַ טאַטנס אַ קינד". יעדער טאַטע האָט געשטרעבט דערצו, אַז זיין יינגל זאָל לערנען ביי נחשונען, אָבער נישט איינעם פון זיי איז ניט געפעלן געווארן, הלמאי דער אָדער יענער בחור לערנט דאָרט. בין הזמנים, חול־המועד פּסח און חול־המועד סוכות, פלעגט מען זען נחשונען שפּאַצירן אין מאַרק מיט די בעלי־הבתים, וועלכע האָבן מיט אים אונטערגעהאַנדלט וועגן אַריינגענעמען די קינדער צום לערנען.

נחשון איז געווען אַ שווער־לייביקער, אַ בעל בשר — אָבער זיכער ניט פון גוטע מאכלים. עסן ברויט צו דער זעט, איז ביי אים געווען אַ זעלטנהייט, ווי ער פלעגט אַליין זאָגן. אַן אָפּגעהיטענער חסיד, געטראָגן אַ גרויס סאַמעטן היטל. בעתן לייענען די תורה שבת, איז ער נישט געזעסן, נאָר געשטאַנען מיט פּארמאַכטע אויגן און זיך געשאָקלט. געווען אַ שטרענגער מלמד, קיינמאָל נישט אַ שמייכל געגעבן ביים לערנען מיט די תלמידים, שטאַרק געהאַלטן פון פּסוק, אַז דער וואָס קאַרגט די רוט, האָט פיינט זיין זון.

נישט איין מאָל זיך באַנוצט מיט דעם גומי־פּאַסיק פון אַ שניידער־מאַשין, פּאַרענדיקט מיט אַ קנופּ. דערפאַר האָט מען דעם סאָרט קאַנטשיק טאַקע געפרופן „דאָס קניפּל". ער איז געזעסן אויבנאָן, פון איין זייט טיש — די פּעיקע תלמידים. אַנטקעגן — די „גראָבע קעפּ". זונטיק האָט מען געלערנט גמרא — אַלע צוזאַמען. מאָנטיק — צו צוויי. דינסטיק — אייניצקוויין. מיטוואָך האָט מען שוין באַדאַרפט קענען. דאָנערשטיק איז געווען דער יום־הדין, דער עקזאַמען. אַז די גוטע תלמידים פון איין זייט טיש האָבן אָפּגעזאָגט זייערס, און די „גראָבע קעפּ" פון דער אַנדערער זייט טיש האָבן באַדאַרפט אָנהייבן, האָט דער רבי זיך אָנגעפרופן:

— איצט גייט מען אין דער גויישער גאַס אַריין.

איינער פון אונדזערע חברים, וועלכער האָט שוין פון דערפאָרונג געוווסט, אַז דעם טאָג באַקומט מען מיטן „קניפּל", האָט זיך הינטערן וועסטל אונטערגעלייגט אַ האַנטעך, עס זאָל נישט שטאַרק וויי טאָן.

דער וועקזייגער איז געווען פאַרשלאָסן אין אַ גלעזערנער שאַפקע, ווייל עס האָט אַמאָל געטראָפן, אַז חברה האָבן צוגעזרוקט דעם ווייזער, מען זאָל פריער גיין עסן, אַדער גיין אַהיים...

נחשונס ווייב, לאה־נחמה, האָט געלערנט מיידלעך דאָוונען. הגם דאָס פּאָרפּאָלק האָט קיין לערער־סעמינאַר נישט געענדיקט, זענען זייערע תלמידים און תלמידות ווייט געווען פון צו זיך עם־הארצים. די יינגלעך האָבן געקענט לערנען און די מיידלעך — דאָוונען פון סידור.

ו

איך וויל אייך דערציילן וועגן אַ פּאַסירונג אין אונדזער פאַמיליע, וואָס קלינגט ווי אַ לעגענדע, נאָר איז אַן אמתער פּאַקט. עפּעס ענלעכס ווערט דערמאָנט אין דער גמרא, און אין יידישן טעאַטער איז דאָס באַוויזן געוואָרן אין דער אָפּערעטע „שולמית".

מיין זיידע פון טאַטנס צד, ר׳ מאיר דראָהיטשינער ז״ל, ווען ר׳איז אַלס איידעם אָנגעקומען קיין דראָהיטשין, איז געווען אַ גרויסער למדן און אַ שטאַרקער מתנגד. די ראָדזינער חסידים האָבן אים אַזוי לאַנג באַאַרבעט, ביז ער איז געוואָרן אַ ראָדזינער חסיד, אָבער זיין מתנגדיש פירעכץ נישט אויפגעגעבן. אַזוי פלעגט ער אין פּסח, שבועות און סוכות אָפּזאָגן אין דער היים, פאַרן דאָוונען, אַלע פּיוטים פון מחזור, וואָס די חסידים טוען עס נישט. אויף דער עלטער איז ער געוואָרן אַ סגי־נהור. בחורים פלעגן צו אים קומען מיט גמרות ער זאָל מיט זיי לערנען.

ביי מיין זיידן האָבן, פאַר קיינעם געדאַכט, ניט געהאָדעוועט זיך קיין קינדער. מיין טאַטע איז געווען דאָס צענטע קינד. איז מיין זיידע אַוועק צום רבין (איך וויס נישט צי דאָס איז געווען צום בית־יעקב, אָבער צום אורחות־חיים) מיט אַ קוויטל, אַז דאָס איינ־

ציק־פֿאַרבליבענע קינד זאָל זיך האָדעוועז. ווי נאָר מיין זיידע איז אַרויס פון רבין, איז דאָרט אַריין אַ ייד פון טשעכאַוואָוצע מיט אַ קוויטל, אַז ביי אים האָדעוועז זיך נישט קיין קינדער אוו ער בעט דאָס די איינציקע טאָכטער זאָל ער מגדל זיין. האָט דער רבי באַ־פוילן תיכף אַרײַנרופן צוריק מיין זיידן מיט נאָך אַכט יידן, עס זאָל זיין אַ מנין, געהייסן מאַכן אַ „וואָרט" אוו שרייבן תנאים. „דאָס וועט זיין אַ סגולה, אַז די קינדער וועלן זיך האָדעוועז" — האָט דער רבי געזאָגט. וועז מיין טאַטע האָט אַנגעהויבן לערנען א״ב, האָט אים די כלה געשיקט אַ גרויסן „אלף־בית". דערנאָך — אַ סידור, אַ חומש...

די יאָרן זענען געלאָפֿן, דער טשעכאַוואָוצער מחותן איז זייער רייך געוואָרן, אוו דער זיידע איז געבליבן דאָס וואָס ר׳איז געווען: אַ גרויסער למדן אוו חסיד, נאָר זייער ווייט פון צו זיין אַ גביר. דער מחותן האָט פאַרגעסן אין דער גאַנצער געשיכטע, די כלה האָט חתונה געהאַט מיט עמעצן אַנדערש אוו אויך מיין טאַטע איז אַוועק אונטער דער חופה מיט אַן אַנדערער.

מאַכט זיך אַ מעשה, אַז דער שמש רופט אין מאָל מיין טאַטן צום רב. דער טאַטע איז געוואָרן אומרויק — וואָס עפּעס פֿלוצלינג צום רב? ער האָט אַנגעטאָן די שבתדיקע קאַפאַטע און גלייך אַוועק צום רב, ווו ר׳האָט געטראָפֿן דעם... טשעכאַוואָוצער מחותן, וועלכער האָט דערציילט, אַז די כלה איז געשטאָרבן ביי דער ערשטער קימפּעט און איר מאַמע האָט עס נישט געקענט איבערטראָגן און אַראָפּ פון זינען. צו דעם צו איז ביי אים אויסגעבראָכן אַ גרויסע שריפּה און ר׳האָט אַ סך פאַרלוירן פון זיין פאַרמעגן. האָט ער זיך דערמאָנט אין די תנאים און דערפאַר געקומען צום דראָהיטשינער רב ער זאָל פועלן ביי מיין טאַטן ער זאָל אים מוחל זיין און ר׳איז דערפאַר גרייט צו געבן עטלעכע הונדערט רובל. מיין טאַטע איז שוין געווען אַ פאָטער פון צוויי קינדער און עטלעכע הונדערט רובל וואָלטן אים אַוודאי זייער צונוץ געקומען. אָבער כיבוד אב איז געווען אַזוי גרויס, אַז ער האָט גאָרנישט געוואָלט באַשליסן, איידער ער פרעגט זיין טאַטן, דעם זיידן ר׳ מאיר. דער זיידע האָט געפסקנט, מען זאָל, חס ושלום, נישט נעמען קיין גראָשן געלט, נאָר בלב ובנפש מוחל זיין אַ מחילה גמורה. און אַזוי האָט דער טאַטע געטאָן...

ז

דער זומער אין דראָהיטשין איז בדרך כלל געווען זייער אַ שיינער. דער דאָזיקער איינדרוק איז אויך צו פאַרדאַנקען דעם פאַקט, וואָס דאָס שטעטל איז געווען געבויט ווי אַ פירעקיקער קאַסטן (אַרומגעשטעלט פון בית־המדרש, וויינעס ברונעם, פונעם בארג־אַראָפּ, פון חיים ראובנס גענסל), אַזוי, אַז ווי נאָר מ׳האָט אַרויסגעשטעלט א פוס פון דראָהיטשין, האָט זיך גלייך אַנטפלעקט אַ פרייַע, דרויסנדיקע וועלט מיט אַ סך פעלדער, גרינס און בלומען.

דאָקעגן ווינטער האָט אַלץ אויסגעזען אין גאַנצן אַנדערש. באַלד נאָך סוכות האָט

אַנגעהויבן רעגענען און דער מאַרק האָט זיך פאַרוואַנדלט אין אַ גרויסער בלאָטע. כדי צו שוינען דעם מאַנטל און קאַפאָטע, האָט מען פאַרקאַשערט די פֿאָלעס זיי זאָלן נישט פאַר־שפּריצט ווערן. נאָך עשרה בטבת האָבן זיך אָנגעהויבן די שנייען, זאָוויערוכעס און פרעסט. פרעמדע מענטשן זענען אין אַזעלכע טעג נישט געקומען אין שטאָט אַריין. דער בלייענער הימל איז געוואָרן נאָך נידעריקער, די טאָפלטע פענצטער האָבן געמאַכט טונקל אין די שטובן. אין גאַס איז מען געגאַנגען, נאָר אין פאַלן פון אַ נויטוועגדיקייט. די מענער — פאַרקנעפלט, די פרויען — פאַרוויקלט אין גרויסע פאַטשיילעס, די פויערים איינגעהילט אין זייערע בורקעס, מיט אייז־ליכטלעך אויף די וואָגנצעס און בערד.

ח

אין איין ווינטערדיקן שבת האָט דאָס שטעטל אויפגעלעבט — ווען דער סלאָנימער רבי איז געקומען צו פאָרן קיין דראָהיטשין. די מענער האָבן דעמאָלט איבערגעלאָזט די קרעמלעך פאַר די וויבער און מ׳איז אַוועק צום רבין, וועלכער איז איינגעשטאַנען בייַ ישראלקע בלאָך. דאָרט האָט ער געהאַט אַ חדר מיוחד, ווו ר׳האָט אויפגענומען זיינע חסידים. די פראָנט־שטוב האָט אין אַזאַ צייט אויסגעזען ווי אַ וואָקזאַל. עס זענען געקו־מען און געגאַנגען נישט נאָר סלאָנימער חסידים, נאָר אויך די ווּרקער, ראַדזינער און אַפילו דראָהיטשינער מתנגדים זענען אַוועק צום רבין. שבת איז דער רבי געווען דער חזן אוז בעל־קורא על פּי נוסח סלאָנים, דערנאָך האָט ער געפירט דעם שבתדיקן טיש מיט זיינע חסידים. ישראל זלמן דער משמש פלעגט ברענגען אַ נייעם ניגון און חיים טאָבעס האָט זיך מיט אים מתייחד געווען, ביז ר׳האָט זיך אויסגעלערנט דעם נייעם ניגון.

דער סלאָנימער רבי האָט געהאַט אַ הדרת פּנים, געווען אַ גרויסער חכם און ליב געהאַט צו זאָגן אַ גלייכווערטל. ווען איך האָב געלערנט אין סלאָנים, האָט מען אין דאָר־טיקן רבינס בית־המדרש, געטיילט ערב יום־כיפור דעם עולם לעקעך מיט בראָנפן. האָט דער רבי זיך אָנגערופן:

— פאַרגעסט נישט צו געבן אַ ביסל בראָנפן יידל דעם שוחט, היינט דאַרף מען אים האָבן אויף כפּרות...

דאָס געלט, וואָס דער סלאָנימער האָט פאַרדינט, האָט ער אַוועק געגעבן פאַר זיין חסידישן כולל אין ארץ־ישראל. ס׳איז אָבער ווערט געווען אַלע געלטער פאַר דער יום־טובדיקער וואָך, וואָס מיר האָבן געהאַט אין שטעטל.

ווינטער־צייט פלעגט קומען קיין דראָהיטשין אויך דער קאָברינער רבי, אָבער ער האָט געהאַט ווינציק חסידים און זיין באַזוך האָט נישט געהאַט דעם גלאַנץ וואָס פונעם סלאָנימער.

זומער פלעגט קומען דער קאַלושינער רבי. ער האָט נישט געהאַט קיין חסידים,

נאָר... חסידיסטעס. אַלע ווייבער זענען צו אים געלאָפן מיט בקשות. האָט מען אים טאַקע גערופן דער ווייבערישער רבי.

איין מאָל האָט ראובן־יצחק, אַ וואָרקער חסיד, גענומען זיין זעקסיאָריקן גרשון צום רבין ער זאָל אים בענטשן. האָט דער רבי אַ קניפּ געטאָן אין בעקל דעם קינד און גע־פרעגט:

— יינגעלע, קענסט עפּעס לערנען?

— און דו קענסט?! — האָט גרשון גלייך אָפּגעענטפערט. לצים האָבן געשמועסט, אַז דאָס קינד האָט געטראָפן...

ווען די סלאָנימער חסידים האָבן אויפגעבויט דאָס סלאָנימער שטיבל אַ דאַנק די פּאָר הונדערט דאָלאַר, וואָס ר׳ לייזער־וואָלפס פרוי האָט געשפּענדעט ערב איר עולה זיין קיין ארץ־ישראל, כדי מען זאָל נאָך איר (לאחר מאה ועשרים שנה) זאָגן קדיש, איז געוואָרן אַריינגעשריבן אין די תקנות: „ואיש או אשה כי יהיה בו נגע בראש או בזקן (ויקרא י״ג כ״ט) — „אויב אַ מאַן וועט זיך שערן די באָרד, אָדער אַ פרוי וועט טראָגן אירע אייגענע האָר — קענען זיי נישט דאַווענען אין שטיבל״.

אין יאָר 1920, ווען די פּאָליאַקן האָבן צוריקגעשטויסן די רוסן (דער נס ביי דער ווייסל) ביז באַראַנאָוויטש, האָבן זיי זיך גענומען צו די... יידישע בערד. חיים פישלס האָט געהאַט אַ שיינע לאַנגע בלאָנדע באָרד. האָבן זיי אים אָפּגעשניטן אַ האַלבע באָרד פון דער רעכטער זייט, בעת די לינקע זייט האָבן זיי נישט געטשעפּעט. חיים איז אַזוי אַרומגעגאַנגען מיט דער האַלבער באָרד — ביז זי איז צוריק אָנגעוואַקסן. חלילה, זי נישט געטשעפּעט, הגם ער האָט אויסגעזען אַזוי קאָמיש. זיין טאַטן, פישל מאָנטשער, האָבן די פּאָליאַקן עטלעכע מאָל פאַרשניטן די באָרד אויף אַזאַ קאָמישן אופן, אַז הגם יעדער האָט געפילט די חרפּה און ווייטיק וואָס די אַנטיסעמיטן מאַכן אונדז ללעג ולקלס, האָט זיך נישט ווילנדיק געגלוסט צו לאַכן. בדרך כלל זענען אַלע דראָהיטשינער בעלי־בתים אין יענער תקופה אַרומגעגאַנגען מיט באַשניטענע בערד — ווער מער, ווער ווייניקער.

אַ געוויסן שבת, ווען די סלאָנימער חסידים האָבן געדאַוונט אין זייער שטיבל, האָט עלינקע בלאָך אַ קלאַפּ געטאָן אין בעלעמער און אויסגערופן:

— מ׳איז מכריז ומודיע, אַז מיט די געשוירענע בערד וועט מען נישט דאַווענען...

ט

הערצל איז געווען זייער ווייט פון צו זיין אַ גביר, קוים דורכגעשטופּט מיט פּרנסה פון זיין שניט־קרעמל, אָבער דאַווענען האָט ער געדאַוונט „כמונה מעות״ (ווי מען ציילט געלט). פון איין וואָרט ביז צום צווייטן האָבן געקענט אַדורכגיין אַ פּאָר אָקסן. און טאַקע — וואָס איז געווען צו איילן זיך? אפשר צו דער מאַסע קונים וואָס וואַרטן נישט? האָט ער איין מאָל אַזוי געזאָגט:

— מיט פּרנסה וואָלט קיין דאגה נישט געווען, וועָן דער וואַרשעווער הורטאָוניק וואָלט געגעבן סחורה אָן געלט און וועָן דער פּויער זאָל געבן געלט און נישט פאָדערן דערפאַר קיין סחורה... אָ, דעמאָלט וואָלט געווען פּרנסה בריווח. נאָר כל זמן דער הורט־סוחר פאָדערט פאַר זיין סחורה געלט און דער פּויער וויל סחורה — איז די פּרנסה אַ שוועלעכע צווישן זיי ביידע.

בעת דער ערשטער וועלט־מלחמה איז אין דראָהיטשין אָנגעאַנגען אַ גרויסער שמוגל מיט פּאַפּיראָסן. בעת אויף אונדזער זייט בוג, די ליטווישע, האָט דער דייטש דער־לויבט דעם האַנדל מיט צענדליקער סאָרטן פּאַפּיראָסן, איז עס אויף דער צווייטער זייט טייך, די פּוילישע, געווען שטרענג פאַרבאָטן. פאַר וואָס דער דייטש האָט זיך אַזוי געפירט — ווייס איך נישט. זענען יידן און קריסטן געקומען פון יענער זייט, כדי קויפן פּאַפּיראָסן אויף שמוגל קיין פּוילן. מאַנופאַקטור איז כמעט נישט געווען, וויל די לאָדזשער טעקסטיל־פאַבריקן האָבן געאַרבעט פאַרן געברויך פון דער אַרמיי און נישט פאַר דער ציווילער באַפעלקערונג. פלעגן מענטשן פאַרבן זעק און פון זיי נייען זומער־מלבושים. ישראלקע בלאָך, נישט האָבנדיק קיין מאַנופאַקטור צום מסחר, האָט אויך געהאַנדלט מיט פּאַפּיראָסן.

אין יאָר 1918, וועָן פּוילן איז געווארן אומאָפהענגיק, האָט די פּוילישע רעגירונג קאָנפיסקירט ביי ישראלקע בלאָך אַ וואַגאָן מיט פּאַפּיראָסן. דאָס שטעטל איז דערפון געגאַנגען כאָראָם, אָ קלייניקייט — די ווערט פון דער קאָנפיסקירטער סחורה האָט דאָך באַטראָפן אָ פּאַרמעגן. אומעטום האָט מען געריידט וועגן דער געשעעניש. בלויז דודל טוביהס, דער דרדקי־מלמד, האָט די זאָך געזען אַנדערש:

— הלוואי העלפט דער וואָס לעבט אייביק צו האָבן פון היינט איבער אָ יאָר אַזאַ עגמת־נפש...

׳

מיין טאַטע, ר׳ מרדכי־יאָסל ע״ה, איז בטבע געווען אָ שטילער מענטש, נישט גע־מישט זיך אין קהלשע ענינים, נישט געגאַנגען אויף קיין אסיפות און נישט געזאָגט וועמען אָ דעה. דאָך האָט ער איין מאָל זיך אונטערגענומען צו זיין גבאי אין סלאָנימער שטיבל, וויל דער אַלטער גבאי האָט זיך אָפּגעזאָגט און קיינער האָט נישט געוואָלט אָננעמען דאָס גבאות. די לאָגע אין שטיבל איז דערגאַנגען אַזוי ווייט, אַז ס׳איז אָפילו נישט געווען קיין בעזים אויסצוקערן דאָס שטיבל. האָט מיין טאַטע מסכים געווען צו זיין גבאי עטלעכע חדשים, ביז מען וועט געפינען אַן אַנדערן.

קיין מיטגלידס־אָפּצאָל איז אין שטיבל נישט געווען איינגעפירט. די הכנסה איז באַשטאַנען פון עליות און איבערהויפט פון פּאַרקויפן, צי פּאַרדינגען „שטעט" אויף די ימים־נוראים און יום־טובים. קיין סך בעלנים אויף עליות אין די שבתים זענען נישט געווען. דער נאָכפרעג איז געווען אָ קליינער און די פּרייזן — נידעריקע. פאַר עטלעכע קאָפּיקעס האָט מען געקענט קויפן די שענסטע עליה. האָט מיין שוואָגער, חיים צוקערמאַן

ע״ה, פֿאַרגעלייגט צו פֿאַרקויפֿן די עליות „רביעי״ און „חמישי״ אויף אַ גאַנץ יאָר פֿאַרויס, אַחוץ די ימים נוראים און יום־טובים. זיין פֿאַרשלאָג האָט מען אָנגענומען. ווי נאָר עס זענען געוואָרן וויניקיקער עליות, זענען די פּרייזן געשטיגן.

אין די לאַנגע זומער־טעג, ווען אין מיין טאַטנס קראָם איז נישט געווען צו זען אַ קונה, פלעגט ער נעמען דאָס ביכל פון שטיבל און אַרומגיין איינמאָנען ביי די חסידים די חובות פֿאַר עליות. אַריינקומענדיק צו שמעון כלאָוונעס אין קראָם, האָט ער אים נישט געטראָפֿן, נאָר זיין ווייב, וועלכע האָט געפרעגט דעם טאַטן:

— וויפל געלט קומט שמעון?

דער טאַטע ווייזט איר, אַז 3 רובל מיט קאָפּיקעס, נעמט זי אַרויס דעם גאַנצן סכום און וויל באַצאָלן, נאָר דעם טאַטן איז עס נישט צום האַרצן, ווייל וואָס וועט שמעון דערנאָך זאָגן: „ווייל ער איז נישט געווען אין קראָם, האָט מרדכי־יאָסל צוגענומען ביים ווייב דעם גאַנצן פּדיון״. רופט ער זיך אָן:

— איך האָב געלייענט אין טייטש־חומש — ענטפערט די יידענע — אַז אַ מאַן איז מנדר און באַצאָלט נישט, שטאַרבט דאָס ווייב זיינס. אויב שמעון ווייל מנדר זיין, זאָל ער גלייך באַצאָלן...

יא

שניט־צייט, ווען דער פֿויער מיט זיין בני־בית זענען געווען פֿאַרנומען אין פעלד, פלעגט ער קומען אין שטעטל אַריין נאָר אין אַ זונטיק, אַדער מאָנטיק, אין מאָרק־טאָג. אַ גאַנצע וואָך האָבן די קרעמערס נישט געהאַט וואָס צו טאָן.

איין מאָל, 4 אַ זייגער בייטאָג, ווען דער מאַרק איז געווען פֿוסט, כאָטש שטעל זיך אַוועק דאָוועננען מנחה אינמיטן מאַרק, האָבן די קרעמערס זיך פֿאַרזאַמלט ביי ישראל בלאָכס גאַניק און אָנגעהויבן שאָצן וויפל יעדער פֿאַרמאָגט. רופט זיך אָפּ יהושע־חיים דער אייזן־קרעמער צו ישראלקע בלאָך:

— איצט, ישראלקע, ווייס איך געווי וויפל דו פֿאַרמאָגסט...

— פון וואַנען ווייסטו דאָס?

— איך ווייס עס פון דעם וואָס מען שאַצט מיך, אַז איך פֿאַרמאָג — און לויט דעם זע איך דאָך די פּראָפֿאָרץ פונעם אָפּשאַצן ביז דער ווירקלעכקייט. איצט איז גרינג צו ווייסן, פונעם שאַצן, וויפל דו פֿאַרמאָגסט.

יב

אברהמטשע טורנאָווסקי און לייזער אַוואָל זענען געווען די צוויי עלטסטע שענקערס אין דראָהיטשין. קיין גרויסע ליבשאַפט איז נישט געווען צווישן די ביידע קאָנקורענטן. קיין בענק זענען נאָך נישט געווען אין שטעטל, האָט מען דאָס געלט געהאַלטן אין שעניק. האָט געטראָפֿן, אַז מען האָט ביי אברהמטשען אַרויסגענבעט עטלעכע הונדערט רובל.

דאָס שטעטל האָט געהאַט וועגן וואָס צו רעדן. אַז לייזער האָט געטראָפן אברהמטשען אין בית־המדרש, האָט ער אים געזאָגט:

— אברהמטשע, זאָלסט זיך גאָרנישט זאָרגן.

— פאַרוואָס עפּעס זאָל איך זיך נישט זאָרגן?

— ווייל דאָס האַרץ איז מיר גרינג... — האָט אים לייזער געענטפערט.

חיים־ראובן האָט געהערט צו די אַלטע דראָהיטשינער בעלי־בתים. אַ שוועכער ייד געווען, אַ קפּדן. בעתן לייענען די תורה שבת אין בית־המדרש, האָט מען ביי זיין טיש נישט געטאָרט אַ וואָרט אַרויסרעדן. ווי אַ ייד אַ פּיקח, האָט מען אים נישט באַדאַרפט לייגן אַ פינגער אין מויל אַריין, אָדער אונטערזאָגן וואָס ער דאַרף רעדן. איין מאָל האָט ער זיך איבערגעווערטלט מיט אַ ייד, וועלכער האָט אים אַן עוולה געטאָן:

— אַז דו ביסט אַ „משלם רעה תחת טובה", פאָר אַ טובה וואַרפסטו אַ שטיין — ווייס איך. כ׳קען זיך אָבער נישט דערמאָנען, כ׳זאָל דיר האָבן ווען אַ טובה געטאָן...

יג

וואָס מען זאָל נישט רעדן — זאָגן ווייבער — מוז אַרויפקומען אויפן טויט... מיט עטלעכע יאָר צוריק בין איך מיט מיין פרוי געגאַנגען אין ניו־יאָרק אויף קבר־אבות פּוז מיין שוועסטער, ר׳ חיים ליכטנשטיין ע״ה, אברהם־מאירס איידעם. ער ליגט אויפן בית־קברות פון די סלאָנימער חסידים. האָב איך באַמערקט, אַז נעבן מיין שוועסטערס מצבה איז צוגעקומען אַ נייע מצבה — פון שמעון כלאָוונעס...

מערקווירדיק, ווי די צייט שפּילט זיך מיט אונדז. ביים לעבן זענען זיי ביידע געווען שכנים אין דראָהיטשין. דער שטורעם פון די געשעענישן האָט זיי פאַרטראָגן קיין אַמעריקע — און איצט שלאָפן זיי בשכנות, אין אייביקער רו, אויפן ניו־יאָרקער בית־עלמין...

☆ ☆ ☆

גרשון לעוו / ניו־יאָרק

די חברה קדישא און בית־הקברות

אַ לאַנגע צייט איז דאָס שטעטל געווען אָן אַ בית־הקברות. די נפטרים זענען געבראַכט געווארן צו קבורה אין סעמיאַטיטש. פאַר דער קליינער קהילה איז עס געווען אַ גרויסע שווערקייט און לאָסט צו זיין אָנגעוויזן אויפן חסד פון דער סעמיאַטיטשער קהילה. די קהילה האָט דעמאָלט באַשלאָסן צו קויפן אַ שטח ערד פאַר אַ בית־הקברות. אַ דאַנק

אייניקע אָנגעזעענע יידן, איז געקויפט געוואָרן אַ פּלאַץ אונטער דער שטאָט, צווישן בערג, ביים טייך בוג.

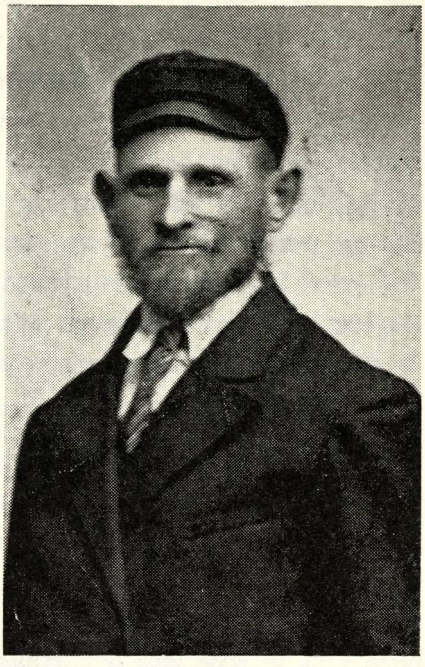

יוסף בלושטיין ז״ל —
צווייטער גבאי פון דער חברה קדישא

מען האָט דעם פּלאַץ אַרומגעצוימט, אויפגעבויט ביים אַריינגאַנג אַ קליינע גע־ביידע, וואָס האָט געדינט אַלס טהרה־שטיבל.

וועג אַלץ איז פאַרטיק געוואָרן, האָט מען געהיליקט דעם שטח, לויטן יידישן דין און מנהג.

די אָרגאַניזאַטאָרן זענען אויך געווען מיטגלידער פון דער חברה קדישא, און זיי האָבן אויסגעפירט זייער אַרבעט מיט אמונה פון אַ חסד של אמת.

דער צוזאַמענשטעל פון דער חברה קדישא: גבאי — משה־פייוול כווילאָוו־סקי, מיטגלידער — חיים־ראובן דראָגי־טשינסקי, אברהם־מאיר בראָנשטיין, משה יצחק סעמיאַטיצקי, משה־יואל לעוו.

וועג אַלץ איז שוין געווען גרייט און ס׳איז אויסגעקומען קובר צו זיין דעם ערשטן נפטר אויפן אייגענעם בית־עולם, איז אַנטשטאַנען אַ שווער פּראָבלעם.

דער מינהג איז, אַז מען טאָר דעם ערשטן מת נישט לאָזן אַליין ביינאַכט. ס׳איז דעמאָלט געווען ווינטער־צייט, זאָוויערוכעס, שנייען — אַ שטורעמדיק ווינטער. די חברה קדישא האָט באַשטימט, אַז זיי זאָלן גיין לויט דער ריי היטן דאָס קבר. ס׳איז געווען זייער שווער און פיינלעך, אָבער די ערלעכע יידן האָבן נישט געקוקט דערויף און געזאָגט געגאַנגען.

די חברה קדישא האָט אַ לאַנגע צייט אויסגעפירט איר אַרבעט געוויסנהאַפט. מיט דער צייט זענען די חברים געוואָרן עלטער און שוואַכער, האָבן יינגערע געשאָפן אַ נייע חברה, מיט יוסף בלאָשטיין אַלס גבאי. שפּעטער האָבן די סלאָנימער חסידים באַשלאָסן זיך צו באַטייליקן אין דער מצווה און עס זענען צוקאָמפּטירט געוואָרן: ישראל בלאָך, אברהם־חיים צוקערמאַן, ישראל־יצחק סמאָלע, גדליהו לעוו, מרדכי טורנאָווסקי און נאָך חסידים.

דער גבאי פון דער חברה פלעגט באַשטימען, ווער עס זאָל זיך פאַרנעמען לויט דער ריי, בעתן ברענגען צו קבורה.

יאָרן זענען אַוועק. די יידישע קהילה איז חרוב געוואָרן, אירע יידן זענען אין גרעסטן טייל אומגעקומען און נישט זוכה געווען באַגראָבן צו ווערן אויפן הייליקן אָרט. די גע־ציילטע געראַטעוועטע פון אונדזער קהילה האָבן נאָך באַוויזן קובר צו זיין אויפן בית־הקברות די ביינער פון אַ טייל פון די דערשאָסענע אין דער געגנט.

נאָך דעם ווי די שטאָט איז געוואָרן „יודענריין", איז דאָס בית־הקברות פאַרנומען געוואָרן דורך די פּויערים — פאַר זייערע צוועקן. די אָרטיקע באַפעלקערונג, וואָס דער רוב האָט מיטגעהאָלפן די דייטשע רוצחים, האָבן אויך דאָס בית־הקברות ליקווידירט און אַפילו די מתים נישט צורו געלאָזט אין זייער אייביקער רו.

בעסי סטאָצקי / פאַר. שטאַטן

געראַטעוועט צוויי מיידלעך פון שמד

דראָהיטשין איז געלעגן אויפן גרענעץ פון גראָדנער גובערניע מיט פּוילן. הגם עס איז געווען זייער אַ קליין שטעטעלע, וואָס צוזאַמען מיט די קריסטן, זענען ניט געווען קיין גאַנצע 400 פאַמיליעס, דאָך איז אין אַלע רוסישע מאַפּעס דראָהיטשין פאַרצייכנט געווען מיטן נאָמען גאָראָד (שטאָט), בעת שטעט מיט טויזנטער פאַמיליעס, זענען אין די זעלבע מאַפּעס פאַרצייכנט געווען מעסטעטשקאָ (שטעטל). אַ פּנים, אַז אין דער פאַרגאַנ־גענהייט אין דראָהיטשין יאָ געווען אַ גרויסע שטאָט.

אין דראָהיטשין זענען געווען דריי פּוסטע קלויסטערס. איינער פון זיי איז געשטאַנען אין ווינקל פון מאַרק, און זיין פאָדערשטע טייל — אויף דער גאַס, ווו מען פלעגט גיין אין בית־המדרש אַריין.

דער פּוסטער קלויסטער האָט געבילדעט אַ טייל פון דעם גרויסן פּלאַץ, וואָס איז געווען פאַרצוימט פון אַלע זייטן מיט אַ הויכן געמויערטן פּאַרקאַן, ווו קיינער האָט אַהין ניט געקאָנט אַריין קוקן, מען האָט נאָר געזען די שפּיצן פון די פרוכט־ביימער וואָס האָבן אַרויסגעשטאַרצט איבער דעם פּאַרקאַן. אין דער פאָדערשטער זייט איז געווען אַ גרויסער פאַרמאַכטער טויער און אַ קליין זייטיק טירל.

דער הויכער פּוסטער קלויסטער מיטן הויכן פּאַרקאַן אַרום, פלעגן ביינאַכט אָנ־

וואַרפן אַ שרעק אויף די חדר־יינגלעך און זיי האָבן מורא געהאַט צוגיין נאָענט. דאָקעגן בייטאָג פלעגט דאָס אַרויסרופן אַ נייגעריקייט, צו וויסן וואָס קומט דאָרטן פאָר אינעוויניק.

דורכן טויער פלעגט מען אַריינגיין, כדי צו שעפּן וואַסער פון טיפּן ברונעם. דאָס וואַסער פלעגט מען אַרויפציען מיט אַ שווערן עמער, וואָס איז געווען צוגעבונדן צו אַן אייזערנער קייט און מיט אַ ראָד פלעגט מען אַרויפציען דעם שווערן עמער. אינעווייניק פלעגט מען זען גרויסע געמויערטע צווישטאָקיקע הייזער אין דער פאָרם פון אַ ח, אָבער וואָס אין די געמויערטע הייזער און וואָס אין גאָרטן הינטער די הייזער — דאָס איז פאָר יידן געווען אַ סוד. אַהין האָט אַ יידישער פוס ניט געטאָרט זיך אַריינשטעלן.

אין די צווישטאָקיקע הייזער איז געווען אַ רוסישע אינטערנאַט־שול פאָר מיידלעך, אָנגעפירט פון נאָענעס. דאָרטן האָבן זיי אויך געווויינט. די מיידלעך פלעגן קיינמאָל אַליין ניט אַרויסקומען אין גאַס, נאָר אין באַגלייטונג פון אַ נאָנע.

אין דער דאָזיקער מיידל־שול זענען אַמאָל אָנגעקומען לערנען צווויי יידישע מיידלעך פון גראָדנע. פאָר וואָס זיי האָבן דווקא אויסגעקליבן נאָר די דאָזיקע שול צום לערנען — איז פאַרבליבן אַ סוד.

די נאָענעס זענען אַ פּנים זיכער געווען, אַז עס שטייט זיי פאָר צו פאַרדינען דעם ליכטיקן גן־עדן, פאָר דער גרויסער מצווה וואָס זיי וועלן ראַטעווען צווויי פאַרבלאָנדזשעטע נשמות פון דעם פאָלק, וואָס יעזוס אַליין האָט עס פאַרשאָלטן, הלמאי זיי אָנערקענען אים ניט אַלס גאָטס זון. אָבער אַזוי ווי די מיידלעך איז שווער געווען מיט איין מאָל אויסצובייטן דעם טאַטן אין הימל אויף זיין „זון", האָט מען זיי געצוווינגען צו וואַשן אַלע פאָדלאָגעס און נאָך אַזעלכע ארבעטן. איינע פון די מיידלעך, סאָניע האַלפּערין, האָט אין אַ בריוו זיך פאַרקלאָגט פאָר איר טאַטן אין גראָדנע, וואָס מען פאַרלאָנגט פון איר און ווי עס איז איר לאָגע, און געבעטן, אַז מען זאָל זי און איר חברטע אַרויסראַטעווען פון דאָנען. סאָניעס פאָטער איז באַלד געקומען צו פּאָרן זען די טאָכטער. דאָ האָבן די נאָנעס זיך פאָר אים באַקלאָגט, אַז די שילערינס זענען ניט קיין פאָלגעוודיקע און די שטראָף איז נאָר דערפאָר, כדי זיי אויסצובעסערן, צו זיין מער דערציִגענע.

סאָניעס פאָטער האָט דאָס אַלץ אויסגעהערט און אַוועק צום רב, אַן עצה זיך האַלטן מיט אים ווי אַזוי צו ראַטעווען די צווויי מיידלעך פון שמד.

דער רב האָט בסוד גערופן צו זיך עטלעכע יונגע, געזונטע בחורים און מיט זיי האָט ער זיך געעצהט, ווי אַזוי צו ראַטעווען יידישע טעכטער פון שמד. צווישן די בחורים זענען געווען: לאָזער אברהמטשעס (רעזניק), פייוול שייע שוסטערס, מאיר בערל שניידערס, מאָטיסעס צווויי זין, זעליג קאָפּעלושניק, בערקע שוסטער (דראָגיצקי). זיי האָבן אויף זיך גענומען דאָס שטיקל אַרבעט אַדורכצופירן. מען האָט אין געהיים די מיידלעך צו וויסן געגעבן דעם טאָג, ווען זיי זאָלן זיין גרייט. דער פלאַן איז באַשטאַנען אין דעם, אַז נאָך

האַלבער נאַכט, זאָלן זיי זיך אַרויסגנבענען פון זייער צימער און זיך אויסבאַהאַלטן אין פּוסטן קלויסטער אויף די טרעפּ, ווו מען גייט צו די גלאָקן. פון דרויסן זענען צוגעבונדן געווען הויכע לייטערס, וואָס האָבן דערגרייכט ביז צו די פענצטער, ווו עס געפינען זיך די גלאָקן. אייניקע זענען אַריין דורך די פענצטער, ביז צו די טרעפּ, ווו די מיידלעך האָבן אויף זיי געווארט און זיי אַריבערגענומען אויף דער צווייטער זייט. פון דרויסן איז שוין געווען גרייט אַ פור זיי גלייך אָפּצופירן פון דראָהיטשין קיין גראָדנע...

☆ ☆ ☆

חנה שמש / רמת־גן

ב י ת י

לזכר משפחת ר׳ אביעזר שמש ז״ל

להעלות זכרונות מבית אבא־אמא שהיה ואיננו עוד; לחשוב, לדעת, לזכור הכל — האם אפשר?

היכולתי להבין אז, ילדות אפופה אהבה עזה של אמי פייגה? אבי אביעזר ז״ל, החכם והענו, עמל לקיום משפחתו בשקט ובשלוות־נפש. בעל הומור היה, ובמלה רכה ומתאימה ידע לפזר את מצב הרוח הרע של הזולת. כחבר טוב, התענין גם בחברינו אשר אהבוהו והעריצוהו. בעיקר עודד אותנו והרים את רוחנו לאחר מות אמנו עקב מחלה ממושכת. אבא עצמו סבל רבות והתאבל קשות, בסתר, עד שברגע מסוים התוודה שאכן פסקו חייו הנפשיים מיום שהאמא נפרדה מעמנו לעולמים.

כן, כזה היה אבא. נכס יקר שהיה טמון בין כתלי הבית כאגדה שנהרסה ואבדה חיש מהר.

הבית שמר והגן עלינו כחומת מגן. דמיתי כי כוחו יעמוד לו לנצח — אך אש השנאה של חית הטרף הנאצית, מחקה הכל כהרף עין, מבלי להותיר שריד.

בלבנו נותר חלל ריק, דממה צורבת ריחפה סביב. ארבעה אחים ושתי אחיות היינו יחדיו בבית. את כל אחד מאתנו איפיינו תכונות אישיות ונטיות משלו, אך אהבת ההורים היוותה אצלנו דבר משותף.

אחי הבכור, צבי אריה ז״ל, כיהן כרב במחוז ליטא. תלמיד חכם היה וירא שמים,

שהקדיש את ימיו ולילותיו לשקידה בתורה ובידע כללי. בעל לב חם היה ומוח חריף. הוא אף חזה לעתים ברוח הנבואה דברים לעתיד. יעץ לאבא בעניני פרנסה, ואכן, במקרים אלו האירה ההצלחה פניה לאבינו.

משפחת שאמאס ז"ל

אנו, הילדים, הערצנו את אחינו ושמענו בקולו כצו וחוק קדוש, והוא, אהב את כולנו אהבת נפש בדרכו שלו. עתה, בכבוד רב (אז — בגאווה), עלי לציין, כי אני רכשתי את לבו כליל, אולי בזכות היותי הבת הצעירה בביתנו. בערבי החורף הקרים והארוכים היה מושיבני על ברכיו, ומשמיע באזני מעללי גבורה מרתקים מההיסטוריה של עמנו. ואני, אחוזת התפעלות, הייתי מפליגה בדמיוני לאותם המקומות שבהם אירעו הפלאים כבאגדה. לכשהתבגרתי, זכיתי בלימוד פרקי תנ"ך מפיו. זכור לי צערו של אחי על כי לא נולדתי ילד (לדעתו, היה בכך הפסד רב לעתיד).

כאילו אירע הדבר רק אתמול, אחי יושב ומזמר ניגונים שקטים ומסתלסלים בחצות הליל. את המסכתות "בבא בתרא" או "בבא מציאה" לא יכול היה אפילו השטן היטלר לעקור מלבו. עדיין מהדהד ומצטלצל באזני הניגון עם חשכת הליל. שומעת אני אותו עולה ממרחקים, מהעיירה הקטנה השכולה והמיותמת, ומביתי — ככל הבתים שהוחרבו.

אחי השני, חיים ז"ל, היה טוב לב, צנוע בהליכותיו והצטיין ביושרו, בנדיבותו ובמסירותו. תמיד היה נכון לעזור לזולת בכל. אחי אברהם, נאה המראה והנפש, החכם

וישר הלב, המשכיל ובר הדעת, היקנה תורה וידע לנערים רבים בעירתנו כמורה פרטי. היה בעל שיחה, ומתקדם בהשקפותיו. ידידותו קסמה לי, וחברותו עודדתני ותרמה רבות להגברת בטחוני העצמי. התגאתי בו, כי גילה תמיד סובלנות, הבנה וכבוד לכל אדם.

תכונותיו ואפיו יצרו סביבו יחס של הבנה ואמונה באדם. הייתי גאה בו ותקוות רבות תלינו בו — אך מכל זה נשאר רק להגיד — יהי זכרו ברוך!

אחי מרדכי ז"ל, יפה התואר, בעל עיני התכלת ותלתלי הזהב, כבש בקול זמרתו את לבי. פתיל חייו כבה, עוד בהיותו צעיר, בין גלי הנהר בוג.

ולבסוף, אחותי חיה, טובת הלב, היפה והצנועה. היתה עדינת נפש, שקטה, פעילה ומעשית. דאגה לכל צרכי הבית במסירות וברצון שאיפיינו אותה.

היו בית, הורים, אחים ואחות יקרים — ואינם עוד. אך זכרו של כל אחד — שמור וקיים במחשבתי. דמותם חרותה בחדרי לבי, כל עוד הוא יפעם.

לא יישכח זכרם הקדוש.

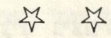

צביה דמבסקי / גבעתיים

„השומר־הצעיר" וביתי

קטנה ונדחת היתה עיירתנו, רחוקה ממרכזי תרבות ומהווי כרכים גדולים, אך מצויינת בנוער יהודי ער, תוסס ופעיל. בכל מאודו ביקש נוער זה להתעלות מעל לאפרו־ריות של חיי עיירה קטנה, לברוח ממציאותה המנוונת והדלה והשקועה תמיד במאבק על קיומה ובדאגות פרנסה.

לא ייפלא איפא, כי בשורת הציונות, העליה וההגשמה העצמית, כבשה לבבות רבים, שחיפשו מסגרת להגשמת חלומותיהם. אף „השומר־הצעיר" בדרוהיצ'ין הוקם על ידי צעירים שלא השלימו עם המציאות של חיי בטלה והשפלה, והציבו לעצמם אתגרים ושאיפות חדשות. ואכן עם הקמת קן "השומר־הצעיר", החלו רוחות חדשות לנשוב בעיירה. חיים צעירים, רעננים ומלאי־און החלו מפכים בה. תחילה החלו הנערים

להתאסף בקן, לארגן קורסים ללימוד השפה העברית, הוקם חוג לתנ"ך בהדרכתו של יוסף־לייבל לווין, נתארגנה הפעילות למען הקרן־הקיימת וב„החלוץ". אך בכל אלה לא סגי לנער ונערה צעירים, כי מלאי שמחת חיים היו.

התארגנו פעולות צופיות, טיולים בחיק הטבע, מסיבות בצל היער, ריקודים ושירים. כל אלה הפיחו רוח חיים חדשים בקרב הנוער, תקוות חדשות מלאו את לבו וקומתו נזדקפה. הוא האמין כי נכונו לו חיים יפים וערכים חדשים בארץ חלומותיו — ארץ־ישראל.

אך רובם לא זכו. רק מתי־מספר קיבלו סרטיפיקאט והגיעו לחוף מבטחים ורובם לשווא התדפקו על שערי הארץ הנעולים.

נותרנו מעטים מבני עיירתנו, שהצליחו למלט נפשם מהמוקד שערך הרוצח הגרמני לקהילתנו ולכל בית ישראל על אדמת פולין. דואב הלב על חיי רבבות ומיליונים צעירים שנעקרו ונגדעו בראשית ליבלובם.

ביגון ובאבל נזכרם לעדי־עד.

*

שנים חלפו מאז הושמדה קהילת יהודי דרוהיצ'ין והפצעים בלב טרם הגלידו. והם לא יגלידו לעולם. אך מבעד תמרות העשן של בית ישראל בפולין, רואה אני את בית־אבי, כפי שעזבתיו לפני כשלושים שנה. לנגד עיני ניצבים דמויותיהם היקרות של אבי, אמי, אחי ואחיותי וכל בני משפחתי שניספו במבול הדמים. אחי ואחיותי היו בני גילים

השכבה הצעירה בקן, עם ראשי הקבוצות

„די יונגע שיכט" אין קן „השומר הצעיר", מיט די עלטסטע פון די קבוצות

שונים ובשל כך שימש ביתנו אכסנייה לנוער שבעיירה. כאן היו מתאספים חברים וחברות להחליף דעות ורשמים, לשוחח, לתכנן ולארגן מסיבות, טיולים ופעולות שונות. בשעות אלה נשכחו מהלב הדאגות והמצוקות של חיי עיירה, עוני ומחסור ועינינו היו נשואות למרחקים, לארץ רחוקה־קרובה אשר במזרח. לזכותם של הורי ייאמר, כי למרות שהיו בני הדור הקודם, אדוקים במסורתם ובאמונתם, ראו בעין יפה ההתכנסויות הנוער בביתם ולא הפריעו לנו. פגישות אלה היו כעין המשך לפעילות בקן ובתנועה, אך כאן, בבית הורי הוגשה לנו גם גלידה טעימה פירות טריים והשיחה גלשה מנושא לנושא והישיבה בצוותא קירבה והידקה קשרים.

הגיע מועד עלייתי לארץ־ישראל ודמות הורי וכל בני משפחתי מלוות אותי בכל אשר אפנה. לא אשכח לעולם את הורי אשר הושיטו לי כל עזרה לפני עלותי ארצה, את אחותי ברשה, שבמשך שנים רבות היתה אחת הפעילות בקן „השומר־הצעיר" ובגלל סיבות משפחתיות נאלצה להישאר בעיירה. לא אשכח את אחותי מאלי, אשר עמדה על סף העלייה ולא זכתה.

נותרנו אך אני ואחותי לאה, אשר אחרי תלאות אין־ספור במחתרת ובבונקרים הגיעה ארצה יחד עם בעלה ובנה.

הורי, ובני משפחתי היקרים! עד יומי האחרון אשא אתכם בלבי הכואב!

מענדל בן ברוך רעזניק / רמת־גן

די דערוואַכונג פון דער דראָהיטשינער יוגנט

האָרט ביים בוג, אויף אַ הויכן באַרג, האָט זיך געפונען מיין געבורט־שטעטל דראָ־היטשין, מיט אירע נאַטור־שיינקייטן.

צווישן זאַכן זאָגן עדות וועגן איר אַמאָליקער פראַכט און היסטאָרישן־רייכער פאַרגאַנ־גענהייט: דער נאָמען „גראָד", וואָס האָט צו יענער צייט באַדייט אַ יחוסדיקן אָפשטאַם, און די אַלטע קלויסטערס, די אונטערערדישע טונעלן, וועלכע האָבן פאַראינטערעסירט פיל אַרכעאָלאָגן.

אַזוי ווי אַלע שטעט אין פוילן, האָט זיך אויך דאָרט געפירט אַ טראַדיציאָנעל, רע־ליגיעז־יידיש און געזעלשאַפטלעך לעבן.

ניט געקוקט אויף דער קליינער צאָל יידן אין שטעטל, זענען ביי אונדז געווען חסידים מכל המינים: סלאָנימער, ראַדזינער, קאָברינער און גערער. געווען אויך מתנג־דים, וועלכע האָבן לרוב געדאַווענט אין אַלטן בית־המדרש.

דראָהיטשין האָט געהאַט אַ רב, צווישן שוחטים, וועד שמועסט מלמדים — אויף יעדע צען קינדער איז געווען איין מלמד. אויך שניידערס, שוסטערס, שטעפערס, סטאָליאַרעס אוך בעקערס. געווען אויך סוחרים — קליינע און גרויסע, דאָרפסגייער, קצבים, צווישן קאָ־וואַליעס.

אָבער ניט אַלע יידן האָבן געהאַט פרנסה. דאָס לעבן איז געווען שווער.

די הויפט־פרנסה איז געווען פון די פויערים פון דער סביבה. בעתן מאָנטיקדיקן מאַרק־טאָג פלעגן די הענדלער זיך אויסשטעלן מיט זייערע סטראַגאַנעס אויפן פירקאָנטיקן מאַרק־פלאַץ. דעם ערשטן פלאַץ האָבן פאַרנומען די שוסטערס מיט זייער סחורה: יחיאל שוסטער — אַ געל־בערדיק יידל מיט זיינע זין: שלמה שוסטער — אַ הויכער, מיט שוואַרצע וואָנסן ווי אַ רוסישער קאָזאַק און אַן אויסשפראַך פון אַן אויסגעדינטן צאַרישן סאָלדאַט; שאָלקע שוסטער, בנימינקע שוסטער און אַנדערע. יעדער רופט אויס זיין סחורה און שלעפט דעם פויער צו זיך.

און די קרעמער אין די געוועלבער זענען קיין קונים ניט געקומען, זענען זיי גע־שטאַנען אין די טירן און אָבסערווירט ביי וועמען דער פויער קויפט און אַ קנאה־געפיל האָט זיך געזען אויף זייערע פנימער.

אַזוי האָט זיך די קליינע קהילה געלעבט אין איר באַשרענקטקייט. וועז עס פלעגט

וועלכער משפחה פעלן געלט צו מאַכן שבת, זענען שוין געווען גוטע יידן, וועלכע האָבן באַזאָרגט מיט אַלעם נייטיקן אויף שבת.

ווען דער שבת קודש האָט זיך אָנגעהויבן, איז אַלץ אין שטעטל אָפּגעשלאָסן געווארן, אַ פייערלעכע שטילקייט האָט געהערשט. די פּויערים זענען פֿאַרשווינדן, די רעדער פון וועגענער האָבן ניט געקלאַפּט איבערן ברוק, יידן זענען רויק און שלוהדיק געגאַנגען אין זייערע שבתדיקע מלבושים דאַוונען אין די שטיבלעך.

פון צייט צו צייט האָט דאָס שטעטל אויפגעברויזט מיט אַ קליינער מחלוקת איבער אַ שמש, אַ גבאי, אַ שוחט — און די הייסע וויכוחים האָבן אַריינגעברענגט אויפלעבונג.

אין יאָר 1919 האָבן זיך פאַרזאַמלט אַ גרופּע בחורים אין הויז פון הערשל רעזניק און באַשלאָסן צו שאַפן אַ ביבליאָטעק פאַר דער יוגנט. מ׳האָט אויסגעקליבן אַ פאַרוואַלטונג. ס׳איז אויך באַשלאָסן געווארן אַריינצוציען די יוגנט אין דער ציוניסטישער אָרגאַניזאַציע.

די שפּעטערדיקע באַראַטונגען און פאַרזאַמלונגען זענען פאָרגעקומען אונטער דער שטאָט, אינעם וועלדל „קאָזעראָווקע", וויל די עלטערן זענען געווען קעגן אונדזער אָרבעט און מיר האָבן אַלץ געמוזט טאָן אין געהיים.

אויף מיין איניציאַטיוו איז געשאַפן געווארן אַ דראַמאַטישער קרייז, כדי די הכנסות פון די פאָרשטעלונגען זאָלן פאַרווענדט ווערן לטובת דער וויטערדיקער אַנטוויקלונג פון דער ביבליאָטעק. די ערשטע פאָרשטעלונג, פון שלום עליכם, איז אַדורך מיט גרויס דערפאָלג. געשפּילט האָבן מיר אין דער אַלטער שאָפּע פון די פייערלעשער. בעת דאָס פּובליקום האָט אַפּלאָדירט די שפּילער, האָבן איינצלנע חסידים אַליאַרמירט דאָס גאַנצע רעליגיעזע יידנטום אין שטעטל מיטן אויסגעשריי: „אַ פייער פון אַפּיקורסות ברענט אין שטעטל, מען מוז עס לעשן".

צו ביסלעך האָבן זיי זיך צוגעווויינט צו דער ווירקלעכקייט און אויפגעהערט צו שטערן אונדזער טעטיקייט.

אַ דאַנק די הכנסות פון די פאָרשטעלונגען, איז די ביבליאָטעק באַרייכערט געווארן מיט די נייעסטע ביכער און דער אינטערעס פון דער יוגנט צו לייענען און לערנען איז כסדר געשטיגן.

שוין אַ צייט פריער האָט אין שטעטל עקזיסטירט אַ ביבליאָטעק אין אַ קלענערן פאַרנעם. דאָרט זענען געווען ביכער, פאַרבליבענע פון די ערשטע משכילים אין שטעטל, וועלכע האָבן דאָ געווויינט נאָך פאַר דער ערשטער וועלט־מלחמה. מיר האָבן די ביידע ביבליאָטעקן פאַריניקט, מיט אַ גרויסן אויסוואָל פון ביכער אין אַן אייגענעם לאָקאַל.

אין די מוחות פון דער יוגנט זענען רייף געווארן פאַרשידענע אידעען, שטרעבונגען און טרוימען וועגן אַ פריי, יידיש־נאַציאָנאַל לעבן.

די ערשטע געשאַפענע יידישע יוגנט־אָרגאַניזאַציע אין שטעטל איז געווען דער

„החלוץ הצעיר"

„השומר הצעיר". שפּעטער איז אויך מיין איניציאַטיוו אַרגאַניזירט געוואָרן דער „החלוץ". זיין לאָזונג איז געווען: צוגרייטן די יוגנט, פיזיש און גייסטיק, צו עלייה קיין ארץ־ישראל. ניט וויט פון שטעטל זענען געשאַפן געוואָרן צוויי הכשרה־פונקטן. דאָרט זענען אויך איינגעאָרדנט געוואָרן חברים דורך דעם מרכז החלוץ. די הכשרה־פונקטן זענען שפּעטער איינגעשלאָסן געוואָרן אינעם לאַנד־קיבוץ „שחריה".

אונדזער יוגנט האָט פיל געגאָסן און געלערנט פון די הכשרה־פונקטן, וווּ עס זענען געווען אַ סך קולטורעלע כוחות.

די ערשטע חברים פון אונדזער הכשרה־פונקט, וועלכע זענען באַשטעטיקט געוואָרן עולה צו זיין קיין ארץ־ישראל, זענען געווען: צבי דראָגיצקי ז"ל און חנה עדעלמאַן (די טאָכטער פון בערל וואַטשיאַזש), וועלכע לעבט מיט איר משפּחה אין ישראל.

אין אַ קורצער צייט שפּעטער איז אויך געשאַפן געוואָרן דער „החלוץ הצעיר", וועלכער האָט געגעבן אַ שטויס די חלוצישע דערציונג אויף אַ וויטערדיקן עטאַפּ פון הכשרה און עלייה.

די ביידע גרופּן, צוזאַמען מיטן „השומר הצעיר", האָבן געפירט אַ קולטורעל־נאַציאָנאַלע אַרבעט. זיי האָבן געזאַמלט געלט פאַר די נאַציאָנאַלע פאָנדן, דערצויגן פּיאָנערן־קעמפּער פאַר דער מדינה, וועלכע איז דעמאָלט געווען ניט מער ווי אַ חלום פון פאַנאַטיקער און אוטאָפּיסטן.

זיי האָבן אָבער דערלעבט צו זען די מדינת ישראל, לויט זייערע אידעאַלן און באַגריפן.

☆ ☆ ☆

מרים קליגר

בדרך לעיירה

שנת 1936, שנת עלייתי ארצה.

יום 29.3. נפרדתי מבני עיירתנו דרוהיטשין. שמחה ועצב מהולים היו יחדיו. שמחה לי, וצער בלב הנשארים בעיירה, עמם ביליתי את שנותי היפות בבית־הספר, בתנועת־הנוער ויחד חונכנו לקראת חיים בעלי ערכים חדשים. דרכנו לא היתה קלה, והמכשולים בה היו רבים, אך אנו ידענו להתגבר עליהם למרות הכל. לא פעם הוכרחנו להלחם

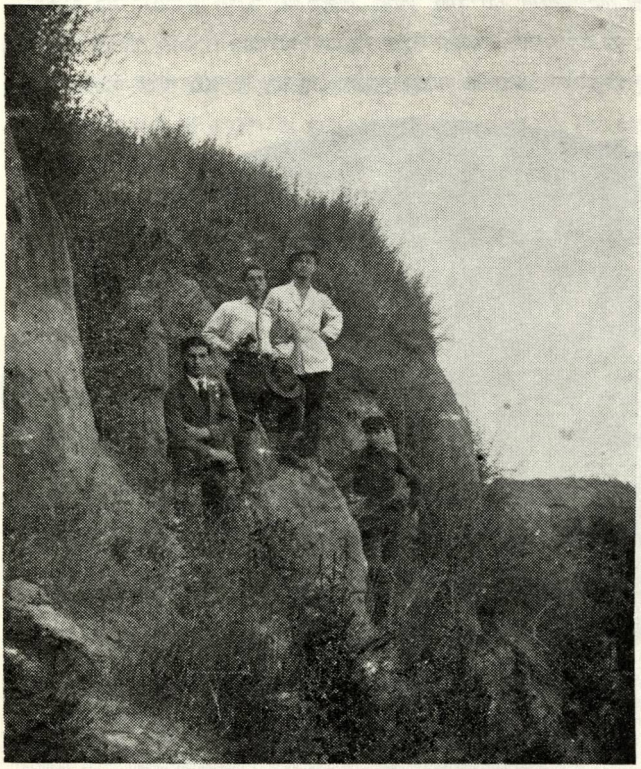

הרשל בלוך, איסר ביס־טרין והאחים זוכמן — ליד המעבר בתוך ההר על שפת הנהר בוג

הערשל בלאָך, איסר ביסטרין און די ברי־דער זוכמאַן — ביים דורכגאַנג אינעם באַרג אויפן ברעג פון טייך בוג

בהשקפות הורינו. בכל פעולה, יציאה לטיול או מחנה קיץ היינו נאבקים עמם קשות כדי להשיג את מטרתנו.

השקט ששרר באזורנו העיק עלינו מאוד, ורק ביום בו עזב אחד מאתנו, יצאה העיירה

משלוותה. גאים היינו בעיירתנו הקטנטונת, וביופיה הטבעי העצוב. רוב פעולותינו החינוכיות נעשו בחיק הטבע. ביערות ועל גדות הנהר בוג ערכנו את שיחותינו, טיולינו ומשחקינו. את מחנות הקיץ אהבנו במיוחד. אף אם לא היו בידינו האמצעים לכך, היינו הולכים ברגל מרחק רב כדי להגיע למחנה. צעדנו גאים בגשם שוטף או כשקרני החמה מכות בחוזקה על ראשינו.

מזגנו הסוער, המרץ הרב שבנו, ההווי השקט שבעיירה — הם הם שנתנו לנו את הדחיפה קדימה ואת השאיפה להתקדמות מתמדת בכל תחומים ובכל שטחים.

זוכרת אני היטב את הערב האחרון בו נפרדתי מבני עירנו, שכני, מכרי, חברי וידידי. עברתי על בתי העיירה. והחיים בתוכם, על שמחותיהם ויגונותיהם ידועים ומוכרים לי מאוד. עזבתי אותם בחייהם השקטים והשלווים. לצערנו אינם יותר בין החיים, ומי יודע באיזה יסורים ועינויים הומתו בידי המרצחים הנאצים.

בני דרוהיטשין היקרים, מאות מתוך מיליוני אחינו שהושמדו, אך זכרם לא ימוש מקרבנו.. מצבת הזכרון במרתף השואה אינה הקשר היחיד עם זכרם של אחינו האומללים — בלבו של כל אחד מאתנו נחרטה מצבת זכרון נפרדת — לעולמים.

תלמידים ותלמידות יהודיים בגימנסיה הממלכתית הפולנית
יידישע שילער און שילערינס פון דער פוילישע מלוכהשער גימנאַזיע

שמעתי רבות מפי בני עירנו, הניצולים שהגיעו ארצה, המתארים את דרוהיטשין כשטח ריק מאדם ומבית. קשה להאמין כי אכן הושתקו החיים בעיירה שהפכה לעיי חורבות. הורים, אחים, אחיות, זקנים וילדים יקרים! עינינו דומעות לנצח, מבכות אתכם.

לא נוכל להתנחם. דמותכם ניצבת לנגד עינינו תמיד, דמותכם השופעת חיים עולה בנפשנו. זוכרים אנו את היום המר והגורלי בו השמידה החיה הנאצית את טובי בני עמנו. ידנו האחת כותבת והשניה קומצת אגרוף כרוצה לומר: לזכור, לזכור ולעולם לא לשכוח.

☆ ☆ ☆

הערשל סמאָלע / מאָנטרעאָל

אַ דערמאָנונג

איך וויל דאָ דערציילן אַן עפּיזאָד פון מיין לעבן, ווען איך בין נאָך געווען אַ בחור אין דראָהיטשין.

אַלס חבר פון „השומר הצעיר", האָב איך געזומען אַן אַקטיוון אָנטייל אין אַלע אַר־בעטן פון דער אָרגאַניזאַציע און גלייכצייטיק... געשטרעבט צו ווערן אַ ביזנעסמאַן. איך האָב זיך געבאָרגט געלט, געזומען האַנדלען. אַלט בין איך דעמאָלט געווען 17 יאָר.

אַ מאָל בין איך אַוועק מיט מיין ראָווער צום פּריץ ניט ווייט פון דראַזשניעווע און ביי אים געקויפט 300 מעטער האָלץ און 200 פונט בלעטער צו שניידן טאַבאַק. אַ פּאָר טעג שפּעטער, דאָנערשטיק, בין איך געגאַנגען צום פּריץ זאָגן, ער זאָל מיר שיקן די סחורה. ווען איך בין צוגעקומען צו דעם דראַזשניעווער מילנערס בריק, איז דאָרט גע־שטאַנען אַ פּוילישער אָפּיציר און אָבסערווירט די געגנט, כדי אויסצוואַרבעטן אַ מאַפּע

קן „השומר הצעיר"

פֿאַרן מיליטער. דער אָפּיציר, אַ קאַפּיטאַן, האָט מיך דערזען, באַפּוילן שטיין בלייבן און אויפהייבן די הענט אין דער הייך. ער איז צו מיר צוגעגאַנגען, באַזוכט און געפונען וועג־סימנים, מיט וועלכע עס באַנוצן זיך סקויטן. אַ טאָג פריער בין איך מיט חברים פון „השומר הצעיר" געגאַנגען אין קאָזעראָווקער וואַלד און געלערנט ווי אַזוי ניט צו פֿאַר־לירן זיך אין וואַלד, מיט דער הילף פון סימנים. דער קאַפּיטאַן האָט מיך אָנגענומען אַלס שפּיאָן, אָנגעהויבן שלאָגן און קאָפּען אָן רחמנות. אָבער דאָס האָט אים נאָך ניט באַפּרי־דיקט. ער האָט מיר צוגעבינדן ביידע הענט צום וואָגן און געשמיסן מיט דער לאַנגער בייטש. אַזוי בין איך געלאָפֿן 4 וויאָרסט — פון דראָזשניעווע ביז דראָהיטשין. עטלעכע מאָל איז ער ספּעציעל געפֿאָרן שנעל און מיך געשלעפּט אויף דער ערד.

אין דראָהיטשין האָט ער מיך אָפּגעפֿירט אויף דער פּאָליציי. גלייך זענען געקומען אַהין פּישל ביניש, דער קאַזיאָנער רב, אברהם־חיים צוקערמאַן און נאָך עטלעכע בעלי־הבתים, וועלכע האָבן פֿאַר מיר גאַראַנטירט, אַז איך בין ניט קיין שפּיאָן. אָבער קיין שום זאך האָט ניט געהאָלפֿן.

וועז דער קאָמענדאַנט האָט מיך געוואָלט פֿאַרשפּאַרן אין אַרעסט, האָט מיין פֿאָטער, ישראלקע, אברהם־חיים און פישל ביניש אונטערגעשריבן, אַז איך וועל ניט אַנטלויפֿן. דערפֿאַר האָט דער קאָמענדאַנט מיך געלאָזט שלאָפֿן אין אַ צימער אויף דער פּאָליציי־סטאַציע. פרייטיק גאַנץ פרי האָט מיין פֿאָטער מיר געבראַכט אַנדערע קליידער איך זאָל זיך איבערטאָן, וויל מען האָט זיך געגרייט מיך איבערצופירן אין דער וואַרשעווער ציטאַ־דעל. מיר איז דעמאָלט געקומען אויפן געדאַנק צו בעטן מיין פֿאָטער, ער זאָל מיר ברענ־גען דאָס בוך וועגן סקויטינג. וועז איך האָב באַקומען דאָס בוך, האָב איך עס געוויזן דעם פּאָליציי־קאָמענדאַנט. ער האָט באַלד טעלעפֿאָנירט קיין וואַרשע און איבערגעגעבן פון וואָנען איך האָב די צייכנס אויסגעשריבן. מען האָט מיך טאַקע באַפֿרייט.

וועז איך בין געזעסן אין דער קאָמענדאַנטור, האָבן אַלע חברים פֿאַרניכטעט זייערע ביכער. זיי האָבן מורא געהאַט, אַז מען וועט זיי אויך אַרעסטירן.

אַזוי האָב איך נאָך אין יאָר 1922 פֿאַרזוכט קלעפּ פון אַ פּוילישן אַנטיסעמיט. וואָר איז געווען דער קאַפּיטאַן? ער איז אַרומגעפֿאָרן אין שעדלעצער געגנט מאַכן מאַפּעס פֿאַרן פּוילישן מיליטער, וווּ ער האָט אויפן וועג געטראָפֿן יידן, האָט ער זיי געשלאָגן, געפּיי־ניקט. נעבן וועגראָווע האָט ער צעשלאָגן אַ יד, איז קעגן אים אַריינגעטראָגן געוואָרן אָן אָנקלאָגע. מען האָט אויסגעפֿאָרשט אַלע זיינע פֿאַרברעכנס און בסוף אים געשטעלט פֿאַר אַ גערעכט. וועז דער משפּט האָט געדאַרפט פֿאַרקומען, איז ביינאַכט צו אונדז געקו־מען אַ זעלנער, אָנגעקלאָפּט אין פענצטער און מיך געבעטן צו פֿאַרן עדות זאָגן קעגן אים. ער האָט אויך געדאַרפט זיין אָן עדות. נאָר וואָר האָט געוואָלט זיך לאָזן קאָסטן געלט? אַזוי האָבן איך דאָס אַלץ איבערגעלאָזט...

☆ ☆ ☆

משה צור / רמת־גן

בשתי מלחמות־עולם

1914 — 1918

ביום קיץ הדור ונאה, בחודש אוגוסט 1914, בהיותי ילד כבן שבע שנים. בשובי הביתה מה„חדר" לארוחת־הצהריים הקבילו אותי פניהם הקודרות והעצובות של אבא ואמא ועיניהם המושפלות של הילדים. לא כתמול־שלשום היה מצב־הרוח. חושי הילדותי לחש לי כי לא לטובות עלי לצפות היום, שהרי תמיד האירו לי פנים, חקרוני ושאלוני איך עבר עלי היום, מה למדתי ועם מי „התעסקתי" ב„חדר". עתה, בהיסוס, בעוד אגודלי בין שפתי קרבתי אל אמא הסבלנית תמיד ושאלתי:

— אמא, מה קרה היום?

— ילדי הטוב, עוד תדע... — ענתה.

לא החכמתי מתשובתה — ויצאתי לנערים ברחוב, שידעו תמיד כל החדשות. אותה שעה הם היו טרודים בתלישת ברקנים, כדי להטילם הערב, ערב תשעה־באב בזקני היהודים שיבואו לאמר קינות בבית־הכנסת. אמנם, ברחובות כבר הודבקו מודעות גדולות בשפה הרוסית. אך אני הקטן לא הבנתי שפתן. גם מפי הילדים לא למדתי דבר. חזרתי לאמא וביתר תוקף ביקשתי לדעת מדוע אין היום כתמול־שלשום. בעיניים דומעות ענתה אמא:

— הצאר ניקולאי רוצה לקחת את כל האבות למלחמה נגד הגרמנים, כדי שילחמו בהם בחרבות וברובים.

דבריה הפליאו אותי, הרי אצלנו, הילדים, „מלחמה" היא בדרך־כלל „שמחה" גדולה. כאשר „פורצת מלחמה" בין הנערים עיקר דאגתי נתונה להשגת „חתיכת" רובה או חרב כדי שישתפוני במלחמה. והנה, בשל כך בוכה אמא...

שוב רצתי החוצה, פני המבוגרים היו מודאגים ועצובים, השיחות מתנהלות בלחש ולאחריהן פונה איש־איש לדרכו. לאזני הגיעו קטעי שיחות בלבד. אמר אחד:

— רוסיה גדולה היא ולצאר ניקולאי יש הרבה חיילים והרבה תותחים. השמעת? יאנקל נלקח למלחמה ובבית השאיר אשה ושישה ילדים.

חזרתי הביתה ושאלתי את אמא:

— גם את אבא יקחו למלחמה?

אמא מלטפת ראשי ועונה:

— לא ילדי, אבא ישאר אתנו.

למחרת היום חסרו ילדים רבים ב„חדר", כי אבותיהם יצאו למלחמה. גם הלימודים טעמם פג. הילדים שוחחו רק על המלחמה, סיפרו סיפורים, ששמעו מפי הגדולים. הרגשה היתה לכולנו כי בין־לילה גדלנו, התבגרנו והחכמנו יותר. בשובי הביתה לא הרפתי מאמא וביקשתי לשמוע מפיה עוד ועוד על מלחמות, מלכים, נצחונות ותבוסות. אותו ערב היתה אמא רכונה על מיטתי והעירה לאבא, כי חוששת היא לבריאותי...

*

בעיירה החלו לדבר על קרבות עזים בחזיתות. מדי פעם יצאו מדרוהיטשין טראנס־פורטים של מגוייסים, שהיו מלווים בכי ואיחולים לשובם בשלום. עברו ימים ובעיירה החלו להופיע בני־העיר במדי חיילים; פצועים, חיילים בחופשה או אלה ששוחררו כליל משירות צבאי. הילדים היו מלאי התפעלות מהחרב, בה היכו בגרמנים, מהסמל הצבאי שעל הכובע ומהפס האדום התפור על מכנסי החיילים.

הכל היו צמאי ידיעות על אודות החזית. אפילו היהודים המסורתיים ביותר החלו לקרוא עתונים. הנושא היחידי בבית־הכנסת בין תפילות מנחה־מעריב היתה — החזית. כמובן, שגם הנערים גילו עניין רב במתרחש בשדות הקרב. בכיס מכנסי נשאתי את תמונתו של הקיסר וילהלם בעל קסדת הפלדה והשיפוד, שנגזרה מעתון. אחרים היו חסידי הצאר ניקולאי, ומפקדיו ונשאו אתם את תמונותיהם ותמונות הגנרלים הרוסיים. ויכוח היה נטוש ביניהם מי מהם חזק יותר, גיבור יותר.

חלפו ימים, שבועות וחודשים. בבית בו יצא האב או הבן למלחמה שררה עצבות ואלו הפטורים משירות לצאר ניקולאי היו טרודים בדאגות פרנסה, שמעולם לא היתה בשפע.

לפתע — בהלה אחזה את העיירה. החזית הולכת וקרבה לדרוהיטשין. רעם התותחים כבר נשמע היטב בעיר. צבאות הצאר נסוגים, אבידותיהם כבדות, מפלותיהם רבות. כיכר־השוק התמלאה חיילים, סוסים, תותחים ואהלים. נחים קמעה — וממשיכים בדרכם, כדי לפנות מקומם ליחידות צבא אחרות הנסוגות. מפלה רודפת אחת את השניה.

*

בשלהי שנת 1915 הופיעו זרים בעיירה ובידיהם אתים ומעדרים. הם גוייסו מכפרי הסביבה, לחפור חפירות לאורך הבוג. דרוהיטשין נועדה להיות קו הגנה חשוב של הצבא הרוסי. החפירות הארוכות והמתפתלות הטילו פחד על כולם. אולם הצרה החלה כאשר החיילים הנסוגים בהגיעם לדרוהיטשין החלו לשדוד רכוש יהודי, התנפלו על חנויות ובתים פרטיים. בעיר שלטו הקוזאקים. גם אנו כובדנו בביקור ונטלו איתם ממתקים ומצרכי מזון רבים. בשעת מעשה נוכחתי לדעת כי אלה מעולם לא למדו ב„חדר" ולא

שננו את הדיברה „לא תגנוב", שהרי אילו ידעו את עשרת הדברות לא היו לוקחים דבר בלי רשות הבעלים. תוך כדי כך ניצבה בפתח הדלת שכנתנו הצעירה, לפי לבושה אפשר היה לשער כי נמלטה הישר ממיטתה וסיפרה לאמא, כי הקוזאקים התנפלו עליה בשנתה וביקשה מחסה בביתנו. כעבור שעה קלה שוב נשמעה נקישה בדלת ואבא הופיע. זה עתה חזר מנסיעה ארוכה ברוסיה ולשמחתנו לא היה קץ. עם אבא אנו בטוחים יותר, שלווים יותר. הוא סיפר כי במאמצים רבים הצליח לחזור הביתה, הדרכים משובשות וגם כלי התחבורה נעלמו. החלטנו לעזוב את דרוהיטשין, כי החזית הולכת וקרבה.

למחרת יצא אבא לשכור עגלות לפינויינו. אך בין כה לכה פרצו חיילים אחדים לחנותו של הדוד וולוול והחלו לשדוד כל אשר בה. אולם הפעם הם נתקלו בהתנגדות בנו, הבחור ספג מכות נאמנות ופצוע גורש לרחוב. קצין שעבר במקרה שאל אותו לסיבת בכיו והוא שפך לפניו את מר ליבו. הקצין לא אמר דבר, הוציא אקדחו וירה בחייל. הייתי עד־ראייה לדבר וזו הפעם הראשונה הבינותי מלחמה מהי ומוות מהו.

כאשר אבא חזר והעגלות עמדו מוכנות להסיענו, התחפש הבחור בבגדי אשה ויחד אתנו עזב את העיירה. לקחנו עמנו ספרים, כלי מטבח וכלי מיטה. השאר — הפקרנו. נסענו לכיוון סימייטיץ׳ וכך החלו נדודינו. הדרך היתה מלאה יחידות צבא נסוגות וחיילים בודדים שנותקו מגדודיהם. בדי עמל הגענו לסימייטיץ׳, והתאכסנו בבית מכרנו.

גם עיירה זו היתה אחוזה פחד ומבוכה. גם כאן החיילים שודדים והיריות תוכפות וקרבות. נופלים קורבנות יהודיים. כל יריה מלווה בקריאת „שמע ישראל!" יהודים אומרים תהילים ומייחלים למרומים כי הכל יחלוף בשלום. פעמים רבות נפדים ברובלים אחדים ובפחד בלבד.

כך נמשך המצב ימים אחדים, עד שבאחד הלילות שמענו כי מהומה רבה קמה ברחוב, יריות מהדהדות וקריאות רמות — „הורא!" ושוב השתרר שקט. הגרמנים הופיעו בסימייטיץ׳.

*

לעומת ימי התוהו ובוהו האחרונים של השלטון הרוסי, קיבלו היהודים את הגרמנים כגואלים. ואכן השליט החדש פקד מיד לאסוף את כל גוויות המומתים מהרחובות, השליט סדר ציבורי בסימייטיץ׳ והביזה נפסקה. לאור המצב החדש החלטנו לחזור לדרוהיטשין.

בעיירה לא נפלו קרבנות אולם הרוסים עקרו דלתות וחלונות מהבתים ושדדו כל שיכלו. גם ביתנו נהרס. מיד התחלנו להקים הריסותינו.

הנהר בוג נקבע כגבול בין גרמניה לרוסיה. הגרמנים פקדו על כל האוכלוסיה להתייצב מדי כמה ימים בכיכר השוק, שם נרשמים ונחקרים וחוזרים לבתיהם. אולם משהחלו הגרמנים לגייס אנשים לעבודה בשעת ההתיצבות חדלו רבים להופיע בשוק. הבהלה בקרב האוכלוסיה הלכה וגברה, כי האנשים שגוייסו בשעת ההתיצבות, נשלחו לעבודה ליערות ביאלובייז׳.

בדרוהיטשין התארגנה קבוצת מכבי־אש מתנדבים, שקיבלו כל הציוד הדרוש להם וכן בגדים מתאימים. יהודים רבים התנדבו למכבי־האש, שכן בהצטרפם אליהם היו משוחררים מעבודות כפיה. כך הם קיוו. אולם באחד הימים, כאשר הם ערכו תרגילים ואימונים, הופיעו הגרמנים וכולם הובלו ליערות ביילובייז'.

זקנים לא נלקחו לעבודות־כפייה והם התהלכו חופשיים. אולם מה רבה היתה אכזבתם, כאשר באחת השבתות, בעת שעמדו בתפילה בבתי־מדרש תפסום הגרמנים וכלאו אותם במשך כל יום השבת בבניין הגימנסיה. וגם בהיותם עצורים לא חדלו מלאמר פרקי תהילים בתקווה, כי הכל ייגמר בכי טוב. ואכן עם צאת השבת שוחררו היהודים. היה זה מעשה־נקם מצד הגרמנים על התחמקות הנוער היהודי מהתיצבות בשוק. סוף־סוף הגיעו ראשי הקהל לידי הסכם עם השלטונות הגרמניים על מכסה חודשית קבועה של יהודים לעבודות־כפייה וכך פסקה חובת ה„התיצבות" והרישום, והחיים בעיירה שבו לתיקנם.

האוכלוסיה היהודית התפרנסה בימים ההם מהברחה, סחר־סוסים ומייצור ביתי של סיגריות וי"ש. המבריחים היו נוסעים לביאליסטוק ובפחי־נפט היו מביאים משם מוצרים שונים ובבתים היו מייצרים „סאמוגון".

מאוחר יותר היו הגרמנים חוטפים אף נשים ונערות יהודיות לעבודות שונות, דבר שעורר זעם ומורת־רוח רבה בין יהודי העיירה. זוכרני כי את אחותי הבכירה הסתירו במקום בלי אוויר לנשימה, עד שסודרה לעבודה במחלבה, שם עבדה עבודת פרך, אך זכתה לישון בבית בשלווה.

מזמן לזמן הוציאו הגרמנים צווים שונים שפגעו בעיקר באוכלוסיה היהודית. לא בלב קל מסרו עקרות־הבית היהודיות את כלי הנחושת — מחבתות, סירים, פמוטים, ידיות, חנוכיות וכו' — ששלטונות הכיבוש הגרמניים החרימו לצרכי ייצור הנשק שלהם. כיצד תוכל אשה יהודיה להפרד מסיר וממחבת אותם קיבלה בירושה מדור־דור, בהם בישלה דגי־שבת ומטעמים אחרים לכבוד יום זה וחגי ישראל האחרים? אך זו היתה גזרת הגוי ואיצטבות המטבח התרוקנו מכל כלי הנחושת. אף זאת, אסור היה לאפות דברי מאפה מקמח לבן וכיצד תעמוד אשה כשרה וחסודה בגזרה זו ולא תכין חלות לשבת מקמח לבן? הן לא יעלה על דעתה של אם יהודיה לאפות חלות מקמח שיפון? אמא שלי מצאה עצה ובעוד מועד הכינה לשבת מציות מקמח לבן ובעומדי ליד המזווה בו היו הן מונחות, נדמה היה לי כי עומד אני בפני אוצר מלכים.

הגרמנים הנהיגו חובת־לימוד בבתי־ספר. גם עלי חלה חובה זו ויחד עם נערים יהודיים אחרים ונוצריים שרנו כולנו בקול „דויטשלאנד, דויטשלאנד איבר אלס..." אולם לא בלבד להשכלתנו דאגו הגרמנים, הם גם ניצלו אותנו, ילדי בית־הספר, למאמץ המלחמתי שלהם. הם הטילו עלינו לתלוש ביער סרפד, לייבשו ולספקו להם. איזה שימוש עשו הגרמנים בעשב זה, נבצר מבנתי להבין.

בעיירה כיהן ראש־עיריה יהודי וכן משטרה יהודית היתה בה, אולם ההתנכלויות

נגד היהודים לא פסקו. באחד הימים הציבו הגרמנים מכונת־קיטור באמצע השוק ופקדו על כל היהודים להביא לחיטוי כל הבגדים, כלי־המיטה והלבנים שלהם. הם אמנם חיטו הכל אך לאחריו לא היו עוד הדברים ראויים לשימוש. אף בנו, הילדים, עמדו להתנכל. הגרמנים הודיעו כי יתקינו משאבת־מים בבור, ששימש לנו למשחקים ובו קשורים היו אגדות וסיפורים רבים. ומה רבה היתה שמחתנו כאשר הוחלט כי את המשאבה יתקינו במקום אחר ואת המים אליה ימשכו מהמעיין בצינורות. לעבודות אלה גייסו את יהודי העיירה שעשו אותן בלא חדווה רבה. אך משהותקנה המשאבה נהנו ממנה הנאה רבה.

*

בניגוד לשלטון הרוסי שאסר כל התאגדות ופעילות ציבורית, התירו הגרמנים להתארגן ולפתח פעילות ציבורית ומפלגתית. ואכן הנוער ניצל יפה האפשרויות שניתנו להם והחלו להתארגן בחוגים ובקבוצות שונות. אף חוג סוציאליסטי בלתי־ליגאלי התארגן.

כיתה ו' של בית־ספר עממי פולני („פובשכנה")
זעקסטע קלאַס פון דער פּוילישער פּאָלקס־שול („פּאָוושעכנע")

נוכחתי בשיחות אחדות של החוג הזה, אך המלים כמו אקספלואטציה, ערך־עודף, קארל מארכס, סוציאליזם ודומה להן היו לי מוזרות ובלתי־מובנות.

הז'אנדארמים הגרמניים נהיו לפתע אדיבים ומנומסים יותר, אבל עצבניים ומתוחים יותר. גלגל המלחמה החל להתהפך. צבאותיהם נחלו תבוסות רבות. אמנם גם רוסיה הגיעה לאפיסת־כוחות והתחוללו בה תמורות רציניות. הצאר ניקולאי נאלץ להפרד מכס המלכות ובראש השלטון הוצבה ממשלת קרנסקי אשר שלטה על האימפריה הרוסית

העצומה. ופתע נעלם גם קרנסקי ופרצה מהפכה קומוניסטית. בגרמניה ויתר הקייזר וילהלם על כתרו וצבאותיו נסוגו בכל החזיתות. שוב החל בית המדרש להתעורר לחיים חדשים. בין מנחה למעריב ניטשו ויכוחים סוערים על המלחמה, המהפכה, מלכים וקומוניסטים. איש־איש ניתח, פירש וניבא כמיטב הבנתו אשר התרחש ועומד להתרחש בעולמו של הקדוש־ברוך־הוא.

והגרמנים אמנם החלו לסגת מפולין. בלובלין הוקמה ממשלה פולנית חדשה, אבל דרוהיטשין לא ידעה מה יעלה בגורלה. לאחר שהגרמנים נסוגו ממנה, הוקמה בה מיליציה אזרחית מבני המקום — יהודים ונוצרים, עד שהשלטון הפולני פרש כנפיו גם עלינו.

החיים הדתיים

בעת שהשלטון הפולני החל להתייצב בדרוהיטשין זועזעה יהדות פולין עקב הפוגרום שנערך ביהודי למברג — כאות וסמל לצפוי ליהודים תחת השלטון החדש. מפולין כולה וכן מדרוהיטשין החלה הגירת יהודים לארצות אמריקה. כל אדם שהיה באפשרותו לעשות כן הרגיש עצמו מאושר. לעתים קרובות הייתי מלווה את המהגרים ונפרד מהם באחולים.

אבל הרי לא הכל יכלו לנטוש את בתיהם הישנים ולחפש אשרם בארצות רחוקות או אפילו בערי המדינה הגדולות. לא נותר אלא לחפש אפשרויות קיום בעיירה עצמה ולהסתגל לתנאים ששררו בה. כל הזרמים, המפלגות והאירגונים שצצו בפולין כולה בימים ההם, לאחר המלחמה, מצאו אחיזה גם בדרוהיטשין. התנועות והאירגונים הציוניים השונים, הקומוניסטים והדתיים — כולם פיתחו פעילות ענפה בעיירה, וודאי יוצאי־עירנו יתנו לכך ביטוי ב„ספר יזכור" זה.

בשורות הבאות אעלה פרקי זכרונות ואירועים בתחום החיים הדתיים בדרוהיטשין בשנים 1920—1939.

*

בין קבוצות החסידים השונות בעיירה, תפסו החסידים הסלונימיים המקום הראשי, הן במספרם והן בחשיבותם והשפעתם. הם היו מתפללים בשטיבל משלהם, אותו נדבה אלמנה. החסידים הסלונימיים היו בעלי מסורת ומנהגים משלהם. תפילתם — נוסח ספרד — היתה סוערת למדי, מלווה רקיעות רגליים ומחיאת כפיים והיא נאמרה בנשימה אחת. זה היה נוסח סלונים. הרבי הראשון שלהם היה ר׳ שמואל ז״ל, שמקום מושבו היה בסלונים. חסידיו בעיירתנו היו נוסעים אליו לשאול עצה מפיו בעניני מסחר, שידוכים ובעיות משפחתיות אינטימיות. למותר להוסיף כי בימים הנוראים חש כל חסיד סלונימי כי מקומו אצל הרבי שלו.

ואם הרבי בכבודו ובעצמו הטריח עצמו אלינו לדרוהיטשין, היתה מהפכה מתחוללת בעיירה. מה רבו ההכנות לקראת בואו ומה גדולה היתה השמחה כאשר הרבי הופיע בסימטות העיירה! הרחק־הרחק מחוץ לעיירה יצאו חסידיו להקביל פניו, הם התירו את

הסוסים מעגלתו ובעצמם נרתמו בה כדי להוביל את הסלונימי לעיירה. באכסנייתו, אצל אחד מחסידיו האמידים, היה הרבי מקבל פני מברכיו. ברוב חמימות ולבביות הוא קיבלם, ברכם ואיחל להם שיתקיימו כל משאלות ליבם. הוא לא היה לוקח „פדיון" כי־אם „דמי־כולל", כלומר תרומות בשביל זקני ארץ־ישראל היושבים ולומדים תורה שם.

בליל־שבת התגדש השטיבל חסידים, אפילו חסידים שלא היו נוסעים לסלונימי ראו חובה לעצמם לתת „שלום" לרבי וכאחת להיות נוכח בקבלת־השבת של הרבי. בליל התקדש השבת לבש הרבי קאפוטה של אטלס, פוזמקאות לבנים ושטריימל גבוה. התפילה נאמרה תוך התרוממות־נפש ולאחריה יצאו החסידים בשירה ובריקודים מלהיבים, שהחדירו אמונה ובטחון רבים בלב כל משתתפיהם. לאחר הריקודים נשמע „גוט שבת" רועם והרבי בחיוך לבבי על שפתיו בירך את כל מברכיו ב„גוט־שבת" מלא שמחה. לאחר־מכן נכנס הרבי לחדרו לעיין בספר קדוש במשך שעה ארוכה ובעוד שחלק מהקהל פנה לבתיהם לסעוד ולקדש על היין, המתינו החסידים הסלונימיים לשולחן הערוך, בו יישב הרבי בראש. השולחן בשטיבל היה ערוך בכל טוב וכשהופיע הרבי, כולו זורח ובמצב־רוח מרומם, קם כל קהל הנאספים וברכו בקול: „שלום־עליכם!" שמשו מזג יין לגביע עתיק והרבי עשה קידוש. הגביע עבר מפה לפה וכל אחד מהחסידים לגם לגימה קטנה מהיין עליו קידש הרבי. הארוחה שזורה היתה דברי חכמה ותורה רבים ומאמרי חז"ל. הכל עשו אזנם כאפרכסת לבל יאבדו הגה אחד היוצא מפי הרבי הקדוש. והזמירות הדהדו בעיירה עד מאוחר בלילה.

עם בוקר הקדימו המתפללים לבית־המדרש. הרבי עצמו התפלל הן תפילת שחרית והן תפילת מוסף. הוא לא וויתר להיות „בעל־קורא". וכשהתיישבו החסידים לארוחה, הרי היא התמזגה כמעט עם ה„שלוש־סעודות" ו„מלווה־מלכה". אך איש לא שם לב לכך, שכן הכל שרויים היו במחיצתו של הרבי בעולמות עליונים, הכל נראה טהור יותר, חגיגי יותר ויפה יותר. לאחר השבת שהה הרבי כמה ימים נוספים בעיירה, שכן חסידיו ביקשו לאסוף „דמי־כולל" רבים יותר. ובעת־ובעונה אחת נפתרים סיכסוכים ודין־תורות שונים בין החסידים. כמו־כן צריך היה להסדיר ענייני־קהל שונים, כמו: כסא הרבנות בעיירה, שוחטים וכד'.

בשעתו פרץ סיכסוך רציני בין הרבי ובין חסידיו בגלל הגימנסיה. כאמור, היתה בדרוהיטשין גימנסיה פולנית ממלכתית, בה למדו ילדים יהודיים, אפילו של הורים אדוקים, לרבות ילדי חסידי סלונים. אמנם, הקהילה הצליחה לפטור את התלמידים היהודיים מכתיבה בשבת בבית הספר — אבל מניין הוודאות כי בכיתה עצמה לא נטלו התלמידים עט לידם? כאשר הדבר נודע לרבי הוא כעס מאוד־מאוד, הלמאי נשלחים בנים ובנות יהודיים ל„שקולה" פולנית ונוסף לכך ביום שבת קודש! מקורבי הרבי ליבו את הסיכסוך, בעוד חסידיו בעיירה, שבנותיהם למדו ב„שקולה" זו, לא הסכימו להוציאן

מתוכה. סופו של דבר — אלה מחסידיו שלא אבו לשמוע בקול הרבי ולהוציא את בניהם מהגימנסיה נאלצו לעזבו וממילא אף חדלו להתפלל בשטיבל של הסלונימים.

סיכסוך שני עם הרבי היה בשל החלטתו, כי בדרוהיטשין יעבדו שני שוחטים, בעוד שאפילו לשוחט אחד לא היה די פרנסה. אולם הפעם לא העזו להמרות פיו ועד נסיעתי היו בדרוהיטשין שני שוחטים. אולם גם הפרידה מהרבי היתה סוערת ורעשנית ככניסתו. ועוד ימים רבים חייתה העיירה תחת הרושם של ביקורו.

*

מספר חסידי הרבי מקוברין בעיירתנו היה מועט, אך הסיפורים על הנסים ונפלאות שהוא עשה היו רבים לאין ספור. וכאשר ערך הרבי ביקור בעיירה, חזר ונשנה החזיון כבשעת ביקורו של הרבי מסלונים. פופולארי, חביב ומקובל על הבריות היה ר' מושקה. לאחר פטירתו מילאו את מקומו שני בניו והם סובבו בסביבה.

גם חסידי הרבי מראדזין היו בעיירתנו. הרביים שלהם — ר' גרשון־הניך או ר' מרדכי יוסף, לא ביקרו בעיירתנו, אך דבר זה לא מנע מחסידיהם מלספר נפלאותיהם, כעמיתיהם החסידים מ„חצרות" אחרות. היו ימים כשלראדזינים היה שטיבל משלהם, אולם בזמני הם התפללו יחד עם הסלונימים, אף־כי מספרם לא היה קטן. לעתים קרובות היו „נוסעים" לרבי וסימן היכר היה להם — חוט תכלת בציציותיהם.

היו בעיירה גם חסידים אחרים, גור, צ'ורטקוב ואחרים, אך מספרם היה זעום. אולם חסידי כל הרביים חיו ביניהם בשלום ובשלווה.

*

בית־המדרש הדרוהיטשיני היה „עולם בפני עצמו". היו לו שני שמשים — שמש ראשי והוא ר' יאנקעלע ועוזרו ר' פנחס. הראשון יהודי קטן־קומה, זריז ובלי פרנסה. לכן היה גם מלמד. משכורת על עבודתו בבית־המדרש לא קיבל ר' יאנקעלע. לכן היה עובר מדי יום ה' בשבוע על פתחי בעלי־הבתים ואוסף תרומות, כנדבת איש־איש. תרומות בעלי־הבתים לא הקלו הרבה על מצוקתו ועניו, ובני־ביתו ידעו תמיד עוני, דחקות וצער. אולם כבוד רב נפל בחלקו — ביום הכיפורים ובימי ראש־השנה היה עובר לפני התיבה, כי קולו, אף־כי לא הצטלצל כבדולח, היה ערב לקהל מאזיניו, כי השקיע האיש הרבה לבביות וחמימות בתפילותיו־תחנוניו.

תפקידו של עוזרו, ר' פנחס, היה לעבור בסימטות העיירה, לפני הדלקת הנרות ולהזמין את הבעלי־בתים „אין שיהל אריין". „חיונה" ינק מאותם מקורות שינק ר' יאנקעלע... וגורלו לא שפר מגורל עמיתו. הוא הלך לעולמו בעודו צעיר לימים, בהניחו אחריו אלמנה ויתומים קטנים.

אחרון השמשים של בית־המדרש היה קרוב־משפחה של חיים דמוך, שמש זה לקה

בשמיעתו והיה חרש קמעה, נאיבי וישר־דרך היה ועם זאת ליצן. יתכן שחוש ההומור שלו הקל עליו את גורלו.

גם לשטיבל הסלונימי היה שמש והוא — ר׳ יוסלה חיימקעס. יהודי אביון כפול שבע, מטופל בילדים הרבה שביקשו לחם. את משרתו „ירש" יוסלה מאביו ר׳ חיימקה. היתה זו „ירושה" בלי פרנסה בצידה וכיצד פרנס משפחתו הענפה מ„הכנסותיו", זאת לא הבין איש בעיירה. לעתים בעונת הקיץ היה חוכר מידי איכר גן־פירות קטן ואם שיחק לו המזל יצא מרווח כמה זהובים בסוף העונה. אולם משגדלו הבנים שופר מצבו החומרי קמעה, שכן מחוננים היו בניו בחוש מוזיקאלי ובקולות ערבים. הבכור, משגדל נהפך לחזן והתפלל בבתי־כנסת בעיירות בסביבה. עוד בילדותו היה בעיני העיירה „ילד־פלא". ממשפחתו של ר׳ יוסלה נותרו בחיים רק שני בנים החיים בישראל ואילו שאר בני המשפחה חילקו גורל כל עדת ישראל בפולין ונרצחו בידי הנאצים הטמאים.

*

המקווה בעיירה שימשה נושא נצחי לדיונים ולסכסוכים בין יהודי העיירה, שכן היא זקוקה היתה לשיפוץ זה שנים הרבה ונמאס היה על המשתמשים במקווה איסוף הכספים הנצחי, לשיפוצים ולתיקונים שלא היה להם סוף. ומניין נמצא בכל זאת הכסף לשיפוץ המקווה? מן השוחטים. מהתשלומים שהיו משלמים לקהל תמורת הזכות הבלבדית לשמש שוחטים בדרוהיטשין. אך היו גם מקורות נוספים: מבני העיירה שנדדו למרחקים ומצבם שפר היו בעת ביקורם בעיירת־הולדתם תורמים תרומה נכבדה לשיפוץ המקווה. גם הבעלי־בתים עצמם, אלה שהשתמשו במקווה, נאלצו מדי־פעם בפעם להרים תרומה למען „מוסד" זה. ואכן זכתה המקווה שיתקינו בה אמבטיות של חרסינה ומיתקנים היגייניים אחרים עד שדמתה למוסד מודרני.

שלושה שמשי־מקווה (בעדערס) זוכר אני: ר׳ נחום בעדער, ר׳ יאנקעלע בלעכער והאחרון — יאנקל בענדעט. איש מהם לא נמנה על הגבירים שבעיירה.

מהשוחטים זוכר אני במיוחד את ר׳ יצחק־נחום לווין, ממוצא ליטאי ומשפחה מיוחסת. גבה־קומה, תמיר וסימפאטי היה האיש. זקנו ירד על פי מידותיו ובגדיו היו תמיד ללא רבב. בעל הדרת־פנים היה ומכובד על הכל. הוא היה גם בעל־תפילה, שבקולו הערב הלהיב את מתפללי בית־המדרש. גם הוא ידע מצוקה, אך בורך בילדים כשרוניים ואינטליגנטיים. ביתו היה מכובד על כל בני העיירה. הוא ובני משפחתו הגרו לאמריקה.

לשוחט ר׳ אברהם קיזאק לא היתה פרנסה מרובה, אולם משר׳ יצחק־נחום לווין עזב את העיירה שופר מצבו החומרי של ר׳ אברהם. אך לא ימים רבים ידע שוחט זה מנוחה. חלק מחסידי העיירה ניהל משא־ומתן עם השוחט ממורדי, ר׳ משה והביאוהו לעיירה. ור׳ אברהם־חיים השלים עם גורלו. אבל השוחט החדש לא האריך ימים בדרוהי־

טשין, כי בקבלו משרה מכניסה יותר בעיירה אחרת מיהר לנטוש אותנו. ר׳ משה היה גם בעל־תפילה מקובל.

*

לסיום זכרונותי על ההווי הדתי ועל כלי־הקודש בעיירה לא אצא ידי חובתי בלי להעלות דמויותיהם של רבנים אחדים שכיהנו בעיירה. אפתח ב... רבנית, אלמנת הרב אותו זוכר אני כמבעד לערפל, שכן בימיו הייתי עוד ילד.

הדמות המעניינת ביותר בין הרבנים היה לפי זכרונותי „הרבי המתנגד", איש שדליץ, שנדד על־פני עיירות. איש העם היה וגורל האדם הפשוט קרוב היה לליבו. יחסו זה מצא מאוד חן בעיני המתנגדים שכיבדוהו בשל כך. לכן זכה לכינוי „דער מתנגדישער רבי". חסידיו שתו בצמא את תורתו העממית ונהנו מתפילותיו הערבות. הם גם לא קמצו ידיהם בעת שהיה מבקר בדרוהיטשין והרימו תרומות ביד רחבה למענו.

את רבה של דרוהיטשין, ר׳ אבא ביסטרין, יותר מאשר ממראה־פניו אזכור מקולו. בבואי לרבנית לקנות שמרים, שמעתי קולו בעת תפילתו או לימודו, שהגיע אלי מאחורי הכותל של חדר סמוך. גבה־קומה היה האיש, זקנו ירד על פי מידותיו וגבות עבות עיטרו את עיניו. מחדר בית־דין שלו לא אחת נשמעה הקריאה דייכע... דייכע... דייכע... (כך היה שמה של הרבנית). הוא היה מתפלל בבית־המדרש.

כאשר בגרתי והייתי מוזמן לחתונות של חברי, הייתי נפגש עם הרב בעת עריכת חופה וקידושין. ברכותיו, שנאמרו בעברית בהיגוי ליטאי, נשמעו בפיו צלולות וברורות והשאירו רושם עז על כל הקרואים.

בליל שמחת־תורה הובילוהו ברוב עליצות ודיצה לבית הכנסת, בעוד הילדים מלווים אותו בדגלי שמחת־תורה שתפוחים אדומים היו תקועים בהם. תהלוכות אלה, עת הרב צעד בהתרוממות־רוח ופניו קורנים — לא אשכחן. שושלת־היוחסין שלו הגיעה לרבני ליטא מפורסמים והוא עצמו למדן גדול היה. יומם וליל ישב הרב רכון על ספריו בקיטונו הצר ומארון הספרים שלו נישא ריח של טחב. רחוק היה האיש מהוויות העולם הזה, תמיד שקוע בעולם הספרים ולכן לא קל היה הדבר להתדיין בפניו על עסקי מסחר וממונות. תמורת הדין־תורה שלו לא קיבל „הונוראריום", רק הרבנית „גבתה" מה שתקעו לידה.

רק ל„עיסקה מסחרית" אחת התמסר בלב ונפש — מכירת החמץ בערב פסח. בפינה היה יושב הגוי הזקן צ׳צ׳קה שחזקה היתה לו על קניית החמץ של העיירה וסביבו רכנו יהודים שהיו מחברים את שטר־המכירה והרב בראשם.

עם דמדומי ערב, בליל התקדש השבת, פסע הרב פסיעות איטיות ומדודות, בלווית בניו לבית הכנסת לקבל השבת. אם לא נשמעה הקריאה בעיירה כי שבת מלכה קרבה ובאה, הרי הופעתו של הרב ברחוב, היה אות להם כי הגיעה השעה לצאת מעולם החולין וללבוש בגדי חג. בשבת, אחר הסעודה יצא הרב לטיולו מוקף תלמידיו, ששמעו מפיו דברי תורה אותם אמר בעזרת תנועות ידים נמרצות.

איש חלוש היה הרב ורבו מיחושיו. בעניני ציבור לא הרבה להתערב ומחייתו באה לו ממסחרה של הרבנית במלח ושמרים. כמו־כן היתה לו הכנסה זעומה מהשחיטה ולאחר־מכן גם מהקצבה של הקהילה. אולם עיקר מחייתו בא לו מהתמיכה שתמכו בו בני משפחתו מאמריקה.

פרט לבנו הצעיר, כל בניו נשאו נשים והקימו משפחות. רק לצעיר בבניו היה הרב משלם „דמי־שבוע" כדי שישב וילמד תורה. אולו העלם לא הסתפק בתנ"ך, ש"ס ופוסקים בלבד, כי נתן דעתו גם ללימודי חול. ויום אחד עקר מהעיירה לווארשה, כדי ללמוד בסמינר למורים ברחוב גנשה. בחורי דרוהיטשין התקנאו בבן הרב, אך לאביו חרה היטב הדבר ונפשו היתה מרה עליו מאוד. ימים רבים שימש מעשהו של בן הרב נושא לשיחה בפי הבריות בעיירה.

אחרי מות אשתו, הרבנית דייכע, נשא הרב לאשה את גיסתו, אולם האיש כבר היה חולה מאוד ולא עמדו לו כוחותיו ללכת להתפלל בבית־המדרש, לכן זימן מניין לביתו. הוא נפטר שנים אחדות לפני פרוץ מלחמת העולם השניה.

לאחר פטירת הרב אבא, החלה העיירה לבקש מועמד מתאים שישב על כסא הרבנות בדרוהיטשין. כמובן שנתלקחה מחלוקת בעיירה בין המצדדים השונים. למתנגדים היה מועמד משלהם ולחסידים — מועמד משלהם. אחרי מריבות וויכוחים רבים החליטה הקהילה כי על כסא הרבנות ישב איש בראנוביץ, צעיר לימים, אך למדן מופלג ויהודי ישר. ואכן במרוצת הזמן זכה הרב החדש להוקרה ולאהדת כל חלקי הציבור בעיירה. מלחמת גרמניה־פולין ב־1939 זיעזעה אותו מאוד, גם משום שדרוהיטשין סופחה לרוסיה־הלבנה הסובייטית. הוא חש את הכליון שהיה צפוי לקהילתו ובעת הכיבוש הנאצי עמד בראש עדתו בגיטו. לפני הגירוש הצליח הרב להימלט מהגיטו ולהתחבא אצל איכר. אולם הוא נספה ביד זדונית. ודאי דרש ממנו האיכר כסף ואולי נרצח רק בשל היותו יהודי.

הרב כעדתו ניספו על קידוש השם. ת.נ.צ.ב.ה.

אביב בעיירה

החורף הותיר אחריו עקבות עמוקים, העיירה שכנה בעמק ועם הפשרת השלגים באביב התמלאו סימטאותיה שלוליות ו„אגמי" מים עכורים ואנשים בוססו בבוץ כבד. קרני־אביב חמות חשפו מחדש את כל הליכלוך והזוהמה של אשתקד שכוסו בשלגי החורף. העיירה שוב קיבלה את דמותה המוכרת, אז היתה המשטרה מגייסת את התושבים, כדי לנקות את העיירה ולשחררה מהבוץ והזוהמה.

אולם משמעות של האביב בעיירה יהודית, היא אחת — צריך להיכון לקראת שני חגים נעימים וחביבים: פורים וחג הפסח, להם ציפו זקן ונער.

אחרי פורים החלו עקרות־הבית היהודיות להכין יין־צימוקים לכבוד חג החירות.

יהודים נכנסו למיני שותפויות בינם לבין עצמם לאפיית מצות, מקמח נקי ביותר שנקנה עוד בימי הסתיו, מיד לאחר חגי תשרי.

וכשם שעקרות־הבית החלו לאפות אזני־המן, כן החלו הילדים לדאוג לרעשנים. בתעניית־אסתר התאספו בבית־המדרש יהודים רבים מתמיד. כמובן שהשיחות נסבו על עניני מדיניות והיתה הזדמנות להשוות את ההמן המודרני להמן מהמגילה. בערב, בשעת קריאת המגילה, רעשו הנערים ברוב התלהבות ברעשניהם, כל אימת שנזכר שמו של המן. נערי החדר החזיקו מגילות קטנות עליהן מצוייר היה מרדכי הצדיק רוכב על סוסו, המן ועשרת בניו. עוד לבנו שמח בחג הנצחון היהודי על צוררי עמנו מלפני עשרות דורות.

למחרת הופיעו בסימטות העיירה, „פורים־שפילער", מקבצי תרומות ושליחי משלוח־מנות. החנויות היו גדושות קונים יהודיים שקנו מצרכים שונים לקראת הסעודה. הסעודה היתה כיד המלך, ערבה, דשנה וטעימה. בעוד היו היהודים ישובים סביב השולחן, החלו שחקני פורים לסוב ברחובות ובבתי בעלי־הבתים להציג בפניהם „פורים־שפיל" או סתם לבדר את רוחם. היום יום פורים ומחר יום חול..!

למחרת החלה הציפיה לקראת חג הפסח, חג האביב. ההכנות לקראתו מרובות, אולם ילדי ה„חדר" שמחים — תהיה פגרת לימודים, אולי יחליפו את הרבי ואולי ילמדו ב„חדר" אחר. על־כל־פנים בכמה ימי חופשה מלימודים ודאי יזכו. הם גם יקבלו מאמא כובע חדש, יזמינו בשבילם זוג נעליים חדשות ואולי אף בגד חדש. הן חג הפסח הולך וקרב. חבל אמנם שפורים הוא רק פעם בשנה, אך מתנחמים בחג הפסח הממשמש ובא, כי אין כמוהו להתרוממות־רוח ולאווירה חגיגית.

הילדים כבר פשטו בגדי החורף הכבדים, פניהם החיוורות מתחילות להסמיק קמעה. השמש שולחת קרני חמה מלטפות והבוץ מתחיל אט־אט להעלם מסימטות העיירה. גם השלג נמס ונעלם כליל, עתה אפשר להתחיל בנקיון השנתי הגדול בבתי היהודים. החלונות נפתחים לרווחה, הכל, הכל מוצא החוצה, כי בבית מסיידים היום. מתבדרים ברוח הבגדים, השמלות, כלי המיטה וכל אשר היה טמון במגרות, בארונות ועל התנור. על הספסלים מונחים ספרי גמרא וספרי קודש אחרים, הרוח משחקת בדפיהם כאילו מנסה לקרוא בהם, אך היא רצה הלאה, הלאה והספרים רואים זו הפעם הראשונה אור שמש לאחר שרוב ימי השנה ספונים היו בחדרים אפלים. לידם תלוי „שלאפרוק" חסידי, שבעליו קיבלו ודאי בירושה מאביו והוא עובר מאב לבן ומבן לבן, דור שני ושלישי ואף רביעי... ליד ה„שלאפרוק" תלויה שמלת אטלאס שחורה, ירושת אם הסבתא.

כבר נראים ילדים ברחוב ובידיהם מצות פסח, אך אין הם מזדרזים לאכלה. עוד המצה בעינם חידוש וצופנת בתוכה תקוות רבות, המצה מבשרת חג ואביב. תנועה רבה בשוק ובחנויות, הסוחרים והחנוונים עסוקים וטרודים, הפרוטה מתגלגלת מיד ליד. גם בעלי־המלאכה ידיהם מלאות עבודה, האיכרים מכפרי הסביבה זוכרים יפה מתי חל החג ומביאים לעיירה תוצרתם החקלאית: עופות, פירות, ירקות, קמח ותוצרת הרפת. העגלונים

פשטו אדרותיהם החורפיות ובעליצות מריצים הם את סוסיהם, אות הוא כי האביב הגיע. עתה, לקראת חג הפסח מוצפים הם הזמנות לנסיעות קרובות ורחוקות. סוחרים מביאים ושולחים סחורה למרחקים. גלגלי העגלות מתגלגלות ביתר־קלות והסוסים רצים קלים יותר.

ימים אחדים לפני כניסת החג מתחילים להופיע בחורי־ישיבה שחוזרים לבתיהם ממקומות בהם קנו תורה. עתה חזרו לבית אבותיהם, לשמוח יחד ביום־טוב. והילדים מבשרים לכל בני העיירה מי מהם כבר הגיע ומי עומד להופיע.

ככל שקרב החג כן מתמלאות חצרות היהודים בכלים מכלים שונים, כולם מוגעלים, כולם שטופים וכשרים לשימוש בחג הפסח. גם הרהיטים, המיטות וכל אשר ליהודי נשטף, נרחץ לקראת ימי החג.

„שבת הגדול" הוא הבשורה האחרונה, כי אכן חג הפסח עומד מאחורי הכותל. הילדים לא יכולים לכלוא בקרבם את תשוקתם ללבוש בגדי החג החדשים, האמהות נכנעות לרצונם, והם מופיעים בבית־הכנסת, נקיים, מסודרים ולבושים בבגדים החדשים כחתן לחופתו. ומקנאים בהם הילדים שנאלצו להכנע לצו אמהותיהם לשמור את הבגדים והנעליים החדשים לערב החג.

סוף־סוף הגיע ערב חג הפסח המיוחל. החמץ כבר נמכר, גם ארוחת החמץ האחרונה כבר נאכלה בחפזון, אי־שם באחת הפינות. עוד מעט הכל ילכו לרחוץ גופם במקווה. הכל ילכו למקווה זקן, טף ונער. רק בעלי־מלאכה, אי־פה אי־שם, נחפזים לסיים תפירת הבגד, כדי לא לבייש נער או בעל בעמיו בחג הגדול. מאפיות המצות נעולות כבר מזמן ואף החנויות הולכות ונועלות את דלתותיהן. עקרת־הבית הצטיידה כבר בכל הדרוש לחג ואם תחסר דבר הרי תבקשנו משכנתה.

כבר ירד הערב, אורה ושמחה בבתי היהודים, בית המדרש, בית־הכנסת והשטיבלאך של החסידים מלאים מתפללים והחזן משמיע תפילות זמן חרותנו. אט־אט יוצאים היהודים מבתי־התפילה, איש איש מברך את חברו בברכת החג ואץ לביתו לערוך ה„סדר" כהלכתו. ואכן, בבית כבר ערוך שולחן „הסדר" ומיטת ההסבה, שהרי הלילה כולנו מסובין, כולנו בני חורין.

— „גוט יומטוב, גוט יאהר!" — מהדהדים בכל בתי היהודים בדרוהיטשין. עתה יסבו לסדר הפסח ומה רבה החגיגיות, מה רב האור והטוהר בליל זה בכל בית יהודי! בן הזקונים שואל „מה נשתנה" ואבא, בן לעם למוד סבל יענה: „עבדים היינו..."

סיפור יציאת מצרים היה בשבילנו, הילדים, מקור בלתי־נדלה של סקרנות וגאווה. למרות עייפותנו הרבה והעיניים הנעצמות ביקשנו לשמוע עוד ועוד על הנסים והנפלאות שאירעו לבני ישראל על הים־סוף.

ליל הסדר השני נערך בדיוק כקודמו, אך ניטלה ממנו החגיגיות והתרוממות־הנפש שציינה את ליל הסדר הראשון. ימי חול־המועד היו גדושים פעילות בעיירה — מלמדים ביקרו אצל אבות ואבות ביקרו אצל המלמדים, כדי להסדיר את לימודי ילדיהם ב„חדר".

גם השדכנים גילו יזמה ופעילות רבה בימי חול־המועד. עתה הזמן לזווג זיווגים ואולי גם להרוויח כמה זהובים דמי־שדכנות. מבקרים פה־ושם, נוסעים ל„ראיונות" ולהתארח במקומות מרוחקים מהעיירה. לשדך, לזווג, להפגיש מחותנים עתידים — כל אלה דורשים „דיפלומטיה", הבנת נפש הזולת וגם מזל.

ימי החג האחרונים מיועדים היו לביקורים אצל קרובים, ידידים וחברים. הכל יוצאים לטיול לאורך הכביש הראשי, בחור ובחורה פוסעים זה ליד זו, שלווים ושמחים — ודאי יהיו בעל ואשתו לעתיד. ובין המטיילים משרכים דרכם יהודים שנושאים דליי מים מנהר הבוג. כנראה, גויי שונא ישראל התעלל ביהודים החוגגים והשליך לחם לבאר כדי להחמיץ את מימיה ולא נותרה אלא ברירה להביא מים מהנהר בימי פסח. ובזמן חרותנו לא שוכחים אנו כי בגלות אנו חיים...

אולם כאשר החלו לנשוב רוחות חדשות בעיירה והנוער היהודי מצא את דרכו למפלגות השונות, לא השלים עוד עם הגזרה „כי בגלות אנו חיים". ואם השליך גוי לחם לבאר, שפכו הם נפט לתוכה וכך נפסלה הבאר לשימוש לכל תושבי העיירה, יהודים וגויים כאחד. היה זה ראשית ההתעוררות הלאומית וההתנגדות לעוול, ליריקה בפנים ול... באר.

למחרת החג בא הפיכחון. החג חלף־עבר וחובותיו רובצים בכל כובדם. שוב לבשו

כדורגלנים יהודיים בדרוהיצ'ין • יידישע פוטבאָליסטן אין דראָהיטשין

כגדי חול ושוב החל המאבק לפרנסה, ללחם ולחינוך בנים. אם־הבית אספה כלי הפסח, עטפה אותם בסמרטוטים וטמנה אותם כדי שלא יבואו במגע כלשהו עם חמץ. חסל סידור פסח ומועקה התגנבה בלב הילדים והמבוגרים. הקטנים צריכים לחזור לרבי, לחומש ולמכותיו. הגדולים — למאבק החיים הבלתי־פוסק...

חג הפסח שחלף הבריח את האביב, הגיעו ימות הקיץ...

1939 — 1945

בימי ספטמבר 1939, כאשר קלגסי הנאצים כבשו את פולין (פרט לבירתה וארשה, שנלחמה בגבורה), היתה דרוהיטשין רק זמן מועט תחת השלטון הגרמני. מהימים האפלים ההם זכורים לי פלוגות חיילים פולניים ששוטטו בסביבה לאחר שצבאם הובס. חשבנו שדרוהיטשין תהפך לשדה־קרב בין צבאות פולין וגרמניה, אולם פולין נפלה כפרי רקוב.

לא ארכו ימי הכיבוש הגרמני. בימי חול־המועד סוכות כבר שלט הצבא־האדום בעיירה. מבוכה אחזה את תושבי העיירה — בפני הבלתי־ידוע וחוסר הבטחון. עד שהתברר כי נהר הבוג העובר את עיירתנו יהיה קו הגבול בין גרמניה הנאצית וברית־המועצות. אף־כי דרוהיטשין נהפכה לייערת גבול חשו תושביה יתר בטחון ושקט תחת השלטון הסובייטי. חיילי הצבא האדום, הן אלה שחנו בעיירה והן אלה שרק עברו דרכה, התייחסו בסובלנות וסייעו לתושבי המקום. היהודים יצאו ממחבואיהם, אליהם נמלטו בימי השלטון הגרמני והשתחררו מהפחד שתקפם. אמת, הכאב והאבל אחר הנרצחים היה עמוק ולא נמחה, אך החיים החלו אט־אט לחזור לתיקנם. בחוצות היו השלטונות החדשים מקרינים סרטים סובייטיים והחיילים נתנו קולם בשיר ויצאו בריקודים.

אף על פי כן שונו פניה של דרוהיטשין, כי הוצפה בזרם אדיר של פליטים מהאזורים הכבושים על־ידי הגרמנים. הכל זרמו לבוג — הגבול החדש. רוב הפליטים היו יהודים שנסו בפני המרצחים שכבר בימים הראשונים לשלטונם גילו את פרצופם הרצחני.

לא אחת עדים היינו לפליטים שבהגיעם לדרוהיטשין השתטחו על אדמתה ונשקוה, כי נגאלו מהתופת הנאצית. ואכן בימים ההם לא ידעה העיירה צרות, טוב היה בה. תושבי המקום והפליטים חיו בה בלי פחד, המקח־וממכר התנהל כבימים עברו ואנשים חצו את הנהר להביא מעברו השני את בני משפחתם שנשארו שם וכן סחורות.

*

אך כמובן כי לא ארכו ימי השלווה, עת העולם עלה באש. הגבול נסגר לחלוטין והנדודים הלוך־וחזור כרוכים היו בסכנת נפשות. אולם היהודים לא יכלו לשבת בשקט, כל עוד איש מבני משפחתם — אשה, ילד, אב־ואם שרויים בצרה בעברו השני של הנהר, הם מגלים מסירות נפש כדי להציל את יקיריהם מחיות הטרף הנאציות. אולם רבים.

רבים נשארו בגהינום, כי לא רצו לעזוב את ביתם, רכושם ומסיבות אחרות. שנית, הגרמנים טרם גילו את כל אכזריותם החייתית ויהודים רבים נתפתו להאמין להם. גם חמתי נשארה תקועה בסוקולוב־פודלאסקי. היא לא רצתה לעזוב את מקומה. אולם לאחר שהגבול נחסם הוחלט כי אני אסע להביאה לדרוהיטשין. ובבואי לתאר את קורות הנסיעה הזאת כוונתי לספר ולתאר טיפה אחת בלבד מהחוויות שחוו מאות ואלפים של פליטים בשלהי שנת 1939 ובראשית 1940.

עם ערב התאספנו, יחד עם מבריח־הגבול בביקתה סמוך לנהר. כאשר ירד הלילה יצאנו לשפת הנהר כדי לחצותו בסירה. המקום בו אמרנו לחצות את הנהר היה לא הרחק מאתנו, אולם כדי להגיע אליו צריך ללכת בדרכים עקלקלות ולא אחת צריך להשתטח על האדמה ולהתחבא, כי כל רחש־לילה מעורר חשש ופחד, שמא שומרי הגבול הסובייטיים עלו על עקבותינו. והרי דרך מסוכנת זו אותה אנו עושים עתה, היתה אך אתמול דרך הנעורים שלנו, בה טיילנו, שמחנו ואהבנו. כל אבן ושיח מוכרים לי, כאן גדלתי וכאן חייתי והנה עתה הפקדתי גורלי בידי זר, שיעבירני לעברו השני של הנהר.

סוף־סוף הגענו לנהר. על החוף כבר המתינו אנשים רבים, כנראה שקטע זה אינו נשמר על ידי הסובייטים ובעברו השני — גרמנים. למרות שביקשנו לשמור על שקט מוחלט, גובר הרעש, כי מספר המועמדים לחצות הבוג גדול היה. תינוק התייפח ומרחוק נשמעה נביחת כלבים.

נשמעת המיית הגלים, הסירה חותרת לקראתנו ומיד הכל נדחפים בפראות למים. כולם נדחפים לעלות על הסירה, אך הסירה קטנה ואנשים — הרבה. איש אינו רוצה להמתין לתורו עד שהסירה תחזור שנית. האיכר מנסה להפליג, אך אינו יכול. הוא מתחיל להרביץ במשוטו על הראשים, הרגליים ובכל חלקי הגוף. אנשים נופלים למים, חלקם מגיעים לחוף וחלקם מתחילים לטבוע. הסירה הצליחה להפליג מהחוף אולם סכנה צפויה לה, כי רבים מדי האנשים עליה. אני בין המאושרים, אני בתוך הסירה. פתע קיבלתי מכה חזקה במשוט וצנחתי לתוך מים עמוקים. בכל כוחותי נאחזתי בסירה והחותר הכירני ואף אני הכרתיו: „יאַנעק!" — קראתי. יחד למדנו בכיתה. הוא משה אותי מתוך המים. הגענו לעברו השני של הנהר. יאנעק מצטדק כי לא הכירני ומבקש את סליחתי. הוא מביא אותי לביקתה להחליף בגדי לאחר המרחץ הכפוי בנהר. בעלת־הבית, גם היא מבקשת סליחתי בשם בנה שהשליכני למי הנהר. היא הציעה לי מיטה ונרדמתי שינה עמוקה. למחרת היום המתינה לי עגלת איכרים שתביאני לסוקולוב. בביקתה הסמוכה שכן משמר־גבול גרמני, אך הלילה עבר בשלום. בשעות היום קשה יותר לחמוק מעיניהם. פטרול גרמני עצר אותנו, אנו מובאים למפקד המשמר ועורכים אצלנו חיפוש מדוקדק. שעה ארוכה עומדים אנו ערומים ומצפים לגמר החיפוש. שוחררנו ולאחר שעקפנו בדרכנו חיילים גרמניים רבים הגענו לסוקולוב.

שוחחתי שם עם הרבה מכרים ולרבים קשה היתה ההחלטה: להשאר עם הגרמנים

או להימלט לרוסים. בסוקולוב עוד רדיפות הגרמנים אינן חמורות, יהודים לא נחטפים יותר לעבודות כפייה, כי הקהילה התחייבה לספק לגרמנים מכסת אנשים קבועה לעבודות הנדרשות על ידי הכובש. אולם אני, חמותי וכמה מבני משפחתי החלטנו לחזור לדרוהיי־טשין, אף כי ידעתי כבר הסכנות הצפויות בדרך. בשתי עגלות יצאנו לדרכנו. אנו עושים דרכנו בשבילים עקלקלים ולא בכביש הראשי, אולם בכל מקום נתקלים אנו בגרמנים. חלק מהם מניח לנו להמשיך בדרכנו, אחרים חוקרים ושואלים ואחר מרשים לנו להמשיך. אולם שני חיילים בעלי פרצופים של חיות לא מניחים לנו, ומובילים אותנו לאחד הבתים. שם הם עורכים חיפוש מדוקדק מלווה מכות אכזריות. לאחר מכן הם קוראים לכמה איכרות ומצווים עליהן לקחת מחפצינו כל שליבן חפץ. לאחר ששדדו מאתנו כל דבר בעל־ערך ובהשאירם רק מעט סמרטוטים, הם דוחפים לידינו פיסת נייר המאשרת כי „אללעס אונטרזוכט" — ואנו יוצאים לדרכנו.

שוב עומדים אנו על שפת הנהר. איכר ממכרינו נוטל על עצמו להעבירנו לצד הרוסי. אולם שני הצדדים — הגרמנים והרוסים — בל יידעו על כך דבר. שיחק לנו המזל ושוב אנו נמצאים בצד הרוסי. אני פונה לאיכר מכר שיסכים לשמור על חפצינו עד אשר אקבל אישור השלטונות לבואנו לעיירה. בבואי הביתה קיבלו כולם את פני בשמחה שאין לשערה, כי ידעו מה מסוכנת הדרך אותה עברתי. סיפרתי להם, כי על שפת הנהר ממתינה החמות, הגיס ושני צעירים וכי אני חוזר להביאם הביתה. בדרכי לנהר פגשתי את גיסי, שסיפר כי שני הצעירים כבר נאספו על־ידי הרוסים ורק החמות עוד ממתינה ליד הנהר. גם את חפצינו לקחו הרוסים, כי האיכר „הטוב" בגד בנו ומסר עלינו למשמר הגבול הרוסי. ואכן, לקראתנו נוסעת עגלה עמוסה כל חפצינו ולידה פוסעים שני הבחורים תחת משמר. כאשר העגלה פנתה לסימטה רמזתי לשני הבחורים כי יסתלקו מהר — והם עשו כן. החיילים החלו לחפשם, אך ללא הצלחה. חפצי מובאים למפקדה ולאחר חקירה שארכה שעות אחדות שוחררתי. למחרת היום החזירו הרוסים את כל חפצינו. במפקדה ראיתי יהודים רבים שנעצרו בשעת הברחת הגבול. הם ציפו להחלטת הרוסים להשלח חזרה לשטח הכיבוש הגרמני או לתוככי רוסיה. יהודי דרוהיטשין יכלו לעזור רק לאלה שנמלטו ממאסר ואכן סייעו להם ככל שיכלו.

*

באחד הערבים הודיעו לי כי על שפת הנהר ממתינה לי אשה מכרה שזה עתה הגיעה מעברו השני של הנהר ומבקשת את עזרתי. בדרכי לנהר פוגש אני את הידידה בלוויית אשה מהעיירה. הבאתי את האשה ואת תינוקה, שהיה בזרועותיה, לביתי. האשה והילד קפאו כמעט על חוף ומיד התחלנו להחזיר את נפשם. האשה המסכנה מבקשת ממני להביא את כלי המיטה שהשאירה על שפת הנהר. פניתי למיליציה העירונית ויחד אתי יוצאים לנהר שני מיליציינטים יהודיים חמושים. אולם בהגיענו לשם נעצרנו על־ידי משמר הגבול

באשמה חמורה: נתפסנו עם נשק ביד על הגבול! לאחר חקירה חמורה במקומות שונים שוחררתי, שוב הצלחתי לחמוק מסכנת־מוות. כי מי היה מונע בעד הרוסים להאשימני כ„אלמנט מזיק" ולשלחני למחנות סיביר או לירות בי!

לאחר שנרגעו הרוחות ליוויתי את האשה וילדה לביאליסטוק, לבני־משפחתה. העיר ביאליסטוק מלאה אלפי פליטים, חסרי־בית, הם שוכנים בתחנת־הרכבת, ברחובות ובחצרות הבתים. ילדים ותינוקות רעבים, זקנים חלושים, אמהות ואבות מיואשים וחסרי־ישע — זו התמונה שראיתי ביום ההוא בביאליסטוק. בתי־מדרש, בתי־כנסת, מועדונים ובתי־ספר מלאים וגדושים היו פליטים עקורים מבתיהם ומשפחותיהם. רק עתה נוכחתי לדעת אפס־קצהו של זוועות המלחמה שפקדו ועוד יפקדו את יהודי פולין.

טורים ארוכים של נשים וגברים הזדנבו ליד חנויות להשיג כיכר לחם או מצרך חיוני אחר. ברחובות פרח המסחר אף־כי הוא נאסר על־ידי השלטונות. גם ילדים קטנים נגררו למלחמת הקיום, בן לילה נהפכו ל„סוחרים" וכמו אבותיהם עומדים הם ב„טור" לפרוסת לחם.

בביתי פרצתי בבכי תמרורים, על אשר ראו עיני בביאליסטוק, על סבל בני עמי ועל הפחד בפני יום המחרת. מה צופן העתיד בחובו לי, לבני־ביתי ולכל ישראל?!

הגבול נחסם כליל, המשמרות חמורים יותר, הפיקוח — עויין יותר. ומעברו השני של הנהר מתחילות להגיע ידיעות מחרידות יותר מיום ליום. עבודות־כפייה, צוו ענידת טלאי צהוב, רצח על לא עוון, גירושים ועינויים. ידיעות אלה משרות רוח נכאה מאוד על תושבי העבר השני של הנהר. אימה, פחד וחוסר בטחון בפני הבלתי־ידוע הם עתה בני לווייתנו. אולם לחיים חוקים משלהם וכלפי חוץ לא תכיר דבר מהמתרחש בביתו של יהודי מדרוהיטשין. ההוראות החמורות של השלטונות הסובייטיים, החורף העז ששרר בשנת 1940—1939 והמחסור הזכירו לכולנו כי במלחמה אנו שרויים. ומי יודע? שמא כל אשר עבר עלינו עד כה הוא כאין וכאפס לעומת הצפוי?

*

בליל חורף זועף של שנת 1940 ערכו השלטונות הסובייטיים מצוד ומאסרים על „אלמנטים בלתי־רצויים" כלשונם, לפי רשימות מוכנות מראש. כל העצורים נשלחו בקרונות מיוחדים למחנות בסיביר או למחנות אחרים בעמקי רוסיה.

אף־כי הגבול סגור היה כבר הרמטית, עוד נראו בעיירה פליטים שברחו מעברו השני וכן כאלה שהבריחו הגבול לצדו השני, הגרמני, לא מרוב חיבה אליהם, כי אם בנסיון להציל את יקיריהם שנותרו שם ולהביאם אלינו. מובן, שפליטים שלא היתה להם רשות לשהות בעיירת גבול, כעיירתנו, היו הראשונים להשלח לארץ הגזרה או למחנות בעמקי רוסיה.

באחד מימי החורף ראיתי סמוך לביתי קבוצת עצורים וביניהם אשה ותינוק על זרועותיה. שניהם רעדו מקור ומכפור. ביקשתי מאת מפקד המשמר להרשות לאשה

ולילדה להכנס לביתנו, כדי שיתחממו קמעה. הוא הסכים ושלח חייל עם האשה לשמור עליה. בבית התברר כי הילד קפא כמעט למוות. אשתי לקחה את הילד ואת האשה למיטתה וביקשה לחממם בחום גופה. כל הנוכחים בבית פרצו בבכי מהתרגשות, צער וכאב על גורל האם ועוללה. החייל מקשה: מה הבכי הזה, הרי בברית־המועצות מצפה להם כל טוב. איש לא עונה לו דבר, הכל צופים בתינוק במאבקו על חייו. לפתע הופיע קצין סובייטי, אף הוא נכנס להתחמם קמעה. גם הקצין כחייל, מבטיח לכולנו, כי בארצו צפויה לאם ולתינוקה אושר רב וחיים שלווים. „למה הבכי הזה?" — אומר הקצין — „ה,סובייטסקי וולאסט' שלנו אינו מעוול איש!" האשה המסכנה, שהיתה נוצריה, ענתה לקצין בשפתו הרוסית: אם ההווה של תינוק הוא כה מר — מה צפוי לו מחר? היא חטפה את התינוק בזרועותיה ובהציגה אותו בפני קצין, הטיחה בפניו:

— תינוק זה הוא בעיניכם „אלמנט מזיק" והמהפכה שלכם יראה בפניו, הוא נידון על פשעים! כשיגדל, ודאי תספרו לו כי הוא ניצל יחד עם אמו מצפרני הנאצים, אך כלום מוכרח הדבר להתבצע באופן כזה?

הקצין נבוך ודממה מעיקה, שהופרעה בהתייפחות ואנחות, שוררת בחדר.

בהגיע משלוח העצורים לתחנת הרכבת צורפו אליו האשה ועוללה.

*

בזמן ההוא החלה ה„פאספורטיזאציה" של תושבי אוקראינה המערבית ושל מערב רוסיה־הלבנה, שהיתה מלווה בגירוש למחנות רוסיה של בעלי־אחוזה, סוחרים גדולים ובינונים. בעלי בתי־חרושת, ועסקני מפלגות שונות מלפני המלחמה וכן של אנשים חפים מפשע שנעצרו בגלל הלשנה בלתי־מבוססת. מיוחסים ומאושרים היו בעלי הפספורטים בהם היה רשום כי נושא הפספורט הוא „ראבוטשי" — כלומר עובד.

הפליטים שנסו בפני הנאצים קיבלו פספורטים של פליטים בתוספת „סעיף 11" המיוחד. גם אני כתושב סוקולוב־פודלאסקי, בה גרתי זמן קצר אחרי נשואי, קיבלתי פספורט „בייזשענסקי" (דרכון פליטים). בעל פספורט כזה לא היה בטוח בדירתו ובעבודתו ובעיני השלטונות היה חשוד תמיד. אם עזב את העיירה לזמן קצר, לא היה בטוח כי יורשה לחזור אליה. „פשעו" היחיד היה, כי לפני ה־1 בספטמבר היה תושב השטחים הכבושים בידי גרמניה.

לעקור למקום אחר היה דבר בלתי־אפשרי, שכן הפספורט שהיה ברשות התושב שימש לא בלבד כתעודת זיהוי אלא גם ציין את „המוצא הסוציאלי" והעיקר — הוא הגביל את בעל הפספורט ל„תחום־מושב" בו הותרו המגורים. אנשים היו אובדי־עצות ומיואשים. גרמה לכך גם החרמת החנויות, שפגעה ברוב מניינו של היישוב היהודי בעיירה. הטורים הארוכים שהשתרכו לפני החנויות הממשלתיות השרו אווירה של חוסר־בטחון וחוסר יציבות. לרוב היו החנויות ריקות מסחורה, כי כל מצרך נחטף מיד והמאחרים מצאו איצטבות ריקות.

בעיקר נפגעו החנוונים הזעירים שסחורתם הוחרמה. הם שאלו מה הרווח יצמח לשלטון הסובייטי מהחרמת מעט מרכולתם העלובה, בלב דואב ובעיניים דומעות הסתכלו הם על חותמות השעווה על חנויותיהם, אבל הם ידעו גם זאת: פקידים אלה השמים ביום חותמות על דלתות חנויותיהם, פורצים אותן בחשכת הלילה ומרוקנים אותן מכל אשר בהן. דבר זה הכאיב יותר מההחרמות ולא היה בידם להושיע מאומה.

ועוד גזרה הופיעה. אמנם, לא רשמית ולא חתומה בידי איש: אנשים בודדים, בחורים, צוו לעזוב את העיירה, או שגורשו לכפרי הסביבה וליישובים נדחים. במשפחות לא נגעו בינתיים.

*

הגיע ליל הסדר הראשון בשנת 1940, תחת הכיבוש הרוסי. כולנו טרחנו לערכו כהילכתו, לפי מסורת אבות־אבותינו חרף תנאי המלחמה. עוד אנו מסובים לשולחן הסדר נכנס לביתנו שכן ובהתרגשות מספר כי יצאה פקודה מטעם השלטונות „להעתיק" חלק מהעיירה למקום אחר; כלומר התושבים שעל שפת הנהר יועברו לפנים העיירה או למקום אחר. טעמה של הגזרה הוא, כי לפי שיקולים בטחוניים־אסטראטגיים של הסובייטים צריכה רצועת אדמה לאורך הגבול להיות פנוייה מתושבים. החמור בהוראה זו היה, כי הדבר צריך להתבצע במשך שלושה ימים בלבד. משמעותה של הגזרה לגבי היהודים היתה — גירוש דרוהיטשין! וזאת באמצע החג!

ה„סדר" לא הגיע לסיומו, כוסות היין נשארו עומדים מבויישים, בלי שאיש ילגום מהם. במטעמי חג לא נגענו יותר וגם סיפור ההגדה לא סופר.

הייתכן דבר כזה? — שואל איש את רעהו. שנות עמל ופרך, יזע ודם, שנות חיים ארוכות ננטוש מאחורי גבינו ונצא בידים ריקות. כמה עמל ויגע, כמה תקוות ואמונה השקיע האדם היהודי בבניין ביתו! ופתע פתאום נהרס, נחרב הכל!

כיוון שרכושו של אבי הוחרם לא יכלה עוד משפחתנו להשאר בעיירה. החלטנו לעקור לכפר סמוך ושם נתכנן עתידנו. אמי הטובה, הנאמנה והנמרצת מתחילה לארוז כל כלי הבית, הבגדים, הלבנים, המצעים, הכלים וכל אשר לה ודמעות זולגות מעיניה. כל פינה, כל קרן־זווית שהיו עדים לשמחותינו וצערינו נספגים בדמעות אמי הטובה. עוד בית יהודי נהרס, אך האמונה והתקווה המושרשות בלב כל יהודי לוחשות: אולי, אולי נזכה עוד לחזור לביתנו הישן, לבית בו גדלתי ובו ראיתי אור עולם.

ברחובות העיירה רעש ומהומה, אך אין זה הרעש של חג יהודי. השמחה מאתנו והלאה. איש־איש שקוע בצרותיו וביגוניו, ממעטים בדיבורים. במרכז העיירה כבר הוחל בפירוק הבתים, אותם יעבירו יחד על תושביהם למקום אחר. במרחק של כחצי קילומטר מהעיירה כבר עוסקים בהקמת הבתים המפורקים, לוח ללוח, קורה לקורה, לבנה ללבנה — דרוהיטשין „החדשה", הארעית מוקמת מחדש. ביושבנו בעגלה, שהוציאה אותנו מהעיירה

ראינו כיצד היא נהרסת ו„מוקמת" מחדש. תושבים רבים ויתרו על זכותם להשאר בעיירה וביכרו לחפש מקום מגורים אחר.

בכפר שהינו עד חול־המועד, כי אמא מצאה בית חדש — בעיירה בוטקה, כ־30 ק"מ מדרוהיטשין. יצאנו לשם ב־1 במאי 1940. בעוברנו את סימייטיץ' חזינו בתהלוכת אחד במאי, בדגלים האדומים שבידי הצועדים ובסיסמות שכל אדם נבון וישר־דרך היה חותם עליהן בשתי ידיו. אך מה רחוקות היו סיסמות אלה ממצבנו וממציאות חיינו!

בבוטקה שהינו עד חג השבועות שנת 1940.

*

באביב אותה שנה, הרשו הרוסים לפליטים לחזור למקומות מגוריהם הקודמים שהיו עתה תחת הכיבוש הגרמני. רבים מהם ניצלו ההזדמנות לחזור לבתיהם הישנים, כי נמאסו עליהם הנדודים ותנאי החיים הקשים כפליטים בעיר זרה, רבים שאפו לחזור למשפחותיהם באיזור הכיבוש הגרמני וגם הידיעות על אכזריות הנאצים טרם הגיעו אליהם בכל מוראם. מבריסק העיר יצאו רכבות מלאות יהודים ופולנים שהחליטו לחזור ולחיות תחת עול הגרמנים.

מספרים, כי אחד הפקידים הגרמניים שערך את רשימת החוזרים אמר: מדוע אתם נחפזים כל־כך לחזור? מה מצפה לכם שם? הפירעור שלנו אינו מחבב אתכם, חישבו היטב, חישבו היטב. אומרים, כי דבריו השפיעו על רבים מהמועמדים לחזור ונשארו בשטח הכיבוש הרוסי. אולם הרוב חי באשליה, האמין כי יבלה את הצורר ונפלו הישר לטרף החיות הנאציות.

שוב הכריזו הרוסים על רישום תושבים חדש. בלית ברירה נרשמים שנית, בלי לדעת לשם מה. רק בליל הראשון של חג השבועות נתגלה פשר הרישום. חיילים החלו לעבור על הבתים, אספו את האנשים שנרשמו והובאו תחת משמר לתחנת הרכבת בביילסק, ומשם, בקרונות חתומים — לכיוון בלתי־ידוע. אחרי ימי נסיעה רבים נפתחו הקרונות וראינו כי נמצאים אנו במחנה עבודה בצפון הרחוק, הרחוק. (כל הקורות והחוויות במחנה — הרי הם פרק בפני עצמו ומקומם אינו ב„ספר־יזכור" זה).

על קשר מכתבים עם ביתי הישן בדרוהיטשין שמרתי במקוטע עד ה־22 ביוני 1941. רק בשנת 1946, כשחזרתי לפולין כרפאטריאנט ונפגשתי עם שרידי השואה, שמעתי מפיהם על האימים ועל קיצה הטראגי של קהילתנו — קהילת יהודים נאמנה.

יהיו דפים אלה נר־תמיד לזכר דרוהיטשין היהודית שעלתה על קידוש־השם!

דורכגעמאַכט צוויי וועלט־מלחמות

1914—1918

אין יענעם שיינעם, זומערדיקן אויגוסט־טאָג פון 1914, בין איך אַלט געווען 7 יאָר. געקומען אַהיים פון חדר צום איבערבייס, האָבן דאָס מאָל מיך אויפגענומען די פאַר־טרויערטע פנימער פון טאַטע־מאמע און די ניט־פריילעכע מינעס פון די קינדער. עפּעס ניט ווי תמיד. דער קינדערישער אינסטינקט זאָגט מיר, אַז נישט קיין גוטס איז דאָ צו דערוואַרטן פון אַזאַ קאַלטן און טרויעריקן קבלת־פּנים, בעת שטענדיק האָט מען מיך באַגעגנט מיט אַ שמייכל און מיטן אויספרעגן וואָס כ׳האָב געלערנט און ווי אַזוי. נישט דרייסט, מיטן פינגער אין מויל, גיי איך צו מיין שטענדיק געדולדיקער מאַמע און פרעג:

— וואָס איז געשען?

— מיין קינד, דו וועסט עס פילן...

פון דעם ענטפער בין איך ניט קלוגער געוואָרן — און בין אַרויס אין גאַס, צו די יינגלעך, וועלכע האָבן תמיד געווּסט אַלע נייעסן. נאָר חברה קליינוואַרג איז דעמאָלט געווען פאַרנומען מיט רייסן שטעכלקעס און פאַרגרייטן זיך די דאָזיקע סחורה צו באַ־וואַרפן בערד אין תשעה־באָב, ווען יידן וועלן קומען אין שול צו די קינות. אמת, אויף די גאַסן האָבן זיך שוין געהאַט באַווייזן גרויסע מעלדונגען אין דער רוסישער שפּראַך, נאָר איך האָב ניט פאַרשטאַנען וואָס דאָרט איז געשריבן. האָט דער קינדערישער נייגיר מיך וויידער פאַרטריבן אין שטוב און מיט מערער צודרינגלעכקייט האָב איך געפרעגט דער מאַמען וואָס קומט דאָ פאָר. מיט טרערן אין די אויגן האָט זי מיר דערקלערט:

— דער צאַר ניקאָלייַ וויל צונעמען אַלע טאַטעס אויף דער מלחמה, כדי זיי זאָלן מיט שוועדן און ביקסן זיך שלאָגן מיטן דייטש.

די רייד זענען מיר אין גאַנצן געווען אומפאַרשטענדלעך. דער עיקר — דאָס ווייַנען און דער טרויער. ביי אונדז יינגלעך איז דאָך אַ מלחמה דער גרעסטער יום־טוב. ווען די קינדער האָבן געפּירט צווישן זיך אַ מלחמה, איז מיין אייניציקע זאָרג געווען — וווּ נעמט מען אַ ביקסל, צי שווערדל, מען זאָל מיך צולאָזן צום קריג...

איך לויף ווידער אַרויס אין גאַס. פאַרזאָרגטע פּנימער, דאָס ריידן איז שטילער ווי תמיד. איך כאַפּ אונטער אַזעלכע ווערטער:

— רוסלאַנד איז גרויס, ניקאָלייַ האָט אַ סך האַרמאַטן און זעלנער. האָסט געהערט, יאַנקל דאַרף גיין אויפן פראָנט, ער לאָזט אַ פרוי מיט זעקס קינדער.

איך גיי אַהיים און פרעג דער מאַמען:

— גייט אויך דער טאַטע צו ניקאָליין?

די מאַמע גלעט מיך איבערן קעפל און באַרויקט:

— ניין, מיין קינד. דער טאַטע בלייבט מיט אונדז.

אויפן צווייטן טאָג האָבן אין חדר געפעלט אַ סך קינדער, ווייל זייערע טאַטעס זענען אַוועק מלחמה האַלטן מיטן דייטש. אויך דאָס לערנען איז עפעס ניט געגאַנגען. די יינגלעך האָבן געריידט נאָר פון מלחמות און דערציילט פאַרשידענע מעשיות ווער איר, וועלכע מ׳האָט זיך אָנגעהערט פון עלטערע מענטשן. אַ געפיל איז געווען, אַז אין משך פון איין טאָג זענען מיר רייפער געוואָרן, קלוגער, אויסגעוואַקסן... קומענדיק אַהיים, האָב איך ניט אָפּגעלאָזט די מאַמען און נאָר געוואָלט הערן פון איר מויל וועגן מלחמות, קיסרים, נצחונות און מפלות. יענעם אָוונט איז די מאַמע געשטאַנען אַ פאַרזאָרגטע ביי מיין בעטל און געזאָגט דעם טאַטן, אַז זי האָט מורא פאַרן געזונט פון קינד...

*

שפּעטער האָט דאָס שטעטל געריידט, אַז מען שלאָגט זיך שטאַרק אויף די פראָנטן. פון דראָהיטשין זענען אָפט אַוועק געפאָרן טראַנספאָרטן מיט מאָביליזירטע מענטשן, באַגלייט מיט געוויין, יללות און ווינטשעוואַניעס זיי זאָלן בשלום קומען צוריק. דערנאָך האָבן זיך באַוויזן אונדזערע זעלנער — ווער פאַרוווּנדעט, ווער אויף אַ קורצן אורלויב, ווער אין גאַנצן באַפרייט. די קינדער האָבן קודם כל באַוווּנדערט די שווערד מיט וועלכע מ׳האָט געשלאָגן דעם דייטש, די קאָקאָרדע אויפן היטל און דעם רויטן לאַמפּאַס אויף די הויזן.

יעדער איז געווען דורשטיק נאָך ידיעות פון פראָנט. אַפילו די שטרענג רעליגיעזע יידן האָבן גענומען לייענען צייטונגען, כדי זיך דערוויסן נייעס. אין שול, בית־המדרש, שטיבלעך, האָט מען צווישן מנחה־מעריב געריעדט נאָר וועגן דער מלחמה. פאַרשטייט זיך, אַז אויך דאָס קליינוואָרג איז געווען דורכגענומען מיט דעם אַלעמען וואָס עס האָט זיך אָפּגעשפּילט אויף די שלאַכטפעלדער. איך האָב אַ לאַנגע צייט געטראָגן ביי זיך דאָס אויסגעשניטענע פון אַ צייטונג בילד פון קייזער ווילהעלם מיטן שטאָלענעם העלם און שפּיץ אויפן קאָפּ. אַנדערע קינדער האָבן זיך אַרומגעטראָגן מיט די פאָטאָגראַפיעס פון צאַר ניקאָליי, זיינע און דייטשע גענעראַלן — הינדענבורג, לודענדאָרף און אַנדערע. מיר האָבן נאָר גערעדט וועגן דעם, ווער פון זיי איז שטאַרקער...

טעג און וואָכן זענען פאַריבער. פון איינצלנע שטובן האָט מען נאָך גענומען אין דער אַרמיי און דערפאַר האָט דאָרט געהערשט טרויער. די אַנדערע ווידער זענען געווען שטאַרק פאַרנומען מיט דאגות פרנסה, וועלכע איז אויך אין פרידלעכע צייטן ניט געווען בשפע.

מיט אַ מאָל — אַ בהלה אין שטעטל. דער פראָנט דערנענטערט זיך צו דראָהיטשין. די קאָזאַנאַדע הערט זיך בייטאָג און ביינאַכט. די צאַרישע אַרמיי ציט זיך צוריק, האָט אַ

סך פֿאַרלוסטן. דער גרויסער מאַרק־פּלאַץ פֿאַרפולט זיך מיט סאָלדאַטן, פערד־און־וועגע־נער, אָבאָזן, האַרמאַטן. זיי רוען אַ טאָג — און פֿאָרן ווייטער, כדי מאַכן פּלאַץ פֿאַר אַ צווייטן טראַנספֿאָרט פון דער אָפּטרעטנדיקער אַרמיי. די צייטונגען שרייבן וועגן מפּלות פון דער צאַרישער אַרמיי.

*

אין די לעצטע טעג פון יאָר 1915 האָבן אין שטעטל זיך באַוויזן פרעמדע מענטשן, מיט לאָפּעטעס אין די הענט. זיי האָט מען מאָביליזירט פון די אַרומיקע ישובים, כדי גראָבן אָקאָפּעס לענגאויס דעם בוג. דראָהיטשין האָט באַדאַרפט זיין אַ וויכטיקער פּאַר־טיידיקונגס־פונקט פון דער רוסישער אַרמיי. די זיגזאַגיקע שוץ־גריבער האָבן אַלעמען געשראָקן. נאָר ערגער איז געווען מיטן אַריינמאַרש פון די צוריק טרעטנדיקע צאַרישע סאָלדאַטן, וועלכע האָבן אָנגעהויבן ראַבירן די געשעפטן און באַפֿאַלן יידישע היימען. די קאָזאַקן האָבן געהערשט אין שטעטל. איך געדענק, ווי עטלעכע סאָלדאַטן זענען אַריין צו אונדז אין הויז און דערנאָך פון געשעפט אַרויסגעטראָגן פיל זיסוואַרג און אַנדערע פּראָדוקטן. איך האָב בשעתו געטראַכט, אַז זיי האָבן קיינמאָל ניט געלערנט דעם „לא תגנוב", אַנדערש וואָלטן זיי ניט גענומען אויף כּוח פרעמד פאַרמעגן.

אין מיטן דעם איבערפאַל, דערהערט זיך אַ שטאַרק קלאַפּן אין טיר. אַ יונגע שכנה, ווייזט אויס נאָר וואָס אַרויס פון בעט, איז אַ צעשראָקענע אַריין אין אונדזער שטוב און דערציילט דער מאַמען, אַז קאָזאַקן זענען איר באַפֿאַלן אין שלאָף. זי האָט ביי אונדז גע־פונען שוץ קעגן די בעסטיעס.

שפּעטער הערט זיך ווידער אַ קלאַפּ אין טיר. איצט איז די פרייד אין לשער. דער טאַטע האָט זיך אומגעקערט פון אַ גענוג ווייטער נסיעה קיין רוסלאַנד, קוים זיך דער־שלאָגן אַהיים. מיטן טאַטן זענען מיר זיכערער. עס פאַלט אַ באַשלוס צו פאַרלאָזן דראָהי־טשין, ווייל דער פראָנט איז נאָר נאָענט.

צומאָרגנס גאַנץ פרי איז דער טאַטע אַוועק ברענגען פורן, זיי זאָלן אונדז עוואַקויירן. אין צווישנצייט זענען עטלעכע סאָלדאַטן אַריין אין געשעפט פון מיין פעטער וועלוול אַוואָל, אָנגעהויבן שלעפּן סחורות, נאָר זיך אָנגעשטויסן אויפן ווידערשטאַנד פון זיין זון. דער יונגערמאַן האָט באַקומען קלעפּ און אַ פּאַרווויינטער און צעשלאָגענער געבליבן שטיין אויפן גאַס. אַ פּאַרבייפּאָרנדיקער אָפּיציר האָט אים געפרעגט פּאַר וואָס ער ווייַנט. ער האָט אים דערציילט וואָס דאָ קומט פּאָר. דער אָפּיציר האָט גאָרנישט געענטפערט, נאָר אַרויסגענומען זיין רעוואָלווער און דערשאָסן דעם זעלנער. איך בין צופעליק געווען אַן עדות פון דער געשעעניש — און ערשט דעמאָלט באַגריפן וואָס עס הייסט מלחמה.

ווען דער טאַטע איז אָנגעקומען מיט די פורן, האָט דער בחור זיך איבערגעטאָן אין פרויען־קליידער און צוזאַמען מיט אונדז אַוועק פון שטעטל. מיר האָבן פאַרנומען מיט זיך נאָר די ספרים, בעטגעוואָנט און קיך־געשיר. דאָס איבעריקע איבערגעלאָזט אויף גאָטס

באַראָט. מיר פֿאָרן אין דער ריכטונג פון סעמיאַטיטש. עס הייבט זיך אָן אונדזער נע־ונד. דער וועג איז פֿאַרפולט מיט מיליטעריש איינהייטן און איינצלנע זעלנער פון דער צע־קלאַפּטער אַרמיי. קוים מיט צרות אָנגעקומען קיין סעמיאַטיטש, ווו מיר האָבן זיך איינגע־אָרדנט ביי אַ באַקאַנטער משפּחה.

אויך דאָ איז אומרויק, פול מיט שרעק און פּאַניק. די סאָלדאַטן רויבן, די שיסעריי־ען ווערן אָלץ אָפּטער און נענטער. פֿאַראַן יידישע קרבנות. נאָך יעדן שאַס הערט זיך אַ „שמע ישראל !". מען זאָגט תהילים און מען בעט גאָט, אַז אַלץ זאָל בשלום אַדורך. אַ סך מאָל גלוסנגט אָפּצוקומען מיט בלויזער שרעק, אָדער מיט עטלעכע רובל, ווען זעלנער קומען אין שטוב אַריין.

אַזוי האָט געדויערט עטלעכע טעג. אַ געוויסע נאַכט הערן מיר אַלע אַ טומל אין גאַס, עטלעכע שאָסן און דערנאָך — אויסגעשרייען „הורא !", ביז עס איז שטיל געוואָרן. די דייטשן זענען אַריין קיין סעמיאַטיטש.

*

אַנטקעגן דעם תוהו־ובוהו פון די לעצטע טעג ביי די רוסן, האָבן יידן באַטראַכט דעם דייטש ווי אַ מלאך הגואל. אין דער אמתן, האָבן די נייע הערשער באַפּולן קודם אָפּצו־ראַמען די טויטע פון די גאַסן, איינגעשטעלט אַ נאָרמאַלע מאַכט אין סעמיאַטיטש, די רוי־בעריין און איבערפאַלן האָבן אויפגעהערט. אין אַזעלכע באַדינגונגען האָט מען באַשלאָסן זיך צוריק אומקערן קיין דראָהיטשין.

קיין קרבנות זענען דאָ ניט געווען — אָבער די הייזער האָט מען רוינירט, אָפּילו אַרויסגעריסן טירן־און־פענצטער, די געשעפטן צערויבט און פון די היימען געשלעפּט וואָס ס׳האָט זיך גלאָזט. אויך אונדזער היים איז געווען חרוב. מיר נעמען זיך צוריק אויפשטעלן די צעשטערטע שטוב.

דער טייך בוג ווערט באַשטימט אַלס גרענעץ צווישן דייטשלאַנד און רוסלאַנד. די איינגעשטעלטע דייטשישע מאַכט הייבט אָן אַדורכפירן „יאַווקעס" פון דער באַפעלקערונג. אָלע עטלעכע טעג דאַרפן די מענער זיך יאַווען אויפן מאַרק־פּלאַץ, ווו זיי ווערן אויסגע־שטעלט אין רייען, אויסגעפרעגט, רעגיסטרירט און — געשיקט אַהיים. אָזוי ווי מען האָט שפּעטער געזומען כאַפּן פון אָזעלכע „יאַווקעס" מענטשן צו דער אַרבעט, האָבן אַ סך ניט צוגעשטעלט זיך אויפן מאַרק־פּלאַץ. די בהלה אין שטעטל איז געוואַקסן, ווייל די וואָס ס׳האָט פאַרנומען צו דער אַרבעט, זענען אָווק געשיקט געוואָרן אין די ביאַלאָוויעזשער וועלדער.

צו יענער צייט זענען אַנטשטאַנען די פּריוויליקע פּייערלעשער אין דראָהיטשין. זיי האָבן באַקומען פּולע אויסשטאַטונג צו לעשן שריפות און אַנטשפּרעכנדיקע בגדים. נאָר די גרעסטע מעלה פון זיין אַ פּייערלעשער איז געווען די, אַז מען האָט אים ניט געטאָרט כאַפּן צו אַנדערע אַרבעטן. האָבן אַ סך יידן אויסגענוצט די דאָזיקע פּריווילעגיע און זיך

פאַרשריבן צו די פייערלעשער. אַ געוויסן פרייטיקדיקן טאָג, בעת די איבונגען פון די פייערלעשער, האָט מען זיי אַלע פאַרנומען און אונטער אַן עסקאָרטע אָפּגעפירט אויף אַרבעטן קיין ביאַלאָוויעזש... דאָס שטעטל איז געבליבן אָן אַ פייערלעשער־קאָמאַנדע.

בדרך כלל האָט מען עלטערע יידן ניט געזומען צו קיין צוואַנגס־אַרבעטן און זיי פלעגן דעריבער זיך פילן פריי. ווי גרויס איז אָבער געווען די אַנטוישונג און פאַרביטער־רונג, ווען די דייטשן האָבן אין אַ שבתדיקן טאָג אַרויס געזומען פון די שטיבלעך און בית־המדרש אַלע מתפללים און זיי פאַרשפאַרט אויף איין אָרט, כדי זיי צומאָרגנס אָפּשיקן אין די ביאַלאָוויעזשער וועלדער. דאָס האָט באַדאַרפט זיין אַ נקמה־אַקט פאַר דעם וואָס די יוגנט האָט זיך אויסבאַהאַלטן פאַר די רעגיסטראַציעס און „יאַווקעס". דערווייל זענען די יידן געזעסן פאַרשפאַרט אין דער גימנאַזיע, מיט די טליתים און יאַרמעלקעס, געזאָגט תהילים און ניט אויפגעהערט לעבן מיט בטחון אַז אַלץ וועט זיך גוט ענדיקן. מוצאי שבת האָט מען אַלע באַפרייט און די שמחה אין שטעטל איז געווען גרויס.

די ראשי הקהל האָבן ענדלעך זיך צונויפגערעדט מיט דער אָקופּאַציע־מאַכט וועגן אַ שטענדיקן חודשלעכן קאָנטיגענט פון אַרבעטס־הענט — און עס האָט אַ סוף געזומען צו די „יאַווקעס" און כאָפונגען. דאָס לעבן האָט זיך אָנגעהויבן נאָרמאַליזירן.

די יידישע באַפעלקערונג האָט דעמאָלט געלעבט פון שמוגל, האַנדל מיט פערד, פון היימישער פּראָדוקציע פון סיגאַרעטן און בראָנפן. אין אַ סך היימען האָט מען איינגע־שטעלט אין געהיים פּרימיטיווע פאַבריקלעך צו טרייבן סאַמאָגאָן. די שמוגלערס פלעגן

מכבי אש בעיירה • די פייערלעשער אין שטעטל

פֿאַרן קיין ביאַליסטאָק אוּן פון דאָרט, מיט גרויס ריזיקע אוּן סכנות נפשות, ברענגען קיין דראָהיטשין פֿאַרשידענע סחורות.

שפּעטער האָט מען אָנגעהויבן כאַפּן יידישע פרויען אוּן מיידלעך צו פֿאַרשידענע אַרבעטן, וואָס האָט גאָר אַרויסגערופן אַ דערדריקטע שטימונג אין שטעטל. איך געדענק, ווי מיין עלטערע שוועסטער איז געלעגן באַהאַלטן אין זייער שוועכע באַדינגונגען, ניט געהאַט מיט וואָס צו אָטעמען. נאָך אַ סך מי אוּן געלט, איז איר געלונגען אייניצואָרדענען אין אַ מילכעריי, ווו זי האָט געאַרבעט זייער שווער — אָבער דערפֿאַר רויִק געשלאָפֿן אין די נעכט.

פון צייט צו צייט זענען דערשינען נייע גזירות אוּן פֿאַראָרדענונגען, וועלכע האָבן דער עיקר געטראָפֿן אין דער יידישער באַפעלקערונג. איך דערמאָן זיך, אַז אַמשווערסטן איז געווען צו שיידן זיך מיט די קופּערנע פאַנען, ראָנדלעס אוּן טעפּ, ווי אויך מיט די מעשענע לייכטערס, קליאַמקעס, חנוכה־לאָמפּן, וועז די דייטשן האָבן רעקווירירט פֿאַר זיך אַלע קעגנשטאַנדן, וועלכע זענען אויסגעאַרבעט געווארן פון די מעטאַלן. יידישע בעל־הביתעס האָבן ניט געוואָלט אַוועק געבן די כלים, וועלכע זיי האָבן איבערגענומען בירושה פון עטלעכע דורות אוּן געקאָכט אין זיי די שבתדיקע פיש, אַ יום־טובדיקע יויך, פסחדיקע מאכלים. די שענק אוּן פּאָליצעס האָבן זיך אויסגעליידיקט פון די טראַדיציאָנעלע יידישע געפּעסן.

עס איז אויך געווען אַ פֿאַרבאָט צו נוצן ווייס מעל. הגם אין יענע צייטן איז ניט געווען צו פיל טונקל מעל, האָט אַ פרומע יידישע מאַמע זיך געזאָרגט, וואָס די שבתדיקע חלות אוּן קוילעטשן וועט מען ניט קאָנען באַקן פון קיין ווייס מעל. ביי אונדז האָט מען אומלעגאַל פֿאַרגרייט מצהלעך אוּן זיי באַהאַלטן אויף שבת. אַז איך פלעג פֿאַרבייגיין דעם אָפּגעשלאָסענעם שענקל ווו די מצהלעך זענען געלעגן באַהאַלטן, האָט זיך מיר אויסגעוויזן, אַז איך געפּין זיך ביי אַ פֿאַרבאָרגענעם אוצר...

אין יענער תקופה האָבן די דייטשן איינגעפירט אַבליגאַטאָרישע לימודים אין דער שול. איך האָב שוין באַזוכט אַזאַ שול אוּן באַזאַמען מיט די אַנדערע יידישע אוּן ניט־יידישע שילערס פלייסיק געזונגען „דויטשלאַנד, דויטשלאַנד איבער אַללעס...". אויך אונדז, די שול־קינדער, האָבן די דייטשן אויסגענוצט פֿאַר זייערע מלחמה־צוועקן, געפּירט אין וואַלד צו רייסן פּאָקשיווע אוּן געטרוקנטערהייט צושטעלן דער מאַכט. צו וואָס זיי האָבן באַדאַרפט די בריענדיקע אוּן שטעכיקע געווּקס — האָב איך נישט געוווסט.

אין שטעטל האָט אויך רעגירט אַ נאַמינירטער יידישער בירגערמייסטער אוּן יידישע פֿאָליציאַנטן. נאָר די גזירות האָבן ניט אויפֿגעהערט. איין מאָל האָט אין מיטן מאַרק זיך באַוויזן אַ גרויסע דאַמף־מאַשין, צו וועלכער מ׳האָט געמוזט ברענגען צום דעזינפעקצירן די מלבושים, וועש, בעטגעוואַנט. נאָך דער דעזינפעקציע, איז דער רוב זאַכן ניט נאָר ניט געווען צום דערקענען, נאָר מ׳האָט זיי שוין ניט געקענט נוצן אויך...

נאָר פֿאַר אונדז, קינדער, איז די גרעסטע גזירה געווען דאָס אַוועקשטעלן אַ שטאָטישן פּלומפּ אויפן אָרט פונעם גרוב אין מיטן מאַרק, ווו מיר פלעגן זיך שטענדיק שפּילן און דערביי זיין איבערגענומען מיט די מעשיות און לעגענדעס אין שייכות מיט דעם גרוב. גרויס איז געווען אונדזער פרייד, ווען מ׳האָט באַשלאָסן גראָבן דעם ברונעם אויף אַ צווייט אָרט, ביז דער ווייניקסט־גאָס, און מיט רערן אַריבער געפירט אַהין דאָס פרישע קוואַל־וואַסער. ביים פֿאַרלייגן די וואַסער־רער, האָט מען יעדן טאָג געגומען אַנדערע יידן צו דער אַרבעט. נאָר אַז דער פּלומפּ איז פֿאַרטיק געווארן, האָבן אַלע געהאַט פון אים אַן הנאה.

*

אויב ביים צאַר איז געווען פֿאַרבאָטן וועלכע ס׳איז געזעלשאַפֿטלעכע, פֿאַרטייאישע צי פּאָליטישע טעטיקייט, האָט די דייטשע מאַכט ניט געשטערט אונדזער יוגנט צו אָרגאַניזירן זיך אין פֿאַרשידענע קרייזלעך און גרופּן. צו יענער צייט אַנטשטייט אויך אַן אומלעגאַל סאָציאַליסטיש קרייזל. אויף אייניקע שמועסן בין איך געווען אָנווועזנד, נאָר וויניק וואָס פֿאַרשטאַנען פון דעם, וואָס מ׳האָט דאָרט געריידט: קאַרל מאַרקס, סאָציאַליזם, מערווערט, עקספּלאָאַטאַציע אד״גל.

מיט אַ מאָל זענען די דייטשע זשאַנדאַרן געווארן מילדער, העפלעכער, נאָר גלייכצייטיק געשפּאַנטער און נערווועזער. דאָס רעדל פון קריג האָט זיך איבערגעדרייט. איצט

תלמידים יהודיים במלחמת העולם הראשונה — עם המורה בלומה טננבוים
יידישע שילערס אין דער ערשטער וועלט־מלחמה — מיט דער לערערין בלומא טענענבוים

כאַפּן קלעפּ די דייטשן. אמת, אויך אין רוסלאַנד קומען פאַר טיפּע ענדערונגען. ניקאָליי האָט אַבדיקירט, די קערענסקי־רעגירונג פירט איצט אָן מיט דער גרויסער רוסישער אימפּעריע. דערנאָך — די אָקטאָבער־רעוואָלוציע, אויך קייזער ווילהעלם מוז פאַרלאָזן זיין טראָן, די דייטשע אַרמיי ליידט אַ מפלה. אין בית־המדרש, צווישן מנחה־מעריב, באַנייען זיך ווידער די געשפּרעכן וועגן מלחמה, רעוואָלוציע און גורל פון מלוכות.

דערווייל האָבן די דייטשן אָנגעהויבן צו פאַרלאָזן פוילן. אין לובלין איז אַנטשטאַנען די ערשטע פּרייַ פּוילישע רעגירונג. דאַקעגן אין דראָהיטשין האָט מען ניט געווּסט אויף וועלכער וועלט מען איז. נאָך דעם ווי די דייטשן האָבן זיך פאַרנומען פון שטעטל, האָט אַ ציווילע מיליץ פון אָרטיקע יידן און קריסטן געהיטן די אָרדענונג. ענדלעך איז אויך צו אונדז געקומען די נייע מאַכט.

פון רעליגיעזן לעבן

דאָס איינשטעלן די פּוילישע הערשאַפט אין אונדזער שטעטל איז פאָרגעקומען אין דער זעלבער צייט, ווען די יידן אין פוילן זענען געוואָרן אויפגעטרייסלט צוליב דעם שענדלעכן פאָגראָם אין לעמבערג — ווי אַן אָנזאָג אויף דעם וואָס עס דערוואַרט אחינו בני ישראל אונטער דעם נייעם רעזשים. פון דראָהיטשין האָט זיך אָנגעהויבן אַן עמיגראַציע מעבר לים און די וואָס האָבן נאָר געהאַט די קלענסטע מעגלעכקייט צו פאַרלאָזן פוילן, האָבן עס גערן געטאָן. איך האָב אָפט אַרויס באַגלייט צום באַן די גליקלעכע עמיגראַנטן.

אָבער ניט אַלע האָבן געוואָלט, צי געקענט זוכן גליקן אין ווייטע לענדער צי אין די נאָענטע, גרויסע שטעט. די פאַרבליבענע אין שטעטל האָבן סיי עקאָנאָמיש, סיי געזעל־שאַפטלעך, אָנגעהויבן זיך אַרייַנפאַסן אין די נייע באַדינגונגען און מעגלעכקייטן. אַלע כמעט פאַראַנענע אין יענער צייט פּאַרטייען, אַרגאַניזאַציעס און אינסטיטוציעס וואָס זענען ווי שוואַמען נאָך אַ רעגן אַנטשטאַנען אין דעם „שטורעם־און־דראַנג־פּעריאָד" אין די שטעט און שטעטלעך אין נאָכמלחמהדיקן פוילן, האָבן באַקומען זייער אָחיזה אויך אין דראָהיטשין. די פאַרשידענע ציוניסטישע גרופּירונגען, קאָמוניסטן, רעליגיעזע אָר־גאַניזאַציעס — האָבן געפירט אַ ברייט־פאַרצווייגטע טעטיקייט, וואָס וועט זיכער געפונען באַשריבן ווערן אין אונדזער יזכור־בוך פון אַנדערע לאַנדסלייט. אין מיינע זכרונות וויל איך זיך אָפּשטעלן אויף אייניקע דערשיינונגען פונעם רעליגיעזן לעבן אין דראָהיטשין אין די יאָרן 1920—1939.

*

צווישן די פאַרשידענע גרופּן חסידים אין שטעטל, האָבן די סלאָנימער חסידים פאַר־נומען דאָס ערשטע אָרט הן לויט זייער צאָל, הן לויט זייער אָנזען און השפּעה. געדאַוונט האָבן זיי אין אַן אייגן שטיבל, וועלכן אַן אלמנה האָט געשאַנקען פאַר דעם צוועק. די

סלאָנימער חסידים האָבן זיך געהאַט זייערע מינהגים און טראַדיציעס. דאָס דאָוונען (נוסח ספרד), איז געווען זייער טומלדיק, באַגלייט מיט אַ קלאַפּן מיט די פיס און הענט, איינטאַניק. דאָס האָט געהייסן נוסח סלאָנים.

זייער ערשטער רבי איז געווען ר׳ שמואל זצ״ל, וועלכער איז געזעסן אין סלאָנים. אונדזערע חסידים פלעגן צו אים פאָרן פרעגן אַן עצה אין מסחר, אין פאַמיליע־לעבן, בנוגע חתונה מאַכן אַ קינד. אויף די ימים נוראים האָבן גאָר אַ סך חסידים זיך אַוועק געלאָזט צום רבין.

עס האָט אָבער אויך פאַסירט, אַז דער רבי האָט זיך מטריח געווען קיין דראָהיטשין. דאָס שטעטל איז דעמאָלט ניט געווען צו דערקענען. גרויס זענען געווען די הכנות און נאָך גרעסער דער יום־טוב, ווען דער סלאָנימער רבי איז געקומען. זיינע אָנהענגער זענען אים אַנטקעגן געגאַנגען ווייט הינטער דער שטאָט, אויסגעשפּאַנט די פערד פון דער בויד אין וועלכער דער רבי איז געפאָרן און אַליין זיך איינשפּאַנענדיק — מיט גרויס פאַראַד אים אַריינגעפירט אין שטעטל. אין זיין אַכסניה בייַ איינעם פון די פאָרמעגלעכע חסידים, האָט דער רבי אויפגענומען זיינע חסידים מיט אַ סך האַרציקייט און ווארעמקייט, זיי געטרייסט, דערמוטיקט און געווינטשן. קיין פּדיון פאַר זיך האָט ער ניט גענומען, נאָר כולל־גאלט, ד. ה. פאַר די אַלטע יידן אין ארץ־ישראל, וואָס זיצן דאָרט און לערנען.

פרייטיק־צו־נאַכטס איז דאָס סלאָנימער שטיבל געווען געפּאַקט. אַפילו דער ניט־סלאָנימער חסיד איז געקומען אָפּגעבן שלום דעם רבין און גלייכצייטיק זען ווי דער רבי איז מקבל שבת. דער רבי איז געווען אָנגעטאָן אין אַן אַטלאַסענער קאַפאָטע, ווייסע זאָקן און אַ הויכן שטריימל. דאָס דאָוונען איז אַדורך אין גרויס התלהבות, דערנאָך האָט דער עולם געזונגען און געטאַנצט מיט אַזאַ התרוממות הנפש, וואָס האָט דערוועקט אַ סך בטחון און געשטאַרקט די אמונה. צום פאַרענדיקן דעם ריקוד, האָט זיך דערהערט אַ מעכטיקער „גוט שבת!״. דער רבי האָט מיט אַ לייכטן שמייכל באַגריסט יעדן איינעם און געענט־פערט „גוט שבת״. דערנאָך איז דער רבי אַריין צו זיך אין צימער און אַ לענגערע צייט געלערנט. בעת אַ טייל פון עולם איז אַוועק צו זיך אַהיים צום שבתדיקן טיש, האָבן די סלאָנימער חסידים געוואָרט מיטן פירן דעם טיש, ווען דער רבי וועט פאַרנעמען דעם אויבנאָן. דער טיש אין שטיבל איז געווען געגרייט מיט כל־טוב. ווי נאָר דער רבי האָט אַ צעשטראָלטער און יום־טובדיקער זיך באַוויזן פאַרן עולם, האָט מען זיך אויפגעשטעלט און אַנטקעגן געטראָגן אַ ברייטן „שלום עליכם״. דערנאָך האָט זיין שמש אָנגעגאָסן אין אַן אַנטיקן בעכער דעם ווין און דער רבי האָט געמאַכט קידוש. יעדער חסיד באַקומט צו טרינקען פון בעכער. דאָס עסן איז געווען דורכגעפלאָכטן מיט אַ סך דברי תורה און חכמה, באַגלייט מיט מאמרי חז״ל. אַלע זענען אריבערגעבויגן איבערן טיש, ווילן ניט דורכלאָזן קיין איין וואָרט וואָס קומט פון רבינס מויל. דאָס זינגען זמירות פאַרציט זיך ביז אין דער שפּעטער נאַכט.

צומאַרגנס איז דער עולם מקדים צום דאַוונען. דער רבי איז אי בעל־שחרית, אי בעל־מוסף. איז אויך ניט מוותר פון צו זיין דער בעל־קורא. דאָס עסן שפּעטער פאַרציט זיך ביז פאַרנאַכט, וועו מען דאַרף פּראַווען שלוש־סעודות און דער נאָך מלווה מלכה. נאָר מיטן רבין זעט אַלץ אויס אַנדערש, הייליקער, יום־טובדיקער און פּייערלעכער. דער רבי בלייבט נאָך אויף עטלעכע וואָכנס־טעג אין שטעטל, ווייל זיינע חסידים ווילן וואָס מערער זאַמלען כולל־געלט. גלייכצייטיק ווערן דערליידיקט אַ סך סיכסוכים, לאַדענישן און דין־תורהס צווישן איין חסיד און צווייטן. מען דאַרף אויך דערליידיקן קהלישע ענינים, ווי כסא הרבנות אין שטעטל, שוחטים אד״גל.

איך געדענק, אַז בשעתו איז געקומען צו אַן ערנסטן קאַנפליקט צווישן רבין און זיינע חסידים צוליב דער אָרטיקער גימנאַזיע. ווי באַווּסט, איז אין דראָהאַטשין געווען אַ פּוילישע מלוכהשע גימנאַזיע, אין וועלכער ס׳האָבן געלערנט עטלעכע יידישע קינדער, אַפילו פון פרומע עלטערן, אַריינגערעכנט אויך סלאָנימער חסידים. אמת, די יידישע קהילה האָט געהאַט אויסגעפּועלט, אַז יידישע קינדער זאָלן זיין באַפרייט פון שרייבן אין שבת — אָבער פון וואַנען די זיכערקייט, אַז זיי האָבן אין קלאַס ניט געזונמען די פּעדער אין האַנט? וועו דער רבי האָט זיך דערווּוסט וועגן דעם, איז ער געוואָרן אין כעס הלמאי מען שיקט בכלל יידישע טעכטער און זיין אין אַ ״גויישער שקאָלע״ און דערצו נאָך — אין שבת קודש. דעם רבינס מקורבים האָבן אים אונטערגעהאַלטן, בעת אייניקע סלאָנימער חסידים, וועו־מענס קינדער האָבן געלערנט אין דער גימנאַזיע, האָבן ניט געוואָלט זיי פון דאָרט אַרויס נעמען. דער סוף איז געווען, אַז יענע חסידים וואָס האָבן ניט געפאָלגט דעם רבין, האָבן אים פאַרלאָזט, און במילא אויך אויפגעהערט דאַוונען אין סלאָנימער שטיבל.

אַ צווייטער אינצידענט מיטן סלאָנימער רבין איז געווען צוליב זיין אַנטשיידונג, אַז אין דראָהיטשין זאָלן זיין צוויי שוחטים, בעת קוים איינער האָט געקאָנט צונויפשטעלן פּרנסה. אָבער דאָ האָט מען שוין ניט געוואָגט זיך קעגנשטעלן דעם רבינס רצון — און ביז זיין אָפּפאָרן זענען שוין געווען צווּוי שוחטים אין שטעטל.

אויך דער אָפּפאָר פון רבין איז פאַרגעקומען מיט ניט וווייניקער פּראַכט און טומל, ווי זיין אָנקום. דאָס שטעטל האָט נאָך אַ סך טעג גערעדט און געלעבט אונטערן איינדרוק פון דעם רבינס באַזוך.

*

דער אינטערעסאַנטסטער רבי אין מיינע דערינערונגען איז דער ״מתנגדישער רבי״, וועלכע האָט געשטאַמט פון שעדלעץ און אַרומגעפאָרן איבער שטעט און שטעטלעך. פאַרנומען זיך מיטן פאָלק, געלעבט מיטן עמך. דאָס האָט די מתנגדים שטאַרק אימ־פּאָנירט און זיי האָבן אים אַרויסגעוויזן ניט ווינציקער דרך־ארץ ווי די חסידים זייערס אַ רבין. דערפאַר האָט ער געהאַט דעם נאָמן ״מתנגדישער רבי״. דער עולם האָט ממש געשלונגען זיין פאָלקס־תורה און ביז גאָר געהאַט הנאה פון זיין זיסן דאַוונען אַלס בעל־

תפילה און בעל־מנגן. אַז ער איז געקומען קיין דראָהיטשין, האָט דער עולם געגעבן ביד רחבה פאַרן „מתנגדישן רבין".

וואָס שייך די קאָברינער חסידים אין דראָהיטשין, איז זייער צאָל געווען אַ קליינע. זיי האָבן געהאַט אַ שוואַכקייט צו דערציילן די אותות ומופתים פון זייער רבין. אַז ער איז געקומען אין אונדזער שטעטל, האָט זיך גענוי איבערגעחזרט דאָס זעלבע וואָס ביים באַזוך פון סלאָנימער. באַרימט, באַליבט און פּאָפּולער איז געווען דער רבי ר' מאָשקע. נאָך זיין פּטירה, האָבן ביידע זין פאַרנומען דעם כסא הרבנות, אַרומגעפאָרן אין דער געגנט.

די קאָברינער חסידים האָבן געדאַוונט צוזאַמען מיט די סלאָנימער, נאָר שטיל און באַשיידן. בכלל האָבן אין דראָהיטשין געהערשט גוטע באַציונגען צווישן די פאַרשידענע גרופּן חסידים.

אויך די ראַדזינער האָבן געהאַט ביי אונדז זייערע אָנהענגער. זייער רבי, ר' גרשון־הענעך, צי ר' מרדכי־יוסף, זענען קיין דראָהיטשין ניט געקומען, אָבער וועגן זייערע וווּנדער האָט מען אין שטעטל אָפט און אַ סך גערעדט. געווען צייטן, ווען די ראַדזינער האָבן געהאַט אַן אייגן שטיבל, אָבער שפּעטער האָבן זיי געדאַוונט ביי די סלאָנימער, הגם די ראַדזינער האָבן געהאַט אַ גרויסע צאָל חסידים אין שטעטל. זיי זענען אָפט געפאָרן צום רבין קיין ראַדזין. זייער סימן היכר איז געווען: דער תכלת־פאָדעם אין די ציצית.

דראָהיטשין האָט אויך געהאַט גערער און טשאָרטקאָווער חסידים, ווי אויך אָנהענ־גער פון אַנדערע רבנישע דינאַסטיעס און הייף. אָבער זייער צאָל איז געווען אַ קליינע.

*

אַ „וועלט פאַר זיך" איז געווען דאָס דראָהיטשינער בית־המדרש, מיט זיינע צוויי שמשים: ר' יאַנקעלע און זיין געהילף ר' פּנחס. דער ערשטער איז געווען אַ ייד אַ למדן. קליין געוווּקסיק, נאָר אַ שטאַרק באַוועגלעכער. אויסער דעם אַמט פון הויפּט־שמש, איז ער נאָך געווען אַ מלמד. קיין געהאַלט האָט ער ניט געהאַט, נאָר יעדן דאָנערשטיק אַרומ־געגאַנגען איבער דער שטאָט און צונויפגענומען גראָשנס ביי די בעלי־הבתים. געלעבט אַן אָרעם לעבן. ראש־השנה און יום־כיפּור געדאַוונט פאַרן עמוד — אמת, ניט מיט אַזאַ גוטער שטימע, אָבער דערפאַר האַרציק און התלהבותדיק. ער איז געווען ביי אַלעמען באַליבט. ר' יאַנקעלען האָט מען אויך געדונגען צו זאָגן קדיש.

ר' פּנחס איז געווען באַקאַנט אין שטעטל שוין דערפאַר, וואָס יעדן פרייטיק פאַר־נאַכט האָט ער גערופן דעם עולם אין שול אַריין. זיין חיונה האָט ער געצויגן אויפן זעלבן אופן וואָס ר' יאַנקעלע: צונויפגעזאַמלט ביי די יידן וואָכן־געלט. ער איז געשטאָרבן אין מיטעלן עלטער, איבערלאָזנדיק אַ פרוי מיט קליינע קינדער.

דער לעצטער געהילף־שמש אין דראָהיטשינער בית־המדרש איז געווען אַ קרוב פון

חיים דמאָך — אַ האַלב־טויבער, תמימותדיקער ייד, נאָר שטענדיק אַ פריילעכער און אַ גרויסער וויצלער. געשטאַמט פון טשעכאַנאָווצע.

אין סלאָנימער שטיבל איז געווען שמש ר׳ יאָסעלע חיימקעס. אַ קליין, אָרעם יידל, אַ מטופּל מיט קינדער. דעם אַמט פון שמש האָט ער געירשנט פון זיין טאַטן ר׳ חיימקע. שווער צו וויסן ווי אַזוי זיין גרויסע משפּחה האָט זיך מפרנס געווען פון דער נעבעכדיקער הכנסה. אַמאָל אויף אַ זומער פלעגט ער דינגען אַ סעדל מיט פרוכטן און אַז די גערעטעניש איז געווען אַ גוטע, האָט ער צו פאַרדינט עטלעכע גילדן. ווען די קינדער זענען אונטער־געוואָקסן, האָט זיין מאַטעריעלע לאַגע זיך פאַרבעסערט. די זין, פּונקט ווי ער, האָבן אַלע געהאַט גוטע שטימעס און דער בכור איז נאָך געבענטשט געוואָרן מיט מוזיקאַלישע פעי־קייטן. אויסגעלערנט זיך חזנות, איז ער אַרומגעפאָרן פון אָרט צו אָרט און גוט פאַרדינט. נאָך אַלס קינד האָט ער זיך אויסגעצייכנט און באַרימט געוואָרן צוליב דער שטאַרקער שטימע און ליבע צו נגינה. מען האָט אים גערופן אין שטעטל „דאָס וווּנדער־קינד״. יאָסעלע מיט זיין משפּחה האָבן געטיילט דעם טראַגישן גורל פון די דראָהיטשינער יידן. געבליבן זענען צוויי קינדער, וועלכע לעבן איצט אין ישראל.

די מקווה אין שטעטל איז געווען אַ טעמע פאַר גאָר אָפטע געשפּרעכן און מחלוקתן צוליב דעם וואָס זי האָט זיך תמיד גענייטיקט אין אַ .. רעמאָנט. אונדזערע יידן איז דערעסן געוואָרן דאָס כסדרדיקע זאַמלען געלט, פאַריכטן און ווידער אַמאָל רעמאָנטירן די מקווה. פאַר יעדן רעמאָנט איז געווען לעבעדיק. נאָר די וויכטיקסטע הכנסה פאַר דער מקווה זענען געווען — די שוחטים. פון דעם געלט וואָס זיי האָבן איינגעצאָלט קהל, כדי האָבן די אויס־שליסלעכע רעכט און זכיה אויף דער דראָהיטשינער שחיטה, האָט מען עס פאַרנוצט צו רעמאָנטירן די מקווה. געווען נאָך עטלעכע מקורות פון הכנסה: לאַנדסלייט וואָס זענען געקומען פון אויסלאַנד באַזוכן זייער געבוירן־שטעטל, האָבן געלאָזן אַ גרעסערע סומע פאַר דער מקווה. אויך אָרטיקע בעלי־בתים האָבן פון צייט צו צייט געמוזט געבן פאַר דער „אינסטיטוציע״. ביז מען האָט איינגעשטעלט עטלעכע וואַנעס פון פּאָרצעליי און אַנדערע היגיענישן איינריכטונגען, ווי עס האָט געפאָדערט אַ מאָדערנע באָד.

איך געדענק דריי בעדערס, וועלכע האָבן, איינער נאָכן אַנדערן, זיך באַשעפטיקט דאָרט: ר׳ נחום בעדער, ר׳ יאַנקעלע בלעכער און דער לעצטער — יאַנקל בענדעטס. קיין איינער פון זיי האָט ניט געהערט צו די גבירים פון שטעטל.

פון די שוחטים איז מיר באַזונדערס איינגעקריצט אין זכרון ר׳ יצחק נחום לעווין, וועלכער האָט געשטאַמט פון אַ בכבודיקער משפּחה. געקומען איז ער צו אונדז פון די ליטווישע קאַנטן. אַ הויכער, שלאַנקער מאַן, אַ סימפּאַטישער אויסזען. שטענדיק ציכטיק אָנגעטאָן, אַ לאַנגע, פיין צעקעמטע באָרד — אַ הדרת פּנים. אויסער שוחט, איז ער אויך געווען מוהל און בעל־תפילה, וואָס האָט מיט זיין זיסער נגינה באַגייסטערט די מתפּללים אין בית־המדרש. געהאַט זיינע משוררים. אַ געוויסע צייט געלעבט אין מאַטעריעלער

דחקות. די קינדער זענען געווען זייער געראָטענע, אינטעליגענטע. זייער הויז איז געווען אָנגעזען אין שטעטל. זיי האָבן אויסגעוואַנדערט קיין אַמעריקע.

דער נייער שוחט, ר׳ אברהם קיזאַק, האָט ניט געהאַט פּרנסה בשפּע. ערשט ווען ר׳ יצחק נחום לעווין איז אַרויס געפאָרן, האָט ר׳ אברהמס לאַגע זיך פאַרבעסערט. אָבער ניט אויף לאַנג. אַ טייל חסידים האָבן אונטערהאַנדלט מיט אַ נייעם שוחט פון מאָרדי, ר׳ משה, און סוף־כל־סוף אים אויפגענומען אין שטעטל. ר׳ אברהם קיזאַק האָט משלים געווען מיט זיין גורל. ר׳ משה מאָרדער האָט ניט לאַנג געשאָכטן אין דראָהיטשין, ווייל באַקומענדיק אַ בעסערע שטעלע אין אַ צווייט שטעטל, האָט ער אונדז פאַרלאָזט. ר׳ משה איז אויך געווען אַ גוטער בעל־תפילה.

*

צום פאַרענדיקן מיינע זכרונות פונעם רעליגיעזן לעבן אין דראָהיטשין און אירע כלי־קודש, וויל איך אַרויסברענגען די געשטאַלטן פון אייניקע רבנים אין שטעטל. אַנ־הייבן וועל איך גראָד מיט דער... אַלטער רביצין, די אַלמנה נאָכן פאַרשטאָרבענעם רב, וועמען איך געדענק זייער פאַרנעפּלט, וויל כ׳בין דעמאָלט נאָך אַ קינד געווען.

דעם דראָהיטשינער רב ר׳ אבא ביסטרין האָב איך גיכער געקענט פון זיין שטימע, ווי פון זען. קומענדיק צו דער רביצין קויפן הייוון, האָב איך דורך דער פאַרמאַכטער טיר פון דערבייאיקן חדר געהערט זיין קול פון לערנען, אָדער בעתן דאָוונענען. אַ הויך־גע־וווקסיקער, מיט געדיכטע ברעמען, אַ פאַטריאַרכאַלע באָרד — ביזן גאָרטל. פון זיין בית־דין־שטיבל האָט מען אָפט געהערט רופן די רביצין: דייכע, דייכע, דייכע!...

געדאָוונט האָט ער אין בית־המדרש. נענטער באַקאַנט מיט אים האָב איך זיך, ווען כ׳בין אַלס דערוואַקסענער בחור פאַרבעטן געווארן אויף חתונות, אויף וועלכע ער האָט מסדר קידושין געווען. זיינע ברכות, געזאָגט אין אַ דייטלעכן, ליטווישן עברי, האָבן געלאָזן אַ שטאַרקן רושם.

שמחת תורה ביינאַכט האָט מען אים געפירט מיט גרויס פרייד און פאַראַד אין שול אַריין. די קינדער האָבן אים באַגלייט מיט זייערע פענער און יענער מאָמענט, ווען ר׳ אבא איז אַ צעשטראַלטער געגאַנגען אונטער דער חופה — איז ניט צום פאַרגעסן. אַ גרויסער למדן געווען און זיין יחוס־בריוו געצויגן פון די ליטווישע רבנים. יום ולילה געלערנט אין זיין שטיבל, וווּ עס האָט זיך געטראָגן אַ ריח פון פייכטקייט פון זיין ספרים־שאַנק. אויסגעטאָן פון וועלטלעכע און גשמיותדיקע ענינים, איז אים שווער געווען צו פירן אַ דין־תורה אין ענינים פון מסחר. קיין באַצאָלט פאַר אַ דין־תורה האָט ער ניט גענומען, בלויז די רביצין האָט „אינקאַסירט״ וויפל מ׳האָט איר געגעבן.

צו איין „מסחר״ האָט ער זיך יאָ איבערגעגעבן מיט התלהבות — פאַרקויפן דעם חמץ ערב פסח. אין אַווינקל איז געזעסן דער אַלטער קריסט, טשעטשקע, וועלכער האָט

געהאַט אַ חזקה אָפּצוקויפן דאָס גאַנצע חמץ פון שטעטל. עטלעכע שרייבערס האָבן צונויפ־
געשטעלט דעם שטר מכירה.

פרייטיק פאַרנאַכט איז ער מיט פּאַמעלעכע טריט, אין באַגלייטונג פון זיינע זין, גע־
גאַנגען אין בית־המדרש אַריין מקבל שבת זיין. אַז מ׳האָט ניט געהרופן צו פאַרמאַכן די
געשעפטן לכבוד שבת, איז דעם רבס אַדורכגיין דאָס שטעלט געווען אַ סימן, אַז מען
דאַרף זיך אויסטאָן פון אין דער וואָכן און אַריין אין שבת. שבת נאָכן עסן פלעגט
ער זיך לאָזן אויף אַ שפּאַציר, מיט עטלעכע זיינע אָנהענגער, וועלכע האָבן געהערט פון אים
דברי תורה, דערביי האָט ער שטאַרק זשעסטיקולירט מיט די הענט.

אַ שוואַכער מענטש געווען, מיט אַ סך מיחושים. אין קהלישע געשעפטן זיך ניט גע־
מישט. געלעבט בצמצום פונעם זאַלץ־ און הייוון־פאַרקויף מיט וועלכן די רביצין האָט
זיך פאַרנומען. געהאַט אַ קליינע הכנסה פון דער שחיטה, שפּעטער אויך — פון דער
קהילה. נאָר דער עיקר חיונה האָט ער געצויגן פון דער שטיצע וואָס די משפּחה פון
אַמעריקע האָט געשיקט.

אויסער דעם יינגסטן זון, האָבן אַלע קינדער חתונה געהאַט. ער האָט געצאָלט דעם
מוזיניק וואָכן־געלט, כדי ר׳זאָל זיצן און לערנען. דער יונגערמאַן האָט זיך אָבער ניט
באַגנוגנט מיט תנ״ך, ש״ס און פוסקים, נאָר אויך „אַריינגעכאַפּט״ וועלטלעך וויסן. ביז ער
איז אַ געוויסן טאָג אַוועק קיין וואַרשע, אין לערער־סעמינאַר אויף דער געגנשע־גאַס.

חלק מרחוב וורשבסקה. הבתים — של משפחות בלוך וצוקרמן
אַ טייל פון דער וואַרשעווער גאַס. די הייזער — פון די פאַמיליעס בלאָך און צוקערמאַן

בעת די דראָהיטשינער יידישע יוגנט האָט מקנא געווען דעם רבס זון פאַרן געוואָגטן שריט, איז דער טאַטע אַרומגעגאַנגען דערפון אַ געקרענקטער און פאַרביטערטער. דאָס שטעטל האָט געהאַט וועגן וואָס צו רעדן.

נאָכן טויט פון דער רביצין דייכע, האָט דער רב דער אַלמן חתונה געהאַט מיט זיין שוועגערין, אָבער געוואָרן קראַנק. אַפילו ניט געהאַט קיין כוח צו גיין אין בית־המדרש דאָוונענען, נאָר ביי זיך אין שטוב איינגעשטעלט אַ מנין. ער איז נפטר געוואָרן עטלעכע יאָר פאַרן אויסברוך פון צווייטן וועלט־קריג.

נאָך ר׳ אבאס פטירה, האָט די קהילה אָנגעהויבן זוכן אַ פּאַסיקן קאַנדידאַט אויפן דראָהיטשינער כסא הרבנות. ווי שטענדיק אין אַזאַ פאַל, האָט זיך אָנגעהויבן אַ מחלוקת. די מתנגדים האָבן געהאַט זייערן אַ קאַנדידאַט, די חסידים — אַ זייעריקן. נאָך לאַנגע אַמפערנישן, האָט די קהילה זיך דעצידירט לטובת אַ באַאַנאָוויטשער יונגערמאַן, אַ גרויסער למדן און ערלעכער ייד, וועלכער איז דערנאָך שטאַרק געשעצט געוואָרן דורך אַלע טיילן פון דער יידישער באַפעלקערונג.

דער מלחמה־אויסברוך אין יאָר 1939 האָט אים טיף דערשיטערט, אויך דערפאַר וואָס דראָהיטשין איז אָנגעשלאָסן געוואָרן צום סאָוויעטישן וווייסרוסלאַנד. ער האָט מורא געהאַט פאַר דער צוקונפט, פאָרגעפילט די טראַגעדיע פונעם דראָהיטשינער ישוב. שפּעטער, בעת דער דייטשער אָקופּאַציע, געשטאַנען בראש פון זיין עדה אין געטאָ. פאַר דער אויסזידלונג, איז אים געלונגען צו פאַרלאָזן דאָס געטאָ און זיך אויסבאַהאַלטן ביי אַ פויער. ער איז אומגעקומען פון אַ פאַרברעכערישער האַנט. מן־הסתם האָט אַ פויער ביי אים געוואָלט געלט, אָדער סתם אַזוי, אים אומגעבראַכט.

אַזוי איז אומגעקומען דער לעצטער דראָהיטשינער רב.

פרילינג אין שטעטל

דערווינטער איז דראָהיטשין האָט שטענדיק נאָך זיך געלאָזן שווערע שפּורן. דאָס שטעטל איז געלעגן אין אַ טאָל, אַרומגערינגלט מיט בערג — און די צעטייעטע שניי פלעגט אין די ערשטע פרילינג־טעג פליסן פון די בערג אין שטעטל אַריין, שאַפנדיק כמעט אויף אַלע גאַסן און געסלעך גרויסע בלאָטעס און לוזשעס מיט אומריינקייט. די זון־שטראַלן האָבן מיט זייער וואַרעמקייט אויך אויפגעדעקט דעם שמוץ פון הינטערן שניי אין משך פון גאַנצןווינטער. אין אַזעלכע טעג האָט פאָליציי געטריבן דעם עולם צו נעמען העק, לאָמעס און לאָפעטעס, כדי אָפּרייניקן די גאַסן, אַ ביסל זיך אָפּיאָגן פון דעם אומ־ריינעם, וווינטערדיקן איבערבלייבעניש, ביז עס האָט צוריק באַקומען אַ נאָרמאַלן אויסזען.

נאָר פאַר אַלעמען האָט דער פרילינג געמיינט — הכנות צו די צווויי טייערע יום־טובים, ווי פורים און פּסח, צו וועלכע עס האָט זיך געגרייט יונג און אַלט.

נאָך פאַר פורים האָט מען אָנגעהויבן אייניגלייגן ראָזשינקעס־וויין אויף פּסח. יידן האָבן

געשלאָסן פאַרשידענע שותפותן צו באַקן מצות פונעם בעסטן, אָפּגעקליבענעם און נישט־איבערגעוואָקסענעם ווייץ, וועלכער איז נאָך איינגעקויפט געווארן ערב די יום־טובים, באַלד נאָכן שניט.

אַזוי ווי די בעל־הביתטעס האָבן געזומען באַקן די המן־טאַשן, אַזוי האָבן די קינדער אָנגעהויבן זאַרגן פאַר גראַגערס. אין תענית אסתר זענען אין בית־המדרש זיך צונויפגע־קומען מערער יידן ווי תמיד. ווי דער שטייגער, האָט מען געשמועסט אויך פאָליטיק און תמיד איז געווען צו פאַרגלייכן אַן אַקטועלן המן מיט דעם פון דער מגילה. פאַרנאַכט האָט מען אין בית־המדרש און אין די שטיבלעך געלייענט די מגילה און פיל בעל־הבתים מיט חדר־יינגלעך האָבן פון זייערע פאַרשידנאַרטיקע מגילות זיך צוגעהערט צום לייענען. חברה יונגווארג האָט מיט אַ סך התלהבות רעאַגירט און געטומלט ביים דערמאָנען המנס נאָמען. מיר פלעגן מקנא זיין יענע חדר־יינגלעך, וועלכע האָבן געהאָט מיניאַטור־מגילות, אַדער די מיט צייכענונגען ווי מרדכי רייט אויפן פערד, צי וועג מען הענגט המנען מיט זיינע צען זין. מיט הנאה האָבן מיר זיך צוגעקוקט צו דעם יידישן נצחון מיט אַזוי פיל יאָרן צוריק.

צומאָרגנס, נאָכן לייענען די מגילה, זעט מען אין די גאַסן פאָרלעך געלט־זאַמלערס, פּורים־שפּילערס, שלח־מנות־טראָגערס. אין די געוועלבער איז טומלדיק, דער עולם קויפט אין אויף יום־טוב. אין אָוונט ווערט גאָר פייערלעך די שטימונג. די פּורימדיקע סעודה מיט אירע געשמאַקע און טראַדיציאָנעלע מאכלים, דאָס אָפּנעמען און צוריק שיקן שלח־מנות, די פּורים־שפּילן פון יחידים און גרופּעס, דאָס פריילעכע געזאַנג און די יום־טובדיקע שטימונג און הייטערקייט, פאַריאָגן די טריבקייט און אומעט. היינט איז פּורים, דאַרף מען זיין פריילעך — מאָרגן איז אויס !...

איצט קומט די זאָרג און דערוואַרטונג פון ערב פּסח. אָבער די קינדער זענען אי־בערגליקלעך, ווייל עס ווערט זיין אַן איבערריים אין לערנען, אפשר מיט טוישן דעם רבין און דאָס חדר. מן־הסתם ווערט דער טאַטע אויך באַשטעלן נייע שיכלעך און אָנצוגלעך, קויפן אַ ניי היטל. ס׳איז טאַקע אַ שאָד, וואָס דער פּורים איז אַזוי שנעל אַוועק, נאָר דער זיך דערנענטערנדיקער פּסח פירט דיך צוריק אַריין אין אַ יום־טובדיקער שטימונג.

די זון וואַרעמט שטאַרקער, די בלאָטעס זענען פאַרשוווּנדן. די קינדער באַפריַען זיך פון די ווינטער־מלבושים, אויף זייערע בלאַסע פּנימער באַווייזן זיך ראָזלעכע פאַרבן. אין די שטובן הייבט זיך אָן די גרויסע רייניקונג, פאַרבונדן בדרך־כלל מיט מאַלעוועון אָדער קאַלכן די שטובן. אַלע בגדים ווערן געלופטערט אין דרויסן, באַזאָמען מיט די ספרים, וועלכע ליגן אויסגעלייגט אויף בענק און ברעטער און דער ווינט מישט זיי, בלעטערט און פאַרטרייבט דעם אָנגעזאַמלטן שטויב. אָט הענגט אַ חסידישער שלאָפראָק, וועלכער ווערט איצט אַוודאי געטראָגן דורכן דריטן, צי פערטן דור, אָדער אַן אַלט אַטלאַסן קלייד, אַן איבערבלייבעכץ פון דער עלטער־עלטער באָבען.

אויף דער צווייטער זייט גאַס טומלט זיך שטאַרק. דאָרט איז אַ מצה־בעקערייַ, וווּ מען וועלגערט און מען רעדלט די מצות. מענטשן טראָגן אַהין זעקלעך מעל און גייען פון דאָרט אַרויס צופרידענע, ממש צעשטראַלטע, וועו אַ ספּעציעלער טרעגער טראָגט זיי נאָך אַ קויש פריש אויסגעבאַקענע מצות. נישט אַנדערש — דער פּסח שטייט הינטער דער טיר.

קינדער לויפן אַרום מיט שטיקלעך מצות אין די הענט, פאַרגינען זיך נישט מיט אייַן מאַל אַלץ אויפצוועסן. אין די געשעפטן און אויפן מאַרק איז אַ שטאַרקע באַוועגונג. אויך די בעלי־מלאכות פאַרדינען אַ קערבל. די פּויערים פון די אַרומיקע דערפער ווייסן געווי וועו עס פאַלט אויס דער יידישער יום־טוב און זיי ליפערן אין שטעטל עופות, מילכ־ווארג, תבואות און מעל. די בעלי־עגלות האָבן פון זיך אַראָפּ געווארפן די ווינטער־פעלצן און זייער פריילעכער אונטערטרייבן די פערד זאָגט עדות וועגן פאַראַנענעם פרי־לינג. קיין יאָזדעס פעלן נישט אויס ערב פּסח. סוחרים דאַרפן ברענגען סחורות פון אַנדערע מקומות. די פריש אויסגעשמירטע רעדער פון די וועגענער לויפן שנעל און אויך די פערד זענען מונטערער, לעבעדיקער.

אין שטעטל הייבן זיך אָן באַווייזן אונדזערע ישיבה־בחורים, וועלכע זענען פון פאַר־שידענע ערטער געקומען אַהיים אויף יום־טוב. די קינדער איילן זיך אין די שטובן אַנ־זאָגן די בשורה ווער עס איז געקומען.

וואָס נעכטער צום יום־טוב, אַלץ מערער כלים און געפעסן באַווייזן זיך אויפן גאַס און אויף די הייף. זיי ווערן געוואָשן, געריניקט און געשייערט. אויך דאָס מעבל און די בעטן. אַ געגעראַל־ריניקונג און לופטערונג.

דער שבת־הגדול איז דער לעצטער אָנזאָג פון אָנקומענדיקן יום־טוב. אַ סך קינדער קענען זיך שוין נישט איינהאַלטן און באַווייזן זיך אין די נייע אָנצוגלעך און סקריפּענ־דיקע נייע שיך, וואָס רופט אַרויס קנאה און ווייטיק ביי יענע קינדער, וועלכע זענען גע־צווונגען צו טראָגן די אַלטע בגדים.

סוף סוף דערווארט מען זיך דעם טאָג פון ערב פּסח. דאָס חמץ איז שוין פאַרקויפט. די שטובן — אויפגערוימט. דאָס לעצטע חמצדיקע מאָלצייט עסט מען אין איילעניש, ערגעץ אין אַ ווינקל. די גרעסטע באַוועגונג איז איצט אויף דער מקווה־גאַס. יונג און אַלט איילט איצט אין דער מקווה, כדי זיך וואָשן און רייניקן לכבוד יום־טוב. בלויז געציילטע בעלי־מלאכות גיבן נאָך אַ לעצטן שטאָך אין אַ מלבוש, די מצות־בעקרייַען זענען שוין גע־שלאָסן. פאַרנאַכט הייבן אָן אַלע שולן און בתי־מדרשים זיך אויספילן מיט מתפּללים. דער חזן לאָזט הערן די תפילות פון זמן מתן חרותנו. אין די שטובן וואַרטן די געגרייטע סדר־טישן און העסע־בעטן.

„גוט יום־טוב, — גוט יאָר!", קלינגט אָפּ פייערלעך אין אַלע יידישע דראָהיטשינער היימען. מען זעצט זיך צום טיש. פאַראַן אַ סך מלכותדיקייט און פייערלעכקייט אין שטוב.

דער יינגסטער זון פרעגט די פיר קשיות און עס קומט דער אַלטער און שטעגדיק אַקטוע־לער ענטפער „עבדים היינו"...

די געשיכטע פון יציאת מצרים איז פאַר אונדז קינדער געווען אַ שטענדיקער קוואַל פון אויסערגעווייגלעכער התרוממות און נייגיר. אַפילו ווען די אויגן האָבן זיך פאַרמאַכט פון שלאָף צוליב דער שפּעטער שעה, האָט זיך מיט אַלע כוחות געוואָלט קעמפן מיט דער מידקייט, כדי נאָך און נאָך הערן פון די נסים ונפלאות וועלכע זענען פאָרגעקומען מיט אונדזער פאָלק, ווען משה האָט עס אַרויסגעפירט פון קנעכטשאַפט.

די צווייטע סדר־נאַכט איז געווי די זעלבע ווי די ערשטע, אָבער שוין נישט מיט דער זעלבער פייערלעכקייט און שטימונג.

חול־המועד פסח רודערט זיך גאָר אין שטעטל. מלמדים זוכן בעלי־הבתים, די לעצ־טע זוכן די ערשטע, כדי אָנדינגען צום נייעם זמן די קינדער צום לערנען. אויך די שדכנים זענען דעמאָלט אַקטיוו. זיי ווילן צונויפפאָרן זיווגים און דערביי אַליין פאַרדינען אויף פרנסה. מען פאָרט אויך אויף „זעעכצן" אין אַנדערע ערטער, ציי אין געסטעריי.

אין די אַנדערע טעג פּסח איז אָנגענומען צו וויזיטירן אַ קרוב, אַ ידיד, אַ חבר. דער הויפּט־שאָסיי איז פול מיט שפּאַצירנדיקע. אָט זעט מען אַ יונג פאָרל, אַ צוקונפטיקן שידוך. אַ טייל טראָגן וואַסער פון בוג, ווייל אַן אַנטיסעמיטישן גוי האָט זיך פאַרגלוסט אַרייג־ווארפן אַ שטיקל ברויט אין ברונעם און פאַרחמצן דאָס וואַסער פאַר אַ שטעטל יידן. פאַראַן אויף דעם איין ענטפער: מ'איז דאָך אין גלות...

שפּעטער, ווען נייע ווינטן האָבן אָנגעהויבן בלאָזן אין שטעטל, די יוגנט האָט אָנגע־הויבן זיך אויסלעבן אין פאַרשידענע ארגאַניזאַציעס — האָט זי שוין ניט געוואָלט אָננע־מען דעם ייאושדיקן „מ'איז דאָך אין גלות". נאָכן אַריינווארפן ברויט אין ברונעם, האָבן חברה אַריינגעגאַסן אַ פלאַש נאַפט — און אַלע האָבן דעמאָלט באַדאַרפט שלעפּן דאָס וואַסער פון טייך. דאָס איז אויך געווען אַ מין פּרילינג פון וויידערשטאַנד, פון רעאַגירן אויף אַן עוולה, פון ניט לאָזן זיך שפּייען אין פּנים און אין... ברונעם.

מוצאי יום־טוב איז געקומען די אויסניכטערונג. דער פסח אָוונט, חובות פון יום־טוב זענען פאַרבליבן, די טאָג־טעגלעכע דאגות פרנסה האָבן זיך ווידער אָנגעהויבן. די מאַמע האָט אין ספּעציעלע קאָסטנס אָנגעהויבן פאַרפאַקן די יום־טובדיקע כלים, זיי זאָלן ניט קומען אין באַרירונג מיט חמץ. די קינדער איז געווארן טרויעריק אופן האַרצן. צו־מאָרגנס דאַרף מען זיך ווידער אומקערן צום רבין, צום קאָנטשיק, צום לערנען.

דער אָוונט־אָנגענער פּסח האָט מיט זיך מיטגענומען דעם פּרילינג. עס האָט זיך אָנגערוקט דער זומער...

1939—1945

אין די סעפּטעמבער־טעג פון יאָר 1939, ווען די דייטשע האַרדעס האָבן אַזוי שנעל פאַרנומען פוילן (אויסער איר הויפּטשטאָט, ווו זיי האָבן זיך אָנגעטראָפן אויף אַן אַנט־

שלאָסענעם ווידערשטאַנד), האָט דראָהיטשין ניט לאַנג זיך געפונען אונטער דער היטלע־ריסטישער אָקופּאַציע. אַ שווערע איבערלעבונג אין יענער תקופה געדענק איך, ווען אין דער געגנט האָט זיך באַוויזן אַ גרעסערע מיליטעריש אָפּטיילונג פון דער צע־קלאַפּטער פּוילישער אַרמיי. מיר האָבן געמיינט, אַז דראָהיטשין וועט ווערן אַן אַרענע פּאַר אַ צוזאַמענשטויס צווישן פּוילישע און דייטשע חיילות. נאָר אָפּגעקומען איז מען מיט בלויזער שרעק.

חול־המועד סוכות — נייע הערשער אין שטעטל. זעלנער מיט רויטע שטערנס אויף די היטלען מאַרשירן אַריין קיין דראָהיטשין. צומערשט — אַ צעטומלונג, אַן אומוויסן און אומזיכערקייט. ביז ס׳איז קלאָר געוואָרן: דער טייך בוג, וואָס פליסט אַדורך אונדזער שטעטל, איז די גרענעץ־ליניע צווישן דייטשלאַנד און רוסלאַנד, ווייל ביידע האָבן משלים געווען מיטן פּאַקט, אַז פוילן עקזיסטירט נישט מער. הגם אונדזער ישוב האָט צוליב זיין גרענעץ־פאָזיציע גענאָסן פון אַ ספּעציעלן מעמד, האָבן אָבער די איינווינער זיך געפילט זיכערער און רויקער ביי דער סאָוויעטישער מאַכט. די רויטע אַרמיי, סיי די וואָס האָט סטאַציאָנירט אין שטעטל, און סיי די וואָס פלעגן אַדורכמאַרשירן דראָהיטשין, האָבן זיך פריינדלעך באַצויגן צו דער אָרטיקער באַפעלקערונג, געהאָלפן מיט אַלעם מעגלעכן. דער רוב יידן זענען אַרויס פון די באַהעלטענישן און דער עיקר — באַפרייט זיך פונעם פּחד וואָס האָט געהערשט ביי די דייטשן. אמת, דער ווייטיק און טרויער נאָך די קרבנות פון די באָמבאַרדירונגען איז נאָך געווען שטאַרק, אָבער דאָס לעבן האָט אָנגעהויבן זיך צו נאָר־מאַליזירן. אויף די גאַסן פלעגט מען אין די אָוונטן דעמאָנסטרירן סאָוויעטישע פילמען, רויטאַרמייער האָבן געזונגען, געטאַנצט, געשפּילט אויף האַרמאָשקעס...

נאָר גלייכצייטיק איז דראָהיטשין פאַרפלייצט געוואָרן פון אַ מעכטיקער פּליטים־כוואַליע פון יענע פּוילישע געביטן, וואָס זענען פאַרבליבן אונטער דער דייטשישער אָקופּאַציע. אַלע האָבן געצויגן צום טייך בוג — די נייע גרענעץ־ליניע צווישן ביידע מלוכות. ספּעציעל האָבן יידן געזוכט אַנטרונען צו ווערן פון די רוצחימס הענט, וועלכע האָבן שוין אין די סעפּטעמבער־טעג אַרויס געוויזן זייער שנאה און ברוטאַלקייט צו אונ־דזער פאָלק.

דער ערשטער סאָוויעטישער פונקט נאָכן פאַרלאָזן די דייטשישע אָקופּאַציע־געביטן, איז געווען דראָהיטשין. ניט איין מאָל האָט געטראָפן, אַז אַ פליט האָט געגומען קושן די ערד אין אונדזער שטעטל, ווי נאָר ר׳איז געקומען פון יענער זייט. און ווירקלעך: אין יענער תקופה איז באמת געווען גוט אין דראָהיטשין. די אָרטיקע איינווינער, ווי די מאַסן פּליטים, האָבן זיך געפילט רויק, דער האַנדל איז אָנגעגאַנגען אין גרויסן פאַרנעם, מען איז געפאָרן אויף יענער זייט בוג ברענגען די פאַרבליבענע משפּחות און אויך — פאַר־שידענע סחורות.

*

אָבער ווי לאַנג קאָן זיי רויִק אין אַזאַ צעשטורעמטער און אומגליקלעכער צייט? די גרענעץ ווערט הערמעטיש אָפּגעשלאָסן און דאָס וואַנדערן אַהין־און־צוריק איז פֿאַרבונדן מיט סכנות־נפֿשות. אָבער יידן ריזיקירן ווייטער מיטן שמוגלען די גרענעץ, ווייזן אַרויס אויסערגעווייניקע מסירת־נפֿש ביים ברענגען צו די רוסן אַ פֿרוי, אַ קינד, אַ טאַטע־מאַמע. מען וויל זיי ראַטעווען פֿון די היטלעריסטישע לאַפּעס. עס געשעט אָבער אויך, אַז אַ טייל בלייבן ביים דייטש. ערשטנס, ווייל דער נאָענטער מענטש האָט ניט געוואָלט אי־בערלאָזן די ווינונגען, דאָס געשעפֿט און אין דעם אָרט האָבן די דייטשן נאָך ניט אַנטפּלעקט זיך אין זייער גאַנצער גרויזאַמקייט. אַנדערע ווידער זענען אַרײַנגעפֿאַלן אין דייטשע לאַ־פּעס און שוין ניט געקענט קומען צוריק.

אין יענער צייט האָט מיין שוויגער־מוטער זיך געפּונען אין סאָקאָלאָוו־פּאָדלאָסק. זי האָט ניט געוואָלט זיך עוואַקויירן צוזאַמען מיט אונדז. אָבער נאָך דעם ווי די גרענעץ איז געווארן פֿאַרמאַכט, האָט אונדזער פֿאַמיליע באַשלאָסן, אַז איך פֿאָר ברענגען די אַלטיטשקע קיין דראָהיטשין. באַשרייבנדיק די דאָזיקע נסיעה צום דייטש, בין איך אויסן צו שילדערן דעם וועג און איבערלעבונגען וועלכע ס׳האָבן אַדורכגעמאַכט הונדערטער און טויזנטער פּליטים אין די לעצטע און ערשטע חדשים פון די יאָרן 1939—1940.

פֿאַרנאַכט קומען מיר זיך צונויף, צוזאַמען מיטן גרענעץ־שמוגלער, אין אַ הייזל ניט ווייט פונעם טייך. אַז עס ווערט גוט פינצטער, לאָזט מען זיך צום אָרט וווּ מען וועט זיך אַריבערשיפן אויפן בוג. דאָס אָרט איז ניט ווייט — אָבער גיין מוז מען זייער אַ סך, דורך זייטיקע וועגן און שטעגן. ניט איין מאָל מוז מען זיך אַוועק לייגן אויף דער ערד, אַדער זיך באַהאַלטן, ווייל יעדער שאָרך צי נאַכט־שאָטן וואַרפט אָן אַ מורא, אַז סאָוויעטישע גרענעץ־וועכטער האָבן אונדז אַנטדעקט. עס שווימען זכרונות פון דער גאָר נאָענטער פֿאַרגאַנ־גענהייט, אַז דאָס דאָזיקע אָרט, וווּ מיר מאָכן איצט אַדורך אונדזער געפערלעכן מאַרש־רוט, איז געווען די טראַסע פון שטענדיקן שפּאַציר פֿאַר דער דראָהיטשינער יוגנט. יעדעס שטעגל און גרעזל איז דאָ געווען באַקאַנט — און איצט פירט דיך אַ וועגווייזער, אין דער נאַכט־פּיצנטערניש, מיט אַ גרופּע פון אומבאַקאַנטע, פרעמדע מענטשן. איך, וועלכער בין אויסגעוואָקסן אין די מקומות, דאַרף איצט זיך לאָזן פירן דורך אַן אַנדערן, כדי אַריבער קומען אויף יענער זייט ברעג.

ענדלעך קומען מיר צו צום וואַסער. אויפן שיפל וואַרטן דאָ אַ סך מענטשן. אַ סברה, אַז דער פונקט איז ניט באַוואַכט אויף דער זייט דורך די סאָוויעטן, און אויף יענער זייט — דורך די דייטשן. ווי מען באַמיט זיך ניט צו זיין שטיל, איז אָבער געוג טומלדיק, וויל גרויס איז די צאָל קאַנדידאַטן צו דערגרייכן דעם צווייטן ברעג פון בוג. אָט צעווייַנט זיך אַ קינד, עס דערהערט זיך אַ בילעריי פון הינט.

ענדלעך דערהערט זיך דער לאַנג דערוואַרטעטער גערויש — אַ שיפל קומט צו צום ברעג. די שפּאַנונג לאָזט נאָך — נאָר עס הייבט זיך אָן אַ וויילד געיאָג און אַ שטופּעניש.

יעדער וויל זיך אַריין באַקומען אין שיפל — נאָר צו פיל מענטשן! אָבער קיינער וויל מער ניט בלייבן אויפן ברעג און וואַרטן אין פחד ביז דאָס שיפל וועט צוריק קומען. דער פויער וויל אָפשוויימען, נאָר ס׳איז אוממעגלעך צו רירן זיך פון אָרט. ער הייבט אָן מיטן רודער קלאַפן איבער די קעפ, רוקנס — וווּ עס לאָזט זיך. מענטשן פאַלן אין וואַסער, אַ טייל פון זיי באַווייזן נאָך צוצוגיין צום ברעג, בעת אַנדערע הייבן זיך אָן טרינקען. דאָס שיפל גליטשט זיך איבערן וואַסער — אָבער עס דראָט אַ געפאָר עס זאָל זיך איבערקערן, וויל צו פיל מענטשן זענען דאָרט פאַראַן. דערווייל געהער איך צו די גליקלעכע, כ׳בין אינע־וויניק. נאָר כ׳דערפיל אַ שטאַרקן זעץ מיטן רודער — און כ׳בין שוין אין וואַסער, גראָד אויף אַ טיף אָרט. קוים זיך אָנגעכאַפט אינעם שיפל. דער רודערער האָט מיך דערקענט, אויך איך גיב אַ געשריי „יאַנעק!" — מיר האָבן צוזאַמען געלערנט אין איין קלאַס. ער שטרעקט אויס אַ האַנט, ציט מיך אַריין אין שיפל — און מיר קומען בשלום צום צווייטן ברעג. יאַנעק פאַרענטפערט זיך, אַז ר׳האָט מיך ניט דערקענט און איז גרייט איצט פאַר־גיטיקן פאַר דער געצווונגענער באָד אין טייך. מיר קומען אין אַ הייזקע, וווּ די פויערטע נעמט מיך אַריין אין אַ באַזונדער צימער, לאָזט מיך טוישן די בגדים און איבערשלאָפן זיך אין בעט. די בעל־הביתטע בעט מוחל זיין איר זון וואָס ער האָט מיך געווארפן אין וואַסער.

אין דער פרי וואַרט שוין אויף מיר אַ פויעריש פורל, וואָס דאַרף מיך אַוועק פירן קיין סאָקאָלאָוו. דערווייל איז די נאַכט אַדורך בשלום. אין שכנותדיקן הייזל האָט זיך גע־פונען אַ דייטשע גרענעץ־וואַך. נאָר איצט, בייטאָג, איז שוועך זיך אַרויסצודרייען פון זייערע הענט. אָט טרעפן מיר אָן אַ פּאַטרול, מען נעמט אונדז אַריין אין אַ קאָמענדע־פונקט און די רעוויזיע איז אַ געניע. אַ לאַנגע צייט שטייען מיר און וואַרטן ביז די אונ־טערזוכונג וועט זיך ענדיקן. מען לאָזט אונדז פריי און נאָכן אויסמיידן פיל דייטשע זעלנער אויפן וועג — בין איך אָנגעקומען קיין סאָקאָלאָוו.

איך טרעף דאָ פיל באַקאַנטע, נאָר אַ סך פון זיי איז שוועך זיך צו דעצידירן: בלייבן מיטן דייטש, אָדער אַנטלויפן צום רוס. אין סאָקאָלאָוו איז אַ ביסל גרינגער געוואָרן מיט די דייטשע רדיפות. צו דער אַרבעט כאַפט מען ניט מער, וויל די קהילה טיילט צו אַ קאַנטי־געמט מענטשן אַדורכצופירן פאַרן אָקופאַנט פאַרשידענע אַרבעטן. אָבער איך מיט דער שוויגער־מוטער און נאָך עטלעכע משפחה־מיטגלידער, באַשליסן צוריק פאָרן קיין דראָהיטשין, הגם איך וויס שוין די געפאַרן וואָס לויערן אויפן וועג.

אויף צווי פורן פאָרלאָזן מיר סאָקאָלאָוו. מען באַמיט זיך אויסצומיידן די הויפט־וועגן, אָבער אומעטום שטויסט מען זיך אָן אויף דייטשן. אַ טייל לאָזן פאָרן וויטער, אַנדערע ווידער שטעלן אַפּ, פרעגן אויס, באַטאַפן די פעקלעך און גיבן אַ שמיץ די פערד זיי זאָלן זיך אָפּטראָגן מיט די פאַסאַזשירן. אָבער צווי זעלנער מיט חיהשע פנימער פאַרהאַלטן אונדז, פירן אַוועק אין הויז, וווּ מען פירט אַדורך אַ געניע רעוויזיע, באַגליט מיט ברוטאַלקייט. דערנאָך רופן זיי אַריין עטלעכע פויערטעס און הייסן זיי נעמען

פון אונדזערע זאַכן וואָס זיי געפעלט. נאָכן פאַרענדיקן דעם רויב, גיט מען אונדז צוריק דאָס פאַרבליבענע ביסל אָרעמקייט מיט אַ פּאָפּירל „אַללעס אונטערזוכט" — און מיר לאָזן זיך אין ווייטערדיקן וועג.

וויידער ביים ברעג פון טייך. אַ באַקאַנטער פויער נעמט זיך אונטער אונדז אַריבער־שיפן צו די רוסן. נאָר ביידע צדדים — די דייטשן און די רוסן — טאָרן דערפון ניט וויסן. דאָס מזל האָט אונדז צוגעשפילט — און מיר זענען צוריק אויף דער סאָוויעטישער זייט. איך גיי אַוועק צו אַ באַקאַנטן פויער, וועלכער איז מסכים צו האַלטן אונדזערע זאַכן ביז כ׳וועל לעגאַליזירן אין שטעטל אונדזער אַריינקום. דערנאָך לאָז איך זיך אַהיים, ווו די פרייד איז אין לשער, וואָס מען זעט מיך צוריק אַ גאַנצן פון אַזאַ געפערלעכער נסיעה. איך דערצייל זיי, אַז אויפן ברעג וואַרט די שוויגער־מוטער, שוואָגער און נאָך צווויי יונגעלייט. איך וועל זיי אַלעמען ברענגען אַהער, מיט די זאַכן.

לאָזנדיק זיך צוריק צום ברעג, טרעף איך אויפן וועג מיין שוואָגער, וועלכער דער־ציילט מיר, אַז די צווויי בחורים האָט מען אַרעסטירט, בלויז דער שוויגער איז געלונגען צו פאַרבלייבן ביי אַ באַקאַנטן. אונדזערע זאַכן האָט מען צוגענומען, ווייל דער כלומר־שטער גוטער פריינד האָט פאַרראַטן און אַלץ איבערגעגעבן דער סאָוויעטישער גרענעץ־וואַך. מיר דערזען טאַקע, ווי עס קומט אָן צו פאָרן אַ פורל מיט אונדזערע זאַכן און אונ־טער אַ וואַך מאַרשירן די צווויי בחורים. ווי נאָר דאָס פורל פאַרדרייט זיך אין אַ זייטיק געסל, גיב איך אַ ווינק צו די יונגעלייט זיי זאָלן זיך אָפּטראָגן — און אַזוי האָבן זיי געטאָן. די זעלנער זוכן זיי, אָבער אָן דערפאָלג, די זאַכן ווערן אַוועק געפירט אין שטאָב, ווו אַהין מען רופט מיך אַרויס און נאָך אַן אויספאָרשונג וואָס האָט געדויערט עטלעכע שעה, ווער איך באָפרייט. צומאָרגנס האָט מען אונדז אויך אומגעקערט דעם באַגאַזש.

אין שטאָב האָבן אין יענער צייט זיך געפונען אַ סך פאַרהאַלטענע יידן וואָס האָבן געגנבעט די גרענעץ. זיי האָבן געוואָרט אויף צוריק שיקן צום דייטש, אָדער אויף פאַר־שיקט צו ווערן אין טיף רוסלאַנד. נאָר די וואָס איז געלונגען צו אַנטלויפן פון דעם אַרעסט, האָבן דראָהיטשינער יידן געהאָלפן מיט אַלעם נייטיקן.

*

אַ געוויסן אָוונט גיט מען מיר צו וויסן, אַז אונדזערס אַ באַקאַנטע איז נאָר וואָס געקומען פון יענער זייט בוג און וואַרט אויפן ברעג איך זאָל קומען איר העלפן. איך לאָז זיך גלייך צום בוג און אויפן וועג זע איך ווי אַ דראָהיטשינער פרוי באַגלייט די נאָר וואָס געקומענע פריינדין, וועלכע האַלט אַ קליין קינד אויף די הענט. מיר נעמען זיי אַריין צו אונדז אין שטוב, נאָך גרויס מי געלונגט צו דערוואַרמען דאָס האַלב־פאַרפרוירענע קינד. די אומגליקלעכע פרוי בעט איך זאָל איר ברענגען ס׳בעטגעוואַנט וואָס זי האָט געלאָזן אויפן ברעג, ווייל ווינטער־צייט, מיט אַ קליין קינד, איז זי אָנעם איבערבעט מיט די קאַל־דרעס אויסגעשטעלט אויף גרויסע סכנות. איך גיי אַוועק אין דער שטאָטישער מיליץ, מען

גיט מיר אַפילו מיט צוויי באַוואָפנטע יידישע מיליציאָנערן. אָבער ביים טייך ווערן מיר פֿאַרהאַלטן דורך דער גרענעץ־וואַך און די באַשולדיקונג איז גאָר אַ האַרבע: געכאַפּט מיט געווער אין האַנט אויפֿן סאַמע גרענעץ! דערפֿאַר זעט זיך פֿאָר אַ גאָר שווערע שטראָף. נאָך אַ סך אויספֿאָרשונגען און שלעפּן פון איין פונקט אויפֿן צווייטן, ווער איך ענדלעך באַפֿרייט. מיר איז ווידער געלונגען אויסצומיידן אַ געפֿאַר! ווייל עס האָט ניט געפּעלט קיין סך, אַז אַלס „שעדלעכער עלעמענט", זאָל מען מיך פֿאַרשיקן אין אַ לאַגער קיין סיביר, אָדער אַפֿילו דערשיסן.

אַז עס האָט זיך אַ ביסל באַרויקט, האָב איך די פרוי מיטן קינד באַגלייט קיין ביאַ־ליסטאָק צו איר משפּחה. די שטאָט איז פול מיט היימלאָזע פֿליטים, וועלכע ליגן אין די טויזנטער אויפֿן וואָקזאַל, אויף די גאַסן, אין די הייף. פּיצלעך קינדער, צעבראָכענע זקנים, פֿאַרצווייפלטע מאַמעס, אומרויקע טאַטעס — אַזאַ בילד האָט זיך מיר אייגנעקריצט פון ביאַליסטאָק אין יענע טעג. די בתי־מדרשים, שולן און לאָקאַלן זענען איבערפולט מיט אויסגעוואָרצלטע און אויסגעריסענע פון זייערע היימען מענטשן. ערשט דאָ האָב איך דערזען דעם גאַנצן גרויל פון קריג.

לאַנגע רייען מענטשן שטייען פֿאָר די געשעפטן, וווּ מען קאָן נאָך קויפֿן אַ שטיקל ברויט, סחורה, פּראָדוקטן. דער האַנדל אויפֿן גאַס בליט, הגם ער איז פֿאַרבאָטן. אויך קליינע קינדער זענען אַרייגעצויגן אינעם מסחר און אינעם שעהן־לאַנגן שטיין אין די „אָטשערעדס".

קומענדיק צוריק קיין דראָהיטשין, נעם איך מיין קינד אויף די הענט — און קיינער זאָל ניט זען, צעווייין איך זיך אַליין ווי אַ קינד. דער אויסברוך פון טרערן איז געווען ניט נאָר אַ רעאַקציע אויף דעם אַדורכגעלעבטן אין ביאַליסטאָק, נאָר דער ציטער פֿאַרן מאָרגן, פֿאָר דער צוקונפט. וואָס וועט זיי ברענגען?

די גרענעץ ווערט אַלץ ענגער פֿאַרמאַכט, די קאָנטראָל און וואַכן — אַלץ שטרענגער. און דאָס אין אַ צייט, ווען פון יענער זייט קומען אָן שרעקלעכע ידיעות וועגן דייטשער פֿאַרווילדקייט לגבי יידן; גזלע לאָטעס; צוואַנגס־אַרבעט; דערשיסונגען פֿאָר גאָרנישט; אויסזידלונגען. דאָס שאָפט אויך ביי די יידן אויף ד ע ר זייט אַ געפּיל פון אומזיכערקייט, שרעק, פּאַניק. נאָר דאָס לעבן האָט זיך זיינע געזעצן און אין דראָהיטשין, אַלנפֿאַלס אויס־סערלעך, איז ניט צו דערקענען די שווערע צייט און די אינערלעכע ראַגלענישן פון יעדן יידישן איינווינער אירן. נאָר דער האַרבער, פּראָסטיקער ווינטער פון 1939—1940 און די פֿאַרשאַרפּטע באַציונג פון דער סאָוויעטישער מאַכט, וואָס איז געקומען צום אויסדרוק אין עטלעכע דראַקאָנישע פֿאַראָרדענונגען, האָבן פּאָרט דערמאָנט אויף טריט און שריט, אַז די מלחמה איז ניט געענדיקט... און ווער וויסט? אפשר הייבן זיך ערשט איצט אָן די צרות?!

*

אין אַ שוועדער ווינטער־נאַכט 1940, האָט די סאָוויעטישע מאַכט אַדורכגעפירט שטרענגע אָבלאָווע און אַרעסטן צווישן די א. ג. „אומגעווינטשענע עלעמענטן", לויט פון פריער גרייטע רשימות. אין אַ צוגעגרייטן עשעלאָן האָט מען די פאַרהאַלטענע דער־נאָך אָפּגעשיקט קיין סיביר, צי אין אַנדערע לאַגערן אין טיף רוסלאַנד.

הגם די גרענעץ איז שוין געווען הערמעטיש אָפּגעשלאָסן, האָבן דאָך זיך באַוויזן פון צייט צו צייט פּליטים פון יענער זייט בוג, ווי אויך אַזעלכע וואָס האָט געצוויגן צוריק צום דייטש, ניט חלילה, אויס ליבע צום אָקופּאַנט, נאָר דערפאַר, ווייל עס זענען דאָרט געבליבן די סאַמע נאָענטסטע און טייערסטע. פאַרשטייט זיך, אַז די אַלע, וועלכע האָבן ניט געהאַט קיין רעכט צו ווינען אין אַזאַ גרענעץ־שטעטל ווי אונדזערס, זענען געווען די ערשטע קרבנות פון די פאַרשיקונגען.

איין מאָל האָב איך לעבן אונדזער ווינונג דערזען שטיין אַ גרופּע פאַרהאַלטענע מענטשן און צווישן זיי — אַ פרוי מיט אַ קינד אויף דער האַנט. ביידע האָבן געציטערט פון קעלט. איך האָב געבעטן דעם עלטסטן פון דער וואַך ער זאָל דערלויבן די צוויי אַריינגיין צו אונדז אין שטוב זיך אָנוואַרעמען. ער איז מסכים — און שיקט מיט אַ זעלנער צום היטן. אין שטוב האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז דאָס קינד איז שוין כמעט פאַרפרוירן. מיין פרוי נעמט עס צו זיך אין בעט, קוים עס געלונגט צו דערוואַרעמען דאָס עופעלע און די מוטער. אַלע אָנוועזנדיקע אין שטוב צעווינענען זיך פון געירטקייט, מיטלייד און צער. דער זעלנער פרעגט: „וואָס איז דאָס וויינען?" ער פאַרזיכערט זיי אין רוסלאַנד אַ גליק־לעכע צוקונפט, אַ צופרידן לעבן. קיינער ענטפערט אים נישט, אַלע קוקן אויפן קינד, ווי עס אָטעמט שווער. פלוצעם באַווייזט זיך אַ סאָוויעטישער אָפּיציר, אויך ער איז געקומען זיך אָנוואַרעמען. דער אָפּיציר, ווי פריער דער זעלנער, זאָגן צו אַ גן־עדן אין רוסלאַנד, ווו מען וועט אַוועק פירן די פאַרהאַלטענע. אויך די פרוי מיטן קינד דאַרפן זיך גאָרנישט זאָרגן. „הלמאי דאָס ווייזן, אונדזער ,סאָוויעטסקי וולאַסט' טוט קיינעמען קיין שלעכטס". די פרוי, אַגב אַ קריסטין, ענטפערט דעם אָפּיציר, גראָד אין רוסיש:

— זאָלן זיי ווייזן אויף זייער גורל, אַלע! אויב דער היינט פון אַ קינד זעט אַזוי אויס — טאָ וואָס קאָן שוין דער מאָרגן ברענגען? — זי כאַפט דאָס קינד אויף די הענט און ווייזט עס דעם אָפּיציר:

— אָט דאָס קינד איז אין אייערע אויגן אַ שעדלעכער עלעמענט און די סאָציאַלע רעווואָלוציע האָט מורא פאַר דעם־אָ פּיצעלע. דאָס קינד וועט שוין געמשפט פאַר ניט באַגאַנגענע פאַרברעכנס. אַז עס וועט אונטערוואַקסן, וועט מען אים מסתמא זאָגן, אַז ר׳האָט עס מיט דער מאַמען גערעטעוועט פון די פאַשיסטישע לאַפּעס. צי מוז עס אָבער פאָרקומען אויף אַזאַ אופן?

דער אָפּיציר וועט צעטומלט. אַ געדריקטע שטילקייט, איבערגעריסן אָפּט פון אַ געוויין און געכליפּעריי, הערשט אין צימער.

וועָן מ׳האָט די פֿאַרהאַלטענע אויפֿן גאַס צוגענומען צו דער באַן־סטאַנציע, האָט אויך די פּרוי מיטן קינד זיך געמוזט אַנשליסן אינעם טראַנספֿאָרט...

אין יענער תקופה האָט זיך אויך אָנגעהויבן די „פּאַספֿאָרטיזאַציע" פון די איינווווי־נער אין מערב־אוקראַינע און מערב־ווייסרוסלאַנד, באַגלייט מיטן ווייטערדיקן פֿאַרשיקן גוטבאַזיצערס, גרויסע סוחרים, קליינהענדלער, פֿאַבריקאַנטן, פֿאַרטיי־טוער פון פֿאַר דער מלחמה ווי אויך לגמרי אומשולדיקע מענטשן, אויף וועלכע מ׳האָט צוגעטראָגן אַ מסירהלע. גליקלעך און מיוחסדיק האָט זיך געפילט דער באַזיצער פון אַ פּאַספֿאָרט, ווו ס׳איז געווען פֿאַרשריבן, אַז ער איז אַ „ראַבאָטשי", ד. ה. — אַן אַרבעטער.

די פּליטים, וועלכע זענען אַנטלאָפֿן פונעם דייטש, האָבן באַקומען פּאַספֿאָרטן אַלס „ביזשענצעס", מיט אַ באַזונדערן „פּאַראַגראַף 11". אויך איך, אַלס געקומענער פון סאָ־קאָלאָוו־פּאָדלאַסק, ווו כ׳האָב געווויינט נאָר גאָר אַ קורצע צייט נאָך דער חתונה, האָב באַ־קומען אַ „ביזשענסקי" פּאַספֿאָרט. אַזאַ פּליט איז ניט געווען זיכער מיט באַקומען אַ דירה, אַרבעט און די מאַכט־אָרגאַנען האָבן אויף אים שטענדיק געקוקט מיט פֿאַרדאַכט. אויב ער איז צייטווייליק אַרויס געפֿאָרן פון דראָהיטשין, איז ניט געווען זיכער, צי ער וועט קאָנען בלייבן וווינען אין שטעטל נאָכן אומקערן זיך. זיין אייגענטיש „פּאַרבערעכן" איז געווען וואָס ער האָט ביזן 1טן סעפּטעמבער 1939 געווויינט אין יענע געביטן, וועלכע נעהערן איצט צו דייטשלאַנד.

וועגן פֿאָרן ערגעץ אַנדערש האָט ניט געקאָנט זיין קיין רייד. דער פּאַספֿאָרט איז סאָוויעטישע באַדינגונגען האָט ניט נאָר באַשטעטיקט דיין אידענטישקייט, נאָר אויך באַצייכנט דעם „סאָציאַלן אָפּשטאַם" און דאָס וויכטיקסטע — אָנגעוויזן אַ מין „תחום־המושב", וווּ עס איז דיר דערלויבט צו וווינען. מענטשן זענען געווען דעאָריענטירט און פֿאַרצווייפלט. גורם געווען דערצו האָט אויך דאָס נאַציאָנאַליזירן די געשעפטן, וואָס האָט קודם כל געטראָפֿן דעם רוב מנין ובנין פון דער יידישער באַפֿעלקערונג אין שטעטל. די לאַנגע רייען ביי די פֿאַרמלוכהשטע געווועלבער האָבן אויך ניט געשאַפֿן קיין זיכערקייט און אַ געפיל פון סטאַבילקייט. בדרך כלל זענען די געשעפטן געווען ליידיק, ווייל יעדער אַרטיקל וואָס איז געבראַכט געוואָרן, האָט מען אין פֿאַרלויף פון אַ שעה־צווויי צעכאַפּט.

אַ מיינסטן געטראָפֿן זענען געוואָרן יענע קרעמערס, סוחרים און קליינהענדלער, וועלכע האָבן אין משך פון דורות געפירט מסחר. זייער פּראַגע איז געווען: וואָס וועט דער ראָטנמאַכט אַרויסקומען פון צונעמען זייער בידנע ביסל סחורה? מיט ווייטיק אין האַרצן האָבן זיי געקוקט אויף די זיגלען וואָס זענען אויפגעהאָנגען געוואָרן אויף די טירן פון די געשעפטן. און נאָך עפּעס האָבן זיי געווווסט: די זעלבע באַאַמטע וואָס פֿאַרחתמענען בייטאָג די קראָם, קומען ביינאַכט זי אויסלייידיקן — פֿאַר זיך. דאָס האָט נאָך מערער וויי געטאָן, אָבער העלפֿן האָט מען ניט געקאָנט.

דערנאָך אַ פרישע גזירה — אמת, ניט קיין געשריבענע און אָפּיציעל געמאָל־דענע: איינזאַמע מענטשן, בחורים, האָט מען באַפוילן פאַרלאָזן דאָס שטעטל, אָדער מען האָט זיי פאַרשיקט אין די אַרומיקע דערפער און קליינטשיקע ישובים. משפחות — האָט מען דערווייל ניט געטשעפּעט.

*

די ערשטע סדר־נאַכט אין סאָוויעטישן דראָהיטשין אין יאָר 1940. דער אַלטער יידישער יום־טוב ווערט אויך אין די נייע באַדינגונגען געפּראָווט ווי פּאָר דער מלחמה. אין מיטן דערציילן די געשיכטע פון יציאת מצרים, קומט אַריין אַ שכן און גיט איבער מיט איבערגענומענקייט, אַז ס׳איז אַרויס אַ באָפעל פון דער מאַכט „איבערצורוקן" אַ טייל פון שטעטל. די איינווינער פון ברעג טייך ביז בערך דער ליניע פון בית־המדרש, מוזן מיט זייערע הייזער זיך איבערטראָגן אין צווייטן עק שטעטל, אָדער אַריבערפּאָרן אויף אַ צווייטן פלאַץ. דער מאָטיוו פון דער גזירה איז דער, אַז לויט דער סאָוויעטישער מיליטערישער, צי זיכערהייטלעכער סטראַטעגיע, מוזן אַזוי פיל און אַזוי פיל מעטער שטח פונעם גרענעץ־פונקט, זיין אומבאַווינט. דאָס ברוטאַלסטע אין דער גזירה איז געווען, אַז זי מוז אַדורכגעפירט ווערן אין משך פון דריי טעג! פּאָר דעם רוב יידן פון שטעטל האָט דאָס באַדייט אַ יציאת דראָהיטשין, און גראָד אין סאַמע יום־טוב.

דעם סדר האָט מען שוין ניט פאַרענדיקט. די אָנגעגאָסענע כוסות ווײַן בלייבן שטיין פול, פאַרשעמט. דאָס עסן באַקומט זיך ניט מער. די הגדה זאָגט מען ניט מער. ווי איז דאָס מעגלעך — פרעגט איינער דעם צווייטן? יאָרן פּראַצע, מי, האָפענונגען און בלוט מיט שווייס איז אַריינגעלייגט געווארן אין אויפשטעלן זיך אַ הייזקע, אין שאַפן זיך אַ דאַך איבערן קאָפּ, און מיט אַמאָל — אַלץ חרוב ונחרב, אויס!

אַזוי ווי מיין פאָטערס פאַרמעגן איז געווארן „נאַציאָנאַליזירט", האָט אונדזער משפּחה ניט געטאָרט בלייבן אין שטעטל. מיר באַשליסן זיך איבערקלויבן אין נאָענט דאָרף און דאָרט וועט זיין צייט צו טראַכטן וועגן וויטערדיקן אָפּריכטן גלות. מיין גוטע, האַרציקע און זייער ענערגישע מאַמע, וועגן וועלכער עס וואָלט זיך געלאָזט אַ סך אַ סך דערציילן, הייבט אָן פאַרפּאַקן דאָס בעטגעוואַנט, כלים, וועש און גאַרדעראָב אין קאַסטנס, טשעמאָדאַנעס, קיישלעך. דערביי ווייזט זי שטיל. יעדעס אָרט פון הויז וווּ מ׳האָט אָפּגע־ווויזט אַזוי פיל יאָרן, ווערט באַנעצט מיט אירע טרערן. מיט אַ שווער האַרץ געזעגנט מען זיך מיט דעם מקום, ווו מ׳איז געבוירן געווארן און אויפגעוואַקסן. נאָר דער שטענ־דיקער יידישער בטחון לאָזט גלייבן, אַז אפשר פאָרט וועט מען נאָך דאָ צוריק קומען.

אויף דער גאַס רודערט זיך — ס׳איז אָבער ניט דער געווינלעכער טומל פון אַ פּסחדיקן טאָג. איצט איז יעדער פאַרנומען מיט זיך, מען וויל ניט דערציילן וווּ, ווער און ווען מען קלויבט זיך אויפן נייעם אָרט. אין צענטער שטאָט האָט זיך אָנגעהויבן דאָס צעלייגן די הייזער, וועלכע מען דאַרף איבערפירן, צוזאַמען מיט די איינווינער, ערגעץ

אַנדערש. אַ האַלבן קילאָמעטער פון שטעטל זעט מען שוין אויפשטעלן די אייגנהענטיק צעשטערטע הייזער. אַ ברעט צו אַ ברעט, אַ בעליק צו אַ בעליק, אַ ציגל צו אַ ציגל, אָדער אַ שטיין צו אַ שטיין — דאָס נייע דראָהיטשין ווערט אויפגעשטעלט אויף אַ זייער פּרימיטיוון, פּראָוויזאָרישן און ניט פּאַכמענישן אופן, דערצו נאָך אונטערן צייכן פון צוואַנג. זיצנדיק אין דעם וואָגן, וועלכער האָט אונדז געפירט אין דאָרף, האָבן מיר געזען ווי דאָס שטעטל ווערט צעשטערט און גלייכצייטיק געבויט...

פיל איינווינער האָבן מוחל געווען די טובה פון קאָנען פּאַרבלייבן און אויסגענוצט די געלעגנהייט צו פּאָרן אויף אַן אַנדער אָרט.

אין דאָרף זענען מיר געווען ביז חול־המועד, ווייל אונדזער מוטער האָט אויסגעפונען אַ נייע היים — אין שטעטל באָטקע, 30 קילאָמעטער פון דראָהיטשין. אַהין זענען מיר אַוועק דעם 1טן מאַי 1940. פּאַרבייפּאָרנדיק סעמיאַטיטש, האָבן מיר געזען דעם מאַי־פּאַראַד. די רויטע פענער און טראַנספּאָראַנטן מיט לאָזונגען, אונטער וועלכע יעדער אָרגנטלעכער און קלוגער מענטש וואָלט זיך אונטערגעשריבן מיט ביידע הענט. נאָר צו אונדזער נע־ונד און געמיט, האָט עס לגמרי ניט געפּאַסט.

אַזוי האָבן מיר געלעבט אין באָטקע, ניט ווייט פון ביעלסק, ביז שבועות 1940.

*

דעם זעלבן יאָר, פרילינג, האָט די סאָוויעטישע מאַכט געגעבן אַ ברירה די איינ־ווינער פון די מערב־גביטן, וועלכע זענען געקומען פון די ערטער, אָקופּירטע פון דייטשלאַנד, צוריק פּאָרן צו זיך אַהיים. דער רוב פּליטים האָבן זיך אָנגעכאַפּט אין דער מעגלעכקייט ווי אין אַ רעטונג, ווייל ס׳איז נמאס געווָארן דער נע־ונד, מען האָט געוואָלט זיין צוזאַמען מיט דער משפּחה און אויך די ידיעות וועגן די דייטשע אַכזריותן אויף יענער זייט גרענעץ, זענען אין יענעם פּעריאָד ניט געווען אַזעלכע שאַרפּע און אימהדיקע. די שטאָט בריסק איז געווָארן דער צענטראַלער פונקט, פון וואָנען עס זענען כסדר גע־פּאָרן קיין קאָנגרעס־פוילן עשעלאָנען מיט פּאָליאַקן און יידן, וועלכע האָבן באַשלאָסן צו לעבן ביים דייטש. מ׳האָט ביי אונדז דערציילט, אַז אויף אַ רעגיסטראַציע־פונקט אין בריסק האָט אַפּילו אַ דייטשישער באָאַמטער געזאָגט צו אַ גרופּע, וועלכע איז געשטאַנען אין דער ריי צום פּאַרשרייבן זיך:

— וואָס איילט איר זיך צו פּאָרן צוריק? וואָס דערוואַרט אייך דאָרט? אונדזער פירער האָט אייך נישט ליב. באַטראַכט זיך, איידער איר ווילט זיך רעגיסטרירן!

וויייטער האָט מען דערציילט, אַז די וועלט האָבן געווירקט אויף אַ סך צו רעזיג־נירן פון דער רייזע און זיי זענען געבליבן ביי די רוסן. נאָר דער רוב, ליידער, איז אַוועק גלייך דעם וואָלף אין די לאַפּעס..

מיט אַמאָל גיבן די רוסן צו וויסן וועגן אַ נייער רעגיסטראַציע. בלית ברירה פּאַר־

שרייבט מען זיך ווידער, הגם מען וויסט ניט נאָך וואָס און ווען. קלאָר געווארן איז ערשט אַלץ אין דער ערשטער נאַכט שבועות, פונקט האַלבער נאַכט, ווען די אַלע וואָס האָבן זיך רעגיסטרירט, זענען אונטער אַ שטרענגער וואַך אָפּגעפירט געווארן צו דער באַן־סטאַציע אין ביעלסק, און פון דאָרט, אין געשלאָסענע פראַכט־וואַגאָנען — אין אַן אומבאַקאַנטער ריכטונג. נאָך אַ סך טעג נסיעה, האָט מען אונדז אַראָפּ געלאָזט אין אַ סאָוויעטישן אַר־בעטס־לאַגער אויפן צפון פון לאַנד (די איבערלעבונגען דאָרט זענען אַ קאַפּיטל פאַר זיך און ניט אין יזכור־בוך איז דאָס אָרט וועגן דעם צו דערציילן).

ביזן 22סטן יוני 1941, האָבן מיר נאָך דורך בריוו אָנגעהאַלטן אַ שטיקל קאָנטאַקט מיט דער אַלטער היים אין דראָהיטשין. ערשט אין יאָר 1946, ווען כ׳האָב אַלס רעפּאַ־טריאַנט זיך אומגעקערט פון רוסלאַנד קיין פוילן, אין דער שטאָט שטשעטשין, האָב איך זיך געטראָפן מיט יחידים פון דער דראָהיטשינער שארית הפליטה אוון פון זיי געהערט וועגן טראַגישן סוף פון אַן איינגעווארצלטער יידישער קהילה.

זאָלן די דאָזיקע זכרונות זיין אַ יאָרצייט־ליכט לזכר דער פאַרטילקטער יידישער דראָהיטשין!

צפורה פרידמן (וואצ׳יאז׳) / ירושלים

דרוהיטשין היהודית

מאושרת הייתי בחוג משפחתי כמו כל ילד אחר. אולם משחר נעורי סבלתי הרבה בראותי את חרדת הורי לדאגת הפרנסה ולצער גידול בנים.

הורי היו שומרי דת ומסורת. אבא עבד מבוקר עד ערב, והיו ימים שעבד גם בלילות כדי להשתכר למחייתו. הוא היה כהן, וכן היה מכונה ברל כהן, ולאמי קראו ברליכע. אבא היה איש סגור בתוכו. יתכן שהחיים הקשים הביאו אותו לידי כך. אמי, כיתר עקרות־הבית בעיירה, היתה עסוקה בבית. נוסף לכל התכונות הטובות, היתה כמו שאומרים „ א יידישע מאמע". כל מה שהיתה מגישה לנו, היה בלב ובנפש. העיקר שנאכל ונהיה בריאים. הורי נתנו לנו הכל מה שהשיגה ידם. איני זוכרת שאמי היתה מתלוננת כי דבר מה הוא מעל לכוחותיה.

גרנו במרכז העיר. חלונות ביתנו יצאו אל השוק, שהיה גדול ועגול, באמצעו היה בור גדול שלתוכו היו תושבי העיר שופכים את האשפה. איני יודעת איך ומתי כרו את הבור, רק ברור, שלבור הזה יש היסטוריה, כשם שיש היסטוריה לכל העיירה שלנו.

מאחורי הבנינים הצפוניים של העיר, מתנוסס הר גבוה מאד, המכונה „גורא זאמקאווא" („הר הטירה"), בראשו ניצב צלב. בקיץ נראה ירוק, והוא מלא פרחים. בחורף הוא צחור כשלג. אמרו שמתחת להר קבור איזה ארמון או טירה של איזה מלך, או של אחד מגדולי המלוכה משנים עברו. לרגלי ההר זורם הנהר בוג. בקיץ נהגנו להתרחץ ולשחות בנהר. מעבר לנהר יכולנו לראות את חלק העיר שנקרא „רוסקא סטרונה".

בתי העיר היו קטנים. לרוב גרה בכל בית משפחה אחת. כמה מטרים מביתנו התנוסס בנין הכנסיה הרוסית ה„צרקווה". כמה מאות מטרים מולה — היתה כנסיה נוצרית. מאחורי הכנסיה הנוצרית היה מגרש גדול שקראו לו „דר גריץ'". שם לקטנו מין עשב חמוץ „שצ'אוו", שאמא בשלה לנו ממנו חמיצה בקיץ.

בכניסה לשוק, שהיתה גם הכניסה לעיר, היתה חצר גדולה עם שער על בריח. לפני שנים רבות שכן שם מנזר לנזירים ולנזירות רוסיים. בזמני שימש המנזר כגימנסיה וכבית ספר עממי. גם אני למדתי שם. הבנינים היו גדולים וחזקים מאד, בני כמה קומות. החדרים היו נאים ומסודרים.

בשבתות נוהגים היינו לרדת לנהר ולשוט על הבוג. או לטפס על ההר. מובן שעשינו זאת ללא ידיעת ההורים. אילו נודע להם הדבר, היו עושים בנו שפטים — „הרי אסור לשוט בשבת".

העיר בנויה היתה בין הרים וגבעות, מים ויערות. לא הרחק מן העיר השתרע היער קוזרובקה. בימות הקיץ פשטנו בין עציו ללקוט אוכמניות (יאגודי). גם פטריות אספנו ביער. ימים אלה, שאני זוכרת, היו יפים מאד.

בחורף, כאשר קפא הבוג והפך לקרח, היינו הולכות בחבורות להחליק עליו. קר היה מאד, ולפעמים היה מגיע הקור לעשרים מעלות מתחת לאפס. מגלשות התקנו מכל חתיכת עץ שנזדמנה לנו. יפה היה ליל ירח של חורף. ומסביב הכל לבן, פשוט צחור. גם הירח הוסיף מאורו הכסוף, וזה היה נהדר. ביום השמש זורחת, ובחוץ כל כך קר עד שהבל הפה היה קופא. יפה היה להסתכל בטבעות העשן המתמלטות מן הארובות ונעלמות לאט בשמים. הכל כה חרות בזכרוני עד שגם עתה, ברושמי רשימות אלה, מצטיירת התמונה לנגד עיני.

פעם בשבוע היו האכרים באים למכור את תוצרתם, ולקנות אצלנו את עמל כפינו. החנויות בעיר היו מעטות וקטנות. נעליים מוכנות לא היו קונים, אלא מזמינים ישר אצל הסנדלר. היו שני נפחים יהודים, שני נושאי מים, ואפילו חוטבי־העצים היו יהודים. היו אצלנו יהודים שעשו שמן משומשום (אלעיארניקי) שהאכרים היו מביאים להם. היו קצבים ומפטמי בקר לשחיטה. זכורתני שאחד הקצבים הלך לכפר לקנות עגל לבשר, ומצא שם את מותו. הגוי הרגו ונטל ממנו את כספו.

נמצא בינינו בעל־אדמה אמיד, לא חסר דבר, אבל גם יהודים אחרים מתושבי

העיירה החזיקו פרות או עזים. בכל אופן מיליונרים לא היו בעירנו. היו עשירים, פחות עשירים, אביונים ועניים ממש.

בבית־הספר למדתי יחד עם הילדים הנוצרים. לא פעם רגמו אותנו השקצים באבנים. צעקו אלינו: „ז'ידי וון דו פלסתינה". „ז'ידובה" היה פזמון ישן נושן, שבכלל לא נעלבתי ממנו, להיפך, זה מילא את לבי גאוה ותקוה שאולי באמת יהיה לי המזל להיות בארץ־ישראל. להיות בת חורין ככל העמים. המשכנו ללכת לבית־הספר, ולא שמנו לב הרבה לשטויות אלה. רצינו ללמוד, ובית־ספר ליהודים לא היה. את בית הספר סיימתי בדרוהיצ'ין.

ה ש ב ת

הורי היו אנשים מכובדים, וכבדו את הזולת, והבית היה תמיד נקי ומסודר. ביום החמישי, עם התקרב השבת, היתה אמי עסוקה עוד יותר. היתה אופה חלות, מקלפת תפוחי אדמה, גזר או פסטרנק לכבוד שבת קודש. ביום ששי בחוזרי מבית־הספר היתה השבת מריחה בכל הבית. לפנות ערב לבשה את בגדי השבת, קושרת לראשה מטפחת שחורה, או חובשת פאה נוכרית, ומברכת על הנרות. על השולחן היו מונחות שתי חלות מכוסות במפית מיוחדת לכבוד שבת. ואז נראתה אמי אחרת מאשר כל השבוע. היא היתה „אמא של שבת". לאחר הדלקת הנרות היתה מכריזה: „גוט שבעס, שבת שלום!"

אבא חזר מבית המרחץ. לבש קפוטה של שבת, ופנה לבית־הכנסת ל„קבלת שבת". ומשחזר משם היה כבר השולחן ערוך, והסעודה היתה נעימה יותר מכל הארוחות של כל ימות השבוע.

בשבת בבוקר השכימו ההורים ללכת להתפלל. אנו הילדים סידרנו את הבית, וערכנו את השולחן לקדוש ולארוחת הצהרים. כשחזרו ההורים הבאנו מהאופה את הצ'ולנט וכל הבית התמלא מריחו. אחרי האוכל יצאנו אנו הילדים החוצה לשחק, בעוד ההורים שכבו לישר קצת את גבם מעמל השבוע.

לפנות ערב אכלנו את הסעודה השלישית: לחם שחור, גבינה לבנה עם לבן או שצ'וו (חמיצה). ההורים עוד אכלו סעודה רביעית, המלווה מלכה. אחרי המעריב היתה אמא אומרת ברכה באידיש: „גאָט פון אברהם און יצחק און יעקב". אבא היה מבדיל על נר קלוע דלוק ומריח הבשמים. כך יצאה השבת, ולמחרת שוב חיכו לנו אותן דאגות־הפרנסה.

ההכנות לקראת החגים

הקניות השונות שהחלנו לערוך בישרו את התקרבות החג. קנינו פירות ל„שהחיינו". הפירות יקרים היו, ובכל זאת הם היו על השולחן לכבוד החג. היו תאנים, ענבים, אבטיחים, ואף פירות אשר לא גדלו אצלנו. כדי לקיים המצווה לא חסכו כסף על־מנת לקנות דברי מותרות אלו.

ההכנות ליום כפור היו מלוות במין פחד וחרדה. אבא היה משכים עם שחר להגיד סליחות. תרנגולים ותרנגולות ניקנו לכפרות. אם לא היה די תרנגולת לכפרות, היתה אמא שמה 18 פרוטות לתוך מטפחת, ואותה סובבנו סביב לראשינו. את הכסף מסרו לעניים.

בערב יום־הכיפורים, לאחר שובו מבית המרחץ, הוא לבש קיטל לבן, וגם אמא לבשה שמלה לבנה, וענדה את כל תכשיטיה לכבוד יום הכפורים. הדליקה הנרות ונר אחד גדול להזכרת נשמות. תמיד בכתה הרבה. ההורים נפרדו מאתנו באמרם לנו ברכת שנה טובה והלכו לבית הכנסת כאילו היו הולכים לאיזה משפט, הפחד נשקף מפניהם. הבנים הלכו עם ההורים לבית־הכנסת, ואנו הבנות הסתגרנו בביתנו עד שבאו ההורים מבית־הכנסת. איני יודעת למה נפל עלינו פחד כזה.

למחרת השכימו ההורים לבית־הכנסת וצמו כל היום, ועמם הילדים הגדולים. לעת ערב הלכנו לקראת ההורים לאחל להם שנה טובה ולנשקם. גם את השכנים הקדמנו בשנה טובה ובלחיצת ידיים.

רק אכלו הגברים קצת אוכל מהרו לתקוע היתדות לעשות סוכה ולקדש את הלבנה. והנשים נחפזו לחמם את הארוחה לאחר הצום. אמא הגישה יין, והאוירה נהייתה נעימה יותר, הפחד עבר. אכלנו, שתינו ושכבנו לישון מהר כי למחרת צפויה לנו עבודה רבה להכין ולקשט את הסוכה.

סוכות

אמא ואבא דאגו להכין מזון לשמונת ימי החג. האוכל וכלי־האוכל היו טובים מהרגיל, וזאת כדי לא להתבייש מן השכנים שאכלו עימנו בסוכה.

סוף סוף הגיע חג הסוכות. הבית מצוחצח ומלא מריח התבשיל. אמא שוב מתקשטת לכבוד החג. מאד אהבתי לראותה מקושטת וחגיגית. הכל כבר מוכן וערוך לסעודת החג, היין, החלות, הדבש והדגים. הגברים אוכלים בסוכה, ואנו הילדות הקטנות משמשות כמלצריות, נושאות צלחות מרק בצעדים אטיים, לבל ישפך חס וחלילה ולהיות לצחוק. בחוץ שרר מזג־אויר סתווי וקריר, אולם אבא אוכל בסוכה, ולעתים אף ישן בסוכה. למחרת מברכים על האתרוג ועל הלולב, וכל הבית מתמלא מריח ארץ־ישראל.

אמא אופה כל מיני עוגיות וצפיחיות בדבש. מכינה קרפלך (כיסנים) ממולאים בבשר, שיצאו להם מוניטין, מעדנים ממש, כל השכנים באו לטעום מן הכיסנים האלה. לילדים קנו דגלים לכבוד שמחת תורה. את הדגל קשטו בתפוח עץ אדום, ותקעו בו נר. כך היה כל ילד מלווה את אביו. גם אנו הבנות הלכנו לנשק את התורה, נוגעות היינו באצבעותינו בתורה ומנשקות האצבעות.

למחרת עשו הקפות בבית־הכנסת. לאחר התפילה, לא חזר אבא הביתה, אלא הולך היה עם יתר אנשי העיר מבית לבית ללגום קצת משקה ולאכול קרפלך. כך היו סובבים

משכן לשכן, עד שעה מאוחרת. זו פעם אחת יחידה בשנה שאבא התיר לעצמו לצאת מדפוסי־חייו, ולשנות מצב רוחו.

וכבר היו ימי החג מאחורינו ועתה עד שבוע החנוכה יבואו ימי חולין.

שוב החיים היומיומיים, אבא נרתם לעבודה הקשה, מבוקר עד ערב.

חנוכה

חלפו שלושה חדשים, ובא חג החנוכה, היה זה חג ולא חג. אבא מדליק נרות חנוכה. אמא אופה לנו סופגניות ולביבות. אנו הילדים מבקשים דמי־חנוכה והסביבון מסתובב בכל פינות הבית. שוב מורגש חג בבית, אמנם לא כל כך רציני, אבל בכל זאת לא יום חול. בחוץ קר מאד, ומחשיך מוקדם. הזאטוטים חוזרים מן החדר, עם פנסיהם, ממש קפואים אבל עליזים.

חג הפורים

לא חג גדול, ובכל זאת חג. אמא אופה בשבילנו אוזני המן ופורשקס. קונים חפצים למשלוח מנות ואני שמשתי כשליחה בעבור פרוטות כשכר הליכה, וזה קסם לי מאד. לא כל משלוח היה מאותו טיב ויופי. לשכנים אמידים יותר היתה אמא שולחת משלוח מנות יפה יותר מאשר לעשירים פחות. תפוז היה מן הדברים היקרים, והיו שולחים אותו רק אל אנשים עשירים. ילדים מחופשים עברו מבית לבית, שרו והוסיפו לאוירת החג. לרוב עוד היה קר בחוץ, אבל השלג כבר נמס והבוץ התפשט לכל עבר.

חג הפסח

חג הפורים עבר בשלום, וההורים עברו לעשות כל ההכנות לחג הפסח. ראשית היה צורך לעשות נקוי יסודי בכל הבית. סיידו את הדירה, או חידשו את הנייר הצבעוני על הקירות. כל הלבנים כובסו בנהר, וקול חביטת הכביסה עם ה„פראץ" נשמע בכל הסביבה. שבועיים לפני החג אכלנו רק בפינה אחת בדירה, כי כל הבית היה כבר נקי מחמץ וכשר לפסח. המצות הוחזקו במקום שהיה כבר כשר לפסח. עיקר הדאגה היתה אפיית המצה. החיטה נקנתה מהאיכרים ואנו הילדים היינו צריכים לנקותה מכל גרעין אחר. אח"כ היה צורך להביא את החיטה אל הטחנה, של יהודי כמובן. הטחנה היתה כשרה לפסח. הרב היה נוסע לטחנת הקמח, ובודק את הרחיים, ומכריז על כשרותה, רק אז באו כל יהודי העיר לטחון את החיטה שלהם.

כאשר כבר היה קמח, כשבועיים בערך לפני הפסח, התאספו כמה שכנים והיו מכינים את תנורו של אחד השכנים לאפיית המצה. שלושה ימים רצופים היו מסיקים את התנור ללא כל מאפה ורק אחרי כן היה כשר לאפיית המצה. גם מים למצה היה צורך להכין מראש. היינו ממלאים חביות מים לפני שקיעת החמה. והגויים להכעיס ולפגוע היו

זורקים לחם לבארות כדי שלא נוכל להשתמש במים בפסח. לא היו ברזים וצינורות המביאים מים הביתה. אך מי הבארות בעירנו היו טובים מאד.

את המצות היו אופים בעזרת כל השכנים. כל שכן לפי התור היה לש את הבצק, ואופה את המצות. בעזרת השם היו מתגברים על כל הקשיים, מכינים כל מצרכי הפסח.

לחג היו קונים לילדים בגדים חדשים. מדי שנה בחג הפסח היו תופרים לי שמלה חדשה וסרטים לקשור לי השערות. שמחתי וציפיתי לקראת החג. כל הילדים היו יוצאים בבגדיהם ובנעליהם החדשים ומתפארים בהם. רק פעם אחת בשנה זכינו לזאת, ובשבילנו היתה זאת חוויה עצומה שלא נשכחה מלבי עד היום.

יום לפני ערב פסח בערב היה אבא בודק את החמץ ומבער אותו מכל פינות הבית. לאחר ביעור חמץ הורדנו את הכלים של פסח, והלב התמלא שמחה. את ארוחת הצהרים סעדנו כבר על השולחן באופן חגיגי.

הפסח היה חג נעים מאד, ואהוב על הילדים. הכל היה מוכן: החרוסת, המרור, ההגדות, קערה גדולה עם המצות, כוסות צבעוניות עם ידיות, יין טעים, שרק בפסח נראה על שולחננו. אפילו אנו הילדים מובטח היה לנו לשתות ארבע כוסות.

אמא ברכה על הנרות כשהיא מקושטת בכל תכשיטיה. אבא לבש את הקפוטה של חג, ופנה לבית־הכנסת להתפלל. עם שובו נגשו לערוך את הסדר, כדי שהילדים לא ירדמו. כולנו בצוותא קראנו את ההגדה. הילדים הקטנים בכל זאת נרדמו, והגדולים ישבו וקראו את ההגדה עד סיומה.

כוסו של אליהו הנביא היתה תמיד מלאה כפי שמזגו אותה. פעמים היה זה מעליב, למה לא בא ללגום מכוסו?

בפסח היה מזג האויר הרבה יתר נוח. אפשר היה ללבוש בגד קל יותר. הקרח כבר נמס, והצפרים בשרו את בוא האביב. כידוע עושים את הסדר בגולה שני ימים, והשמחה גדלה. ילדים משחקים באגוזים, זה מפסיד וזה זוכה. לעת ערב מטיילים גם המבוגרים בהמוניהם מחוץ לעיר. אופים על מחבת לביבות מקמח מצה וביצים, ומפזרים סוכר על הלביבות. בסוף החג כבר מחכים הכל לפרוסת לחם טרי.

חג השבועות

הילדים מקשטים את הבית בירק ופרחים. האויר נעים וחם יותר. הכל מריח מעצים מלבלבים. הצפרדעים מקרקרות, והלב מתרונן. הנוער משוטט תכופות בחוץ ונפגשים לעתים יותר קרובות, מטיילים ומשוחחים על כל מיני בעיות. הילדים בחוץ־לארץ רציניים היו, עוזרים יותר בבית, ונראו מבוגרים מכפי גילם.

כל הנוער היהודי בעיר שאף לעזוב את העיר, ולעלות לישראל. נוצרו כמה זרמים ציוניים בעיר. איני יודעת משום מה נקלעתי ל„החלוץ". לאחר שסיימתי את הלימודים בבית הספר העממי, לא היה באפשרות הורי לתת לי להמשיך בלימודים, ובפולין לא

ראיתי עתיד. לכן יצאתי להכשרה, הצטרפתי לכמה מבני „החלוץ" כדי לעלות לארץ־ישראל. קשים היו חבלי העליה, עד שזכיתי לעלות על אוניה איטלקית. אולם לא ניתן לתאר את הסבל על האניה הזאת. ארצה הגעתי ב־1932, ישר לירושלים, בה אני תושבת עד היום הזה, לאורך ימים. כאשר נתאפשר לי להעלות את הורי ארצה, עשיתי זאת מיד, והם הגיעו בשנת 1934. אמי נפטרה בשנת 1953, כשהיא בת 83 שנה, ואבי, שעבד עד שנותיו האחרונות, נפטר בשנת 1957, והוא בן 87. יהי זכרם ברוך.

(רשמה: אהובה לינצ׳בסקי)

☆ ☆ ☆

שלמה וואַטשאַזש

פון דראָהיטשין קיין ארץ־ישראל — דורך פייער און פלאַם

אונדזער שטעטעלע אויפן בוג

אונדזער שטעטעלע דראָהיטשין איז געווען אַרומגערינגלט מיטן טייך בוג. אויף זיין ברעג — אַ הויכער באַרג. דער וועג צום טייך האָט געפירט דורך שמאָלע, געשלענגלטע וועגן, אויף וועלכע ס׳זענען געשטאַנען נידעריקע הייזקעס. אַרום די הייזקעס — אַ גרויסער, ניט־ברוקירטער מאַרק. אין מיטן מאַרק — אַ ברונעם און אַ דענקמאָל.

אונדזער שטעטעלע, ווי אַלע אַנדערע אין פוילן, האָט געהאַט אַ באַדייטנדיקע יידיש־שע באַפעלקערונג. געווען סוחרים, קליינהענדלער, בעלי־מלאכות, אַרבעטער. יעדער האָט געצויגן פֿרנסה אויף זיין שטייגער. געווען אויך ביי אונדז עטלעכע חדרים, וועלכע האָבן געגעבן די ערשטע יידיש־רעליגיעזע און נאַציאָנאַלע דערציונג. די מלמדים זענען געווען: גדליהו מלמד, איטשע לייב, מרדכי זאב, יעקב הערש און דער קאַמעניצער מלמד.

געווען אויך ביי אונדז אַ קהילה, אַ רב, שוחטים, אַ בית־המדרש און חסידים־שטיב־לעך. מיט דער קהילה־אַרבעט האָבן אָנגעפירט די אָנגעזעענסטע בעלי־בתים פון שטעטל, ווי: אברהם־חיים צוקערמאַן, בלאָך, גראַדוס, אַוואָל. אין דער קהילה זענען אויך געווען פאַרטרעטער פון אַרבעטער. געווען ביי אונדז אַ גמילות־חסדים־קאַסע, וועלכע האָט געגעבן הילף נויטבאַדערפטיקע. מיט איר האָט זיך באַשעפטיקט און אָנגעפירט ישכר זאָנשיין. געווען אויך ביי אונדז אַן אַרבעטער־קאָמיטעט, וואָס האָט זיך פאַרנומען מיט געבן הילף אין יעדער שטוב וואָס האָט זיך געגייטיקט. די הילף פלעגן מיר באַקומען פון

אַמעריקע. יושב־ראש פון קאָמיטעט איז געווען הרב ביסטרין ז״ל. די מיטגלידער פון קאָמיטעט זענען געווען: אליעזר, הערשל און מענדל רעזניק, יחיאל ריימאַן, אביעזר שמש, בערל כהן און אברהם דראָגאָטשינסקי.

אין זכרון האָט זיך מיר איינגעקריצט דער טייערער בעל־תפילה אונדזערער, ר׳ יצחק נחום דער שוחט. ווען ער פלעגט ראש־השנה און יום־כיפּור דאַווענען אין בית־המדרש מיט זיין כאָר, האָבן די ווענט געציטערט. אין כאָר האָבן געזינגען: זיין זון מאירקע, איסר דעם רבס, הערשל בלאָך און אברהם ריימאַן. אונדזערע טייערע מאַמעס און שוועסטער אין דער ווייבער־שול, האָבן זיך ניט געקענט איינהאַלטן פון וויינען. אַזוי זיס האָט ער געדאַוונט.

פּורים פלעגט זיך חברה פאַרשטעלן. ביים רב איז געווען ספּעציעלע אָנטועכץ צום פאַרשטעלן זיך. חברה פלעגט זיך אַרויסלאָזן אויף דער גאַס און זאַמלען געלט פאַר דער תלמוד־תורה. נאָך פּורים האָט מען זיך געגרייט צום באַקן מצות. „שיוואַלניעס" זענען געווען ביי גדליהו מאַשע עלקעס, אביעזר שמש, ברוך רעזניק, יעקב יאָסעליכע און פּנחס צדוק. עס האָט אַריינגעבראַכט פריילעכקייט אין שטעטל. ווי זיס און טייער דאָס אַלץ איז געווען!

איצט וויל איך דערמאָנען די גרויסע וויכטיקע באַדייטונג וואָס עס האָט געהאַט ביי אונדז אין שטעטל די חלוצישע אָרגאַניזאַציע, אַנטשטאַנען אין יאָר 1925. דער ערשטער הכשרה־פּונקט האָט זיך געשאַפן ביי כלעבינסקין אויף דער קאָלאָניע, דריי קילאָמעטער פון דראָהיטשין. די ערשטע זענען אַרויס אויף הכשרה מענדל רעזניק און חנה וואַטשאַזש. דערנאָך — פיל אַנדערע. די חלוצישע אָרגאַניזאַציע האָט אַרויסגעצויגן די יידישע יוגנט פון יאוש, געגעבן אַ גייסטיקן אינהאַלט אין לעבן. מען האָט געפירט אַ קולטורעלע אַרבעט. עס איז געווען אַ גרויסע יידישע ביבליאָטעק מיט אַ לאָקאַל, וווּ די חברים פון החלוץ און השומר הצעיר פלעגן זיך צוזאַמענקומען. עס האָט אַריינגעבראַכט אַ סך לעבן אין שטעטל. ניט געקוקט אויף די שטערונגען וואָס די חלוצים האָבן געהאַט פון די רעליגיעזע קרייזן, איז דאָך פון טאָג צו טאָג צוגעקומען אַלץ מער חברים. אַ דאַנק דעם החלוץ, האָבן זיך אַ סך געראַטעוועט. ביי דער אָנפירערשאַפט זענען געשטאַנען: מענדל רעזניק, יאַנקל פינקעלשטיין און אַנדערע. אויסער זיין אייגנטלעכער אַרבעט, האָט דער החלוץ אויך געהאָלפן קראַנקע און נאָך אַנדערע מעשים טובים.

מיין היים און משפּחה

איך בין געבוירן און דערצויגן געוואָרן אין דראָהיטשין ביי אַן אָרעמער משפּחה, וועלכע איז באַשטאַנען פון זיבן נפשות: דריי מיידלעך און צוויי יינגלעך. דער פאָטער האָט געמוזט שווער און ביטער אַרבעטן, כדי אונדז מפרנס זיין. דאָך בין איך געגאַנגען אין חדר און אין „פּאָוושכענע" שול. די מוטער מיינע האָט באַשלאָסן צוהעלפן אין דער

פרנסה. זי האָט אַנגעהויבן האַנדלען אין דאָרף, וואָס האָט טאַקע פאַרלייכטערט, אָבער דאָך איז געווען שווער.

דערווייל האָט איינע פון מיינע שוועסטערן, עלקע ע"ה, חתונה געהאַט קיין לאָשיץ. אין אַ צייט אַרום איז מיינער אַ ברודער געשטאָרבן. איך בין נאָך געווען אַ קינד, און דאָס האָט אויף מיר זייער שלעכט געווירקט.

צו 14 יאָר האָב איך געמוזט פאַרלאָזן די שול, דאָס חדר, און זיך געזעצט צום פּאָטערס וואַרשטאַט אַלס שוסטער, כדי העלפן אין דער פּרנסה. אין דער זעלבער צייט האָט זיך געשאַפןביי אונדז דער החלוץ, ווי אויך אַ הכשרה־פונקט. פאַר מיין שוועסטער חנה איז דאָס געווען אַ דערלייזונג. זי און מענדל רעזניק זענען געווען די ערשטע, וועלכע זענען אַוועק אויף הכשרה. די שוועסטער איז אויסגעשטאַנען גרויסע שוועריקייטן פון אונדזער פאָטער, ווייל דאָן איז די חלוצים־אָרגאַניזאַציע געווען „טריפה". ער פלעגט זי אין שטוב ניט אַרייגלאָזן; די שיך פון די פיס אַראָפּגעמען. אויך איך פלעג איר לייגן שטייגער אין וועג, ווייל איך האָב נאָך ניט פאַרשטאַנען. אָבער אַ דאַנק איר עקשנות און אידעאַליזם, האָט זי דאָס אַלץ איבערגעטראָגן און אין 1929 עולה געווען קיין ארץ־ישראל.

איך געדענק, אַז פאַר דער עלייה האָט זי געדאַרפט האָבן אַ ביסל געלט. דער פאָטער מיינער, זייענדיק אַ גרויסער קעגנער פון עולה זיין, האָט ניט געוואָלט געבן קיין גראָשן. אָדער בעסער געזאָגט: ניט געהאַט פון וואַנען צו געבן. איך בין דעמאָלט געווען אַ 17־יאָריקער בחור, וואָס האָב שוין פאַרשטאַנען מיין שוועסטערס לאָגע, און אויך געווען זעלבשטענדיק צו פאַרדינען געלט. געדענק איך, אַז איןווינטער, בעת שוערע זאַוויירוכעס, האָב איך זיך אַרויסגעלאָזט אויפן דאָרף, געטראָגן אַרבעט צו פויערים און געשאַפן אַ ביסל געלט.

נאָך דער עלייה פון מיין שוועסטער, האָט געהערשט אַ פוסטקייט אין שטוב. געבליבן בין איך און מיין יונגע שוועסטער טשיפּע. איך בין גלייך אַריין אין דער חלוצישער אָרגאַניזאַציע, און די צווייטע שוועסטער, צפורה, איז אויך אַוועק אויף הכשרה. געבליבן בין איך אַליין מיט די עלטערן. כ׳האָב געאַרבעט און פאַרדינט. די מוטער איז שוין מער אין דאָרף ניט געגאַנגען.

איך האָב זיך אַריינגעלאָזט אין דער חלוצישער אַרבעט מיט לייב און לעבן, כדי צו קענען אַרויס אויף הכשרה, און דערנאָך עולה זיין קיין ארץ־ישראל. איך האָב אויך באַזוכט צוויי מאָל דעם קיבוץ נאַרזשעץ אין קאָן־יאַנקע, וווּ מיין שוועסטער צפורה האָט זיך געפונען. דאָס לעבן מיינס האָט באַקומען אינהאַלט. וועג איך פלעג אַוועק שיקן מיין שוועסטער אַ פּעקל וואַרעמע קליידער, האָב איך געהאַט אַ פאַרגעניגן. איך פלעג קויפן וואַרעמע באָטן ביי אַוואָלן, סוועטערס ביי דראָגאַטשינסקין, וואַרעמע וועש — און דאָס שיקן אין קיבוץ פאַר צפורהן.

אָפּזייענדיק כּמעט דריי יאָר אויף הכּשׂרה, האָט מיין שוועסטער באַקומען פון מרכז החלוץ אַ באַשטעטיקונג עולה צו זיין. זי האָט געדאַרפט איינצאָלן 800 זלאָטעס. קומענדיק אַהיים, שוין אַ באַשטעטיקטע עולה צו זיין, האָט זי געוווסט וואָס איר דערוואַרט: קיין געלט וועט זי פון שטוב ניט באַקומען. דאָך האָט זי זיך געוענדט צום טאַטן וועגן געלט. דער פאָטער מיינער, ניט זייענדיק שוין אַזוי קעגנעריש געשטימט, וואָלט איר זיכער געהאָלפן. אָבער גיי רייס פון די וועגט אַזאַ סומע. ווער האָט דאָס פאַרמאָגט? בפרט אַן אָרעמע אַרבעטער־שטוב. די מוטער מיינע, אַ פאַרזאָרגטע פון צרות, האָט געפרעגט וואָס מען זאָל טאָן. עס איז אָבער ניט געווען קיין עצה. אין שטוב איז געוואָרן טרויעריק. די קוזינקע מיינע, מרים וואַטשאַזש, איז אויך דעמאָלט באַשטעטיקט געוואָרן.

דער גלח העלפט עולה זיין מיין שוועסטער

איך בין שוין דעמאָלט געווען אַ 19־יאָריקער בחור. אי״ך האָב ניט געקענט צוזען די פינצטערקייט, וואָס הערשט אין שטוב, רחמנות געהאַט אויף מיין מוטער און שוועסטער. איך האָב זיך אַליין געפרעגט: וווּ נעמט מען אַזוי פיל געלט? גאַנצע 800 זלאָטעס? אין מיין מוח האָבן אָנגעהויבן שוועבן פאַרשידענע געדאַנקען. וואָס הייסט, האָב איך געזאָגט צו זיך אַליין, דריי יאָר הכּשׂרה זאָלן גיין פאַרלוירן? איצט זאָל זי בלייבן זיצן אין שטוב? איך האָב געהאַט קאָשמאַרע טעג און נעכט. כ׳האָב געפילט, אַז איך ברעך זיך פשוט צוזאַמען.

איך האָב דאַן באַשלאָסן, ניט זאָגנדיק קיינעם, צו טאָן אַ געוואָגטע און פאַנטאַסטישע מעשה. מיר האָבן דאַן געווויינט ביי באיאלטשיכען. קעגנאיבער האָט געווויינט דער גלח באַבינאָווסקי. איך פלעג פאָר אים אַרבעטן, ד. ה. פאַריכטן זיינע שיך. באַבינאָווסקי איז געווען לערער פון רעליגיע אין גימנאַזיע. איך בין אַריין צום גלח אין שטוב, אים געזאָגט, אַז איך דאַרף מיט אים עפּעס שמועסן. ער האָט זיך אַוועקגעזעצט מיט מיר, איך האָב אים אַלץ דערציילט. ער האָט מיך זייער אויפמערקזאַם אויסגעהערט. צום סוף האָב איך אים געפרעגט:

— פאַניע קשענדזו, וואָס טוט מען?

דאָ איז געקומען דאָס אומדערוואַרטע. דער גלח רופט זיך אָן צו מיר:

— פאָר וואָס ביסטו ניט געקומען צו מיר דעם ערשטן, ווען איך באַקום מיין פענסיע? איך וואָלט דיר דאַן אַוועקגעגעבן דאָס גאַנצע געלט. איצט אין מיטן חודש האָב איך ניט קיין געלט.

פון גרויס איבעראַשונג האָב איך געכאַפּט זיינע הענט און אָנגעהויבן קושן. איך האָב זיך צעווויינט פון שמחה. דאָ זאָגט ער צו מיר:

— זאָרג ניט, פאַניע וואַטשאַזש, איך גיי שוין אַרויס אין גאַס, וועל איך אַריינגיין צו שמואל גראַדוס, לייען ביי אים פאָר דיר 800 זלאָטעס, ביז איך וועל באַקומען די

פּענסיע מיינע. דו גיי אַהיים, ווּאַרט אויף מיר אין שטוב. פּאַרנאַכט וועל איך צו דיר קומען און ברענגען דאָס געלט.

פּאַרשטייט זיך, אַז מיין שמחה איז געווען גרויס. איך בין אַריין אין שטוב אַ פּאַר־ווייַנטער פון פרייד, געטראָפן מיין מוטער און צפורהן פּאַרווייַנטע. קוקנדיק אויף זיי, האָב איך ווידער געווויַנט, צוזאַמען מיט זיי — נאָר פון פרייד. ניט דערציילנדיק קיינעם וואָס איך האָב אויפגעטאָן, האָב איך זיך געזעצט אַרבעטן, געוואַרט אויף דער גליקלעכער שעה. און זי איז מיט מזל געקומען. פונקט 6 פּאַרנאַכט, מען קלאַפּט אין טיר. דער גלח קומט אַריין און זאָגט מיר:

— פּאַניע וואַטשאַוש, דאָ האָסטו 600 זלאָטעס, מאָרגן אין דער פרי קום אַריין צו מיר אין גימנאַזיע, אין דער צייט פון דער גרויסער הפסקה, וועל איך דיר צוגעבן די רעשט געלט.

די מוטער מיינע, ניט וויסנדיק וואָס דאָ קומט פּאָר, איז אויך צוגעלאָפן צום גלח און געקושט אים אין די הענט. דער גלח האָט געזאָגט:

— וואָס האָב איך געקענט טאָן? דיין זון האָט מיר דערציילט, אַז דיין טאָכטער דאַרף עולה זיין קיין יערוסאַלעם און זי האָט נישט קיין געלט. האָב איך אים געמוזט באַרגן. זאָל זי פּאָרן, זאָל זי פּאָרן. איך וועל אויך פּאָרן קיין יערוסאַלעם, וועל איך האָבן ווו אַריינ־צוגיין...

ביי אונדז אין שטוב איז געווען שמחת־תורה. אַ ליכטיקייט האָט זיך צעגאָסן אין אַלעווינקלעך. די עלטערן, די שוועסטער צפורה, זענען צוגעפאַלן מיך קושן. ס׳טייטש, ווי האָב איך געוואָגט אַזאַ זאַך? ווי איז דאָס געקומען צו מיר אַזאַ געדאַנק? איך האָב זיך געפילט ווי איינער פון די גרויסע העלדן אין יענער צייט. אַזוי האָט מיין שוועסטער עולה געווען קיין ארץ־ישראל.

בלייבנדיק אַליין אין שטוב מיט די עלטערן, האָב איך זיך שוין קיין אָרט ניט גע־פונען. איך האָב באַשלאָסן צו גיין אויפן זעלבן וועג ווי מיינע שוועסטערן. כ׳האָב אויס־געפילט אַן אַנקעטע פּאַרן מרכז החלוץ. מיר איז תיכף אַנגעקומען אַ באַשטעטיקונג צו פּאָרן אין קיבוץ. אַ וואַך פּאָר פסח בין איך אַנגעקומען אין גראָאָוער קיבוץ, פּלוגה זשיראַרדאָוו. זייענדיק אין קיבוץ, האָבן דערווייל די עלטערן באַקומען אַ דרישה, און זיי האָבן עולה געווען קיין ארץ־ישראל. איך בין געבליבן אַליין.

דאָ הייבט זיך אָן מיין גרויסע, איבערמענטשלעכע טראַגעדיע, וואָס כ׳האָב איבער־געלעבט ביזן קומען אין לאַנד אַריין. איך בין געווען אַ היפּשע צייט אין קיבוץ, אָבער מיר האָבן נישט געהאַט קיין אויסזיכט צו באַקומען סערטיפיקאַטן. עס האָבן דאָן געשטראָמט צו אונדז אין קיבוץ חלוצים, יידן פון דייטשלאַנד — און אַלע סערטיפיקאַטן האָט מען זיי אַוועקגעגעבן, בעת די חלוצים פון פוילן האָט מען געלאָזט זיצן.

עס האָט זיך אָנגעהויבן די אומלעגאַלע עלייה. וועג עס האָט געהאַט געלט, האָט געקענט פֿאָרן. איך האָב נישט געהאַט קיין געלט. סוף 1936, האָט זיך אונדזער הכשרה־פונקט ליקווידירט, חברה איז זיך צעפֿאָרן אַהיים. איך האָב ניט געהאַט צו וועמען צו פֿאָרן. בין איך געבליבן אין דער זעלבער שטאָט, אַריין אַרבעטן אין אַ פֿאַבריק. איך האָב דאַן אָנגעהויבן שטורעמען צפֿורהן מיט בריוו וועגן שיקן מיר אַ סערטיפֿיקאַט. ס׳איז אַוועק אַ חודש, אַ יאָר — און קיין הילף צו קענען עולה זיין איז ניט געקומען.

דער אויסברוך פון קריג

דעם 25סטן אויגוסט 1939, 12 אַ זייגער ביינאַכט, מען קלאַפּט אין טיר. פֿאָליציי. דער באַפֿעל איז: באַלד זיך אָנטאָן. גיין גראָבן אָקאָפּעס. צוקומענדיק אַהין, האָב איך שוין געטראָפֿן הינטערן שטאָט אַ סך יידן, וועלכן האָבן געגראָבן די אָקאָפּעס. פינף נעכט האָבן מיר אַזוי געאַרבעט און געשטאַנען אויף שמירה. דערנאָך — אַ בהלה, אַ געלויף. יעדער האָט שוין געווּסט, אַז די מלחמה האָט זיך אָנגעהויבן.

פרייטיק אין דער פרי, דעם ערשטן סעפּטעמבער, פינף אַ זייגער, שטייענדיק אויף שמירה, האָב איך געזען אַן עסקאַדרע פון 7 עראָפּלאַנען באַדעקן דעם הימל. זיי האָבן באַשאָסן די מיליטעריש אָביעקטן, די באַן, די עלעקטראָסטאַציע. עס זענען געווען אַ סך געהרגעטע און פֿאַרוווּנדעטע. די שטאָט איז געוואָרן אַרומגענומען אין פלאַמען. מענטשן האָבן אָנגעהויבן צו אַנטלויפן, ניט וויסנדיק ווּו. אויפן פּינפטן טאָג איז געקומען אַ באַפֿעל פון דער פּוילישער רעגירונג, אַז אַלע מענער זאָלן פֿאַרלאָזן די שטאָט און אַוועק קיין וואַרשע זי פֿאַרטיידיקן. אויפן וועג זענען געגאַנגען טויזנטער און טויזנטער פּליטים.

אָפּגייענדיק אַ העלפּט וועג, האָט אונדז דער דייטש אָפּגעשניטן אין מיטן וועג. ניט אַהין און ניט צוריק. איך האָב זיך אַדורכגעריסן דורך דער פראָנט־ליניע, און נאָך אַ צוועלף־שעהדיקן מאַרש פון 74 קילאָמעטער, בין איך אָנגעקומען קיין וואַרשע. איך בין געגאַנגען אין דער מיליטעריש קאָמענדע זיך מעלדן. איז ניט געווען וועג עס זאָל זיך מיט מיר פֿאַרנעמען. יעדער איז געגאַנגען זיין וועג.

איך בין אַוועק אויף נאָוואָליפּיע, צו מיין שוואָגערס אַ שוועסטער. דאָרט בין איך געווען גאַנצע פּיר וואָכן, אָבער ניט געהאַט וואָס צו עסן. אין שטוב איז נאָר געווען צוקער. איך פלעג אויסטרינקען צוויי גלעזער טיי אין דער פרי, מיט זעקס לעפּעלעך צוקער, און צוועלף אַ זייגער ביינאַכט — וווידער צוויי גלעזער טיי. בייטאָג האָט מען באָמבאַרדירט, ביינאַכט האָט מען באַשאָסן פון שוועראָר אַרטילעריע. ביינאַכט איז מען געשטאַנען אין רייען נאָך ברויט, זענען דערביי הונדערטער מענטשן דערהרגעט געוואָרן. איך בין מער ניט געגאַנגען שטיין אין דער ריי נאָך ברויט. אַזוי האָב איך אַדורכגעלעבט דריי וואָכן, בין קראַנק געוואָרן אויף דיזענטעריע. קיין דאָקטאָר איז ניט געווען. קראַנ־

קערהייט בין איך אַוועק צו מיינעם אַ חבר אויף דזשעלנע, בין צו אים אַריין אין שטוב מיט אַ געשריי:

— משה, איך שטאַרב.

ער האָט מיך באַלד אַרײַנגעלייגט אין בעט, געבראַכט אַ דאָקטאָר — פאַר אַ קילאָ ברויט. אַ נס, וואָס בײַ מײַן חבר איז געווען אַ סך קאָנפיטורן פון יאָגעדעס, דאָס האָט מיך געראַטעוועט.

נאָך אַכט טעג, האָט די היטלעריסטישע בעסטיע אַרויסגעלאָזט אויף וואַרשע 200 ערשאָפלאַנען. וואַרשע האָט זיך אונטערגעגעבן. דער דייטש איז אַריין. אַרויסגייענדיק אין גאַס, האָב איך ניט געוווסט וואָס מען טוט וווייטער. איך האָב זיך געלאָזט, צו פוס, צוריק אין מײַן הכשרה־שטעטל. אונטער וואַרשע האָט דער דייטש פאַרנומען צען טויזנט יידן און צען טויזנט פּאָליאַקן אין געפאַנגנשאַפט. מיך האָט מען אויך פאַרנומען. געפירט אונדז בייטאָג און ביינאַכט מיט די אויסגעשטרעקטע אויטאָמאַטן. זיי זענען געפאָרן אויף מאָטאָציקלען, מיר האָבן געמוזט נאָכלויפן צו פוס אַזוי שנעל, ווי זיי זענען געפאָרן. ווען עס האָט ווער ניט באַווײַזן צו לויפן געניג שנעל, האָבן זיך דערהערט סעריעס פון קוילן — און הונדערטער זענען געפאַלן.

אַזוי האָבן אונדז די דייטשן געפירט 14 טעג. געבליבן איז פון אונדז קוים אַ העלפט. צוקומענדיק צו מײַן שטעטל, האָבן זיך פאַרשפּרייט קלאַנגען, אַז מען פירט אונדז קיין קראָקע. אַדורכגייענדיק פויערישע כאַטעס און הייף, בין איך אַרויס פון דער ריי, אַנטלאָפן אין אַ לאַנגן גאָרטן. אַזוי האָב איך זיך דערווייל געראַטעוועט.

אָפּזיענדיק ביים דייטש אַ פיר חדשים, האָב איך באַשלאָסן צו אַנטלויפן אויף דער רוסישער זייט. איך האָב זיך געריסן קיין דראָהיטשין. צוקומענדיק קיין וועגראָוו, איז אויסגעוואַקסן פאַר מיר יאָסקע, יאַנקל וואַרשעווערס זון. פאַרשטייט זיך, אַז איך האָב זיך זייער דערפרייט. זאָג איך צו אים:

— יאָסקע, איך וויל קיין דראָהיטשין.

זאָגט ער צו מיר:

— האָסט 200 רובל, פיר איך דיך אַריבער דעם בוג, ווייל איך פאַרנעם זיך מיט שמוגלען די גרענעץ.

זאָג איך צו אים:

— יאָסקע טייערער, איך האָב ניט קיין פרוטה, ווייל דער דייטש האָט מיר אַלץ צוגענומען. נעם פון מיר מײַן מאַנטל און מײַן רעקל.

ניט אויסריידנדיק קיין וואָרט, לאָזט ער מיך שטיין אויפן פוסטן פעלד און ווערט פאַרשווינדן. איך האָב זיך אַליין ניט געגלויבט, אַז דאָס איז געשען. איך האָב זיך געלאָזט גיין צוריק אויפן וועג, וואָס האָט געפירט קיין זאַרעמבי קאָשטשעלנע, געטראָפן דייטשע גרענעץ־וואַך, דערנאָך רוסישע גרענעץ־וואַך, ביז איך בין אָנגעקומען קיין

זאַרעמבי. דאָרט האָב איך געטראָפן טויזנטער פּליטים, וועלכע האָבן געוואַרט אויף אַ צוג. מיט שוועריקייט מי און מאַטערניש בין איך לסוף אָנגעקומען קיין ביאַליסטאָק.

דאָ האָב איך דערזען אַ שוידערלעך בילד. מענטשן זענען געלעגן אין די גאַסן. הונגער, שמוץ. מען קריגט ניט קיין שטיקל ברויט. ניט האָבנדיק ווו אַריינצוגיין, האָב איך זיך דריי טעג געוואַלגערט אין די גאַסן. מענטשן זענען צוריקגעגאַנגען צום דייטש. איך האָב זיך געריסן פאָרויס. ווידער גרענעצן. ביי דער רוסיש־ליטווישער גרענעץ האָט מען מיך געכאַפּט, געהאַלטן דריי טעג און נעכט אָן עסן און אָן וואַסער. פון איין פייער אַרויס — אין צווייטן אַריין.

נאָך דריי טעג האָט מען יעדן איינעם אויסגעפאָרשט אין דער נ. ק.וו.ד. מען האָט מיך צוגעשטעלט צו אַ מחנה פון 200 פּליטים. דאָס איז געווען דעם 5טן פעברואַר 1940. נאָך אַ ניין־שעהדיקן מאַרש, זענען מיר שטיין געבליבן ביי אַ גרויסן וואַלד. עס איז דעמאָלט געווען אַ גרויסער פראָסט, 28 גראַד. דער פּאָליטרוק האָט געהאַלטן אַ רעדע, און אונדז דערקלערט, אַז ניט וויַיט איז די ליטווישע גרענעץ. מיט ליטווישער וואַך. מיר זאָלן זיין פאָרזיכטיק, כדי אויסצומיידן די ליטווישע וואַך.

מיר זענען אָנגעקומען קיין ווילנע, מיינענדיק, אַז מיר וועלן קענען עולה זיין קיין א״י. מען האָט געדאַרפט האָבן 300 דאָלאַר. איך האָב תיכף געגעבן אַ טעלעגראַם צו מיין שוועסטער קיין ירושלים. פון דער צווייטער זייט איז אין ווילנע געווען זייער גוט. דער „דזשאָינט״ האָט באַזאָרגט די פּליטים מיט עסן און שלאָפן. איך האָב זיך געזעצט אַרבעטן, פאַרדינט אויף אויסהאַלטן זיך. דערנאָך האָט מען די פּליטים איבערגעשיקט קיין טיף ליטע. איך בין געווען אין פּאָניעוויעזש, ביז ס׳איז אַריין די רויטע אַרמיי. דעמאָלט האָט זיך אַלץ געענדיקט — סיי די הילף פון „דזשאָינט״, סיי די האָפענונג צו פאָרן קיין א״י. אַ סך פּליטים זענען דורך די רוסן פאַרשיקט געווארן קיין סיביר. אַזוי איז אויך געווען אין ביאַליסטאָק.

איך האָב זיך ווי ס׳איז אַרויסגעדרייט. כ׳בין געזעסן אין אַרטעל און געאַרבעט ביזן 22סטן יוני 1941.

ווידער אין מלחמה־פייער

אין דער פרי בין איך געווארן אַרויסגעשליידערט פון בעט דורך אַ שטאַרקן אויפ־רייס. איך האָב געווויינט ניט ווייט פון אַן עראָדראָם. איך בין אַראָפּ אין גאַס, האָב איך ג׳עזען ווי דער עראָדראָם ברענט מיט די עראָפּלאַנען. פאַר אונדז, פּליטים, איז דאָס שוין געווען די צווייטע מלחמה. ניין אַזייגער האָט מאַלאָטאָוו געמאַלדן, אַז היטלער איז באַפאַלן דעם ראַטן־פאַרבאַנד.

כ׳האָב אָנגעהויבן דעם צווייטן וואַנדער־וועג. אָפּטרעטנדיק צוזאַמען מיט דער רויטער אַרמיי, זענען מיר באַפאַלן געווארן סיי פון די דייטשן, סיי פון די ליטווינער. נאָך אַ דריי־

טאָגיקן שווערן קאָמף מיט גרויסע פאַרלוסטן פון אונדזער זייט, איז אונדז געלונגען אַדורכ־צוברעכן די פראָנט־ליניע, און מיר זענען אָנגעקומען אויף דער רוסישער טעריטאָריע, אין דער לעטישער שטאָט לוצערן. איך בין געבליבן וווייטער אַליין. מען האָט די גרענעץ ניט אויפגעמאַכט. די שטאָט ברענט. ס׳איז געבליבן איין בריק, דורך וועלכע די רויטע אַרמיי האָט אָפּגעטרעטן. מען גייט איר שוין אויפרייסן, איך וועל בלייבן אין מיטן. איז מיר געלונגען צולויפן צום שטאָט־קאָמענדאַנט, קענטיק געווען אַ יידּ, און מיט טרערן אין די אויגן האָב איך אים געזאָגט, אַז פון וואַרשע האָב איך זיך געראַטעוועט, אויך פון דייטש האָב איך זיך געראַטעוועט, דאַרף איך דאָ בלייבן ביים דייטש? ער האָט מיך באַלד אַרויפגעוואָרפן אויף אַ לאַסט־אויטאָ מיט אַ שמירה און דורכגעפירט דורכן בריק. אַזוי האָב איך זיך געראַטעוועט.

צוקומענדיק צו דער רוסישער גרענעץ, האָב איך געטראָפן אין אַ וואַלד צוואַנציק טויזנט ליטווישע און לעטישע יידן. דאָרט האָבן זיך געפונען סקלאַדן מיט געווער. די גרענעץ איז געווען געשלאָסן, ביז ס׳איז אָנגעקומען אַ דייטשע עסקאָדרע און באַשאָסן דעם וואַלד. דאָס געווער האָט אויפגעריסן, פון די צוואַנציק טויזנט זענען נאָר געבליבן איינצלנע. ערשט דאָן איז געקומען אַ באַפעל אויפצוועפענען די גרענעץ. איצט האָט יעדער געקענט אַדורך.

נאָך לאַנגע טעג וואַנדערן, בין איך מיט נאָך פיר ליטווישע יינגלעך אָנגעקומען אין דער ערשטער רוסישער שטאָט וויליקיע־לוקי. זייענדיק אויסגעמאַטערט און דערשעפט, האָב איך זיך געווואָלט אָפּרוען. אָבער עס איז ניט געלונגען. אויך פון דאָרט האָבן זיך אַלע אָנגעהויבן צו עוואַקואירן. ס׳איז ניט געווען מיט וואָס צו פאָרן, איז מען וווייטער געגאַנגען צו פוס. אָפּגייענדיק 400 קילאָמעטער, איז מיר געלונגען אַרויף אויף אַ צוג. איך האָב געוואָנדערט מיטן צוג דריי חדשים, דורכגעמאַכט צוועלף טויזנט קיליאָמעטער. עסן איז ניט געווען. איך האָב נאָר געלעבט אויף דעם וואָס כ׳האָב אויסגעבעטן ביי די פאַרווונ־דעטע סאָלדאַטן, וועלכע זענען געפאָרן פון פראָנט. מיט דעם האָב איך זיך באַגנוגנט.

אין אַלמא־אַטאַ

נאָך דריי חדשים פון וואַנדערן דורך סטעפּעס, בין איך ענדלעך אָנגעקומען קיין אַלמא־אַטאַ, די הויפּטשטאָט פון קאַזאַכסטאַן. ווייט פון פראָנט, שטיל, רויק, אַן אַנדערע וועלט. דאָ האָב איך שוין געקענט קאָנצענטרירן מיינע געדאַנקען, באַטראַכטן וווּ איך געפין זיך. אַ פּרעמד לאַנד, פּרעמדע מענטשן, אָן אַ שפּראַך. אַלץ אַזוי משונהדיק. וווּ מען גייט און שטייט — לאַנגע רייען נאָך ברויט. צו קויפן עסן האָב איך קיין געלט ניט געהאַט. די שטאָט אַ שיינע, אַ גרויסע, צווישן מיליאָן איינוווינער. עס זענען דאָרט געווען אַ סך עוואַ־קווירטע. איך בין געווען צופרידן וואָס מען וואַנדערט שוין ניט, מען זעט ניט מער קיין דייטשע עראָפלאַנען און באָמבעס.

קומענדיק אַ ביסל צו זיך, בין איך אַריין אין אַ קאַרטעל פון שוסטערס און זיך גע־זעצט אַרבעטן. ס׳איז מיר געווען זייער גוט. פֿאַר דער רעגירונג האָב איך געאַרבעט אַכט שעה אַ טאָג. קומענדיק אַ היים צו מיר אין שטוב, האָב איך געאַרבעט די אַנדערע צען שעה. פון דעם האָב איך געמאַכט אַ לעבן. כ׳האָב געהאַט פון אַלעם בעסטן. אין דער צייט זענען מענטשן אַרומגעגאַנגען געשוואָלן פון הונגער. כ׳האָב אַ סך געהאָלפן אונדזערע יינגלעך, וועלכע זענען געווען צוזאַמען מיט מיר. כ׳האָב זיך צוגעווויזט צו יענעם אַרט לעבן, אָבער גייסטיק און מאָראַליש בין איך געווען צעבראָכן. די שרעק פֿאַר די נ.ק.וו.ד., דער פּחד אַז מען וועט ניט מער אַרויס פון רוסלאַנד, די ידיעות פון וואַרשעווער געטאָ אין דריי־און־פערציקסטן יאָר — דאָס האָט אונדז גאָר דערשלאָגן. דעמאָלט האָבן מיר דער־זען דאָס גרויסע אומגליק און דעם חורבן.

אין דער זעלבער צייט איז געקומען פֿאַר אונדז אַ צווייטע איבערראַשונג. אין מערץ 1943, איז דערשינען דער דעקרעט צוצונעמען ביי אַלע פּוילישע בירגער זייערע פּעסער. איך בין געווען צווישן זיי. מיטן מאָמענט ווען מען האָט געגעבן רוסישע פּעסער, האָט מען אונדז גלייך מאָביליזירט אין דער אַרבעטס־אַרמיי. מען האָט אונדז איבערגעשיקט קיין סטאַלינגראַד אויף אַרבעט.

איך בין אָנגעקומען קיין סטאַלינגראַד, געזען וואָס דאָרט טוט זיך. עס איז ניט איבערצוגעבן אין ווערטער וואָס פֿאַר אַ חורבן דאָרט איז געווען. עס האָבן זיך געווואַלגערט הונדערטער דייטשע פֿגרים אין די צעבראָכענע טאַנקן. חורבות אויף חורבות. מיר האָבן כאָטש אַ ביסל נקמה געגומען אין די דייטשע געפֿאַנגענע, וועלכע מיר האָבן דאָרט גע־טראָפן.

אָפּזייענדיק איז סטאַלינגראַד דריי חדשים און גוט זיך אָנגעליטן, בין איך צוריק געקומען קיין אַלמא־אַטאַ. ס׳איז שוין דאָן געווען דער „פּאַראַאַד פון פּוילישע פּאַטריאָטן", די פּוילישע אַרמיי. פּריער בין איך אַ מאָל געפֿאָרן אויף אַ קאָמיסיע, כדי אָנצוקומען אין אַנדערס אַרמיי, אָבער מען האָט אונדז געענטפֿערט, אַז יידן נעמט מען ניט אָן. איצט האָט מען יידן אָנגענומען. מען האָט שוין אָנגעהויבן פילן, אַז עס דערנענטערט זיך היטלערס סוף. און אַזוי מיר דערלעבט דעם גרויסן טאָג, מאי 1945. דער קריג איז פֿאַרענדיקט. מיט אונדז איז געשען אַ נס, מיר זענען אַרויס פון רוסלאַנד. כ׳בין אָנגעקומען קיין פּוילן.

די טרויעריקע ווירקלעכקייט אין פּוילן

דאָ ערשט האָט מען געזען די ביטערע ווירקלעכקייט. עס האָט געברענט אונטער מיר די ערד. איך האָב זיך געפֿרעגט: וואָס טאָן איצט?

אַ דאַנק דער „בריחה", וועלכע האָט דעמאָלט געאַרבעט אין פּוילן און אין אַנדערע לענדער, בין איך פון שטשעטשין אַריבער די גרענעץ קיין טשעכן. פון דאָרט זענען מיר צופוס אַוועק קיין עסטרייך. פון עסטרייך זענען מיר געגאַנגען צופוס צו די אַלפּן־בערג.

איך בין אַנגעקומען קיין איטאַליע. דאָרט האָט אונדז שוין איבערגענומען די בריגאַדע. פונקט ערב ראש־השנה, בין איך אָנגעקומען קיין מילאַנאָ. כ׳בין גלייך אַוועק אין שול דאַוונען, זיך גוט אויסגעווייניט און געדאַנקט גאָט וואָס ער האָט מיך געברענגט אַהער.

פאַרשטייט זיך, אַז איך האָב באַלד געשריבן קיין א״י, וווּ איך געפין זיך. כ׳האָב דווקא באַקומען גוטע, הייסע בריוו, מיט גוטע אָפּענונגען. אין איטאַליע בין איך געווען זיבן חדשים, און זיך געלאָזט אויף עלייה, ביז כ׳בין אָנגעקומען קיין קפריסין. דאָרט איז ביי מיר געווען אַ שליח פון א״י, געברענגט מיר אַ פּעקל עסן, אויך אַ ביסל געלט. כ׳בין געווען אַ גליקלעכער. די עלטערן האָבן נאָך געלעבט. כ׳האָב ווידער באַקומען זייער טייערע און האַרציקע בריוו, אַז ווי נאָר איך וועל קומען אין לאַנד אַריין, שטייט פאַר מיר אַלעס גרייט. איך וועל מיר אָננעמען פאַר דער גאַנצער צייט. מענטשן האָבן מיך מקנא געווען.

ענדלעך אין ארץ־ישראל

נאָך זיבן חדשים, בין איך פון קפריסין געקומען אין דעם לאַנג אויסגעבענקטן לאַנד און היים. עס זענען דאָן געווען די גרעסטע אומרוען. איך בין אָנגעקומען קיין ירושלים. ווייטער האָט זיך אָנגעהויבן די מלחמה מיט די אַראַבער. עס איז, זעט אויס, מיין מעסטל נאָך ניט געווען איבערפולט.

איך בין אָנגעקומען צו מיינע עלטערן אין שטוב. זיי זענען שוין געווען גאָר אַלטע לייט. כ׳האָב זיי קוים דערקענט... די פרייד פון דער באַגעגענעניש איז אָבער געווען גרויס און האַרציק...

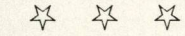

ב.

מ ד מ ו י ו ת י נ ו

פון אונדזערע געשטאלטן

דמויות ומאורעות

הזמן — אחרי מלחמת העולם הראשונה. פולין קמה לתחיה. יהודי העיר שבו לבתיהם ולעסקיהם בשלום. למרות השקט ששרר על פני השטח הרי שהחשש והפחד נראו בעיני כל. המבוגרים ידעו לספר כיצד הוטבעו פליטים יהודים במימי הנהר בוג. אנו הילדים לא קלטנו עדיין את משמעות הדבר.

ערב אחד נכנסתי בשקט לחדרה של סבתא. סבתי ואשה, שנהגה למכור בין כפרי הסביבה דברי הלבשה זולים, מררו בבכי. האשה לחצה ידה אל לוח ליבה וזעקה: „אני, אני בעצמי, שלחתי אותו לבוג, את בן אחי. את מבינה? אני בעצמי, אוי לי" (היתה אז כרזה מטעם השלטונות כי יש להעביר את הפליטים שהתקבצו בעיר). „פחדתי והאמנתי — שלחתי אותו מהבית למוות — לנהר. למה לי החיים? יומם וליל שומעת אני את זעקתו — ‚שמע ישראל' — לפני שהשליכוהו לתוך הנהר בוג. לא אוכל להמשיך לחיות בלעדיו". סבתי ניסתה לנחמה ככל יכולתה אך ללא הועיל.

פעם, כשבא אחי יצחק קוט הביתה לחגים מהישיבה, נכנסה אלינו אימו של פלטה פוטרמן ובפיה בקשה. אשה זו, בעלת בטחון עצמי רב, באה כדי לבקש מאחי שיקח את בנה יחידה יחד עמו אל הישיבה. היא הבטיחה לשלוח לו מכל טוב ולדאוג לכל מחסורו. „איך וויל אַז מיין זון זאָל זיין אַ ייד!" „בעזרת השם, בעזרת השם" לחש אחי.

כאלה היו בני עירנו וכזאת היתה אמי. שנים רבות עברו עלי עד שיכולתי להשתחרר מפחד השריפות. מדי שנה בשנה פקדו את עירנו מספר שריפות שבאחת מהן עלה ביתנו באש.

הייתי עדיין ילדה, אך שריפה זו נחרתה היטב בזכרוני משום שאז עלו באש שבע דירות משפחתיות. אבא לא היה בבית, הוא נסע לווארשה. כשהתעוררתי עקב החום הרב היה הגג אפוף להבות. האנדרלמוסיה הלכה וגברה מרגע לרגע. ובתוך כל השאון הזה נראתה אמי כשהיא גוררת אחריה בשארית כוחה מזרון קש שבו הוסתרו חסכונותיהן של שתי האחיות הגלמודות בנות פשה־מינדל. בין קרבנות הדליקה היתה גם הדודה צייטל שנודעה בעיר בשם די פרומה צייטל.

היא לא הספיקה להתלבש ויצאה כשרק כותונת לגופה. נכדה מיהר ודחק לבין ידיה את שארית בגדיה, אך היא סרבה לקחתם בטענה כי שבת היום. דוד אורלובסקי, איש ישר, רץ בכל כוחו כדי להציל מה שניתן היה, קפץ לתוך הבית הבוער ונתקל בארון ש"ס. היה זה ש"ס מווילנה ללא כריכה. כיון שסבר שזהו סתם נייר התפנה להצלת דברים

חשובים יותר. למחרת הבחין כי נייר זה היה ספר הגמרא. צם במשך כל היום, ולעת ערב הלך לבית הרב כדי לכפר על חטא שחטא בלא יודעין.

*

שמואל שלמה גרדוס היה יהודי גאה, שומר מסורת, שלא היה בין החסידים (למרות שחבש כובע חסיד) ולא בין המתנגדים. ישר היה בהליכותיו ובמסחרו. פעם ביום היריד נעלם לפתע מחנותו. בני משפחתו שנזקקו לו מאוד לפרנסתם יצאו לחפשו. לבסוף התברר שהוא יצא מחנותו כדי להשיב לגוי על סטירת לחי שקיבל ממנו לפני שבע שנים. עשה זאת כדי שאותו גוי לא יחשוב שהיהודים הינם פחדנים.

יהי זכרו ברוך!

*

טוביה שואב המים היה יהודי מסורבל, ישר לב ואיש תם. הוא נהג יחד עם שואבי המים האחרים להביא לבני העיר מים תמורת פרוטות. היה איטי עד כדי כך שבזמן שעשה סיבוב אחד, היתה שרה'לה הצנומה והזריזה עושה שלושה סיבובים. נוהג היה לשפוך את מר לבו ולומר: „אַלץ איז איר ווייניק. די גאַנצע וועלט וויל זי פערגראַציען". הוא טבע בנהר בוג בשעה שניסה לחצותו כדי להרוויח מספר פרוטות.

היה זה בונצ'יה שוויג של דרוהיטשין.

*

מאיר אורלובסקי (המכונה „דער אינטעליגענטער שוסטער"). בעלי המלאכה בדרוהיטשין נהגו להתחיל את יום עבודתם עם זריחת החמה ולסיימו עם רדת החשכה. למרות זאת התפנו השכם בבוקר לתפילת שחרית. אלה היו בעלי המלאכה — שומרי המצוות בדרוהיטשין.

הדור הצעיר היה משקיע את רוב זמנו בקריאת ספרים. אחד מאלה היה מאיר אורלובסקי. הוא היה „אנציקלופדיה־מהלכת", בחור גבה־קומה ויפה תואר, חייל משוחרר ממלחמת העולם הראשונה. מכובד על כל אוכלוסיית העיר, יהודים ושאינם יהודים. עם כיבוש העיר על ידי הרוסים הבולשביקים נבחר לקומיסר ב„רווקום" (ועד מהפכני). אילולא הוא היו בוודאי מקרים רבים של נקמה עיוורת מצד הנוער הפרולטרי בנכבדי העיר. הוא ריסן כל התפרצות ושמר על סדר ומשמעת.

עם נסיגת הרוסים מן העיר חששו היהודים לפוגרומים וגם נכבדי הפולנים רצו למנוע תוהו ובוהו, ולכן באה משלחת לאורלובסקי. היה זה הכומר מרצ'יניק הזקן וכמה פרופסורים מהגימנסיה שביקשו ממנו לארגן את המיליציה האזרחית. ומי ערב לראשי? שאל מאיר אורלובסקי. אנחנו — השיבו פה אחד אנשי המשלחת, אך הוא סרב לקבל את המינוי. עזב עם אחרון הרוסים את העיר ושב אליה לאחר מספר שנים והתקבל בכבוד רב.

*

ברל קואשניק היה בעל עגלה בעירנו. יום יום נוהג היה להסיע אנשים לסימייטיץ׳ ולתחנת הרכבת. הנוסעים היו מאיצים בו שיסע מהר יותר, אך הוא היה מתחמק ועונה: תיכף, תיכף. חס היה על סוסו שהיווה את מקור פרנסתו ואת יום השבת היה מקדיש למנוחה מעמל השבוע. קשור היה מאוד לסוסו ואף בשבתות היה מבקרו באורווה ודואג לכל מחסורו. מספרים שיום אחד לאחר אחד הביקורים הללו שב ברל הביתה ואמר לאשתו: „בוילה, בוילה, הסוס אינו מוצא חן בעיני. דער פערד איז אויס מענטש".

*

ברקה הסנדלר (שוסטער) גר היה מול חיים טורנובסקי. פעם כשהיה שקוע במלאכתו שמע לפתע צעקות מחנותו של חיים. גוי מהכפר צעק על חיים: „פרשיווה ז׳יד" (יהודי מזוהם). ברקה לא היסס הרבה, קפץ דרך החלון כדי לקצר את דרכו, תפס את הגוי בדשי חולצתו וטילטלו בחוזקה. „יש לך עניין עם החנווני? שבור לו את הראש אך אל תעליב את כל היהודים" — אמר ברקה.

„נו! ולמה עשיתי זאת", שאלני ברקה. „האמת היא שאיני יודע בעצמי מדוע, שהרי שונא אני את אותו חנווני". „אתה יהודי גאה". השיבותי לו. הרהר קצת ברקה ואמר: „הלואי והיה זה נכון".

מרד בחורי הישיבה

בחורי הישיבה החלו לפרוק עול תורה. לאחר החגים סרבו לשוב אל הישיבה והחליטו לייסד ספריה. לקניית הספרים הזדקקו בחורי הישיבה לכסף, על כן החליטו לערוך הצגה. כל החזרות התקיימו בסתר והנה בערב ההצגה, מספר דקות לפני התחלתה, כשהשחקנים כולם כבר היו מאופרים, האולם מלא אנשים, נפתחה הדלת ואהרון ליכטנשטיין קורא לאחיו: „מוישה, מוישה בוא הביתה מיד, אמא התעלפה". ואכן, האמא התעלפה, מרוב חרפה על בנה, שבמקום לחזור לישיבה הפך להיות שחקן בתיאטרון.

זכרונות מימי נעורים

עוד בהיותי ילדה, סלדתי מן העיר הגדולה. אהבתי את עיר מולדתי הקטנה, הבנויה ברובה בתי־עץ ורק פה ושם בצבצו בתי אבן. הנהר שזרם לרגלי העיר, בינות ליערות, קסם לי ולשאר בני הנוער עד מאוד.

בערבים אהבתי להקשיב לקרקור הצפרדעים, ולהתבונן בשמים מלאי הכוכבים. ליד הנהר, מחוץ לעיר, גרו הגויים. דירותיהם טבלו בים של ירק. הללו לא נהגו להחליף את בתיהם כי אם להוסיף חדרים בשעת הצורך. לעומתם נהגו היהודים להחליף דירתם מדי פעם בפעם, מי לדירה טובה יותר ומי לגרועה יותר.

הילדים הקטנים נהגו ממעבר דירות זה. התכונה היתה רבה וההמולה היא שקרצה לנערים. הללו עזרו באריזת המטלטלין, ובהעמסת הדברים על העגלה. הם היו מתיישבים

על כל החפצים ומרוצים מהזיותם למעלה. אני לעומתם התביישתי בכל מעבר דירה חדשה. מדי פעם שאלתי את אבי מדוע הגויים אינם מחליפים את דירותיהם כפי שעושים זאת היהודים? „כי יש להם שדות ורכוש חי", היתה תשובתו של אבי.

כשבאתי לווארשה בפעם הראשונה הייתי כולי אחוזת התרגשות, אך עד מהרה פגה שמחתי. בחוץ היה קר וגשם, ופושטי יד יהודיים הלכו יחפים, בבגדים בלויים, כדי לבקש כמה פרוטות. אצלנו בדרוהיטשין לא היו עשירים מופלגים, אך גם מרודים לא היו. עצוב היה לי בכרך הגדול.

ידויגה קונצרויץ

היתה זאת בחורה נוצריה. עמה למדתי בבית־הספר. ידעתי שהיו לה תנאים קשים בביתה. כשיצאתי להכשרה, ציפיתי שגם היא תצטרף אלינו, אך לא אמרתי לה על כך דבר. אבי החסיד לא ראה בעין יפה חברות זו. לאחר שגמרנו את חוק לימודינו, יצאה היא לחפש עבודה בווארשה, ואנו המשכנו להתכתב. הייתי נוהגת להקריא את מכתביה בפני הורי, ואכן היא נתגלתה כבעלת נפש טהורה ואף הורי החלו לחבבה. אבא היה מחפש אצלה קשר כל שהוא ליהדות, משום שלא האמין שמסוגלת להיות גויה כה נחמדה.

עברו שנים, ואני עליתי ארצה. בשנת 1933 קבלתי ממנה מכתב, בו היא מודיעה על החלטתה לעבור למנזר. בקשתי ממנה, בתשובתי, כי תדחה זאת לכמה חדשים, אך את תשובתה כבר לא זכיתי לראות.

כל השנים זכרתיה, ובזמן המלחמה ידעתי כי במקום בו תהיה, שם תעזור לזולת. בשנת 1955 כתבתי מכתב אל גויי דרוהיטשין ובו בקשה, כי יתנו לי את כתובתה של ידויגה. קבלתי מהם תשובה לבבית מאוד, ובה תאור מלא של עיירתנו שלא נותר בה כל שריד יהודי. נוסף לכך הם שלחו לי את הכתובת המבוקשת. כתבתי לידויגה מכתב בשפה הזרה, שבה לא השתמשתי מזה עשרים וארבע שנה. עד מהרה קבלתי תשובה לבבית וחמה. היא הודתה לאלוהים על כי מצאנו אחת את רעותה שנית. כל אחיות המנזר התפלאו מאוד על ידידות זו, שביני לבינה. היא סיפרה לי כי אישרו לה להתכתב עמי 4—3 פעמים בשנה, וזאת משום החברות המיוחדת במינה. היא אף סיפרה כי בעת המלחמה הסתירו היא ושאר אחיות המנזר, ילדים יהודיים רבים ואחרי המלחמה החזירו אותם להוריהם.

יהי זכרה ברוך!

רבי מרדכי

רב מרדכי, היה יורד יום יום, לפני תפילת שחרית, לנהר הבוג, כדי לטבול את גופו במימי הנהר. אפילו הגויים היו מפנים לו דרך ביראת כבוד. כל היום היה שקוע בתורה, כשאשתו מושכת בעול הפרנסה. יום סגריר אחד החלה סערת רוחות עזה, שהעיפה מן הגגות רעפים וכופפה עצים. רב מרדכי איחר לשוב מן הנהר, וכל העיירה החלה לחשוש לחייו. האנשים סגרו את עסקיהם ופנו אל עבר הנהר והנה, במחצית דרכם, פוגשים הם ברבי מרדכי השב לביתו, רחוץ ומטוהר. כך מתחיל רב מרדכי את יומו בחום הקיץ ואף בכפור החורף.

שלמה בלוך

היה זה בנה הבכור של משפחת בלוך. הוא היה ראש העיריה בדרוהיטשין במלחמת העולם הראשונה, בתקופת שלטונם של הגרמנים. פעם בשבת לפני הצהרים, הגיעה לפתע משאית עמוסה חיילים גרמנים ועצרה מול בית הרב. והנה, חוזר הרב מבית־הכנסת לאחר תפילת יום השבת, הליכה איטית והדורת כבוד. מיד לפתוהו שני חיילים בידיו והעלוהו על המשאית כבן ערובה. הרב, בעיניו השחורות והעצובות (אמא היתה נוהגת לומר כי עיני הרב משקפות את הגלות כולה), היה מבוהל עד מאוד. אנשי העיירה, שסירבו להשלים עם כך, כיתרו את המשאית וסירבו לתת לה לנוע. החיילים עמדו חסרי אונים נוכח המעגל שנוצר סביב המכונית. והנה, לפתע, מפלס לו שלמה בלוך דרך בינות הקהל הזועם והנרגז. בצעדים מהירים, כשכולו אכול כעס ופניו לבנות לבלי הכר, העניק שלמה בלוך סטירת לחי מצלצלת לחייל שאחז בידי הרב. „אותי יכולתם לקחת, אני האחראי לעניני העיר. מדוע זה הנכם מעלים את האדם הקדוש בשבת על האוטו", זעק שלמה בלוך. הרב שוחרר וירד מן האוטו בהדרת כבוד כשהחיילים מסתלקים בבושת פנים.

אברהם חיים צוקרמן

היה זה יהודי גבה קומה, חסון ועטור זקנקן מטופח להפליא. היה בעל חנות, הגדולה מבין ארבע חנויות הגלנטריה שהיו בעיירה. נוהג היה להביא את הסחורות מווארשה בו בזמן שאשתו וחמותו היו מוכרות בחנות. לא היה זה לפי כבודו לעמוד בחנות ולשרת את הלקוחות. בנוסף לכך שעתו לא היתה פנויה — רבצה עליו אחריות לבעיות העיר ותושביה. הוא נבחר כנציג העיירה לעיריה בקולות היהודים והגויים כאחד. תמיד שימש כעין עורך דין, ליעוץ בענינים ארציים לכל תושבי העיר.

הצהרת בלפור

הראשונה היתה גברת ריבובסקי, שעם הכרזת הצהרת בלפור, הסירה את טבעות הזהב מאצבעותיה ושרשרת זהב מצווארה, ותרמה אותם לקרן־הקימת לישראל. המעשה הפך לסיפור היום בעיירה. ובשנת 1918 החלה המשפחה מרובת הילדים לארוז את מטלטליה והכינה עצמה לעליה לארץ־ישראל. כשהכל היה כבר מוכן לעליה ארצה, חלתה לפתע הגברת ריבובסקי, וכעבור זמן קצר נפטרה.

כל בני העיירה הזדעזעו מעומק הלב על המקרה הטראגי שאירע למשפחה, שעה שהכל היה מוכן לרגע הנכסף.

„שריפה בעיר"

כשפרל גרדוס אספה את כל שתיים־עשרה הבחורות של קבוצתה לאספה יחד עם הבחורים, נודע הדבר לישראל־יצחק. באותה שבת לא הלך לישון אחרי אכילת החמין כי אם אץ בכל כוחו לגדלקה. הרוח פרעה את שערותיו ואת כנפות הקפוטה שלו. נושם ומתנשף הגיע לביתו של גדלקה. „גדלקה, גדלקה", קרא ישראל־יצחק, „קום מהר, שריפה בעיר". בכוחות משותפים פנו השניים לפזר את אסיפת הבחורים והבחורות. כשהגיעו למקום הריכוז אירעה תקלה... פרל גרדוס עמדה בפתח ולידה נעמדה עוד אשת חייל ושני החסידים לא עברו בין שתי הבתולות כדי לא להפר את המצווה. כך אחזה האש בכל בני הנוער בעיירתנו.

גדלקה לא איבד זמן רב והתאושש חיש מהר, אחז בשרוולו של ישראל־יצחק ובשרוולו של יהודי נוסף וכך פרצו שלושתם פנימה ופיזרו את האסיפה.

מסיבת ספר התורה

את החתונות שהיו בדרוהיטשין ערכו באולם הגדול של חיים בקר. ביתו ניצב במרכז, כשהוא חולש על שני רחובות. כשבתו החמישית, רוחלה, מתה הזדעזעו כל בני העיירה. באותו יום נסגרו כל החנויות לאות אבל. היתה זו הפגנה שקטה לפני הקדוש ברוך הוא.

עברו שנים, וחיים בקר היה מחריש ומחייך. פרלה היתה אשה צנומה, חיוורת ועצובה דרך קבע. יום בהיר, התפשטה השמועה כי זוג ההורים האומלל כותב ספר תורה (דבר שעלה אז הון תועפות). היתה זאת שמחת העיר כולה. זקנים, נשים וטף באו למסיבת הכנסת ספר־התורה לבית־הכנסת. פרוניה קרנה מרוב אושר, ופרלה הופיעה בשמלה חגיגית ועונדת לצווארה ענק נהדר. אווירת השמחה גרפה אחריה את כולם. בני העיר הסבו אל השולחנות, הערוכים בטוב טעם, תוך איחולים ולחיצות ידיים לבביות. רב חיים יצא מביתו, כשהוא חובק בידו את התורה ביראת כבוד. אחריו נמשך מסע תהלוכה ארוך של בני העיירה. ים של נרות נראה בידי נשות העיירה. נגנים מיוחדים

הוזמנו מסימייטיץ׳ כדי להוסיף על השמחה, כשהקהל מלווה בשירה ובריקודים את הבאת התורה לבית הכנסת. למרות שהיו ביניגו רבים שהשתייכו לארגוני נוער חילוניים, הרי שגם אנו ניסחפנו לתוך ההתלהבות. היה זה רגע גדול וחשוב בחיי העיירה.

איה המצבה

מדי שנה בשנה בבוא יום השואה, עולים וצפים זכרונות בלתי נעימים על הילדות בגולה, על הורים שאינם, ועל זוועות הנאצים. השנים חולפות, אך התמונה אינה מטשטשת אלא להיפך,מתבהרת יותר ויותר. נזכרת אני כשאבא ניסה לשקם את חיינו ונסע לווארשה להביא סחורה. הוא שב הביתה כשלחיו נפוחה ועטופה בתחבושות. לאחי הצעירים סופר כי לאבא יש כאב שיניים עז. כשנותרתי עם אמי לבדי, שאלתיה לסיבת הנפיחות. אמי השביעה אותי לבל אספר זאת לאיש, וסיפרה לי כי בשעה שאבא נסע ברכבת היו עמו בקרון חיילים גויים רבים. הללו החלו להיטפל אל היהודים בקרון וביניהם אל אבא. חייל אחד תפס את אבא בזקנו ותלש מלוא החופן שערות, אותן הכניס לכיסו של אבי ואמר: „יהודי, תוכל לצחצח בשערות אלו את נעליך". אבא לא הגיב על פגיעה חמורה זו והתנהג בגבורה. למרות הכאבים שתקפו אותו לא גילה אבא כל חולשה, וסבל את סבלו בשקט.

אוכל לדעת, כי אבא עמד בגבורה מול החיה הנאצית, אך כיצד הגיבה אמא? אמא, שכה חששה מכל חריקת דלת, כיצד היא עמדה בפני הקלגסים הנאצים?

לא אדע כיצד מתת, מות יסורים, פחד או מוות בתא הגזים. לא אדע היכן להציב את המצבה לזכרך ועל כן אקים בלבי מצבת נצח לזכרך.

לא לשכוח

מדי שנה בשנה משתתפים חברי ואני בכנסים הנערכים לזכר יהודי העיירות השונות שהושמדו על ידי הנאצים. השנה נחרתה בזכרוני האזכרה שנערכה. בין אנשי עיירתנו יושב בארץ אדם שבא עם ראשוני הניצולים. היה זה בן למשפחה עניפה, הוריו עשו הכל כדי להקנות לו תורה, והתנגדו נמרצות להצטרפותו לתנועה הציונית. זוכרת אני כיצד הייתי מסכנת את נפשי בכניסה לביתם כדי לשכנעם שיאפשרו לבתם להשאר בקן „השומר הצעיר". האב היה גברתן, שאף הגויים חששו מפניו. בת זאת הצליחה להגיע לארץ־ישראל הודות ל„השומר הצעיר" וכך ניצלה מן השואה.

הבן, כבעל מקצוע, נלקח על ידי הגרמנים לעבודה. למרות הסיכון שימש כמודיע ליהודי העיירה. היום יש לאדם זה משק חקלאי ביאזור ובהתכנס בני העיירה לאזכרה, סיפר על השמדת בני עירנו, כשהוא מגולל בפנינו את כל הפרשה הכאובה הזאת. כולנו חשנו מחנק בגרוננו, הדמעות עמדו בעינינו לשמע הזוועות הנוראות. סיים את דבריו בטענה

נגד שני ה„יורדים" יוצאי עיירתנו וטען כי רק כאן, בישראל יוכל האדם לחיות בחופשי וללא מורא.

הרבנית דייכה

אשת הרב שלנו ביסטרין, היתה אשה יפת תואר, נבונה ומשכילה. מדי פעם היתה אומרת: „אין לי טענות לאלהים, כל מה שעשה בחכמה עשה, אך דבר אחד אין אני יכולה להשלים עמו, והוא הפסוק הנאמר על ידי הגברים מדי בוקר בתפילה: ‚ברוך שלא עשאני אשה'."

לזכר הורי

האמנם עברו־חלפו כבר 26 שנה? מעירי ומשפחתי לא נותר שריד וזכר. נושאים אנו בלב דואב את זכרם של יקירינו, זוכרים ולא יכולים לשכוח. היאומן כי היתה עיירה קטנה ושלווה שהסערה הנאצית עברה עליה והיא הושמדה כליל? מדי חג נזכרת אני בתכונה המיוחדת שבעיירה, כגון בימים הנוראים כשהמשפחה כולה שמה פעמיה אל בית הכנסת, או בערב פסח בשעה שכולם עוסקים בנקיון היסודי. עתה שוררת בדרוהיטשין דומיה, אך זוהי דממת מוות. נרות החנוכה אינם מהבהבים בחלונות ובבתים אין מספרים ההורים לילדים על הנסים והנפלאות שאירעו לישראל בחנוכה. אמנם נמחקו כל בתי היהודים מעל פני האדמה, אך נהר הבוג ישמש עד עולמים לשואה הגדולה שבאה על עיירתנו דרוהיטשין.

פועה (פשה) קוט
קיבוץ גבעת־חיים

☆ ☆ ☆

הערשל רעזניק ז"ל

ער איז געווען דער איינציקער עלטערער בעל־הבית אין שטעטל, וועלכער האָט אי־ בערגעלעבט די תקופה פון אומקום.

אַ טאַלאַנטפולער, לאָגיש־דענקענדיקער מענטש, האָט ער פאַרשטאַנען דעם יונגן דור, אים געהאָלפן אין ציוניסטיש־געזעלשאַפטלעכער טעטיקייט. די ציוניסטישע אידעע האָט געהאַט אַ גרויסע השפעה אויף זיין אַרט דענקען און אויף זיינע מעשים. צוליב זיין טאַקטישער פירונג און האַלטונג, איז ער געווען זייער באַליבט ביי דער גאַנצער באַפעלקערונג. ער האָט שטענדיק געטראָגן הילף יעדן נויטבאַדערפטיקן. ער איז געווען פון די, וואָס האָבן פאַרשטאַנען, אַז בילדונג איז זייער וויכטיק פאַר דער יוגנט.

זיינע קינדער האָט ער דערצויגן אין נאַציאָנאַל־רעליגיעזן גייסט. די טאָכטער האָט ער געשיקט לערנען אין בית־יעקב־שול, גלייכצייטיק אין דער רעגירונגס־גימנאַזיע, ווו מען האָט געמוזט אויך לערנען אין שבת. זיין גאַנצע ענערגיע האָט ער אָפּגעגעבן פאַר די קינדער, זיי זאָלן דערגרייכן דאָס, וואָס ער אַליין האָט אין דער יוגנט ניט געקענט דערגרייכן.

הערשל רעזניק ז״ל

אין דער צייט פון קריג האָט ער דורכ־געמאַכט שוועריע, פינצטערע טעג אין אומדערמידלעך געקעמפט פאַרן לעבן.

נאָך דער באַפרייונג, האָט יעדער לעבן־געבליבענער דראָהיטשינער ייד, געזען אין אים אַ געטרייען פריינד, וואָס איז תמיד גרייט צו העלפן.

צום סוף פון זיינע וואַנדערונגען, האָט ער זיך באַזעצט אין קאַנאַדע און דאָרט געבויט אַ ניי לעבן. אין די לעצטע יאָרן איז ער קראַנק געוואָרן, פיל געליטן, געקעמפט מיט דער קראַנקייט מיט אויסערגעווייניקער גבורה. אָבער די קראַנקייט האָט אים באַזיגט. ער איז געשטאָרבן אין עלטער פון 72 יאָר, איבערלאָזנדיק אין שווערן טרויער זיין פרוי, קינדער און איניקלעך.

אהובה לינטשעווסקי / רמת־גן

יידן פון דראָהיטשין

גדליה (געדאַלקע) עלקעס לעווין

געבוירן אין אָרלע, אַ שטעטל נעבן ביעלסק־פּאָדלאַסק, ביי נישט־פּאַרמעגלעכע עלטערן. זיין שאַרפער מוח האָט אייגנעזאפט תורה אין פּארשידענע ישיבות.

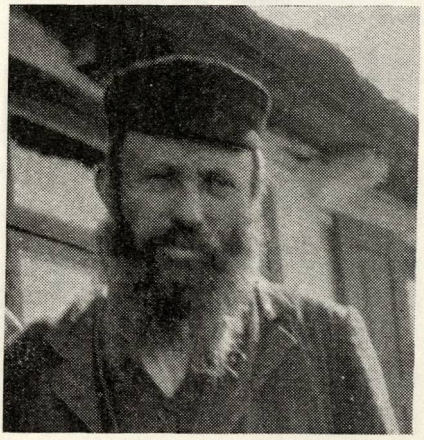

געדאַלקע עלקעס לעווין ז״ל

חתונה געהאַט קיין דראָהיטשין פּאַר עלקעס טאָכטער, מאַשע — איז אַזוי גע־בליבן זיין נאָמען: געדאַלקע־עלקעס.

מיטעלער ווּוקס, אַ שפּיציק בערדל, פּינקלדיקע אויגן און פּאַרטראַכט. גע־קליידט אין אַ חסידישער קאַפּאָטע, אַרום־געגאַנגען מיט אַ גאַרטל, ווּוּ ער האָט שטענדיק געהאַלטן פּאַרשטעקט זיינע הענט.

אַ סלאָנימער חסיד, פול מיט דביקות, אַ שאַרפער קעמפער קעגן דער דערוואַכנ־דיקער יוגנט און מאָדערנער קולטור.

אַזוי האָט ער געפירט, מיט דער הילף פון סלאָנימער רבין און זיינע אָנהענגער, אַ פּאַרביסענעם קאַמף קעגן יענע סלאָנימער חסידים, וועלכע האָבן געשיקט זייערע טעכטער אין דער אָרטיקער רעגירונגס־גימנאַזיע. אין אַ געוויסער מאָס האָט ער מצליח געווען, געשטערט דער ווייטערדיקער בילדונג פון קינדער, וואָס דאָס איז דאָך געווען זייער הויפּט־ציל אין לעבן. דער חסיד, וואָס האָט זיך נישט אונטערגעוואָרפן דעם ווילן פון געדאַלקען און דעם רבין, איז פּאַרטריבן געוואָרן פון סלאָנימער שטיבל.

דאָס האָט אָבער געדויערט נישט מער ווי אַ קורצע צייט. דערווייל האָט די יוגנט זיך באַפרייט פון די אָנגעוואָרפענע דעות און די עלטערן האָבן אָנגעהויבן פּאַרשטיין, אַז בילדונג און קולטור איז די צוקונפט פון יונגן דור.

אין די לעצטע יאָרן פּאַר דער צווייטער וועלט־מלחמה, זענען יידישע שילערס פון דער רעגירונגס־גימנאַזיע, אָנגענומען געוואָרן און געלערנט אין דער בית־יעקב־שול, אָן שום קעגנערשאַפט מצד די חסידים.

ער איז געווען אַ מלמד פון עלטערע קינדער. זיין אויפקלערן אַ בלאַט גמרא צו דער סדרה פון דער וואָך, אַ פּרק תנ״ך — איז געווען קלאָר און פּאַרשטענדלעך פּאַר די

תלמידים. וועו אָבער די יינגלעך האָבן סוף וואָך נישט געקענט וואָס זיי האָבן געלערנט, האָבן זיי באַקומען פּעטש.

די פּעטש פלעגט ער האָבן אויף זיין געוויסן. ער האָט רחמנות געהאַט אויפן הילפלאָזן תלמיד, געמוטעט זאָגן מוסר. ער פלעגט שילדערן דאָס גיהנום פאַר די זינדיקע און דעם גן־עדן פאַר די גוטע און פרומע, וועלכע לערנען און גייען אין גאָטס דרכים. פאַר די תלמידים זענען די מוסר־רייד און וואָס זיי דערוואַרט, לויטן רבינס רייד, געווען וויטיק־לעכער ווי די פּעטש.

ער איז געווען דער אייניציקער מלמד אין שטעטל, וואָס האָט גוט געקענט העברעיש. וועו די בעלי־בתים האָבן אים געבעטן ער זאָל לערנען די קינדער העברעיש — האָט ער עס גערן געטאָן.

וועו אַ תלמיד האָט נישט פאַרשטאַנען זיינע טיפע אויפקלערונגען אין דקדוק אוו די פאַרשידענע פאָרמען ווי מען דארף, איז זיין שטראָף געווען נאָך שווערער ווי ביים נישט פאַרשטיין אַ בלאַט גמרא. זיינע תלמידים זענען דערפאַר געווען די אייניציקע אין שטעטל, וועלכע האָבן געהאַט אַ גוטע ידיעה אין דער העברעישער שפראַך. שפּעטער איז דאָס געווען זייער שטאַלץ, זייענדיק אין די ציוניסטישע אַרגאַניזאַציעס.

זיין פרנסה האָט ער געשעפט פון מלמדות און פון קליינעם געוועלבל, וואָס זיין ווייב מאַשע פלעגט פירן. אָבער אַלץ צוזאַמען האָט נישט געשטילט דעם הונגער פון זיין גרויסער משפּחה.

וועו דער סלאָנימער רבי האָט אים אַמאָל געפרעגט: „וואָס איז מיט פרנסה, גע־דאַלקע?" האָט ער נישט דרייסט געענטפערט: „געלויבט דער אייבערשטער". אויף דער ווייטערדיקער פראַגע פון רבין: „וואָס קען מען מאַכן, אַז דיין פרנסה זאָל זיך בעסערן?" איז זיין ענטפער געווען: „דעם רבינס ברכה". ער האָט דערביי געבעטן דעם רבין משפּיע צו זיין אויף אַ געוויסן סלאָנימער חסיד (וועלכער האָט געהאַט דאָס זעלבע גע־שעפט ווי זיינס, נאָר מיט פרנסה בשפע), אַז ער זאָל נישט פאַרקויפן קיין הערינג אין שטיקלעך, נאָר גאַנצע הערינג, כדי דער פאַרקויף אין שטיקלעך זאָל בלייבן בלויז פאַר אים, וואָס וועט ברענגען אַ בעסערונג אין זיין פרנסה. זיין באַשיידענע ביטע האָט דעם רבין איבעראַשט. ער האָט אים זיין ברכה געגעבן מיט דער גאַנצער דביקות. ער האָט אויך געפּועלט ביי דעם חסיד אָפּצושטעלן דעם פאַרקויף פון שטיקלעך הערינג.

געדאַלקע איז פון ביידע זאָכן געווען צופרידן.

וועו דער רבי איז געקומען אין שטעטל, אַדער אויף די ימים־נוראים, איז געדאַלקע געווען אין די עולמות העליונים מיט זיין התלהבות.

דאָס קליינע היטעלע אַראָפגערוקט איבער די פאַרמאַכטע אויגן, דער קאָפ אויפגע־הויבן צו די הימלען, ווי ער וואָלט געווואָלט אַריינדרינגען אין זיין אויסגעבענקטן אָרט אין גן־עדן, צווישן צדיקים און רביים. די חסידישע ניגונים, וואָס ער פלעגט זינגען מיט

דער עכסטער התלהבות, זענען אין די ימים־נוראים געווען דורכגעווייקט מיט התעוררות הנפש און תשובה.

אַזוי האָט געלעבט געדאַלקע דער מלמד, געפרייט זיך מיט זיין גורל, קיינמאָל נישט באַקלאָגט זיך, ווייל ער האָט געגלייבט, אַז אַזוי וויל דער בורא עולם, אַז דאָס גוטע וואַרט אויף אים ערשט אויף יענער וועלט.

די נאַצישע מערדער האָבן צוגעאיילט „יענע וועלט" פאַר אים, צוזאַמען מיט זיין פאַרצווייגטער משפחה. קיינער איז נישט געבליבן לעבן.

געדאַלקע האָט זיכער זיין אָנגעזעען אָרט צווישן די צדיקים און גדולי התורה אין מלכות שמים...

נחשון דער מלמד

די חדר־יינגלעך, וועלכע זענען שוין געהאָט אַדורך אַלע מלמדים־עטאַפּן — האָבן נאָך דורכגעמאַכט אַ פאָר יאָר לערנען ביי נחשונען.

אַ גרויסער למדן, אַ ראַדזינער חסיד און אַ שטאַרקער קעגנער פון אַלע פאָרגעשריטענע פאָרמען אין לעבן.

קליינגעוויקסיק, מיט אַ צעוואַקסענעם גוף און שטענדיק פרעגנדיקע אויגן. זיינע שאלות פלעגן זיך אָנהייבן מיט דעם „הלמאי?" און מיט זיין ספּעציפישן אויסדרוק: „פאַרשטייסטו מיך, האָשמיכו?" — וואָס קיינער האָט נישט פאַרשטאַנען די באַדייטונג.

געלעבט אין שטענדיקער נויט, אַ פאָר הילצערנע שיך אויף די פיס, אַן אַלטע, שטאַרק אָפּגענוצטע קאַפּאָטע און אַ חסידיש אָפּגעריבן היטל.

אויפן פנים — צעוואַקסענע בראָדאַווקעס, וואָס בעתן רעדן פלעגן זיי זיך טרייסלען, ווי זיי וואָלטן שטענדיק מסכים געווען מיט זיין מיינונג.

שטענדיק אַ צופרידענער. זיין עסן איז לרוב באַשטאַנען פון אַ שטיק שוואַרץ ברויט, איינגעטונקען אין זאַלץ, פאַרביסן מיט אַ ציבעלע און צוזופן פון אַ קופערנע קוואַרט קאַלט וואַסער.

ער פלעגט שטענדיק זיך באַרימען, אַז ער שרעקט זיך נישט פאַר קיין גנבים, ווייל וואָס קענען זיי ביי אים, מ שטיינס געזאָגט, נעמען?

אין אַן אָפּגעזונדערט הייזל, מיט אַ שטרוי־באַדעקטן דאַך, האָט זיך אויך געפונען אַן אָרט פאַר זיין קאָזע און עטלעכע הינער. די קאָזע פלעגט אים און זיין קראַנק וויב, לאה־נחמה, באַשפייזן מיט מילכיקס, די הינער — פון צייט צו צייט מיט אַן איי. זיין וויב פלעגט זיך שטענדיק געפינען אין איר אָפּגעצוימט צימער, זייענדיק באַשעפטיקט מיט איר שטענדיק שטריקן, אָדער לערנען בעלי־הבתישע מיידלעך עברי. אַזוי ווי ר׳ נחשון האָט נישט פאַרשטאַנען קיין פוילישׁ, און געווינט האָט ער גראָד אין אַ קריסט־לעכער געגנט, איז זי געווען די פאַרבינדלערין מיט די שכנים.

וועז ער פלעגט אויפשטיין פון זיין אָרט, האָט ער זיך עטלעכע מאָל אַרומגעקוקט, צי ער האָט נישט עפּעס פאַרלוירן.

זיין געווויינהייט איז געווען איינצוקויפן האָלץ צו דערוואַרעמען די ווינטער. אַזוי ווי ער האָט נישט פאַרשטאַנען קיין פוילישׁ, פלעגט ער רעדן מיט די הענט און מיט נערוועזע באַוועגונגען. דער פּויער פלעגט פאַרשטיין.

נישט האָבנדיק קיין געלט, פלעגט ער שטענדיק קויפן נאָס האָלץ, ווײַל האָט געקאָסט פיל ביליקער. גייענדיק נאָכן וואָגן מיט האָלץ, די הענט פאַרלייגט פון הינטן, האָט מען געקענט באַמערקן זיין פּרייד און שטאָלץ.

וועז דאָס האָלץ איז שוין געווען אויפן אָרט, האָט ער מאָביליזירט די תלמידים זיי זאָלן אים העלפן זעגן און האַקן. אַ פּעסטגעבויטער, צוגעווויינט צו דער מלאכה, איז זיין האַקן געווען פאַכמעניש און גוט. אונדז האָט ער אויפגעקלערט זאַכלעך ווי מען מאַכט דאָס — און מיר האָבן די אַרבעט געלערנט שנעלער ווי אַ בלאַט גמרא. מיר האָבן געטאָן די אַרבעט מיט פּרייד, דאָס האָט אונדז באַפרייט אַ ביסל פון לערנען.

נאָך אַ פּריילעכע תקופה איז געווען, וועז די ציג האָט געדאַרפט געבוירן. מיר אַלע האָבן אין שפּאַנונג געוואַרט וועז דאָס וועט געשען.

ער איז געווען זייער שטרענג צו די תלמידים, וועלכע האָבן סוף וואָך נישט געקענט די גמרא. ער האָט געלאָזט אין גאַנג זיין פּאַסיק, אין וועלכן ס׳איז געווען איינגעפאַסט אַ שטייגדל, כדי די קלעפּ זאָלן זיך בעסער פילן.

וועז איך בין אַהיים געגאַנגען אויף מיטאָג, פלעג איך שנעל אָפּעסן און אַוועקגיין צום לערער יוסף־חיים לעזן, כדי צו לערנען העברעיש.

נחשון פלעגט שטענדיק אין דער צייט שלאָפן. איך פלעג צוריק קומען צו דער צייט. אַ מאָל האָב איך פאַרשפּעטיקט צו קומען. וועז דער רבי האָט זיך געפרעגט אויף מיר, האָבן די תלמידים דערציילט, אַז איך לערן זיך העברעיש ביי אַ לערער. דאָס האָט אים שטאַרק פאַרדראָסן, ער האָט אַבער געשוויגן.

וועז איך בין אַריינגעקומען, האָט זיך דער רבי אויפגעשטעלט, באַהאַלטנדיק דעם פּאַסיק הינטער זיך. זיינע וואָנצעס האָבן צוזאַמען מיט די בראָדאַווסקעס זיך געטרייסלט פון גרויס פאַרדרוס. איך האָב באקומען שטאַרקע קלעפּ מיט דעם פּאַסיק. איך האָב אַנגעהויבן לויפן אוז לסוף אַרונטערגעקראָכן אונטער דער שלאָפּבאַנק. איך האָב געהערט זיינע געשרייען, פון דער באַהעלטעניש געזעז זיין פּנים מיט כעס.

געזאָגט האָט ער עטלעכע מאָל דאָס זעלבע: „אַ דאָקטאָר ווילסטו ווערן? איך וועל דיך צעטרייבערן, וועסטו פילן וואָס הייסט אַזוינס אַ דאָקטאָר. אַ חוצפּה פון אַ שייגעץ!״

וועז ער האָט זיך באַרויקט, האָט ער מיר באַפּוילן לייענען אַ בלאַט גמרא. ס׳איז מיר געלונגען, אַ שמייכל האָט זיך באַוויזן אויף זיין פּנים. פון איבעראַשונג האָט ער מיר געגעבן אַ קניפּ אין האַנט.

ווען איך בין געקומען אַהיים, האָט מיין מוטער ע״ה באַמערקט בלויע צייכנס אויף מיין קערפּער און געפרעגט ווער ס׳האָט מיך געשלאָגן. מיין ענטפער איז געווען, אַז די חברים האָבן מיך געשלאָגן. איך האָב מורא געהאַט צו זאָגן, אַז דאָס איז פון רבינס פּאַסיק.

אַ צווייט מאָל האָב איך באַקומען ענלעכע קלעפּ, ווען איך האָב אָנגעהויבן גיין אין דער פּאָלקס־שול. זיין שטורמיש געשריי איז געווען: „אַלע ווילן ווערן פּראָפעסאָרן, דאָק־טוירים — און אַ פּרשה חומש, אַ בלאַט גמרא, טויג נישט פאַר די שקצים״. פאַרטראַכטנ־דיק זיך, האָט ער מיט צער צוגעגעבן שוין אין אַ רויקערן טאָן: „די חדר־יינגלעך דער־ווייטערן זיך פון לימוד התורה און פון יידישקייט״.

ער האָט דערצויגן דורות תלמידים. טייל זענען געפאָרן לערנען אין די ישיבות, אַנדערע זענען אַוועק צו אַ פריי לעבן און געזוכט אַנדערע צילן ווי לערנען תורה. דאָך איז דער סענטימענט פאַרן רבין נחשון געבליבן ביי יעדן תלמיד אין די זכרונות פון זייערע קינדער־יאָרן.

זיין גאַנצער באַגער איז געווען צו דערציען דורות לומדים, ערלעכע יידן.

דאָס חדר איז מער נישטאָ. וועגן די מלמדים קען מען לייענען אין די זכרונות פון יענער צייט. אַ מאָדערנע וועלט איז אַנטשטאַנען מיט אַנדערע אָנשויונגען און פאָרמען, דאָך דערמאָנט מען זיך אינעם קליינשטעטלדיקן מלמד, וועלכער האָט געלעבט אין דחקות און נויט, נאָר געווען זיכער, אַז זיין עולם־הבא פאַרשאַפט ער זיך אַ דאַנק דעם לערנען תורה מיט זיינע תלמידים...

ר׳ מרדכי פישלס (טורנאָווסקי) ז״ל

געבוירן אין דראָהיטשין, געלערנט אין פאַרשידענע ישיבות. אַ דאַנק זיין שאַרפ־זיניקן מוח, באַקאַנט געוואָרן אַלס עילוי און באַקומען סמיכות אויף רבנות. ער האָט חתונה געהאַט מיט פישל מאַנטשאַרס טאָכטער, אויפגעשטעלט אַ רעליגיעזע היים און זיך געפירט לויט די העכסטע פרינציפּן פון ערלעכקייט און יושר.

ווען עס האָט ווער פון די אָרטיקע לומדים זיך געווענדעט צו אים ווען אַ פּירוש אין תלמוד, האָט ער זיך מיט אים אָפּגעשלאָסן און מיט זיינע אויפקלערונגען אַריינגע־בלאָזן אינעם פרעגער אַ רוח חיים.

ער האָט זיך וויניק פאַרנומען מיט מסחר, שטענדיק געווען פאַרטאָן אין דער קבלה, חסידות און אמונה. אַ פאַרברענטער סלאָנימער חסיד, האָט ער געגלויבט, אַז מיט ערלעכ־קייט און ליבע צום צווייטן, קען מען דערלייזן ווערן און דערלעבן משיחס צייטן. ביים פאַרקויפן לעדער, פלעגט ער שטענדיק איבערוועגן, כדי נישט נכשל ווערן ביי דער וואָג. די שוסטערס פלעגן באַשטעלן לעדער צום סעזאָן, געבן האַנט־געלט און די רעשט אויס־

צאָלן. אַ מאָל, ווען זיין פרוי שיינדל איז געווען אין וואַרשע און זיך דערוווּסט, אַז לעדער איז טייער געוואָרן, האָט זי באַפוילן אַהיים נישט אַרויסצוגעבן די שוסטערס די באַ־שטעלטע סחורות. ר׳ מרדכי איז שנעל אַוועק צו די קונים, זיי דערציילט דעם גאַנצן אמת און אויפן אָרט געגעבן דעם גאַנצן סכום, כדי די סחורה צושטעלן אויפן פריערדיקן פרייז.

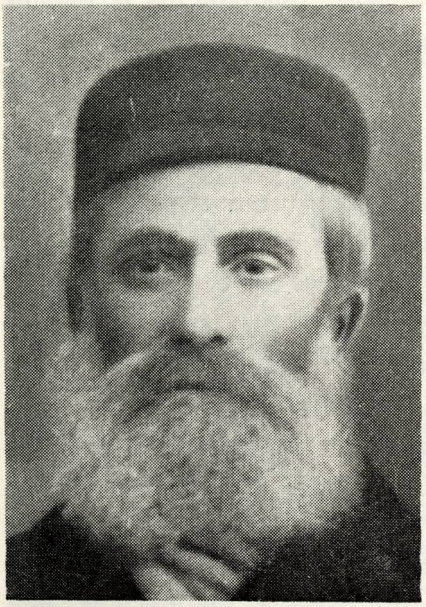

ר׳ מרדכי טורנאָווסקי ז״ל

געווען קונים, וועלכע האָבן נישט גע־האַט צו באַצאָלן פאַר דער סחורה און פאַרזעצט זייער צירונג אַלס משכון. ער איז געווען קעגן אַזאַ סאָרט מסחר, דער־קלערנדיק, אַז ס׳איז זייער שווער צו זיין פאַראַנטוואָרטלעך פאַר וועמענס פאַרמעגן.

אַ מאָל איז אַ פאַרמשכונט פינגערל אַראָפּגעפאַלן, פאַרשוווּנדן געוואָרן — נישט צו געפינען. ער האָט דערפון גע־האַט גרויס עגמת־נפש. ווען די אבידה האָט זיך אָפּגעזוכט, האָט ער געשטראַלט פון שמחה.

ער איז געווען הויך, פיזיש גוט געבויט. אין די גרעסטע קעלטן פלעגט ער גיין צום בוג טובלען זיך. אַ פאַררויטלטער און פרישער, איז ער צוריק געגאַנגען פון טייך. די טראָפּנס וואַסער האָבן נאָך אַלץ גערונען פון דער באָרד... די קריסטן פלעגן אים באַ־וווּנדערן, אים גערופן „דער שטייפער ייד״.

ער איז געווען אַ קעגנער פון ציוניזם, גלויבנדיק באמונה שלימה, אַז נאָר משיח וועט אויסלייזן די יידן פון גלות.

אַ מאָל איז אין סלאָנימער שטיבל פאָרגעקומען אַ רעפעראַט פון אַ שליח פון קרן־הקיימת, אַ רב. דער רעדנער האָט דערקלערט, אַז די יונגע חלוצים, וועלכע בויען דאָס לאַנד, דאַרפן נישט פאַראורטיילט ווערן דורך די עקסטרעמע רעליגיעזע יידן צוליב זייע פרייקייט. זיי בויען דאָס לאַנד, זענען מקריב זייער לעבן פאַר ארץ־ישראל, וואָס דאָס איז די גרעסטע מצווה. דער רעדנער האָט געפרעגט: אַז איר בויט אַ הויז, אינטע־רעסירט אייך וואָס דער בויער איז אַ גוי? ווען דאָס הויז איז פאַרטיק, ווערט עס גע־הייליקט מיטן צוקלאַפּן אַ מזוזה. לאָזט די חלוצים, די פרייע, בויען און טאָן זייער הייליקע אַרבעט, קומט אין לאַנד מיט אייער גלויבן אין דער מצווה פון ישוב ארץ־ישראל — גאַנץ מעגלעך, אַז די יוגנט וועט גיין אין אייערע דרכים.

אויף דעם האָט ר׳ מרדכי געענטפערט מיט פאַרשידענע מאמרי חז״ל און אויפגע־קלערט זיין שטעלונג. צום סוף האָט זיך באַוויזן אַ שמייכל אויף זיינע ליפן — און ר׳האָט אויסגעשריען מיט ענטוזיאַזם: „בויען ארץ־ישראל איז איינע פון די גרעסטע מצוות!״ פון דעמאָלט אָן האָט זיך געענדערט זיין באַציונג צו דער ציוניסטישער יוגנט און זייער אַרבעט.

ער האָט אַ סך מיטגעווירקט, אַז זיינע צוויי טעכטער זאָלן אָנטייל נעמען אין בנין הארץ. בעת זייער עולה זיין, האָט ער מיט גערירטקייט צו זיי געזאָגט: „איר זענט גע־בענטשט פון גאָט דערמיט וואָס איר האָט די זכיה צו פאָרן קיין ארץ־ישראל״.

אין ראש־השנה האָט זיין שטימע אָפּגעהילכט אין שטיבל ביים שופר־בלאָזן, זאָגנ־דיק דעם „למנצח״. עס האָט זיך געדאַכט, ווי אַ בת־קול מיט אַ געטלעכן אָפּקלאַנג הערט זיך פון די וויטקייטן. קהל איז געווען געריר.

ר׳ מרדכי איז געשטאַנען גלייך, די אויגן פאַרמאַכט, דער שופר אין האַנט — און אַ ציטער האָט אַרומגענומען אַלע מתפללים בעת זיינע תקיעות.

אַזוי האָט זיך ר׳ מרדכי געלעבט מיט זיינע השגות און מחשבות, געזוכט נאָר גוטע מידות ביים מענטש, נישט פאַרורטיילנדיק קיינעם, געזען נאָר דאָס גוטע.

אין יאָר 1937 איז זיין פרוי שיינדל נפטר געוואָרן. ער איז פאַרבליבן מיט זיין איינציקן זון בערל. דאָס אומגליק האָט אים דערשיטערט, אָבער אויסערלעך האָט ער עס נישט אַרויסגעוויזן.

אין דער צייט פון דער דייטשער אָקופּאַציע, איז ער מיטן זון אַוועק קיין סעמיאַטיטש און דאָרט פאַרענדיקט זיין ערלעך לעבן, צוזאַמען מיט זיין זון בערל. ביידע זענען אום־געקומען פון די נאַצישע רוצחים. אויך די טעכטער בריינע, צפורה, האָדעס מיט זייערע משפחות, זענען אומגעקומען פון די מערדער.

געבליבן אין טרויער זענען זיינע צוויי טעכטער אין ישראל.

יהי זכרו ברוך!

ר׳ ישראל בלאָך ז״ל און זיין משפחה

געבוירן אין קאַרטוז־בערעזע (בריסק־ליטאָווסקער גוב.) אין יאָר 1863. געווען אַ ישיבה־בחור, אַ מתמיד, פון אַ יחוסדיקער משפחה. ר׳ לייזער אַוואָל ז״ל, אַ פאַרמעגלע־כער בעל־הבית פון דראָהיטשין, האָט אים אויסגעקליבן פאַר אַ מאַן צו זיין טאָכטער חנהטשע.

געווען איז ער אַ נידעריקער, דיקלעכער, געטראָגן אַ געהאַקטע קאַפּאָטע, גלאַנציקע שטיבעלעטן, אַ שניי־וויים העמד און אַ קראַוואַט. די באָרד איז שטענדיק געווען געפלעגט, צעקעמט אין צוויי זייטן, ווי ס׳איז דעמאָלט געווען איינגעפירט אין דער רוסישער אַריס־טאָקראַטישער געזעלשאַפט. ווען ער איז געגאַנגען אין גאַס מיטן שטעקן אין האַנט,

טילת־און־תפילין אונטערן אָרעם, אויפן וועג צום סלאָנימער שטיבל — האָט ער דער־ווען יראת הכבוד ביי אַלעמען.

חנהטשע בלאָך ז״ל

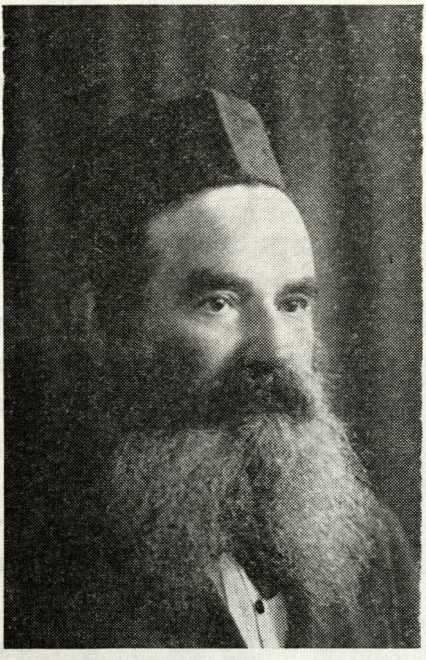

ר׳ ישראל בלאָך ז״ל

אים איז נישט געווען צום הארצן זיין שווערס באַשעפטיקונג אַלס שענקער, האָט ער געגומען האַנדלען מיט האָלץ. ער האָט אין דעם מסחר מצליח געווען, גערעכנט זיך פאַרן רייכסטן ייד אין שטעטל.

טראַנספאָרטן האָלץ אין געבינדענע טראַטוועס, זענען דורכן בוג געשווימען צו דער ווייסל און פון דאָרט — קיין דאַנציג. אויפן לאַנגן וועג זענען געווען פיל סטאַציעס, ווו די פירערס פון די האָלץ־טראַנספאָרטן האָבן זיך אָפּגעשטעלט, כדי צו באַקומען זייער לוין פון די פאָרשטייער פון די פירמעס, איינקויפן זיך עסן און מאַכן אַ כוסה. נישט איינמאָל זענען פאָרגעקומען איבערפאַלן אויף יידן מצד די שיכורע פּראָוואָדניקעס. שטעטישע יידן האָבן באַוויזן גבורה ביים פאַרטיידיקן זיך קעגן די אָנפאַלן, הגם אונדזערע יידן האָבן געצויגן חיונה פון די דאָזיקע אַרבעטער, וועלכע האָבן געמאַכט זייערע אייגקויפן אין שטעטל.

אויך די כלל־טוער האָבן אויסגענוצט די געלעגנהייט און ביי די פאָרשטייער פון די פירמעס אַרויס באַקומען גרעסערע שפענדונגען פאַר צדקה.

אַ גרויסע השפעה האָט אויף דעם אַלעם געהאַט ר׳ ישראלקע — ווי מען האָט אים געקרופן מיט כבוד.

זיין פרוי חנהטשע ע״ה, אַ גוטהאַרציקע, האָט זיך אויסגעצייכנט מיט אַ סך געפיל און האַרץ אויף צו העלפן נצרכים. זי האָט געזאַמלט געלט ביי פאַרשידענע געלעגנהייטן, שמחות, חתונות אד״גל.

זייער הויז איז געווען גוט איינגעאָרדנט און שיין, כמעט דאָס איינציקע אין דראָהיטשין.

ווען זיין פאָטער ר׳ ראובן ז״ל איז אין די עלטערע יאָרן געקומען צו אים, האָט ער זיך צו אים באַצויגן מיט גרויס ליבע און יראת הכבוד.

ווען ער איז אויסגעוויילט געוואָרן אין שטאָטראַט, פלעגט ער אויף די זיצונגען זיין שטיל, געשוויגן די גאַנצע צייט. ווען ער האָט געזען, אַז עס שאַפט זיך אַ מערהייט פאַר אַ נישט־גינסטיקן באַשלוס פאַר יידן, האָט ער מיט זיינע שטרענגע אויגן און געדיכטע ברעמען אַנגעהויבן קוקן מיט תחנונים צו די קריסטלעכע ראַטמענער. אין רוב פאַלן האָט זיין בלויזער בליק משפיע געווען לטובה.

ווען זיין איינציקע טאָכטער האָט אָנגעהויבן לערנען אין דער רעגירונגס־גימנאַזיע, ווו מען האָט געמוזט באַזוכן אויך שבת, האָט דאָס אים זייער מצער געווען. דאָך האָט ער איר נישט געשטערט, ווייל ער האָט פאַרשטאַנען די באַדייטונג פון בילדונג פאַר קינדער.

אָבער נישט לאַנג האָט דאָס געדויערט. דער סלאָנימער רבי, וועמענס חסיד ער איז געווען, האָט אים באַפוילן אַרויסנעמען זיין קינד פון דער גימנאַזיע. ער האָט מיט צער געפאָלגט, און די טאָכטער האָט געטאָן לויטן פאָטערס ווילן. אַזוי האָט ער דערצויגן זיינע קינדער צו געהאָרכזאַמקייט, ליבע און איבערגעבנקייט.

מיט דער צייט איז זיך די משפחה צעוואַקסן — זעקס זין און אַ טאָכטער. אַלע קינדער האָבן חתונה געהאַט, געבויט זייער לעבן מיט הצלחה און דער פאָטער האָט געהאַט פון זיי נחת. ער האָט זיך מער נישט באַשעפטיקט מיטן האַלץ־האַנדל, נאָר געעפנט אַ מאַנופאַקטור־געשעפט. געפירט האָט עס זיין פרוי חנהטשע, וועלכע איז זיך באַגאַנגען מיט די קונים מיט גרויס טאַקט און ערלעכקייט. דאָס געשעפט האָט מצליח געווען. אין די עלטערע יאָרן האָט ער זיך צוריק געצויגן פון אַלע עסקים. דאָס געשעפט האָט געפירט זיין יינגסטער זון. ער אַליין האָט געלעבט רויק, אָפּגעבנדיק זיך מיט תורה און יראת שמים.

מיט אַ מאָל איז אויף אים געקומען אַן אומהיילבאַרע שוועכע קראַנקייט. ער האָט זיך דערנערט מיט בלויז פליסיקייטן, אויך דאָס נישט פאַרדייעט.

זיצנדיק אַמאָל ביי זיין בעט, האָט ער אויף מיר אַ קוק געטאָן מיט זיין שארפן בליק און געזאָגט: „זעסט ווי גאָט פירט זיין וועלט? מען מוז אָבער אָננעמען זיין משפט פאַר גערעכט״. דערנאָך האָט ער אין אייַן אָטעם אַרויסגעזאָגט: „ישראלע בלאָך שטאַרבט פון הונגער״.

ער איז נפטר געוואָרן אין עלטער פון 68 יאָר, י״ח אדר א׳ תרצ״ח 1931. די שטאָט האָט מיט זיין טויט פאַרלוירן איינעם פון די אָנגעזעענסטע בעלי־בתים.

די דריי ברידער אברהם, יעקב און אָשר מיט זייערע משפחות, זענען אומגעקומען אין די גאַז־קאַמערן. דער יינגסטער ברודער הערשל, וועלכער האָט זיך פיל אָפּגעגעבן דער ציוניסטישער אַרבעט אַלס מורשה פון קרן הקיימת און געווען אַקטיוו אין אַנדערע ציוניסטישע אינסטיטוציעס, האָט ליידער נישט זוכה געווען צו דערלעבן די ימי גאולה פון דער אַנטשטייִנג פון אַ יידישער מדינה, פאַר וועלכער ער האָט אַזוי פיל מי געגעבן. ער מיט זיין מוטער חנהטשע, זיין פרוי רחל און צוויי קינדער, זענען בעסטיאַליש דער־מאָרדעט געוואָרן דורך אַ קריסט, וועלכער האָט זיי אַ צייט אויסבאַהאַלטן.

פון זיינע זעקס זין און די טאָכטער, האָט דער עלטסטער זון שלמה פאַרנומען די הויכע שטעלע פון בירגערמייסטער פון שטעטל, בעת דער דייטשער אָקופּאַציע אין דער ערשטער וועלט־מלחמה. ער האָט מיט כבוד און שטאָלץ אויסגעפירט זיין אַר־בעט לטובת דער שטאָט בכלל און דער יידישער באַפעלקערונג בפרט. באַלד נאָך זיין פאָטערס טויט, איז ער נפטר געוואָרן, איבערלאָזנדיק אַ פרוי מיט קינדער, וועל־כע זענען שפּעטער אומגעקומען פון די נאַצישע מערדערס.

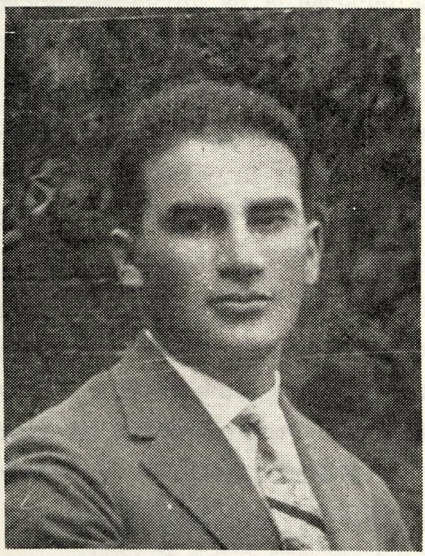

הערשל בלאָך ז״ל

אַ גרויסע בכבודיקע משפּחה איז אום־געקומען. פאַרליבן איז אין טרויער די איינציקע טאָכטער און זייערע פריינד.

כבוד זייער אָנדענק!

שמואל־שלמה און ברכה גראַדוס

געבוירן אין טשיזשעוו אין יאָר 1870. חתונה געהאַט מיט ר׳ משה־יצחק טאָכטער, ברכה. באַזעצט זיך אין דראָהיטשין, מיט ענערגיע אָנגעהויבן אויפשטעלן זיין היים. באַשאָנקען מיט אַ סך איניציאַטיוו, האָט ער אָנגעהויבן לערנען גלעזעריי, שפּעטער — זייגערמאַכעריי. מיט זיין באַגאַבטקייט האָט ער אַלץ שנעל דערלערנט. ער האָט געהערט צו די געציילטע בעלי־בתים אין שטעטל, ביי וועלכע דאָס נאַציאָנאַלע געפיל האָט באַ־

וויכטן זיין לעבנס־שטייגער. ער האָט פאַרשטאַנען די יוגנט, אירע שטרעבונגען און באַמיט זיך צו העלפן.

איך געדענק אַ פאַל מיט אתרוגים אויף סוכות. ווי שטענדיק, האָבן די בעלי־בתים באַזאָרגט די באַפעלקערונג מיט דעם מין — פון שענסטן און בעסטן, די א. ג. קעפּירער אתרוגים.

אין יענער צייט האָט די ציוניסטישע יוגנט אַגיטירט פאַר קויפן ארץ־ישראל־פּראָדוקציע (תוצרת הארץ). זיי האָבן דערקלערט די אָרטיקע בעלי־בתים, אַז די קעפּירער אתרוגים זענען באַפלעקט מיט יידיש בלוט פון דעם נישט לאַנג פאָרגעקומענעם פּאָגראָם אויף יידן אין קעפּיר. ווען די בעלי־בתים האָבן זייער דעה נישט געוואָלט ענדערן, האָט די ציוניסטישע יוגנט, אויפן פאָרשלאָג און איניציאַטיוו פון ש. ש. גראָדוס, געבראַכט ארץ־ישראל־אתרוגים און זיי פאַרקויפט פאַר אַ קליינעם אָפּצאָל. די חסידים פון שטעטל זענען געבליבן מיט זייערע אתרוגים, דערביי געהאַט מאַטעריעלע פאַרלוסטן.

דער פאַל האָט צוגעגעבן מוט דער יוגנט, זיי האָבן געזען אין שמואל־שלמהן אַ נאָענטן מענטש. זיין הויז איז געוואָרן דער צענטער פונעם ציוניסטישן קרייז און זיין טעטיקייט. דאָרט זענען איינגעאָרדנט געוואָרן פאָרלעזונגען, העברעיש־קורסן, דיסקוסיעס און זיי־צונגען.

זיין איינשטעלן זיך פאַרן יידישן כבוד, האָט זיך געלאָזט מערקן ביי יעדער געשעע־ניש. איז געווען אַן אָנפאַל פון די אַ. ג. האָריליעס, איז ער געווען פון די אייניציקע פאַר־טיידיקער און די אָנגרייפער פאַרטריבן. איז פאַרגעקומען אַ פוטבאָל־מעטש צווישן יידישע און קריסטלעכע ספּאָרטלער, איז ער געווען פון די שטענדיקע באַזוכער. מיטן גרעסטן אינטערעס נאָכגעפאָלגט מיט פרייד דעם נצחון, און מיט צער — אַ פאַרלוסט. מיט זיין שטעקן האָט ער געפלעגט צייכענען אין זאַמד דעם גאַנג פון פאַרמעסט.

אַלס איבערגעבענער ציוניסט, האָט ער פיל מיטגעווירקט צום דערפאָלג פון פאַרשידענע זאַמלונגען פאַר ציוניסטישע פאָנדן.

ווען זיין טאָכטער פערל, אַ מיטגלידערין פון השומר־הצעיר, האָט אויסגעדריקט איר ווילן עולה צו זיין קיין ארץ־ישראל, האָט ער תיכף מסכים געווען. נאָך אַ קורצער צייט, ווען זיינע טעכטער חנה־רויזע און יענטע זענען אויך געפאָרן קיין ארץ־ישראל, האָט ער ליקווידירט זיין געשעפט און איז נאָך זיי אַוועק, מיטן ברעג פון אַן אמתן חלוץ.

אין אָנהייב איז אים געווען שווער אין לאַנד. דעמאָלט האָט ער זיך דערמאָנט אין זיין אַלטן פאַך — גלעזערייַ. ער האָט ענעמען אַ קעסטל גלאָז אויף די פלייצעס, באַדינט די באַפעלקערונג מיט זיין פּינקטלעכער, פאַכמענישער אַרבעט. אַ געוויסע צייט האָט ער אויך געאַרבעט אין פּרדסים. פון דעסטוועגן האָט ער נישט באַדויערט וואָס ר׳האָט פאַר־

לאָזן זיין אַלטע היים מיט אירע באַקווטשמלעכקייטן, נאָר געלעבט מיט דער האָפענונג און געפיל, אַז ער העלפט בויען דאָס לאַנד.

שמואל שלמה און ברכה גראַדוס

נאָכן אויסברוך פון דער צווייטער וועלט־מלחמה, איז אַריינגעקומען אַ גרויסע ענדערונג אין זיין אַרט דענקען. ער איז געווען זייער באַזאָרגט איבערן גורל פון זיינע צוויי טעכטער און זייערע פאַמיליעס, וועלכע זענען געבליבן לעבן אין פוילן.

אַ געוויסן אָוונט, נאָך אַ קורצן דרימל, האָט ער פאַרשפּעטיקט צו הערן די ראַדיאָ־מעלדונגען פונעם קריג. זיין פרוי ברכה האָט אים איבערגעגעבן די ידיעות, וועלכע ער האָט אויסגעהערט מיט גרויס דאגה. ווען זיין פרוי האָט אים געפרעגט צי ער וויל זיך לייגן שלאָפן, האָט ער געענטפערט: „אַ ברירה האָב איך?" דאָס זענען געווען זיינע לעצטע ווערטער. ער האָט אַ זיפּץ געטאָן און געשיידט זיך מיטן ערדישן לעבן. ער האָט איבערגעלאָזט אין שווערן טרויער זיין פרוי, קינדער און אייניקלעך.

געלעבט מיטן ציוניסטישן חלום, פאַרווירקלעכט אים מיטן קומען אין לאַנד, אָבער ליידער נישט דערלעבט די אַנטשטייונג פון דער יידישער מדינה. די גרויזאַמע וועלט־מלחמה האָט צוגעאיילט זיין סוף.

זיין פרוי ברכה איז געווען זייער באַליבט ביי אַלע שטאָטישע, מיר האָבן זי זייער געשעצט. אין איר הויז האָבן מיר געפלעגט אָפּהאַלטן אונדזערע באַראַטונגען און גערן אויסגעהערט איר עצה און מיינונג. אין איר פרייער צייט, האָט מען זי שטענדיק געזען מיט דער צייטונג אין האַנט, וועלכע זי האָט געלייענט מיטן גרעסטן אינטערעס.

איר ליבע צו די דראָמאַטישע איז געווען אַ מוטערלעכע, מיט אַ סך געפיל.

איך בין געווויינט געווען צו באַזוכן זי יעדן ערב יום־כּפּור, כדי איר אָנווינטשן און אויך באַקומען איר ברכה. זי פלעגט מיך אָפּוואַרטן מיט אומגעדולד און ביי מיין באַווייזן זיך, האָט אויף איר פּנים זיך באַוויזן אַ ליבער שמייכל פון פרייד און גליק. דערוויסנדיק זיך דעם סוף פון אירע צוויי טעכטער, האָט זי זייער פיל איבערגעלעבט.

אין יאָר 1957 האָט זי אויף שטענדיק צוגעמאַכט אירע אויגן, איבערלאָזנדיק אין טרויער איר פאַרצווייגטע משפּחה און אַ סך פריינד.

זי איז געבראַכט געוואָרן צו קבורה אין פּתח־תקווה, נעבן קבר פון איר מאַן.

הנאהבים והנעימים בחייהם ובמותם לא נפרדו.

צום אָנדענק פון צבי דראָגיצקי

צבי דראָגיצקי, אַ בחור פון אַן אָרעמער היים, זוכט ער פון זיין פריער יוגנט זיין צוקונפט. אַרבעטזאַם, אָבער באַגרענעצט אין זיינע מעגלעכקייטן, פילט ער זיך ווי הילפ־לאָז. ענדלעך דערזעט ער אין דער אַנט־שטייונג פון דער חלוצישער באַוועגונג זיין אידעאַל און אויסגעבענקטע צו־קונפט.

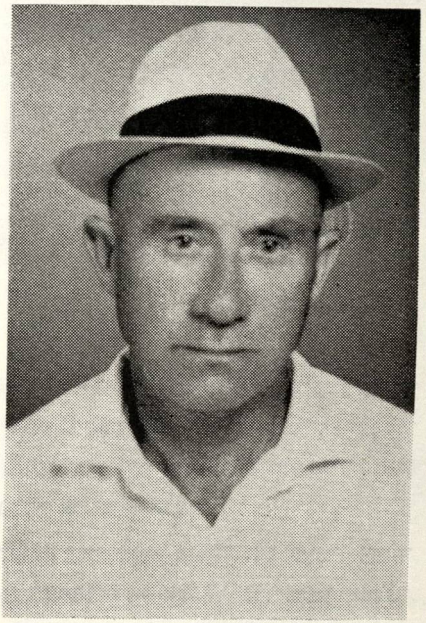

צבי דראָגיצקי

ער מאַכט אַדורך די הכשרה, ווי אַ געוואַנטן שריט אין זיין לעבן. ער גייט ענערגיש אויפן וועג פון פאַרווירקלעכן זיין טרוים און אים געלונגט צו קומען אין לאַנד. דאָ בויט ער זיין היים מיט גרויסע אָנשטרענגונגען און מי. ער זעט די פרוכטן פון זיין אַרבעט און איז צו־פרידן. שפּעטער ברענגט ער אויך זיין משפּחה אין לאַנד.

ער איז געווען אַ באַשיידענער, ערלע־כער מענטש. זיינע אַרויסגעזאָגטע מיי־נונגען האָבן אין זיך געהאַט פיל ערנסט־קייט און געדאַנק.

צוגעבינדן צו דער דראָהיטשינער לאַנדסמאַנשאַפט, פלעגט ער קיינמאָל נישט פעלן ביי אַן אַזכרה, אָוונט אָדער פאַרזאַמלונג.

אַזוי האָט צבי געלעבט מיט זיין פאַמיליע אין חדרה, תמיד געווען אַ שמח בחלקו.

דער ביטערער גורל פון אַ טראַגישן צופאַל מאַכט אַ סוף צו זיין לעבן. עס גלייבט זיך קוים — אָבער צבי איז מער נישטאָ מיט אונדז. ער איז אַוועק אויף אייביק — און מיר האָבן פאַרלוירן אַ נאָענטן פריינד און חבר.

כבוד זיין אָנדענק!

רס״ר יחיאל רעזניק ז״ל

געבוירן אין דראָהיטשין אין יאָר 1908. אין חדר האָט ער זיך אויסגעצייכנט אַלס בעסטער תלמיד. מיט זיין באַגאַבטקייט און מי האָט ער געענדיקט די פאַלקס־שול מיט די בעסטע צייגענישן.

באַזונדער האָט ער געהאַט אַ נייגונג צו מאָלעריי. מיט גרויס טאַלאַנט האָט ער געמאָלן בילדער פון דער נאַטור. ער איז אויך געווען באַשאָנקען מיט אַ פרעכטיקער טענאָר־שטימע און זיך באַטייליקט אין פאַרשידענע כאָרן — צו דער צויפרידנקייט פון די דיריגענטן און צוהערער.

רס״ר יחיאל רעזניק ז״ל

יונגערהייט האָט ער פאַרלאָזט דאָס שטעטל און איז אַוועק קיין וואַרשע. ער האָט זיך אַ סך אָפגעגעבן צו פאַרפולקאָמען זיין מאָלער־טאַלאַנט און ער ווערט אָנגענומען אין דער קונסט־אַקאַדעמיע.

די געזעלשאַפט און די אַטמאָספער פון די יידישע קינסטלער אין דער אַקאַדעמיע, איז אים געווען פרעמד און דערווידער. זיי זענען געווען אַסימילאַטאָריש געשטימט, פרעמד צום יידישן געפיל. ער געפינט זיך זיין אָרט אין דער ציוניסטישער יוגנט־אָרגאַניזאַציע „פרייהייט״ און „החלוץ־הצעיר״.

ער איז זייער טעטיק אין דער פאַרטיי, ווערט געוויילט אין פאַרטיי־ראַט.

ער שטרעבט עולה צו זיין קיין ארץ־ישראל. ווען אין יאָר 1935 ווערט דורכן ספאָרט־קלוב „הפועל״ אָרגאַניזירט אַ ראָוערן־טור דורך דער יבשה, איז יחיאל אייגער פון די 10 ספאָרטלער אינעם פאַרמעסט.

דורך פאַרשידענע וועגן און אומוועגן קומט ער אָן אין לאַנד. אינגיכן קומט אויך זיין פרוי. מיט זיין גאַנצער ענערגיע הייבט ער אָן בויען אַ ניי לעבן. ער אַרבעט אין זיין פאַך און האָט פרנסה. ער איז אויך אַ חבר אין דער „הגנה״ און בעת דער באַפרייונגס־מלחמה קעמפט ער אין די רייען פון פלמ״ח.

נאָכן אַנטשטיין פון דער יידישער מדינה, ווערט ער אַרײַנגעצויגן אין דער אַרמיי, פאַרנעמט אַן ערנסטן אַמט אין אַ געהיימער מיליטעריישער אָפּטיילונג.

מיט זײַן ענערגיע און איבערגעבנקייט דערָאָבערט ער זיך אָנערקענונג און צוטרוי ביי זײַנע עלטסטע און רופט אַרויס צו זיך אַכטונג און ליבע.

זײַן באַציונג צו זײַנע לאַנדסלייט און חברים איז געווען אַדורכגענומען מיט געפילן פון ליבשאַפט און נאָענטקייט.

אויף די פאַרזאַמלונגען און יזכור־אָוונטן פלעגט ער רעדן נאָר יידיש, טענהדיק, אַז אַזוי פאַרשטייט מען אים בעסער, מען פילט זיך היימישער.

ערלעך צו זיך פאָדערט ער דאָס אויך פון אַנדערע. ער פאַרטראָגט נישט קיין אומ־רעכט און אויף אַן עוולה רעאַגירט ער מיט דער גאַנצער ערנסטקייט.

ער ווירקט פיל מיט אין דער אַרבעט פון אונדזער לאַנדסמאַנשאַפט, זײַנע געדאַנקן און עצות ווערן דורך אַלעמען ווי געהעריק אָפּגעשאַצט.

אין יאָר 1961 הייבט ער אָן זיך פילן שוואַך. נאָך מעדיצינישע אונטערזוכונגען, געפינט מען ביי אים אַן ערנסטע קראַנקייט.

מען באַפרייט אים פון שפּיטאָל און מען פאַראָרדנט אים אַ שטוב־קוראַציע. אין דער צייט ווײַל ער אָניאָגן די פאַרשפּעטיקטע אַרבעט, ער פאַרגעסט אָבער אין זײַנע מעגלעכ־קייטן און דערגייט צו פולשטענדיקער דערשעפונג.

זײַן מצב ווערט פון טאָג צו טאָג שווערער. ער פאַרשטייט זײַן לאַגע, דאָך זעצט ער פאָר מיט ענערגיע זײַן נאָרמאַלע אַרבעט.

ער ענדיקט זײַן לעבן דעם 28־טן יולי 1963, ז׳ באָב תשכ״ג.

צו אייביקער רו איז ער באַגלייט געוואָרן מיט פולן מיליטערישן פאַראַד, איבער־לאָזנדיק אין טיפן טרויער זײַן ליבע משפּחה, חברים און פרײַנד.

כבוד זײַן אָנדענק!

רבקה סלאָדאָוויניק־מאַרקס ז״ל (געב׳ רעזניק)

געבוירן דעם 4־טן אַפּריל 1931 אין מאָנטרעאַל, קאַנאַדע. באַקומען אַ נאַציאָנאַל־טראַדיציאָנעלע דערציונג און געאַרבעט אַלס לערערין אינעם העברעישן לערער־סעמינאַר אין מאָנטרעאַל.

געבוירן דרײַ קינדער און זײ געגעבן אַ נאַציאָנאַלע דערציונג.

געקומען קיין ישראל אין יולי 1964 אָן מיט מוט און ענערגיע איינגעאָרדנט איר נייע היים אַלס עולה חדשה.

איר מאַן, אַ מוזיקער אין פילהאַרמאָנישן אָרקעסטער, שטרעבט צו ווייטערדיקער

מוזיקאַלישער אויסבילדונג. דאָס צווינגט זיי צו פאַרלאָזן צייטווייליק, אין יאָר 1967, ישראל, און באַזעצן זיך אין סיאַטעל־וואַשינגטאָן, אַמעריקע.

זיי פֿלאַנירן, אַז נאָך אַ צווייַ־יאָריקער שטודיע זיך אומצוקערן אין לאַנד מיט גרעסערע קוואַליפיקאַציעס.

רבקה סלאָדאָוויניק־מאַרקס ז״ל
(געב׳ רעזניק)

ליידער איז איר פלאָן נישט פאַר־ווירקלעכט געוואָרן. דעם 22־טן סעפּטעמ־בער 1967 האָט אַ טראַגישע אויטאָ־קאַ־טאַסטראָפע אַ סוף געמאַכט צו איר יונג לעבן, איבערלאָזנדיק דריי מינדערייִ־ריקע קינדער.

אין איר געזעלשאַפט האָט מען געפילט די אויסערגעווייַנלעכע דערציונג, וואָס זי האָט באַקומען פון אִיר עלנטער מוטער, וואָס לעבט איצט דערשיטערט פון גרויסן פאַרלוסט.

אין אומפאַרגעסלעכן טרויער זענען געבליבן די קינדער, מוטער, ברודער און משפּחה, ווי אַלע איבערגעבענע פריינד.

רחל לעוו ז״ל — די מוטער פון דער שאַרית־הפּליטה

זי איז געווען פול מיט גלויבן, בטחון און אויסדויער. אַ מוטער פון אַכט קינדער, אין עלטער פון 45 יאָר פאַרבליבן אַן אַלמנה נאָך איר מאַן יעקב־יוסף ז״ל. מיט איר איבערגעבנקייט האָט זי באַוויזן דערציען אירע קינדער אין רעליגיעזן גייסט, געפלאַנצט אין זיי ליבע און אַכטונג צו זיך און אַנדערע.

אַ פרוי אין די זעכציקער שוין, האָט זי אַדורכגעמאַכט די שווערסטע יידישע טראַ־געדיע, די תקופה פון אומקום.

דערלעבט מיט אירע 5 קינדער די באַפרייונג, נאָך פיל וואַנדערונגען זיך באַזעצט אין אַמעריקע. איר שטרעבונג איז געווען עולה צו זיין קיין ישראל. ווען דאָס איז איר ניט געלונגען, האָט זי אָנגעזאָגט אירע קינדער צו באַערדיקן זי אין ישראל.

אַ באַקאַנטע פון ישראל, זייענדיק אין אַמעריקע, האָט מיט איר געשמועסט וועגן פראַיעקטירטן יזכור־בוך. ווען זי האָט דערהערט אין וואָס עס האַנדלט זיך, האָט זי זיך באַשטייערט מיט עטלעכע דאָלאָר: „איך מוז העלפן, ס׳איז אַ גרויסע מצווה״.

אין עלטער פון 82 יאָר, איז זי נפטר געוואָרן אין ניו־יאָרק און געבראַכט געוואָרן צו קבורה אויפן הר המנוחות אין ירושלים.

ר׳ מרדכי־יוסף פֿאַלאַקעוויטש ז״ל

קליינגעווּקסיק, דאַר, עטוואָס געבויגן — דאָך האָט מען אויף אים ניט אָנגעזען קיין פֿאַרעלטערונג. געלעבט באַשיידן, שטיל, אַרבעטזאַם, אַ גוטער צו אַלעמען. תמיד גע־שטרעבט צו זיין באַשעפֿטיקט, אויב ס׳איז נישט געווען וואָס צו טאָן האָט ער די זעלבע אַרבעט געמאַכט נאָך אַמאָל. קיינמאָל זיך נישט אויפגערעגט. וועג זיי־נע נאָענטע זענען געווען פֿאַרטרויערט, איבערגענומען מיט צער און עגמת־נפש, האָט ער פֿאַר יעדערן געהאַט אַ טרייסט־וואָרט. דערנאָך זיך אַוועקגעזעצט איבער זיין באַליבט ספר „חוק לישראל״. באַהאַלטן אין זיך זיינע שוערע איבער־לעבונגען, ניט געוואָלט, אַז אַנדערע זאָלן זיי פילן. ביי יעדער פֿאַסירונג געהאַט זיין שפֿרוך: „ברוך אד׳ יום יום״, און „ברוך המקום בזה״.

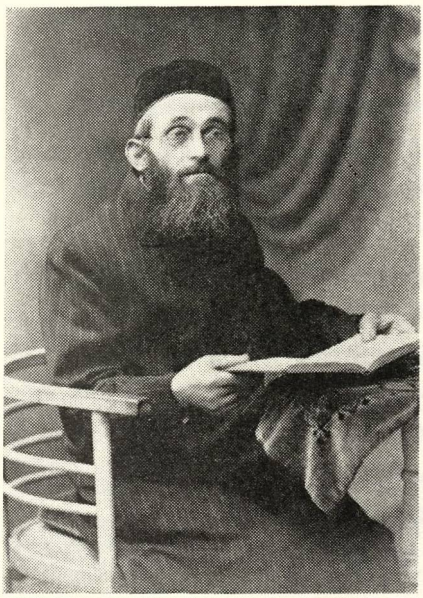

ר׳ מרדכי־יוסף פֿאַלאַקעוויטש

אין די זומער־טעג, וועג ער האָט ניט געהאַט וואָס צו טאָן אין זיין געוועלב, פֿלעגט דער זיידע אונדז דערציילן אַ וועלט מעשיות פון זיינע איבערלעבונגען בעתן דינען אין דער רוסישער אַרמיי. דעמאָלט האָט ער אויפגעלעבט, די אויגן האָבן גע־פינקלט פֿאַר פרייד. דערציילט האָט ער מיט אַזוי פיל טאַלאַנט און טריישאַפט, אַז די אַלע סיפּורים זענען מיר טיף איינגעקריצט אין זכרון, גלייך איך וואָלט זיי אַליין דורכ־געמאַכט.

אַ מעשה מיט אַ ספר־תורה וועלכע איז אָפּגעהיטן געוואָרן דורכן רעגימענט ווי אַן אויג אין קאָפּ; דער מאָרש קיין סטאַמבול. די געשיכטע ווי ער האָט זיך געמאָלדן צו זיין בעקער, ניט וויסנדיק ווי אַזוי מען פֿאַרגרייט אַ ראָשטשינע. האָבן אים די זעלנער שוין גערופן „מעל־שיטער און וואַסער־טרעגער״ — און ביי דעם נאָמען איז ער פֿאַר־בליבן. חמשה־עשר בשבט, וועג ער האָט די פערד אָנגעשיט אין קאָריטע באָקסערס צום עסן, האָט ער געזומען פֿאַר זיך אַ שטיקל. האָבן די סאָלדאַטן פון אים געחוזקט, הלמאי ער פֿאַרזוכט אַ פערדיש עסן.

וועג ער איז אַוועק אין דער אַרמיי, האָט אים דער פֿאָטער מיטגעגעבן אַ ספרל, וואָס ער האָט די גאַנצע צייט געהיטן ווי אַ סגולה. אַזוי ווי ער האָט געדינט אין אַ רע־

זערוו־אָפּטיילונג, איז אים ניט אויסגעקומען צו זיין אויפן פּראָנט. דערפּאַר איז געווען אַ מעגלעכקייט צו דאַוונען יעדן טאָג מיט מנין און מאָנטיק און דאָנערשטיק לייענען אין דער ספּר־תורה. פון שבת איז דאָך אָפּגערעדט.

פּאַרן אָפּפּאָרן אין דער אַרמיי, האָט ער מיט דער באָבען געמאַכט אַ תנאי־גט. ווען ר׳האָט בשלום זיך אומגעקערט, איז געפּייערט געוואָרן אַ צווייטע חתונה (מיין מוטער ע״ה פלעגט דערציילן, אַז זי איז געווען אויפן טאַטנס חתונה... זי איז געבוירן געוואָרן, וועָן דער זיידע איז געהאַט אַוועק אין מיליטער־דינסט).

די קינדער, ווי די איניקלעך, האָבן אים שטאַרק ליב געהאַט און רעספּעקטירט. ער פלעגט אויפשטיין גאַנץ באַגינען און גלייך זיך געמומען צום לערנען און דאַוונען. נאָכן פרישטיק איז ער אַוועק אין געוועלב. די פּויערים האָב אים זייער גערן געהאַט. איז ער ניט געווען, האָבן זיי תמיד זיך געפרעגט אויף אים. ניט קיין ווונדער, ווייל אַפילו נאָך האַלבער נאַכט, פלעגט ער עפענען די טיר און פאַרקויפן אַ פויער אַ פּעקל סיגאַרעטן, צי שוועבעלעך. אויף די טענות פון דער משפּחה פאַר וואָס ער פירט זיך אַזוי, איז געקומען אַן ענטפער, אַז דעם אַדורכרייזנדיקן איז אַ סיגאַרעט אַמאָל וויכטיקער, ווי אַן אַנדערן ברויט. אַ חוץ דעם געהערט עס אויך צו הכנסת־אורחים, די מצווה פון אברהם אבינו, וועלכע מען מוז אָפּהיטן.

זיינע שטענדיקע מוסר־וועגן, נאָר אַרויסגעזאָגטע אין אַ שטילן, רויקן טאָן, זענען געווען: כיבוד אב, ואהבת לרעך כמוך. זיינע באַמערקונגען זענען געווען געלאַסענע, איינגעהאַלטענע — און דערפּאַר האָבן זיי געהאַט אַ ווירקונג, מען האָט אים געפּאָלגט. אַזוי צ. ב., ווען ער האָט געזען עמעצן גיין אָט אַ היטל, איז זיין פראַגע געווען: „איז דיר נישט אַמאָל קאַלט אין קעפּעלע?״ צי אַ פרוי וועלכע האָט געטראָגן קורצע אַרבל, האָט אַ פרעג געטאָן: „מען האָט דיר אַרויסגעריסן די אַרבל?״ אַז אַ קינד איז געקומען צו אים אין געוועלב אַריין, האָט ער עס מכבד געווען מיט אַ צוקערל און דערנאָך אים געפרעגט מכוח דאַוונען, טלית־קטן און אַנדערע מצוות. פּאַר אונדז, קינדער, האָט ער געמאַכט גרויסע הנחות: אַ קורץ דאַוונען, אַ קורץ בענטשן...

לשם מצווה איז ער אויך געווען אַ שטיקל רופא. אין געשעפט געהאַט פאַרשידענע קרייטעכצער, פליסיקייטן, יאָדינע. מיט אַ וווּנד איז מען געקומען צו מרדכי־יוספן ער זאָל יאָדינירן און באַנדאַזשירן. געהאַט אויך עטלעכע שמירעכצן פאַר קראַנקע פערד און בהמות. די פויערים פון דער געגנט האָבן געהאַט צוטרוי צום זיידנס רעצעפּטן, וועלכע ער פלעגט אָפּט אַליין צונויפּשטעלן. דער וועטערינאַר־דאָקטאָר אין שטעטל האָט מיר שפּעטער געזאָגט, אַז דער אַלטער פּאָסט־צו ריכטיקע רפואות פאַר די בהמות. ער האָט געקענט צופּאַסן רופּטור־בענדלעך. מיט אַזאַ קראַנקן פויער האָט ער זיך אָפּגעזונ־דערט אין צימער און לויט דער מאָס אָנגעטאָן דאָס בענדל...

אין שטוב האָט ער געהאַט זיינס אַ ווינקעלע צום דאַוונען. בזמן התפילה — קיין

וואָרט ניט אַרויסגערעדט. דער איינציקער „עולם־הזה"־געגנוס איז ביי אים געווען אַ גלעזעלע „זעקס־און־נייניציקער", אָדער ווי ער האָט עס גערופן — אָקעוויט.

אַז ער פלעגט אַמאָל באַמערקן ווי עמעץ פון די קונים האָט געגנבעט אין געווען, האָט ער אים אַריינגענומען אין אַ זייטיקן צימער, אָן טומל אים אויסגעלייקט די טאַשן און שטילערהייט געמוסרט דעם פויער. אונדז פלעגט ער זאָגן, אַז אַפילו אַ גנב טאָר מען ניט באַלײַדיקן און מבייש זיין בפרהסיה.

באַזונדערע הכנות האָט ער געמומען מאַכן יעדן ערב שבת און ערב יום־טוב. אין דער צייט האָט מען אים ניט געטאָרט שטערן. פרייטיק 12 בייטאָג האָט ער געמומען זיך עוסק זיין מיט די שבת־לייכטער און לאָמפּן.

אַזוי האָט זיך געלעבט דער אַלטיטשקער, גוטמוטיקער ר׳ מרדכי־יוסף. נאָך די זיבעציק, אַז מען האָט אים געפֿרעגט ווי אַלט ער איז, האָט ער געענטפֿערט: 2 יאָר, 3 יאָר, 4 יאָר... ווייל אַ מענטשלעך לעבן, האָט ער געטענהט, איז ביז די 70, דערנאָך זענען שוין די יאָרן געשענקטע, ווי אַ נײַ־געבוירענעם.

4 מלחמות האָט ער אַדורכגעלעבט. אין דער צווייטער וועלט־קריג האָט ער פֿאַר־ענדיקט זיין באַשיידן, אינטערעסאַנט לעבן. ער האָט פון 1טן סעפּטעמבער 1939 זיך אָנגעהערט די נייעסן פון דער שרעקלעכער מלחמה, געזען די מאַסן פֿליטים, וועלכע זענען געקומען ביזן בוג, כדי אַנטלויפן אויף מזרח און זיך דערווויסט ווי ביליק עס זענען געווען מענטשלעכע לעבנס, ווי די שוואַרצע וואָלקנס לאָזן זיך אַראָפּ איבער די קעפּ פון פּוילישן יידנטום.

מיט אמאָל האָט אַן אַלטקייט און מידקייט אים באַהערשט. גאַנצע טעג איז ער געזעסן איבערן ספר און געלערנט. אין גאַנצן פאַרלוירן האָט ער זיך, וועז די רויטע אַרמיי האָט געהערשט אין שטעטל און זיין קראָם איז געוואָרן נאַציאָנאַליזירט. דאָס איז פאַר אים געווען אַ גרויסע טראַגעדיע. יאָרן־לאַנג געהאָרעוועט אין דעם געשעפט, מיט אַמאָל — אַ שלאָס אויף דער טיר מיטן געשטעמפלטן פּאַפּירל וועגן אַנטאיגענונג. וועז ער האָט דאָס געזען, האָט אַ גרימאַסע זיך באַוויזן אויפן פּנים און די פויסט האָט זיך אַ בייל געטאָן. אין יענע טעג האָט געזאָגט אַלעמען, אַז שוין געניג געלעבט. אַ ווינטערדיקן טאָג אין יאָר 1940, איז ער אומגעפאַלן אויפן הויף און אין אַ באַוווסטלאָזן צושטאַנד האָט מען אים אַריינגעטראָגן אין שטוב. מיט זיין ליבן, ווייכן בליק האָט ער געקוקט אויף אַלע־מען, מער נישט אַרויסגערעדט קיין וואָרט. מען האָט געזען באַשיימפֿערלעך, ווי דער אַלטער ר׳ מרדכי־יוסף שיידט זיך מיטן לעבן.

זיין לוויה, אַגב די לעצטע אין שטעטל פאַרן גרויסן חורבן, איז געווען אַ גרויסע, מיטן אָנטייל פון כמעט אַלע יידישע אייגווווינער. סיי בעתן הספּד ביים בית־המדרש און ביים אַראָפּלאָזן דעם בר־מינן אין קבר, איז געווען אָן אויסערגעווייגלעכער געדראַנג. דער אייניציקער איידעם, מיין פאָטער ז״ל, וועלכער איז געווען דעמאָלט זיין נאָענטסטער

קרוב, האָט געזאָגט קדיש. איך בין געווען דאָס איינציקע אייניקל וואָס האָט אין יענעם מאָמענט געפילט און גוט געדענקט דעם האַרציקן זיידן מיט זיינע וווּנדערבאַרע מעשיות און גרויסער ליבשאַפט צו מענטשן.

אין דער היים האָב איך שפּעטער געפונען ספרים, אין וועלכע דער זיידע האָט געלערנט, ווי צווישן די בלעטער זענען געווען פאַרשטעקט בריוו, וועלכע ר׳האָט דערהאַלטן פון נאָענטע מענטשן און דאָרט האָט ער אויך געהאַט פאַרצייכנט די נעמען פון קרובים. אין דער צייט פון דער שבעה, איז מען יעדן טאָג געקומען דאַוונען. דער גרויסער אָנטייל אין די תפילות און דאָס געווויין פון די מתפּללים האָבן עדות געזאָגט וועגן טיפן טרויער וועלכן דער נפטר האָט נאָך זיך איבערגעלאָזט.

משה צור, רמת־גן

☆ ☆ ☆

יוסף חרמוני ז״ל

מוקדש לזכרו של גיסי, המורה והמחנך הדגול שנפטר בכ״ח באב תשכ״ה, 26 לאוגוסט 1965.

המומים אנו מהצער ומהיגון שירדו עלינו עם הסתלקותו של האיש הנערץ והמחנך הדגול יוסף חרמוני. הרבה סבל ותלאות היו מנת חלקו מנעוריו ועד ערוב ימיו. לא מעט מכשולים ניצבו בחייו, אך הודות למרצו הרב ולכושר סבלו המיוחד הצליח להתגבר עד שכבש לו מעמד בחיים כמורה וכמחנך מחונן.

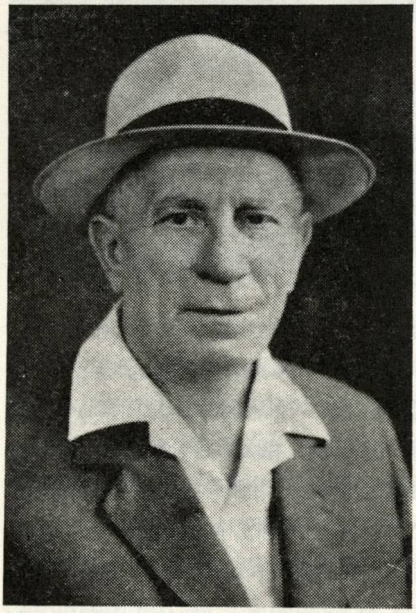

יוסף חרמוני ז״ל

היה אחד מיחידי הסגולה שהתאימו לו־הוראה ולהפצת היהדות בקרב שדרות העם. במקצועו זה ראה את יעוד חייו. הוא דרש מתלמידיו שלמות ודייקנות מופתיים, והוא עצמו נאה דורש ונאה מקיים היה. יוסף, ישר באופיו היה וראי־נו בו את ״יהלום״ המשפחה. באמרותיו השנונות ידע לפזר כל מצב רוח רע וב־הומור היהודי האופייני לו הפיג כל מתח. מחונן באינטואיציה מיוחדת ובעין חדה, הבחין בכל דבר פגום ובלתי מושלם. בנפשו וברוחו היה טבוע רגש האחריות והוא נמנע על אותו חוג אנשים

„שאכפת להם". סלד מכל אשר נעשה בזמן האחרון ברחוב הפוליטי והציבורי, מאותן קנוניות מפלגתיות והתיחס בסובלנות ובהבנה לדעות הזולת. היה מעורר כבוד בכל מכריו, גם אם לא הסכימו לדעותיו. ידע להבליג על מכאוביו ולשאתם בשקט ובדומיה. לא רצה לגרום צער לקרוביו וידידיו. היתה זו אבידה גדולה לכולנו ולא נוכל להינחם עולם על כך. ננצור בקרבנו את דמותו רבת הפעלים, וזכרו יהיה שמור עמנו לעד.

בן ציון קליגר / פתח־תקוה

☆ ☆ ☆

אברהם־חיים און חנה־באַשע צוקערמאַן ז"ל

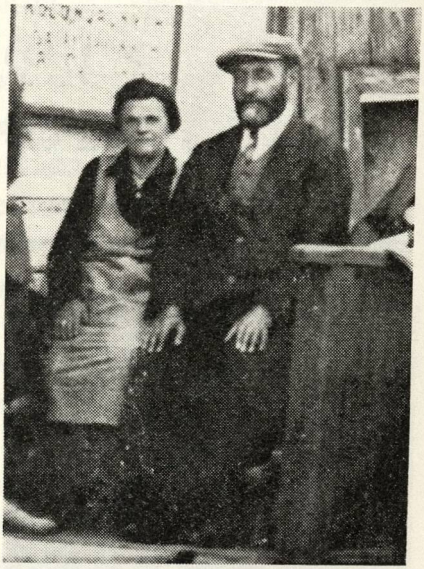

איינע פון די בולטסטע געשטאַלטן אין דראָהיטשין איז געווען אברהם־חיים צוקערמאַן ז"ל. אַן אויסגעשפראָכענער טיפּ פון אַן עסקן בצרכי ציבור באמונה, וועלכער האָט געקענט פאַרנעמען אַ חשובן פּלאַץ אַלס כלל־טוער אין אַ גרויסער יידישער קהילה, אָבער דער גורל האָט באַשטימט זיין אָרט אינעם קליינעם שטעטל דראָהיטשין, וווּאַהין ער איז געקומען נאָך זיין חתונה מיט חנה־באַשע (אָדער ווי מען האָט זי געוווּנען מיטן פאַרצערטלטן נאָמען — חנהטשע). אַ טאָכטער פון דעם ראַדזינער חסיד ר' מרדכי יוסף פּאָלאַקעוויטש.

אברהם־חיים צוקערמאַן איז דערצויגן געוואָרן ביי זיין זיידן, אַ רב און גלייכצייטיק אַ פאַרמעגלעכער וואָלד־סוחר, וואָס אין זיין הויז אין לאָמזשׂ, האָט זיך קאָנצענטרירט תורה וגדולה במקום אחד. ער האָט טאַקע פאַרבראַכט זיינע יונגע יאָרן אין בית־המדרש, וווּ ער האָט זיך דערווואָרבן קענטיק וויסן אין די הוויות דאביי ורבא, אין ים התלמוד בכלל, און אין אַ געוויסער מאָס איינגעזאָפּט אין זיך באַהאַוונטקייט אויך אין דער אַלגעמיינער יידישער ליטעראַטור. ער איז אויך געווען אַ בעל־קורא און בכלל אַ יודע ספר. מיט ארץ־ישראל איז אברהם־חיים צוקערמאַן געווען געבונדן מיט טיפע נשמה־פעדים און האָט נאָכגעפאָלגט מיט גרויס אינטערעס די אַנטוויקלונג פון ציוניזם און אַלע דערשיינונגען פון יידיש־נאַציאָנאַלן רענעסאַנס.

צוקערמאַן האָט זיך אויסגעצייכנט מיט אַ לאָגישן שכל, זיינע עצות זענען שטענדיק געווען טרעפלעכע, ווייל ער האָט יעדן ענין באַהאַנדלט אַלזייטיק און אים גוט תופס געווען מיט זיין געזונטן פֿאַרשטאַנד, נישט לאָזנדיק זיך קיין מאָל פֿאַרפירן פון פֿאַלשע הבטחות און שיינע רייד.

ווען אין פּוילן האָבן זיך געגומען גרינדן קאָאָפּעראַטיוון בענק פֿאַר דער יידישער באַפֿעלקערונג, איז אברהם־חיים צוקערמאַן געווען איינער פון די, וועלכע האָבן זיך אַרײַנ־געווארפן מיט לייב און לעבן ביים אויפשטעלן און אויפהאַלטן די פֿאָלקס־באַנק אין דראָ־היטשין, פון וועלכער ער איז געווען דער פֿאָרזיצער.

זייענדיק אַ ראַטמאַן אין שטאָטראַט, האָט ער פיל אויפגעטאָן לטובת דער דראָהיטשינער באַפֿעלקערונג. צו זיינע רייד און אַנווייזונגען האָבן זיך מיט אויפ־מערקזאַמקייט אויך צוגעהערט די ניט־יידישע ראַטמענער און ער איז צוגעצויגן געווארן צו אַלע טעטיקייטן פון שטאָטישן כאַראַקטער, וו׳ ער האָט אַרויסגעוויזן אַ באַוווּנדערנדיקע געניטקייט. נעמענדיק אין אַכט די גרינגשעצנדיקע באַציונג אין פּוילן צו די יידישע פֿאַר־שטייער, דאַרף מען נאָך מער אָפּשאַצן דעם רעספּעקט פון וועלכן עס האָט געגענסן אברהם־חיים צוקערמאַן אויך ביי פֿאַרשידענע קרייזן פון דער ניט־יידישער אינטעליגענץ אין דראָהיטשין, וו׳ עס האָט זיך געפונען אַ מלוכה־ג׳מנאַזיע מיט אַ שטאַב פון לערערס און באַאַמטע, ווי אויך ביי די פּריצים און „שליאַכטשיצעס״ פון דער אַרומיקער געגנט, וואָס פלעגן קומען קויפן אינעם געשעפט פון דער פירמע „צוקערמאַן״ (פּריער „פּאַליאַקע־וויטש״).

זיין געזעלשאַפטלעכע טעטיקייט סיי אין דער יידישער קהילה, סיי אין שטאָטראַט, האָט אברהם־חיים צוקערמאַן געפירט, נאַטירלעך, שלא על מנת לקבל פרס. פֿאַרקערט, נישט בלויז, וואָס זיי האָבן אים גורם געווען מניעת הריווח, ווייל פיל צייט און ענערגיע האָט ער געווידמעט לטובת הכלל, אָנשטאָט זיינע פּריוואָטע געשעפטן און אַפּילו משפּחה־ענינים — נאָר האָט נאָך געליטן גרויסע געלט־שאָדנס ממש, וועגן וועלכע ער האָט נאָך אַלץ רעזולטאַט פון מסירות מצד בייזוויליקע פֿאַרשוינען, באַ־הערשט פון קנאה־געפילן. געווען תקופות אין זיין לעבן, וועגן די אומבאַרעכטיקט אויס־געמאָסטענע שטייערן, האָבן פּשוט באַדראָט זיין מאַטעריעלן קיום. נאָר אַ דאַנק זיינע אוי־סערגעווייניגלעכע סוחרישע פּעיקייטן און די איבערמענטשלעכע אָנשטרענגונגען פון זיין פרוי חנה־באַשע ע״ה, איז געראַטעוועט געווארן זיין געשעפט פון אונטערגאַנג, און ער האָט געצאָלט זיינע חובות און וועקסלען מיט אַ זעלטענער פּינקטלעכקייט. אַ סך מאָל האָבן אַנדערע קרעמערס און בעלי־מלאכות נאָך געגאָסן פון גמילות־חסדים ביי דער משפּחה צוקערמאַן, כדי איינצוקויפן סחורה אָדער צו רעגולירן אַ דרינגענדיקע פֿאַרפליכטונג.

עס האָט אַ מאָל געטראָפן אַ מעשה, אַז אברהם־חיים צוקערמאַן איז געקומען קיין וואַרשע קויפן סחורה ביי זיינעם אַ שטענדיקן ליפֿעראַנט. זיין שטייגער איז געווען צו

פּאָרן אין דער הויפּטשטאָט פון פּוילן דינסטיק נאָכן מאָרק־טאָג וואָס פלעגט פּאָרקומען מאָנטיק — און צוריק פּאָרן אַהיים דאָנערשטיק, דאַן פלעגט ער אַריין צו די וואַרשעווער סוחרים, מיט זיי זיך אָפּרעכענען און דעקן די פּאַקטורעס: טיילווייז מיט מזומן־געלט, דאָס איבעריקע מיט וועקסלען אָדער לאָזן אַן אָפּענעם חוב. אויפגעבנדיק ביי איין סוחר די באַשטעלונג, רופט זיך אַן יענער צו צוקערמאַנען:

— ר׳ אברהם־חיים, איר דאַרפט דאָך האָבן אייער געלט ערשט דאָנערשטיק, טאָ טוט מיר אַ געפעליקייט און באָרגט מיר 500 זלאָטעס אויף צוויי טעג, ווייל איך מוז היינט אויסלייזן אַ וועקסל, ער זאָל ניט גיין צום „פּראָטעסט".

אברהם־חיים צוקערמאַן, זייענדיק אין כאַראַקטער אַ גרויסער בעל־טובה, האָט גלייך אַרויסגענומען די געבעטענע סומע און זי דערלאַנגט דעם וואַרשעווער סוחר. דאָנער־שטיק, קומענדיק צום סוחר אָפּנעמען דעם גמילת חסד, האָט יענער זיך אַנטשולדיקט, אַז ער קען איצט נישט אָפּגעבן דעם חוב, ווייל דער פּדיון איז די דאָזיקע וואָך געווען זייער אַ שוואַכער. נישט האָבנדיק קיין אַנדערער ברירה, האָט ר׳ אברהם־חיים פּאַרביסן די ליפּן פון פּאַרדרוס און איז אַהיים געפּאָרן, נישט האָבנדיק געגוג מזומן צו רעגולירן דעם סחורה־באַטרעף פון אַן אַנדערן ליפּעראַנט.

בעת דעם צווייטן באַזוך, איז צוקערמאַן ווידער אַריין צום דערמאָנטן סוחר נאָכן גמילת־חסד, אָבער יענער האָט אים געענטפערט, אַז ער האָט „זיך אָפּגעשטעלט" און צאָלט נישט זיינע חובות.

— ס׳טייטש, ר׳ ייד, וואָס גייט מיך אָן, צי איר האָט זיך אָפּגעשטעלט אָדער נישט, קודם כל בין איך דאָך אייערס אַ קונה און נישט קיין ליפּעראַנט, און צווייטנס, האָב איך דאָך אייך געגעבן אַ גמילת־חסד און ס׳איז נישט קיין יושר איך זאָל ליידן פון אייערע צאָלונגס־שוועריקייטן.

דערויף האָט זיך דער בעל־חוב אָפּגערופן:

— און גמילת־חסד־געלט איז קיין געלט נישט? — און גיי שריי „חי וקים!".

נישט האָבנדיק קיין אַנדערע עצה, האָט ר׳ אברהם־חיים געמוזט אויף אַ רעגולאַציע פון 50%, פונקט אַזוי, ווי דער באַנקראָטירטער געשעפטס־אייגנטימער האָט דערליידיקט זיינע חובות לגבי די אַנדערע קרעדיטאָרן פאַר געליפערטע סחורות, אָבער געקלערט האָט זיך ר׳ אברהם־חיים: „יבוא יומו".

זינט דעמאָלט האָט דער וואַרשעווער סוחר אויפגעהערט קרעדיטירן זיין ערלעכן קליענט פון דראָהיטשין, מורא האָבנדיק, ער זאָל זיך נישט רעוואַנזשירן פאַר די נישט־דערצאָלטע 50% פון גמילת־חסד. און כך הווה: אַ לאַנגע צייט האָט צוקערמאַן גע־קויפט סחורה ביי אָט דעם סוחר אויסשליסלעך פאַר געלט. ביז אַ געוויסן טאָג האָט ר׳ אברהם־חיים באַשטעלט דעם טרעגער, וועלכער פלעגט צוזאַמען נעמען זיינע סחורות אין די געשעפטן אויף נאַלעווקעס און פּראַנטשישקאַנער און זיי אַוועקפירן אין דער

עקספּעדיציע אויף באָניפראַטן — ער זאָל אין דער אונ דער שעה אַרײַנלויפֿן אינעם געשעפט פון אָט דעם סוחר, מאַכנדיק דעם אַנשטעל, אַז ער מוז שוין האָבן דאָס פּעקל, ווײל דער משא־אויטאָ גייט גלײַך אַוועק פון דער עקספּעדיציע. און אַזוי איז טאַקע געווען: צו דער אָפּגערעדטער צייט איז דער טרעגער אַרײַנגעלאָפֿן אין געשעפט און געבעטן דרינגענדיק די סחורה. צוקערמאַן האָט געהייסן דעם שליח נעמען די סחורה און — איז אַליין שנעל אים נאָכגעגאַנגען, דערנאָך אַהיים געפֿאָרן, נישט באַצאָלנדיק דעם חשבון. דער סוחר האָט נאָכגעשיקט אַן אַ שיעור מאָנונגס־בריוו, „היתכן, ר׳ אברהם־חיים? פֿאַר וואָס רעגולירט איר נישט אײַער חשבון מיט חדשים צוריק, ווי פֿאַסט עס פֿאַר אײַך אַזאַ האַנדלונג?״. אָבער אין קול ואין עונה. אַ געוויסן טאָג, ווען צוקערמאַן איז ווידער געווען אין ווארשע, האָט אים דער סוחר געטראָפֿן אין גאַס און אים נישט אָפּגעלאָזט, ביז ער איז אַריין צו אים אין געשעפט. אויף דער טענה, פֿאַר וואָס דערלייַדיקט ער נישט דעם חוב, האָט צוקערמאַן געענטפערט: „איך האָב זיך אָפּגעשטעלט“... דער סוחר האָט זיך אָפּגערופן מיט אויפרעגונג: „עס איז נישט אמת, ווען איר וואָלט זיך אָפּגעשטעלט, וואָלט מען אין גאַס געווויסט“. דערויף איז געקומען די תשובה: „פֿאַר קיינעם האָב איך זיך טאַקע נישט אָפּגעשטעלט, נאָר פֿאַר אײַך — יאָ“. נאָך לאַנגע טענות, האָט דער סוחר פֿאַרשטאַנען, אַז ער איז נעבעך אַרײַנגעפֿאַלן און געמוזט מסכים זיין אָפּצורעכענען פונעם געלט וואָס אים איז געקומען, דעם סכום פון יענע 50%, וואָס ער האָט אַמאָל רעדוצירט דעם גמילת־חסד. די רעשט געלט האָט ער גלייך באַקומען אויסגעצאָלט — אָבער צוקערמאַנען אַלס קונה האָט ער שוין מער ניט געהאַט.

אַלס ראַטמאַן, פלעגן זיך צו אברהם־חיים צוקערמאַן וועגן אויך ניט־יידן ווענדן פֿאַרשידענע אינטערוועגן אין אָרטיקן מאַגיסטראַט. אַמאָל האָט ער דערליידיקט אַ וויכטיקן ענין אין דאָזיקן אָמט פֿאַרן אָפּטייקער. אַלס דאָנקבאַרקייט, האָט ער אַריינגעשיקט צו צוקערמאַנען 100 זלאָטעס, אָבער ער האָט זיי אים צוריק געגעבן, נישט וועלנדיק נעמען קיין באַלוינונג פֿאַר הילף ביי דער מאַכט. ער איז לאַנגע יאָרן געזעסן אין שטאָטראַט צוו. אָנד., צוזאַמען אויך מיטן ניט־יידישן ראַטמאַן וואָקולינסקי, וועלכער איז אָנגעגאַנגען פֿאַר זיינעם אַ גוטן פֿריינד. בעת דער אָקופּאַציע פון דראָהיטשין דורך די נאַציס ימ״ש, האָט וואקולינסקי אַרויסגעווינען זיין אמתן פֿרצוף. ווען פרוי חנה־באַשע צוקערמאַן ע״ה איז אַרויס פון בונקער כדי זיך איינצושאָפֿן אַ ביסל עסנוואָרג, האָט זי באַגעגנט דעם דערמאָנטן וואקולינסקי, וועלכער האָט ניט בלויז איר אָפּגעזאָגט צו געבן אַ ביסל שפּייז, נאָר נאָך צוגענומען דאָס געלט וואָס זי האָט געהאַט, זאָגנדיק:

— איר האָט שוין גענוג לאַנג געגעסן, איצט קומט צו אייך אַ סוף!...

בעת די ערשטע יאָרן פון דער צווייטער וועלט־מלחמה, ווען פראַנקרייך און ענגלאַנד האָבן באַקומען שטאַרקע קלעפּ אויף די פראָנטן און די היטלעריסטישע חיילות האָבן פֿאַרכאַפּט וואָס אַמאָל מער טעריטאָריעס און זייער אַוויאַציע מיט די פֿאַראַשוטיסטן האָבן

אומעטום געהאַט די אויבערהאַנט, האָט אברהם־חיים צוקערמאַן ניט פאַרלוירן זיין אָפּטימיזם און זיין בטחון אין דעם ענדגילטיקן נצחון אויבער די נאַצישע הארדעס. מיט זיין גלויבן האָט ער אָנגעשטעקט אויך אַנדערע. האָבנדיק אַ זעלטענע באַגאַבטקייט פון אַ שמועסער און אַן איבערצייגונגס־כוח אויפן גרונט פון געבראַכטע ארגומענטן, האָט ער זיינע צוהערערס באַאיינפלוסט צו שטאַרקן זייער גייסט און צו באַמיען זיך מיט אַלע מיטלען ניט צו פאַלן ביי זיך און האָפן אויף בעסערע צייטן.

ליידער, האָט אַן אַנטיסעמיטישער מסור אויסגעזאָגט די דייטשן דאָרט אָרט, ווו עס זענען געווען באַהאַלטן אברהם־חיים און חנה־באַשע צוקערמאַן, צוזאַמען מיט אַ צאָל אַנדערע דראָהאָטשינער יידן, און די דייטשן ימ"ש האָבן אויך זיי ביידע אַרויסגעפירט פון בונקער און זיי אַכזריות!דיק דערשאָסן. זייערע נשמות צוזאַמען אויסגעהויכט און זייער בלוט האָט זיי פאַרייניקט אויך נאָך זייער מאַרטירער־טויט, הי"ד.

חנה־באַשע צוקערמאַן ע"ה איז געווען אַן אמתע אשת־חיל און מען קען אויף איר אויסרעכענען אַלע מעלות וואָס עס אַנטהאַלט דאָס קאַפּיטל ל"א פון משלי, אָבער נאָך מיט דעם צוגאָב, אַז זי האָט געהאַט אַ יידישן חן, ווי אויך אַן אינערלעכע און אויסער־לעכע שיינקייט, זייענדיק דערבי אַ געלויבטע יראת השם. אירע מידות טובות זענען געווען פון אַ טיפיש־יידישער פרוי, זי האָט באַזיצט אַ גרויסע מאָס פון איידלקייט, האָט אַרויסגעוויזן גרויס רעספּעקט פאַר תלמידי חכמים און איז געווען אַדורכגענומען מיט אמונת צדיקים, געווען אַ פּקחית און דערבי אַ גוטהאַרציקע, וואָס איז אימשטאַנד צו געבן נדבות איבער אירע מעגלעכקייטן. זי איז געווען נישט בלויז אַ מוסטער־האַפּטע פרוי, אַן אשה כשרה שעושה רצון בעלה, געטרייע מוטער, וואָס האָט זיך מקריב געווען פאַר אירע קינדער, אַ הייסע טאָכטער, וואָס האָט מיט איר גאַנץ וועזן מקיים געווען כיבוד אב ואם, — נאָר אויך אַ צדקנית, וואָס האָט געפירט אַ פרומע שטוב מיט מוסטערהאַפטער צניעות און באַשיידנקייט, אָבער נישט קאַרגנדיק קיין געלט און מי לצרכי שבת ויום־טוב און אַרויסצוהעלפן דורך „מתן בסתר" קראַנקע און שוואַכע.

אברהם־חיים און חנה־באַשע צוקערמאַן ז"ל האָבן געטיילט דעם גורל פון מיליאָנען אַנדערע יידן. זיי האָבן געלעבט יאָרן לאַנג צווישן די גויאישע שכנים, וועלכע האָבן נישט בלויז זיי נישט געהאָלפן אין אַן עת צרה, נאָר האָבן בפועל ממש געווירקט, אַז זיי זאָלן אומקומען אַזוי טראַגיש, בעת זיי ביידע זענען נאָך געווען סיי פיזיש און סיי גייסטיק, אַזוי פעיק צום לעבן און אַזוי דערהויבן מיט זייער יידישער און מענטשלעכער התנהגות.

הנאהבים והנעימים בחייהם ובמותם לא נפרדו.

תהיינה נשמותיהם צרורות בצרור החיים!

יעקב סעגאַלאָוויטש, פּאַריז

הציוני הראשון עולה לארץ־ישראל

חיים שרולס ז״ל, היה הציוני הראשון שנסע לארץ־ישראל. חיים טורנובסקי, בהיותו צעיר למד בישיבה ושם ספג תורה וציונות גם יחד. כמו יתר בני העיירה למד והתחנך בישיבת אוסטרולנקה. חיים ז״ל היה איש ערני ובעל־תפיסה מהירה. הוא הקים משפחה בת חמישה ילדים לאחר שנשא לו אשה. יום אחד הודיע במפתיע על החלטתו לנסוע לארץ־ישראל. השמועה עשתה לה כנפיים וחיש מהר נודע הדבר בעיירה. היתה זו הפתעה רבתי משום שלפני 41 שנה נחשבה ארץ־ישראל בבחינת חלום. חיים אבי סתר את הדעה

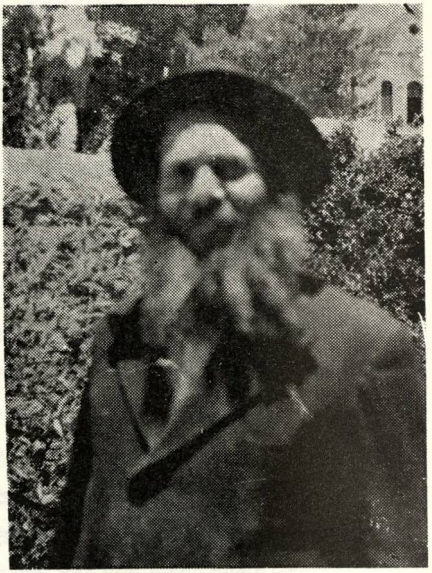

ר׳ חיים טורנובסקי ז״ל

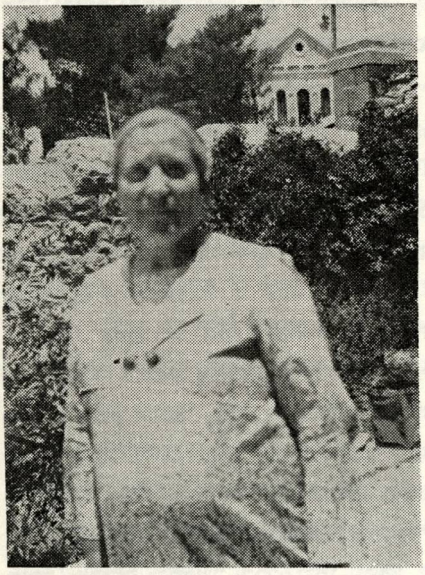

שיינה־לאה טורנובסקי

שהיתה קיימת אז, כי רק עם ביאת המשיח, יש לעלות לארץ־ישראל. חיים ז״ל ראה עצמו כחלוץ וראשון הגואלים של ארץ־ישראל. „איך תקום מדינה ללא עם?״, נוהג היה חיים לטעון בוויכוחיו נגד המתנגדים לדעתו. הוא למד בגולה את מקצוע המסגרות כדי שיוכל להתקיים ולקיים את משפחתו בארץ. אנשים קיצוניים טענו נגדו כי הוא פורץ גדר וכי עליו להימנע מביצוע החלטתו הפזיזה. החלטתו היתה נחושה, והוא טען כי בבוא המשיח הוא ימצא כבר בארץ־ישראל.

חיים ז״ל נהג להתפלל ב„שטיבל״ של החסידים והשתייך לחסידי בראסלב. הוא התפרנס מחנות־מכולת שהיתה לו בעיירה. על פי רוב נהג להתיעץ בחסידים, אך במקרה

דנן, בעומדו לפני הכרעה גורלית, החליט על דעת עצמו, בלי לשאול איש, לחסל החנות כדי שיוכל לחוש את ראשית הינתקותו מן הגלות. לאחר מכן סרב להיכנע ללחץ הכבד שהופעל עליו לשנות את דעתו בקשר לעליה ארצה. חבריו החסידים נוכחו לדעת כי אי אפשר להניאו מהחלטתו, ובאו אליו לברכו ואף חגגו עמו את המאורע החשוב שהיווה ציון־דרך בחיי יהדות עיירתנו. פרידה נרגשת קיימו לו בני העיירה מגדול ועד קטן.

למחרת עזיבתו של אבא, החלו ויכוחים סוערים ביותר בדבר צידקת מעשהו ועלייתו לארץ־ישראל. האנשים החלו לרגן על כי הותיר אחריו את אשתו וחמשת ילדיו בגולה. טענו טענות בלתי משכנעות כאילו לארץ־ישראל עולים אנשים הנוטים למות ואלה הרוצים לחיות מקומם בגולה. בעיירה גבר המתח והציפיה לדעת ולראות כיצד יפול דבר וכיצד יסתדר חיים בארץ־ישראל.

בינתיים אירע אסון ובנו נפטר במגיפה שפקדה את העיר.

לאחר טילטולי דרך ותלאות הגיע חיים לארץ־ישראל. ההסתגלות לתנאים החדשים היתה קשה עליו מאוד. העבודה היתה מפרכת, אקלים הארץ היה קשה מנשוא לגביו והדאגה למשפחתו הטרידו אותו והיקשו על היקלטותו. לאחר שאבא צבר סכום כסף, הוא שלחו אלינו עם בקשה שנעלה בכסף זה ארצה. בהגיע המכתב לעיירה החלה התרגשות רבתי והכל רצו לחזות בתמונה אותה צירף חיים למכתבו, בה הוא נראה עובד בארץ־ישראל.

אבי, חיים ז"ל, חלה בינתיים באסטמה ונאלץ להפסיק את עבודתו במסגרות. בעזרת חבר הצליח להשיג עבודה בבית־החולים „עזרת נשים" ושם עבד שנים רבות. אבי, שרצה להקים משק חקלאי בארץ־ישראל ובכך להגשים את האידיאל שלו, לא הצליח בכך, גם לאחר שאנו עלינו לארץ־ישראל. הוא ניסה לעבור למוצא, שליד ירושלים, ולהקים שם משק, אך אנשי „המזרחי", שהתישבו בקרבת מקום, לא תמכו ברעיונו.

אבא עבד בירושלים ואמא עם הילדים עבדו בכפר. לאבא היו שני ידידים קרובים מאוד, אליהם התקשר בכל נימי נפשו. הוא נהג להתיעץ עמם בקיום המשק ובשאר בעיותיו. מותם החטוף של השניים בא על אבא כרעם ביום בהיר והוא לא יכול היה להתאושש. אבי נתקף יאוש והחליט לעזוב את המקום. עזבנו אחרינו משק מאורגן כהלכה ושמנו פעמינו לעבר ירושלים. בירושלים גרנו בקרית שאול, לאחר שהותרנו את רוב רכושנו במוצא. למחרת פרצו מאורעות 1929, והפרעות התפשטו עד מהרה והגיעו עד למוצא, שם נרצחה משפחת מקלף. למרות כל זאת לא נטל אבי את מקל הנדודים שנית והמשיך לקיים את חייו בארץ־ישראל. אבא אף חסך כסף כדי להעלות את הוריו ארצה ואכן, בשנת 1935, עלו ארצה, וכעבור שלוש שנים נפטר סבי, ישראל טורנובסקי ז"ל. הוא היה בן 96 במותו. סבתי, פרידה לאה, נפטרה בשיבה טובה בשנת ה־106 לחייה. הסבתא זכתה לראות בתקומת מדינת ישראל. לאחר מספר שנים נפטר אף אבי.

מרים לוי טורנובסקי (רשמה: אהובה לינצ'בסקי)

מיין פאָטער ר׳ זאב אַוואָל ז״ל

(וועלוול מאַנעסעס)

מיין פאָטער איז געבוירן אין בריסק. נאָכן ווערן אַ יתום אין זיינע יונגע יאָרן, איז ער אַוועק קיין דראָהיטשין צום קרוב ר׳ לייזער אַוואָל ז״ל. ער האָט חתונה געהאַט מיט מאַנעסעס טאָכטער, זלאַטע.

ביז 10 יאָר נאָך דער חתונה, האָבן מיינע עלטערן נישט געווסט די פרייד פון אַ קינד אין זייער צוזאַמענלעבן. לויט די יידישע הלכה, האָבן זיי זיך געדאַרפט גטן, אָבער זיי האָבן דאָס נישט געקענט באַשליסן. אויפן עלפטן יאָר איז די אויסגעבענקטע פרייד געקומען. ס׳איז געבוירן געוואָרן דאָס ערשטע קינד, וואָס האָט אַריינגעברענגט אַ שטראַל אין זייער לעבן.

מיין פאָטער איז געווען הויכגעוויקסיק, אַ לענגלעך ערנסט פנים, שטענדיק אויסגעזען פאַרטראַכט. ער האָט טאַקע וויניק גערעדט, געווען ערנסט געשטימט. די קונים אין געשעפט האָט ער באַהאַנדלט העפלעך און ערלעך, דערוואָרבן זיך גרויס צוטרוי. אַ באַשטימטע צייט אין טאָג האָט ער געלערנט תורה מיט גרויס התלהבות.

דער איינציקיער טאָג ווען מען האָט אים געזען אַ שטראַלנדיקן פון פרייד און עקסטאַז, איז געווען — שמחת־תורה. ער האָט געזינגען און געטאַנצט אויף די טישן.

די ימים־נוראים האָט ער פאַרברענגט אין התבודדות, פאַרטאָן אין זיך, ווי ער וואָלט געפירט מיט זיך אַ חשבון־הנפש.

אין די עלטערע יאָרן האָט ער אָנגעהויבן זיך פאַרנעמען מיט געזעלשאפטלעכע ענינים. ער איז אויסגעוויילט געוואָרן אַלס פרעזעס פון דער יידישער קהילה. אָרגאַניזירט אַ בקור־חולים וואָס האָט ערטיילט וווייטגייענדיקע הילף קראַנקע און עלנטע. עס האָט אים געקאָסט פיל מי צו שאַפן די געהעריקע פאָנדז. ער איז אויך געווען דער גרינדער פון דער תלמוד־תורה און געזאָרגט פאַר איר אויסהאַלטונג. ער פלעגט אָפט באַזוכן די קינדער בעתן לערנען, געקוואָלן פון נחת, ווען די תלמידים האָבן בעתן פאַרהערן, זיך אויסגעצייכנט אין די לימודים.

אַזוי האָט זיך מיין פאָטער געלעבט צופרידן מיט זיין גורל און דערפאָלג פון זיין געזעלשאַפטלעכער אַרבעט. עס זענען ביי אונדז געבוירן און דערצויגן געוואָרן פינף זין און צוויי טעכטער, פון וועלכע ער האָט געהאַט פיל נחת.

פלוצלינג איז געשען אַ גרויס אומגליק אין זיין לעבן. מיין ברודער אלי איז געשטאָרבן בעתן דינען אין דער פוילישער אַרמיי. דאָס האָט אויף אים זייער שטאַרק געווירקט. ער איז פאַרעלטערט געוואָרן פון צער און פיין. ער האָט זיך אָבער באַמיט, אַז זיינע נאָענטסטע זאָלן נישט באַמערקן און פילן זיין טרויער. ער האָט געלעבט מיטן

גלויבן, אַז אַלץ וואָס געשעט — איז פון גאָט. דאָך איז אים שווער געווען שלום צו מאַכן מיטן געדאַנק, אַז דער זון איז מער נישטאָ.

ער איז נפטר געוואָרן אין יאָר 1933 פון אַן אומגעריכטער קראַנקייט.

מיין מוטער זלאַטע איז נפטר געוואָרן מיט אַ יאָר שפּעטער.

מיינע ברידער העשל, נח און בערל (וועלכער איז געווען אַ רב אין אַ שטעטל ביי באַראַנאָוויטש), מיינע שוועסטערן חנה, חומה און זייערע פאַמיליעס — זענען אומגעקומען דורך די דייטשע מערדער.

איך, דער איינציקער געראַטעוועטער קאַצעטניק פון אוישוויץ, זאָג דעם האַרצריי־סנדיקן קדיש נאָך אַלע מיינע נאָענטסטע און טייערסטע.

יהי זכרם ברוך!

ר׳ פישל ביניש אָרלינסקי ז״ל

ווי וויט מיין זכרון גרייכט, איז ר׳ פישל ביניש אָרלינסקי ז״ל געווען מלמד פון די גרעסערע קינדער. ער האָט ניט מורא געהאַט פאַר קאָנקורענץ, ווי אַנדערע מלמדים, וועלכע האָבן 2 מאָל אין יאָר, פּסח און סוכות, געזוכט וואָס מערער תלמידים און „זיכערע" בעלי־בתים.

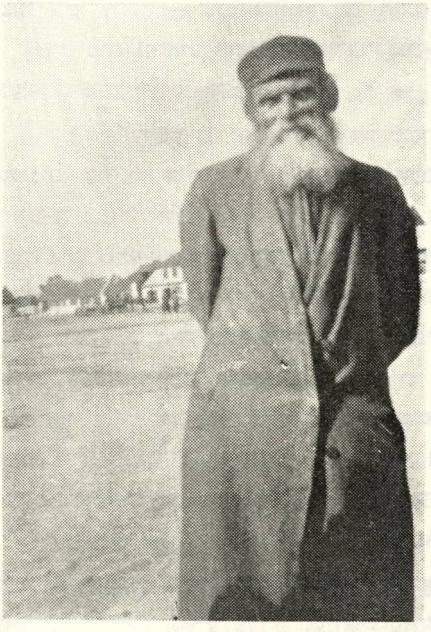

ר׳ פישל ביניש אָרלינסקי

ר׳ פישל ביניש האָט זיינע בעלי־בתים און תלמידים אַליין אויסגעפינען. ביי די עלטערן איז געווען אַ שמחה, אַז זייערע קינדער האָבן געלערנט ביי ר׳ פישל ביניש. אויך איך בין געוואָרן זיינער אַ תלמיד און געווען שטאָלץ, ווען מיין פאָטער האָט מיך אָנגעדינגען צו לערנען ביי אים. ער איז געווען אַ קאָברינער חסיד, אויך מיין פאָטער איז געפאָרן צום קאָברינער רבין. זיי זענען געווען גוטע חברים.

געלערנט האָב איך ביי אים חומש און אָנהייב גמרא. מיך האָט דער רבי ניט געשלאָגן, בעת אַנדערע תלמידים האָט ער ניט געשוינט. איך בין געווען אַ גוטער

תלמיד. אַ גאַנצע וואָך האָט ער מיך ניט געפרעגט, נאָר פרייטיק האָב איך געמוזט גוט קענען.

דער רבי האָט געהאַט דריי טעכטער און איין זון. דער זון האָט אויך געלערנט מיט אונדז. מיך האָט דער רבי אויסגעקליבן אַלס זיין זונס חבר. מיר האָבן צוזאַמען געלערנט פון איין חומש, געווען גוטע חברים.

איך דערמאָן זיך אַ קליינעם קוריאָז. ווי געווײַנלעך, קומט פאָר אַפילו צווישן די בעסטע חברים קריגערייַען און ברוגז, צוליב אַ קליניקייט בין איך בייַ געווען אויף זיין זון. ביי אים איז דער קאָפּ ניט געווען אין אָרדענונג. איך האָב אים געוואָלט פאַר־טשעפען. די פּרשת השבוע איז געווען בשלח, פרייטיק, ווען איך האָב געזאָגט די סדרה און ס איז געקומען צו די מכות, האָב איך אַ געוויסע מכה שטאַרק באַטאָנט. איך האָב דעמאָלט באַקומען פון רבין אַ פייערדיקן פּאַטש. מיר איז ביז היינט געבליבן אין זכרון: קיינעמען ניט טשעפען...

אויסער מלמד, איז ר׳ פישל ביניש געווען בעל־תּפילה אין קליינעם בית־המדרש, ווו עס האָבן געדאָונט די קאָברינער און סלאָנימער חסידים. ער האָט געהאַט אַ חזקה צו דאַוונען כל נדרי, מוסף און נעילה.

אַחוץ מלמדות, האָט זיין טאָכטער אויך געאַרבעט אַלס שניידערין און פון אַלעמען האָט מען קוים געלעבט בדוחק.

אַ דאַנק זיינע פעיקייטן צו אַדמיניסטראַטיוו אַרבעטן, איז ער באַשטימט געווָארן אַלס קאַזיאָנער רב. ער האָט געדאַרפט פאַרשרייבן חתונות, געבורטן, ווער ס׳איז געשטאָרבן. ניט געקוקט אויפן נייעם פּאָסטן, האָט ער ניט אַוועק געווָארפן דאָס מלמדות.

די פאַרצייכענונגען פון געבורט האָט ער ניט גלייך געמאַכט אין הויפט־בוך, נאָר פראָוויזאָריש, כדי ער זאָל קענען מאַכן די באַשטעטיקונג לויטן ווינטש און... באַדערפּ־ניש. אַזוי איז אַמאָל געווען אין די קליינע שטעטלעך.

מען דערציילט, אַז איינער איז געקומען צו זיינעם אַ שכן פרעגן אַן עצה. ביי אים איז געבוירן געווָארן אַ זון, ווי אַזוי זאָל ער אים פאַרשרייבן? זאָל ער פאַרשרייבן אויף אַ פריערדיקער דאַטע, וועט דאָך דער זון מוזן גיין אין מיליטער פאַר דער צייט? זאָל ער אים פאַרשרייבן לויט אַ שפעטערדיקער דאַטע, וועט ער מוזן דערנאָך גיין אין מיליטער. דער שכן האָט אים געעצהט, ער זאָל פאַרשרייבן... די ריכטיקע דאַטע.

שפעטער האָט ר׳ פישל ביניש באַקומען אַ קאָנצעסיע צו פאַרקויפן בראָנפן. דעמאָלט האָט זיין מאַטעריעלע לאַגע זיך פאַרבעסערט און ער האָט אויפגעהערט צו זיין מלמד.

וואָס ס׳איז געווָארן מיט זיין פאַמיליע — איז מיר ניט באַקאַנט, ווייל איך בין ניט געווען אין דראָהיטשינער געטאָ ביזן סוף.

חיים אַוואַל

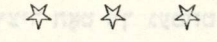

מיין פעטער שלמה דראָגיטשינסקי

מיין פעטער שלמה איז געווען איינער פון די פאַרבנרייכסטע געשטאַלטן אין שטעטל; דער ערשטער, וועלכער האָט געביטן זיין נאָמען פון דראָגיצקי אויף דראָגיטשינסקי, כדי עס זאָל קלינגען ריין רוסיש. נאָכטוענדיק אים, האָבן אַלע אין דער משפחה אָנגענומען דעם נייעם נאָמען.

אַלט זייענדיק 16 יאָר, האָט אים שוין געצויגן אין דער גרויסער וועלט.

ער ווערט מגולגל קיין ביאַליסטאָק, ווו ער געפינט אַרבעט אין יאַנאָווסקיס פאַפּיראָסן־פאַבריק. ער ווערט דאָרט אַריינגעצויגן אין דער רעוואָלוציאָנערער באַוועגונג. נעמט אַן אַקטיוון אָנטייל אין דער רעוואָלוציע פון 1905, אויך אין דער זעלבשוץ פון דער פּאַרטיי.

ווען די צאַרישע מאַכט דערשטיקט די רעוואָלוציע, ווערט פאָר אים ביאַליסטאָק צו הייס. ער קערט זיך אום קיין דראָהיטשין, האָט חתונה און וואַרט אויף בעסערע צייטן.

אין זיין הויז קריגן אַ מקלט אַ סך פון זיינע חברים פון דער באַוועגונג, פאָר וועלכע ביאַליסטאָק איז ניט געווען זיכער. ער טראָגט זיך אָרום שטענדיק מיט אַ רעוואָלווער אין קעשענע, נוצט אים אויך ביי אַ געלעגנהייט, ווען אין אַ מאַרק־טאָג האָבן די פּויערים גוט זיך אָנגעשיכורט און גענומען זיך „פּריילעך מאַכן" אויפן יידישן חשבון. ער גייט אַרויס אויפן מאַרק, שיסט אויס אין דער לופט — און די „העלדן" צעלויפן זיך...

ווען די צייטן ווערן רויקער, קערט ער זיך צוריק קיין ביאַליסטאָק, קריגט ווידער אַ פּאָסטן ביי יאַנאָווסקין אַלס רייזע־אָגענט (קאָמיוואָיאַזשאָר) צו פאַרקויפן זייערע פאַפּיראָסן. פאַרדינט גאָנץ גוט און קומט גאָנץ אָפט צו זיין פאָמיליע קיין דראָהיטשין. גיט שיינע נדבות, איז מיט יעדערן אַ גוטער ברודער, באַליבט ביי אַלעמען.

אין זיין וועלט־אָנשויונג איז ער פריי, כמעט אַן אַפּיקורס. אָבער אים ציט צו יידישקייט, האָט שטאַרק דרך־ארץ פאָר רבנים און בני־תורה. אַ מאָל האָט ער אַפילו אייגענע־לאַדן דעם קאָברינער רבין ז״ל, געשפּילט פאָר אים פּלאַטן פון די גרויסע חזנים: סיראָטע, קוואַרטין און אַנדערע. ביים געזעגענען זיך, גיט ער דעם רבין אַ שיינעם פּדיון.

מיטן אויסברוך פון דער מלחמה אין 1914, ווען די רוסישע אַרמייען הייבן זיך אָן צוריקציען פון פוילן, געפינען מיר שלמהן אין דראָהיטשין. ער האַנדלט אַ ביסל, מישט זיך אין שטאָטישע ענינים, ווערט גוטער־ברודער מיט אַ סך אָפיצירן, ווען עס געפעלט זיין גוטער רוסיש. זיין חברן זיך מיט די אָפיצירן דערגייט אַזוי ווייט, אַז ווען אין די לעצטע עטאַפּן פון רוסישן צוריקטריט, האָבן קאָזאַקן גענומען אַרײַנרייסן זיך אין די געשעפטן און ראַבירן, האָט שלמה געבראַכט אַן אָפיציר, וועלכער האָט געהייסן אויפהערן ראַבירן. ווען זיי האָבן ניט געפאָלגט זיין באַפעל, איז דער אָפיציר געווארן אין כעס, אַרויסגעצויגן זיין רעוואָלווער און געשאָסן. ער האָט פאַרוווּנדעט אַ קאָזאַק און געטויט זיין פערד. פאַרשטייט זיך, אַז דער אָפיציר האָט זיך געמוזט גלייך אָפּטראָגן, ווען ניט, וואָלטן

אים די קאָזאַקן צעריסן אויף שטיקער. אויך דער פעטער שלמה האָט אָפּגעצויגן, צוזאַמען מיט אַ סך יידן, קיין סעמיאַטיטש.

מיטן אָנקומען פון די דייטשן, הייבט זיך אָן אַ נייע תקופה פאַרן פעטער שלמה. מיט זיין פעיקייט זיך צוצופאַסן צו יעדער סיטואַציע און מיט זיין געוואַגטקייט אָנצוקומען אין די הויכע פענצטער, ווערט ער נאָמינירט דורך דער מאַכט אַלס הויפּט פון דער מיליץ. ער לעבט זיך איין אין זיין ראָל, ווי אַ גוטער אַרטיסט, פילט זיין וויכטיקייט און איז שטרענג צו די וועלכע דאַרפן צו אים אָנקומען. דאָקעגן טוט ער פיל טובות די מענטשן, פאַר וועלכע ער האָט סימפּאַטיע, מאַכט געלט און זעט אויס צו זיין צופרידן פון זיין אַמט.

זייענדיק אָבער אַ רעאַליסט, שאַצט ער אָפּ די סיטואַציע און זעט, אַז אויספירנדיק זיינע פליכטן אַלס שעף פון דער מיליץ, שאַפט ער זיך אין אַ סך שונאים צווישן דער באַפעלקערונג, איבערהויפּט די קריסטלעכע. ער באַשליסט צו רעזיגנירן פון זיין אַמט, כל זמן ס׳איז ניט שפּעט, ווייל ער פילט, אַז די דייטשן וועלן ניט בלייבן אין פּוילן.

אין אַ צייט אַרום וועלכע ער באַשטימט פון דער מאַכט אַלס „אָגענט" אָפּצונעמען ביי די פּויערים פרוכטן, גרינוואַרג און תבואות, וועלכע די מאַכט צווינגט זיי צו פאַרקויפן פאַר אַ נאָרמאַלן פּרייז. ער טוט די מלאכה ניט שלעכט — אָבער קויפט זיך אין שונאים.

אין 1918, ווען די דייטשן פאַרלאָזן די אָקופּירטע געביטן, פילט זיך שלמה ניט זיכער צו בלייבן אין דראָהיטשין. שטילערהייט פאַרלאָזט ער דאָס שטעטל, קומט אָן קיין ביאַליסטאָק, ווו ער האָט געהאַט אַ סך פריינד און באַקאַנטע. יאַנאָווסקי קומט אים ווידער צו הילף, נעמט אים אָן אַלס איינקויפער פון טאַבאַק פאַר זיין פאַבריק. עס קומט אים אויס צו זיין עטלעכע מאָל אין רומעניע, קויפט דאָרט איין טאַבאַק און הייבט אָן ווידער קומען צו זיך. אַזוי דויערט עס עטלעכע יאָר, ביז יאַנאָווסקיס געשעפטן הייבן אָן צו גיין באַרג אַראָפּ, שלמה פאַרלירט זיין פאָרטן.

ער וואַרפט זיך איבער אויף אָן אַנדער געביט. צוזאַמען מיט יאַנאָווסקיס בוכהאַלטער, עפנט ער אַ פאַבריק פון סוועטערס אין וואַרשע. אין דער זעלבער צייט איז ער אויך אָנגעשטעלט אין זיין שוואָגערס דיאַמאַנטן־געשעפט, ווו ער נעמט אויף סוחרים פון דער בראַנזשע, דער עיקר — אויסלענדער.

עס גייט אים זייער גוט, ער ווערט אַ תושב אין וואַרשע און ברענגט אַהין זיין פאַמיליע.

אין די שפּעטערע יאָרן, ווען עס קומט אָן דער וועלט־קריזיס, ווערט זיין עקאָנאָמישע לאָגע אַלץ ערגער און ערגער, ביז ער באַשליסט וויידער זיך אומקערן קיין דראָהיטשין. דאָס מאָל קומט ער צוריק אין שטעטל אויף שטענדיק, עפנט דאָ אַ שניט־קראָם.

ער באַזעצט זיך אין דראָהיטשין מיט זיין פרוי אסתר (לאה רחלס) און מיט זיינע צוויי טעכטער שרה און פערל. אָבער ער איז שוין ניט דער זעלבער שלמה. ער פירט אַ קליין־שטעטלדיק לעבן ווי אַלע דראָהיטשינער קרעמער. זיין שטורמיש לעבן איז אַ זאַך פון דער פאַרגאַנגענהייט.

אין 1939, ווען די רוסן קומען אַריין קיין דראָהיטשין, קאָנפיסקירן זיי זיין גאַנץ פאַרמעגן און פאַרשיקן אים. מער האָט מען פון זיי ניט געהערט. ווייזט אויס, אַז ער און זיין משפחה האָבן געטיילט דעם ביטערן גורל פון אַלע יידן.

יהי זכרו ברוך.

דוד דראָגין, ניו־יאָרק

איסר ביסטרין ע״ה

עס בלייבט אַ פאַקט, אַז דאָס שטעטל האָט געלייגט דעם שטעמפל אויף דעם יידישן לעבנס־שטייגער, סיי פיזיש און סיי גייסטיק. די אָנפירנדיקע האָנט איז כמעט שטענדיק געווען דער רב, אָדער זיינע קינדער.

די זעלבע ראָל האָט אויך געשפילט אונדזער שטעטעלע דראָהיטשין. אָן דעם רב, ר׳ אברהם אבא, איז קיין זאַך ניט געטאָן געווארן. דער שטעטלדיקער עולם האָט זיך געערעכנט מיט אים, ער איז געווען דער טאָן־געבער אין שטעטל.

אויסער די רבנישע פונקציעס, וואָס דער רב האָט אויסגעפירט אין שטעטל, פלעגט מען צו אים קומען אויך פרעגן עצות, אויסגיסן דאָס ביטערע האַרץ. די רביצין איז געווען אַן אמתע אשת־חיל, זייער באַליבט אין גאַנצן שטעטל. זי איז געווען פון דעם טיפ פרויען, וואָס באַשיינען דעם מאַן און די גאַנצע פאַמיליע. שטיל און באַשיידן, געלעבט נאָר פאַר איר מאַן און אירע זעקס קינדער — אַן אמתע יידישע מאַמע.

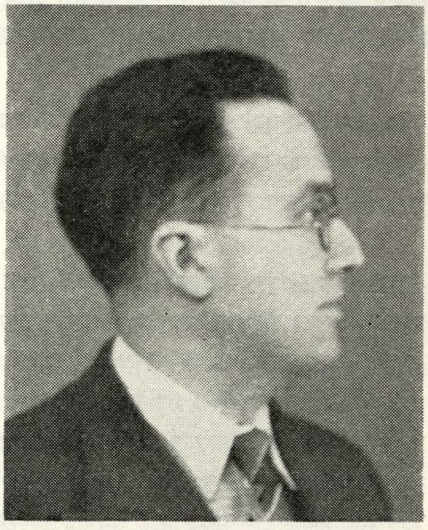

איסר ביסטרין ז״ל

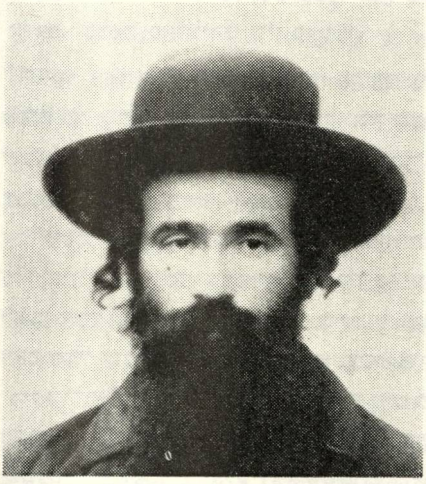

אברהם אבא ביסטרין ז״ל

אָט אין דער דאָזיקער שטוב איז איסר געבוירן געוואָרן — י״ג כסלו תרס״ג (12טן דעצעמבער 1902). איסרס געבורט האָט ניט געמאַכט קיין גרויסן רושם אין רבס הויז. צוגעקומען נאָך אַ מויל צום עסן... ס׳האָט אָבער ניט געגומען קיין לאַנגע צייט און מ׳האָט איינגעזען, אַז איסר איז ניט סתם אַ יינגל ווי אַנדערע, נאָר — אַן אויסנאַם. זיין זכרון איז געווען אויסערגעווייניעלעך. וואָס ער האָט געלערנט אָדער געלייענט, איז געווען כמונח בקופסה, ניט פאַרגעסן קיין וואָרט. צו דעם אַ לעבעדיקער יינגל, ליב געהאַט אַ שטיף צו טאָן, אָפטמאָל אָפּטאָן טאַקע אַ ״שטוקע״ אויך. איסר איז געוואָרן אַ שם־דבר אין שטעטל. יעדער מלמד האָט אים געוואָלט האָבן פאַר אַ תלמיד. נאָך אַלס גאָר יונגער, איז איסר אָנגעקומען צו סראָליע לאהס (ישראל טורנאָווסקי) דעם גמרא־מלמד.

סראָליע פרידע לאהס איז געווען אַ גרויסער למדן, אַ חסיד. ער פלעגט האָבן ביי זיך עטלעכע גוטע יינגלעך, מיט וועלכע ר׳האָט געלערנט גמרא מיט תוספות. אָבער פון מלמדות אַליין האָט ער ניט געקענט לעבן, דאָס איז געווען ביי אים אַ נעבן־זאַך. דער עיקר פרנסה איז געווען דער פרויס קראָם. ער פלעגט איר צוהעלפן אין אַ מאַרק־טאָג, אָדער יאַריד. דעמאָלט זענען זיינע תלמידים געווען פרייע פייגל, אַרומגיין פּוסט־און־פאַסט, ניט לערנען.

דער סאָרט לערנען איז ניט געפעלן געוואָרן די עלטערן פון סראָליע דעם מלמדס תלמידים און זיי האָבן באַשלאָסן, אַז דער רב זאָל לערנען מיט די עלטערע יינגלעך. אָבער דאָ האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז דער רב קען טאַקע אַ סך לערנען, אָבער אַלס מלמד טויג ער ניט, בפרט נאָך, אַז די יינגלעך דאַרפן נאָך האָבן השגחה פון אַ ריכטיקן מלמד.

דער רב מיט אייניקע בעלי־בתים האָבן אָנגעהויבן טראַכטן וועגן הכלית: וואָס זאָל מען טאָן מיט די יינגלעך, צו וועמען גיט מען זיי לערנען, ווייל אין דראָהיטשין איז פאַר זיי קיין מלמד שוין ניט געווען.

בקיצור, ס׳איז באַשלאָסן געוואָרן מ׳זאָל שיקן די עטלעכע תלמידים לערנען אין ברייסק. וואָס עפעס אין ברייסק? דאָרט איז געווען אַ ״קיבוץ״ פון עטלעכע הונדערט גוטע בחורים, אונטער דער אָנפירונג פון גאון ר׳ שמעון שקאָפּ זצ״ל. ער פלעגט זאָגן אַ שיעור צוויי מאָל אין וואָך. אויך דאָרטיקע לערנער פלעגן קומען צו זיין שיעור.

אין דעם ברייסקער ״קיבוץ״ איז געווען איינגעפירט, אַז אויב אַ בחורל איז נאָך ניט געווען אַזוי ראוי צו הערן ר׳ שמעונס שיעור, פלעגט אַן עלטערער בחור אים צוגרייטן, אַז ער זאָל תופס זיין דעם שיעור. אין 1913 איז איסר דעם רבס אָנגעקומען אין ברייסקער ״קיבוץ״. ער איז געווען פון די יונגע, מיט וועלכע די עלטערע בחורים פלעגן לערנען. גאָר אין גיכן איז איסר באַוווסט געוואָרן אַלס אַ זייער פעיקער און פאַרשטאַנען דיקער יינגל, וועלכער האָט גוט תופס געווען אַ בלאַט גמרא. און ניט נאָר פאַרשטאַנען, נאָר אויך געדענקט אים אויף אויסנווייניק, וואָרט פאַר וואָרט. ער איז געוואָרן דער ליבלינג פון די בחורים.

אָבער צום גרויסן באַדויערן, האָט איסר לאַנג ניט געלערנט אין בריינסק, אין גאַנצן אַ יאָר צייט, ווייל אין תשעה באב תרע״ד (1914), איז אויסגעבראָכן די ערשטע וועלט־מלחמה. ביי אַזאַ לאַגע, האָט מען אַ יינגל פון 12 יאָר געבראַכט אַהיים.

איסר קומט צוריק קיין דראָהיטשין. ביי וועמען צו לערנען איז ניטאָ. באַשליסט איסר צו לערנען פאַר זיך, אין בית־המדרש. בגניבה קוקט ער אויך אַריין אין אַ העברעיש ביכל, אַדער גאָר אין אַ פּוילישׁ. ספּעציעל אינטערעסירט אים מאַטעמאַטיק. וועג ער קוקט אַריין אין אַזאַ ביכל, לעבט ער אויף, ער איז זיך מחייה מיט אָט דער „טרוקענער״ וויסנשאַפט. איסר קאָן זיך גאָרניט אָנזעטיקן מיט דער מאַטעמאַטיק.

ס׳איז שוין געווען נאָך דער מלחמה. פּוילן איז געווארן זעלבשטענדיק. דער עולם האָט זיך גענומען לערנען פּוילישׁ. אָט טרעפט זיך אַזאַ מעשה:

ס׳איז געקומען אין שטעטל אַ יונג מיידל, מאַריאַ אייגער, פון די וואַרשעווער גבירים. זי האָט מוותר געווען פון איר פאַטערס לוקסוס־לעבן, אָפּגעמאַכט ביי זיך צו גיין צום פּאָלק, פּאַרשפּרייטן קולטור און וויסן. זי האָט געעפּנט אין דראָהיטשין אַוונט־קורסן. איסר איז געווען איינער פון אירע תלמידים. זי האָט באַלד דערקענט אין אים אַן אויסער־געווייניעכן תלמיד, אים צוגערעדט ער זאָל פאָרן קיין וואַרשע לערנען אין פּאָזנאַנסקיס לערער־סעמינאַר.

איסר איז אַנטלאָפן קיין וואַרשע. דאָס איז געווען אין יאָר 1920, וועג דער יידישער געלערנטער ד״ר ש. א. פּאָזנאַנסקי האָט נאָך געלעבט און אָנגעפירט מיטן סעמינאַר, אַ רעגירונגס־אַנשטאַלט, וווּ מ׳האָט צוגעגרייט יידישע רעליגיעזע לערערס פאַר די פּוילישע שולן. דער דאָזיקער סעמינאַר האָט געהאַט אַ צוציונגס־קראַפט אַ דאַנק דער התלהבות־דיקער אַטמאָספּער, וואָס ד״ר פּאָזנאַנסקי האָט דאָרט געשאַפן. דער עלטערער דור אָבער, ספּעציעל די חסידים, האָבן גאָר אַנדערש געדענקט וועגן סעמינאַר. דאָס האָט געבראַכט דערצו, אַז איסר האָט געמוזט בגניבה אַוועק פאָרן קיין וואַרשע. דאָ האָט איסר מקיים געווען דער מאמר: „פּת במלח תאכל, ומים במשורה תשתה, ועל הארץ תישן, וחיי צער תחיה, ובתורה אתה עמל״ (פּרקי אבות ו׳, ד׳). אין וואַרשע איז איסר געשלאָפן אויף דער ערד מיט נאָר צען בחורים און קוים, קוים זיך דערנערט פון אַ פּאָר לעקציעס וואָס ער האָט געהאַט.

איסר האָט זיך לאַנג ניט אויפגעהאַלטן אין וואַרשע, ווייל דער סעמינאַר האָט ניט באַפרידיקט זיין דורשט נאָך העכערער מאַטעמאַטיק. יש אומרים, אַז איסר איז צוריק געקומען קיין דראָהיטשין, ווייל ס׳איז געווען אַ דרוק פון די אָרטיקע בעלי־בתים...

אין שטעטל ווערט איסר אַ העברעיש־לערער. אָבער ער באַפרידיקט זיך ניט מיט דעם. ווערט טעטיק אין „השומר הצעיר״, וועלכער האָט געגרינדעט קורסן. אַ צייט איז איסר דער לעקטאָר פאַר יידישער געשיכטע, תנ״ך און סאָציאַליזם. ער האָט זיך אויסגע־צייכנט אין געשיכטע. איסר ווערט דער גייסטיקער אָנפירער פון דער יוגנט. ער איז

ניט נאָר אַ נאה דורש, נאָר אויך א נאה מקיים. ער טוט וואָס ער זאָגט, ער גרייט זיך צו פֿאָרן קיין ארץ־ישראל. ער איז אַוועק אַרבעטן ביי אַ פֿויער אין צייט פון שניט, ווינטער געאַרבעט ביי זיין שוואָגער אין טאַרטאַק, אפשר וועט אויך דאָס צונוץ קומען אין ארץ־ישראל.

מיט אַמאָל קומט אַן איבערברוך אין איסרס לעבן, וועלכער האָט אים אַוועקגעפירט אויף אַ גאָר אַנדערן וועג, אפשר אויף דעם וועג, וואָס ער האָט זיך אָנגעצייכנט ווען ר׳איז נאָך געווען יונג, נעמלעך — צו זיין אַ וויסנשאַפטס־מאַן, אַ מאַטעמאַטיקער. קעגן פאָטערס ווילן פֿאָרט ער שטודירן קיין פראַנקרייך. דאָרט האָט ער זיך באַקענט מיט אַ יידישן סטודענט, וועלכער האָט אים צוגערעדט צו פֿאָרן קיין קאַן זיך לערנען אין דאָרטיקן אוניווערסיטעט. און כך הווה. אין יאָר 1924 איז איסר אָנגעקומען קיין קאַן, געקראָגן אַ סטיפּענדיע פון דער אוניווערסיטעט. אויסער דער סטיפּענדיע האָט איסר געגעבן פּריוואָטע לעקציעס. זיין פאָטער פלעגט אים צושיקן אַ מאָל אַ פּאָר זלאָטעס פאַר דער צייט, וואָס איסר וועט אַריינקוקן אין אַ גמרא...

אין 1929 האָט איסר געענדיקט זיין שטודיע אַלס אינזשיניער פאַר עלעקטריק־מעכאַניק, מיט גרויסע אויסצייכענונגען. ער האָט באַלד געקריגן אַ שטעלע אין אַ פאַריזער פאַבריק. ס׳האָט לאַנג ניט געדויערט, איז איסר געוואָרן דער דירעקטאָר פון דער אָפּטיילונג פון פאָרשונג און צייכענונג פון מאַשינען אין דער פאַבריק, געמאַכט אייגענע מעכאַנישע דערפינדונגען.

איסר האָט אָנגעהויבן אָפּכאָפּן דעם אָטעם און הנאה האָבן פון לעבן. דאָן האָט ער זיך באַקענט מיט זיין צוקונפטיקער לעבנס־באַגלייטערין, שרה וואָלסקי פון בריסק־דליטע. אין 1930 האָבן זיי חתונה געהאַט. שטילערהייט און באַשיידן האָבן זיי געזומען בויען זייער היים. ס׳זענען געבוירן געוואָרן צוויי קינדער, אַ טאָכטער, דעניס, און אַ זון, קלויד. אַזוי איז זיך געפלאָסן דאָס לעבן פון איסרן און זיין משפּחה.

אין סעפּטעמבער 1939 ברעכט אויס די צווייטע וועלט־מלחמה. איסר ווערט מאָביליזירט, אָבער צוליב זיין וויכטיקן אַמט אין פאַבריק, וועלכע אַרבעט פאַר דער רעגירונג, ווערט ער באָפרייט פון מיליטער. ווען די דייטשן האָבן פאַרנומען פראַנקרייך און אָנגעהויבן די יידן פאַרשיקן אין קאָנצענטראַציע־לאַגערן, האָט אָנגעהויבן עגבערן אין איסרס מוח: וואָס טוט מען מיט די קינדער? וווּ באַהאַלט מען זיי, אַז כאָטש זיי זאָלן אַרויס לעבעדיקע פון דעם היטלעריזשן גיהנום?

אַז מ׳זוכט — געפינט מען. די קינדער האָט מען אַריינגעגעבן אין אַ מאָנאַסטיר, און די מוטער מיט זיי. אָבער איסרס גורל איז ניט געווען אַזוי גלאַט. די נאַציס האָבן אים געכאַפט און אַוועקגעשיקט אין אַ קאָנצענטראַציע־לאַגער, וווּ ער האָט זיך אָפּגעפלאָגט אַ יאָר צייט. ענדלעך איז אים געלונגען צו אַנטלויפן. אָבער וווּ לויפן?

ער איז אַוועק אין די וועלדער און צום סוף זיך אויסבאַהאַלטן ביי אַ פויער. כאָטש

איסר איז געווען אין באַהעלטעניש — פון דעסטוועגן האָט ער געאַרבעט אין אונטער־גרונט. מיטגלידער פון דער אונטערגרונט פלעגן קומען צו אים האַלטן עצות, ער האָט געהאָלפן מאַכן פאַרשידענע דאָקומענטן און פאַספּאָרטן. אָבער לאַנג זיין ביים פּויער, האָט איסר ניט געקענט. די דייטשן האָבן געזוכט יידן, און די וועלכע האָבן זיי באַהאַלטן, האָבן איינגעשטעלט זייער לעבן. אויך איסרס קריסטלעכע פריינד, וועלכע האָבן באַ־האַלטן, זענען געווען איינגעשטעלט מיטן לעבן. ס׳האָט געהאַלטן דערביי, אַז איסר זאָל פאַרלאָזן די פאַרם און מ׳זאָל אים אַריינברענגען אין אַ משוגעים־הויז, אַלס משוגענער. האָט גאָט געהאָלפן און די מלחמה האָט זיך געענדיקט. איסר האָט זיך צוריק געקערט קיין פּאַריז, אויך זיין פרוי און קינדער זענען געקומען פון זייערע באַהעלטענישן. מ׳האָט פרייער אָפּגעאָטעמט. אָבער וואָס טוט מען מכוח פרנסה?

אַזוי ווי איסר איז געווען זייער געשיקט, זיין גייסט איז ניט געווען צעבראָכן, ר׳האָט געהאַט אונטערנעמונגס־קראַפט — האָט ער אָנגעהויבן צוזאַמענשטעלן פון שטיקלעך אייזן און האָלץ הידראָולישע לאַסט־וועגענער. דאָס געשעפט איז געגאַנגען גאַנץ גוט. אין 1948 האָט איסר שוין געהאַט אַ שותף. אמת, מיט פרנסה איז איסר געווען פאַרזאָרגט, אָבער „לא על הלחם לבדו יחיה אדם״. איסרס קרובים און פריינד, וועלכע האָבן פאַר דער מלחמה געלעבט אין פראַנקרייך, האָבן עמיגרירט קיין אַמעריקע. זיינע קרובים אין פוילן זענען אומגעקומען דורך נאַצישע רוצחים.

וואָס וועט זיין מיט די קינדער? פראַנקרייך איז אויסגעליידיקט פון יידן. וווהין וועלן זיי גיין? איז געבליבן, אַז איסר מיט זיין משפּחה זאָל אויך עמיגרירן קיין אַמעריקע, וווּ ס׳איז דאָ אַ יידיש לעבן. אין 1949 איז איסר מיט זיין פאַמיליע אָנגעקומען קיין ניו־יאָרק. ער האָט גלייך באַקומען אַ שטעלע אין אַ פאַבריק פון הידראָולישע מאַשינען. אין אַ קורצער צייט האָט איסר דערוואָרבן די ענגלישע שפּראַך, מצליח געווען אין דער דאָזיקער פאַבריק. דערפונדן אַ נייעם סאָרט פאַראַשוט, וועלכער איז אָנגענומען געוואָרן פון דער אַמעריקאַנער אַרמיי. מיט דעם דאָזיקן פאַראַשוט האָט מען זיך באַנוצט אין דער קאָרעאַ־מלחמה.

אין דער פרייער צייט, פלעגט איסר אַמאָל זיך אַריינכאַפן אין ביבליאָטעק, אַריינ־קוקן אין אַ יידישן, אָדער העברעישן בוך, ווייל ביכער איז געווען זיין טעגלעכע שפּייז. זיין דורשט צו שטודירן האָט ער איינגעפלאַנצט אין זיינע קינדער. די טאָכטער איז געוואָרן ד״ר פון סאָציאָלאָגיע און פאַרפאַסערין פון אַ וויסנשאַפטלעך בוך. דער זון — ד״ר מעדיצין.

עס האָט אויסגעזען, אַז איסר איז שוין געקומען צו אַ ברעג. אָבער ניט אויף לאַנגע יאָרן האָט איסר הנאה געהאַט פון זיין לעבן. דער טויט וואָס האָט אויף אים געלויערט, האָט

אים געכאַפט און שבת, ט״ז תמוז תשי״ד (17טן יולי, 1954), איז איסר אַוועק פון זיין פרוי שרה, טאָכטער און איידעם ד״ר קאַנדעל, צוויי אייניקלעך און זון.

יהי זכרו ברוך!

ע. בן־עזרא

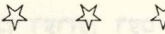

ר׳ אברהם־יצחק דער קדוש

ר׳ אברהם איז געווען אַן ערלעכער און באַשיידענער טיפּ פון יענער תקופה. איבער־געגעבן זיין אַרבעט, פול מיט אַחריות, האָט ער געפירט סחורות און פּאַסאַזשירן פון דראָהיטשין קיין סעמיאַטיטש.

פון פריען באַגינען ביז שפּעטער נאַכט, אין היצן, רעגנס, פרעסט, שנייען און שטורעם־ווינטן, האָט ער זיין פערד געטראָגן די לאַסט פון פּרנסה פאַר דער משפּחה. באַפרידיקט פון זיין אַרט לעבן, האָט ער געזאָרגט פאַר זיין פערד — דעם הויפּט־געהילף אין זיין קיום.

ערב שבת, נאָכן באַזאָרגן דאָס פערד, האָט ער אויסגעשמירט זיינע שטיוול מיט פעטס, וואָס האָט זיי געגעבן דעם געהעריקן גלאַנץ און אויסזען. שפּעטער געזומען די ריינע צוגעגרייטע וועש און אַוועק אין מקווה. דאָס איז ביי אים געווען אַ ריניקונג לכבוד שבת, פונעם גאַנצן וואָכעדיקן שמוץ.

קומענדיק אַהיים פון דער מקווה, אַ פּאַרויטלטער און פרישער, איבערגעטאָן די שבתדיקע בגדים, איז ער מיטן גרויסן סידור אין האַנט אַוועק אין בית־המדרש. מיט אַ שטראַלנדיק פּנים פון שמחה, האָט ער מקבל־שבת געווען.

אַהיים קומענדיק פון בית־המדרש, געזעצט זיך צום שבתדיקן ליכטיקן טיש, וואָס איז געווען באַשיידן געדעקט, לויט זיינע מעגלעכקייטן. דער קלאַנג פון שלום־עליכם און קידוש האָט אָנגעפילט די שטוב.

געמיטלעך געענדיקט די שבת־סעודה, איז ער אַריין אין שטאַל צום פערד, די נאַכט־פּאַשע אים דערלאַנגען.

איבערגעשלאָפן די נאַכט, איז ער גאַנץ פרי אַוועק אין בית־המדרש.

נאָכן דאַוונען געגעסן די צווייטע שבת־סעודה, געזומען דאָס פערד אין די זייטיקע ראָוועס, צו די הויכע, גרינע גראָזן.

שפּעטער געכאַפט אַ שבתדיקן דרימל, ווידער אַוועק אין שול זאָגן אַ קאַפּיטל תהילים אַדער הערן אַ דרשה פון אַ מגיד, מיט וועלכן ער האָט זיך געקוויקט.

אין אַ געוויסן טאָג אין יאָר 1911, איז אברהם־יצחק אין די אָוונט־שעהן אַרויסגעפאָרן

פון סעמיאַטיטש. זייענדיק אַ פּאָר מייל פון שטאָט, איז ער באַפאַלן געוואָרן דורך רוי־בער. אויף זיין רוף נאָך הילף, איז געקומען אַ פּויער פון דאָרף. אברהם־יצחק האָט געשטעלט אַ ווידערשטאַנד — און צום סוף דערמאָרדעט געוואָרן צוזאַמען מיטן קריסט.

דאָס פּערד, געשפּאַנט אין וואָגן, האָט זיך דערשראָקן און אַנטלאָפן אויפן באַקאַנטן וועג, צום הויז פון זיין בעל־הבית.

פאַרבייגייענדיקע מענטשן האָבן דערזען דעם פאַרבלאָטיקטן וואָגן און פאַרשטאַנען, אַז ס׳איז געשען אַן אומגליק. אַ גרויסע צאָל מענטשן האָט זיך געלאָזט זוכן אויף די וועגן. צומאָרגנס האָט מען געפונען אברהם־יצחקס דערמאָרדעטן קערפּער און נעבן אים דעם טויטן קריסט, וועלכער האָט אים געוואָלט פאַרטיידיקן.

די מערדער זענען געכאַפּט געוואָרן און פאַראורטיילט אויף 15 יאָר תפיסה.

אברהם־יצחק איז געבראַכט געוואָרן צו קבורה אין סעמיאַטיטש. דער רוב יידישע באַפעלקערונג האָט זיך באַטייליקט אין דער לוויה.

אַזוי האָט טראַגיש פאַרענדיק זיין רויק, באַשיידן לעבן אַ ייד, אין קאַמף פאַר זיין פרנסה. נאָכן דאָזיקן שוידערלעכן פאַל, האָט מען אים גערופן אברהם־יצחק דער קדוש.

חנא וואָלקער

סגן אלוף אהוד אלעד (אידלמן) ז״ל

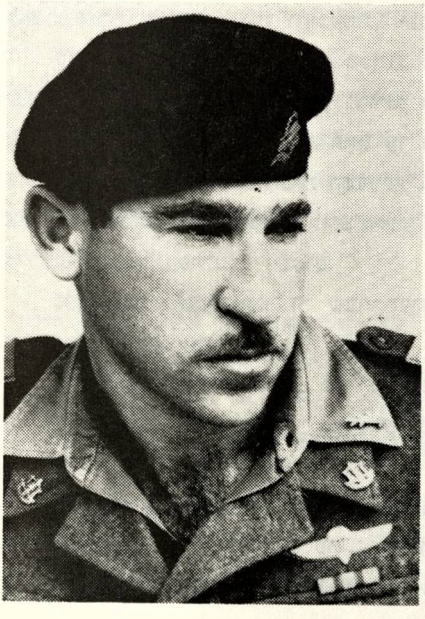

נולד בשנת 1936 בכפר־סבא, להורים חנה מבית וצ׳יארז׳ מדרוהיצ׳ין וברוך אידלמן.

גמר בית־ספר תיכון, בהיותו אהוב ע״י התלמידים והמחנכים. היה פעיל בתנועת הנוער־העובד וזכה בחיבה והוקרה מחבריו, שראו בו מנהיג מוכשר וטוב לב.

בשנת 1954 התגייס לצבא, הצטיין וקיבל השתלמות צבאית בארצות חוץ.

השתתף במצע „קדש״ ובמלחמת ששת הימים כמפקד גדוד טנקים („פטונים״). בגבורה ותהילה נפל בהבקעת החזית בדרום.

קיבל ציון לשבח, אחרי מותו, בעד מסירת נפשו.

נזכר את שמו לנצח בין גבורי ישראל המנצחים. ארגון יוצאי דרוהיצ׳ין

יזכר
לחללי דרוהיצין

ג.

דרך היסורים והשואה

דער וועג פון פיין און אומקום

יזכור

דרוהיצ׳ין היהודית, העיירה הבלתי נשכחת שהוד קדומים אופף אותה — איננה עוד.

זוכרים אנו את רחובותיך הצרים, שבאבני הכביש שלהם נפצעו רגלי ילדותנו היחפות.

זוכרים אנו את הבתים הנמוכים שהצטופפו, התרפקו והתחברו אחד עם משנהו, כאילו מבטאים את אהבת ישראל שבתוכם. ובצר לנו מסגרת בתים צפופה זו, היינו יורדים אל שפת הנהר בוג בהרים שכנינו אותם „הרי שוויץ" ואל היער הקרוב — „קוזרובקה", כדי למצוא מרחבים למרצנו הבלתי נדלה.

חלומות נעורים שחיפשנו דרך להגשמתם.

זוכרים אנו את יהודי העיירה העטורים בזקנים ובפיאות המתנפנפות ברוח, שנשאו בגאון את עובדת יהדותם.

יהודי דרוהיצ׳ין, החסידים והמתנגדים, הדבקים באלהי ישראל, לא נשכח אותם.

את בית המדרש ואת ה„שטיבל", בהם קראתם שלוש פעמים ביום „ותחזינה עינינו בשובך לציון ברחמים" — לא נשכח. את הוד חגיכם, מועדיכם, סיסמאותיכם ומנהגיכם — לא נמיש מזכרנו.

יהודי דרוהיצ׳ין, לא נשכח את בניכם דוחקי הקץ שפעלו במרץ רב לגאולת העם והארץ.

לא נשכח את יסוריכם, עינוייכם האיומים ואת מותכם האכזרי. את אחינו, אחיותינו, קרובינו וידידינו שנספו באכזריות. נזכור כי במותם ציוו לנו את החיים.

נזכור כי הם נפלו בדרך ואנו המשכנו את דרכם אל המולדת המיוחלת.

יהי זכרם ברוך!

משה צור

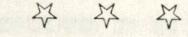

ליבע בראָנשטיין / ניו־יאָרק

איך וועל ניט פאַרגעסן...

דאָס לעבן איז פאַרגענגלעך — אָבער זומער אוןווינטער, טאָג און נאַכט, זענען אייביק. אייביק איז אויך אונדזער חורבן. מען קען ניט זאָגן, אַז מ׳האָט שוין דאָס געהערט, מ׳האָט שוין וועגן דעם געשריבן, מ׳האָט שוין דאָס באַווייזן. ווייל וויפל מאָל מען דערציילט, וויפל מען שרייבט וועגן דעם — ווערט די ווונד פרישער, בלוטיקער.

לאָמיר אָנהייבן מיט אונדזער שטעטל דראָהיטשין אויפן בוג, פאָוויאַט ביעלסק, נעבן סעמיאַטיטש. איך זוך דעם נאָמען אויף דער מאַפּע — און געפין נישט. אָבער ביי מיר לעבט דאָס שטעטל און לייכט מיט אַלע קאָלירן פון מיין אַמאָליקער יוגנט. דאָס איז דאָס שטעטל, וווּ איך בין געבוירן און פאַרברענגט מיינע בעסטע יאָרן. אָבער ווען איך דערמאָן דראָהיטשין, איז דאָס איצט בלויז זכרון. זי איז מער ניטאָ אין דער ווירקלעכקייט, ווייל נאָר אַ טרויעריק מעשהלע איז פון איר געבליבן, און נאָר איינצלנע מענטשן פון דער שארית הפליטה קענען הייַנט דערציילן אָט דאָס מעשהלע וואָס הייסט דראָהיטשין.

דאָס שטעטל האָט גערוישט מיט יענעם אייביק־יידישן האַרמידער, וואָס ס׳איז נאָך ניט געבוירן געוואָרן דער מוזיקאַלישער גאון, וועלכער זאָל קענען דאָס אַלץ אָנשרייבן אויף נאָטן. ס׳איז נאָך ניטאָ דער מאָלער, וועלכער זאָל קענען אויפן לייוונט אויסמאָלן אונדזערע שטעטלדיקע פייזאָזשן, און ס׳איז ניטאָ דער שרייבער, וועלכער זאָל בשלימות וויסן וווּ אַזוי שילדערן די יידן פון דראָהיטשין, אָדער פון ערגעץ־אַנדערש.

אינטערעסאַנט, אַז ווען איך זע אין דמיון דאָס שטעטל מיינס, דערזע איך פּלוצעם אַ פּנים, אַ שמייכל פון דראָהיטשינער, דערמאָן איך זיך אין אַ וואָכן־טאָג. דאָס שטעטל איז קליין, עס שטייט אָבער ווי אויף פּרוזשינעס מיט איר אומרויקייט. מען האָנדלט אין גאַס, מען לערנט אין בית־המדרש. אַ שטעטל, וווּ פרומער און פרייער יידישער לעבנס־שטייגער גיסן זיך צונויף. יידן האָרעווען שווער און ביטער אויפן שטיקל ברויט. מען מאַכט חתונה קינדער, מען פאָרט אַוועק ניט צוריק צו קומען, עס קאָכט זיך מיט פּאַר־טייען, מען קריגט זיך אין בית־המדרש.

איך דערמאָן זיך אין די ערב שבתים, ווי עס האָט אויסגעזען דראָהיטשין: בערך 12 אַזייגער האָט שוין דער שבת געהערשט. וואָס מער עס האָט זיך דערנענטערט די צייט פון ליכט צינדן, אַלץ מער האָבן יידן זיך געאיילט צו קבלת־שבת. אין די בתי־מדרשים און שולן האָבן געשטראָמט יידן אין שוואַרצע סאַטינענע קאַפאָטעס, אין שטריימלעך, פאַרקעמטע אויסגעצוואָגענע בערד, מיט די סידורים אין די הענט.

איך זע מיין פאַטער קומען פון מקווה. ער פּוצט און רייניקט דעם בליצלאָמפּ. די יינגלעך גייען מיטן טאַטן אין בית־המדרש דאַוונען. עס קומט דער רב, אַ צדיק, אַ גאון. עס קומען אַלע יידן פון שטעטל מקבל שבת זיין. אַטלאַסענע קאַפאָטעס, ציטעריקע פּיאות. אַלע יידן, וועלכע איך קען אַזוי גוט. די פרומערע און פרייערע — אַלע, אַלע צוזאַמען. מיין פאַטער דאַוונט פאַרן עמוד. עס ברענען ליכט. נאָך דעם גייט מען אַהיים צו דער פרייטיק־צונאַכטיקער סעודה. אין שטוב איז פריילעך, דער טיש איז געדעקט. די מאַמע — אַ פאַרפוצטע, דער טאַטע זינגט זמירות. אין דער גרויסער שטוב ברענט דער בליצ־לאָמפּ. אין קיך — דאָס אַכטער־לעמפּל. עס קאָפּטשעט ניט. היינט וועט דער טאַטע פאַרהערן די קינדער דעם שיעור פון דער וואָך.

איצט — די ימים־נוראים אין דראָהיטשין. מען קען דאָס גאָרניט באַשרייבן. עס קלינגען אין מיינע אויערן די שיינע ניגונים וואָס מיין פאַטער האָט איינשטודירט מיט די משוררים צו זינגען און בעטן פאַרן הימל אין בית־המדרש: „בראש השנה יכתבון וביום צום כפור יחתמון". די טערען וואָס האָבן זיך געגאָסן, האָבן געקענט גענוג זיין צו לעשן דאָס פייער, וועלן די היטלעריסטן האָבן פאַרברענט דאָס בית־המדרש, צוזאמען מיט אַלע הייליקייטן.

*

היינט איז דראָהיטשין ריין פון יידן. די ערד איז אָנגעזאָפּט מיט יידיש בלוט. איך ווייס ניט ווו מען האָט געהרגעט און אויסגעשאָסן די יידן. די שאָסן האָבן מיר געהערט, וועלן מען האָט זיי אין די טויט־לאַגערן געפירט. צו וואָס אייך איצט אַזוי פיל צער פאַר־שאַפן, אַז איר זאָלט דאַרפן וויינען און קלאָגן? איר האָט געהאַט גענוג צרות. מיר האָבן דאָך קיין איין טאָג קיין רויקן ניט געהאַט. איינס קען איך אייך שרייבן, אַז דער אומ־גליק אויף מיינע ברידער, די זעקס מיליאָן וועלכע זענען אומגעקומען — גיבן מיר ניט קיין רו...

די מערדעריייען וועל איך קיינמאָל ניט פאַרגעסן, קיינמאָל ניט מוחל זיין.

לויט אַלע געזעצן פון לעבן, איז אַ מענטש געבוירן צו פאַרגעסן זיינע אומגליקן. אַ האַרץ קען ניט אייביק זיין קיין בית־הקברות — און עס פאַרגעסט. אַנדערש, וואָלט די וועלט ניט געהאַט קיין קיום. אַן אויסנאַם אָבער בין איך, וועלכע האָט זיך גערעטעוועט פון היטלערס קאַלך־אויוונס און קען ניט שלום מאַכן מיט דער שוידערלעכער טראַגעדיע וואָס האָט אונדז געטראָפן. איך וועל ניט פאַרגעסן דעם הערישן אויפשטאַנד אין וואַר־שעווער געטאָ, וואָס האָט זיך אָנגעהויבן דעם 19טן אַפּריל 1943. דאָס איז געווען אַן איבערמענטשלעכער קאַמף מצד די אומבאַוואָפנטע יידן אין געטאָ, קעגן די אַכזריותדיקע היטלעריסטישע אָקופאַנטן. זייער הערישער קאַמף איז געווען און בלייבט אַן אינספּי־ראַציע פאַר מענטשן צו קעמפן אומעטום קעגן אונטערדריקונג. איך וועל די באַרבאַרישע מערדעריייען קיין מאָל ניט פאַרגעסן, און קיין מאָל ניט מוחל זיין...

אין דער צווייטער העלפט פון חודש אָקטאָבער 1942, האָט מען געענדיקט די ליק־ווידאַציע פון געטאָ. מער זענען דאָרט קיין יידן ניט געווען. אָ, מיין שטעטעלע דראָהיטשין, ווי איך בענק נאָך דיר! איך וועל דיך קיין מאָל ניט פאַרגעסן. ביי דיר האָב איך מיינע קינדער־יאָרן פאַרבראַכט. ביי דיר — מיינע מיידל־יאָרן דורכגעמאַכט, מיין פאַמיליע־לעבן איז ביי דיר אַנטשטאַנען, און אויך ביי דיר אַזוי טרויעריק פאַרגאַנגען.

*

אַלע מאָל זענען אַרויס נייע גזירות. זיי ווילן פּעלצן, גאָלד, זילבער, מעבל, שיינע כלים. זיי באַפעלן דעם יודענראַט, אַז קיינער זאָל זיך ניט אָפּזאָגן צו געבן, ווייל סיי ווי זענט איר פאַרלוירן. מיין מאַן איז געווען דער ערשטער, וועלכער האָט אַוועקגעגעבן זיין פוטער דעם יודענראַט. אויך די קאָלדרעס און דאָס מעבל. „קומט אַריין צו מיר. עפּנט די שאַנק און נעמט וואָס ס׳איז גוט פאַר אייך...". ער האָט פאַרשטאַנען די לאַגע. ביי מיר איז געווען אַ פּעסטער גלויבן, אַז וואָס ער טוט, דאַרף אַזוי זיין. אַלע מאָל האָט ער מיר געגעבן אָנצוגעהערן, אַז אויב ס׳וועט ווערן גוט פּינצטער, וועל איך מוזן אַוועק מיט די קינדער. ער האָט אָבער פון מיר געהערט, אַז איך בין קעגן. איך האָב געוואָלט, אַז מיר אַלע זאָלן גיין. ער האָט מיר געזאָגט, אַז איך וועל מער צונוץ קומען די קינדער און כ׳זאָל נעמען אַלץ וואָס איך קען. ניט זשאַלעווען. געבן אויף רעכטס און לינקס, כדי ראַטעווען דאָס לעבן. איך האָב אים געפרעגט: „און וואָס וועט זיין מיט דיר? איך זע אַז דו ווילסט זיך ניט ראַטעווען?". אויף דעם האָט ער מיר געענטפערט: „רייד ניט אַזוי, ווער וויל דאָס ניט לעבן?". קען זיין, ווען איך וואָלט זיך געווען איינגעשפּאַרט, אַז אָן אים וועל איך ניט גיין — וואָלט ער מיט די מיידלעך אויך געגאַנגען.

די חרטה־געפילן און דאָס פייניקן פון געוויסן האָבן פון מיר אַ תל געמאַכט. עס לאָזט מיך ביזן היינטיקן טאָג קיין רו ניט האָבן. אפשר וואָלטן ניט אַלע געבליבן לעבן, אָבער דאָס וואָלט געווען דער ריכטיקער וועג.

*

דערווייל זענען די טעג און נעכט געגאַנגען לאַנגזאַם. יעדער טאָג אַנדערע גזירות, אַנדערע צרות. פון ערגעץ איז ניט געווען צו דערוואַרטן קיין הילף. נאָר פאַר אונדז איז געווען פינצטער, כאָטש עס זענען גראָד געווען שיינע טעג.

מיר אַלע זענען געווען אַ צעמישטע, הונגעריקע מאַסע, ניט געהאַט וווּ זיך צו קערן און וועגן. מיר האָבן געווייטיקט און געשריגן — אָבער קיינער האָט אונדז ניט גע־הערט. ווי קען איך באַשרייבן אַ געפיל פון אַ האַרץ, וואָס מען האָט יעדע מינוט גע־שטאָכן מיט שאַרפּע מעסערס? אונדזער גייסטיקער וווייטיק איז געווען גרעסער, ווי דער פיזישער.

— „ווּ האָסטו דיין שאַנדפלעק?" — האָט צו מיר אַ דייטש געזאָגט. איך האָב זיך געשראָקן... אַוועק געגומען דאָס טוך און אים געוויזן די געלע לאַטע אויף מיין קלייד.

די זשאַנדאַרן האָבן געהאַלטן הערשל גייעל 3 שעה און אים געצוווּנגען צו זאָגן „איך בין אַ פאַרשטינקענער ייד". זיי האָבן אים געשלאָגן אָן אויפהער. אין די רייען נאָך ברויט זענען געשטאַנען יידישע קינדער. מען האָט זיי געשלאָגן און קיין ברויט ניט געגעבן.

*

דאָס איז געשען יענעם שוואַרצן מאָנטיק, נאָך די יום־טובים, אקטאָבער 1942. גאַנץ פרי איז דאָס גאַנצע שטעטל דראָהיטשין אויפגערודערט געוואָרן. אַ געוויין און אַ געקלאָג. נאַקעט און באָרווּעס טרייבט מען אַרויס פון די שטובן. די גאַס איז פול מיט זשאַנדאַרן, אוקראַינער, פוילישע פאָליציי. פיל זענען דערמאָרדעט געוואָרן אויפן אָרט. די געכאַפּטע האָט מען אַוועק געפירט. דאָס איז געווען זייער גורל: מי באש, מי במים, מי בחרב ומי ברעב, מי בצמא, מי ברעש ומי בחניקה. אַ ביסל איז זיך צעלאָפן און זיך באַהאַלטן. מען האָט זיי געפונען און דערהרגעט. די ערד פון דראָהיטשין איז דורכגעזאָפּט מיטן אומשולדיקן בלוט פון אונדזערע נאָענטסטע און טייערסטע.

...עס איז געווּאָרן נאָך מער פינצטער. מיין מאַן רופט־צו די קינדער און רעדט צו זיי: „געדענקט, געדענקט, אויב איר וועט נאָר איבערלעבן, זאָלט איר נקמה נעמען. איר זאָלט קיינען נקמה נעמען". איך זע זיין פאַרצווייפלונג. איך האָב אים געפרעגט, וואָס איז געשען. ער האָט דערציילט, אַז מען האָט באַשטעלט פורן אויף מאָנטיק פרי. קיינער וווייסט ניט וואָס דאָס זאָל באַדייטן. דאָס בלוט איז אין מיר פאַרגליווערט געוואָרן. „מאַך זיך גרייט צו אַנטלויפן — האָט ער געזאָגט — נעם די קינדער, אפשר וועט איר זיך ראַטעווען. איך האָב געראַטעוועט מיט קאַלינאָווסקין פון שיניעוויץ, רישע וועט אייך אַוועקפירן". זונטיק בין איך אַוועק מיט די קינדער — און מיטן מאַן צעשיידט זיך אויף אייביק...

אַ טראַגעדיע וואָס מען קען ניט אויסמאָלן. זי ווערט פאַרלוירן אין תהום פון חורבן דראָהיטשין. מיין האַרץ און מוח איז מיט אים... מיט זיי, מיט מיין שטוב, מיט מיינע מענטשן, מיט אונדזער שטעטעלע דראָהיטשין, ווו איך האָב מיינע קינדער־יאָרן פאַרבראַכט, ווו מיין פאַמיליע־לעבן איז אַנטשטאַנען און אַזוי טרויעריק פאַרגאַנגען.

ווער עס האָט ניט מיטגעמאַכט דאָס לעבן און די פּיין אין נעטאָ, דעם וועט שווער זיין צו באַגרייפן אונדזער טראַגעדיע. מיר זענען געווען אַ צעטומלטע, אויסגעהונגערטע, דערשלאָגענע מאַסע, אַרויסגעטריבן פון אונדזערע שטובן, מיט פיצלעך קינדער אויף די הענט, געיאָגט דורך די באַוואָפנטע רוצחים.

*

איך האָב נאָך מיינע אַבל־קליידער ניט אויסגעטאָן. איך געדענק נאָך גוט יענע

פינצטערע שעהן — אָבער אַ שטיקל סאַטיספאַקציע האָבן מיר דאָך דערלעבט. די נעכ־טיקע הענקערס, וועלכע האָבן זיך לוסטיק געמאַכט איבערן גרויסן יידישן אומגליק און קיין מאָל ניט געטראַכט, אַז עס וועט נאָך קומען אַ צייט, אַז זייער אַכזריותדיקייט וועט געשטערט ווערן — מוזן מיט פּחדנות זיך פאַרטיידיקן, כדי צו ראַטעוונען זייער הינטיש לעבן. אָבער ניין, פאַר מיר איז דאָס ניט קיין טרייסט.

אין וואַרשע האָב איך געהאַט אַ שוועסטער, אַ שוואָגער מיט קינדער טייערע, פעיקע. איך ווייס אַפילו ניט ווען און ווּ זיי זענען אומגעקומען.

קיין יאָרצייט־ליכט קען איך ניט צינדן,
אויפן קבר צו אייך קען איך ניט גיין.
ווייל נאָר דער ווינט וויסט ווּ ר׳האָט פאַרטראָגן
דעם אַש פון אייער לעצטן געבריין.

אָבער מיין האַרץ איז געוואָרן אַ מצבה
און האַרטער נאָך פון האַרטן שטיין.
מיט אותיות פלאַמיקע זענט איר אין מיין האַרץ פאַרשריבן
און לייכטן וועט איר דאָרט — ביז איך וועל פאַרגיין...

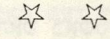

סוניה גולד / רמת־גן

חיילים מחזירים אותי לעמי

מדי פעם בפעם, לפנות ערב, היינו אמי, סבתי, אני ושאר בני המשפחה עוברים ברחובות העיירה. נכנסים לבית מכרים, שותים כוס תה, קמים וממשיכים הלאה. לעתים היינו מתישבות על מדרגות אחד הבתים או על ספסל בחצר ומפטפטות.

הסבתות נוהגות היו לספר חוכמות של נכדיהן, כשהשאר ממתינות לתורן כדי להשמיע את הניסים והנפלאות של נכדיהן.

הערב רד. הנשים ממהרות לבתיהן, להדליק את מנורת הנפט בטרם יחשיך ולהכין את ארוחת הערב לבני הבית.

יום אחד יצאנו לרחוב, כרגיל, אלא שהפעם הבחנתי בדבר בלתי רגיל — הסיפורים

והבדיחות למיניהם לבשו אופי שונה. תמיד אהבתי להקשיב לדברי המבוגרים ככל ילד, אך הללו נהגו להסתיר מפני עובדות, או שדיברו ברמזים כדי שלא אבין.

הייתי אז בשנה החמישית לחיי. הבנתי כי אירע משהו עצוב. החרשתי, ועקבתי אחרי דברי כל דובר ושואל, במיוחד שמתי לבי להבעות פניהם של הדוברים. פניהם של המבוגרים נפלו מאוד. נשים אחדות הזילו דמעות מספר או שנאנחו אנחות עמוקות.

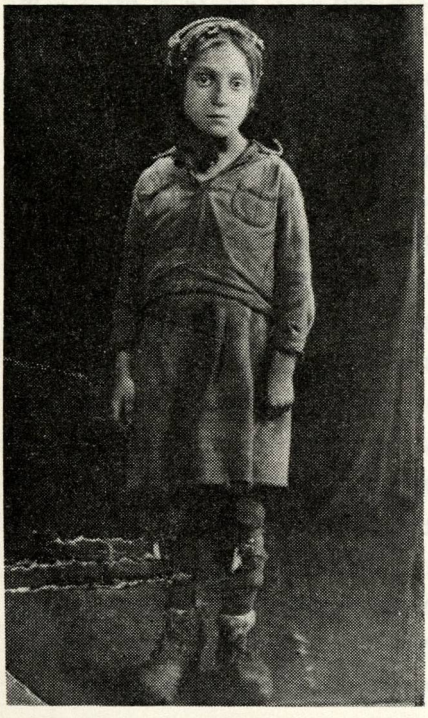

סוניה גולד, המחברת — בימי השואה
סאָניאַ גאָלד — אין די טעג פון חורבן

הילדים, כרגיל, משחקים במחבואים או בתופסת ובשאר משחקים אופייניים. עברו ימים מועטים וההתלחשויות גברו. כל פעם סופר סיפור אחר, כשאיש אינו יודע מה ילד יום.

באחד הערבים, לאחר ארוחת הערב, הפשיטה אותי אמי והשכיבה אותי במיטה. לפתע, נכנס סבי, ניגש אלי וחיבק אותי בחוזקה. הביט לתוך עיני, ובעיניים דומעות אמר לי: „נכדתי! מהיום והלאה זכרי את המלים שאומר לך. לפני לכתך לישון אמרי מדי ערב: שמע ישראל, ה' אלוהינו ה' אחד, וכן זכרי את דבר היותך יהודיה". הבטחתי כי אכן כך אעשה, והוא נפרד מעלי בברכת ליל מנוחה.

עצמתי את עיני רק בשעה מאוחרת. ברחוב שררה דממה עמוקה כשלפתע התעוררתי

לקול שאון והמולה, צריחות ודפיקות. ירדתי ממיטתי וניגשתי אט־אט לחלון. נעצתי עיני במתרחש וראיתי כי כר הדשא שהיה מול ביתנו נתמלא בכלי אוכל שונים. סביב כר הדשא התגודדו קבוצות של חיילים חוגרי אקדח וחמושי רובים. בידיהם אחזו החיילים אלות ומגלבים מגומי. בינתיים התעוררו הורי ושאר בני הבית.

למחרת בבוקר הסבנו לשולחן לארוחת הבוקר כשלפתע הרעידה דפיקה עזה את הדלת. שלושה חיילים ניצבו בפתח. אבי ז"ל הזמינם פנימה, אך הללו ניגשו בפראות לארונות והוציאו כל אשר ליבם חשק, בהותירם אי־סדר ואחר הסתלקו.

לאחר ימים ספורים ניתן הצו כי על כל היהודים לעזוב את בתיהם ולעבור לגיטו כשהם עונדים את אות הקלון — את הטלאי הצהוב. שמועה נפוצה כי מחפשים גברים צעירים למחנות עבודה. אבי ז"ל נעלם לפתע ולא ידענו היכן לחפשו. סרקנו את העיירה לאורכה ולרוחבה עד שלבסוף מצאנו אותו, בחברת מספר צעירים, בבית עזוב בקצה העיירה.

אבא קיבלנו בזרועות פתוחות, מיד חשתי שאין הכל כשורה. חיבקני ואימצני ומילמל בשפתיו: „ילדתי, ימיכם ספורים. היתן ה' את חייכם בידי מרצחים?" אמי החלה ממררת בבכי כשאני מתבוננת בה ומחרישה. הכננו עצמנו ללינה. פרשנו שמיכות על הרצפה ונרדמנו עד מהרה. כעבור שעה ארוכה התעוררתי כשפנס האיר אל תוך החדר האפל, אך מיד נרדמתי שוב.

למחרת בבוקר מצאתי את אמי בוכה. הבטתי סביבי אך לא ראיתי את אבי. קמנו וחזרנו הביתה. בכיכר העיר ניצבו כל הגברים בשורה ארוכה כשכולם נושאים בידיהם צרורות של בגדים וצידה לדרך. אבי ניצב דומם, אחרון בשורה. לידם ניצבו חיילים חמושים ברובים דרוכים. חשתי כי אבי עומד ללכת מעמי לעולמים. פרצתי קדימה לעבר אבי, חיבקתי וביקשתיו לחזור הביתה. אבי פרץ בבכי מר כשלפתע כיוון חייל גרמני את רובהו לעברי, אך אמי חיפתה עלי ופרצה בצעקות למנוע את רוע הגזרה. ואכן החייל ויתר ואבי נלקח ממני לעולמים.

למחרת פנינו לעבר הגיטו כשחפצינו הועמסו על עגלות. הוכנסנו לדירות צרות ממדים והצפיפות היתה רבה. המצב הלך והחמיר מיום ליום. הילדים והמבוגרים כאחד רעבו ללחם. אמי היתה יוצאת מדי בוקר לעבוד בשדות הגויים ושבה מדי ערב כשבידה מעט מזון. ערב אחד אחרה אמי לשוב. הופיעה כולה רועדת ונפחדת, והודיעה לנו כי מחר יחוסל הגיטו ואנחנו נועבר למחנות השמדה. האנשים לא האמינו למשמע אזנם, אך אמי החליטה בתכליתיות להמלט מן הגיטו ויהי מה...

בערב נטלה אמא בידיה מכשיר לחיתוך התיל, כסף ותכשיטים, חתכה את הגדר ואנחנו, יחד עם דודי הנכה, עברנו דרך הפתח שנוצר לצידה השני של הגדר. מצאנו מקום סתר באורווה ושם אף החלטנו ללון. השארנו את הדלת פתוחה למען לא יחשדו כי מישהו מצוי בה.

למחרת בבוקר העיר אותנו בעל האורווה וביקשנו באדיבות רבה לעזוב את האורווה משום קירבתה לגיטו. עשינו כדברו ופנינו אל מחוץ לעיר. בדרכנו שמענו קולות בכי וצעקות מחרידות של אנשי הגיטו שנגררו למשאיות שיצאו בשיירה ארוכה למחנות ההשמדה. אנו המשכנו לרוץ עד שאפסו כוחותינו וישבנו לנוח בתוך בור כשכולנו רעבים וצמאים.

כך המשכנו להתרוצץ ביערות כשאנו מסתתרים מעיניהם הבולשות של הגרמנים. היינו לנים ברפתות, אורוות, אסמים ואפילו בשדה הפתוח. מדי פעם היינו קרבים לישוב כלשהו לבקש מעט מזון.

פעם, בהתקרבנו לכפר במטרה להשיג מזון, חשה אמי בתנועה חשודה בכפר. היא העירה את תשומת לבנו ומיד הבחנו בגרמנים. נסנו מן המקום כל עוד נפשנו בנו לכפר שכן, ושם, להפתעתנו, פגשנו בסבי ובסבתי, שאף הם נמלטו מן הגיטו. לנו מספר ימים אצל אותה משפחה כפרית בעליית הגג ובאסם חליפות. אחותי הצטננה, והמשפחה שהסתירה אותנו נטלה את אחותי תחת חסותה עד שתעבור מחלתה.

למחרת הוכרחנו לעזוב את המקום. אמי שאלה לגורל אחותי, אך פניה הושבו ריקם. כשעזבנו את המקום שמענו את בכיה של אחותי. אמי קראה בלחש בשמה פן ישמעו זאת הגויים ויסגירו אותנו. אחותי אסתר לא שמעה אותנו ונאלצנו לעזוב את המקום מפחד הגרמנים כשאנו משאירים אחרינו את אחותי ומאז נעלמה לבלי שוב.

שבנו לשוטט ביערות. ערב אחד בהיותנו תחת חסותה של משפחה טובת לב, ביקשה אשה אחת לפגוש את אמי. בתחילה חששנו לרדת ממקום מחבואנו, אך לבסוף שוכנעה אמי וירדה מעליית הגג. האשה הודיעה לאמי כי אסתר אחותי מצויה בידיה. היא דואגת לכל מחסורה לאחר שהצילה אותה מקפאון בשלג. היא שינתה את שם אחותי לתרסקה, כדי שלא יזהה ואמי העניקה לה כאות הוקרה את הטבעות היקרות שלה, אך מצילת אחותי סרבה לקבל אותן.

בלילה החלה אמי לפתע לבכות ולחבקני ולאמצני בחוזקה. עד היום אחוש את חיבוקה המרטיט. חשתי מחנק בגרוני, היתה לי הרגשה מוזרה כי אמי עומדת לעזוב אותי. ואכן למחרת בערב היא עזבה בהבטיחה לשוב בבוקר. אנוכי לא הירפתי ממנה וחיבקתיה כשדמעות זולגות מעיני. אחזתי בשולי שמלתה בחוזקה, נפלתי לרגליה והתחננתי לבל תעזוב אותי בדד, אך ללא הועיל.

אותו לילה לא יכולתי להרדם. דמותה של אמי ניצבה לנגד עיני במשך כל הלילה. ניצבתי ליד החלון והבטתי לעבר השמים זרועי הכוכבים ללא מטרה. חשתי כי עולמי אבד ורציתי למות ובכך לצאת מהיאוש שתקף אותי. למחרת בבוקר אמי לא שבה ואנוכי גורשתי בבושת פנים, תוך קריאות „יהודיה מזוהמת", מבית מיטיבנו לשעבר.

החילותי ללכת ללא כל מטרה בתוך השלג העמוק כשהקור חודר לעצמותי. לפתע פגשתי ברועה צעיר מבני הכפר שנתן לי מעיל ואמר לי להמלט מיד על נפשי ולא,

איהרג כפי שאירע לאמי. הוא נטלני בידו והובילני לבור שבו היו מוטלים גוויותיהם של דודי ואמי, כשהן מכוסות בשלג. פרצתי בבכי מר וחשתי כי עולמי חרב עלי. לא יכולתי לקלוט את העובדה כי לא אשוב לראות את אמי. הרועה הצעיר, הציע לי לשאת רגלי ולהמשיך במסעי כשהוא נותן בידי פת לחם.

הימים היו ימי כפור עז, השלג קפא תחת רגלי ודמעותי על לחיי. הלכתי ללא אוכל, ללא שתיה וללא בגד חם על פני השלג הקפוא. לעת ערב הייתי מתקרבת, כפי שאמי נהגה לעשות זאת, אל מקום ישוב , לבקש ללון אצלם. האנשים שקיבלוני לביתם, נהגו לשאול למוצאי, ואני תמיד הודיתי ביהדותי. למחרת בבוקר היו נותנים בידי פת כצידה לדרך ומשלחים אותי.

יום אחד, בהתקרבי ליער אליו חששתי להכנס, ניגש אלי אדם והתוודע בפני כי הוא יהודי וכי עלי לשנות את כיוון הליכתי. הוא הודיע לי כי העיירה דרוהיטשין מועמדת לפרעות הגרמנים. נפרדתי ממנו ופניתי לדרכי. לאחר הליכה מייגעת הבחנתי במקום ישוב שסביבו רעו עזים שחורות. היתה זו הפעם הראשונה שראיתי בעלי חיים אלה ולכן פחדתי להתקרב. התישבתי על אבן והתחלתי למרר בבכי. נמאסו עלי הנדודים ללא סוף וללא מטרה. ההאבקות התמידית על גורל חיי, ללא גואל וללא בית גרמה לי לתחושת יאוש עמוקה.

לפתע, הופיעו שני אנשים, בתחילה סברתי כי המה גרמנים. אך הם הביאו עמם תה חם, לחם ועלי כרוב. לא יכולתי לאכול ולכן לגמתי מעט תה והודיתי להם על טוב ליבם. סיפרתי להם על היותי יהודיה וכי משום כך עלי לסבול, ואם כן, אז עד מתי ? במקום תשובה החלו לבצבץ בעיניהם דמעות. נוכחתי לדעת שהם מרחמים עלי, אך לביתם לא לקחוני.

המשכתי בנידודי המייגעים ופגשתי בנשים רחמניות שלקחוני תחת חסותן. הן העניקו לי קורת גג, אותה חיפשתי זמן רב. בבית זה פגשתי במשפחה נוספת שהסתתרה. עד כמה שזכור לי, שם המשפחה היה "בובקה" פלר. המשפחה מנתה אם וארבעה ילדיה שהיו צריכים לעזוב את המקום למחרת. משפחה זו היתה מדרוהיטשין ובעלת חנות מכולת.

למחרת בבוקר עזבה המשפחה היהודית את המקום אך אני נשארתי. המשפחה, שמנתה שמונה ילדים, העניקה לי מיטה וכיסוי ללילה. לילה אחד נשמעו לפתע קולותיהם ההולכים וקרבים של מטוסים שהפציצו את הכפר. כל אנשי הכפר ירדו למרתפים עד שנפסקה ההרעשה. בבוקר חזר הכפר לשלוותו. האשה שהיטיבה עמי הודיעה לי כי מהיום והלאה עלי להכחיש את דבר יהדותי, וכי אני פולניה ששמה זוסיה מילקובסקה. ענדה לצווארי צלב ישו גדול וציוותה עלי שלא להסירו. היא אף אמרה לי כי עלי לטעון שאלה הם אחי והיא אמי.

אותו ערב נרדמתי כשצלב ישו תלוי על צווארי, כעבור שעתיים בערך שמעתי נקישות בדלת המרתף. התעוררתי לקול הרעש, וכשפקחתי עיני ראיתי מולי גרמנים.

הם שוחחו ביניהם ושלפו כלפי אקדח, שאלוני אם אני יהודיה, עניתי להם „לא!" וששמי זוסיה. אחר שאלוני מדוע איני משחקת עם הילדים? עניתי להם שאני עייפה. הם לא האמינו לי. באותו רגע ממש, נכנסה האם המאמצת בבת צחוק על שפתיה ובאומץ לב יוצא מגדר הרגיל, אמרה: זאת בתי, היא לא הרגישה בטוב ולכן השארתיה לישון, מיד אכניס אותה הביתה. רק אז השתכנעו ועזבו את המקום. כעבור חצי שעה עברתי מהמרתף הביתה, אכלתי ארוחת צהרים והיא השכיבה אותי לישון בעריסתי בחדר אחורי על מנת להחביא אותי מעיני השכנים. וכך עברו עלי ימים ולילות.

חוץ ממני היו לאם המאמצת עוד 8 ילדים משלה. הם לא רצו אותי בביתם, טענו שאני יהודיה ומסכנת את חייהם. הם איימו על אימם שאם לא תשליך אותי לרחוב, אז הם יספרו לכולם או ימסרוני לגרמנים. כל זמן הוויכוחים עמדתי בפינה בשקט, מסוגרת בתוך תוכי, בזתי למוצאי היהודים, תיארתי לי שלהיות יהודי זאת קללת ה', בכיתי על שנולדתי יהודיה, ואט־אט התחלתי לשנוא את האנשים שקוראים להם יהודים. רציתי מאוד להתחבב עליהם, הייתי מוכנה לעשות הכל על מנת שיאהבו אותי ושלא יהרגוני.

הסיפור שעיקר הסיבה לסבל היהודים הוא רצח ישו בידי העם היהודי נחרט עמוק בזכרוני וקיבלתי אותו כמובן מאליו. לא פעם היו בסביבה גרמנים, אז היו מכניסים אותי לתנור שאפו בו לחם. היות והייתי קטנה ורזה, לא יהיה חשד. לא פעם נמצאו הגרמנים באותו הבית בו מצאתי מחבוא. אני שכבתי בתנור ושמעתי הכל. וכך סיכנה המשפחה את חייה למעני.

פעם רצו השכנים למסור אותי לגרמנים על מנת לטהר את הכפר מיהודים. המשפחה רתמה עגלה לסוס ושמו בעגלה קש, הושיבו אותי בתוכו והאם ישבה על ידי בצורה כזאת עד שלא ידעו כי מישהו יושב בעגלה. כך הרחיקו אותי מהכפר כדי ששום יד רעה לא תפגע בי. האם הובילה אותי אל אחותה לכפר רחוק יותר, וביקשה שיגידו לשכנים שזאת בת אחות שבאה להתארח אצלם לתקופה מסוימת.

כשנהיה שקט, באה האם ולקחה אותי חזרה הביתה. ואז יצאתי לחופשי לעיני כולם, הייתי כאחת מהם. אך מיד בתום המלחמה, היא קבעה פגישה עם כומר על מנת לנצר אותי. זכור לי שהיה זה יום א', אחר התפילה נערך הטקס בכנסיה — וכך עברתי להיות נוצרית לכל דבר. קיבלתי הורים נוצריים ועל אף שאמרו לשכוח את הורי היהודיים, לא שכחתי אותם, תמיד העדפתי אותם. ואחר־כך רשמו אותי לבית־ספר, כיתה א'. לבית־הספר הייתי צריכה ללכת לדרוהיטשין, הייתי בכפר שקוראים לו קוצ'רי, המרחק מהכפר לבית־הספר היה בערך 7—6 קילומטרים. בוקר־בוקר הייתי מצטרפת אל חבורת הילדים שהיו הולכים לבית־הספר העירה, הייתי מתבוננת על כל בית ששם גרו יהודים ובפרט על הבית שלנו, בו נולדתי ושם הייתי יחד עם הורי, אחיותי, סבא, סבתא והדודים. הייתי תמיד עצובה מאוד. ברגע שהגעתי לעיר ושיצאתי מהעיר, בדרך חזרה אל הכפר, חשתי

מין ריקנות. שכנים נוצריים שהכירוני, היו שואלים אותי שאלות שלא הייתי מוכנה לענות עליהן, כגון: האם את מוכנה לשוב ליהודים, או להיות יהודיה? הכיצד נשארתי בחיים? מי הציל אותי ואיך? וכו'. אף פעם לא עניתי על השאלות, כי לא היתה לי שום תשובה, נדמה היה לי ברגע שאצטרך לענות אזי אפרוץ בבכי, לכן העדפתי תמיד לשתוק.

בתום המלחמה היו עוד כמה יהודים שחזרו לגור בדרוהיטשין. רק תקופה קצרה מאוד היות והמקום היה אנטישמי מאוד והיה חשש לחייהם. ביניהם היתה בת דודה של אמי, הדודה ועוד. הם פנו בבקשה אל המשפחה המאמצת ודרשו מהם להשיב אותי ליהדות, אך הם סירבו. טענו, שאילו היה נשאר מישהו יותר קרוב מהם, כגון: אם, אב, סבא, סבתא, היו מניחים לי להחליט אם אני רוצה לשוב ליהדות. אבל היות ונשארו קרובי משפחה רחוקים, הם לא מוכנים להשיב אותי אליהם, כי הם סיכנו את חייהם ואת חיי כל משפחתם למעני, לכן הם הרבה יותר קרובים. כך נשארתי אצל המשפחה הנוצרית בכפר, עד שיום אחד בא אל הכפר אוטו־משא מלא חיילים. חייל אחד קיבל כתובת לפנות אל המשפחה, ושם הוא מצא אותי לפי הסימנים שהוא קיבל מהבת־דודה. היה זה ביום בו האם היתה אופה לחם לכל ימות השבוע. הוא נכנס אל הבית ומיד התבונן בי ושאל לשמי. אחר כך הוא ביקש סליחה מהאם, שתכנס לחדר השני כי ברצונו לשוחח איתה. שם הוא הבהיר לה, שאוטו־המשא לא בא על מנת לקחת דבר מה. (כשהאוטו נכנס לכפר, הוא שקע בבוץ והיה צריך אנשים שיעזרו לחלצו מהבוץ. אנשי הכפר לא הבינו מה פשר הדבר, מיד קמה פאניקה בכפר, לא ידעו לשם מה הם באו כל־כך רבים. התחילו להחביא בשר, סוכר, ועוד כל מיני דברים. אך איש לא ידע לשם מה באו). הוא ביקש לקחת אותי ולהשיבני אל היהודים. האם המאמצת קראה לי לחדר ושאלה: „זוסיה, האם ברצונך לשוב אל היהודים?" עניתי: „לא!" החייל שאל אותי: „האם אינך רוצה לשוב אל אמך ואביך?" אז שאלתי אותו אם עודם בחיים? הוא ענה: „כן, בודאי, הם מחכים לך ולכן שלחו לקחת אותך". אמרתי לו שאני לא רוצה לשוב ליהודים, רק אל הורי. האם אמרה לי: „אם את רוצה לשוב אל הוריך, בבקשה, את יכולה ללכת. אבל אל תשכחי מה שעשו ליהודים ושיעשו להבא". נבהלתי מאוד מדבריה, אך על אף הכל רציתי לראות את הורי.

כשהחייל יצא את הבית לקרוא לשאר החיילים, קמה פאניקה בכפר. כולם כמעט ידעו, שבאו לקחת אותי, והתחילו לשלוח אותי מבית לבית כדי להחביאני מתחת למיטות, ארונות וכו'; החיילים עברו מבית לבית, חיפשו במיטות ובארונות ובכל מקום שהיה חשד ששם החביאו אותי. וכשהגיעו לבתים האחרונים של הכפר, שלחה אותי השכנה אל היער. שם עמדתי והתפללתי לאלהים שלא ימצאוני ושלא יאונה לי כל רע, שלא ישיבו אותי אל היהודים, מאחר והתברר לי ששקר הדבר כאילו הורי עודם בחיים.

כך עמדתי והתפללתי ללא הרף, השקפתי על פני הכפר. לפתע מישהו תפש אותי ביד ואמר לי: „אל תבהלי, לא יאונה לך כל רע, שמעתי את תפילתך". הוא לקח אותי

בזרועותיו והחזיקני חזק כמו תינוקת, בכדי שלא אפול מהידיים. אני צרחתי שאינני רוצה ליהודים, אני רוצה לאמי הפולניה, ושאני לא יהודיה ושיניחו אותי לנפשי. משך כל הדרך, עד לאוטו, הוא הבטיח להשיב אותי בחזרה, רק שהורי יראו אותי, היות והם מחכים לי. ואז שוב נרגעתי קצת. ראיתי איך שהאם הפולניה מסתכלת במתרחש. השכנים וכל בני הכפר יצאו לראות את המחזה. הוא ביקש ממני רק רגע לעמוד על ידו, היות והוא רוצה לירות באוויר אל הצפרים ולהראות לי כיצד הן מתפזרות. היה נדמה לי שהוא רוצה להרגני, בינתיים נוכחתי לדעת שלא זה ולא זה. הוא ירה באוויר על מנת לתת סימן לכל החיילים שהקיפו את היער בחיפושים אחרי, ושהוא מצא אותי ועליהם לבוא מיד לאוטו. ראיתי המון חיילים רצים עם רובים ואקדחים מתוך היער לכיוון האוטו. וכל בני הכפר עומדים ומסתכלים.

החייל הבטיח לי בפעם האחרונה שהוא בעצמו ישיב אותי בעוד כמה ימים אל הכפר, לחג המולד. וכך הסכמתי להצטרף. הוכנסתי לתא הנהג והחיילים עלו על המשאית. העפתי עוד מבט אחרון על הכפר והאנשים העומדים ותוהים, אל הבית ואל האמא הבוכיה. כשהאוטו התחיל לזוז, שמעתי עוד את קולה הבוכה: „זוסיה, זוסיה שלי". המשכנו לנסוע, הגענו לעיר. הראתי לנהג: זה הבית שלנו וזה של שכנים יהודיים אחרים. הוא לחש לאוזן שגם הוא יהודי, אך לא האמנתי לו. בצידי הדרך ראיתי את חברותי לכתה משחקות. עוד בטרם שיצאנו מהעיר, הספקתי להעיף מבט אחרון על הסביבה. וכך נפרדתי מהעיר דרוהיטשין.

☆ ☆ ☆

י. סאַגאַלאָוויטש / פּאַריז

גירוש דראָהיטשין

צווישן די הונדערטער שטעטלעך אין פּוילן פון פּאַר דער צווייטער וועלט־מלחמה, האָט דראָהיטשין ניט פאַרנומען קיין באַזונדערן פּלאַץ אויף דער יידישער מאַפּע פון דאָזיקן לאַנד, הגם זי האָט זיך אויסגעצייכנט מיט איר אייגנאַרטיקן כאַראַקטער און געאָגראַפישער לאַגע.

דער פּיזאַזש אויפן ראַנד פונעם שטיל פליסנדיקן טייך, מיט די אַרומיקע אויסגעשפרייטע פעלדער און ניט ווייטן וואַלד — האָט צוגעגעבן חן דער דאָזיקער אָרטשאַפט. דער גוטער קלימאַט האָט געווירקט אויפן פיזישן צושטאַנד אויך פון די יידישע איינוווינער, וועלכע האָבן מערער געלעבט אויפן שויס פון דער נאַטור, ווי צווישן זייערע פיר וועגט.

די יידישע באַפעלקערונג פון דראָהיטשין איז באַשטאַנען פון עטלעכע מער־ווייניק גוט סיטואירטע משפחות, בעת דער רוב האָט זיך מפרנס געווען בדוחק. דער עיקר פון די פּדיונות איז געווען אין דעם איינציקן מאַרק־טאָג אין דער וואָך, ווען די פויערים פלעגן קומען פון דער אַרומיקער געגנט צו מאַכן זייערע אייגקויפן. די פאַרדינסטן זענען געווען זייער קליינע, צוליב דער שטאַרקער קאָנקורענץ צווישן די קרעמערס גופא און אויך צוליב דער געווויינהייט פון די פויערים זיך צו דינגען און אראָפצודריקן די פרייזן ביז אַ מינימום. אַ באַזונדערע צרה איז געווען די גרויסע שטייערן־לאַסט, וואָס די מאַכט פלעגט אויסמעסטן, ניט רעכענענדיק זיך מיט דעם פאַקטישן צושטאַנד פון די יידישע סוחרים אָדער האַנטווערקער, ווי אַ צילבאַוווסטע פּאָליטיק, אַרויסצורייסן דעם האַנדל און מלאכה פון יידישע הענט.

אַ מזל האָט נאָך געהאָט דראָהיטשין, געניסנדיק פון אַ צוגאָבלעכן פּרנסה־קוואַל, אַ דאַנק דער רעגירונגס־גימנאַזיע, וואָס האָט זיך דאָרט געפונען, ווו עס האָבן געלערנט קינדער פון רייכע, גוטבאַזיצער און פויערים פון דער נאָענטער געגנט און אַזוי אַרום פאַרגרעסערט דעם קרייז קונים אין די געשעפטן. אַ טייל פון דער יידישער יוגנט האָט אויך געהאַט אַ געלעגנהייט צו באַקומען אַלגעמיינע בילדונג אין דערמאָנטן לער־אַנ־שטאַלט. אַחוץ דעם, האָט אין דראָהיטשין עקזיסטירט אַ קאָטוילישער גלחים־סעמינאַר מיט אַ קענטיקער צאָל שילערס.

פון אַדמיניסטראַטיוון שטאַנדפונקט, איז דראָהיטשין געווען אַ שטעטל מיט אַ מאַגי־סטראַט, בירגרמייסטער, שטאָטראַט און אַנטשפּרעכנדיקע אַמטן. אין די דרייסיקער יאָרן האָט דאָס אינערן־מיניסטעריום באַשלאָסן, צוליב אָפּשפּאָר־צוועקן, פאַרוואַנדלען אין דערפער ביי אַ צוויי הונדערט שטעטלעך אין פוילן. אויף אָט דער ליסטע פון אַראָפּני־דערן צו דער מדרגה פון אַ דאָרף, האָט פיגורירט אויך דראָהיטשין. אַלע אינטערוועגנצן פון שטאָטראַט ביי די מאַכט־אָרגאַנען נישט אויסצופירן די דאָזיקע גזירה — זענען געבליבן פרוכטלאָז. עס איז דעריבער באַשלאָסן געוואָרן, אַז אַ דעלעגאַציע פון ראַט־מענער זאָל זיך פאָרשטעלן פאַרן וואָיעוואָדע (דוכט מיר — קאָשטשאַלקאָווסקי) אין ביאַליסטאָק און בעטן זיין הילף מבטל צו מאַכן די דעציזיע. דאָרט האָט זי זיך אָנגע־טראָפן אויף דער זעלבער נעגאַטיווער תשובה: אַ פאַראָרדענונג פון אינערן־מיניסטער, וואָס איז נוגע נישט בלויז דראָהיטשין אַליין, נאָר אַרום 200 שטעטלעך אין פוילן — און עס גייט נישט אַנדערש צו מאַכן. דערויף איז געקומען די רעפליק־בקשה פון ראַט־מאַן אברהם־חיים צוקערמאַן:

— ה׳ וואָיעוואָדע, אויב די פאַראָרדענונג פון אינערן־מיניסטער איז אַן ענדגילטיקע, בעטן מיר, אַז איר אָנוועגדונג לגבי דראָהיטשין זאָל פאַרקומען צום סאַמע לעצט, ד. ה., אַז זי זאָל זיין דאָס 200סטע שטעטל, וואָס ווערט פאַרוואַנדלט ווערן אין אַ דאָרף... דעם וואָיעוואָדע איז געפעלן געוואָרן דער דאָזיקער פאַרשלאָג און ער האָט אים אַקצעפּטירט.

דער דאָזיקער קלוגער איינפאַל פון יידישן ראַטמאַן האָט טאַקע געראַטעוועט דראָ־היטשין פון באַקומען דעם סטאַטוס פון אַ דאָרף — און זי איז ווייטער געבליבן אַ שטאָט, אין אַדמיניסטראַטיוון זין.

בדרך־כלל איז דראָהיטשין געווען אַ שטעטל, וואָס זיינע יידישע אינווווינער האָבן געפירט — אויב מען קען זיך אַזוי אויסדריקן בנוגע אַ יידישן ישוב אין פאַרמלחמהדיקן פוילן, מיט זיינע שווערייקייטן און פרנסה־ראַנגלענישן — אַ נאָרמאַל לעבן. געהאַט אַ רב, אַ בית־המדרש, אַ סלאָנימער שטיבל, אַפילו אַ קאָאָפעראַטיווע באַנק. אויך ציוניסטישע פאַרטייען. געפירט זיך לויט אַלע כללים פון אַ באַשיידענער קהילה, מיט אירע גוטע און ווייניקער גוטע זייטן.

ביז עס איז אויסגעבראָכן די צווייטע וועלט־מלחמה און דראָהיטשין איז געווארן אַ גרענעץ־פונקט, וואָס האָט אָפגעטיילט דעם חלק פוילן, וועלכער איז אָקופירט געווארן דורך די היטלעריסטן ימ״ש — און דעם אַנדערן חלק, וועלכער איז באַזעצט געווארן דורך דער סאָוויעטישער אַרמיי. דער טייך בוג האָט געדינט ווי אַ גרענעץ־ליניע.

יידן פון פוילן, וועלנדיק אַנטלויפן פון נאַצישן גיהנום, האָבן געשטראָמט מיט זייער געראַטעוועטן האַנט־פאַרמעגן און קליינע קינדער אויף די פלייצעס, אין דער ריכטונג פון די נייע סאָוויעטישע געביטן. די ערשטע סטאַציע, ווו מען האָט פרייער אָפגעאָטעמט איז צוו. אַנד. געווען דראָהיטשין, וואָס איז פאַרפלייצט געווארן מיט פליטים, וועלכע האָבן דאָ געפונען אַ צייטווייליקן מקום מקלט.

נאָך די שרעקלעכע איבערלעבענישן אונטער דער נאַצישער אַכזריותדיקער הער־שאַפט, האָט זיך די ערשטע צייט אויסגעדוכט, אַז מען איז אַרײַנגעקומען אין אַ גן־עדן התחתון. אמת, ס׳האָט אויסגעפעלט שפּייז און די פרייזן זענען געשטיגן פון טאָג־צו־טאָג, מען איז געבליבן אָן אַ היים און אָן פרנסה, אָבער אין פאַרגלייך מיט די נגישות און לעבנס־סכנה, אויף וועלכע מען איז געווען אויסגעשטעלט אין דער היטלעריסטישער זאַנע, איז מען צופרידן געווען, אַז מען ליידט כאָטש ניט אַלס יידן און אין אַ געוויסער מאָס איז מען „אַ מענטש מיט מענטשן גלייך״.

די סאָוויעטישע מאַכט האָט טאַקע באַלד געמומען זאָרגן, אַז אַלע איינווווינער זאָלן זיין אין דער זעלבער סאָציאַלער מדרגה... ניט קענענדיק הייבן דעם לעבנס־ניוואָ פון דער באַפעלקערונג, ווייל עס האָבן געפעלט אַרטיקלען פון ערשטן געברויך, האָט זי אויסגע־גליכן די עקאָנאָמישע דיפערענצירונגען דורך... פאַראָרעמען די פאַרמגלעכע. עס איז אַרויסגעגעבן געווארן אַ פאַראָרדענונג וועגן „נאַציאָנאַליזאַציע״ פון די געשעפטן. קודם זענען געמומען באַאַמטע און רעקווירירט אַלע סחורות אין די קראָמען. די סחורות וואָס זענען געפעלן געווארן, האָבן זיי אויפן אָרט צוגענומען פאַרן אייגענעם נוצן; גע־וואַנדערט אין זייערע טיפע קעשענעס — אָן שום בושה, אין די אויגן פון די בעלי־בתים, גלייך עס וואָלט געווען אַ נאַטירלעכע און משטיינס געזאָגטע געזעצלעכע האַנדלונג. אין

עטלעכע טעג אַרום זענען פאַרפאָרן גרויסע לאַסט־אויטאָס, אויף וועלכע מען האָט פאַר־לאָדנט די „נאַציאָנאַליזירטע" סחורות — „מחוט ועד שרוך נעל" — ניט אַרויסגעבנדיק אַפילו קיין באַשטעטיקונג אויפן דאָזיקן, כלומרשט אַמטלעכן אַקט...

אַזוי אַרום האָט מען ממש אין עטלעכע טעג פאַרוואַנדלט יידישע קרעמערס אין מענטשן אָן מיטלען, קיינער האָט ניט געזאָרגט פאַר זייער עקזיסטענץ. אויף געוויין־גע־שרייען און רוף צו איינזעעניש, איז געקומען די טרוקענע, אומברחמנותדיקע תשובה: „נאַס סליאָזי ניע טראָנוט" („אונדז רירן ניט קיין טרערן")... אַ נס איז געווען, וואָס אַ טייל אייגנטימער פון די געשעפטן, האָבן מיט גרויס איינשטעלעניש זיך אַריינגעקריגן ביינאַכט אין זייערע געשעפטן, עפנדיק די אינעווייניקסטע טירן, אַראָפּ נעמענדיק און צוריק לייגנ־דיק אָן שפּורן די אויף זיי צוגעקלעפּטע סטעמפּלען, אַרויס גענומען אַ ביסל גאַנגבאַרע אַרטיקלען, פון וועלכע זיי האָבן געקענט שפּעטער זיך אויסהאַלטן. ביסלעכווייז האָט מען זיך צוגעוווינט צו די נייע סאָציאַלע באַדינגונגען און מען האָט אַלץ געטאָן, בכדי אַדורכצוקומען די שלעכטע צייט, גלייבנדיק, אַז זי איז אַ פאַרבייגייענדיקע.

אַזוי האָט מען זיך געגרייט צום יום־טוב פּסח מיטן יידישן בטחון, אַז עס וועלן קומען בעסערע טעג פאַרן כלל ישראל און מען וועט דערלעבן אַרויסצוגיין משעבוד לגאולה און זיך ווידער פאַריינקן אויף אַ פריילעכן אופן מיט די משפּחה־מיטגלידער און פריינד, וועלכע האָבן געשמאַכט אונטער דער היטלעריסטישער מלכות הרשעה אויף יענער זייט בוג.

אין אַזאַ האָפענונגספולער, אַדורכגענומענער שטימונג, האָט מען זיך אַוועקגעזעצט נאָכן דאַווענען ביי די „סדר"־טישן, אָנגעהויבן זאָגן די הגדה, אָנגעוויזן אויפן „האָ לחמא עניא" און אויפן מרור, וואָס האָט אויך אויסגעדריקט אַן אַקטועלע באַדייטונג „על שם שמררו את חיינו" און מען האָט מיט אַ באַזונדערער כוונה גענומען דעם כוס אין האַנט אַריין און געזאָגט ביי אַן אָפענער טיר „שפוך חמתך" — ביז מ'איז צוגעקומען צום „שולחן ערוך" און גענומען מאַכן די ברכה „על אכילת מצה" און עסן די „המוציא". פּלוצלינג איז אַנטשטאַנען אַן אומבאַשרייבלעכע מהומה אין שטעטל. יידן קלאַפּן בהלהדיק אין פענצטער און זענען מודיע מיט אַ ציטערדיקער שטימע, אַז נאָר וואָס האָט די סאָוויעטישע מאַכט געמאָלדן אויף אַן אַלגעמיינער פאַרזאַמלונג פון דער באַפעלקערונג, אַז היות דראָהיטשין ליגט אויפן גרענעץ־פּאַס, ווערט צוליב זיכערקייטס־טעמים דער גרעסטער טייל פון די איינוווינער עוואַקוירט אין משך פון 24 שעה... דאָס איז געווען אַן אומגעריכטער קלאַפּ און אומגליק, וואָס איז אַראָפּ געפאַלן ווי אַ דונער אויף די קעפּ פון די יידישע משפּחות, וועלכע האָבן אויף אַ וויילע געוואָלט פאַרגעסן אין דער טרויעריקער ווירקלעכקייט און זיך איבערטראָגן מיט די געדאַנקען אין אַן אַנדערער וועלט פון אַמאָליקן „פּסח מצרים" און מאָלנדיק זיך אַ בילד פון „פּסח לעתיד". אָבער די סאָוויעטישע גזירה, וואָס איז געווען אַ ריקזיכטלאָזע און איז ווי מיט אַ בייזוויליקע כוונה פאַראָרדנט געוואָרן דווקא אין אַ

רעליגיעז־נאַציאָנאַלן יום־טוב, האָט געצוווּנגען זיך אָפּצוגעבן אַ ניכטערן חשבון פון אַנט־שטאַנענעם ערנסטן מצב און באַפרייען זיך פון אַלע שיינע חלומות.

עס איז געווָארן אַ „ליל שמורים" (אין אַ פאַרקערטן זין) און מען האָט געמוען בחפזון פּאַקן דאָס ביסל האָב־און־גוטס, אָנגעזאַמלטע אין משך פון לאַנגן יאָרן אויף דער דורותדיק באַווינטער ערד — און זיך געגרייט אין גלות אַריין...

צומאָרגנס האָט זיך געצויגן אַ קאַראַוואַן אויף קליינע פויערים־וועגעלעך, באַלאָדנטע מיט בעטגעווּאַנט, מלבושים, כלים, אַ ביסל באַהאַלטענע סחורות, כדי זיך צו דערווייטערן פון דעם גרענעץ־פּאָס, וועלכער איז פאַרוואַנדלט געווָארן אין אַ פאַרבאָטענער זאָנע פאַר „פּאָליטיש־אומזיכערע עלעמענטן"...

עטלעכע משפּחות האָבן געפונען אַן אַזיל אויף געציילטע טעג ביי די יידישע איינווווי־נער פון דאָרף שיניעוויץ, וועלכע האָבן זיי אויפגענומען מיט פּאָטערלעכער וואַרעמקייט און האַרציקער גאַסטפריינטלעכקייט.

אין צווישן האָט מען זיך אויסגעזוכט ווויונונגען אין שטעטל באַטשקי און דאָרט איז פאַרבליבן אַ חלק, ביזן דעפּאַרטירט ווערן אין דער „שוואַרצער נאַכט" פון שבת פּ׳ קורח אין די סיבירער טייגעס, און דער אַנדערער טייל — ביז די נאַצישע אַרמיי איז אין חודש יוני 1941 אָנגעפאַלן אויף סאָוויעט־רוסלאַנד, אַריבערגייענדיק דעם בוג און פאַרכאַפּנדיק אַ גרויסן שטח פון ראַטנפאַרבאַנד, איינשלינגענדיק אין איר בליץ־מאַרש אויך ווייסרוסלאַנד.

דאָס גרויסע אומגליק פון גירוש דראָהיטשין איז געווען אַ רינגעלע אין דער לאַנגער, שוואַרצער קייט פון חורבן אייראָפּע, וואָס האָט נאָך דעם ניט אויסגעמיטן אויך דאָס קליינע, פאַרוואָרצלטע שטעטל ביים טייך בוג.

שמואל־מרדכי לעוו / קאַנאַדע

טאָגבוך פון ליידן און פיין

(ווי אַזוי איז אומגעקומען די יידישע דראַהיטשין)

פּאָרוואָרט

איך שרייב פון מיינע ליידן אונטער דעם נאַצישן רעזשים — פון יאָר 1941 ביזן יאָר 1944. געשען זענען די טראַגישע מעשים אין פּוילן, ביאַליסטאָקער וואָיעוואָדשאַפט, אין שטעטל דראָהיטשין ביים בוג.

פאַר דער דערציילונג — מיינע אַ קורצע ביאָגראַפיע.

איך בין אַ געבוירענער אין דראָהיטשין. אַכט קינדער זענען מיר געווען ביי אונדזערע עלטערן. אַלט זייענדיק 15 יאָר, בין איך געוואָרן אַ יתום. מיין פאָטער האָט געקרענקט גאַנצע פינף יאָר. במשך דער צייט, האָב איך געטראָגן די שוועריקייטן פון פּרנסה. נאָכן פאָטערס טויט, בין איך געווען דער אייניציקער מפרנס פון אונדזער משפּחה.

אין סעפּטעמבער 1939, איז מערב־ווייסרוסלאַנד, וואָס האָט פריער געהערט צו פּוילן, פאַרנומען געוואָרן דורך די סאָוויעטן. אין 1940 איז מיין ברודער מאָביליזירט געוואָרן אין דער רויטער אַרמיי.

אין 1941, עטלעכע טעג פאַרן אויסברוך פון דייטש־רוסישן קריג, האָבן מיר געפילט ווי אַלץ ווערט אָנגעשטרענגט, עס דערנענטערן זיך בייזעווינטן. מיר האָבן געפילט די שרעק מער פון אַנדערע, ווייל אונדזער שטעטל איז געווען האַרט ביי דער גרענעץ מיטן דייטש. אָבער דאָך האָט קיינער ניט פאָרגעזען אַזאַ טראַגישן סוף.

אין דער נאַכט פון 22סטן יוני, האָבן דייטשע עראָפלאַנען אָנגעהויבן אונדז באַשיסן און באָמבאַרדירן מיט באָמבעס.

פון יענער נאַכט אָן, האָבן זיך אָנגעהובן אונדזערע ליידן במשך דריי טראַגישע יאָרן.

1

דעם 22סטן יוני 1941, האָבן מיר פלוצלינג דערהערט אַן אָפּקלאַנג פון אַ שטאַרקן קלאַפּן. איך האָב אויפגעוועקט מיין פאַמיליע און זיי דערקלערט, אַז דאָס זענען האַרמאַטן, וועלכע שיסן פון דער דייטשער זייט. ניט לאַנג וואַרטנדיק, האָבן מיר געהערט פעסטערע קלאַפּ. מיר האָבן פאַרלאָזט די וווינונג און אַרויס אין פעלד. אין דעם מאָמענט האָבן זיך

באָוויזן דייטשע עראָפלאָנען און אונדז באַשאָסן פון מאַשין־געווער. מיר האָבן זיך באַהאַלטן אין ראָוועס. ניט ווייט פון אונדז זענען פאַרבייגעלאָפן אָפטרעטנדיקע רוסישע מיליטער־אָפּטיילונגען.

נאָך אַ שעה ליגן אין פעלד, זענען מיר צוריק אַריין אין אונדזער ווינונג. אין דעם מאָמענט זענען אַריינגעקומען שיכורע דייטשע זעלנער און געגומען ראַבירן, אָנשטעלנדיק זייער געווער אויף אונדז. במשך דעם טאָג האָבן זיך באַוויזן פיל אַזעלכע גרופּן און גע־דראָט מיט שיסן, אויב מיר ווּעלן ניט לאָזן רויבן.

נאָך מיטאָג זענען געקומען די ס.ס.־מערדער, געגאַנגען פון שטוב צו שטוב און פון דאָרטן אַרויס געגומען אַלע מענער. מיר האָבן דעמאָלט געהאַט גליק וואָס זיי האָבן אויס־געמיטן אונדזער ווינונג. די אַלע מענער, וועלכע זיי האָבן פאַרנומען, זענען מער ניט צוריק געקומען.

עס זענען פאָריבער 7 חדשים, ביז די דייטשן האָבן אונדז פאַרשפאַרט צווישן ענגע געטאָ־פאַרצוימונגען. אין משך פון די 7 חדשים, האָט מען אונדז געגומען אויף פאַרשידענע צוואַנגס־אַרבעטן און דאָרט שטענדיק געשלאָגן און געפיניקט.

דאָס געטאָ האָבן די יידן אַליין באַדאַרפט אַרומצוימען. דער שטח פון געטאָ איז געווען זייער קליין, אַ סך משפחות האָבן געווינט אין אַ קליינער דירה. די לאַגע איז געוואָרן פון טאָג צו טאָג ערגער. עס איז פאַרבאָטן געוואָרן אַרויסגיין פון געטאָ. באַלד האָט זיך געפילט אַ מאַנגל אין עסן. די רוצחים האָבן אונדז קאָנצענטרירט אויף אײַן אָרט, כדי קענען אונדז שטענדיק פיניקן.

אַזוי איז אַדורך אַ שווער יאָר פון הונגער, ענגשפאַט און אומאויפהערלעכע שרעק.

מיר האָבן געהערט, אַז פון אַנדערע שטעט ווערן די יידן אַרויסגעפירט אין פאַר־שידענע טויט־לאַגערן און מיר האָבן געווּסט, אַז אויך אויף אונדז ווּעט קומען די ריי.

ענדלעך האָבן מיר דערפילט אונדזער סוף. דריי טעג פאַר דער ליקווידאַציע האָבן מיר געהערט, אַז די דייטשן האָבן באַשטעלט 120 פורלעך. עס זענען דעמאָלט אַרומגע־גאַנגען פאַרשידענע קלאַנגען. מען האָט געזאָגט, אַז די ווּעגענער זענען ניט פאַר יידן. דערנאָך איז אונדז געלונגען פעסטצושטעלן, אַז דאָס גרייט מען אונדז אויסצוזידלען. אין לעצטן טאָג זענען מיר אַרומגעגאַנגען אין געטאָ ווי האַלב־משוגע, ווייל מיר האָבן געזען קלאָר, אַז עס קומט דער סוף. מיר האָבן באַשלאָסן אַנטלויפן פון געטאָ און ניט וואַרטן די דייטשן זאָלן אונדז ליקווידירן.

פאַרנאַכט האָב איך אַרויס געפירט מיין מוטער און שוועסטערס, מיין ברודערס פרוי און צוויי יינגלעך צו אַ באַקאַנטן פאָליאַק. איך מיט מיינע ברידער האָבן געוואָרט אין געטאָ ביז צוויי אַזייגער ביינאַכט.

ביינאַכט איז די שוועגערין מיט אירע קינדער און אַ שוועסטער מיט צוויי מיידעלעך, צוריק געקומען אין געטאָ. זיי האָבן מיר געזאָגט, אַז זיי קענען מער ניט ליידן; וואָס

ס׳וועט זיין מיט אַלע ייִדן וועט זיין מיט זיי. מיין מוטער און צוויי שוועסטערס זענען געבליבן ביים קריסט.

אַ גאַנצע נאַכט זענען די ייִדן אין געטאָ ניט געשלאָפן. אין געטאָ זענען געווען אַ 500 ייִדן. אַ העלפט זענען אַנטלאָפן. געבליבן זענען דער עיקר אַלטע מענטשן און קינדער.

צוויי אַזייגער ביינאַכט זענען מיר אַרויס פון געטאָ און זיך באַהאַלטן אין אַ שטאַל. פאַרטאָג האָט אונדז דער עלטסטער ברודער אויפגעוועקט און געשיקט שאַפן אַן אָרט ביי אַ קריסט פאַר זיין פרוי און צוויי יינגלעך. אָבער קיינער האָט ניט געוואָלט אַרייַנלאָזן.

וועג מיר זענען צוריק געגאַנגען אין שטאַל, האָבן מיר געהערט ווי צום געטאָ פאָרן צו אויטאָס מיט ס.ס.־לייט און שיסן אַריין אין געטאָ. מיין יינגסטער ברודער איז אַרויס פון שטאַל, ווו מיר זענען געווען באַהאַלטן, אָבער דעם עלטסטן ברודער האָב איך ניט געזען. אויף מיין פּראַגע ווו איז דער ברודער, האָט דער יינגמטער געזאָגט, אַז ער איז אַריין אין געטאָ, כדי ראַטעווען זיין פרוי און קינדער. אַזוי ווי ער איז אַריין, האָט די ס.ס. אַרומגערינגלט דאָס געטאָ.

מיר אַלע, דריי ברידער, זענען אַנטלאָפן אין די פעלדער. מיר האָבן געהערט די גע־שרייען און געווויין פון די איבערגעבליבענע יידן אין געטאָ. מען האָט געהערט אומ־אויפהערלעכע שיסעריין פון ביקסן.

אָפלויפנדיק בערך צוויי קילאָמעטער, האָב איך געזאָגט צו אינעם פון מיינע ברידער, ער זאָל גיין ברענגען די מוטער און די צוויי שוועסטערס פונעם קריסט, ווו מיר האָבן זיי נעכטן איבערגעלאָזט, און זיי איבערפירן צו אַ צווייטן קריסט מיט וועלכן מיר האָבן אָפגערעדט, אַז ער וועט אונדז אַריינלאָזן. איך מיטן יונגערן ברודער זכריה זענען אַוועק צום קריסט טשאָפקע. ער האָט אונדז זייער שיין אויפגענומען, אָבער זיין אויפנאַמע איז אונדז ניט איינגעגאַנגען. איך בין געשטאַנען ביים פענצטער און אָבסערווירט צי עס לויפן ניט פון געטאָ מער יידן.

טאַקע אין דעם מאָמענט האָבן זיך באַווייזן אויף די פעלדער מוטערס מיט קליינע קינדער, עלטערע יידן — אייניקווייז און אין גרופּן, וועלכע זענען געלאָפן פון געטאָ. איך בין צו זיי אַרויס און געפרעגט, ווי אַזוי זיי זענען ניצול געוואָרן פון פייער. זיי האָבן געזאָגט, אַז נישט געקוקט אויף דעם וואָס די באַנדיטן — אוקראַינער און דייטשן, האָבן אַרומגערינגלט דאָס געטאָ און געשאָסן, האָבן זיי באַשלאָסן אַדורכצורייסן די בלאָקאַדע. זיי האָבן דערציילט, אַז פיל מענטשן זענען געפאַלן ביים אַנטלויפן.

זענדיק ווי אַלע יידן לויפן ווייטער, האָב איך מיטן ברודער באַשלאָסן נישט צו בלייבן ביי דעם קריסט. מיר זענען אַריין צום קריסט און אים געזאָגט, אַז מיר האָבן מורא צו בלייבן נאָענט פון געטאָ, מיר וועלן לויפן ווייטער. איך האָב אים געבעטן, אַז וועג מיין עלטערער ברודער, וועלכער איז געגאַנגען ברענגען אונדזער מוטער און שוועסטער, וועלן קומען, זאָל ער זיי זאָגן, אַז מיר וועלן זיין ביי אַ קריסט, אַ 3 קל״מ פון אים.

מיר זענען געקומען צו דעם פויער מיכאַל, אָבער ער האָט אונדז נישט געלאָזט אַפילו די שוועל איבערטרעטן. אַזוי האָבן מיר געמוזט לויפן ווייטער. מיר האָבן אים געבעטן, אַז אויב עס וועט אונדז ווער זוכן פון אונדזער פאַמיליע, זאָל ער זיי זאָגן, אַז מיר זענען אַוועק, נישט וויסנדיק ווו.

3

מיר זענען געבליבן ווי אַ האָז אין מיטן פעלד. ערשטנס, מיר האָבן זיך אָפגעטיילט פון אונדזער משפחה. צווייטנס, געבליבן אָן יידן. דריטנס, מיר זענען אָן אַ זיכער באַהעלטעניש, אונטערן פרייען הימל. אָבער מיר האָבן זיך געשטאַרקט און באַשלאָסן צו וואַנדערן ווייטער, אפשר וועט גאָט העלפן.

מיר זענען אָפגעגאַנגען אַ 4 קל״מ, און אַריין צו אַ באַקאַנטן פאָליאַק. אין שטוב איז געווען זיין פרוי. זי האָט אונדז געזאָגט, אַז איר מאַן איז געפאָרן אין געטאָ אַרויספירן די יידן. איך האָב זי געבעטן אַן אָרט ווו זיך צו באַהאַלטן. זי האָט אָפגעזאָגט. פון עסן האָבן מיר אין גאַנצן נישט געקלערט.

אַזוי ווי מיר זענען שוין געווען שטאַרק מיד און זאַט פון צרות, האָבן מיר נישט קוקנדיק אויף איר ענטפער, באַשלאָסן אַרויפגיין אויפן בוידעם און דאָרט, אָן איר וויסן, זיך באַהאַלטן.

אַ גאַנצן טאָג האָבן מיר געקלערט וועגן אונדזער ברודער און מוטער. דאָס האָרץ האָט ווייי געטאָן, וואָס אַלע אונדזערע נאָענטע און טייערע זענען געפאַלן אַ קרבן פון די נאַצישע חיות.

ענדלעך זענען מיר אַנטשלאָפן געוואָרן. דאָס איז שוין געווען פאַרנאַכט. אין שלאָף

משפחת לב שניצלה מן השואה

די ניצול־געווארענע משפחה לעוו

האָב איך געהערט ווי מען רופט מיך ביים נאָמען. איך האָב זיך אויפגעוועקט און געהערט ווי דער בעל־הבית רופט מיך, איך זאָל אַראָפגיין פון בוידעם. איך האָב אויפגעוועקט דעם ברודער און מיר זענען אַראָפּ. מיר זענען אַריין אין שטוב און געטראָפן דעם טיש סערווירט מיט עסן. איך האָב נישט געוואָלט מאַכן קיין טענות און זיך געזומען צום עסן. איך האָב פאַרשטאַנען, פונעם גענג אונדז עסן, אַז ער וועט אונדז לאָזן זיין ביי אים. אָבער שפּעטער האָט ער געזאָגט, אַז ער וועט אונדז נישט קענען האַלטן, אַז נאָכן עסן זאָלן מיר אומבאַדינגט פאַרלאָזן זיין שטוב.

הערנדיק די ווערטער, איז מיר דער לעפל אַרויסגעפאַלן פון האַנט. איך האָב שוין נישט געקענט מער עסן. מיר זענען געפאַלן צו זיינע פיס און געבעטן אויף אונדז רחמנות האָבן. אָבער אונדזער בעטן איז געווען אומזיסט. ער האָט אונדז דערקלערט, אַז זיינע שכנים זענען באַנדיטן, זיי וועלן אונדז דערמאָרדן.

דער קריסט האָט אונדז אַרויסגעפירט אויפן גאַס און געוויזן אַ וועג און דערביי אָנגעזאָגט, אַז מיר זאָלן מער נישט קומען צו אים.

4

די נאַכט איז געווען אַ פינצטערע. אין דרויסן האָט געריגנט. עס איז געווען אומעטיק און טרויעריק אויפן האַרצן, אָבער מיר האָבן די האָפענונג נישט פאַרלוירן. איך האָב געווּסט, אַז מיטן מאָמענט וואָס איך פאַרליר די האָפענונג צום לעבן — וועט זיך דער טויט צו מיר דערנענטערן. דער ציל פון מיין זוכן אַן אָרט איז געווען: שאַפן אַ באַהעלטעניש פאַר מיין גאַנצער פאַמיליע. אָבער אומזיסט איז געווען מיין זוכן.

קודם זענען מיר געגאַנגען זוכן אונדזער משפּחה. מיר זענען דעמאָלט געגאַנגען נישט מיט אונדזער כוח, נאָר עפּעס אַן אימפּעט האָט אונדז געטראָגן. מיר זענען צוריק געגאַנגען צום קריסט מיכאל, וועלכער האָט אונדז נישט געלאָזט די שוועל איבערטרעטן. מיר האָבן אים געפרעגט צי אונדזער פאַמיליע איז געווען ביי אים פרעגן אויף אונדז. ער האָט געזאָגט, אַז קיינער האָט אויף אונדז נישט געפרעגט.

מיר זענען אַוועק צום קריסט, וועלכער האָט אונדז דער ערשטער אויפגענומען וועז מיר זענען אַנטלאָפן פון געטאָ. אָבער דער קריסט האָט אונדז אַנטוישט. ער איז שוין נישט געווען דער זעלבער ווי נעכטן. אויף מיין פראַגע צי מיין פאַמיליע איז געווען ביי אים, האָט ער געענטפערט אַז יאָ, נאָר וווּ זיי זענען איצט — ווייסט ער נישט. איך האָב אים געבעטן ער זאָל דערלויבן מיר און מיין ברודער זיין ביי אים. ער האָט מיר אַפילו נישט געענטפערט. ביי מיין דריטן מאָל פרעגן, האָט ער מיט כעס געענטפערט: ניין!

ס׳איז געווען שפּעט ביינאַכט. בלייבן אונטערן פרייען הימל האָבן מיר מורא געהאַט, איז מען אַוועק אין דאָרף קאָטשערע, נישט ווייט פון דעם קריסט. אָן דער דערלויבעניש פון בעל־הבית, זענען מיר אַריין אין אַ סטאַדאָלע פון תבואה, אין שטרוי געמאַכט אַ גרוב

און דאָרט זיך באַהאַלטן. וועלן ס׳איז געווארן טאָג, האָבן מיר דערהערט ווי די טירן עפענען זיך און מענטשן קריכן אַרויף אויף דעם שטרוי. אונדזער שרעק איז געווען גרויס. מיר האָבן געמיינט, אַז דאָס זענען דייטשן און זיי וועלן אונדז אומברענגען.

5

ליגנדיק אַזוי אין שרעק, האָבן מיר געהערט ווי די מענטשן זעצן זיך אַוועק אויף דעם שטרוי און רעדן שטיל... יידיש. דאָס האָרץ האָט זיך דערפרייט, אָבער מיר האָבן געוואָלט זיין זיכער. האָבן מיר זיך גוט צוגעהערט און אין זייער קול דערקענט, אַז דאָס זענען אונדזערע געוועזענע שכנים פון געטאָ.

מיר זענען אַרויס פון אונדזער באַהעלטעניש. זיי האָבן זיך שטאַרק דערשראָקן, אָבער מיר האָבן זיי באַרואיקט, אַז אויך מיר זענען יידן. דאָס זענען געווען צוויי משפחות: איין משפחה — נאָך גאָר אַ יונג פּאָרל. זיי האָבן דערציילט, אַז זיי האָבן געהאַט אַ קליין קינד, נאָר עס איבערגעלאָזט אין געטאָ. זייערע הערצער זענען געווען פאַרקלעמט צוליבן קינד. זיי זענען געווען פון ווישקאָוו, אַנטלאָפן פון דאָרטיקן געטאָ. זיי זענען געקומען אין אונדזער געטאָ, ווייל אין ווישקאָוו האָט מען געשמועסט, אַז אַזוי ווי דער ביאַליסטאָקער קרייז געהערט צום דריטן רייך, וועלן די היטלער־מערדער די יידן נישט אויסזידלען פון דאָרט. די צווייטע משפחה איז געווען פון זעקס נפשות. זיי האָבן געהייסן לעדערמאַן. דער פאָטער — שלמה, די מוטער — עטל, די זין: מענדל, פרויטשע און פּסח, אַ מיידל איטקע. איין זון מיטן נאָמען אברהמטשע איז געבליבן אין געטאָ, ווייל ער האָט שוין נישט באַוויזן אַנטלויפן. זיי האָבן אים שטאַרק באַווײַנט.

איך האָב זיי געפרעגט, צי זיי זענען אַריין אין סטאַדאָלע מיט דער דערלויבעניש פון בעל־הבית. זיי האָבן מיר געזאָגט, אַז נאָך פיל תחנונים, האָט ער זיי דערלויבט. איך האָב געבעטן זיי זאָלן נישט דערציילן דעם פויער, אַז מיר זענען ביי אים באַהאַלטן.

6

דער טאָג איז פאַרבּי מיט אַ סך בענקשאַפט נאָך מיין מוטער, שוועסטער און ברידער, ווייל עס זענען שוין פאָריבער צוויי מעת־לעת וואָס מיר האָבן זיך צעשיידט. איך האָב זיך פאַרגעשטעלט, אַז זיי זענען אין גרויס געפאָר. אַ גאַנצן טאָג האָבן מיר געהערט שיסעריַין — און אונדז האָט זיך געדאַכט, אַז דאָס שיסט מען אונדזער משפּחה.

ענדלעך האָט זיך דערנענטערט די נאַכט, וועלכע מיר האָבן אַזוי אויסגעקוקט, ווייל די פינצטערניש האָט אונדז געשיצט. איך האָב דערקלערט די מענטשן וועלכע זענען געווען מיט אונדז, אַז איך גיי זוכן מיין פאַמיליע. זיי האָבן מיך געפרעגט, וווּ וועל איך זיי ברענ־ גען, אויב איך געפין זיי. איך האָב געענטפערט, אַז כ׳וועל זיי ברענגען אַהער, מיר וועלן זיין צוזאַמען. עס האָט זיך אַנגעהויבן צווישן אונדז אַ העפטיקער וויכוח. זיי האָבן קאָטע־ גאָריש דערקלערט, אַז זיי וועלן נישט דערלויבן צו ברענגען אַהער נאָך מענטשן. זיי האָבן

געטענהט, אַז מען טאָר נישט אָנזאַמלען קיין גרויסע צאָל יידן אויף איין אָרט. נאָך האָבן זיי געזאָגט, אַז מיר זאָלן בכלל נישט גיין זוכן, נישט נעמען אויף זיך אַן עול, אַז צוויי מענטשן האָבן גיכער אַ שאַנס צו בלייבן לעבן, ווי אַ משפחה פון זעקס נפשות.

איך האָב געענטפערט, אַז אויב אומקומען — זאָלן מיר אַלע אומקומען, און אויב לעבן — וויל איך אַז אַלע זאָלן איבערלעבן.

נישט לייגנדיק קיין אַכט אויף זייערע רייד, האָב איך פאַרלאָזט די סטאָדאָלע מיט דער מחשבה אויסצוגעפינען מיין פאַמיליע. אויב איך וועל נישט האָבן קיין אַנדער אָרט — ברענגען זיי אַהער, אין סטאָדאָלע.

7

איך מיט מיין יונגערן ברודער זענען אַוועק צום קריסט טשאַפקע, דער זעלבער צו וועלכן מיר זענען אַריין, אַנטלויפנדיק פון געטאָ. ביי אים אין שטוב האָבן מיר געפונען אַ סך יידן. אין דעם מאָמענט האָבן מיר געהערט אין דרויסן שיסן. אויפן באַפעל פון קריסט האָבן מיר פאַרלאָזט די ווינונג און אַנטלאָפן אין וואַלד.

מיר זענען אַריין אין וואַלד און געטראָפן נאָך יידן. איך האָב זיי געפרעגט וואָס זיי קלערן טאָן, האָבן זיי געענטפערט, אַז זיי זענען נישט קיין אַנדערן אויסוועג, ווי איבער־געבן זיך אין די הענט פון די מערדער.

איך האָב דאָרט געטראָפן אַ יונגע מוטער מיט אַ קינד דריי יאָר אַלט, און איינס — זעקס חדשים. איר געווויין האָט מיר געריסן דאָס האַרץ. אָבער איך האָב איר גאָרנישט געקענט העלפן.

איך בין אַריין צו אַ צווייטן קריסט זיך פרעגן אויף מיין פאַמיליע. ער האָט מיר דערקלערט, אַז מיט אַ 15 מינוט צוריק זענען זיי ביי אים געווען און געבעטן ברויט. איך בין געגאַנגען צו נאָך אַ קריסט. אויך דער האָט מיר געזאָגט, אַז זיי זענען ביי אים געווען מיט אַ 20 מינוט פריער. איך בין אַריין אין וואַלד זיי זוכן. אַ צייט בין איך אַרומגעגאַנגען צווישן די ביימער און קאָרטשעס. איך האָב פון דערווייטנס באַמערקט ווי מענטשן אַנטלויפן פאַר מיר. איך האָב פאַרשטאַנען, אַז דאָס זענען יידן. איך האָב אין יידיש געראופן זיי זאָלן זיך אָפשטעלן, אָבער — אומזיסט! איך האָב געמומען שנעל לויפן, זיי דערייאָגט, און — — דאָס איז טאַקע געווען מיין פאַמיליע, וועלכע איך האָב געזוכט.

זיי זענען געווען אין אַ שרעקלעכן מצב, שטאַרק איבערגעשראָקן, געמיינט, אַז דייטשן יאָגן זיי. פון גרויס שרעק האָבן זיי נישט געהערט מיין רופן.

8

אונדזער פרייד איז געווען אַזוי גרויס, אַז ס׳איז נישט צו באַשרייבן. מיר האָבן זיך אַוועקגעזעצט אונטער אַ בוים. יעדער האָט דערציילט, וואָס ער האָט איבערגעלעבט במשך די צוויי טעג.

ענדלעך האָבן מיר זיך אויסגעשמועסט און זיך געלאָזן צו דער סטאָדאָלע, ווו מיר זענען געווען באַהאַלטן. מיר זענען אין יענער קאָלטער ווינטער־נאַכט געגאַנגען פאַמעלעך מיט אונדזער אַלטער מוטער. מיר זענען שוין געווען נאָנט פון דאָרף קאָטשערע. פֿלוצלינג האָבן מיר געהערט רעדן דייטש. מיר האָבן געמוסן לויפן צוריק. בעתן לויפן האָט זיך געדאַכט, אַז מען יאָגט אונדז נאָך. מיר האָבן זיך צעטיילט אין צוויי גרופּן: איך מיט ביידע שוועסטער; מיינע צוויי ברידער מיט דער מוטער. אין דער בהלה האָבן מיר זיך פאַרלוירן.

מיר זענען שוין געווען מיד פון לויפן און געמוזט זיך אָפּשטעלן. מיר האָבן זיך פאַר־שטעקט צווישן קוסטעס און אַרויסגעקוקט צי מען לויפט אונדז טאַקע נאָך. מיר האָבן זייער אַ סך איבערגעקלערט וועגן אונדזערע ברידער און מוטער, וועלכע האָבן זיך פאַר־לוירן בעתן אַנטלויפן. עס האָט שוין געמוסן טאָגן און מיר האָבן געמוזט רעזיגנירן פון זוכן זיי. מיר זענען אַוועק אין סטאָדאָלע זיך צו באַהאַלטן.

אַ גאַנצן טאָג זענען מיר הונגעריקע געלעגן אין דער סטאָדאָלע. מיר האָבן נאָר גע־קלערט וועגן דער מוטער און ברידער. די נאַכט האָט זיך דערנענטערט, בין איך אַליין אַרויס זיי זוכן. ווי נאָר כ׳בין אַריין צו אַ קריסט נאָך ברויט, האָב איך דאָרט געטראָפן מיין עלטערן ברודער, גרשון, קויפן ברויט...

9

פון אים האָב איך זיך דערוווּסט אַ שוידערלעכע געשיכטע. אין וואַלד איז געווען אַ משפּחה מיטן נאָמען קאַרשענשטיין: פּיר קינדער מיט אַ מוטער. אַ פּאָליאַק האָט זיי באַמערקט און געמסרט. זענען די דייטשן געקומען, אַרומגערינגלט די משפּחה און אַלעמען דערשאָסן אויפן אָרט, אַפילו זיי נישט קובר געווען.

אין אַ פּאָר שעה אַרום איז די מוטער מיטן יינגסטן קינד ווי אויפגעשטאַנען תחיית־המתים, ווייל — די דייטשן האָבן זיי בלויז פאַרוווּנדעט, אָבער נישט דערשאָסן. זיי האָבן נישט באַמערקט, אַז זיי לעבן נאָך. וועג די ניצול־געוואָרענע זענען אויפגעשטאַנען, האָט זיי דער זעלבער פּאָליאַק באַמערקט און אַוועק געפירט צו די דייטשן, וועלכע האָבן זיי צום צווייטן מאָל דערשאָסן.

צוויי זין פון דער משפּחה זענען געבליבן לעבן, ווייל זיי זענען גראָד דעמאָלט נישט געווען צוזאַמען מיט דער מוטער.

(אין 18 חדשים שפּעטער, אַ וואָך איידער די רויטע אַרמיי האָט פאַרנומען די ביאַ־ליסטאָקער וואָיעוווּדסטווע, האָט דער עלטערער זון פון דער משפּחה, קסיל קאַרשענשטיין, אַלס נקמה, דערשאָסן די גאַנצע פאַמיליע פון דעם קריסט).

10

איך מיטן עלטערן ברודער זענען אַוועק צום אָרט ווו ער האָט איר געלאָזן מיטן יינגערן

ברודער, און אַלע צוזאַמען — צו דער סטאַדאָלע וווּ עס זענען געווען אונדזערע שוועס־טערס.

עס איז שוין געווען שפּעט איןווינטער און מיר האָבן נישט געהאַט קיין וואַרעמע קליידער און דערפֿאַר זייַער געליטן פון די פֿרעסט. מיין יינגערער ברודער זכריה האָט אָפּגעפֿראָרן אַלע פינגער פון די פֿיס. לאַנג זיך אויסבאַהאַלטן אין סטאַדאָלע האָבן מיר נישט געקענט, ווייל מיר זענען דאָרט געווען אָן דעם וויסן פון בעל־הבית.

מיר האָבן באַשלאָסן זיך צו וועגדן צו דעם ערשטן קריסט, טשאַפּקע, צו וועלכן איך בין געקומען, אַנטלויפנדיק פון געטאָ. איך מיטן עלטערן ברודער האָבן אים געבעטן אונדז אויסבאַהאַלטן פֿאַרן פֿרייַז פון די וווּרט־זאַכן, וועלכע מיר האָבן אַרויסגעראַטעוועט פון געטאָ. אין אָנהייב האָט ער אָפּגעזאָגט. מיר זענען אָבער נישט אָפּגעשטאַנען. עס איז אַוועק אַ חודש. מיר האָבן אים ווידער געבעטן — און ער האָט מסכים געווען. ביי אים זענען דעמאָלט געווען אויסבאַהאַלטן נאָך צוואַנציק יידן.

11

אונדזער סכראָן איז געווען אונטער דער פֿאָדלאָגע פון שטוב. ליגנדיק אין באַהעל־טעניש, האָבן מיר געהערט, ווי אַ ייד מיטן נאָמען לאָזער רעזניק איז געקומען בעטן דעם קריסט ער זאָל אים אויסבאַהאַלטן.

ער, מיט נאָך זיבן יידן, זענען געשפּרונגען פון באַן, וועלכע האָט זיי געפּירט קיין טרעבלינקע. מיר האָבן געהערט, ווי ער האָט זיך געבעטן מען זאָל אים אויסבאַהאַלטן — אָבער מיר האָבן אים נישט געקענט העלפן.

אַ האַלבע שעה שפּעטער האָבן מיר געהערט שיסן פון אויטאָמאַטישע ביקסן. מיר האָבן פֿאַרשטאַנען, אַז די קוילן טרעפן אַוודאי נאָר אונדזערע אומגליקלעכע ברידער. מיר גופא זענען אין גרויס שרעק. שפּעטער האָט אונדז דער קריסט געמאָלדן, אַז די דייטשן האָבן דערשאָסן זיבן יידן נעבן אַ בונקער.

מיר זענען דערנאָך געוואָר געוואָרן, אַז די זיבן יידן האָבן זיך געמאַכט אַ סכראָן אין וואַלד, אַ דריי הונדערט מעטער פונעם אָרט וווּ מיר זענען געווען. איינער פון זיי, לאָזער רעזניק, האָט געבעטן אונדזער קריסט ער זאָל אים באַהאַלטן. עס זענען דאָרט געווען צוויי ברידער מיט אַ שוועסטער פון דער פֿאַמיליע גאָלצעקער; צוויי בחורים, וועלכע זענען אַנטלאָפן פון וואַרשעווער געטאָ; און נאָך אַ יינגל. זיי האָבן שוין געהאַלטן ביים אויס־ענדיקן אַ סכראָן. האָט זיי אַ פֿאָליאַק באַמערקט און צו וויסן געגעבן די דייטשן, וועלכע זענען געקומען און פינף פון זיי ברוטאַל דערמאָרדעט. צוויי פון דער גרופּע, אַ יינגל און אַ מיידל, האָבן דורכגעריסן די מערדערישע בלאָקאָדע און זענען אַנטלאָפן. אַן ס.ס.־מאַן אויף אַ פערד האָט זיי נאָכגעיאָגט און דערשאָסן.

12

די צוואַנציק יידן, וועלכע זענען געווען אויסבאַהאַלטן ביים קריסט: זעקס נפשות פון אונדזער משפּחה — לעוו; פאַמיליע דראַגיצקי — זעקס נפשות: עלטערן, דריי טעכטער, אַן איידעם מיטן פאַמיליע־נאָמען פּענצאַק; צוויי מיטן נאָמען גאַיל; אַ פלימעניק פון דער פאַמיליע דראַגיצקי.

נאָכן אָפּזיין ביים קריסט אַכט טעג, איז דאָס אָרט געווארן פאַרדעכטיקט ביי די דייטשן. אויף דער פאַראַרדענונג פון בעל־הבית, האָבן מיר אין מיטן נאַכט געמוזט פאַרלאָזן דאָס אָרט. מיר זענען אַרויס אין פּעלד, אָן אַן אויסזיכט צו געפינען אַ באַהעלטעניש. אין אַ טרויעריקער שטימונג האָבן מיר זיך געזעגנט און געווינטשן, אַז גאָט זאָל אונדז העלפן ווידער צו טרעפן זיך לעבעדיקע.

מיר זענען אַוועק צו דער סטאַדאָלע, וווּ מיר האָבן פריער זיך באַהאַלטן, אָבער דאָרטן שוין נישט געטראָפן די צוויי פאַמיליעס, וועלכע זענען געווען באַהאַלטן.

אַ שטיק צייט איז פאַריבער און מיר האָבן זיך צוריק געקערט צום קריסט טשאַפּקע. ער האָט אונדז אַריינגענומען מיטן תנאי, אַז מיר זאָלן אַליין זיך באַזאָרגן מיט עסן. איך מיט מיין ברודער זענען געגאַנגען שאַפן עסן. אויפן וועג האָבן מיר זיך דערוווּסט וועגן טראַגישן אומקום פון אַ טאַטן מיט אַ זון:

זעליג מיטן זון זענען געווען פון דער גרופּע, וועלכע זענען אַראָפּגעשפּרינגען פון דער באַן וואָס האָט זיי געפירט קיין טרעבלינקע. ווען זיי זענען געקומען אין וואַלד, האָבן זיי זיך דערוווּסט וועגן אומקום פון זייער יינגל, וועלכע איז דערשאָסן געוואָרן צוזאַמען מיט די זעקס ביים סכראָן.

דער טאַטע מיטן זון זענען אומגעקומען, ווען זיי זענען בייטאָג געגאַנגען אויפן וועג. הינטער זיי זענען אָנגעפאָרן דייטשן. זיי האָבן געזומען אַנטלויפן. די דייטשן האָבן דערקענט, אַז דאָס זענען יידן און זיי דערשאָסן. די רוצחים זענען געפאָרן ווייטער און געטראָפן נאָך אַ יייד, יאַנקל קריסטאַל. זיי האָבן אויך אים דערשאָסן.

אין דאָרף פּיטקעוויטש האָבן די דייטשן געטראָפן צוויי משפּחות אין אַ סטאַדאָלע און האָבן זיי דערשאָסן. די פאַמיליעס האָבן געשטאַמט פון זעלבן דאָרף.

13

אויפן וועג „אַהיים", ד. ה. צו אונדזער סכראָן, האָבן מיר געטראָפן אַ בחור, וועלכער איז אַראָפּגעשפּרינגען פון באַן. מיר האָבן אים געפרעגט צי ער האָט געזען אין באַן אונדזער עלטסטן ברודער נח. ער האָט געזאָגט, אַז ניין. איך האָב פאַרשטאַנען, אַז ער באַהאַלט זיך אויס אין געטא.

אין סכראָן האָב איך דאָס דערציילט אונדזער משפּחה און אַרויסגערוקט די השערה, אַז מעגלעך דאָס אונדזער ברודער לעבט און באַהאַלט זיך אויס אין געטא.

צו מאָרגנס, ביינאַכט, בין איך אַריין צו אַ קריסט נאָך ברויט, האָט ער דערציילט, אַז ער איז געווען אין שטאָט און אַ קריסט האָט אים איבערגעגעבן, אַז נח איז ביי אים געווען נעמען ברויט און אים פֿאַרטרויט, אַז ער באַהאַלט זיך אין אונדזער שטוב, אין קעלער. דאָס געטאָ איז נאָך געווען אַרומגערינגלט דורך דייטשן, וועלכע האָבן אַרויסגעפירט פון דאָרט אַלע זאַכן.

איך בין געקומען אַהיים און דערציילט די גוטע נייעס. אין אָוונט בין איך מיטן ברודער אַוועק אין שטאָט אַרויסראַטעווען נחן פון געטאָ. מיר האָבן נישט דערציילט אונדזער פאַמיליע וווּ מיר גייען. אויפן וועג האָבן מיר געזאָגט תהילים און געבעטן גאָט מיר זאָלן מצליח זיין.

14

מיר אַליין זענען אין געטאָ נישט אַריין, ווייל עס איז געווען באַוואַכט פון דייטשן, נאָר מיר זענען געגאַנגען צו דעם קריסט, ווו דער ברודער איז געקומען נאָך ברויט.

דער קריסט האָט אונדז גוט אויפגענומען און איבערגעגעבן, אַז דער ברודער איז טאַקע געווען ביי אים און דערציילט, אַז ר׳איז באַהאַלטן אין קעלער פון אונדזער ווויגנונג. אין מיטן שמועס האָבן מיר געהערט קלאַפן אין טיר. מיר זענען אַריין אין צווייטן צימער.

די טיר האָט זיך געעפנט און עס זענען אַריין באַוואָפנטע פוילישע פּאָליציאַנטן. אַ קורצע צייט האָבן זיי געריידט מיטן בעל־הבית וועגן אַ צווייטן ענין. דערנאָך האָט איינער פון זיי געעפנט די טיר און אַריין צו אונדז אין צימער. ער האָט געפרעגט, פֿאַר וואָס מיר זענען אַנטלאָפן פון געטאָ און נישט געפֿאָרן קיין טרעבלינקע צוזאַמען מיט אַלע יידן. ער האָט געזען מיך שלאָגן. מיין ברודער האָט זיך אַריינטירט אין דער געפערלעכער לאַגע און דעם באַנדיט דערלאַנגט אַ זעץ אין פּנים, אַז יענער האָט זיך איבערגעקערט. דער ברודער איז צו צו דער טיר, אָבער פון יענער זייט איז געשטאַנען אַ צווייטער רוצח און פעסט געהאַלטן די קלאַמקע. דער ברודער האָט אַ שטאַרקן ריס געטאָן די טיר און איז אַרויס אין גאַס. די דריי פּאָליציאַנטן זענען נאָך אים אַרויס און נאָכגעשאָסן.

איך בין געבליבן אַליין אין שטוב, געפרוווט אַרויס דורך אַ קלאַפּ טאָן מיטן קאָפּ אין דער ראַם פון פענצטער, זי אויסגעבראָכן און אַרויס אין גאַס. קיין אַנדערער וועג ווו צו לויפן איז ניט געווען, נאָר אין מיטן שטאָט, ווו עס האָבן זיך אַרומגעדרייט גרופּן דייטשן מיט אויסשפּיר־הינט — אָבער איך בין בשלום אַרויס פון שטאָט.

זייענדיק אויפן פרייען פעלד, האָב איך דערפילט ווי עס איז מיר וואַרעם דאָס פּנים. איך בין אָפּגעגאַנגען אַ 3 קל״מ, בין אַריין צו אַ באַקאַנטן קריסט. ער האָט זיך פאַר מיר דערשראָקן. געוויזן מיר אַ שפּיגל און איך האָב דערזען, אַז דאָס גאַנצע פּנים איז געווען פאַר־גאָסן מיט בלוט. ווען איך האָב צעקלאַפּט מיטן קאָפּ די ראַם פון פענצטער, האָב

איך זיך צעבלוטיקט, אָבער פון שרעק נישט געפילט דעם ווייטאָג און נישט ווי דאָס בלוט רינט איבערן פּנים.

איך האָב אָפּגעוואָשן דאָס פּנים און די מלבושים, געגומען ברויט און אַוועק צוריק צו מיין פּאַמיליע. איך האָב געזוכט אַ תירוץ וואָס צו זאָגן, הלמאי מיין ברודער גרשון, וועלכער איז צוזאַמען מיט מיר אַוועק, איז נישטאָ צוריק. איך האָב שוין נישט געוואָכט, אַז ער לעבט, געווען זיכער, אַז נאָך אַזאַ שטאַרקער שיסעריי, איז ער אַוודאי אומגעקומען.

פּאַרן אַריינגיין אין סכראָן, האָב איך באַשלאָסן צוגיין צו אַ קריסט נאָך ברויט. ווען כ׳בין צו צום פּענצטער, האָב איך באַמערקט, אַז ער לעשט אויס דעם לאָמפּ. איך האָב געזאָגט ווער איך בין, האָט ער צוריק ליכטיק געמאַכט און מיך אַריינגעלאָזט אין שטוב. דאָרט האָב איך געטראָפן גרשונען. מיר האָבן זיך צעקושט און געווויינט פאַר פרייד.

מיר האָבן געגומען ברויט און אַוועק צו אונדזער פּאַמיליע אין סכראָן. מיר האָבן זיי אַלץ דערציילט. זיי האָבן זיך זייער געפרייט, אָבער גלייכצייטיק געווויינט. זיי האָבן זיך געפרייט וואָס מיר, די איינציקע וועלכע האָבן זיי געקענט העלפן, האָבן זיך געראַטעוועט און געווויינט, ווייל ס׳איז אונדז נישט געלונגען צו ראַטעווען אונדזער עלטסטן ברודער פון גענאָ.

15

אַ טאָג שפּעטער האָבן מיר זיך דערווּסט, אַז אונדזערע צוויי קוזינעס מיט אַ קוזין האָבן זיך געראַטעוועט פון גענאָ. מיר האָבן באַשלאָסן זיי אויסצוגעפינען און ברענגען צו אונדז. עטלעכע טעג האָבן מיר זיי געזוכט און מיט גרויס מי — געפונען. זיי זענען געווען באַהאַלטן ביי אַ באַקאַנטן קריסט. מיר האָבן זיי געבעטן גיין מיט אונדז, האָבן זיי געזאָגט, אַז ווי לאַנג דער קריסט וועט זיי דערלויבן צו זיין ביי אים, וועלן זיי זיין. מיר האָבן זיי געווינטשן פיל גליק און זענען אַוועק. אין אַכט טעג שפּעטער איז צו אונדז דערגאַנגען די ידיעה, אַז דער קריסט האָט זיי געהייסן גיין און זיי וואַלגערן זיך אונטערן פרייען הימל.

16

אונדזערע קוזינען האָבן אונדז דערציילט וועגן אהרון ליבערמאַן, הערשל שענייַ־וויצער, יאָסל ליטמאַנס און שמחה בלומשטיין, וועלכע האָבן זיך געראַטעוועט פון גענאָ און זענען שפּעטער אומגעקומען. זיי האָבן זיך אויסבאַהאַלטן אין אַ קעלער אין גימ־נאַזיע. אַ פּאָליאַק האָט זיי באַמערקט און צוויוויסן געגעבן די דייטשן, וועלכע זענען געקומען, אַוועקגעפירט די פּיר יידן אין אַ פּינצטערער תפיסה־קאַמער, זיי אויס־געהונגערט, געמאַטערט אַ פּאָר טעג אוו דערנאָך דערשאָסן. יאָסל ליטמאַנס איז געלונגען צו אַנטלויפן. נאָכן אָפּלויפן עטלעכע קילאָמעטער, האָט אים אַ פּאָליאַק פּאַרהאַלטן, אָפּגע־פירט צו די דייטשן און זיי האָבן אים דערשאָסן. צו די פיר יידן האָבן די דייטשן געשאָסן

בײנאַכט. ווען ס׳איז ליכטיק געווארן, זענען זיי געקומען באַגראָבן די טויטע און דערזען, אַז איינער פעלט. ער האָט זיך געמאַכט טויט און ווען די דייטשן זענען אַוועק, איז ער אויפגעשטאַנען און אַנטלאָפן.

דער דורכפאַל האָט די דייטשן געקאָסט פיל געזונט. אָבער דער ייד איז נאָך אַלע ליידן אומגעקומען. ער האָט זיך באַהאַלטן ביי אַ פּאָליאַק. דורכן פענצטער האָט ער באַמערקט, ווי דריי דייטשע זעלנער אויף פערד דערנענטערן זיך צו דער ווינונג, ווו ער איז געווען. ער איז אַרויס אין דרויסן און געגומען לויפן. ער איז נאָך געלאָפן אַ הונדערט מעטער און איז געפאַלן. ליגנדיק אין גרויסע יסורים, האָט ער געבעטן די מערדער אים דערשיסן. זיי האָבן אים דאָרט באַגראָבן. ער האָט געהייסן שמחה בלומ־שטיין, אַלט געווען 20 יאָר.

צוויי טעג שפּעטער האָבן די דייטשן, וועלכע האָבן אים נישט דערשאָסן, זיך פאַר־אינטערעסירט ספּעציעל אים אויפצוגראָבן און זען צי עס איז דער זעלבער, וועמען זיי איז נישט געלונגען צו דערשיסן.

אַזוי איז אומגעקומען אַ העלדישער בחור.

17

מיינע קוזינען האָבן מיר דערציילט נאָך אַ טראַגישע פּאַסירונג פון אַ פּאַרליבטן בחור מיט אַ מיידל (ברוך לייבל דראָגיטשינסקיס און חייה בלעכערס), וועלכע זענען אומגעקומען.

אַ טאָג פאַר דער ליקווידאַציע פון געטאָ זענען זיי אַוועק זיך באַהאַלטן אין קעלער פון קירכע. נאָכן ליגן דאָרט דריי טעג אָן עסן, זענען זיי אַרויס בעטן ברויט. ביים אַרויסגיין פון קעלער, האָט זיי באַמערקט אַ דייטשער קאָמיסאַר פון מאַגיסטראַט און זיי געשאָסן. זיי זענען געפאַלן אויף דער ערד באַוווּסטלאָז. אין אַ האַלבע שעה שפּעטער זענען זיי געקומען צו זיך און געבעטן די דורכגייענדיקע פּאָליאַקן צו רופן די דייטשן, כדי זיי דערשיסן, ווייל זיי האָבן געווּסט, אַז זיי האָבן במילא נישט קיין אויסזיכט צו לעבן.

די דייטשן זענען געקומען און זיי דערשאָסן.

דער נאָמען פון בחור איז געווען ברוך דראָגאָטשינסקי און פון מיידל — חייה סעמיאָטיצקי. דער פאָטער פון מיידל איז דערשאָסן געוואָרן אויפן וועג קיין טרעבלינקע, אַלס ערובניק פאַר אַ צווייטן ייד, פּסח בלומשטיין, וועלכער איז אַנטלאָפן אין מיטן וועג מיט זיין ווייב און זיי איז נישט געלונגען צו כאַפן.

18

צוויי וואָכן זענען אַוועק, זינט איך מיט מיין ברודער זענען געגאַנגען ראַטעווען אונדזער עלטסטן ברודער פון געטאָ. מיר האָבן קיין אײן טאָג נישט געהאַט קיין רויקן.

דאָס געוויסן האָט געפיניקט און דאָס האַרץ האָט געווינט, הלמאי אונדזער ברודער שמאָכט אין אַ באַהעלטעניש אין געטאָ. מיר האָבן געווּסט, אַז יעדער מינוט איז זיין לעבן אין סכנה. איך האָב זיך נישט געקענט דעצידירן צו גיין נאָך אַ מאָל אין געטאָ אים זוכן, ווייל איך האָב שוין אין מאָל געפרוווט — און קוים אַרויס מיטן לעבן.

צום סוף האָב איך באַשלאָסן, אַז איך וועל יאָ גיין ראַטעווען דעם ברודער און וועגן דעם געמאָלדן מיין פאַמיליע, אַז איך גיי אין שטאָט. זיי האָבן מיר געווינטשן גליק אין מיין געפערלעכן וועג. איך האָב פאַרלאָזן דעם סכראָן.

צופעליק איז אַ בחור, וועלכער איז געווען אויסבאַהאַלטן ביים זעלבן קריסט ווי מיר, געגאַנגען אין שטאָט אַריין אָפּנעמען זיינע קליידער וואָס ער האָט געהאַט באַהאַלטן ביי אַ פּאָליאַק, איידער ער האָט פאַרלאָזט דאָס געטאָ. מיר זענען געגאַנגען צוזאַמען. אָנקו־מענדיק אין שטאָט אַריין, איז ער אַוועק צו אַיין קריסט, און איך — צו אַ צווייטן קריסט, וועלכער האָט געווּוינט נאָענט פון געטאָ, כדי אים פרעגן, אפשר וווייסט ער עפּעס וועגן מיין ברודער. דער קריסט איז שוין געשלאָפן. איך האָב געפרוווט אים אויפוועקן דורכן קלאָפן אין פענצטער, אָבער ער האָט נישט געענטפערט. אין דעם מאָמענט האָב איך באַמערקט, ווי אַ דייטש מיט אַ פּאָליאַק דערנענטערן זיך צו אַ שכנותדיק הויז. איך האָב זיך שנעל באַהאַלטן און דערנאָך אַנטלאָפן פון שטאָט.

אַזוי בין איך ווידער צוריק געקומען אָן וועלכן רעזולטאַט.

מיט צוויי שעה שפּעטער איז אַ היים געקומען דער בחור, מיט וועלכן איך בין געגאַנגען אין שטאָט אַריין. ער האָט דערציילט פון טראַגישן אומקום פון אונדזער ברודער נח. ער איז געווען זיכער, אַז מיר ווייסן שוין, ווייל איך בין דאָך געווען אין שטאָט.

די בשורה האָט אונדז געטראָפן ווי אַ קויל אין האַרצן. מיר האָבן פיל געטרויערט נאָך אונדזער ברודער. אונדזער טרויער האָט אים אָבער גאָרנישט געקענט העלפן, ווייל זיין נשמה איז שוין געווען אויסגעהויכט, זיין לעבן איז פאַרשניטן געווארן דורך אַ דייטשע מערדערישע האַנט. דער נאָמען פון מערדער איז געווען קרובעל. שפּעטער איז אונדז באַווּסט געווארן ווי אַזוי דער ברודער איז אומגעקומען.

במשך פינף וואָכן איז דאָס געטאָ געווען אַרומגערינגלט דורך די דייטשן, ווייל דאָרט איז געבליבן דאָס גאַנצע האָב און גוטס פון די יידן, וואָס זיי האָבן דערנאָך אַרויסגעפירט קיין דייטשלאַנד. ערשט אין דער זעקסטער וואָך האָבן די דייטשן פאַרלאָזט דאָס געטאָ און פּאָליאַקן האָבן פאַרנומען די יידישע ווווינונגען.

דער פּאָליאַק, וועלכער האָט פאַרנומען אונדזער ווווינונג, איז אַראָפּ אין קעלער זוכן וועדטפולע זאַכן אוּן דאָרט געטראָפן דעם ברודער, וועלכער האָט געבעטן דעם פּאָליאַק ער זאָל קיינעם גאָרנישט זאָגן, ווייל ביינאַכט וועט ער פאַרלאָזן דעם קעלער. דער פּאָליאַק האָט נישט געלייגט קיין אַכט אויפן ברודערס וועדטער, פאַרמאַכט די טיר פון

קעלער און זיך אַוועק געשטעלט היטן, כדי דער ברודער זאָל נישט קענען אַנטלויפן. ער האָט געשיקט זיין זון נאָך די מערדער. זיי האָבן אים אַרויסגענומען פון קעלער, אָנגעטאָן אין טלית און תפילין, אַוועקגעפירט 3 מעטער פון אונדזער שטוב, אים דער־שאָסן און באַגראָבן אויפן זעלבן אָרט.

ער האָט געהייסן נח־וועלוול. זיין פרוי און צוויי יינגלעך האָט מען אַוועק געפירט קיין טרעבלינקע.

19

נישט געקוקט אויפן פרישן אומגליק, האָבן מיר געמוזט ווייטער פאָרזעצן אונדזער קאַמף פאַרן לעבן.

איך מיטן ברודער גרשון זענען אַוועק נאָך ברויט צו אַ קריסט, וועלכער האָט געווויגט אויף אַ קאָלאָניע. ביים קריסט אין דער ווינונג האָבן מיר געטראָפן אַ יידישע פאַמיליע מיטן נאָמען בלאָך: אַ מוטער פון 70 יאָר — חנהטשע, איר זון הערשל און זיין פרוי מיט צוויי קליינע קינדער.

די מענטשן האָבן זיך זייער מיט אונדז דערפרייט. זיי האָבן נישט געזען קיין יידן, זינט זיי זענען אַוועק פון געטאָ.

מיר האָבן געזען ווי די מענטשן גייען ממש אויס פון הונגער און זיי אַוועק געגעבן אונדזער ברויט.

זיי האָבן אונדז דערציילט זייער ביטערע לאָגע. זיי האָבן נישט קיין אויסזיכט צו בלייבן לעבן, ווייל זיי האָבן נישט קיין געלט. אין שטאָט האָבן זיי ביי אַ פּאָליאַק זייערע זאַכן. זיי האָבן אונדז געבעטן מיר זאָלן גיין מיט זיי אין שטאָט אַריין ברענגען די זאַכן, אויף וועלכע זיי האָבן געלייגט גרויס האָפענונג, ווייל זיי האָבן געטראַכט אַוועקגעבן די זאַכן אַ קריסט ער זאָל זיי אַרײַנלאָזן.

מיר האָבן באַשלאָסן אין צווי טעג שפּעטער גיין אין שטאָט ברענגען די זאַכן. ווען מיר זענען געקומען צו זיי נאָך צווי טעג, האָט אונדז אַ פּאָליאַק אויפן וועג דער־ציילט, אַז די פאַמיליע בלאָך איז דערמאָרדעט געוואָרן דורך די דייטשן אויף אַזאַ אופן:

דער קריסט האָט זיי געהייסן פאָרלאָזן זיין שטוב, זענען זיי געגאַנגען צו אַ צווייטן. יענעם טאָג זענען די דייטשן אַרומגעפאָרן אין די דערפער זוכן יידן. דער פּאָליאַק ווו זיי זענען געווען באַהאַלטן, האָט געמאָלדן די דייטשן, אַז ביי אים זענען דאָ יידן. די דייטשן האָבן זיי אַרויסגעפירט אין וואַלד און דערשאָסן.

20

דעם זעלבן טאָג ווען די דייטשן האָבן געמאַכט די אָבלאַווע, זענען געפאַלן אַ סך יידן. פינף ק״מ פון שטאָט, אין אַ וואַלד, זענען געווען באַהאַלטן זעקס יידן: אַ מאַן און פרוי שרה און חייה־האָדעס זאָגענשיין, אַ מוטער און אַ טאָכטער רחל־לאה און נאָך

אַ מוטער מיט אַ טאָכטער. וועָן די דייטשן זענען געקומען צו דעם פּאָליאַק נישט ווייט פון סכראָן, האָט אַ קינד פון זיבן יאָר צוגעפירט די דייטשן צום סכראָן. די דייטשן האָבן באַפוילן די יידן אַרויסגיין און דאָרט זיי דערמאָרדעט. נאָכן טויט האָבן די פּאָליאַקן אַראָפּ גענומען פון זיי די קליידער און זיי באַגראָבן אין סכראָן.

21

אויף אַ קאָלאָניע, ביי אַ פּאָליאַק אין שטוב, זענען געווען אַ מוטער מיט אַ טאָכטער: נחמה און חנהקע לייבזאָן. וועָן זיי האָבן דורכן פענצטער באַמערקט ווי די דייטשן דער־נענטערן זיך, האָבן זיי געבעטן דעם פּאָליאַק ער זאָל זיי דערלויבן אַרייַנגיין אין קעלער. דער פּאָליאַק האָט זיי געהייסן באַלד פּאַרלאָזן די שטוב און מיט כוח זיי אַרויסגעשטויסן. זיי האָבן געפּרווועט זיך באַהאַלטן הינטער די וועגנ פון שטוב, אָבער אומזיסט. די דייטשן האָבן זיי באַמערקט, אויפן אָרט דערשאָסן און זיי באַגראָבן הינטערן פענצטער. דער קריסט האָט זיי דערנאָך אויסגעגראָבן, פון זיי אַראָפּ געצויגן די מלבושים און זיי באַגראָבן אַ צווייט מאָל.

22

וועָן איך בין צוריק געקומען אין סכראָן, האָב איך געקלערט, צי כ׳זאָל דערציילן די אַלע טראָגישע געשעענישן. אָבער מיין פאַמיליע האָט אויף מיר דערקענט, אַז איך בין דערשיטערט און אומעטיק, אַזוי איך האָב געמוזט אַלץ דערציילן. די ידיעות האָבן זיי שטאַרק געטראָפן, ווייל זיי האָבן דערפילט, אַז נישט געקוקט אויפן געלונגענעם אַנטלויף פון געטאָ, איז שווער מיר זאָלן קענען איבערלעבן און אַז אונדזער מאַטערן זיך איז אומזיסט. מיר זענען געווען פיל מיט שרעק, אַז אונדזער גורל זאָל נישט זיין דער זעלבער ווי פון די אַלע אומגעקומענע.

נאָך אַ צוויי וואָכן, האָט אונדזער בעל־הבית געמאָלדן, אַז אויב מיר וועלן אים נישט געבן קיין געלט, מוזן מיר פאַרלאָזן דעם סכראָן. מיר האָבן קיין געלט נישט געהאַט און געמוזט פון אים אַוועקגיין.

מיר האָבן זיך צעשיידט מיט אונדזערע קוזינען, ווייל מיר האָבן געווסט, אַז אַ גרופּע פון ניין מאָן, וועט קיינער אָן געלט נישט אַרייַנלאָזן. זיין ווידער אונטערן פרייַען הימל, הפקר, אויסגעשטעלט אומצוקומען, זאָלן מיר כאָטש נישט זיין צוזאַמען. זיי האָבן זיך מיט אונדז געזאָגט און אַוועק אין אַן אַנדערער ריכטונג.

מיר זענען געגאַנגען, נישט וויסנדיק אַפילו ווו. מיר האָבן געשפּרייזט איבער וועל־דער און וועלדער. ענדלעך איז די נאַכט אַדורך, ס׳האָט געמוזט טאָגן. מיר זענען געבליבן אונטערן פרייַען, ליכטיקן הימל, הפקר פאַר יעדן מערדער. פון דער ווייטנס האָבן מיר באַמערקט אַ סטאַדאָלע מיט שטרוי. נישט פרעגנדיק קיין דערלויבענעניש, האָבן מיר זיך

דאָרט באַהאַלטן. וועלן דער בעל־הבית איז געקומען נעמען שטרוי פֿאַר די בהמות, האָט ער אונדז אַנטדעקט און פֿאַראַרדנט מיר זאָלן באַלד פֿאַרלאָזן די סטאָדאָלע.

מיר זענען אַוועק אין וואַלד אַריין. די פּראָסט האָט געברענט. מיר האָבן געמוזט זיצן אויף דער ערד אויפן בלויזן שניי, כדי מענטשן זאָלן אונדז נישט זען.

אין אַ שעה אַרום איז אַרויס געקומען דער קריסט און גענאָגט, אַז ער וועט דער־לויבן צוריק אַריינגיין אין סטאָדאָלע בלויז מיין מוטער און שוועסטער מיטן יונגערן ברודער. מיר, די צוויי עלטערע, זאָלן גיין צו אַן אַנדערן.

מיר האָבן אין די רייד פון קריסט נישט דערפילט קיין שלעכטע כוונות — און האָבן אַזוי געטאָן.

וועלן מיר זענען געזעסן ביים פֿאָליאַק אין שטוב, האָבן מיר פֿלוצלינג געהערט ווי די טיר עפנט זיך און אַ פרוי איז אַריין מיט אַ געשריי. איך האָב דערקענט מיין שוועסטערס קול און אַרויס זען וואָס איז געשען. זי איז געווען אַ באַרוועסע און זייער דערשראָקן. איך האָב געפרעגט וווּ איז די מוטער, שוועסטער און ברודער, האָט זי געענטפערט, אַז זי וווייסט נישט. זי האָט דערציילט, אַז נאָכן צוריקקערן זיך אין סטאָדאָלע, אַ צוויי שעה שפּעטער, איז דער קריסט אַריין מיט אַ האַק אין האַנט און זיי מיט געוואָלד אַראָפּגעצויגן די מלבושים און די שיך פון זיי פיס. זיי האָבן געשטעלט אַ ווידערשטאַנד, אָבער דער פֿאָליאַק האָט געדראָט זיי צו דערמאָרדן. זענען זיי געצוווּנגען געווען אים אַלץ אָפּצוגעבן.

איך בין אַרויס אין פּעלד זוכן מיינע נאָענטע און זיי געפונען באַרוועס און נאַקעט. מיר זענען אַלע אַריין צו דעם קריסט וווּ איך בין געווען, איך האָב זיי אַרומגעבינדן די פיס מיט שמאַטעס.

מיר זענען דאָרט געזעסן אַ קורצע צייט, איז אַריין אַ קריסט און גענאָגט, אַז אַ קילאָמעטער פון דעם אָרט, געפינען זיך דייטשן. מיר האָבן שנעל פֿאַרלאָזט די שטוב און וווייטער גלאָפן, ביי אַ 4 קילאָמעטער, און אַריין צו אַ קריסט. דאָרט האָבן מיר געטראָפן אַ יידישע פרוי. זי האָט דערציילט, אַז אַ גרופּע פֿאָליאַקן האָבן געכאַפּט זעקס יידן, צווישן זיי אויך די פרוי, זיי אָפּגעפירט אין אַ דערבייאיקן דאָרף אין וועלכן עס זענען געשטאַנען דייטשע סאָלדאַטן. די סאָלדאַטן האָבן זיי איבערגענומען און אַריין־געפירט אין אַ פֿאַרמאַכטער סטאָדאָלע. די פֿאָליאַקן האָבן די יידן געבונדן די הענט — און אַזוי זענען זיי געזעסן אין סטאָדאָלע.

דער דייטש, וועלכער איז געבליבן זיי היטן, האָט זיך געמאַכט נישט קוקן אויף די יידן, אַזוי, אַז זיי האָבן פֿאַרשטאַנען, אַז דער דייטש וויל זיי זאָלן אַנטלויפן. האָט מען אויסגענוצט די גלעלעגנהייט און מ׳איז אַוועק.

די פרוי האָט געהאַט אַ קליין קינד. בעתן אַנטלויפן, האָט זי דאָס קינד פֿאַרלוירן.

קוקנדיק אויף דער פרוי, האָבן מיר געזען וואָס פֿאַר אַן אויסזען מיר האָבן, און אין וועלכן צושטאַנד מיר בלאָנדזשען אַרום, נאָכן ניצול ווערן פּונ געטאָ.

נאָכן זיין דאָרט אַ קורצע צייט, האָט אונדז די קריסטין געהייסן פֿאַרלאָזן די שטוב. מיר זענען פון דאָרט אַרויס, אָבער נישט געהאָט ווו צו גיין. איך האָב מיין פֿאַמיליע אַריינגעפירט אין אַ שטאַל פון בהמות און זיי דאָרט באַהאַלטן, ניט פרעגנדיק קיין דערלויבעניש ביים בעל־הבית. איך מיטן עלטערן ברודער זענען געגאַנגען זוכן אַן אָרט ביי אַ צווייטן קריסט, געוואָלט מיט אים שמועסן וועגן אַ מקלט. ער האָט מיך געפרעגט צי איך האָב ערגעץ געזען אַ יידיש מיידל מיטן נאָמען הינדע בלומשטיין. איך האָב פון איר געהערט, אַז זי איז געווען באַהאַלטן אין שטעטל, אויפן בית־הקברות. די דייטשן האָבן זי אַנטדעקט און דערמאָרדעט. איך האָב דאָס דערציילט דעם קריסט. ער האָט געעפנט די טיר פון צווייטן צימער און רופט אַריין אַ מיידל. די זאַך האָט ביי מיר אויסגעזען, ווי זי וואָלט געקומען פון יענער וועלט. ס׳איז זיך נישט פאַרצושטעלן אונדזער פרייד.

איך האָב געבעטן דעם קריסט ער זאָל דערלויבן ברענגען צו אים מיין משפחה.

איך בין צוריק געגאַנגען צו מיין משפּחה צו דער שטאַל. פון דערווייטנס האָב איך באַמערקט ווי זיי שלעפּן זיך באַרוועס אין שניי. איך בין שנעל צוגעלאָפן צו זיי. זיי האָבן דערציילט, אַז דער קריסטינס איידעם האָט געמאָלדן דעם סאָלטיס, אַז ביי אים באַהאַלטן זיך אויס יידן. נאָך שטרענגע דראָונגען פון קריסט, האָבן זיי געמוזט פאַרלאָזן די שטאַל.

מיר זענען געגאַנגען צו אַ צווייטן קריסט און אים שטאַרק געבעטן ער זאָל דערלויבן צו זיין ביי אים אַ פּאָר טעג. ער האָט געזען דעם מצב אין וועלכן מיר געפונען זיך און באַקומען אויף אונדז רחמנות. ער האָט אונדז אַריינגעלאָזט, געמאַכט פאַר אונדז אַ וואַרעמע באָד — און מיר זענען דאָרט געווען אַכט טעג.

23

במשך די אַכט טעג האָבן מיר אויסגעזוכט אונדזערע דריי קוזינען און מיט זיי זיך באַראַטן וואָס וויטער טאָן. קיין געלט האָבן מיר נישט געהאַט און קיינער וועט אונדז נישט וועלן האַלטן. אין די באַדינגונגען ווי מיר האָבן געלעבט ביז איצט, האָבן מיר פאַרשטאַנען, אַז מיר וועלן לאַנג נישט אויסהאַלטן. דער אייניציקער אויסוועג איז געווען: אויסגראָבן זיך אַ סכראָן ערגעץ אין פעלד אָדער אין וואַלד, אונטער אַ סטאָדאָלע וואָס איז ליידיק ערגעץ אין פעלד, אָן בעלי־בתים. מיר האָבן געפונען אַזאַ סטאָדאָלע נישט וויט פון שטעטל און דאָרט געמוען גראָבן אַ סכראָן, וווּ עס האָבן זיך אויסבאַהאַלטן אויך אונדזערע דריי קוזינען.

די צייט איז זיך געגאַנגען מיט אַ סך נויט, הונגער און קעלט. אָבער נישט געקוקט

אויף דעם אַלעמען, האָבן מיר אונדזער האָפענונג נישט אויפגעגעבן. מיר האָבן געזען, אַז די וועלכע האָבן פאַרלוירן די האָפענונג, האָבן אויך פאַרלוירן זייערע לעבנס. דאָס זענען געווען מענטשן, וועלכע האָבן זיך אַרומגעוואַלגערט 3—2 חדשים און דערנאָך זיך אַליין איבערגעבן צום תליין אין די הענט.

24

וועז איך בין איין מאָל געגאַנגען צו אַ פויער נאָך ברויט, האָט ער מיר דערציילט וועגן אַ פאַמיליע, וואָס איז געווען באַהאַלטן אין דער תבואה און זענען דערמאָרדעט געוואָרן דורך די דייטשן. דאָס איז געווען די פאַמיליע דראָגיצקי: דער פאָטער בערקע, זיין פרוי און צוויי מיידלעך, אַ צוקונפטיקער איידעם. אין איידעם מיט אַ דריטער טאָכטער זענען ניצול געוואָרן.

די פאַמיליע איז געווען אויסבאַהאַלטן ביי דעם זעלבן קריסט, ווו מיר. ווי נאָר עס האָט זיך ביי זיי געענדיקט דאָס גלעלט, האָט ער זיי געהייסן פאַרלאָזן דעם סכראָן. זיי זענען געבליבן אונטערן פרייען הימל, הפקר פאַר יעדן מערדער. זיי האָבן נישט געהאַט קיין אָרט וווּ זיך צו באַהאַלטן, נאָר אין דער תבואה אויפן פעלד.

אַ פּאָליאַק מיטן נאָמען יאַרביאק האָט זיי דאָרט באַמערקט און געמאָלדן די דייטשן. זיי האָבן אַרומגערינגלט דאָס פעלד און מיט מאַשין־געווער זיי דערשאָסן. אַן איידעם פון דער פאַמיליע, מיטן נאָמען פּענצאַק, און זיין פרוי רחל־לאה, איז געלונגען צו אַנטלויפן.

נישט וויט פון דעם אָרט, איז ביי אַ קריסטין געווען אַ יידיש יינגל. וועז די דייטשן האָבן זיך צוריק געקערט נאָכן דערמאָרדן די פאַמיליע, זענען זיי אַריין צו דער קריסטין און דאָרט באַמערקט דאָס יינגל. די קריסטין האָט זיי געבעטן, זיי זאָלן דאָס קינד לאָזן לעבן. די דייטשן האָבן צווישן זיך דיסקוטירט. אויך דאָס יינגל האָט זיך ביי זיי געבעטן מען זאָל אים לאָזן לעבן, אָבער אומזיסט. זיי האָבן אים דערשאָסן.

די מוטער און שוועסטער פון יינגל האָבן זיך געמאַטערט אויף אַן אַנדער אָרט. די מוטער האָט געהייסן מאַטל קיזאַק. זי האָט דאָס יינגל איבערגעלאָזן ביי דער קריסטין מיט דער אויסרעכענונג, אַז אויב זי וועט פאַלן, זאָל כאָטש דאָס יינגל בלייבן לעבן. אין אַ צייט אַרום האָבן פּוילישע באַנדיטן גענאַכט אַן אָבלאָווע אויף יידן, געכאַפּט די מוטער און זי דערשאָסן. דער טאָכטער איז געלונגען צו אַנטלויפן — און זי האָט איבער־געלעבט די מלחמה.

25

איך בין ווידער געקומען אַ היים מיט טראַגישע נייעס, אָבער מיר זענען שוין געווען צוגעווויגט צו שלעכטע ידיעות.

מיר האָבן זיך דערוווסט וועגן אַ נייעם מאָרד, וואָס די דייטשן האָבן אויסגעפירט איבער אַ מאַמען מיט צוויי זין: מענדל און אברהמטשע לעדערמאַן.

מיר האָבן זיך מיט זיי געטראָפן בעתן אַנטלויפן פון געטאָ און געווען אויסבאַהאַלטן צוזאַמען אין אַ סטאָדאָלע.

דערנאָך האָט דער בעל־הבית זיי געהאַלטן אַ פּאָר וואָכן און — געהייסן גיין. זיי זענען אַוועק און נישט געהאָט קיין אַנדער אָרט וווּ זיך צו באַהאַלטן. צום סוף האָט זיך די משפּחה צעשיידט. די מוטער, צוויי זין און איין טאָכטער, האָבן זיך אויסבאַהאַלטן ביי אַ פּאָראָבעק פון דעם זעלבן קריסט, וווּ זיי זענען פריער געווען. דער פּאָטער מיט צוויי זין זענען אַריין צו אַ צווייטן קריסט, וווּ זיי האָבן געאַרבעט שוסטעריי.

זיצנדיק אַמאָל ביי דער אַרבעט, האָבן זיי דערזען, ווי דייטשע זשאַנדאַרן דער־נענטערן זיך צו זייער וווינונג. זיי האָבן שוין נישט באַוויזן צו אַנטלויפן. די דייטשן זענען אַריין, זיי אַרויס געפירט אויפן פעלד, וווּ זיי זענען דערשאָסן געוואָרן מיט אויפרייס־קויל. דער קריסט האָט פון זיי אַראָפּ געצויגן די מלבושים און זיי באַגראָבן נאָקע־טערהייט.

דער קריסט, ביי וועמען עס זענען געווען באַהאַלטן די מוטער מיט קינדער, איז ביינאַכט אַריין אין סכראָן, אַראָפּ געצויגן פון זיי די וואַרעמע קליידער, דערנאָך זיי פאַרטריבן.

וועג זיי זענען פון דאָרט אַוועק, האָבן זיי נאָך נישט געוווסט וועגן טראַגישן אומקום פון זייער פּאָטער און צוויי ברידער.

אין סכראָן זענען מיר געווען מיט אונדזערע קוזינען אָן דעם וויסן פון בעל־הבית. אַ מאָל איז ער געקומען אין סטאָדאָלע און באַמערקט די שפּורן, וועלכע מיר האָבן געלאָזן ביים אַריינגאַנג. ער האָט געגומען זוכן, אָבער גאָרניט אַנטדעקט.

ס׳איז זיך פאָרצושטעלן אונדזער האַרץ־קלאַפּעניש אין יענעם מאָמענט. מיר האָבן געהערט ווי דער קריסט האָט געריידט מיט זיין פרוי. ער האָט געזאָגט, אַז ביי אים איז סטאָדאָלע זענען באַשטימט דאָ יידן — און ער מוז זיי אַנטדעקן. אומזיסט אָבער איז געווען זיין זוכן, ווייל ווען מיר האָבן געגראָבן דעם סכראָן, האָבן מיר אים גוט פאַרמאַסקירט.

מיט גרויס שפּאַנונג און שרעק האָבן מיר דערוואָרט די נאַכט. ביינאַכט זענען מיר אַלע אַרויס פון סכראָן. מיר האָבן נישט געהאַט קיין אַנדער אָרט וווּ זיך אויסצובאַהאַלטן. אונדזערע קוזינען האָבן געזאָגט, אַז זיי האָבן אַן אָרט ביי אַ באַקאַנטן קריסט, וועלכער האָט זיי געזאָגט, אַז אויב זיי וועלן נישט האָבן וווּ צו זיין, זאָלן זיי קומען צו אים. איך האָב זיי געוואָלט נעמען צו אונדז, הגם מיר האָבן נישט געהאַט קיין אויסזיכטן צו

באַקומען אַן אָרט. אָבער דאָך האָט זיך געווּאָלט זיין צוזאַמען מיט זיי. מיין בעטן איז געווען אומזיסט. מיר האָבן זיך צעקושט, צעווויינט און זיך געווינטשן, אַז גאָט זאָל אונדז פירן אין גליקלעכע וועגן — און זיך צעשיידט.

מיר זענען אַריין אין דאָרף קאָטשערע, אַרונטערגעקראָכן אונטער אַ פּאָדלאָגע פון אַ שפּייכלער דורך אַ פּאָדוואַלינע, אָן דעם וויסן פון דער בעל־הבית־טע. זי האָט געהייסן באַרטושאָק. מיר האָבן אויסגעגראָבן אַ סכראָן און זיך באַהאַלטן. ביים סכראָן האָבן מיר געאַרבעט אַ גאַנצן טאָג.

ביינאַכט בין איך מיט מיין ברודער געגאַנגען זוכן אונדזערע קוזינען. מיר האָבן זיי צופעליק געטראָפן אויף אַ בוידעם פון אַ שטאַל. איך האָב זיי געבעטן גיין מיט אונדז, אָבער זיי האָבן נישט געוואָלט. מיר האָבן זיי איבערגעלאָזט עפּעס עסן און זיך געזעגנט.

פּאַרן אַוועקגיין האָט איין קוזינע זיך אויסגעדריקט, אַז איר האַרץ זאָגט איר, אַז היינט איז שוין די לעצטע נאַכט פון זייער לעבן. מיר זענען אַוועק פון זיי מיט פיל ווייטאָג. מיר זענען אַריין צו זייער בעל־הבית, אים געבעטן ער זאָל זיי גוט אויסבאַהאַלטן און געבן צו עסן.

צו מאָרגנס ביינאַכט בין איך ווידער געגאַנגען צו זיי. אויפן וועג בין איך אַריין צו אַ קריסט בעטן ברויט. ווי שטענדיק, האָב איך ביים ערשטן טרעפן זיך מיט אַ מענטש, געפּרעגט, צי עס זענען חלילה, נישט אומגעקומען קיין יידן. פון דעם קריסט האָב איך זיך דערוווּסט אַ שרעקלעכע נייעס — די צווייטע שרעקלעכסטע נייעס נאָכן אומקום פון מיין ברודער אין געטאָ, ווייל דאָס זענען געווען אונדזערע דריי קוזינען, אונדזער בלוט־און־פלייש.

דער מאָרד איז פאָרגעקומען אַזוי: זיי זענען געווען אין דאָרף שעניעווען. דייטשע און פּוילישע זשאַנדאַמעריע זענען געקומען אין דאָרף זוכן יידן. זיי זענען געגאַנגען פון שטוב צו שטוב, פון שטאַל צו שטאַל און פון סטאָדאָלע צו סטאָדאָלע. גראָד די שטאַל ווו זיי זענען געווען, האָבן זיי אויסגעמיטן. די דייטשן האָבן געענדיקט זייער רעוויזיע און האָבן קיינעמען נישט געפונען.

דער קריסט, ווו די קוזינען זענען געווען באַהאַלטן, איז אַוועק צום סאָלטיס און זיך מיט אים באַראַטן וואָס טאָן מיט די יידן, וועלכע זענען ביי אים אין שטאַל. דער סאָלטיס איז דער בעל־הבית פון דאָרף. ער איז געקומען מיטן קריסט אין שטאַל אַריין און אַלע האָבן זיך באַראַטן וואָס צו טאָן. זיי האָבן געטראַכט צי זאָלן זיי לויפן אין פעלד אַריין, צי נישט. ענדלעך איז געבליבן, אַז זיי זאָלן אַנטלויפן.

זיי זענען אַרויסגעלאָפן פון שטאַל אין מיטן טאָג. ווען זיי זענען שוין געווען אַ קילאָמעטער ווייט פון דאָרף, האָט אַ פּאָליאַק מיטן נאָמען סמורלע, זיי באַמערקט פון דער־ווייטנס לויפן. ער האָט גלייך געמאָלדן דער זשאַנדאַמעריע, וועלכע איז גראָד געווען ביים סאָלטיס און דאָרט געטרינקען.

אַ פּוילישער פֿאָליציאַנט וואָטקאָווסקי און אַ דייטשער — פּראַנק, זענען אויפֿ־געזעסן אויף פערד און זיי דעריאָגט. מיין עלטערע קוזינע, גאָלדע, האָט באַמערקט, ווי דער פּוילישער באַנדיט איז שוין נאָענט צו איר, האָט זי אים געבעטן ער זאָל איר נישט שיסן. זי איז אַריין אין אַ בלאָטיקער לוזשע. זי האָט געזען, ווי דער באַנדיט צילט אויף איר אָן די ביקס. אַלע אירע בקשות האָבן נישט געהאָלפֿן און ער האָט זי דערשאָסן. זי איז אומגעפאַלן אין דער בלאָטע.

די אַנדערע צוויי קוזינען, מרדכי און חנה, זענען אַנטלאָפֿן אין אַ קלאָזעט און דאָרט זיך באַהאַלטן, נאָר דער דייטשער באַנדיט האָט זיי דערזען, געגעבן אַ סאַלווע קוילן איבער די פּיס, זיי געלאָזט זיך מאַטערן אַ וויילע — און דערנאָך ווידער געשאָסן.

מען האָט זיי קובר געווען אויף די ערטער ווו זיי זענען געפֿאַלן.

די קינדער האָבן זיך געמאַטערט זעקס חדשים. געליטן הונגער, קעלט און נויט. די יידן, וועלכע זענען אַראָפּגעשפּרינגען פון דער באַן קיין טרעבלינקע, האָבן דערציילט, אַז די עלטערן, ד. ה. מיין פעטער און מומע, האָבן געזאָגט, אַז זיי פֿאָרן צום טויט מיט אַ האַלבער זאָרג, ווייל אַ העלפט פון זייער לעבן וועט בלייבן. זיי האָבן געווּסט, אַז זייערע קינדער איז געלונגען זיך צו ראַטעווען. אָבער אומזיסט איז געווען די האָפענונג פון זייערע עלטערן. אויך די קינדער זענען אומגעקומען.

די נעמען פון די עלטערן זענען געווען גרשון און מאָטל לעוו — מיין טאַטנס ברידער.

27

דער סכראָן, ווו מיר זענען געווען באַהאַלטן, האָט געהאַט די בריט 1 מעטער און די לענג — 2 מעטער. די הויך איז געווען אין גאַנצן 75 ס״מ, מער־ווי־ניקער — די גרייס פון אַ בעט. אין אַזאַ קליינעם סכראָן זענען מיר געווען זעקס נפשות. מען קען זיך פֿאָרשטעלן די שווערע באַדינגונגען אינעווייניק. מיר האָבן נישט געקענט זיך אויפֿ־שטעלן. די גאַנצע צייט פון זיין אין סכראָן, זענען מיר געווען געצווינגען צו זיצן. מיר זענען געלעגן צו דריי מענטשן אין אַ זייט, פּנים אל פּנים. ווען מיר זענען געשלאָפֿן, איז אויסגעקומען, אַז מיינע פּיס זענען געלעגן אויפֿן ברודערס אַקסל, און דעם ברודערס פּיס — אויף מיין אַקסל.

אַזוי זענען געווען אונדזערע ליידן אונטער דער דייטשער אָקופּאַציע. דאָך איז דער סכראָן אין יענע צייטן געווען לעבן־זיס, ווייל מיר האָבן געווּסט, אַז ווי נאָר דער סכראָן וועט ווערן פֿאַרדעכטיקט, וועלן מיר מוזן אים פֿאַרלאָזן און אומקומען.

די צייט איז געגאַנגען לאַנגזאַם. עס האָט זיך דערנענטערט דער יומטוב פּסח, וועלכער האָט פֿאַר אונדז אַ ספּעציעלע באַדייטונג, און נאָך מער — פֿאַר ליידנדע יידן, ווייל ער סימבאָליזירט דעם זמן חרותנו. דערפֿאַר האָבן מיר געהאָפֿט אויף אַ נס.

ביי אונדז איז די לאַגע געווען נאָך שווערער, ווייל מיר, גלויביקע יידן, האָבן

נישט געוואָלט עסן קיין חמץ אין פּסח. ערב דעם סדר זענען מיר אַוועק צום קריסט סענטשינג, וועלכער האָט אונדז די גאַנצע צייט געהאָלפן מיט לעבנסמיטל. ער איז געווען אַ פאַנאַטיש פרומער קאַטאָליק, דערפאַר האָט ער אונדז מיטגעפילט אין אונדזער פרומקייט. ער האָט אונדז געגעבן אַלע פראָדוקטן צום סדר, חוץ מצה.

שמאַכטנדיק אין פינצטערן גרוב, האָבן מיר אָפּגעריכט דעם טראַדיציאָנעלן סדר, מיט דער האָפענונג, אַז... בשנה הבאה בירושלים.

28

אין דאָרף באַיאַקע, איז די פרוי בריינע רעזניק מיט איר זון ישראלקע, אַריין צו אַ קריסט בעטן ברויט. אין שטוב האָבן זיי געטראָפן די פרוי פרידמאַן. זיי זענען דאָרט געווען אַ קורצע צייט, ווען עס זענען אַריין צוויי קריסטן פון דאָרף און האָבן אין ערשטן צימער געטראָפן ביידע יידישע פרויען. די קריסטן האָבן די פרויען געבונדן די הענט און זיי אַוועק געפירט צו דער זשאַנדאַמעריע. דער זון פון דער פרוי רעזניק איז, צום גליק, געווען אין צווייטן צימער. ווען ער האָט געהערט דעם טומל, איז ער אַרויס דורכן פענצטער און אַנטלאָפן.

די דייטשן האָבן די צוויי פרויען געהאַלטן פאַרשפאַרט 2 טעג. דערנאָך האָבן זיי אַרויס געפירט די פרויען אויפן פּלאַץ און זיי דערשאָסן מיט נאָך אַנדערע יידן.

דער זון, וועלכער איז ניצול געווארן, האָט איינער אַליין געוואַנדערט איבער די פעלדער און וועלדער, אין הונגער און גרויס נויט. אָבער דאָך איז אים געלונגען איבערצולעבן ביז דער באַפרייונג. דערנאָך איז ער מאָביליזירט געווארן אין דער רויטער אַרמיי און איז אַוועק קעמפן קעגן די דייטשן.

29

משה און פייוול גאָלדוואַסער און זייער אַ קוזין פון ראַדזין האָבן זיך אויסבאַהאַלטן ביי אַ באַקאַנטן פּאָליאַק זייערן, קוויאַטקאָווסקי. ער האָט פאַר זיי געמאַכט אַ סכראָן אין אַ שטאַל, געהאַלטן אַ קורצע צייט, ביז ר׳האָט ביי זיי אויסגענארט דאָס גאַנצע געלט. ווען ער האָט געווסט, אַז זיי האָבן נישט מער קיין געלט, האָט ער זיי אומגעברענגט אויף אַ ראַפּינירטן אופן: ער האָט צוגעדעקט דעם סכראָן מיט בעלקעס, אָנגעשפּאַרטע אויף שטיינער. דער פויער האָט דערנאָך אַרויסגערוקט די הינטערשטע שטיינער און די גאַנצע משא איז אַרויפגעפאַלן אויף די אומגליקלעכע יידן, וועלכע זענען דערשטיקט געווארן.

די קוזינען פון די דערמאַרדעטע יידן, שמואל, שלמה און קלמן גאָלדוואַסער, זענען געווען אויסבאַהאַלטן אויף אַן אַנדער אָרט. ווען די טראַגישע ידיעה איז צו זיי דערגאַנגען, האָבן זיי באַשלאָסן נקמה צו נעמען. זיי דריי, און נאָך צוויי יידן, זענען ביינאַכט

אַוועק צום מערדער, אַרומגערינגלט זיין שטוב. צוויי זענען אַריין אינעווייניק און מיט מעסערס אים דערמאָרדעט. זיי האָבן אויך געוואָלט דערמאָרדן זיין פרוי, אָבער איר איז געלונגען צו אַנטלויפן. די נקמה־נעמער האָבן דעם דערמאָרדעטן אַרויסגעשלעפּט אין מיטן וועג, כדי צו ווייזן אַלע פּאָליאַקן, אַז אַזוי וועט געטאָן ווערן דעם, ווועלכער וועט וואָגן אייניצוטונקען זיינע הענט אין אומשולדיק יידיש בלוט.

דעם אַנדערן טאָג איז גלייך געווען צו באַמערקן, אַז די באַציונג פון די פּאָליאַקן צו יידן איז געווארן בעסער.

די נקמה־נעמערס האָבן דערלעבט די באַפרייונג, דורך דער רויטער אַרמיי.

30

פון געטאָ איז געהאַט אַוועק אַ קליינע פאַמיליע: הערשל און שיינע בלומשטיין, מיט צוויי קליינע קינדער פון 4 און 5 יאָר. זיי האָבן אַ לאַנגע צייט געוואַנדערט איבער פעלדער און ווועלדער, אין אַן אומבאַשרייבלעכער נויט.

די עלטערן האָבן געזען, אַז זיי האָבן נישט קיין אויסזיכט איבערצולעבן, האָבן זיי באַשלאָסן אַוועק געבן זייערע קינדער צו אַ קריסט, סקשיפּקאָווסקי.

ער איז אַוועק צו דער זשאַנדאַרמעריע און דערקלערט, אַז ער האָט געפונען אין וואַלד צוויי קינדער און ער ווייסט נישט פון וואָס פאַר אַן אָפשטאַם זיי זענען. ער ווועט זיי ברענגען צום גלח אָפשמדן. די זשאַנדאַרמעריע האָט מסכים געווען.

ווען איך בין פאַרבייגעגאַנגען נעבן קריסט, פלעג איך שטענדיק אַריינגיין זען די קינדער. די עלטערן פון די קינדער זענען געווען 15 קילאָמעטער פון זיי.

די ערשטע צייט האָבן די קינדער געבענקט נאָך די עלטערן, אָבער מיט דער צייט האָבן זיי זיך אָפּגעווויינט און אָפּילו פאַרגעסן. זיי האָבן געמיינט, אַז די קריסטן זענען זייערע עלטערן. דער קריסט איז געווען אַ יידן־פריינד. ער האָט מיר געזאָגט, אַז ער טוט דאָס אַלס ריין־מענטשלעכער חוב.

אויך ביי אַנדערע קריסטן זענען געווען יידישע קינדער, וועלכע די עלטערן האָבן פאַר זייער טויט אַוועק געגעבן אויסצובאַהאַלטן, ביז דער באַפרייונג.

אין אַ צייט אַרום איז די זשאַנדאַרמעריע אַרומגעפאָרן פון דאָרף צו דאָרף און אויס־געשאָסן אַלע יידישע קינדער, וועלכע זענען געווען באַהאַלטן ביי קריסטן.

די מערדערישע הענט האָבן אויך דערגרייכט די צוויי אומשולדיקע לעבעדיקע יתומים.

ווען די מערדער זענען אַריין אין שטוב, האָבן זיך די קינדער באַהאַלטן. די מערדער האָבן זיי אָפּערגענומען פון אונטער די בעטן, מיט כוח זיי אַרויס געשלעפּט אין דרויסן און פון אַ רעוואָלווער זיי דערשאָסן. אינטערעסאַנט, אַז אויפן עלטערן יינגל האָט ער אָפּגע־געבן זיבן שאָסן און דאָס יינגל איז נאָך אַלץ געשטאַנען אויף די פיס.

די מערדער האָבן באַפּוילן דעם קריסט ער זאָל זיי באַגראָבן ביי זיך, אויפן הויף, כּמעט לעבעדיקערהייט. דער קריסט האָט געמוזט דעם באַפּעל אויספירן.

31

די פאַמיליע דוד און שרה קלעפּאַצקי מיט 8 קינדער, זענען אַוועק פון געטאָ און אַ לאַנגע צייט געוואַנדערט איבער פעלדער און וועלדער, באַרוועס און נאַקעט. די קינדער זענען געווען קלענער אייגער פון אַנדערן. מיר זענען געווען אַ צייט צוזאַמען אין וואַלד, דערנאָך זיך צעשיידט און זיי זענען אַוועק. אין וואַלד האָבן זיי געטראָפן מיינע אַ קוזינע מיט איר מאַן ישראל־בערל און אַ קינד און געהאַלטן זיך צוזאַמען אין איין גרופּע.

אין אַ געוויסן טאָג האָבן קריסטן זיי אַלע אַנטדעקט און אַוועק געפירט צו דער זשאַנדאַרמעריע. צוזאַמען זענען זיי געווען דרייצן נפשות. די זשאַנדאַרמעריע האָט אַלע דערשאָסן.

די פאַמיליע קלעפּאַצקי האָט געהאַט אַ פּרדס אין ארץ־ישראל. אין 1938 האָבן זיי זיך געגרייט עולה צו זיין, אָבער צוליב דעם אויסברוך פון קריג, זענען זיי געבליבן אין פוילן.

32

אַכט מענטשן, וועלכע עס איז געלונגען אַנטלויפן פון געטאָ, האָבן זיך אַ לענגערע צייט אויסבאַהאַלטן אין אַ ליידיקער שטוב אין וואַלד: הערשל גראַדע און זיין פרוי לאה, דוד זילבערמאַן און זיין פרוי בראַשע, אברהם־חיים צוקערמאַן און זיין פרוי חנה, די פרויען שרה גרודע און גאיל. די קינדער פון די גרודעס (גאיל און זילבערמאַן) זענען געווען אין אַ צווייטן וואַלד. די עלטערן האָבן געווסט, אַז זייערע קינדער לעבן, נאָר זייער באַהעלטעניש איז געווען אומבאַקאַנט.

איך האָב זיך געטראָפן מיט די קינדער פון שרה גרודע און פרוי גאיל און זיי געזאָגט אַז זייערע מוטערס לעבן. די קינדער פון פרוי גרודע האָבן מיר דערקלערט, אַז זיי זוכן אַן אָרט ביי אַן אָרנטלעכן קריסט וווּ זיך אויסצובאַהאַלטן און אַהין וועלן זיי ברענגען די מוטער פון יענעם וואַלד. דער זון פון פרוי גאיל האָט מיר געזאָגט, אַז ער געפינט זיך אַליין אויף דעם חסד פון קריסטן און קען די מוטער נישט נעמען.

אַזוי זענען די עלטערן געווען די גאַנצע צייט אָפּגעשיידט פון זייערע קינדער און די קינדער פון די עלטערן, זינט זיי זענען אַרויס פון געטאָ.

די עלטערן זענען שוין געווען נאָענט צו די זיבעציק. זיי האָבן זיך אַזוי געמאַטערט אַ לאַנגע צייט, געלעבט אין שרעק, אַז אָט קומט מען זיי דערשיסן.

אין אַ געוויסן טאָג זענען פּאָליאַקן אַריין צו זיי אין שטוב און זיי אַוועקגעפירט צו דער זשאַנדאַרמעריע, וועלכע האָט זיי אַלע דערשאָסן.

די נייעס איז דערגאַנגען צו זייערע קינדער, אָבער נאָכן מאָרד האָט שוין נישט געהאָלפן קיין געווייז.

33

מיט דער צייט האָבן זיך אויסקריסטאַליזירט דריי גרופּן פון איבערגעבליבענע יידן. איין גרופּע איז געווען די, וועלכע האָט געהאַט אַ סך געלט. פאַר געלט האָבן זיי זיך געדונגען סכראָנעס ביי פויערים. די צווייטע גרופּע איז באַשטאַנען פון יונגע מענער, וועלכע האָבן זיך געשאָפן געווער און געלעבט ווי אין פסוק שטייט: „על חרבך תחיה". די דריטע גרופּע האָט געלעבט ווי אַ האָז אין וואַלד. נישט געהאַט קיין געלט און אויך נישט קיין געווער. צו דער לעצטער גרופּע האָבן געהערט גאַנצע פאַמיליעס, איינצלנע מענער, פרויען און קינדער, סתם מענטשן, וועלכע זענען נישט פעיק געווען צו האַלטן געווער אין האַנט. אויך מיר האָבן געהערט צו דער דאָזיקער קאַטעגאָריע, ווייל איך מיט מיין עלטערן ברודער האָבן צוליב אונדזער פאַמיליע, נישט געקענט נעמען קיין געווער אין האַנט.

די יידן וועלכע האָבן געהאַט געווער, האָבן אונטערגענומען אַן אַקציע נקמה צו נעמען אין די אַלע פּאָליאַקן, וועלכע האָבן געהאָלפן מאָרדן יידן.

געווען אַ פּאָליאַק, אַ וואַלד־אויפזעער (לעשניטשי), וועלכער האָט איבערגעגעבן 24 יידן אין די הענט פון די דייטשן. אייניקע פון זיי האָבן געהאַט ברידערס אין די יידישע באַוואָפנטע אָטריאַדן.

זיי האָבן באַשלאָסן אויסצושיסן די גאַנצע פאַמיליע פון דעם פּאָליאַק אין זיין שטוב און דערנאָך אַלץ פאַרברענען.

אין דער אַקציע האָבן אָנטייל געגנומען: וואָלפקע ווישניע, שלמהקע גרודע, פּסח כץ, קלמן טשאנע און נאָך 4 יידן, וועמענס נעמען זענען מיר נישט באַקאַנט.

זיי זענען אַוועק ביינאַכט, אויפגעריסן די טירן פון פּאָליאַקס ווויבונג. דער קריסט האָט געהאַט אַ פאַמיליע פון 9 נפשות. יעדער יד האָט דערשאָסן איין מענטש. דערנאָך האָבן זיי פאַרברענט אַלע געביידעס.

דעם אַנדערן טאָג איז דערשינען אַן אַרטיקל אין דער דייטשער צייטונג, אַז עס גייען אַרום גרופּן יידן און רוסן, וועלכע מאָרדן אומשולדיקע מענטשן.

נאָך דער אַקציע, האָט זיך געענדערט צום בעסערן די באַציונג פון די מערדער־פּאָליאַקן צו יידן. יעדער פּאָליאַק, וועלכער האָט זיך געפילט שולדיק, איז אַוועק פון זיין שטוב, ווייל זיי האָבן מורא געהאַט, אַז אָט קומען די יידן נעמען נקמה.

34

יאַנקל וואַרשעווערס פאַמיליע איז באַשטאַנען פון פיר נפשות: יאַנקל, זיין פרוי מאַשע, אַ טאַכטער רחל און אַ פלימעניק יאַנקל.

זיי האָבן זיך אַרומגעוואַלגערט אַ לאַנגע צייט. צום סוף האָבן זיי זיך צעטיילט אין צוויי גרופּן. די פרוי מיט דער טאָכטער זענען געזעסן ביי אַ קריסט אין שטוב, איז אַרײַנגעקומען אַ גאַיאָווע, זיי געהייסן פאַרלאָזן די ווינונג און גיין מיט אים. ער האָט זיי אַוועקגעפירט צו דער זשאַנדאַרמעריע. דאָרט האָט מען זיי געהאַלטן עטלעכע טעג, געמאַטערט און געפּאָדערט פון זיי צו זאָגן ווו עס געפינען זיך נאָך יידן. די פרויען האָבן בעסער אויסגעקליבן דעם טויט, איידער איבערגעבן אומשולדיקע יידן. נאָך פיל ליידן, האָבן די זשאַנדאַרן זיי דערשאָסן.

איך האָב זיך צופעליק געטראָפן מיט זייער מאַן און פלימעניק. זיי האָבן מיר גע־זאָגט, אַז זיי האָבן געהערט, אַז אין ברײַנסק, 30 קילאָמעטער פון דעם אָרט, איז דאָ אַ לאַגער מיט יידישע אַרבעטער. זיי האָבן געוואָלט אַוועק אין דעם לאַגער. מיר האָבן זיך צעשיידט און מער זיך נישט געטראָפן. איך גלייב, אַז זיי זענען נישט דערגאַנגען קיין ברײַנסק, ווײַל אין דער געגנט האָבן געווויונט פיל מערדער.

35

אין אַ סטאָדאָלע אויפן פעלד האָבן זיך אויסבאַהאַלטן דריי פרויען: יענטע ווישניע, פייגע לעווינטאָן און חיה־שרה פוטערמאַן. דער זון פון פרוי פוטערמאַן איז געווען אין אַן אַנדערער געגנט. זיי האָבן נישט געווּסט איינער פון אַנדערן. אויך דער זון פון פרוי ווישניע, וועלוול, איז אַרויס פון געטאָ. ער האָט געזוכט די מוטער, אָבער נישט געפונען.

די פרוי לעווינטאָן איז אַמאָל געפאַלן און צעבראָכן אַ האַנט און אַ פוס. האָט זי געבעטן אַ קריסט, ער זאָל זי אַוועק פירן צו דער זשאַנדאַרמעריע מען זאָל זי דער־שיסן. זי האָט שוין נישט געקענט אַזוי פיל זיך מאַטערן. ווײַל זי האָט געבעטן אויף דעם טויט, האָט די זשאַנדאַרמעריע נישט געוואָלט איר צוליב טאָן און געהייסן דעם קריסט זי צוריק שטעלן אויפן זעלבן אָרט, ווו ער האָט זי געפונען. אין אַ קורצער צייט אַרום איז די זשאַנדאַרמעריע אַוועק אַהין און דערשאָסן אַלע דריי פרויען.

נישט ווייט פון דער סטאָדאָלע האָבן זיך אויסבאַהאַלטן די צוויי שוועסטערס שרהטשע און מלכה טורנאָווסקי. ווען זיי האָבן געהערט אַ שיסעריי, זענען זיי אַרויס אין גאַס — און אַרײַנגעפאַלן צו די מערדער אין די הענט. אַלע האָט מען דערשאָסן. די פינף הרוגים האָט מען באַגראָבן אין איין סכראָז.

דער פאָטער פון די צוויי מיידלעך, גרשון טורנאָווסקי און זיינע צוויי זין, זענען אומגעקומען אין נאַרעווקע ביי גיינעווקע, צוזאַמען מיט אַלע מענער פון שטעטל. אין דעם מאַסן־מאָרד זענען אומגעקומען נאָך יידן פון דראָהיטשין, ווי: ישראל־יצחק סמאָלע און זיינע צוויי זין גרשון און באָטשע און אויך מענדל גרודע.

אין די ערשטע טעג פון זייער אָפענסיווע אויף פּוילן, האָבן די דייטשן פאַרזאַמלט אַלע יידישע מענער אויף אַ פּלאַץ און באַפּוילן אַוועקגעבן דאָס געלט און גאָלד. די יידן

האָבן אַלץ אַוועק געגעבן. דערנאָך האָבן די דייטשן באַפוילן, אַז די אומגליקלעכע זאָלן אויסגראָבן פאַר זיך גריבער און געהייסן אַריינגיין אין די קברים. די מערדער האָבן געשאָסן. אַ טייל איז דערשאָסן געוואָרן, עטלעכע זענען פאַרוווּנדעט געוואָרן און געוועזן אויך אַזעלכע, וואָס די קוילן האָבן זיי אין גאַנצן נישט געטראָפן. די מערדער האָבן דעם גרוב פאַרשאָטן מיט די לעבעדיקע מענטשן...

36

לאה לעווינטאָן האָט אַ לענגערע צייט זיך אַרומגעוואַלגערט מיט דריי קליינע קינ־דער: פון אַ יאָר, פינף און אַ יינגעלע פון איר שוועסטער פייגע, וועלכע האָט צעבראָכן אַ האַנט און אַ פוס און איז אומגעקומען צוזאַמען מיט די פינף פרויען. איר לאַגע איז געווען באַזונדערס שווער, צוליב די דריי קליינע קינדער. זי האָט געזען, אַז זי וועט סיי ווי נישט איבערלעבן, האָט זי איבערגעלאָזט איר קליין קינד אין דרויסן, ביי אַ שטוב פון אַ פאַליאַק, אפשר וועט ער רחמנות האָבן און דאָס קינד נעמען צו זיך.

אַ גאַנצן טאָג איז דאָס קינד געלעגן אויפן גאַס און געפרירט. ביינאַכט איז פאַרביי געגאַנגען אַ פוילישע מיידל און געהערט ווי אַ קינד וויינט. האָט זי דאָס קינד גענומען אין שטוב אַריין. דערנאָך האָט מען עס געשמדט אין קלויסטער.

די מוטער מיט די אַנדערע צוויי קינדער האָבן אַ לאַנגע צייט זיך אַרומגעדרייט, ביז זיי זענען אומגעקומען פון היימישע וואַלד־מערדער. די רוצחים האָבן זיי אַפילו נישט געבראַנגט צו קבורה און הינט האָבן צעריסן זייערע קערפערס. אַ גלויביקער פאַליאַק האָט זיך פאַראינטערעסירט מיט די ביינער פון די קרבנות, זיי צונויפגעזאַמלט פון די פעלדער און קובר געווען.

ווען איך בין באַפרייט געוואָרן דורך דער רויטער אַרמיי, האָב איך זיך פאַראינטע־רעסירט אַפצונעמען דאָס קינד פון דער פרוי — אַבער אומזיסט איז געווען מיין מי. מיט גוטן האָט די קריסטין נישט געוואָלט אַוועקגעבן דאָס קינד, און אַ געזעץ וועגן צוריק־געבן יידישע קינדער איז נישט געווען.

דערנאָך איז איר מאַן פאַרשיקט געוואָרן קיין רוסלאַנד. אַזוי, אַז דאָס קינד וועט אַפילו נישט וויסן, אַז עס שטאַמט פון יידן. דאָס קינד האָט מען גערופן יאַנקעלע.

37

אַזוי איז געווען אונדזער לעבן... מיט יעדן טאָג זענען אַוועק עטלעכע אומגליקלעכע קרבנות. זעענדיק ווי מיר ווערן אַלץ ווייניקער, איז קלענער געוואָרן די האָפענונג, אַז מיר וועלן נאָך דערלעבן דעם טאָג פון באַפרייונג. אונדזער משפחה האָט דאָך געהאָט די האָפענונג, אַז מיר וועלן אַלץ איבערלעבן. עס האָבן זיך שוין אַנגעהויבן די מפלות פון די נאַציס, אַבער וואָס גרעסער ס׳איז געווען די מפלה פון דער דייטשער אַרמיי, אַלץ ערגער

איז געווען פאַר אונדז, יידן. די נאַצישע חיה האָט געוואָלט פאַר איר אייגענעם אומקום פאַרניכטן אַלע איבערגעבליבענע יידן.

זייענדיק ביים אָפגרונט פון לעבן, האָבן מיר דאָך געשעצט דאָס לעבן. דערפאַר האָבן מיר געהאַט ענערגיע און כוח צו קעמפן קעגן טויט.

זייענדיק אין איין סכנאָן האָבן מיר צוגעגרייט אַן אַנדערן אין רעזערוו, טאָמער וועט דער, וווּ מיר זענען איצט, ווערן פאַרדעכטיקט, טאָ זאָלן מיר האָבן וווּ אַריינצוגיין. אין דעם סכנאָן זענען מיר שוין געווען צוויי חדשים. יעדע נאַכט האָבן מיר געהערט גיין אין דרויסן, אויפן צודעק פון אונדזער סכנאָן, וווּ ס׳איז געווען אַ שפייכלער. ווען מיר האָבן געהערט טריט איבער אונדז, זענען מיר אויפגעציטערט געוואָרן פון שרעק, ווייל אונדז האָט זיך שטענדיק געדאַכט, אַז דאָס גייען נאָך אונדז די מערדער.

מיר האָבן זיך געמאַכט אַ מינהג פרייטיק ביינאַכט נישט גיין זוכן קיין עסנוואַרג, נאָר דאָנערשטיק ביינאַכט האָבן מיר אָנגעגרייט עסן אויף פרייטיק און שבת.

אַ געוויסן דאָנערשטיק ביינאַכט בין איך מיטן ברודער גרשון אַרויס פון סכנאָן און מיר האָבן באַמערקט ווי פון דערווייטנס שטייט אַ מענטש. עס האָט אונדז אַ קלאַפּ געגעבן אין האַרץ. אונדז האָט זיך געדאַכט, אַז דער מענטש האָט געזען אונדזער באַ־העלטעניש.

מיר זענען אָפגעגאַנגען איין קילאָמעטער פון דאָרף, האָבן מיר פון דערווייטנס געזען צוויי מענטשן. זיי האָבן געפרוווט אַנטלויפן. מיר האָבן פאַרשטאַנען, אַז זיי האָבן אונדז געזען און מיינען, אַז דאָס זענען דייטשן. מיר האָבן זיי געגעבן אַ צייכן, אַז מיר זענען יידן. זיי האָבן זיך דערנענטערט צו אונדז. דאָס איז געווען אַ מוטער און אַ יונגע טאָכטער. איר מאַן, שלמה לעדערמאַן, איז דערשאָסן געוואָרן צוזאַמען מיט זיינע צוויי זין. איך האָב געפרעגט ווי עס גייט זיי נאָכן טויט פון איר מאַן. זי האָט געזאָגט, אַז מיט עסן קומט מען אַדורך, נאָר מיט אַ באַהעלטעניש איז ערגער. זי געפינט זיך אין אַ שפייכלער, אַן דעם וויסן פון דער בעל־הביתטע. בייטאָג איז זי אויף אַ בוידעם ביי דער זעלבער קריסטין. ביינאַכט גייט זי אַראָפּ אין שפייכלער אַריין. איך האָב זי נישט געפרעגט ווו עס געפינט זיך דער שפייכלער, ווייל איין יידּ דעם אַנדערן האָט נישט געזאָגט זיין באַהעל־טעניש. די דייטשן, ווען זיי האָבן געכאַפּט אַ יידּ, האָבן זיי אים געמאטערט און געצווינגען אויסצוגעבן די באַהעלטענישן פון אַנדערע יידן. מיר האָבן אויך נישט דערציילט ווו מיר געפינען זיך. מיר האָבן זיך געזאגט און געווונטשן צו דערלעבן דעם טאָג פון באַפרייונג.

מיר זענען צוריק אין סכנאָן און דערציילט אונדזער פאַמיליע, אַז מיר האָבן גע־טראָפן אַן אומבאַקאַנטן מענטש, נישט ווייט פון אונדזער סכנאָן, ווי אויך וועגן דער באַ־געגעניש מיט דער פרוי און טאָכטער. דער טאָג איז אַדורך מיט פיל זאָרג.

צו מאָרגנס פאַרטאָג הערן מיר אין שפייכלער איבער אונדז שווערע טריט און אַ שטרענגן באַפעל אין דייטש: „ראָוס, פאַרפלוכטע יודען!“ מיין פאַמיליע איז נאָך געווען

פֿאַרשלאָפן. איך האָב זיי אויפגעוועקט און דערציילט, אַז דייטשן זענען איבער אונדז. איך האָב זיי געהייסן זיין שטיל און רויק.

דורכן קליינעם פענצטערל פון אונדזער סכראָן האָבן מיר געזען, ווי די דייטשע זשאַנדאַרן פירן די פרוי עטל מיט דער טאַכטער איטקע, וועלכע מיר האָבן נעכטן גע־טראָפן אין וועג. אין דעם מאָמענט האָבן מיר דערהערט אַ שאָס און אַ געשריי פון דער טאַכטער: „מאַמעשי!". באַלד האָבן מיר געהערט נאָך אַ שאָס און אויך די טאַכטער איז געפאַלן.

מיר האָבן געזען ווי די טאַכטער מיט דער מוטער ליגן נאָך האַלב־טויט און ווארפן זיך אויף דער ערד ווי אַ פיש אויף דער יבשה. מיר האָבן געהערט ווי די דייטשן באַפעלן די פּאָליאַקן צו באַגראָבן די פרוי מיט דער טאַכטער. מיר האָבן נאָך געזען ווי די דייטשן זוכן נאָך יידן. זיי האָבן צווישן זיך געערעדט, אַז עס מוזן זיין נאָך צוויי יידן און זיי מוזן זיי געפינען.

איצט האָבן מיר שוין פֿאַרשטאַנען, אַז דאָס קומען פון די דייטשן איז נישט געווען צו אונדז. די זאַך איז געווען אַזוי: די פאַמיליע לעדערמאַן איז באַשטאַנען פון 7 נפשות. מיר האָבן זיך מיט זיי געטראָפן אין די ערשטע טעג פון אַנטלויפן פון געטא. דער פאָטער שלמה און צוויי זין, מענדל און אַבראַשע, זענען דערהרגעט געוואָרן מיט דריי חדשים צוריק. געבליבן איז די מוטער, אַ טאַכטער און צוויי זין. זיי אַלע האָבן זיך אויסבאַהאַלטן אין דעם שפּייכלער ווו מיר האָבן געהאַט דעם סכראָן אונטער דער פּאָדלאָגע. פּאָליאַקן האָבן זיי געמסרט, אַז זיי באַהאַלטן זיך אויס אין שייער. די צוויי יינגלעך איז געלונגען אַנטלויפן מיט צען מינוט פריער און דאָס זענען געווען די צוויי יידן, ווָאס די דייטשן האָבן געזאָגט, אַז „היער מוסטן ווער פינדען צוויי יודען".

אין פּאָדלאָגע פון שפּייכלער איז געווען אַ לעכל פון אַן אַרויסגעפאַלענעם סענק. מיר האָבן געזען דורכן לעכל ווי די דייטשן שטייען איבער אונדז. זיי זענען געשטאַנען שטיל און געוואַלט אונטערהערן, אפשר געפינען זיך דאָ די צוויי יידן, וועלכע זיי האָבן געזוכט.

אין דעם מאָמענט האָט מיין מוטער געוואָלט הוסטן, אָבער מיין שוועסטער האָט אַרויפגעלייגט די האַנט אויף איר מויל. אַ דאַנק דעם איז אויסגעמיטן געוואָרן דער טויט פון אונדז אַלע.

מיר האָבן געזען ווי די מוטער און טאַכטער ווערן באַגראָבן. די דייטשן האָבן אַראָפּ־געצויגן זייערע זאַכן און באַזוכט, צי עס געפינט זיך נישט קיין געלט אָדער גאָלד.

פֿאַרן אַוועקפֿאָרן, האָט דער דייטש זיך אַראָפּגעבויגן און געוואָלט זוכן אונטער דער פּאָדוואַלינע. איך האָב געזען זיין פּנים און געמיינט, אַז ער האָט אונדז באַשטימט געזען, אָבער ווייזט אויס, אַז ווען מען קוקט פון ליכט אין דער פינצטערניש, קען מען נישט זען — האָט ער מיין פּנים נישט באַמערקט.

ענדלעך האָבן זיי פאַרלאָזט דעם שפּייכלער און אַוועק געפאָרן. מיר האָבן זיך גע־קושט און געוויינט פאַר פרייד.

דאָס קבר פון די דערמאָרדעטע איז געווען צוויי מעטער פון אונדז. די קליידער פון די הרוגים זענען געלעגן אַקעגן אונדז. דערפאַר האָבן מיר באַשלאָסן צו פאַרלאָזן אונדזער סכראָן, נישט געקוקט וואָס דאָ איז געווען אַמזיכערסטן, ווייל קיינעם האָט נישט געקענט איינפאַלן, אַז אין אַזאַ געביידע ווו די דייטשן האָבן געמאַכט אַ גענויע אונטערזוכונג, זאָלן זיך נאָך געפינען יידן.

די צוויי איבערגעבליבענע יינגלעך, אפרים און פּסח, זענען געווען באַהאַלטן אין אַ צווייטער געביידע. זיי זענען געבליבן עלנט ווי אַ שטיין, זיך אַרומגעוואַלגערט אין די פעלדער און וועלדער, באָרוועס און הונגעריק. זיי האָבן געמוזט פאָרזעצן זייער לעבנס־קאַמף ווי זייער מוטער. ווו זיי האָבן גענעכטיקט, האָבן זיי נישט געטאָגט — און פאַר־קערט. ביינאַכט האָבן זיי זיך אַרויסגעגנבעט אויף אַ בוידעם, אָן דעם וויסן פון בעל־הבית, געלעגן דאָרט מיט האַרץ־קלאַפּעניש, אַז דער פּויער זאָל זיי נישט באַמערקן און אַראָפּטרייבן. איך האָב זיי אַרויסגעהאָלפן אין זייער נויט, וויפל עס איז געווען אין מיין מעגלעכקייט.

איך האָב זיי געפרעגט צי אין שפּייכלער ווו זיי זענען געווען באַהאַלטן מיט זייער מוטער, האָבן זיי נישט געוווּסט, אַז מיר ליגן דאָרט, האָבן זיי געענטפערט, אַז זיי האָבן געהערט ווי מענטשן רעדן שטיל און זיי האָבן געמיינט, אַז דאָס רעדן פּאָליאַקן. זיי האָבן זיך שטענדיק געשראָקן, אַז אָט פאַלן אַריין די רוצחים און זיי וועלן דערמאָרדעט ווערן. אין דער לעצטער צייט האָבן זיי שוין געוואָלט פאַרלאָזן דעם שפּייכלער און זוכן אַן אַנדער אָרט. זיי האָבן נישט באַוויזן אַוועק פון דאָרט — און די דייטשן האָבן זיי אַנטדעקט.

38

אַ קורצע צייט דערנאָך האָבן מיר פאַרלאָזן דעם סכראָן, ווייל מיר האָבן נישט געוואָלט ליגן נעבן קבר. מיר האָבן שוין געהאַט צוגעגרייט אַ סכראָן ביי דער פּויערטע סאַוויצקאַ, נאָר אויך אָן איר וויסן.

דער סכראָן איז געווען זייער אַ קליינער. דער אַריינגאַנג — פון אונטער אַ פּאָדוואַ־לינע. מיר האָבן אָפּגערוקט אַ שטיין און זיך אַריינגעשאַרט אויפן בויך אַ 3 מעטער, ביז מיר זענען צוגעקומען צום סכראָן. ווען מיר זענען שוין געווען אינעווייניק, האָבן מיר דעם אַריינגאַנג פאַרשטעלט מיט שטיינער.

מיר האָבן דאָרט זייער געליטן פון ענגשאַפט, נישט געטאָרט זיך באַוועגן, ווייל אויך דער סכראָן איז געווען אונטער אַ שפּייכלער — און אַ גאַנצן טאָג זענען דאָרט געווען פּאָליאַקן. אַזוי האָבן מיר אין גרויס פּחד איבערגעלעבט דעם טאָג. ביינאַכט זענען מיר

געווען זיכער, אַז קיינער איז נישטאָ אין שפּייכלער. האָבן מיר זיך באַראַטן, צי ווייטער בלייבן אין סכראָן און אים פאַרברייטערן, אָדער פאַרלאָזן און זוכן אַן אַנדערן.

צו מאָרגנס אין דער פרי האָט דער הונט פון דער קריסטין אונדז דערשמעקט, זיך אַוועקגעשטעלט ביים סכראָן און גענומען בילן. די קריסטין איז צוגעקומען און געזאָגט, אַז אונטער דער פּאָדלאָגע פון שפּייכלער, זענען אַוודאי אויסבאַהאַלטן יידן.

אַ גאַנצן טאָג זענען מיר געלעגן אין שרעק, טאָמער וועט זי מעלדן דער זשאַנדאַר־מעריע. ענדלעך האָט זיך דערנענטערט די נאַכט. ווי נאָר עס איז געוואָרן פינצטער, איז די קריסטין געקומען אין שפּייכלער, אַ קלאַפּ געגעבן מיט די פיס אין פּאָדלאָגע און געפרעגט ווער מיר זענען. מיר האָבן נישט געענטפערט. מיר האָבן געקלערט, אַז אויב נישט אָפּרופן זיך וועט זי מיינען, אַז ס איז קיינער נישטאָ.

דערנאָך האָבן מיר געהערט אַ פעסטן קלאַפּ אין פּאָדלאָגע און זי האָט געזאָגט אין אַ באַפעלערישן טאָן, אַז מיר זאָלן אַרויס פון סכראָן, אויב נישט — וועט זי מעלדן די דייטשן. מיר זענען אַרויס פון סכראָן און געזען ווי ביים אַרויסגאַנג שטייען צוויי פּאָליאַקן מיט ווידלעס אין די הענט און הייסן אונדז שוין פאַרלאָזן דאָס אָרט. די קריסטין האָט דערביי געשריגן, אַז איר, יידן, האָט שוין גענוג בלוט אויסגעזויגן ביי די פּאָליאַקן, גענוג פאַר אייך געלעבט, אַזוי אָדער אַנדערש וועט איר אַריינפאַלן אין די דייטשע הענט און אומקומען ווי די הינט.

איך וויל באַמערקן, אַז די קריסטין איז געווען מיינע אַ באַקאַנטע, מיט וועלכער איך האָב אַ לאַנגע צייט געהאַנדלט.

הערנדיק אַזעלכע ווערטער פון אַ היימישער קריסטין, האָב איך פאַראורטיילט אַלע פּאָליאַקן און פאַרשטאַנען, אַז מיר האָבן נישט אויף וועמען צו לייגן קיין האָפענונג אויף רעטונג.

און ווידער זענען אַריין שלעכטע געדאַנקען אין קאָפּ. צו וואָס זאָלן מיר זיך אומ־זיסט מאַטערן, אַז סיי ווי וועלן מיר נישט איבערלעבן די מלחמה?

אַזוי האָבן מיר געטראַכט, אָבער די ווירקלעכקייט איז געווען אַנדערש. ווען דער מענטש דערזעט אַפילו דעם שענסטן טויט פאַר די אויגן, ווערט ביי אים דאָס מיאוסטע לעבן באַליבט און שיין. עס שאַפט זיך מוט און ענערגיע פאָרצוזעצן דאָס שווערע לעבן.

אַזוי איז געווען ביי אונדז יענע נאַכט, ווען מיר האָבן געזען ווי צוויי באַנדיטן האַלטן אָנגעצילט די ווידלעס. מיר האָבן באַקומען מוט און ענערגיע, אַנטלאָפן פון זיי אין פעלד.

מיר זענען געבליבן ווי אין מיטן וואַסער. אַ גאַנצע נאַכט זיך אַרומגעדרייט. גראָד האָט אַ גאַנצע נאַכט גערעגנט און מיר זענען אין גאַנצן נאַס געוואָרן.

עס האָט אָנגעהויבן טאָגן. בלייבן אונטערן פרייען הימל איז געווען אַזוי ווי מיר וואָלטן אַליין געוואַרט אויף אונדזער טויט. מיר האָבן נישט געהאַט קיין ברירה, נאָר

אַרײַנגיין אין אַן אָפענעם קעלער פון קאָרטאָפל. מיר האָבן אָפּגעזוכט אַזאָ קעלער ביי אַ באַקאַנטן קריסט, קאַזשיק קאָשינסקי, אין דאָרף קאָטשערע. געווען דאָרט אין קעלער קאָרטאָפל, מייערן און קרויט. מיר האָבן געהאַט אויך וואָס צו עסן. דעם אַרײַנגאַנג האָבן מיר נישט פאַרשטעלט, ווייל דער בעל־הבית וואָלט געווען באַמערקט, אַז דער קעלער איז נישט ווי נעכטן, ער וואָלט אַרײַנגעקוקט און אונדז דאָרט געפונען. מיטן אָפן לאָזן דעם אַרײַנגאַנג, האָבן געדראָט נאָך סכנות. אַ הונט גייט פאַרבײַ און זעט פרעמדע מענטשן, הייבט ער אָן בילן — און אַזוי ציט ער די אויפמערקזאַמקייט פון בעל־הבית. עס האָבן אונדז אויך געקענט זען סתם פרעמדע, אָדער דייטשן. אָבער דאָס וויכטיקסטע איז געווען, אַז דער בעל־הבית זאָל אונדז נישט אַנטדעקן.

עס איז געווארן טאָג. די זון האָט געשיקט צו אונדז אירע שטראָלן. די גאַנצע צייט ווען מיר זענען געלעגן אין פאַרשידענע סכראָנען, זענען מיר געווען אַזוי פאַרשטעקט, אַז די זון האָט נישט געקענט צו אונדז אַריינדרינגען און מיר האָבן קיין זון־שטראַל נישט געזען. אָבער אונדז האָט נישט געפרייט דאָס, וואָס מיר האָבן געקענט זען די זון, פאַר אונדז איז די ליכטיקייט געווען אַן אומגליק.

בייטאָג איז פאַרבייגעגאַנגען דעם פויערס אַ שוועגערין און זי האָט אונדז געזען ליגן אין קעלער. מיר האָבן באַמערקט אויף איר פנים, אַז אין ערשטן מאָמענט האָט זי זיך דערשראָקן — אָבער דערנאָך אונדז דערקענט. זי האָט גאָרנישט געזאָגט און איז אַוועק.

אַ פּאָר מינוט שפּעטער איז געקומען איר שוואָגער, דער בעל־הבית, קאַזשיק קאָשינסקי. ער האָט זיך צו אונדז זייער פריינדלעך באַצויגן, אָבער בלייבן ווייטער אין קעלער — האָט ער אונדז נישט דערלויבט, ווייל ער האָט מורא געהאַט, אַז עס וועלן קומען דייטשן, וועט ער אומקומען צוזאַמען מיט אונדז.

מיר האָבן אים געבעטן דערלויבן צו בלייבן ביז ביינאַכט, ווייל בייטאָג אַרויסגיין פון אַ באַהעלטענישׂ איז פשוט איינשטעלן דאָס לעבן. ער האָט געענטפערט, אַז אונדזער לעבן איז אים טייער, אָבער זיין אייגן לעבן — איז אים נאָך טייערער.

ער האָט געזאָגט, אַז נישט ווייט פון קעלער איז פאַראַן אַ געדיכטער בוים מיט קאָרטשעס, דאָרט וועלן מיר זיך קענען אויסבאַהאַלטן ביז נאַכט. ער וועט אויסקוקן אַ מאָמענט וען קיינער וועט נישט זיין אין דער געגנט און דעמאָלט פאלן מיר אַריין אין די קאָרטשעס.

אַזוי איז געווען. ער איז געקומען, וען קיינער איז נישט געווען אין פעלד און אונדז געהייסן אַרויסגיין אין די קאָרטשעס. איינגעבויגענערהייט זענען מיר אַדורכגעלאָפן דאָס שטיקל וועג. מיר זענען געווען זייער איבערגעשראָקן, קוים האָט עמעצער געזען דאָס אַריבערלויפן. מיר האָבן זיך געמוזט פאַרלאָזן אויף גאָטס ניסים.

עס איז שוין געווען חודש מאַי. אין דרויסן איז געווען זייער שיין. די תבואה און דאָס גרינוואַרג זענען שיין געוואַקסן. מיר האָבן זיך צוגעקוקט ווי בהמות, פערד, עופות

און הינט גייען אַרום פראַנק און פריי, אָן שרעק, אונטערן פרייען הימל. און מיר, יידן, וועלכע האָבן געשאָפן און קענען שאַפן פאַר דער מענטשהייט, מוזן ליגן אַזוי טיף באַ־האַלטן, אַז אַפילו אַ הונט זאָל אונדז נישט באַמערקן.

פון דער ווייטנס האָבן מיר געזען ווי דער בעל־הבית טראָגט אַן עמער און אַ פעקעלע אין האַנט. ער איז צוגעקומען צו אונדז, געגעבן דאָס וואַסער און יעדן אַ געקאָכט איי. מיר האָבן געזען, אַז ער איז גוט צו אונדז, געטרייסט און געהייסן קומען צו אים נאָך ברויט. ער האָט געזאָגט, אַז ביינאַכט זאָלן מיר אַוועק פון זיינע פעלדער. ער וועט אונדז העלפן אין אַנדערע זאַכן, נאָר אויסבאַהאַלטן וויל ער נישט.

ער איז אַוועק, און אין אַ פאָר שעה ווידער געקומען און געברענגט עסן. ער האָט דערציילט, אַז אין דאָרף איז דאָ אַ דייטשע גרענעץ־וואַך. ער האָט פאַרזיכערט, אַז קיינער ווייסט נישט פון אונדז און מיר זאָלן זיך נישט שרעקן.

עס איז געווארן נאַכט. אָנהייב זומער. דאָס קאָרן אין פעלד איז נאָך געווען קליין אָנגעוואַקסן. מיר האָבן נישט געהאַט קיין אַנדער אָרט ווו צו באַהאַלטן זיך, נאָר אין דעם נידעריקן קאָרן. מיר האָבן אויסגעגראָבן ראָווע אונטער זיך, כדי ליגן נידעריקער.

דאָס איז געווען דער ערשטער טאָג נאָכן אָפלויף פון אַ האַלב יאָר, ווי מיר זענען געלעגן אין דרויסן אונטערן פרייען הימל. די נאַכט איז געווען אַ קאַלטע. אַ נאַסער טוי האָט באַדעקט די פעלדער. נאָך אַ פאָר שעה ליגן, זענען מיר נאַס געווארן, ווי מיר וואָלטן באַגאָסן געווארן מיט קאַלט וואַסער. עס האָט אונדז אַדורכגענומען ביזן לייב. מיר האָבן נישט געהאַט קיין קאָלדרע, אָדער מלבוש זיך איבערצודעקן. ווען מיר זענען געווען אין די סכראָנעס, זענען מיר געלעגן אַלע צוזאַמען און ס׳איז געווען ווארעם אייַנער פון צווייטן. אין די תבואות איז די לאַגע געווען ערגער. מיר האָבן פיל געליטן פון די קעלטן ביינאַכט.

פאַראַן אַ שפריכווארט, אַז גאָט שיקט די רפואה פאַר דער מכה. נישט געקוקט וואָס מיר האָבן געליטן בייטאָג פון דער היץ און ביינאַכט פון קעלט, זענען מיר שטענדיק געווען געזונט. אַפילו מיין מוטער איז אויך געזונט געווען.

די נאַכט איז אַדורך און דער מארגנשטערן איז אויפגעגאַנגען. די זון איז געשטיגן אַלץ העכער און באַלויכטן די וועלט. די ליכטיקייט פון טאָג האָט אונדז קאַמיש אויס־געזען, ווייל מיר האָבן שוין זעקס חדשים נישט געזען די שיינע און הערלעכע ליכט פון טאָג. די פייגל זענען איבער אונדז אַרומגעפליגן, גלייך זיי וואָלטן וועלן פאַרווייַלן די געסט.

די שיינע נאַטור האָט אויף אונדז זייער שלעכט געווירקט. ווען מיר זענען געלעגן אין די בונקערס, האָבן מיר דאָס אַלץ נישט געזען. עס האָט זיך כמעט פאַרגעסן, אַז עס איז פאַראַן אַ פרייַ און שיינע וועלט. איצט, ווען מיר זענען אַרויס אויף דער אויבערפלאַך פון דער פרייער וועלט און מיר האָבן זיך צוגעקוקט ווי יעדעס באַשעפענישׂ באַווועגט

זיך פריי ווז עס וויל, און נאָר מיר, מענטשן מיט אָפענע אויגן און מיט פאַרשטאַנד, דאַרפן ליגן אין אויסגעגראָבענע ראָוועס און נישט טאָרן אויפהייבן דעם קאָפ, ווייל טאָמער וועט אַ צווייטער מענטש פון אַ צווייט פאָלק אונדז באַמערקן און תיכף אומברענגען. אָבער באַלד איז געקומען אַ צווייטער געדאַנק, אַז אויך מיר ווילן האָבן באַצאָלט פאַר אונדזערע ליידן, ווען מיר ווילן נאָך אַ ביסל איבערקומען. אויב מיר ווילן דעם מוט פאַרלירן — ווילן מיר דאָס לעבן אויך פאַרלירן.

און מיר האָבן וויטער געבויגן אונדזערע קעפ צו דער ערד...

39

נישט געקוקט וואָס דער קריסט האָט אונדז געהייסן פאַרלאָזן זיינע פעלדער, האָבן מיר אים נישט געפאָלגט, ווייל מיר האָבן נישט געוואָלט ליגן אויף אַ פעלד, וועמענס בעל־הבית איז אַן אַנטיסעמיט. דאָס האָט באַדייט אַ זיכערער טויט. צו דעם פויער האָבן מיר געהאַט צוטרוי, אַז ער וועט נישט פאַראַטן.

נאָך אַ גאַנצן טאָג הונגערן, בין איךביינאַכט געגאַנגען שאָפן ברויט. איך בין אַריין צו אַ קריסט און צופעליק דאָרט געטראָפן אַ ייד. מיר זענען געזעסן ביים קריסט אַ פאָר שעה און זיך אויסגערעדט אייניר פאַרן אַנדערן אונדזערע ביטערע הערצער. דער ייד האָט מיר דערציילט פאַרשידענע טראַגישע נייעסן:

אַ פרוי מיט אַ קליין מיידעלע (זייער פאַמיליע־נאָמען — שאַמעס), זענען אַרויס פון געטאָ אַ פאָר שעה איידער די באַנדיטן זענען אַהין געקומען. עטלעכע טעג האָט זי געבלאָנדזשעט אין וואַלד, אין הונגער און נויט. פון גרויס פאַרצווייפלונג איז זי געוואָרן נערווועיש. זי איז אַרומגעגאַנגען און געבעטן יעדן קריסט, וועלכן זי האָט געטראָפן, אַז מען זאָל זי אַוועקפירן צו דער זשאַנדאַרמעריע. צום סוף האָט זי זיך אַליין איבערגעגעבן צו די דייטשן.

אַזאַ זאַך האָט אויך פאַסירט מיט אַ מאַן און אַ פרוי. ביידע אַלט געווען צו זיבעציק יאָר. זיי האָבן געזען ווי יונגע מענטשן אַנטלויפן פון געטאָ, האָבן זיי געזאָגט, אַז זיי ווילן אויך נישט, נאָך זיבעציק יאָר, ענדיקן זייער לעבן אין דער גאַז־קאַמער. זיי זענען אַנטלאָפן פון געטאָ. איך האָב זיי צופעליק געטראָפן אין וואַלד, ווען זיי האָבן זיך געטאַלן ביי די הענט און קוים געשלעפט די פיס אין די שנייען — הונגעריק, האַלב־נאַקעט און באָרווועס. איך האָב באַמערקט, ווי אַ תפילה צו גאָט איז געלעגן אויף זייערע אַלטע, אויסגעטרוקנטע ליפן. זיי האָבן פאָר מיר אויסגערעדט זייער ביטער האָרץ. אָבער איך האָב זיי גאָרנישט געקענט העלפן. איך האָב זיי נאָר אַוועקגעגעבן דאָס ברויט און אַ פלעשל וואַסער, וואָס איך האָב געטראָגן פאָר מיין פאַמיליע. איך בין מיט זיי געזעסן אין וואַלד אַ פאָר שעה, דערנאָך האָבן מיר זיך צעשיידט. פון דעמאָלט אָן האָב איך פון זיי מער נישט געהערט.

דער ייד מיט וועלכן איך האָב זיך איצט געטראָפן, האָט מיר דערציילט וועגן דעם אַלטן פּאַרל.

נאָך אַ לאַנגער צייט מאַטערן זיך, זענען זיי אַוועק צו די דייטשן און אומגעקומען פון רעוואָלווער־שאָסן. זייערע נעמען: דוד און מאַיע קריסטאַל. זיי האָבן געהאַט פינף זין און צוויי טעכטער. איין זון, ישראל, האָבן די דייטשן צוגענומען אין די ערשטע טעג ווען זיי זענען אַריבער די רוסישע גרענעץ און ער איז זיכער אומגעקומען. אַ צווייטער זון איז דערשאָסן געוואָרן דורך די דייטשן אין מיטן וועג.

דער ייד האָט נאָך דערציילט פון אומגעקומענע יידן.

אַ יינגל מיטן נאָמען ישראל־לייב רובין איז נאָך אַ האַלב יאָר נע־ונד־ן אַריבער די צווייטע זייט בוג, ד. ה. פון ווייסרוסלאַנד קיין קאָנגרעס־פּוילן. ער האָט געמיינט, אַז זיינע באַקאַנטע קריסטן וועלן אים אויסבאַהאַלטן.

אין אַ צייט אַרום איז דערגאַנגען אַ ידיעה, אַז אין אַ סכראָן זענען געווען באַהאַלטן 35 יידן, וועלכע האָבן געשטאַמט פון סאָקאָלאָוו־פּאָדלאַסק, צווישן זיי דאָס יינגל רובין. פּאָליאַקן האָבן זיי אַנטדעקט און אומגעבראַנגט.

אַן 18־יאָריק יינגל האָט זיך אויסבאַהאַלטן אויסערן געטאָ, ביים פּאָליאַק כלעבינסקי. ער איז געווען ביי אים אַ וואָך צייט נאָכן אַרויספירן די יידן פון געטאָ. דער פּאָליאַק האָט ביי אים אויסגענאַרט דאָס געלט און אים איבערגעגעבן צו די דייטשן. ער האָט געהייסן איטשע דראָגאָטשינסקי.

זיינע אַ שוועסטער, חייה, מיט צוויי קליינע קינדער, האָט נאָך אַ קורצער צייט פון וואָגלענישן זיך איבערגעגעבן צו די דייטשן און זיי האָבן זי דערשאָסן צוזאַמען מיט די קינדער.

נאָך צוויי ברידער, ישראל און שלמה און זייער שוועסטער ביילע, האָבן זיך אויס־באַהאַלטן ביי אַ קריסט. איך האָב זיך אָפט מיט זיי געטראָפן. זיי האָבן מיר דערציילט, אַז זיי האָבן נישט געוווסט פון זייער שוועסטער מיט די קינדער. ווען זיי וויסן — קען זיין, אַז זיי וואָלטן נישט אומגעקומען.

אַ יינגל פון 17 יאָר, מיטן נאָמען יידל, איז ניצול געוואָרן פון געטאָ. איך האָב אים צופעליק געטראָפן ביי דעם פויער זשירע, אין דאָרף קאָטשערע. עס איז אַוועק אַ לאַנגע צייט און איך האָב פון דעם יינגל נישט געהערט. שפּעטער האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז דער פּאָליאַק ביי וועלכן איך האָב דאָס יינגל געטראָפן, האָט אים דערמאָרדעט. דער דאָזיקער פּאָליאַק האָט דערמאָרדעט דעם ייד יאַנקל וואַילקער, נאָך אין יאָר 1925.

אַ בחור, יצחק דראָגיצקי, האָט זיך אויסבאַהאַלטן ביי אַ קריסט. אַ לאַנגע צייט האָט ער זיך געמאַטערט. אַמאָל זענען די דייטשן געקומען אין דאָרף זוכן יידן. דער בחור האָט געהערט, אַז מען זוכט יידן האָט ער זיך באַהאַלטן אויף אַ בוידעם. די דייטשן האָבן אים אַנטדעקט און דערמאָרדעט.

ווען מיר האָבן געזען, אַז מ׳האָט נישט קיין אַנדער אָרט ווו זיך אויסבאַהאַלטן, האָבן מיר אויסגעזוכט אַ צווייט פעלד ביים זעלבן קאָשינסקי. דאָרט איז געווען אַ באַקוועם אָרט צו ליגן. דאָס קאָרן איז שוין אויפגעוואַקסן העכער און מיר האָבן שוין נישט געמוזט ליגן אין אונטערגעגראָבענע ראָווע. אין דעם שטיק פעלד מיט קאָרן איז געשטאַנען אַ בוים, אונטער וועלכן מיר האָבן זיך געקענט אויסבאַהאַלטן פון דער ברענענדיקער היץ. דער בוים איז געווען אַ ברייט פאַרצווייגטער, אַזוי, אַז אַפילו ווען די דייטשן זענען געריטן אויף פערד, האָבן זיי אונדז נישט געקענט באַמערקן. דער בוים איז געשטאַנען צען מעטער פון אַ ווע. מיר האָבן געהערט ווי מענטשן גייען פאַרביי, אָבער קיינעם האָט נישט געקענט איינפאַלן, אַז ביי אַ ווע זאָלן ליגן מענטשן, וועלכע זענען פאַראורטיילט צום טויט.

דער צוגאַנג צום בוים איז געווען דורך די פעלדער. מיר האָבן געמאַכט דעם צוגאַנג דורך פאַרשידענע ריכטונגען אין די פעלדער, כדי טאָמער ווער ווע ווער באַמערקן אַ שפור, זאָל ער אים נישט פירן צו אונדז.

אַזוי ווי יעדע אומפאָרזיכטיקע האַנדלונג האָט באַדראָט אונדזער לעבן, האָבן מיר אָפט געהאַט שאַרפע דיסקוסיעס וואָס יאָ טאָן און וואָס נישט. מיר האָבן זיך טיילמאָל פאַרגעסן, אַז מיר ליגן צען מעטער פון ווע וועג און מענטשן גייען פאַרביי. אַמאָל, ווען מיר האָבן דיסקוטירט, האָבן מיר געהערט ווי מענטשן גייען אין דעם קאָרן, נאָענט פון אונדז. מיר האָבן זיך זייער דערשראָקן און געפרווועט אַנטלויפן. אָבער נישט באַווייזן, ווייל די מענטשן זענען שוין געשטאַנען לעבן אונדז. דאָס איז געווען דער בעל־הבית מיט אַ צווייטן קריסט. ער האָט אונדז באַרויקט, מיר זאָלן זיך נישט שרעקן. מיר האָבן אים געפרעגט ווי אַזוי האָט ער געוווסט, אַז מיר ליגן דאָ. ער האָט געזאָגט, אַז דער צווייטער קריסט האָט געהערט ווי מיר דיסקוטירן צווישן זיך אויף ייִדיש און האָט אים דערציילט. ער האָט זיך באַציונג צו אונדז פריינדלעך, אָבער געבעטן פאַרלאָזן זיינע פעלדער. ער האָט מורא, אַז אויב מען ווועט אונדז אַנטדעקן, ווועט ער באַצאָלן מיט זיין קאָפּ.

מיר האָבן אים געפאָלגט און אַוועק פון זיינע פעלדער, אָבער אין עטלעכע טעג אַרום זענען מיר צוריק געקומען, ווייל מיר האָבן געווסט, אַז ביי אים זענען מיר אַמ־זיכערסטן.

עס איז אַדורך אַ קורצע צייט און די תבואות זענען גרויס געוואָרן. מיר האָבן אויס־געזוכט אַ שטיק פעלד, ווו עס האָט געוואַקסן זייער געדיכט. דאָס פעלד איז געווען צווישן קילאָמעטער פון דראָהיטשין. דער בעל־הבית האָט געהייסן זאַלעווסקי. ער האָט ביי זיך געהאַלטן צוואַנציק יידן. מיר זענען געווען זיכער, אַז אויב ער ווועט אונדז אַנטדעקן, ווועט ער נישט פאַראַטן.

41

עס איז צו אונדז דערגאַנגען די ידיעה, אַז אַ ייד פון קלעקאָטאָווע, נעבן דראָהיטשין, האָט זיך אויסבאַהאַלטן אין אַ קאָרן־פעלד. דריי דייטשן זענען אַדורכגעפאָרן אויף פערד, האָבן אים באַמערקט, געכאַפט און אַוועקגעפירט אין טורמע. זיי האָבן אים פיל געמאַטערט און געפּאָדערט ער זאָל זאָגן וועלכע פּאָליאַקן האָבן אים געגעבן עסן. אונטער דעם דרוק פון שוידערלעכע פיניקונגען, האָט ער אויסגעגעבן די פּאָליאַקן. די דייטשן האָבן באַשטראָפט פיל פּאָליאַקן. דערנאָך האָבן אַ סך פּאָליאַקן, וועלכע האָבן אויסבאַהאַלטן יידן, זיך אָפּגעזאָגט זיי צו האַלטן, ווייל טאָמער וועט ווער פון די געכאַפּטע יידן זיי אויסגעבן.

די דייטשן האָבן אויך געצווינגען דעם ייד צו זאָגן וווּ עס געפינען זיך נאָך יידן. צום גליק, האָט ער נישט געהאַט קיין פּאַרבינדונג מיט קיינעם און נישט געווּסט וווּ זיי באַהאַלטן זיך אויס.

42

צוויי יידן, איזאַק העלפינג און מיכאל, וועלכע האָבן אָנטייל גענומען אין אויפשטאַנד אין טרעבלינקער לאַגער, זענען אַנטלאָפן אין אונדזער געגנט. זיי זענען אַריין צום פּאָליאַק קראַסאָווסקי, אין דאָרף שעניעוויץ און אים געפרעגט, צי זענען אין דער געגנט דאָ יידן. דער פּאָליאַק האָט געענטפערט, אַז עס זענען נישטאָ קיין יידן, אַלע זענען אומ־געקומען (פאַקטיש זענען אין יענער צייט נאָך געווען אַ 120 יידן).

ווען זיי האָבן געהערט אַז עס זענען נישטאָ קיין יידן, האָבן זיי געזאָגן, אַז זייער טרוים איז אויסגערונען, ווייל זיי האָבן געהאָפּט צו טרעפן אייגענע, וועלכע וועלן זיי העלפן.

זיי האָבן געבעטן דעם פּאָליאַק ער זאָל זיי אויסבאַהאַלטן און דערפאַר וועלן זיי אים באַצאָלן מיט גאָלד, וואָס זיי האָבן מיטגעבראַכט פון לאַגער. דער פּאָליאַק האָט מסכים געווען, געמאַכט פאַר זיי אַ סכראָן און באַהאַלטן.

עס זענען אַוועק צווי וואָכן, דער פּאָליאַק האָט ביי זיי אויסגענאַרט אַלץ, וואָס זיי האָבן געבראַכט פון לאַגער, געזאָגן, אַז זיי האָבן מער נישט קיין געלט, האָט ער זיי באַ־פוילן צו פאַרלאָזן דעם סכראָן. ווען זיי זענען אַוועק, האָט ער זיי געוויזן אַזאַ וועג, וווּ זיי זאָלן נישט טרעפן קיין ייד. זיי זענען געגאַנגען אַ גאַנצע נאַכט, נישט וויסנדיק וואָס וווייטער צו טאָן.

אויפן וועג זענען זיי אַריין צו אַ פּאָליאַק בעטן ברויט. דער קריסט האָט זיי גע־פרעגט וואָס פאַר אַ פאַך זיי האָבן. זיי האָבן געענטפערט, אַז איינער איז אַ רימער (זאָטלער) און דער צווייטער אַ שניידער. דער פּאָליאַק האָט זיי געהייסן בלייבן ביי אים.

נאָך אַ קורצער צייט האָט דער פּאָליאַק געזאָגט, אַז ער וויל נאָר האַלטן איינעם.

האָט מיכאל באַשלאָסן צו דערהרגענען דעם אַנדערן ייִד, געשטאָכן אים מיט אַ מעסער זעקס מאָל, אָבער ער איז געבליבן לעבן.

צו מאָרגנס איז אַ גרופּע באַוואָפנטע יידן געקומען צום קריסט. ער האָט דערציילט, אַז ביי אים אין סטאָדאָלע זענען דאָ צוויי יידן. זענען זיי אַריין אין סטאָדאָלע און געפונען די יידן זיי זאָלן אַרויס פון באַהעלטעניש.

די באַהאַלטענע האָבן זיך זייער דערפרייט, ווייל זיי האָבן שוין נישט געטראַכט צו טרעפן יידן, דערצו נאָך — באַוואָפנטע. די פּאַרטיזאַנער האָבן באַמערקט, ווי אייגער פון די באַהאַלטענע איז צעשטאָכן. זיי האָבן אים געפרעגט, וועלכער פּאָליאַק האָט דאָס געטאָן. ער האָט דערציילט, אַז דער חבר מיט וועמען ער איז אַנטלאָפן פון טרעבלינקע, האָט אים דאָס געטאָן. די קעמפּערס האָבן באַשלאָסן צו דערשיסן דעם מערדער. וועז זיי האָבן געוואָלט אויספירן דעם אורטייל, האָט דער פּאַרוווּנדעטער זיי אָפּגעהאַלטן — און אַ דאַנק דעם איז ער געבליבן לעבן.

די יידן האָבן געגומען דעם פּאַרוווּנדעטן מיט זיך און אים אויסגעהיילט.

אין דער באַוואָפנטער גרופּע זענען געווען: קסיל קאָרשענשטיין, וועלוול ווישניע און קלמן טשאנע. אַלע האָבן איבערגעלעבט דעם קריג.

דער וועלכער האָט געשטאָכן, איז געבליבן ביים קריסט און האָט אויך איבערגע־לעבט די מלחמה.

43

בדרך כלל האָבן יידן אין קליינע שטעטלעך נישט געווויגט אין איין קוואַרטאַל, נאָר צעוואַרפן איבערן גאַנצן שטעטל.

האַרט ביים שאָסיי האָבן געווויגט צוויי יידישע משפּחות — שמואל יעדלין און מענדל פּעלער. די פּאַמיליע יעדלין איז באַשטאַנען פון דעם מאַן, פּרוי און אַ זון פון 18 יאָר. פּעלערס משפּחה: דער מאַן, פּרוי און פּינף קליינע קינדער, פון איין ביז זיבן יאָר. די פּרויען פון יעדלינען און פּעלערן זענען געווען שוועסטער.

וועז די דייטשן זענען אַריבער די גרענעץ, האָבן די מערדער דערשאָסן שמואל יעד־לינען. די זין פון ביידע משפּחות האָבן געזען אַז ס׳איז שלעכט, האָבן זיי צוזאַמען מיט אַנדערע יידן זיך באַהאַלטן אויף אַ בוידעם פון זייער שטוב.

דעם צווייטן טאָג איז געקומען אַן ס.ס.־אָפּטיילונג און געזוכט אין דער גאַנצער שטאָט. זיי האָבן פּאַרנומען עטלעכע דרייסיק יידן, צווישן זיי, אויך די זין פון יעדלינען און מענדל פּעלער, דער פּאָטער פון די פּינף קינדערלעך. זיי זענען געווען באַהאַלטן מיט נאָך דריי יידן: מאָטיע פינקלשטיין, אברהם מילנער און לייבל. ווי איך האָב שוין פריער געשריבן, האָבן די מערדער זיי אַוועקגעפּירט און ביז היינט וווייסט מען נישט פון זיי.

מענדל פּעלערס אַלמנה און איר שוועסטער, די פּרוי פון יעדלינען, האָבן זיך אַריבער־

געצויגן אין געטאָ, בלייבנדיק לעבעדיקע אַלמנות און האָבן זיך פיל געמאַטערט אין געטאָ.

ווען מען האָט אין געטאָ שוין געריידט וועגן דער ליקווידאַציע, זענען די פרויען מיט זייער ביסל אָרעמקייט אַוועק אין וואַלד. זיי האָבן דאָרט פיל געליטן. דערנאָך האָבן זיי זיך אויסבאַהאַלטן ביי אַ פּאָליאַק מאַטשעי סקשיפּקאָווסקי. איך האָב זיי דאָרט אָפט באַזוכט.

אַ געוויסן אָוונט בין איך געקומען צו אַ פּאָליאַק. ער האָט מיר דערציילט, אַז אין דאָרף רייַדן מענטשן, אַז ביי סקשיפּקאָווסקין זענען באַהאַלטן יידן און אַז אויך די דייטשן ווייסן פון זיי.

איך האָב דאָס דערציילט מיין פאַמיליע. מיין ברודער גרשון איז באַלד אַוועק צו די פרויען און זיי איבערגעגעבן, אַז די דייטשן ווייסן פון זיי. זיי האָבן געזאָגט, אַז זיי האָבן נישט קיין אַנדערן אויסוועג, ווי נאָר צו גיין צו סקשיפּקאָווסקיס ברודער, זיגמונט. מיין ברודער האָט זיי געהאָלפן אַריבערגיין אויפן נייעם אָרט.

אין צוויי טעג אַרום זענען גענומען די דייטשע מערדער און זיי געפונען. די פרויען האָבן אַוועק געגעבן אַלץ וואָס זיי האָבן פאַרמאָגט און געבעטן מען זאָל זיי נישט דערשיסן. די דייטשן האָבן צוגעזאָגט, בלויז געפאָדערט זיי זאָלן אַרויס פון שטוב. ווי נאָר זיי זענען אַרויס, האָבן די דייטשן זיי דערשאָסן.

דער קריסט האָט זיי אַלע קובר געווען אין איין קבר.

מיט אַ קורצער צייט שפּעטער בין איך אַדורך זייער קבר, געשטאַנען דאָרט און געטראַכט: „אָט האָט איר געלעבט, אָט ליגט איר אַלע שוין טויט. דאָס זעלבע דערווארט אונדז אויך". איך בין אַוועק מיט אַ צעבראָכן האַרץ פון די דערמאָרדעטע זיבן אומשולדיקע מענטשן.

44

איך בין ווידער געקומען צו מיין פאַמיליע מיט פרישע, טראַגישע נייעס. אָבער עס האָט שוין אויפגעהערט אויף אונדז צו ווירקן, ווייל אונדזער גורל איז נישט געווען בעסער.

אַ קורצע צייט איז פאַרביי, ווי מיר זענען געלעגן אין די תבואות, האָבן מיר געהערט ווי אַ מענטש קומט אַן. מיר האָבן נישט געהאָט קיין צייט צו אַנטלויפן, ווייל ער איז שוין געשטאַנען נעבן אונדז. דאָס איז געווען דער בעל־הבית פון פעלד, העניעק זאַלעווסקי. ווי ער האָט דערזען, אַז מיר האָבן אויסגעטרעטן אַ פּאָר קוואַדראַט־מעטער פון דער וואקסנדיקער תבואה, איז ער געווארן שטאַרק אויפגערעגט און געהייסן אין מיטן טאָג פאַרלאָזן זיינע פעלדער.

איך האָב אים געפרעגט, ווי קענען מיר פאַרלאָזן דיינע פלדער אין מיטן טאָג, וועז

דייטשע מערדער לויערן אומעטום? האָט ער געענטפערט, אַז ווען מיר קומען אים פריער בעטן, וואָלט ער געלאָזט, נאָר ווייל מיר זענען געגאַנגען אין זיינע פעלדער אָן אַ דערלויבעניש — מוזן מיר שוין אַוועק. דאָך האָט ער אונדז דערלויבט צו בלייבן ביז נאַכט. ער האָט אין זיין שטוב און אין סכראָנעס אויסבאַהאַלטן צוואַנציק יידן. ער האָט זיך גוט באַצויגן צו אונדז.

ביינאַכט זענען מיר אַוועק פון זיינע פעלדער, אַן ערך אַ האַלבן קילאָמעטער — און ווידער אַריין אין אַ קאָרן־פעלד.

צו מאָרגנס ביינאַכט בין איך געגאַנגען צו אַ קריסט נאָך ברויט. דורכן פענצטער האָב איך געזען צוויי יידן אין שטוב. איך האָב געוואַרט אין דרויסן ביז זיי זענען אַרויס. אַז זיי האָבן מיך דערזען, האָבן זיי זיך דערשראָקן. איך האָב זיי באַרויקט, אַז איך בין אַ ייד און פאָרגעלייגט צו גיין מיט מיר אין פעלד, צו מיין פאַמיליע. זיי האָבן מסכים געווען. מיר זענען געלעגן צוזאַמען אין דער תבואה. איינער האָט געהייסן משה באַש פון סעמיאַטיטש. דער צווייטער איז געווען אַ דראָהיטשינער — אברהם בלאָשטיין. זיי האָבן דערציילט, אַז זיי, צוזאַמען מיט נאָך אַ גרופּע יידן, זענען באַהאַלטן אין אַ דאָרף באַיאַקי, נישטווייט פון אונדז. זיי זענען געקומען צום קריסט ער זאָל זיי אויסבאַהאַלטן, ווייל דאָרט וווּ זיי זענען איצט, איז דאָס אָרט פאַרדעכטיקט און זיי מוזן אַוועק.

אַ גאַנצן טאָג האָבן מיר געזעדט וועגן פאַרשידענע ענינים, איבערהויפט ווי עס האָלט מיט אונדזער גורל. זיי האָבן געהאַט מיט זיך אַ צייטונג „דער פעלקישער בעאָבאַכטער", וועלכער האָט געשריבן, אַז די אַליאירטע אַרמייען האָבן זיך אַרויסגעזעצט אויף דער איטאַליענישער טעריטאָריע און דער דייטשער פראָנט האָט זיך איינגעבראָכן ביי סטאַלינגראַד. די דאָזיקע ידיעות האָבן אונדז צוגעגעבן אַ סך מוט.

מיר האָבן זיך געזעגנט, זיי זענען אַוועק. מיר האָבן זיך געטראָפן מיט זיי אַ צווייט מאָל, שוין אויף דער פריי.

אין דער זעלבער נאַכט איז מיין ברודער אַוועק אין אַ דאָרף, נאָך לעבנסמיטל, און אַריין צו אַ פויער. דייטשן זענען אַריין אין דאָרף און געגומען שיסן אין דער לופט. דער ברודער איז אַרויס פון שטוב, אַנטלאָפן אין אַ גאָרטן און זיך באַהאַלטן צווישן די קאָרטשעס פון קאַרטאָפל. ער איז דאָרט געלעגן אַ שטיק צייט, ביז די דייטשן זענען אַוועק פון דאָרף.

מיר האָבן געפילט, אַז דער פּלאַץ וווּ מיר ליגן, איז פאַרדעכטיקט. מיר האָבן אים פאַרלאָזט און אַוועק אויף אַן אַנדער אָרט. דאָס מאָל האָבן מיר זיך צעטיילט אויף צוויי גרופּן. די מאַמע איז אַוועק מיט מיינע צוויי ברידער און איך — מיט בריידע שוועסטער.

איין מאָל, וועג איך ב'ן געגאַנגען צו אַ קריסט נאָך ברויט, האָב איך באַמערקט פון דערווייטנס צוויי מענטשן. איך האָב זיך דערשראָקן און אַוועק אין אַ זייט, זיך אַוועק

געלייגט אויף דער ערד. ווען זיי זענען צוגעקומען נאָענט, האָב איך געזען, אַז דאָס זענען צוויי יידן מיט וועלכע איך האָב זיך אויסבאַהאַלטן די ערשטע צוויי וואָכן פון מיין אַנט־לויפן פון געטאָ.

איך בין אויפגעשטאנען פון דער ערד און זיי געגעבן אַ צייכן, אַז איך בין אַ ייד. זיי האָבן זיך פאַר מיר דערשראָקן. איך האָב זיי באַרויקט. איינער האָט געהייסן בערל דראָגיצקי און דער צווייטער — הערשל גייאל. איך האָב זיי געזומען מיט זיך אין די תבואה־פעלדער, וווּ עס זענען געווען מיינע שוועסטערס.

הערשל גייאל האָט געהאַט אַ מוטער און צוויי ברידער. זיין מוטער איז אומגעקומען צוזאַמען מיט אַ גרופּע יידן (איך האָב שוין וועגן דעם געשריבן). זיינע ביידע ברידער, מעלע און בענצל, האָבן די דייטשן פאַרנומען אין די ערשטע טעג פון זייער אַרויסמאַרש אין שטעטל.

די פרוי פון מעלען איז געווען באַהאַלטן צוזאַמען מיט זיי אין אַ סכראָן, 4 קילאָמעטער פון אונדז.

דער צווייטער ייד, דראָגיצקי, האָט געהאַט זיין גאַנצע פאַמיליע אין ארץ־ישראל. ער אַליין איז געבליבן אין פוילן.

זיי האָבן מיר דערציילט, אַז זיי גייען אין שטאָט אַריין אָפּנעמען זייערע קליידער פון אַ פּאָליאַק, וועמען זיי האָבן אַוועקגעגעבן פאַרן אַנטלויפן פון געטאָ. זיי האָבן אויך דער־ציילט, אַז זיי טרעפן זיך מיט פיל יידן ווי מיט אַ פאַמיליע רעזניק, פאַמיליע גאָלדוואַסער און נאָך עטלעכע מענטשן, וועלכע וואַנדערן אַרום איינזאַם.

די נאַכט האָט זיך דערנענטערט, זיי האָבן זיך מיט אונדז געזעגנט און מיר האָבן זיך געווינטשן צו טרעפן אויף דער פריי.

ס׳איז געווען אין מיטן זומער. די תבואות זענען שוין געווען פאַרטיק. לענגער ליגן אויף די פעלדער האָבן מיר שוין נישט געקענט. די פויערים האָבן אָנגעהויבן אַראָפּ־נעמען די תבואה און עס איז נישט געווען וווּ זיך צו באַהאַלטן.

מיר האָבן באַשלאָסן אויסצוזוכן אַ פּאַסיק אָרט פאַר אַ סכראָן. צום סוף האָבן מיר באַשלאָסן צו גראָבן דעם סכראָן אין דער סטאָדאָלע, וווּ מיר זענען געווען באַהאַלטן מיט פינף חדשים צוריק.

מיר האָבן פאַרשטאַנען, אַז נאָך פינף חדשים, וואָס מיר זענען שוין נישט אין דער סטאָדאָלע, ווייסן די פּאָליאַקן, אַז קיין יידן געפינען זיך נישט דאָרט.

איך מיטן ברודער גרשון זענען אַהין אַוועק און געפונען דעם אַלטן סכראָן אין אָרדע־נונג. ווען מיר זענען דאָרט געלעגן, איז אויף דער פּאָדלאָגע געווען אויסגעשפרייט שטרוי. דערנאָך האָט דער בעל־הבית צוגענומען דאָס שטרוי און דער אַריינגאַנג אין סכראָן איז

געבליבן אָפן. אין שטאָט איז געווען באַווּסט, אַז אין דעם סכראָן זענען געווען באַהאַלטן יידן.

מיר האָבן באַשלאָסן גראָבן אַ צווייטן סכראָן, נעבן דעם אַלטן.

דער פּלאַן פון סכראָן איז געווען אַזאַ: דער אַריינגאַנג איז געווען אין אַ וואַנט פון ערשטן סכראָן, פֿאַרמאַסקירט מיט שטרוי. פון דרויסן האָט מען געמיינט, אַז די וואַנט איז געבעט מיט שטרוי. אויפן סכראָן איז געווען אַ פֿאָדלאָגע. מיר האָבן געמאַכט אַ צווייטע פֿאָדלאָגע, אונטער דער אייבערשטער, טיפער מיט 30 סענטימעטער. צווישן די ביידע פֿאָדלאָגעס האָבן מיר אָנגעשיט ערד, אַז ווען די זשאַנדאַרמעריע קומט זוכן אָן אַפילו אַוועקגעריסן די אויבערשטע פֿאָדלאָגע, וואָלטן זיי געטראָפן ערד. זיי וואָלט נישט איינגעפֿאַלן, אַז אונטער דער ערד געפינען זיך יידן.

מיר זענען צוגעטרעטן צו דער אַרבעט. אַריינגעלייגט די צווייטע פֿאָדלאָגע און אָנגעהויבן גראָבן נישט ווי אַ גרוב פון אויבן, נאָר פון אונטער דער פֿאָדלאָגע, אַ „פֿאָדקאָפּ". שנעל אונטערגראָבן אַזאַ גרוב האָבן מיר נישט געקענט, ווייל מיר האָבן געמוזט טראָגן די ערד ווייט, כדי די פֿאַרבייגייער זאָלן זיך נישט אָנשטויסן, אַז דאָ האָט מען געגראָבן אַ סכראָן.

איך מיטן עלטערן ברודער האָבן אין דער ערשטער נאַכט אויסגעגראָבן אַ גריבל פון 75 קוואַדראַט־צענטימעטער. אינעם קליינעם גריבל זענען געבליבן מיינע צוויי ברידער אויפן מאָרגנדיקן טאָג, כדי במשך דעם טאָג צו גראָבן דעם סכראָן גרעסער.

מען קען זיך פֿאָרשטעלן, אַז אין אַ גריבל וואָס האָט נישט געהאַט מער ווי 75 צענטי־מעטער, האָט זיך געמוזט געפונען אַן אָרט פֿאַר צוויי מענטשן.

איך בין אָווּעק צו מיין פֿאַמיליע, אין דעם תבואה־פעלד. צו מאָרגנס ביינאַכט האָב איך מיט מיינע ביידע שוועסטערס געזומען זעק און מיר זענען געגאַנגען צום נייעם סכראָן, ווו די ברידער זענען געווען — און אַלץ געטראָפן אין אָרדענונג.

מ׳האָט זיך געזומען צו דער אַרבעט. מיר האָבן געהאַט פינף זעק, יעדער איינער אַ זאַק. מיר האָבן געשאָטן די ערד מיט די הענט אין זאַק אַריין און אָווּעקגעטראָגן אַ האַלבן קילאָמעטער פון סכראָן. מיר האָבן די ערד געשאָטן צווישן דער תבואה, כדי מ׳זאָל נישט באַמערקן קיין פּריש געגראָבענע ערד.

מיר האָבן אַזוי געאַרבעט ביז פֿאַרטאָג. דערנאָך זענען מיר אָווּעק צו אונדזער מוטער אין פעלד.

בעתן גראָבן דעם סכראָן, האָבן מיר נישט געהאַט קיין צייט צו שאַפן די נייטיקע לעבנסמיטל פֿאַר זעקס נפשות. כדי דאָס זיך באַזאָרגן האָב איך מיט מיין ברודער געמוזט אַ גאַנצן טאָג אַרומגיין צווישן די קריסטן בעטן.

דאָס גראָבן דעם סכראָן האָט געדויערט צוויי חדשים. פֿאַר דער צייט האָבן מיר פיל

געהונגערט, אָבער דער סכראָן איז געווען פֿאַר אונדז וויכטיקער ווי עסן צו דער זעט. געווען קריסטן, וואָס האָבן נאָך עפּעס געגעבן. אָבער אַ סך האָבן פֿאַרמאַכט די טיר און אין שטוב נישט אַריינגעלאָזט.

אונדזער גליק איז געווען, וואָס אין די געטנער און אויף די פּעלדער איז זומער געוואָקסן ציבעלעס, בורעקעס, רעטעכער, מייערן און בריקעוו. מיר האָבן דאָס געגעסן אָנשטאָט ברויט.

איין מאָל בייגאַכט, ווען מיר זענען געגאַנגען גראָבן דעם סכראָן, האָבן מיר געטראָפֿן אַ גרופּע יידן, וועלכע האָט זיך פֿאַרזאַמלט יעדע נאַכט אונטער אַ בוים. פֿאַרשטענדלעך, אַז יעדער האָט זיך אָפּגערעדט פון האַרץ זיינע צרות.

דער אונטערשיד צווישן די יידן און אונדז איז געווען דער, וואָס זיי אַלע האָבן נאָך געהאַט געלט. זיי האָבן געדונגען ביי די פּויערים סכראָנעס, מ׳האָט זיי אויך באַזאָרגט מיט עסן. זיי זענען רויק געזעסן אין סכראָן, פון צייט צו צייט אַרויס זיך טרעפֿן מיט אַ יידן. ביי אונדז איז די לאַגע געווען פיל שווערער. מיר האָבן קיין געלט נישט געהאַט און געמוזט לעבן ווי אַ האָז אין וואַלד. אַליין געגראָבן סכראָנעס, פון וועלכע מען האָט אונדז געטריבן און געמוזט אויסקוקן, אַז אַ פּאָליאַק זאָל שענקען אַ שטיקל ברויט. מיר האָבן געמוזט זוכן אין די פּעלדער אַ ביסל גרינוואַרג, כדי דערהאַלטן די נשמה.

אויך איצט, ווען מיר האָבן זיך מיט זיי געטראָפֿן, האָבן מיר נישט געקענט זיך דערלויבן לאַנג צו בלייבן און מיט זיי זיך אָנפרייען, ווייל מיר האָבן די קורצע זומער־נעכט געטיילט אין צווייען: אַ האַלבע נאַכט האָבן מיר געגראָבן דעם סכראָן, און די צווייטע העלפט נאַכט האָבן מיר געמוזט גיין שאָפן לעבנסמיטל אויפן מאָרגנדיקן טאָג.

מיר האָבן זיך מיט זיי געזעגנט און אַוועק גראָבן דעם סכראָן.

48

מיר, די דריי ברידער און צוויי שוועסטער, זענען געקומען צום סכראָן און אָנגעהויבן די אַרבעט. די הענער האָבן שוין אָנגעהויבן קרייען — אַ סימן אַז ס׳איז צוועלף. מיר האָבן געאַרבעט צוויי שעה און אָנגעהויבן אָרדענונג מאַכן ביים אַריינגאַנג אין סכראָן.

דער אַריינגאַנג איז באַשטאַנען פון אַ קאָרידאָר פון 75 סענטימעטער די לענג און 40 סענטימעטער די הייך און בריט. אַז מיר האָבן געדאַרפט אַריין אין סכראָן, האָבן מיר זיך אַוועקגעלייגט אויפן בויך און אַזוי זיך אַריינגעשאַרט.

מיר האָבן זיך געאיילט צו ענדיקן די אַרבעט, ווייל מיר האָבן נאָך געדאַרפט שאַפן ברויט אויפן מאָרגנדיקן טאָג. גרשון מיט יינגערן ברודער און שוועסטער זענען אַוועק אין די תבואות, איך בין געגאַנגען שאַפן ברויט.

ביז טאָג איז נאָך געווען אין שעה. אין דער איינער שעה האָב איך נישט געקענט

שאָפן אַזוי פיל וויפל עס איז געווען נייטיק אויף אַ גאַנצן טאָג. גייענדיק אַהיים מיט דעם וויציקן ברויט, בין איך אַריין אין אַ גאָרטן, אָפּגעריסן מייערן און אַנדערע גרינוואָרג.

וועז איך בין געקומען, האָב איך געטראָפן מיינע ברידער און שוועסטער שלאָפן. איך האָב זיי מיטגעפילט אין זייער מידקייט. אַ גאַנצן טאָג האָבן זיי געהונגערט און אָן עסן אַווען צום סכראָן אַרבעטן, געטראָגן פודן ערד אויף זייערע פלייצעס. קומענדיק פון דער אַרבעט, האָבן זיי אויך נישט געהאַט וואָס צו עסן און געמוזט זיך לייגן הונגעריקע.

איך האָב זיך צוגעקוקט אין וועלכע באַדינגונגען זיי שלאָפן און איך האָב דעמאָלט באַגריפן אין וועלכער וועלט מיר לעבן.

שטעלט זיך אַ פראַגע: צי האָב איך במשך צען חדשים נישט געזען אונדזערע שרעק־לעכע באַדינגונגען? דער ענטפער איז, אַז דער ליידנדיקער קען נישט ווי געהעריק אָפּשאַצן זייענ ליידן, ווי עס קען טאָן אַ פרעמדער. איך אַליין בין שוין געווען צוגעווויינט צו די ליידן און איך האָב נישט געקענט זען, אַבער קוקנדיק אויף זיי, האָב איך ערשט באַגריפן דעם שרעקלעכן מצב.

געשלאָפן זענען זיי אין איין ריי, אויף דער הוילער ערד, אָן קישנס, נישט געווען צוגעדעקט און די נאַסע טוי איז געפאַלן אויף זייערע קערפערס.

די מוטער האָב איך געטראָפן זיצן אַ וואַכעדיקע נעבן אירע שלאָפנדיקע קינדער.

די ערשטע פראַגע פון דער מוטער איז געווען, צי איך האָב געברענגט עסן. די מוטערס וועלטער האָבן מיך געטראָפן ווי אַ קויל אין האַרצן. איך האָב פאַרשטאַנען אירע שרעקלעכע ליידן אויף די עלטערע יאָרן. זי איז געווען נאָענט צו די זעכציק און געמוזט מיטמאַכן די זעלבע צרות ווי מיר יונגע מענטשן. אָבער מיר האָבן איר גאָרנישט געקענט העלפן.

אויף איר פראַגע צי איך האָב געברענגט עסן, האָב איך אַרויסגענומען פון רוקזאַק אַ שטיקל ברויט מיט אַ פאָר רויע מייערן און אַ ציבעלע און איר דערלאַנגט. זי האָט געזאָגט, אַז אין דער רויער מייער איז פאַראַן מער טעם ווי אין אַמאָליקע צייטן אין אַ מאָראַנץ.

איך האָב זיך געלייגט, אָבער נישט געקענט איינשלאָפן, ווייל די פייגעלעך האָבן געשטערט. זיי האָבן געזונגען דעם פרימאָרגן־געזאַנג, וואָס האָט באַדייט, אַז דער טאָג הייבט זיך אָן.

איך האָב זיך אויפגעזעצט און געזומען שמועסן מיט דער מוטער. זי האָט מיך גע־טרייסט מיט די ווערטער, אַז גאָט וועט העלפן און מיר וועלן דאָך איבערלעבן.

איך האָב געוואָלט אויפוועקן מיינע ברידער און שוועסטער, זיי זאָלן עסן. די מוטער האָט מיך נישט געהייסן. זי האָט געזאָגט, אַז בייַ זיי איז דער שלאָף טיפֿערער ווי דאָס עסן. ביסלעכווייז האָבן זיי זיך אויפגעוועקט. די ערשטע פראַגע איז געווען, צי איך האָב

געבראַכט עסן. איך האָב זיי באַרויקט. זיי האָבן זיך געוואַשן, איינגעטיילט צווישן זיך די שטיקלעך ברויט און די עטלעכע מייערן און געגעסן.

די זון איז אויפגעגאַנגען העכער און מיר האָבן געהערט ווי די פויערים קומען אַרבעטן אויף די פעלדער. עס איז אונדז אויסגעקומען צו הערן ווי פויערים פירן צווישן זיך אַ שמועס וועגן יידן. איינער האָט געזאָגט, אַז די פֿאַליאַקן דאַרפן זיין פאַראינטערעסירט, אַז אַלע יידן זאָלן אומקומען. זיי איז נישט איינגעפאלן, אַז מיר הערן אונטער זייער מערדערישן שמועס...

נאָך צען חדשים לעבן אויף דעם חסד פון די קריסטן, האָבן מיר געפילט, ווי די זעלבע, וועלכע האָבן אונדז געגעבן ברויט, זענען שוין נישט אַזוי העפלעך צו אונדז ווי פריער. איך האָב פון זייערע פנימער אַראָפגעלייענט, אַז זיי וואָלטן געווען צופרידן, ווען מיר קומען נישט אַזוי אָפט צו זיי.

איך האָב באַשלאָסן צו גיין קיין דראָהיטשין צום פֿאַליאַק, ווו איך האָב באַהאַלטן די קליידער, וועלכע כ׳האָב אַרויסגענומען פון געטאָ, כדי זיי פאַרקויפן. אַזוי אַרום וועל איך האָבן געלט אויף צו קויפן ברויט.

די נאַכט האָט זיך דערנענטערט, עס האָט אָנגעהויבן ווערן פינצטער און איך בין אַוועק אין שטאָט. אַ גאַנצן וועג האָב איך געזאָגט תהילים און געבעטן גאָט, אַז איך זאָל נישט אַריינפאַלן אין דייטשע הענט.

איך בין צוגעקומען צום קריסט. אין שטוב איז געווען ליכטיק, נאָר די פענצטער זענען געווען פאַרשטעלט אַזוי, אַז כ׳האָב נישט געקענט זען וואָס דאָרטן טוט זיך.

אַ קורצע צייט בין איך געשטאנען אונטערן פענצטער און זיך צוגעהערט צי מען רעדט נישט קיין דייטש.

דערווייל האָב איך באַמערקט, ווי אַ 20 מעטער פון מיר, גייען מענטשן מיט הינט און לייכטן מיט עלעקטרישע לעמפלעך. איך בין שנעל אַוועק געלאָפן פון שטוב און זיך געלייגט אויף דער ערד. געהערט, ווי די מענטשן רעדן דייטש. דאָס זענען געווען זשאַנדאַרן מיט הינט, וועלכע האָבן קאָנטראָלירט די וועגן.

איך בין אַזוי געלעגן אַ האַלבע שעה און געוואָרט ביז די דייטשן האָבן פאַרלאָזט דעם וועג. דעמאָלט בין איך אַריין צום קריסט אין שטוב.

ווי נאָר איך האָב געפּנט די טיר, האָב איך געזען ווי ביים טיש זיצט אַ דייטש מיט אַ ווייסרוס אין ציווייל און טרינקען בראָנפן. איך האָב געזען ווי דער ווייסרוס ווייזט מיט דער האַנט אויף מיר, אַז איך בין אַ יידּ. דער דייטש האָט זיך געכאַפט פאַרן רעוואָלווער, נאָר איידער ער האָט עפּעס באַוויזן טאָן, בין איך שוין געווען אין דרויסן. איך בין אָפּגעלאָפן אַ געוויסן מרחק און זיך אַוועקגעלייגט אויף דער ערד.

איך האָב געזען ווי דער דייטש מיטן ווייסרוס גייען אַרום, לייכטן מיט די עלעקטרישע

לעמפּלעך און זוכן. איך האָב אויך געהערט ווי דער דייטש מאַכט פאַרוווּרפן דעם ווייס־רוס, הלמאי ער האָט מיך נישט פאַרהאַלטן.

איך בין אויפגעשטאַנען און אַוועק. וועז איך בין שוין געווען אַ האַלבן קילאָמעטער פון אָרט, האָב איך געזען ווי דער דייטש זוכט מיך אין די פעלדער.

פאַרן אַהיימגיין צו מיין פאַמיליע, בין איך אַריין אין גאָרטן, אויסגעגראָבן אַ פאָר בריקעווס און זיי מיטגענומען פאַר מיין משפּחה.

איך בין צוריק געקומען אין סכראָן און דערציילט וואָס איך האָב אַדורכגעלעבט אין שטאָט.

50

צו מאָרגנס, וועז איך בין אַוועק צו אַ פּאָליאַק נאָך לעבנסמיטל, האָט ער מיר דערציילט ווי אַ פּויער האָט דערמאָרדעט אַ גרופּע יידן.

איך האָב געווווסט, אַז ביי דעם קריסט זענען געווען באַהאַלטן אַ מוטער (רבקה), אַ זון (מאָטל) און אַ טאָכטער (פריידל), זייער פאַמיליע־נאָמען — בלאָשטיין. ביי אים איז אויך געווען באַהאַלטן אַ פרוי מיט צוויי קליינע קינדער. איר מאַן, אריה בלאָשטיין, איז געווען ביי אַן אַנדערן קריסט. אין דער זעלבער נאַכט, וועז זיין פרוי איז דערמאָרדעט געוואָרן, האָט דער מאַן איר געטראָגן עסן, ווייל ער האָט נאָך נישט געווווסט וועגן אומגליק. ווי נאָר ער איז אַריין אין שטוב פונעם קריסט ווז זיין פרוי איז געווען, האָט ער אויפן פויערס פנים דערקענט, אַז ער האָט אויסגעפירט אַ מאָרד. דער ייד האָט נישט פיל געקלערט, אַרויס פון שטוב און אַנטלאָפן.

ער איז דערנאָך אַריין אין שטוב פון אַ צווייטן פּאָליאַק און געפרעגט צי ער האָט נישט אַמאָל געהערט אַז דער אָן דער האָט דערמאָרדעט יידן. דער קריסט האָט אים דערציילט, אַז ער האָט ווירקלעך דערמאָרדעט פיר עלטערע מענטשן אָן צוויי קינדער.

די דערמאָרדעטע פרוי רבקה בלאָשטיין האָט איבערגעלאָזט צוויי זין: אייזיק אָן אברהם. זיי זענען געווען באַהאַלטן ביי אַן אַנדערן קריסט. זיי איז געלונגען איבערצולעבן. זייער פאָטער, יוסף בלאָשטיין, איז פון געטאָ אַוועק געפירט געוואָרן קיין טרעבלינקע.

דער קריסט האָט זיינע קרבנות דערמאָרדעט מיט אַ האַק, בעת זיי זענען געשלאָפן. מיט צוויי חדשים שפּעטער איז צו דעם רוצח געקומען אַ רוסישער קריגס־געפאַנגענער, וועלכער איז אַזוי ווי די יידן, אַרומגעגאַנגען נע־ונד אָן געבעטן ברויט. דער קריסט האָט אים נישט געוואָלט עפענען די טיר. דער רוס האָט דורך דער שפּאַרע פון טיר געשאָסן פון אַ רעוואָלווער אָן אים דערהרגעט.

51

עס זענען אַדורך צוויי חדשים זינט מיר האָבן זיך גענומען בויען דעם סכראָן אָן

נאָך פיל מי געענדיקט די אַרבעט. דער סכראָן האָט געהאַט צוויי מעטער די לענג, אַנדערטהאַלבן מעטער די ברייט און 65 סענטימעטער די הייך.

דער באָדן פון סכראָן איז געווען אַ פייכטער. עס האָט זיך באַוויזן אַ ביסל וואַסער, האָבן מיר אַוועק געלייגט אַ סך שטרוי, אַז ס׳וואַסער זאָל נישט אַדורך. פאַר זעקס נפשות איז דער סכראָן געווען צו ענג. מיר האָבן געהאַט ווייניק לופט. מיר האָבן נאָך געמאַכט אַ קליין לעכעלע אויף לופט, אַ דריי סענטימעטער די ברייט. קיין גרעסערס האָבן מיר נישט געקענט מאַכן, כדי דער סכראָן זאָל נישט אַנטדעקט ווערן.

נאָכן ליגן אין סכראָן צוויי טעג, האָבן מיר געהערט ווי מענטשן זענען געקומען אַרויף אויף דער ערשטער פּאָדלאָגע, און האָבן צווישן זיך גערעדט, אַז אין סטאָדאָלע זענען דאָ יידן און אַז זיי וועלן אַזוי לאַנג זוכן, ביז זיי וועלן זיי אַנטדעקן.

מיר זענען געלעגן שטיל און זיך באַמיט פון זייער רעדן צו דערגיין צי דאָס זענען דייטשן, אָדער פּאָליאַקן. עס האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז דאָס זענען פּאָליאַקן.

זיי זענען צוגעטראָטן צו דער אַרבעט, האָבן אָפּגעריסן די ברעטער פון דער פּאָדלאָגע. זיי האָבן געמיינט, אַז דער סכראָן געפינט זיך אונטער די ברעטער, אָבער אונטער די ברעטער האָבן זיי געטראָפן נאָר שוואַרצע ערד.

מיר זענען געווען זיכער, אַז זיי וועלן אַזוי גיך אונדז נישט אַנטדעקן. זיי האָבן געזוכט בערך אַ האַלבע שעה און נישט געפונען. דערנאָך האָט איינער באַמערקט דאָס לעכל פון פענצטערל. ער האָט אַריינגערוקט אַ דראָנג אין פענצטערל. עס האָט זיך געגומען שיטן ערד דורכן פענצטערל אין סכראָן אַריין. מיר האָבן צוגעהאַלטן דעם דראָנג און נישט געלאָזט אים ווייטער, כדי דער קריסט זאָל מיינען, אַז דאָרט איז האַרטע ערד.

דערנאָך האָבן מיר געהערט ווי איינער האָט געזאָגט צום אַנדערן, אַז מען דאַרף גיין רופן די זשאַנדאַרמעריע. מיר האָבן זיך שטאַרק דערשראָקן. איך האָב מיין פאַמיליע באַרויקט און געזאָגט, אַז מיר דאַרפן אַנטלויפן פון סכראָן, אַיידער די דייטשן קומען.

מיר האָבן געעפנט דעם פאַרמאַסקירטן אַריינגאַנג פון סכראָן, זענען אַרויף אויף דער אויבערפלאַך פון דער פּאָדלאָגע. אין דעם מאָמענט האָבן מיר געזען די קריסטן. זיי זענען געווען מיינע גוטע באַקאַנטע. איינער איז געווען דער בעל־הבית פון דער סטאָדאָלע, דער צווייטער — אַ שכן. זיי האָבן אונדז געזאָגט, אַז זיי האָבן געמיינט, אַז אין סטאָדאָלע זענען דאָ רייכערע יידן ווי מיר זענען. מיר האָבן פאַרשטאַנען, אַז זיי האָבן געזוכט רייכערע יידן, ביי וועלכע זיי זאָלן קענען צונעמען געלט. די קריסטן האָבן אונדז פאַרגעשלאָגן, אַז מיר זאָלן צוריק אַריין אין סטאָדאָלע און זיי וועלן אונדז גאָרנישט טאָן.

מיר האָבן דאָך באַשלאָסן אַנטלויפן פון דעם אָרט. דער קריסט האָט געזען ווי מיר גייען אַוועק, האָט ער געזאָגט: ווי קענט איר אַוועקגיין? איך בין דאָך פאַראַנטוואָרטלעך פאַר אייך. מיר האָבן דערפון פאַרשטאַנען, אַז געריסן די פּאָדלאָגע האָבן 3 קריסטן און איינעם האָבן זיי געשיקט רופן די זשאַנדאַרמעריע. אויב די זשאַנדאַרמעריע וועט קומען

און טרעפן אַ פּוסטן סכראָן, וועלן זיי מוזן אָפּגעבן אַ דערקלערונג וווּ זענען די יידן, וועלכע זיי האָבן אַנטדעקט.

מיר האָבן באַשלאָסן פאַר יעדן פּריז אַוועקגיין, אַפילו ווען ס׳וועט אויסקומען אײַנ־צורייסן מיט די קריסטן. מיר האָבן זיך געזומען פאַר די הענט, אַרויסגעלאָפן פון דער סטאַדאָלע און אָבסערווירט צי עס קומען נישט אָן קיין דייטשן פון שטאָט.

נאָכן אַנטלויפן אַ שטיק וועג, האָבן מיר זיך צעטיילט אין דריי גרופּן: איך און די מוטער, די צוויי ברידער באַזונדער און די צוויי שוועסטער באַזונדער. מיר האָבן דאָס געטאָן, ווייל אויב די דייטשן וועלן אונדז אַנטדעקן, זאָלן די אַנדערע אַנטלויפן אין אַ צווייטער ריכטונג.

איך בין מיט דער מוטער אָפּגעלאָפן אַ האַלבן קילאָמעטער און מיר האָבן זיך באַ־האַלטן אין לובין. אַ האַלבע שעה שפּעטער האָבן מיר געהערט ווי אַ מענטש זוכט אונדז. מיר האָבן זיך דערשראָקן, ווייל מיר האָבן געמיינט, אַז דאָס זענען דייטשן, אָבער באַלד האָבן מיר געזען אַז אַ פּויליש יינגל גייט צו אונדז און האַלט אין האַנט ברויט און אַ קאַן. ער איז צוגעקומען, געגעבן דאָס ברויט מיטן געקעכץ. ער האָט געפרעגט וווּ עס זענען מיינע ברידער און שוועסטער, ווייל ער וויל זיי ברענגען עסן. מיר האָבן געענטפערט, אַז מיר ווייסן נישט. מיר האָבן אים באַדאַנקט און ער איז אַוועק.

דער בחור האָט געהייסן יאַנעק סענטשינע. זיין פאָטער האָט אונדז אַ סך געהאָלפן פון ערשטן טאָג וואָס מיר זענען געווען נע־ונד. אויף פּסח האָט ער אונדז געגעבן אַלע פּראָדוקטן וואָס מיר האָבן געדאַרפט צום סדר. ער האָט געזען אונדז לויפן, האָט ער פאַרשטאַנען, אַז מיר זענען אין אַ געפאַר, האָט ער גלייך געשיקט דעם זון מיטן עסן פאַר אונדז.

פאַרשטייט זיך, אַז דאָס עסן האָט אונדז נישט געפרייט קיין סך, ווייל מיר האָבן געזאָרגט וועגן אונדזערע ברידער און שוועסטער. די איצטיקע צעשיידונג איז געווען די צווייטע, זינט מיר זענען אַנטלאָפן פון געטאָ.

די נאַכט האָט זיך דערנענטערט, איך מיט דער מוטער זענען אַרויסגעגאַנגען פון דעם לובין זוכן די ברידער און שוועסטער. נאָכן זוכן אַ גאַנצע נאַכט, האָבן מיר זיך ענדלעך געטראָפן. אונדזער פרייד איז געווען אומבאַשרייבלעך.

עס איז געווען שניט־צייט. די פויערים האָבן שוין געהאַט אָפּגעשניטן דאָס קאָרן און אויסגעשטעלט אין קופּעס די בינטלעך אויף די פעלדער. מיר האָבן זיך אויסבאַהאַלטן אין די קוטשקעס קאָרן. יעדער פון אונדז — אין אַ באַזונדערער קוטשקע.

צו מאָרגנס בייטאָג איז דער בעל־הבית געקומען צו פּאָרן אין פעלד. מיר האָבן געזען ווי ער לייגט אַרויף די קוטשקעס תבואה אויפן וואָגן. גראָד האָט ער אָנגעהויבן

נעמען פון דער ריי, ווו מיר זענען געלעגן. מיר האָבן שוין נישט געהאַט קיין מעגלעכ־
קייט צו אַנטלויפן. אָבער מיר זענען געווען זיכער, אַז דער קריסט וועט אונדז נישט
אויסגעבן. ער האָט אָנגעהויבן נעמען בינטלעך און אונדז דערזען. ער האָט זיך דערשראָקן,
ווייל ער האָט זיך נישט געריכט, אַז דאָ זאָלן ליגן באַהאַלטן מענטשן.

מיר האָבן אים געבעטן צו לאָזן שטיין די בינטלעך ביז ביינאַכט, דעמאָלט וועלן
מיר פאַרלאָזן זיינע פעלדער. ער האָט אונדז צוליב געטאָן. ווען ס׳איז געווארן פינצטער
האָבן מיר פאַרלאָזט דאָס אָרט.

אויף אַ צווייט פעלד האָבן מיר אויסגעזוכט אַזעלכע קופעס תבואה, וואָס זענען געווען
נאַס, ווייל זיי האָבן נאָך געדאַרפט שטיין אַן אַכט טעג — וועלן מיר האָבן אַ רויקן קאָפ
און ליגן אומגעשטערט.

מיר האָבן באַשלאָסן גראָבן אַ סכראָן, ווייל די פעלדער זענען ביסלעכווייז אָפּגעריי־
ניקט געווארן און אויף דער ערד האָבן מיר זיך נישט געקענט געפינען.

גראָבן דעם סכראָן האָבן מיר באַשלאָסן ביים פּויער מיכאל סענטשינע — אונדזער
בעסטער פריינד אין יענער צייט. איך מיטן עלטערן ברודער זענען אַוועק אויף זיינע
פעלדער און געטראָפן צוויי פאַסיקע ערטער פאַר אַ סכראָן. מיר האָבן געדאַפט גראָבן
אָן דעם וויסן פון בעל־הבית.

אויפן וועג צוריק צו אונדזער פאַמיליע, זענען מיר אַריין צו דעם קריסט נאָך ברויט.
דאָרט האָבן מיר געטראָפן זיין זון. ער האָט זיך מיט אונדז שטאַרק פאַראינטערעסירט,
געפרעגט ווו מיר וועלן זיך באַהאַלטן, ווען די פעלדער וועלן שוין זיין ליידיק. מיר האָבן
געזען אין דעם יונגן פאָליאַק אַן אמתן גוטן פריינד און אַז מיר מעגן אים שענקן צוטרוי,
געפרעגט אַן עצה ווו צו גראָבן אַ סכראָן. ער האָט געזאָגט, אַז אַמזיכערסטן וועט זיין ביי
אים אין די פעלדער, נאָר ער האָט געבעטן מיר זאָלן נישט זאָגן וועגן דעם זיין פאַמיליע.

ער האָט וויטער געפּירט מיט אונדז אַ ליבלעכן געשפּרעך און אָנגעוויזן אויף צוויי
ערטער אין זיינע פעלדער, ווו מיר זאָלן גראָבן. גראָד זענען דאָס געווען די ערטער, ווו
מיר האָבן געטראַכט. ער האָט צוגעזאָגט אַז ביינאַכט וועט ער די ערד אַוועקפירן מיט
זיינע פערד.

דער שמועס האָט זיך פאַרצויגן ביז פאַרטאָג. דערנאָך האָט ער אונדז געגעבן ברויט
מיט מילך. מיר האָבן זיך האַרציק געזעגנט און אַוועק צו אונדזער משפּחה. מיר זענען
געקומען טיף געריבט פון זיין אמתדיקער פריינטשאַפט. מיר האָבן נישט באַגעגנט קיין
שום קריסט, וועלכער זאָל דערלויבן מאַכן אַ סכראָן ביי זיך אין פעלד, אָן געלט, און
דערביי נאָך פאַרשלאָגן זיין הילף.

53

מיר זענען געקומען „אַהיים" און דערציילט אונדזער משפּחה וועגן דעם שמועס. אַלע
זענען געווען טיף געריבט פון זיין פאַרגעשלאָגענער הילף. די מוטער האָט אונדז גע־

טרייסט, אַז מיט גאָטס הילף וועלן מיר איבערלעבן. נישט אַלע גויים זענען אָנגעשטעקט מיטן גיפט פון דער היטלער־פראָפּאַגאַנדע און נישט אַלע פּאָליאַקן האָבן פאַרלוירן זייער מענטשלעכקייט און מאָראַלישן חוב צו העלפן אַ געוודפטן.

צו מאָרגנס ביינאַכט בין איך מיט מיין ברודער אַוועק שאָפן עסן. מיר זענען אַדורכגעגאַנגען אַ וואַלד. שוין ביים ענדע וואַלד האָבן מיר געזען ווי אין אַ שטוב לייכט זיך. מיר זענען צוגעגאַנגען נענטער, האָבן מיר באַמערקט צוויי מענטשן זיצן אין שטוב. זיי האָבן אונדז דערזען און מיר האָבן זיך דערשראָקן. זיי האָבן אונדז געפרעגט ווער מיר זענען. אין זייער אויסשפראַך האָבן מיר דערקענט, אַז זיי זענען יידן.

דאָס איז געווען אַ פרוי מיט אַ מאַן, שמואל און הדסה. זיי האָבן געווויינט אין קאָלושין, ביי וואַרשע. פון סעפּטעמבער 1939 ביז סעפּטעמבער 1942 זענען זיי געווען אין וואַרשעווער געטאָ. וועגן די דייטשן האָבן אָנגעהויבן פון דאָרט אַרויסשיקן די יידן אין די טויטן־לאַגערן, זענען זיי געקומען צו אונדז אין געטאָ און דאָרט געווען ביזן ליקווידירן דאָס דראָהיטשינער געטאָ. צוויי שעה פאַר דער ליקווידאַציע, זענען זיי אַנטלאָפן פון געטאָ. זינט 8 חדשים, ווי זיי וואַלגערן זיך אין די פעלדער און וועלדער.

זייער לאַגע איז געווען פיל ערגער ווי אונדזערע, ווייל אונדז האָבן אַלע פּאָליאַקן געקענט, ווי מען זאָגט: „יעדער קריסט האָט זיין מאָשעק און יעדער ייד — זיין כפרה". פאַר זיי, דאַקעגן, איז אונדזער געגנט געווען פרעמד.

איך האָב זיי געפרעגט צי זיי לעבן פון גענלט, צי פון בעטלעריי. זיי האָבן דערציילט, אַז זייער גאַנץ געלט איז געבליבן אין קאָלושינער געטאָ און זיי לעבן ווי אַ האָז אין וואַלד. דאָרט וווּ זיי טאָגן — נעכטיקן זיי נישט, און דאָרט וווּ זיי נעכטיקן — טאָגן זיי נישט.

מיר זענען מיט זיי געזעסן אַ גאַנצע נאַכט אין וואַלד. זיי האָבן דערציילט זייער ביאָגראַפּיע: יונגע מענטשן, פאַבריקאַנטן, זייערע געשעפטן זענען גוט געגאַנגען און זייער יונג לעבן האָט געבליט.

זיי האָבן זיך געגרייט גראָבן אַ סכראָן אין פעלד און אונדז געפרעגט צי מיר ווייסן פון אַ פּאַסיק אָרט. מיר האָבן זיי אינפאָרמירט ווען אַ פּאָר ערטער און זיך אָפּגעשמועסט צו טרעפן אַ צווייט מאָל. מיר האָבן זיך האַרציק געזעגנט און געגאַנגען שאָפן עסן. די נאַכט האָט זיך געענדיקט און מיר זענען אַוועק צו אונדזער פאַמיליע.

נאָך אַ לענגערער צייט פון גראָבן דעם סכראָן, האָבן מיר ענדלעך אים פאַרענדיקט און באַשלאָסן צו מאָרגנס אַרייַנגיין אַהין. אַ גאַנצן טאָג האָבן מיר געבעטן גאָט, אַז דער סכראָן זאָל זיין אַ מזלדיקער. די נאַכט האָט זיך דערנענטערט און מיר זענען אַריין אין אַ וואַלד נעבן סכראָן. אינעם וואַלד איז געווען אַ גרוב, וואָס די רוסן האָבן אויסגעגראָבן

נאָך אין יאָר 1940 אַלס אַ בונקער קעגן לופט־אַטאַקעס. מיר האָבן געמאַכט אַ פייער אין גרוב און אַ גאַנצע נאַכט געבראָטן קאַרטאָפל.

פאַרטאָג האָבן מיר געגומען אונדזערע פּעקלעך און אָנגעהויבן גיין אין סכראָן אַריין. נאָכן אָפּגיין אַ שטיקל וועג, האָט אָנגעהויבן טאָגן. איך האָב געזאָגט, אַז מיר זאָלן היינט נישט אַריין אין סכראָן, ווייל ס׳איז שוין ליכטיק. פּויערים זענען שוין אויפגעשטאַנען און מען וועט אונדז זען גיין. די ברידער האָבן געזאָגט, אַז מיר זאָלן יאָ גיין. איך האָב זיך קעגנגעשטעלט זייער מיינונג — און לסוף האָבן זיי מיך געפֿאָלגט.

מיר האָבן זיך באַהאַלטן אין לובין, נישט וויט פון פּעלד וווּ מיר האָבן געמאַכט דעם סכראָן. ליגנדיק איז לובין, האָבן מיר געהערט ווי דער קריסט, דער בעל־הבית סענטשינע, זאָגט צו זיין שוועסטער, אַז ס.ס.־לייט האָבן אַרומגערינגלט דעם וואַלד וווּ מיר האָבן דעם סכראָן.

איך האָב געזאָגט דעם ברודער גרשון, אַז מיר זאָלן פאַרלאָזן דאָס אָרט, ווייל דאָ איז אַ מקום סכנה. מיר האָבן באַשלאָסן אַרויסצושאַרן זיך אויפן בויך צו די קריסטן און זיי פרעגן וואָס עס קומט פֿאָר. איך האָב זיך צוגעשאַרט און זיי געפרעגט. זיי האָבן דער־ציילט, אַז אַ סך דייטשן זענען דאָ אין דער געגנט, זיי זוכן יידן און אַז דער וואַלד וווּ מיר האָבן געגראָבן דעם סכראָן, איז אויך אַרומגערינגלט.

מיר זענען דעמאָלט נישט געווען צוזאַמען. ביידע שוועסטערס זענען געבליבן אויף אַ צווייט אָרט אין לובין און צוגיין צו זיי בייטאָג איז געווען אוממעגלעך, ווייל נישט וויט פון אונדז זענען געווען דייטשן. מיר האָבן פון זיי רעזיגנירט. בלויז דריי ברידער און די מוטער זענען אַנטלאָפן. די מוטער האָט נישט געהאַט קיין כוח צו גיין. מיר האָבן זי געטראָגן. וויט טראָגן האָבן מיר נישט געקענט, האָבן מיר זי איבערגעלאָזט אין אַ קוטשקע שטרוי אין פּעלד און אַליין געלאָפן ווייטער.

מיר זענען אָפּגעלאָפן עטלעכע קילאָמעטער און זיך באַהאַלטן אין וואַלד. מיר האָבן פיל איבערגעקלערט וועגן אונדזערע שוועסטער, וועלכע ליגן אין אַ געגנט וווּ דייטשן געפינען זיך. אויך וועגן דער מוטער האָבן מיר געזאָרגט. ווי נאָר עס איז געווארן נאַכט, זענען מיר געגאַנגען זיי זוכן. צוגעקומען צו דעם שטרוי און געטראָפן דאָרט די מוטער, זענען מיר געגאַנגען זוכן די שוועסטער. אין וואַלד האָבן מיר פון דערווייטנס באַמערקט גיין צוויי מענטשן. אויך זיי האָבן אונדז דערזען און געגומען לויפן. מיר זענען געווען זיכער, אַז זיי זענען יידן. מיר האָבן זיי געגעבן אַ צייכן, אַז מיר זענען יידן, האָבן זיי זיך דערנענטערט צו אונדז. דאָס זענען טאַקע געווען אונדערע שוועסטערס. אונדזער פרייד איז נישט געווען צו באַשרייבן.

מיר האָבן געוואָלט גיין זען, וואָס ס׳איז געווארן מיט אונדזער סכראָן, אָבער די שוועסטערס האָבן אונדז נישט דערלויבט גיין. דערנאָך זענען מיר אַריין אין לובין נעמען

די זאַכן וואָס מיר האָבן איבערגעלאָזט בעתן אַנטלויפן, אָבער די זאַכן זענען שוין נישט געווען. די פֿאַליאַקן, וועלכע האָבן געווויינט נאָענט פון דעם אָרט, האָבן אַלץ צוגענומען.

מיר זענען אַוועק אין אַ צווייט פעלד, וואָס האָט געהערט צום פויער אָשינסקי. דאָרט איז געלעגן אָפּגעשניטענע תבואה. מיר האָבן אויסגעגראָבן אַ גרוב, אַריין אינעווייניק און זיך צוגעדעקט מיט דער פּאַשע. אַ גאַנצן טאָג האָט געריגנט און מיר זענען אַדורכגעוויקט געוואָרן ביזן לייב.

בייטאָג איז צוגעקומען אַ הונט, זיך אַוועקגעשטעלט נעבן אונדז און גאַנצע צווויי שעה נישט אויפגעהערט בילן. מיר האָבן געהאַט גליק וואָס זיין בילן האָט נישט געצויגן קיינעמס אויפמערקזאַמקייט און אַלץ איז אַדורך בשלום.

ביינאַכט זענען מיר געגאַנגען זען דעם סכראָן. פריער זענען מיר אַריין צו אַ קריסט, וועלכער האָט געווויינט נעבן סכראָן און אים געפרעגט צי עס שטייען נישט קיין דייטשן. דער קריסט האָט דערציילט, אַז די פּאָריקע נאַכט זענען די דייטשן געשטאַנען די גאַנצע צייט און געוואַרט ביים סכראָן. זיי האָבן געמיינט, אַז די יידן, וועלכע האָבן געמאַכט דעם סכראָן, וועלן קומען.

ווען מיר וואָלטן געגאַנגען יענער נאַכט צום סכראָן, וואָלטן מיר אַריינגעפאַלן גלייך צו די דייטשן אין די הענט.

מיר זענען אַריין אין וועלדל זען דעם סכראָן, וועלכער איז געווען צעשטערט ביזן גרונט. די דייטשן האָבן זיך נישט געקענט פּאָרשטעלן, אַז דער סכראָן איז אָן יידן, האָבן זיי גרינטלעך געזוכט.

מיר האָבן געדאַנקט גאָט פאַר זיין חסד און איך האָב געטראַכט, אַז ווען מיר גייען אין סכראָן, וואָלטן מיר איצט געלעגן דאָרט באַגראָבן.

פונעם וועלדל זענען מיר אַוועק אין שכנותדיקן דאָרף שענייוויץ. מיר האָבן אָפּגעזוכט אַ סטאַלע מיט אַ פּאַוואַלינע, געמאַכט דאָרט אַ לאָך אין שטרוי וווּ צו ליגן.

מיר זענען אַוועק און געברענגט די מוטער, שוועסטערס און ברידערס אין נייעם סכראָן אַריין. אויפן דעק זענען געווען פאַרשידענע אייזנס, אַלטע אַקער־מכשירים — און אויף דעם זענען מיר געליגן, זיך אָפּגעקוועטשט די ביינער. אָבער נישט געקוקט אויף אַלע אומבאַקוועמלעכקייטן, זענען מיר געווען צופרידן. מיר האָבן נאָך אַלץ נישט געקענט פאַרגעסן דעם נס, וואָס מיר זענען אַוועק פון פריערדיקן סכראָן, איצט איז אַלץ געווען ליב.

צו מאָרגנס האָט דער בעל־הבית (פשעקאָפּינסקי) באַמערקט, אַז נישט אַלץ איז אין אָרדענונג אין זיין סטאַדאָלע. ער האָט געזומען אַ לאַנגן דראָג און אים געשטופט אין דעם לאָך וווּ מיר זענען געלעגן. פאַרשטענדלעך, אַז ער האָט אונדז אַנטדעקט און געהייסן

אַוועקגיין. אַנישט וועט ער אונדז שלעכטס טאָן. מיר אָבער האָבן אים נישט געקענט פֿאָלגן, ווייל ס׳איז נישט געווען ווו צו גיין. מיר זענען געווען זיכער, אַז ער וועט אונדז קיין שלעכטס נישט טאָן, ווען מיר וועלן יאָ בלייבן, ווייל ער האָט אויסבאַהאַלטן ביי זיך אַנדערע יידן און געווען באַקאַנט אַלס יידן־פריינד.

צוליב פֿאַרשידענע סיבות, האָבן מיר דאָך פֿאַרלאָזט דאָס אָרט, זיך אַרײַנגעגנבעט צו אַ צווייטן קריסט, פּיאָטרקאָווסקי, אין זעלבן דאָרף — אויך אונטער אַ שפּייכלער.

אַ געווײַסן פֿאַרטאָג האָט דער קריסט אונדז באַמערקט און שטרענג געפרעגט: „ווער איז דאָ אונטער דער פֿאָדלאָגע?" מיר האָבן נישט געענטפֿערט. האָט ער געזאָגט, אַז אויב מיר וועלן נישט ענטפֿערן, וועט ער רופן די דייטשן.

מיר האָבן געווּסט, אַז ער וועט נישט רופן די דייטשן, דאָך האָב איך געזאָגט ווער מיר זענען. ער האָט אונדז פֿריינדלעך באַגריסט און גלייך געבראַנגט עסן און טרינקן, ער האָט אונדז געבעטן ביינאַכט אַריינגיין צו אים אין ווינונג.

ביינאַכט זענען צו אים אַוועק מײַן ברודער גרשון און די שוועסטער גאָלדע, וועלכע ער האָט זייער גוט אויפֿגענומען און זיי געזאָגט, אַז ער וועט אונדז האַלטן אַזוי לאַנג, כל־זמן עס וועט בלייבן אַ סוד.

דער סוף איז געווען, אַז מיר האָבן געמוזט פון דאָרט אַוועק, ווייל מיר אַליין האָבן „פֿאַרברענט" דאָס אָרט דערמיט, וואָס מיר האָבן געמוזט אָפּט אַרויסגיין ברענגען עסן. מיר זענען ווידער געצוווּנגען צו זוכן אַ סכראָן.

נאָך דער גרויסער שרעק, וואָס מיר האָבן אַדורכגעמאַכט און דאָס, וואָס דאָס מזל האָט, מיט גאָטס הילף, אונדז צוגעשפּילט — האָבן מיר איין מאָל פֿאַר אַלע מאָל געוואָלט געפינען אַ זיכער אָרט, וווּ דער בעל־הבית זאָל נישט קענען אַזוי לייכט אונדז אַנטדעקן. דערפֿאַר האָבן מיר איצט געמאַכט דעם בונקער ביי אַן עלטערן קריסט, טשאַרקאָווסקי, אין דאָרף קאָטשערע, צווישן קילאָמעטער פון שעניעוויץ.

דעם סכראָן האָבן געגראָבן מיינע צוויי ברידער. עס האָט געדויערט אַ חודש.

ס׳איז שוין געווען נאָכן שניט. דער צווייטער ווינטער פון אונדזער וואַנדערן האָט זיך דערנענטערט. די בלעטער פון די ביימער זענען שוין געווען גלל. די זון — באַהאַלטן הינטער די וואָלקנס. דער הימל האָט זיך צעווײַנט. אין קאָפּ זענען געקומען געדאַנקען, אַז דער הימל העלפּט אונדז ווײַנען, דערמאָנט אין די צרות, וואָס האָבן אונדז פֿאַרהאַר־טעוועט קעגן אַלעמען.

עס האָט אַנגעהויבן פֿאַלן דער ערשטער שניי, שטאַרקע ווינטן האָבן אַנגעהויבן בלאָזן. מיט זייער טריבן געווייַן, האָבן זיי אונדז אַרויסגעריסן פון אונדזער גלייכגילטי־קייט. גייענדיק אַמאָל אין פעלד, צוויי אַ זייגער ביינאַכט, האָב איך אויפֿגעהויבן מיינע

אויגן צו די שטערן אויפן קלאָרן הימל. דאָס איז געווען אין 1943. איך האָב געזען, ווי דער הימל איבער דייטשלאַנד איז קלאָר, דאָרט שיינט די לבנה, גלייך זי זאָל ווען מיט איר אייביקער ליכטיקייט באַשיינען די מערדער פון מיליאָנען יידן און צענדליקער מיל־יאָנען פון אַנדערע פעלקער און לענדער: פראַנקרייך, פוילן, דענעמאַרק, יוגאָסלאַוויע, רוסלאַנד, גריכנלאַנד, בעלגיע און אַנד.

איך האָב זיך אַוועקגעזעצט אונטער אַ בוים זיך אָפרוען פון וועג, אויסגעטאָן מיינע צעריסענע שיך און באַזייטיקט די בלאָטע.

איך בין געווען הונגעריק. אַ גאַנצן טאָג האָב איך גאָרנישט געגעסן. פון מיינע אויסגעטרוקנטע ליפּן זיך אַרויסגעריסן אַ תפילה צו גאָט און גלייכצייטיק אַ פראַגע: פאַר וואָס קומט דאָס אונדז? מיר, קינדער פון דיין אויסדערוויילט פאָלק, די אָפּשטאַ־מיקע פון די אַמאָליקע גרויסע חכמים און צדיקים, די אייניקלעך פון רבנו גרשום, רש"י — פאַר וואָס דאַרפן מיר אַזוי פיל ליידן, פאַר וואָס זאָל איבער אונדז שטענדיק פאָכען די שווערד פון רשעים, וואָס ווילן אונדז אומברענגען?

אַ שטאַרקער רעגן האָט מיך אַרויסגעריסן פון די מחשבות. איך האָב געזען, אַז די פייגעלעך זענען שוין געקומען און מיט געזאַנג נעמען זיי אויף דעם אָנקומענדיקן טאָג.

איך האָב זיך געכאַפּט צו מיין טאָרבע — און זיך דערשראָקן. די טאָרבע איז געווען ליידיק, אָן ברויט. מיך האָט דער הונגער נישט געמאַטערט, ווייל כ׳בין זאָט געווארן פון מיין תפילה. נאָר איך בין דאָך פאַראַנטוואָרטלעך פאַר מיין אַלטער מאַמען, מיט די ברידערס און שוועסטערס. שוין אַ גאַנצער מעת־לעת ווי זיי הונגערן, וואַרטן יעדן מאָמענט איך זאָל קומען מיטן עסן. ס׳איז שוין פאַרטאָג, זיי וועלן זיכער מיינען, אַז מען האָט מיך געכאַפּט און דערמאָרדעט.

אויפן פעלד זענען נאָך געווען רויטע בורעקעס און אַ ביסל גרינוואַרג. איך האָב אָפּגעריסן עטלעכע בורעקעס און זיי שנעל געוואָרפן אין מיין נאַסער טאָרבע. איך האָב זיך געאיילט, ווייל דער טאָג קומט און מענטשן טאָרן מיך נישט זען. מיט די לעצטע כוחות שפּרייז איך „אַהיים" — דער סכראָן וווּ מיר לעבן אין שטענדיקן פּחד.

איך בין געקומען צום סכראָן, אַוועק גערוקט דעם שטיין — און הער נישט קיין באַוועגונג אינעווייניק. פאַרשידענע געדאַנקן לויפן אין קאָפּ. צי זענען מיינע נאָענטע נישט פאַרצוקט געוואָרן פון אַ חיה־רעה? איך הייב אָן געבן מיינע סימנים. איך זע ווי מיין שוועסטערל באַשע שטרעקט אַרויס איר רעכטע האַנט. מיין האַרץ ווערט אָנגעפילט מיט פרייד. איך בין נישט אײנזאַם. מיין יינגסטער ברודער, זכריה, פרעגט מיך, צי איך האָב געברענגט וואַסער. איך האָב אים נישט געוואָלט זאָגן דעם אמת. איך האָב געווּסט, אַז ער וואָרט שוין אומגעדולדיק אויפן וואַסער. איך האָב נישט געהאַט קיין פאַרענטפערונג. איך האָב זיך געפילט שולדיק, פאַרנאַכלעסיקט די צייט מיט פאַרשידענע געדאַנקען, הגם

דאָס זענען געווען מחשבות פון די טיפענישן פון מיין ליידנדיק האַרץ. אָבער דאָך בין איך דער שולדיקער, ווייל כ׳האָב די דורשטיקע נישט געברענגט קיין וואַסער.

אויסער די ליידן פון הונגער און דורשט, איז אָבער די הויפט־זאָרג געווען, קוים וועלן מיר אַנטדעקט ווערן. שטענדיק איז פאַר אונדז געשטאַנען די געפאַר, אַז די ביקס וועט אָנגעשטעלט ווערן. געטרוימט האָבן מיר וועגן אַחרית הימים און דערביי פאַרגעסן אין הונגער.

מיר זענען דעמאָלט געווען אין אַ בונקער ביי סטאַניסלאָוו טשאַרקאָווסקי, אין דאָרף קאָטשערע. דער בעל־הבית איז געווען אַן אַלטער פויער און דערצו אַ טויבער. דאָס האָט אונדז געגעבן אַ האָפענונג, אַז נישט אַזוי שנעל וועלן מיר אַנטדעקט ווערן. כמעט יעדע נאַכט זענען מיר צו אים אַריין אין שטוב בעטן ברויט און דערגיין צי ער האָט נישט באַמערקט קיין יידן אין דער סביבה. צום גליק האָט ער גאָרנישט געווּסט.

נאָכן אַריינגיין אין נייעם סכראָן, בין איך מיטן ברודער גרשון אַרויס אויף עטלעכע נעכט איינשאַפן זיך קאַרטאָפל אויף אַ לענגערער צייט. מיר האָבן באַדאַרפט אויסזוכן אַ פעלד ווייט פון טראַקט, כדי מענטשן זאָלן נישט אַנטדעקן די באַהאַלטענע קאַרטאָפל.

אַזאַ פלאַץ האָבן מיר געפונען אין אַ וועלדל, ביים קריסט סענטשינע. מיר האָבן גע־מאַכט אַ גרוב אַ מעטער די טיף און זענען אַוועק איינשאַפן קאַרטאָפל, אָדער פשוט געראָדט — גנבענען.

גייענדיק אין די פעלדער, האָבן מיר באַגעגנט דאָס פּאָרפאָלק פון קאַלושין, שמואל און הדסה. זיי האָבן דערציילט וועגן אַ נייעם מאָרד איבער אַ מוטער מיט צוויי קינדער, וועלכע מיר האָבן געטראָפן אין די ערשטע טעג פון אונדזער אַנטלויפן פון געטאָ. זי האָט געהייסן מלכה רובין, אַ שנור פון אַ ייד פון קאַרטשעוו. זי האָט געשטאַמט פון שכנותדיקן דאָרף סעגעלטשין. אַ דאַנק דעם, וואָס זי האָט געקענט פויערישע אַרבעט, האָט זי זיך אויסבאַהאַלטן אַ קנאַפּ יאָר. צום סוף האָבן פּאָליאַקן זי געמסרט. די דייטשן האָבן אויף איר מיט די קינדער געעפנט אַ פייער, זיי זענען דורכגעלעכערט געוואָרן ווי אַ זיפּ.

מיט זיי איז צוגעקומען אַ פּריש קבר, אַ קבר נישט צום דערקענען, ווייל די דייטשן האָבן אים אויסגעגלייכט מיט דער ערד.

נאָכן אויסשמועסן זיך אַ ביסל, האָבן מיר זיך געזעגנט מיטן מאַן און זיין פּרוי און אַוועק איינשאַפן קאַרטאָפל. אָנגעגראָבן עטלעכע פּוד און געגאַנגען שאַפן ברויט אויף מאָרגן. מיר זענען בשלום אַהיים געקומען, אָבער וועגן לעצטן מאָרד האָבן מיר נישט דערציילט.

מיר האָבן זיך דערוווסט, אַז נאָך דער ליקווידאַציע פון געטאָ, ווען די ס.ס. האָבן געפירט די יידן צום באַן, איז פסח בלומשטיין אַנטלאָפן. די דייטשן האָבן אים נאָכגעשאָסן און נישט געטראָפן. ער איז געווען אַן אויסגעדינטער זעלנער און געווסט ווי אַזוי צו לויפן אונטער אַ האָגל פון קוילן — און מיט גאָטס הילף איז ער ניצול געוואָרן.

אַ נאַכט פאַר דער ליקווידאַציע פון געטאָ, האָט ער זיין פרוי מיט צוויי יינגלעך באַהאַלטן ביי אַ קריסט. נאָך זיין געלונגענעם אַנטלויפן, האָט ער ווידער זיך געטראָפן מיט זיין קליינער פאַמיליע.

מיר האָבן נישט געווסט, אַז זיין פאַמיליע לעבט. דערנאָך האָבן מיר געהערט, אַז ער מיט דער פרוי לעבן.

ביז היינט איז אומבאַווסט ווי אַזוי זיינע קינדער זענען אומגעקומען. פאַראַן פאַרשי־דענע קלאַנגען וועגן זייער טויט, אַפילו אַזאַ, אַז זייער פאָטער אַליין זאָל זיי האָבן אומגע־ברענגט.

קען זיין, אַז מיר טאָרן אים נישט אויף אַזוי פיל באַשולדיקן. ווען מ׳איז געלעגן אין אַ סכראָן, האָט מען געמוזט זיין שטיל ווי די וואַנט. קליינע קינדער וויינען דאָך — און קיין אייַן קריסט האָט נישט געוואָלט האַלטן קיין מענטשן מיט קליינע קינדער. מעגלעך, אַז ווען ער וואָלט דאָס נישט געטאָן, וואָלט ער נישט איבערגעלעבט דעם קריג. זיין ברודערס פרוי מיט צוויי מיידעלעך זענען געווען באַהאַלטן אין דאָרף מילקעוויטש. די דייטשן האָבן זיי אַנטדעקט און דערשאָסן.

צוויי יינגלעך זענען פון געטאָ אַוועק צו פויערים און געוואָרן פאַסטעכער. איינער איז געווען פון אַן אָרעמער פאַמיליע, וואַרשאַווסקי, דער צווייטער — פון אַ רייכער פא־מיליע, יאַבלאָנקער. זיי איז געלונגען זיך אויסבאַהאַלטן בערך אַ יאָר נאָך דער ליקווידא־ציע פון געטאָ. זיי זענען געלעגן אויף אַ פעלד, אין אַ גרוב, באַדעקט מיט צווייגן. אַ פאַליאַק האָט זיי געמסרט און די דייטשן האָבן זיי דערשאָסן.

אין דאָרף קליזעווקע, דריי קילאָמעטער פון דראָהיטשין, האָט ביי אַ באַקאַנטן קריסט זיך אויסבאַהאַלטן מענדל יואלזאָן און זיין פרוי. זיי האָבן ביי אים געהאָט זייער גאָנץ פאַרמעגן. נאָך אַ געוויסער צייט, האָט דער פאַליאַק זיי דערציילט אַ מעשה, אַז די זשאַ־דאַרמעריע הייסט אַלע אַנטלאָפענע יידן קומען און זיי וועלן האָבן די זעלבע רעכט ווי פריער. די פאַמיליע האָט דעם קריסט געפאָלגט און מיט אים געפאָרן אין שטאָט אַריין. דאָרט האָבן זיי זיך דערוווסט, אַז עס איז אַ ליגן. זענען זיי אַראָפּ פון וואָגן און אַנטלאָפן אין דאָרף אַריין צוריק אויפן זעלבן אָרט. ער האָט זיך שפּעטער פאַר זיי פאַרענטפערט, אַז די דייטשן האָבן אים אָפּגענאַרט.

דער פאַליאַק האָט געזען, אַז ער קען זיך נישט קיין עצה געבן מיט זיי — האָט ער

געמאַלדן די דייטשן, אַז ביי אים געפינען זיך יידן. די דייטשן זענען געקומען און האָבן זיי דערשאָסן.

זייער אַן עלטערער זון, ברוך, איז געבומען געוואָרן בעת דער מאַסן־ליקווידאַציע; דער צווייטער זון, גרשון, איז געווען אין געפאַנגנשאַפט ביי די דייטשן פון סעפטעמבער 1939. אַ טאָג נאָכן דערשיסן די עלטערן, איז צו זיי אָנגעקומען אַ בריוו פון גרשונען — אָבער צו שפּעט. פון גרשונען איז שפּעטער מער נישט געווען קיין ידיעה.

59

נאָך אַכט טעג זיין אין סכראָן ביי טשאַרקאָווסקין, זענען מיינע צוויי ברידערס און ביידע שוועסטערס געגאַנגען אויסוואַשן אונדזער וועש. צווישן די תבואות האָבן זיי פון דערווייטנס באַמערקט גיין אַ גרופּע מענטשן. זיי האָבן זיך אַראָפּ געבויגן און געהערט וואָס די מענטשן רעדן. זיי האָבן געוואָרעדט יידיש. נאָר אָנטרויען זיך האָט מען נישט געקענט, ווייל עס האָט אויך געקענט פּאַסירן, אַז פּאָליאַקן זאָלן זיך פּאַרשטעלן פּאַר יידן.

פּלוצלינג האָבן זיי באַמערקט, ווי די גרופּע דערנענטערט זיך צו זיי. נישט געווען קיין כוחות צו אַנטלויפן. זענען זיי געבליבן אויפן אָרט. וועג די פּרעמדע זענען צוגעקומען, האָבן מיינע ברידער און שוועסטער געזען, אַז דאָס זענען באַוואָפנטע יידן: שמחה וואַרשאַווסקי, יקותיאל קאַרשנשטיין, וועלוול ווישניע און נאָך עטלעכע. זיי זענען געווען פון אונדזער געטאָ און זיך אויסבאַהאַלטן אַ דאַנק דעם געווער.

זיי זענען דעמאָלט אַריין אין שכנותדיקן דאָרף באיאקי און געהאַט פּאַרהאַלטן דעם פּוילישן מערדער שטאַנגרעט, וועלכער האָט איבערגעגעבן די פּרוי בריינע רעזניק צו די דייטשן. זיי האָבן אָבער אים נישט דערקענט און פּריי געלאָזן.

אַ געוויסן אָוונט איז מיין ברודער גרשון געגאַנגען שאַפן עסן און געטראָפן אויפן וועג די מוטער מיט אירע טעכטער ביילע און פייגע. פאַרן קריג האָבן זיי געווויינט אין דאָרף ליסעווע. די פרויען האָבן געבלאָנדזשעט אין דער פינצטערניש, הונגעריק, האַלב־נאַקעט. מיין ברודער האָט זיי געגעבן דאָס ברויט, וואָס ער האָט איינגעשאַפט פאַר אונדז און זיי באַהאַלטן ביים פויער סענטשינע. צו מאָרגנס איז ער אין אָוונט ווידער געגאַנגען דאָרט וווּ ער האָט זיי באַהאַלטן און זיי באַזאָרגט מיט ברויט. זיי זענען שוין געבליבן אין דער באַהעלטעניש, נאָר שפּעטער אַוועק זוכן מזל אין וואַלד.

איך מיט גרשונען זענען געגאַנגען אין דערבייאיקן דאָרף שעניעוויץ נאָך ברויט. וועג מיר זענען שוין געווען אויפן וועג צוריק, האָט אָנגעהויבן פאַלן אַ שניי. מיר האָבן געטראָגן שיך מיט לעדערנע פּאָדעשוועס. דער שניי האָט זיך געקלעפּט צו די שיך און מיר האָבן נישט געקענט שנעל גיין. דערווייל איז געוואָרן טאָג. זענען מיר שוין נישט אַריין אין סכראָן, נאָר באַשלאָסן בלייבן אין דרויסן: איך — אין וועלדל נישט וויט פון סכראָן;

גרשון — אין די קאָרטשעס, נעבן אַ שייער. נישט ווייט פון אים איז פאַרבייגעפאָרן אַ זעלנער, אָבער צום גליק האָט אים דער דייטש נישט באַמערקט.

ביינאַכט זענען מיר אַריין אין סכראָן. די מוטער און די שוועסטער האָבן שוין גע־מיינט, אַז די דייטשן האָבן אונדז געכאַפּט. מען קען זיך פאָרשטעלן זייער דאַגה וועגן אונדז.

די צווייטע נאַכט בין איך געגאַנגען אין דעם ווייטן דאָרף רינעץ — נאָך ברויט. איך האָב אויסגערעכנט, אַז דאָרט וועל איך באַקומען אַ סך ברויט. אַזוי איז טאַקע געווען. היות ס׳איז געווען ווייט, האָב איך נישט באַווייזן צו גיין אַהיים. כ׳בין געבליבן אויפן בוידעם ביים קריסט קאַזשימיעזש טאַרייווי.

אין דער פרי האָב איך באַמערקט דורך אַ לאָך אין וואַנט וווי דייטשן זענען אַריינגע־פאָרן אין דאָרף און זיך אָפּגעשטעלט נישט ווייט פון מיין באַהעלטעניש. צום גליק, זענען זיי באַלד אַוועק. איך בין אָפּגעקומען מיט בלויז שרעק.

60

מיר האָבן זיך אַמאָל ביינאַכט געטראָפן מיט חיים גרודע. ער האָט דערציילט, אַז זיין ברודער מענדל איז אומגעקומען אין שטעטל נאַרעווקע.

נאָכן אַרייַנקומען פון די רוסן צו אונדז אין שטעטל, האָבן זיי אַרויסגעשיקט אַלע סוחרים — יידן און קריסטן, הונדערט קילאָמעטער ווייט פון שטעטל. פאַרשטענדלעך, אַז די גזירה האָט געטראָפן מערסטנטייל די יידן.

אין דער גרופּע יידן וואָס איז אַרויס געפאָרן קיין נאַרעווקע, זענען געווען: מענדל גרודע, גרשון טורנאָווסקי און ישראל־יצחק סמאָלע מיט זייערע פאַמיליעס.

ווען די דייטשן זענען אין יאָר 1941 אַריין קיין נאַרעווקע, האָבן זיי אַרויסגענומען אַלע מענער הינטער דער שטאָט און דערשאָסן. צוזאַמען מיט די אומגעקומענע יידן זענען געווען: מענדל גרודע, ישראל־יצחק סמאָלע מיט זיינע צוויי זין, גרשון טורנאָווסקי מיט דריי זין.

אין די ערשטע טעג, ווען די דייטשן זענען אַריין קיין ווייסרוסלאַנד, האָבן זיי הינ־טער סעמיאָטיטש געטראָפן אַ פאָטער מיט אַ זון פון דראָהיטשין (מרדכי און בערל). די דייטשן האָבן זיי באַגראָבן לעבעדיקערהייט.

איך האָב שוין פריער געשריבן וועגן דער משפּחה לעדערמאַן. זייערע צוויי זין, אפרים און פּסח, האָבן זיך אויסבאַהאַלטן אין אַ וואַלד נעבן דאָרף מאָזשע. צוזאַמען מיט זיי זענען געווען נאָך יידן. פּלוצלינג זענען די דייטשן זיי באַפאַלן און דערשאָסן פּסחן און נאָך יידן. אפרימען איז געלונגען אַנטלויפן און אים איז אויך געלונגען איבערצולעבן. ער געפינט זיך איצט אין ישראל.

צווישן די אַנטלאָפענע יידן פון געטאָ, איז געווען אַ קליינע צאָל וואָס האָט געהאַט געווער. דראָענדיק מיטן געווער, זענען זיי אַריין צו אַ רייכן פּאָליאַק און מיט כוח געגומען פון אים ווערטפולע זאַכן, וואָס מ׳האָט פּאַרקויפט און דערמיט באַצאָלט זייערע בעלי־בתים פאַרן אויסבאַהאַלטן זיי.

מיר האָבן זיך אַמאָל געטראָפן מיט אַ גרופּע באַוואָפנטע יידן: פּסח קוץ פון סעמיאַטיטש, שלומקע גרודע, קלמן גאָלדוואַסער און זיין קוזין פון ראַדזין. זיי האָבן אונדז געגעבן אַ סומע געלט מיר זאָלן קענען דינגען אַ לייטישן סכראָן, אין וועלכן מ׳האָט די יידן באַזאָרגט אויך מיט עסן.

זיי האָבן אויך געריידט מיט אַ קריסט, וולאַדעק רימאַרטשיק, וועלכער האָט פאַר אונדז געמאַכט אַ בונקער. ער איז געווען אַ פּלימעניק פון דעם זעלבן רימאַרטשיק, וועלכער האָט אומגעבראַכט פיל יידן און געהאָט באַפאַלן מיין מוטער און שוועסטער, וועגן וועלכן איך האָב שוין געשריבן פריער. אָבער פונעם פּלימעניק ביזן פעטער, איז געווען אַ גרויסער אונטערשיד. דער ערשטער איז געווען אַ יידן־פריינד.

איך מיט גרשונען זענען אַוועק צום קריסט און נאָכן דורכקומען וועגן פרייז, זענען מיר צוגעטרעטן צו דער אַרבעט. אַ געוויסן פאַרנאַכט, האָבן מיר דעם סכראָן פאַרענדיקט. ער האָט געהאַט 180 די לענג און 120 די בריי׳ט, גוט פאַרמאַסקירט אין שטאַל פון די חזירים און אַ קו. די גאַנצע פּליסיקע שמוץ פון די חזירים און דער בהמה איז אַריינגעריבענען אין אונדזער סכראָן. צוויי מאָל אין טאָג האָבן מיר געמוזט דאָס וואַסער אויסשעפן. אויך דער באָדן איז געווען אַ נאַסער.

נאָכן פאַרענדיקן דעם סכראָן, זענען מיר אַוועק ברענגען אונדזערע. אין מיטן וועג איז אונדזער מוטער אָפּגעשטאַנען, נישט געקענט ווייטער גיין. מיר האָבן זי געטראָגן אויף די הענט, אויך אונדזער ברודער זכריה און די שוועסטער, ווייל זיי זענען געווען זייער שוואַך. איך מיטן ברודער האָבן געהאַט מער כוח, ווייל מיר האָבן געהאַט יעדע נאַכט פרישע לופט, זיי אָבער זענען געזעסן אַ גאַנצע צייט אין סכראָן. עס האָט זיי געפעלט לופט, וואַסער און עסן.

מיר זענען נאָך געווען אין וועג, וועז ס׳האָט געגומען טאָגן. אויפן וועג האָט געווויגט דער פּאָליאַק פּאַנאַס. ביי אים האָבן זיך אויסבאַהאַלטן די יידן: חיים און שלמה גרודע מיט זייער שוועסטער טשיפּע, זייערע דריי קוזינקעס: שיינדל, באַלטשע און פּערל. מיר זענען געווען געצוווונגען איבערלאָזן אונדזער מוטער ביי זיי אין בונקער און אַוועק אין אונדזער נייעם סכראָן.

צו מאָרגנס האָבן מיר אַהערגעבראַכט אונדזער מוטער. דאָס איז געווען בערך 11 חדשים, ווי מיין משפּחה האָט נישט פאַרזוכט קיין לעפל וואַרעם עסן. דאָ, אין נייעם

סכראָן, האָבן מיר שוין געהאַט אַ ביסל וואַרעמע זופּ, וואָס דער קריסט האָט פאַר אונדז געקאָכט יעדן טאָג.

כמעט יעדן אָוונט איז צו אונדז געקומען אויף אַ באַזוך שלמה גרודע מיט זיינע חברים. חוץ דעם וואָס זיי האָבן אונדז באַזאָרגט מיט אַ בונקער, האָבן זיי געבראַנגט אַ גוט וואָרט און געטרייסט. איך האָב אָפט זיך געשטעלט די פראַגע, צי איז דאָס לעבן ווערט, אַז מיר זאָלן זיך אַזוי פיל מאָטערן און פרעמדע מענטשן זאָלן ריזיקירן זייערע לעבנס, כדי אונדז שטיצן. זיי האָבן געמוזט אויסהאַלטן זיך אַליין, זייערע דריי קוזינען, און גלייכצייטיק געזאָרגט פאַר אונדז. די פראַקטיק האָט באַווייזן, אַז ווען דער טויט איז ווייט, איז דאָס לעבן אַזוי פיל נישט ווערט, אָבער ווען דער טויט דערנענטערט זיך און דאָס לעבן איז אין געפאַר, דעמאָלט שטעלט מען זיך אין קאָמף מיטן טויט, דער מענטש וויל אים דווקא באַזיגן.

אַ הונדערט מעטער פון אונדז, האָבןביי דער קריסטין דודקאָווע אנאשינסקי, זיך אויסבאַהאַלטן משה און חיה־רחל פענצאַק.

איין מאָל ביינאַכט האָט די פאַמיליע פענצאַק איינגעלאַדן אונדזער באַשקען צו זיי אין סכראָן, כדי אַ ביסל זיך דורכשמועסן. דער סכראָן איז געווען געגראָבן אונטער דער שטוב. נאָך אַ קורצער צייט פון מיין שוועסטערס זיין דאָרט, איז איר אויסגעקומען צו בלייבן בייטאָג אין שייער, אָבער זי האָט נישט געוואָלט בלייבן. גראָד אין דעם טאָג האָבן די דייטשן גענאַכט אַן אָבלאַווע ביי דער קריסטין און גאָרנישט געטראָפן. ווען די שוועסטער וואָלט געבליבן אין שייער, וואָלט זי אומגעקומען.

אַן אָוונט שפּעטער, זענען צו אונדזער בעל־הבית געקומען דייטשע גרענעץ־זעלנער און געזוכט יידן. מיר האָבן זיי געזען דורך אַ שפּאַרע. זיי האָבן אויפגעריסן די פאָדלאָגע פון שטוב און דאָרט געטראָפן אַ בונקער, וווּ ס׳איז גאָר געווען באַהאַלטן אַ געשאָכטענער חזיר. ווען זיי וואָלטן נישט געפונען דאָס חזיר, וואָלטן זיי געוויס געזוכט ווייטער און אונדז אַנטדעקט. מיר האָבן געזען ווי זיי פאָרן אַוועק און מיר האָבן פרייער אָפגעאָטעמט.

איין מאָל אין דער פרי, האָבן מיר דערהערט אַ שטאַרקע שיסעריי פון האַרמאַטן. דעם פויערס פרוי איז געקומען צו אונדז מיט אַ פריידיקער ידיעה, אַז דער פראָנט דערנענטערט זיך און אַז מיר וועלן בקרוב באַפרייט ווערן.

אַרויסגעווייזן האָט זיך אָבער אַנדערש. אַ גרויסע אָפּטיילונג פון רוסישן מיליטער האָט זיך אָפּגעריסן פון פראָנט און זיי זענען איצט געגאַנגען ווידער זיך פאַראייניקן מיט דער רויטער אַרמיי. גרופּן פון דעם מיליטער זענען אַריין צו אונדז אויפן הויף, מיר האָבן זיי געזען, נאָר נישט געווויסט וואָס צו טאָן: צי ווייטער בלייבן אין בונקער, אָדער מיטגיין מיט זיי? דערווייל זענען מיר געוואָרן, אַז זיי נעמען נאָר מענער און נישט קיין פרויען. אַזוי זענען מיר ווידער געבליבן אין סכראָן, אויסגעשטעלט אויפן וווייטערדיקן גורל.

זיי זענען געגאַנגען אין דער ריכטונג פון די ביאַלאָוויעזשער וועלדער. דערנאָך האָבן מיר געהערט, ווי דייטש מיליטער האָט זיי אַרומגערינגלט, אָבער קאָלפאַקס פּאַרטיזאַנער־אַרמיי האָט פון די דייטשן אַ תל געמאַכט.

יידן פון אונדזער געטאָ האָבן זיך ניט אָנגעשלאָסן אין די פּאַרטיזאַנער־אָפּטיילונגען, זיי האָבן געהאַט אַ האָפענונג אויך אין די בונקערס איבערלעבן דעם קריג.

מיר האָבן געטראָפן אין וואַלד אַן עלטערן ייד מיטן נאָמען יאַנקל קאַטשעלסקי און זיינעם אַ יינגל, פּיניע. מיר האָבן זיך מיט זיי צעשמועסט און געפרעגט בנוגע ווייטערדיקע פּלענער. זיי האָבן אונדז דערציילט, אַז אין ברייסק איז נאָך פּאַראַן אַ געטאָ מיט יידן און די דייטשן באַגייען זיך מיט זיי ווי מיט מענטשן. זיי האָבן געזאָגט, אַז זיי ווילן גיין אַהין.

מיר האָבן פון דערפּאַרונג שוין געווּסט, אַז דאָס איז געווען אַ מיטל פון די דייטשן אַרייַנצוּנאַרן די יידן, וועלכע זענען אַנטלאָפן פון די געטאָס — אין אַ נייעם געטאָ און דערנאָך זיי ליקווידירן. מיר האָבן זיי געראַטן נישט גיין צו די דייטשן. אָבער זיי זענען געווען פאַריאושט, ווייל מיט אַ קורצער צייט צוריק האָט אַ פּאָליאַק געכאַפט דעם עלטערן יידס פרוי און זיין טאָכטער און האָט זיי איבער געגעבן די דייטשן. זיי אַליין האָבן זיך אַ לאָנגע צייט געמאַטערט אין הונגער, קעלט און שמוץ. זיי האָבן זיך נישט געלאָזט איבערריידן און זענען פון אונדז אַוועק. ביזן היינטיקן טאָג ווייסן מיר נישט ווּ זיי זענען פאַרשווּנדן.

דעם איידעם פון דעם אַלטן ייד האָבן די דייטשן פאַרנומען באַלד דעם ערשטן טאָג, ווען זיי זענען צו אונדז אַריין צוזאַמען מיט נאָך דרייסיק יידן און מען וויסט נישט ביז איצט וואָס מיט זיי איז געשען.

נאָכן אָפּזיין צוויי חדשים אין נייעם סכראָן, האָט דער פּויער מורא געהאַט אונדז ווייטער צו האַלטן. עס האָט זיך אויך געענדיקט אונדזער געלט, און מיר זענען געווען געצווונגען צו פאַרלאָזן דעם סכראָן. עס איז שוין געווען אין מיטן ווינטער 1944. דער צווייטער ווינטער פון אונדזערע ליידן.

ווען מיר זענען אַריין געגאַנגען צו אַ קריסט נאָך ברויט, האָבן מיר אים צופעליק דערציילט, אַז מיר האָבן נישט ווּ זיך אויסצובאַהאַלטן און מיר מוזן בלייבן אויף הפקר. דער קריסט לעאָנאַרד האָט אונדז געהייסן קומען צו אים, געמאַכט אַ בונקער און מיר זענען דאָרט אַריין.

אונדז האָט געווּנדערט, וואָס ער האָט אונדז געגומען צו זיך, ווייל ווען ער פלעגט אַמאָל געבן ברויט האָט ער שטענדיק מורא געהאַט. איצט איז די שרעק ביי אים פאַרשווּנדן.

שפּעטער האָבן מיר זיך דערווּסט ביי אַנדערע יידן, אַז דער פּאָליאַק האָט געווּסט פון אַ בלבול וואָס יידן האָבן אויף אים געמאַכט, אַז ער זאָל האָבן אַנטייל געגומען אין

אַ מאָרד איבער אַ מוטער (יהושע שניידערס שנור). אין דער צייט האָבן די יידן, וועלכע האָבן געהאַט געווער, זיך נוקם געווען אין די אַלע פֿאַליאַקן, וועלכע האָבן געמאָרדעט יידן. דערפאַר האָט אונדז דער קריסט געמאַכט דעם סכראָן — אַז אויב יידן וועלן קומען אים הרגענען, זאָל ער ווייזן, אַז ער באַהאַלט אויס יידן.

פֿאַרשטענדלעך, אַז פֿאַר אונדז איז דאָס געווען אַ גליק, בפרט נאָך, אַז מיר האָבן נישט געהאַט קיין געלט צו צאָלן.

מיט דריי טעג שפּעטער האָבן מיר געהאַלטן יאָרצייט נאָך דער מוטער און טאָכטער לעדערמאַן, וועלכע די דייטשן האָבן געכאַפּט איבער אונדזער סכראָן אין קאָטשערע. די יאָרצייט האָט פֿאַר אונדז געהאַט אַ באַזונדערע באַדייטונג, ווייל מיר זענען אין יענעם טאָג ניצול געווארן על־פּי נס. צו דער יאָרצייט האָבן מיר אָנגעצינדן אַ ליכט.

נישט ווייט פון אונדזער בונקער האָט געוווינט דער מערדער רימאַרטשיק, וועלכער האָט געהאַט אויף זיין געוויסן פיל יידן. דער זעלבער האָט מיט אָפּנאַרעריי געוואָלט געווינען מיין מוטער און שוועסטער. דער מערדער האָט באַמערקט, ווי אונטערן שייער ווז מיר האָבן זיך געפּונען, ברענט אַ ליכט. דורך אַ שפּאָרע האָבן מיר געזען, ווי ער ווייזט מיטן פינגער זיין פרוי אויף אונדזער בונקער. מיר פילן, אַז איצט זענען מיר פֿאַר־לוירן. אָבער נישט געווען קיין אַנדערע עצה, נאָר ווייטער בלייבן אין בונקער, ווייל ס׳איז נישט געווען ווו צו גיין.

אין זעלבן טאָג איז צו אונדז אַריין דער בעל־הבית און גערעטן תיכף אַוועק פון סכראָן, ווייל זיין שכן וויסט פון אונדז.

מיר האָבן זיך געפּונען אין זייער אַ שלעכטער לאָגע, ווייל ס׳איז אויסגעקומען צו גיין אונטערן פרייען הימל. נישט געקוקט דערויף וואָס דער בעל־הבית האָט נישט געהאַט די פּולע דרייסטקייט אונדז צו הייסן גיין, האָבן מיר געוווסט, אַז דאָס אָרט ברענט — און מיר זענען אַוועק.

מיר זענען אַריין צום לעשניטשי (וואַלד־אויפּזעער) נעבן סאַדאָוער וואַלד, אַרונטער־געקראָכן אונטער אַ שפּייכלער און דאָרט געמאַכט אַ גרוב.

מיט אַ פֿאָר טעג שפּעטער האָבן מיר געהערט, אַז ביי לעאָנארדן זענען געווען דייטשן און האָבן אָנטדעקט אונדזער סכראָן. וועו מיר וואָלטן דאָרט געזעסן, וואָלטן מיר אומ־געקומען.

נאָך אַ וואָך זיצן ביים לעשניטשי אונטערן שייער, איז צו אים געקומען אַ צווייטער לעשניטשי, וועלכער האָט אומגעבראַכט פיל יידן. דאָס האָט אָר אויסגעגעבן יאָנקל קי־דעלסקיס פרוי און טאָכטער. מיר זענען געזעסן אין איין שרעק, געהאַט אַ חשד, אַז אונדזער בעל־הבית זאָל האָבן געוראפן דעם רוצח, כדי אונדז אומצוברענגען. נישט געקוקט דערויף וואָס מיר זענען ביי אים געווען אַן זיין וויסן, האָבן מיר געמיינט, אַז דאָך ווייסט אָר פון אונדז. נאָך צוויי שעה, איז דער מערדער אַוועק.

אונדזער שייער איז געשטאַנען אין וואַלד, נישט וויט פון דאָרף נאַרוויק. אין דעם וואַלד זענען אומגעקומען אַ סך יידן. מיר האָבן אויך געהערט פון אַ פּאָליאַק, אַז נישט וויט פון אונדז ליגט אַ געהרגעטער ייד, אָבער זיין פּנים איז געווען צעקאָליעטשעט און פּאַרשמירט מיט בלאָטע. דאָס האָבן זיי ספּעציעל געמאַכט, כדי מען זאָל נישט דערקענען ווער דער מענטש איז.

איך קער זיך אום צו דערציילן דעם טראַגישן אומקום פון דער פרוי לעדערמאַן*.

דעם 2־טן נאָוועמבער 1942, אידער די דייטשן האָבן ארומגערינגלט דאָס געטאָ אין דראָהיטשין, האָבן יידן דערפון זיך דערוווּסט מיט עטלעכע טעג פריער. מען האָט אויך געווּסט, אַז מען וועט פאַרשיקן קיין אוישוויץ צום פאַרניכטן. אַ סך יידן זענען זיך צעלאָפן אין די פעלדער און אין די וועלדער. עס איז שוין נישט געווען וואָס צו פאַרלירן, וויל דער טויט האָט אויף שריט און טריט געדראָט דעם יידן. אַ סך יידן זענען אַנטלאָפן פון געטאָ אַ נאַכט פאַרן אויסזידלען.

די פאַמיליע לעדערמאַן איז אויך אַרויס פון געטאָ און זיך אויסבאַהאַלטן אייניקע טעג אין וואַלד. איך האָב זיך מיט זיי געטראָפן דאָס ערשטע מאָל אין קוטשערע, אין אַ קליין שטאַלעכל ביים קריסט מיקולסקי. ווי לאַנג זיי האָבן געהאַט געלט האָט זיי דער קריסט געהאַלטן און זיי צוגעווארפן עסן ווי פאַר הינט. אָבער וועז דאָס געלט האָט זיך זיי געענדיקט, האָט דער גוי זיי געהייסן גיין — און זיי האָבן געמוזט זוכן אַן אַנדער אָרט.

זיי האָבן זיך אויסבאַהאַלטן ביי אַ צווייטן קריסט. דאָרט איז געווען אַ פּאַראָבעק, וועלכער האָט זיי פאַרפאָלגט און לסוף זיי איבערגעגעבן צו די דייטשן. זיי האָבן אַרויס־געפירט שלמה לעדערמאַנען און זיינע צוויי זין און זיי דערמאָרדעט.

די פרוי לעדערמאַן מיט אין קליין מיידעלע און נאָך צוויי זין, האָבן זיך באַהאַלטן אין שייער ביי אַן עלטערן קריסט. אינעם זעלבן שייער אין אַ בונקער, אונטער דער פּאָד־לאָגע פון שפּייכלער, זענען אויך מיר געלעגן. אַזוי אַרום האָבן מיר אַלץ מיט אונדזערע אויגן געזען און מיט אונדזערע אויערן געהערט.

די דייטשן האָבן אַרומגערינגלט דעם שייער און מיט אַ טייוולאָנישן באַפעל גע־שריגן: „הערַאוס! הערַאוס!" זיי האָבן אַרויסגעפירט די פרוי לעדערמאַן מיט איר טאָכטער און זיי אויפן אָרט דערשאָסן. מיר האָבן געהערט אַ שרעקלעך אויסגעשרייַ: „אוי!" — פון דער פרוי און דערנאָך — פון איר קינד. די צוויי קרבנות האָבן די מער־דער באַגראָבן אויפן אָרט וווּ זיי זענען דערמאָרדעט געוואָרן. די רוצחים האָבן פון זיי אַראָפגעריסן זייערע בגדים און זיי אַ וואַרף געטאָן אויף דער סטעזשקע, וווּ מיר פלעגן אַרײַנקריכן אין בונקער. אַזוי האָבן זיי פאַרשטעלט אונדזערע שפּורן.

---

* דער פאָל מיט דער פאַמיליע לעדערמאַן וועט דאָ איבערגעחזרט נאָך אַמאָל, הגם מיט געוויסע ענדערונגען (רעד').

וועז די מערדער האָבן אַוועק געוואָרפן די קליידער פון די אומגעקומענע, האָבן מיר דערפילט דעם ריח פון זייער וואַרעם, אומשולדיק בלוט. ביזן היינטיקן טאָג קען איך נישט פאַרשטיין ווי אַזוי מיר האָבן געקענט איינהאַלטן דעם אָטעם — און בכלל נישט רעאַגירט.

אַ נס האָט נאָך פאַסירט, אַז אירע צוויי איבערגעבליבענע זין זענען אַ ביסל פריער אַרויס פון שייער, כדי צו באַזאָרגן שפייז. וועז זיי האָבן זיך צוריקגעקערט, האָבן זיי גלייך דערזען דאָס אומגליק. זיי האָבן מער נישט געוואָלט בלייבן אין שייער, נעבן קבר פון זייער מוטער און שוועסטער און זענען אַוועק אין אַן אַנדער דאָרף מיטן נאָמען מוזע. זיי זענען דאָרט געווען אַ שטיקל צייט, ביז די דייטשן האָבן דאָרט געמאַכט אַן אָבלאַווע, און מען האָט אויף זיי געעפנט אַ שיסעריי. ביים אַנטלויפן איז אינער פון די ברידער געפאַלן. בלויז איינער פון דער גאַנצער פאַמיליע אין געבליבן לעבן. ער הייסט פרויקע לעדערמאַן, געפינט זיך היינט אין ישראל.

64

אָנהייב 1944, נאָכן אויסבאַהאַלטן זיך אין פאַרשידענע נישט זיכערע ערטער, האָבן מיר באַשלאָסן זיך צוריקקערן אין בונקער, וואָס מיר האָבן פאַרלאָזט נאָכן דערמאָרדן דאָרט שלמה לעדערמאַנס פרוי און מיידעלע, הגם די קריסטן האָבן געוווסט וועגן דער באַהעלטעניש. אַזוי אָבער ווי ס׳איז שוין אַוועק אַ שטיק צייט, האָבן מיר געטראַכט, אַז מען וועט נישט קומען דאָרט זוכן.

דאָס איז געווען אין דער תקופה, וועז די דייטשע אַרמייען האָבן באַקומען איין קלאַפ נאָכן אַנדערן און האָבן זיך כסדר צוריק געצויגן פון די רוסישע אָקופירטע טעריטאָריעס. עס האָט זיך דעמאָלט אין אונדז וויידער דערוועקט דער ווילן צום לעבן. מיר האָבן געהאָפט אויפן לאַנג אויסגעקוקטן טאָג פון באַפרייונג. 14 חדשים זענען מיר שוין געווען אויסבאַהאַלטן, געלעבט אין טויט־שרעק, הונגער און אומדערטרעגלעכע נויט. אָבער וואָס מער מיר האָבן געליטן, אַלץ מער האָט זיך אין אונדז דערוועקט דאָס פייער פון האָפענונג צו דערלעבן די מפלה פון אונדזערע שונאים.

די נאַכט איז צוגעפאַלן. איך מיט גרשונען זענען אַרויס פון סכראָן שאָפן עסן. מיר זענען צוגעגאַנגען צו סענטשינען. ביי זיין הויז איז געווען אַ קליין שטאַלעכל, דאָרט איז געשטאַנען אַ קעסל מיט געקאָכטע קאַרטאָפל. געווען איז עס אין מיטן נאַכט. מיר זענען אַריין אָן דעם וויסן פון בעל־הבית און צוגענומען די קאַרטאָפל פאַר אונדזער משפחה, וועלכע האָבן הונגעריקע געווארט מיר זאָלן ברענגען עפעס עסן.

אין שטאַלעכל האָבן מיר געהערט, ווי ביי סענטשינען אין שטוב בעט זיך אַ ייד ער זאָל אים דערלויבן זיך אויסבאַהאַלטן. סענטשינע האָט דעם ייד געגעבן צו פאַרשטיין, אַז צו אים קומען אַ סך יידן מיט פאַרשידענע ענינים, און די דייטשן האָבן שוין אויף אים אַן אויג. ביי אים איז זייער אומזיכער צו באַהאַלטן זיך.

אונדז איז געווען אינטערעסאַנט צו וויסן, ווער דער ייד איז. מיר זענען אַרויס פון שטאַלעכל מיט די געקאָכטע קאַרטאָפל און פון דערווייטנס געוואָרט ביז דער ייד איז אַרויס פון סענטשינען. צוזאַמען מיט אים איז אַרויס נאָך אַ ייד. מיר זענען זיי נאָכגעגאַנגען אַ שטיק וועג, דערנאָך זיי אָפּגעשטעלט. דער ייד איז געווען פון סעמיאַטיטש, זיין נאָמען — באַס. מיט אים איז געווען אברהמלע בלאָשטיין (רבקהס זון). מיר זענען צוזאַמען אַוועק אין פעלד און זיך באַהאַלטן אין קאָרן. זיי האָבן דערציילט, אַז אין אַ בונקער אין באָיאָקע, זענען מיט זיי באַהאַלטן אייזיק בלאָשטיין מיט זיין פרוי און נאָך עטלעכע סעמיאַטיטשער יידן.

אין יענער צייט האָבן יידישע בחורים אויסגעפירט אַ נקמה־אַקט איבער אַ וואַלד־אויפזעער און זיין פאַמיליע. ער האָט געהאַט אויף זיין געוויסן דעם טויט פון אַ גרעסערער צאָל יונגע יידישע לעבנס. אונדזערע נקמה־נעמערס האָבן אויסגעשאָסן די גאַנצע פאַמיליע און פאַרברענט זייערע הייזער. באַס האָט אונדז געוויזן די דייטשע צייטונג „פעלקישער בעאָבאַכטער", וווּ ס׳איז געווען געשריבן, אַז יידישע באַוואָפנטע באַנדעס מאָרדן און ברענען די פרידלעכע באַפעלקערונג.

נאָך אַזאַ נקמה־אַקט, האָבן די פּוילישע באַנדיטן מורא געהאַט אומצוברענגען אָדער איבערגעבן יידן צו די דייטשן.

אויך מיר האָבן אויסגענוצט די דאָזיקע לאָגע — און אַ קריסט האָט פאַר פּחד, מ׳זאָל אים ניט דערהרגענען, געמאַכט פאַר אונדז אַ סכראָן און אויסבאַהאַלטן אַ חודש צייט אָן געלט.

פון געטאָ איז אַנטלאָפן שׂכר ליסעווערס אַ טאַכטער מיט איר אייניציקער טאַכטער פריידקע. זיי האָבן זיך אַרומגעבלאָנקעט פון אָרט צו אָרט. איין מאָל האָט זיי גרשון געטראָפן אין מיטן דער נאַכט אויף אַ פעלד. זיי האָבן נישט געהאַט וווּ צו גיין. ער האָט זיי אַוועקגעפירט צו סענטשינען אויף אַ בוידעם פון אַ שטאַל און זיי פאַרשטעלט מיט שטרוי מען זאָל זיי נישט באַמערקן. סענטשינע האָט דערפון נישט געווווסט.

איך גיב דאָ איבער אַ פאַל, וואָס הערשל רעזניק ז״ל האָט מיר דערציילט. ער איז געווען באַהאַלטן אין אַ הויז, אין אַ קאָלאָניע נעבן מילקעוויטש. פלוצלינג איז אַריין געלאָפן די קריסטין, די בעל־הביתטע, און געזאָגט, אַז דייטשע זעלנער אויף פערד דער־נענטערן זיך צום הויז. ביי אַ צווייטן קריסט, נישט וויט פון דאָרט, זענען געווען אויס־באַהאַלטן קלמן גאָלדוואַסער, הערשל גאַיל, בערל דראָגיצקי (שאָלקעס), הערשל פינקעל־שטיין, שענעוויצערס פרוי, מעגלעך אויך אברהמל טורנאָווסקי און זיין ברודער מאָטיס מיט דער פרוי.

די יידן וועלכע זענען געווען מיט קלמנען אין הויז, האָבן דערזען, אַז עס קומען אָן דייטשן, זענען זיי אַרויסגעלאָפן פון דער באַהעלטעניש אין דער תבואה, וואָס איז דעמאָלט

געווען נידעריק. די דייטשן האָבן זיי באַמערקט. זיי האָבן אָנגעהויבן שיסן אויף די אַנטלוי־פנדיקע. הערשל גאַיל האָט געשטעלט אַ ווידערשטאַנד, געוואָלט אַרויסרייסן די ביקס פון אַ דייטש. אָבער דער דייטש איז געווען שטאַרקער און האָט אים באַזיגט. די דייטשן האָבן כמעט אַלע אויסגעשאָסן. נאָר קלמנען אַליין איז געלונגען זיך אויסצובאַהאַלטן אין דער תבואה און די דייטשן האָבן אים נישט געפונען. דאָנקען גאָט, קלמן געפינט זיך היינט מיט אונדז.

66

הערשל פינקעלשטיינס (שעניעוויצערס) טאָכטער, פאַניע, איז געווען אויסבאַהאַלטן באַזונדער פון איר מוטער, ביי די פריצים אין שעניעוויץ. זיי האָבן געוואָלט ירשענען די מיל, פּטור ווערן פון לעצטן יורש, פאַניען. זיי האָבן זי אַוועק געשיקט אַ שוואַנגערע קיין כיטקעוויטש, בערך זיבן קילאָמעטער פון שעניעוויץ, זי איבערגעגעבן צו די דייטשן. אויך זי איז געפאַלן פון אַ דייטשער קויל.

67

אַמאָל איז גרשון, גאָלדע און באַשקע געגאַנגען צו אַ קריסט וואַשן ווערש. אין מיטן דער נאַכט, אויפן וועג צוריק, האָבן זיי באַמערקט ווי פון דער ווייטנס שטייט אַ גרופּע מענטשן און קוקן זיי נאָך. גרשון און די שוועסטער האָבן זיך אַראָפּגעבויגן און באַהאַלטן. די מענטשן האָבן זיך אָבער צו זיי דערנענטערט. דאָס איז געווען אַ גרופּע באַוואָפנטע יידן, צווישן וועלכע עס האָט זיך געפונען יקותיאל קאָרשנשטיין. ער האָט געזאָגט, אַז זיי האָבן געוואָלט שיסן אויף גרשונען מיט די שוועסטער, וועלכע זיי האָבן פון דער ווייטנס נישט דערקענט, נאָר אין לעצטן מאָמענט זיך אָפּגעהאַלטן, קוים זענען דאָס יידן.

68

יקותיאל מיט זיין גרופּע זענען אַוועק קיין באַיאַקע, דאָרט געטראָפן אַ קריסט און אים צוגעזומען זיינע שטיוול. גראָד איז דאָס געווען דער זעלבער קריסט, וועלכער האָט איבערגעגעבן די דייטשן אברהם רעזניקס פרוי. ישראלקע איז דעמאָלט געווען אין זעלבן הויז, ווו מען האָט געכאַפּט זיין מוטער. אָבער ער איז אַרויס דורכן פענצטער. יקותיאל האָט נישט געווסט, אַז ער האָט געהאַט אין האַנט אַ מערדער פון יידן. דער גוי וואָלט זיכער נישט געווען אויסגעמיטן זיין פאַרדינטע שטראָף.

69

נישט ווייט פון אונדז, פון דאָרף קאָטשערע, איז געווען אויסבאַהאַלטן פּסח־יצחק בלומשטיין מיט זיין פאַמיליע. איך בין זייער פאַראינטערעסירט געווען זיי צו באַזוכן. וועג איך בין געקומען צום קריסט קראַסאָווסקי, ביי וועמען זיי זענען געווען באַהאַלטן,

האָט ער מיך נישט אַריינגעלאָזט אין הויז. ער האָט געלייקנט, אַז ביי אים געפינען זיך יידן.

70

ס׳איז צו אונדז דערגאַנגען אַ שמועה, אַז דער דראָהאָטשינער רב לעבט. פאַרשטעענדלעך, אַז דאָס האָט אַרויסגערופן ביי אונדז אַ שמחה. אַ קלייניקייט, דעם רב איז געלונגען זיך אַרויס צו ראַטעווען פון די נאַציס הענט.

איך און גרשון האָבן זיך געזומען נאָכפרעגן וווּ דער רב געפינט זיך, אָבער אָן רעזולטאַט. מיר האָבן נישט געפונען קיין שום שפור פון אים. אין אַ צייט אַרום האָבן מיר געהערט, אַז דער רב איז געווען אויסבאַהאַלטן ביי מיכאַל טשאָפקע, וועלכער האָט דעם רב דערהרגעט מיט אַ האַק. ס׳איז מיר נישט געלונגען פעסטצושטעלן דעם אמת. ביי טשאָפקעס אַ ברודער האָבן זיך אויסבאַהאַלטן אַ סך יידן ביז דער באַפרייונג. ער האָט זיי געהאָלטן נישט צוליב רחמנות, נאָר אָנצוזאַמלען אַ פאַרמעגן וואָס די יידן האָבן מיט זיך געבראַכט. דער ייד וואָס האָט גאָרנישט געהאַט — האָט ער אים נישט אַריין געלאָזט. דער וואָס האָט געהאַט און ס׳האָט זיך אַלץ ביי אים געענדיקט — האָט ער אים באַלד אַרויסגעטריבן. אַזוי האָט פאַסירט מיט בערקע שוסטער (דראָגיצקי) און זיין פאַמיליע. ווי לאַנג ער האָט געהאַט צו צאָלן — האָט ער אים באַהאַלטן. ווי נאָר ס׳איז אים אויסגעגאַנגען דאָס געלט, האָט ער אים און זיין פאַמיליע געהייסן פאַרלאָזן דעם סכראָן — און זיי אַלע זענען אומגעקומען, אויסער רחל־לאה און איר מאַן משה פענצאַק ז״ל, וועלכע זענען געלעגן אַ ביסל ווייטער און געבליבן לעבן. דאָס זעלבע איז געשען מיט מיין פאַמיליע. ווען עס איז ביי אונדז אויסגעגאַנגען דאָס געלט, האָט טשאָפקע אונדז אַרויסגעטריבן.

71

מיט דער צייט האָבן מיר זיך צוגעווויינט צום אומדערטרעגלעכן לעבן. יעדעס קליין ביימל פון דערווייטנס, וואָס פון אַנהייב האָבן מיר געמיינט, אַז דאָס איז אַ מענטש, האָט אונדז שוין מער נישט געשראָקן. ביינאַכט האָבן מיר געשפרייזט איבער פעלדער און וועלדער זיכער און מיט האַפענונג, אַז אין קורצן וועלן מיר שפרייזן אויף די זעלבע פעלדער אַלס פריַי מענטשן. דער עכאָ און אָפקלאַנג פון די פאַרניכטנדיקע קלעפ וואָס די אַליאירטע אַרמייען האָבן געגעבן דעם דייטשן שונא, זענען דערגאַנגען צו אונדז. נישט געקוקט דערויף וואָס דער פראָנט האָט געדאַרפט אַדורךווידער איבער אונדזערע קעפּ, האָבן מיר דאָך געהאָט בטחון אין גאָט, אַז מיר וועלן איבערלעבן און נאָך געניסן פון דער פרייהייט אין דער פולער מאָס. טיף אין האַרצן האָט דער נביא אונדז שטענדיק געטרייסט און צוגעגעבן האַפענונג. „מענטשן־קינדער״ — האָט ער צו אונדז געשפּטשעט, — „גיב נישט אויף דיין האַפענונג, לייד און לייד, קעמף פאַר דיין לעבן, קעמף פאַר דער גערעכטיקייט. זי וועט זיגן, און מיט איר — די גערעכטע מענטשן...״

אָט די געדאַנקען האָבן זיך געפלאָנטערט אין מוח, וועָן מיר זענען אַרויס פון בונקער און געגאַנגען איבער דער פּוילישער ערד, אַן אָנגעזאַפּטע מיט יידיש בלוט. און וועָן מיר זענען צוריק געגאַנגען צום בונקער, צו אונדזער ליבער און טייערער מוטער, שוועסטערס און ברידער, און זיי געברענגט דעם „האָ לחמא עניא", וואָס מיר האָבן אויסגעבעטן ביי גוטע קריסטן, מיטן ביסל גרינוואַרג, וואָס מיר האָבן געזומען אויף די פעלדער, האָבן מיר געדאַנקט גאָט פאַר דעם וואָס ער האָט אונדז געגעבן כוח איבערצוטראָגן די אַלע צרות, און אַז מיר האַלטן שוין פאַרן סוף. מיר האָבן זיי געברענגט גוטע נייעס. די דייטשן זענען שוין געווען צוריק געשטויסן צו דער געוועזענער רוסיש־פּוילישער גרענעץ. נישט ווייט פון סלאָנים זענען פאָרגעקומען פאַרביטערטע קאַמפֿן. די אַליאירטע אַרמייען האָבן זיך אַרויסגעזעצט אין פראַנקרייך און געעפנט דעם לאַנג־דערוואַרטן צווייטן פראָנט. אָט די בשורות האָבן דערקוויקט אונדזער משפּחה נישט ווייניקער ווי דאָס ברויט און וואַסער וואָס מיר האָבן געברענגט.

72

אָפּט פלעגן מיר זיך טרעפן מיט יידן אויף אַ מיעזשינע צווישן סענטשינעס און זאַלעסקיס פעלדער. עס פלעגן קומען: קלמן און שלמה גאָלדוואַסער, חיים גרודע און זיינע קוזינקעס און אַ סך אַנדערע. איך מיט גרשונען פלעגן פעסטשטעלן וועָן ס׳איז ראש־חודש, לויט דער גרייס פון דער לבנה. מיר פלעגן איינער דעם אַנדערן איבערגעבן די נייעס וואָס מיר האָבן געהערט. באַזונדעס האָבן מיר געזאַמלט אינפֿאָרמאַציעס וועגן יידן וואָס זענען באַהאַלטן, אָדער זענען אומגעקומען פון די הענט פון מוסרים אָדער פּוילישע באַנדיטן. צווישן אַנדערע האָבן מיר זיך דעמאָלט דערווּסט, אַז זעליקל שוסטער מיט זיין יונגערן זון זענען געפאַלן. זיי זענען געגאַנגען בייטאָג אין מיטן וועג. פֿלוצלינג זענען אָנגעקומען דייטשן. וועָן זיי האָבן באַמערקט די דייטשן, זענען זיי אַנטלאָפן אין פעלד, אָבער די דייטשן האָבן זיי שוין געזען און דערשאָסן.

אין אַ צייט אַרום האָט דאָס זעלבע פאַסירט מיט זעלקיס צווייטן יינגל. דייטשן האָבן אים דערזען פון דערווייטנס. ער איז אַנטלאָפן אַ צווייַ קילאָמעטער, זיי האָבן אים שוין כמעט פאַרלוירן פון אויג. אַ דייטש האָט אויסגעשפּאַנט זיין פערד פון דער בריטשקע, אים דעריאָגט רייטנדיק און דערשאָסן.

73

די דייטשע אַרמיי איז כסדר אָפּגעטרעטן, די רוסישע אַרמיי האָט זיך דערנענטערט צו אונדז. איבער אונדז זענען געפּליגן רוסישע און אַמעריקאַנער באָמבאַרדיר־עראָפּלאַנען. וועָן אַ באָמבע איז געפאַלן, האָט די ערד אַרום געציטערט, אָבער צוזאַמען מיטן ציטער אין האַרץ, האָט ביי אונדז אויפגעפלאַטערט די האָפענונג, אַז אָט־אָט און מיר וועלן זיין פריי. די ווינטער־חדשים זענען אַוועק. דער חודש מאַי האָט געברענגט וואַרעמע זון־

שטראַלן און אַ מחיהדיקן ריח פון גרינע שפּראָצונגען. דער פּראָסט איז שוין געווען ביי ביאַליסטאָק און בריסק.

אַ קריסט איז געקומען צו סענטשינען און דערציילט, אַז די דייטשן האָבן אויפגע־ריסן מינצעוויטשעס מיל. זיי האָבן אויך געוואָלט אויפרייסן לעווינאָוס מיל, אָבער ממש אַ פּאָר מינוט פֿאַרן אויפריסן, זענען אַרויס פון אַ באַהעלטעניש רוסישע פּאַרטיזאַנער און פֿאַרכאַפּט די דייטשן. אַזוי אַרום האָבן די רוסישע פּאַרטיזאַנער אָפּגעראַטעוועט די מיל.

74

אין דער צייט זענען רוסישע פּאַרטיזאַנער געווען ביי אונדז אָפּטע געסט. זיי פלעגן אַריינדרינגען אונטער די דייטשע ליניעס, אויספירן פּאַרשידענע סאַבאָטאַזש־אַקטן. די דייטשן זענען נאָך נישט אַוועק, אָבער אין אַ סך ערטער האָבן שוין געהערשט די פּאַר־טיזאַנער. ס׳איז געווען אַ געמיש פון דייטשער און רוסישער מאַכט. פּרויטשע, שלמה לעדערמאַנס (דעם שוסטערס) זון, איז געווען דער ערשטער, וואָס האָט פון זיך אַראָפּגע־ווארפן די קייטן און דעם פּחד פון לעבן ווי אַ געזונדפּטע חיה, און איז אַרויס אויף דער פּריי. פּראַנק־און פּריי האָט ער מיטגעאַרבעט מיט פּאָגאָזשעלסקיס זון אויף די פּעלדער. אונדז האָט געווונדערט, וואָס ער ריזיקירט מיטן לעבן, ווען ס׳איז נאָך געבליבן אַזאַ קורצע צייט צו אונדזער באַפֿרייונג. מיר האָבן געהאַלטן, אַז מען דאַרף נאָך האָבן אַ ביסל געדולד און וואַרטן ביז די רוסן וועלן אַריין. איך האָב פּרויטשען פּאַרשטאַנען, אַז ביי אים שטייט העכער די פּרייהייט, איידער די שרעק און סכנה. ער האָט שוין נישט געהאַט מער קיין כוח צו ליידן הונגער און נויט. ער איז שוין נישט צוריק געגאַנגען אין בונקער און זיך דערוואַרט אויף די רוסן אויף די קאָטשערער פּעלדער.

75

מיטן דערנענטערן זיך פון פּראָסט, איז אונדזער לאַגע געוואָרן פון טאָג צו טאָג ערגער. ס׳איז געווען אַ געמיש פון דייטשע און רוסישע קעמפּער. מיר האָבן מורא געהאַט אַרומצוגיין ביינאַכט צו שאַפן עסן, כדי מיר זאָלן זיך נישט אַנשטויסן אויף דייטשע אָדער רוסישע פּאַטרולן. נישט קענענדיק אונדז, וואָלטן די רוסן אונדז דערשאָסן. דאָך האָבן מיר געמוזט אַרויס פון סכראָן, כדי נישט אויסצוגיין פון הונגער, אָבער מיר זענען שוין גע־גאַנגען וויניקער נאָך עסן, געווינט געווען צו הונגערן.

די פּראַגע פון עסן איז געווען אַ שווער פּראָבלעם, אָבער די פּראַגע פון האַלטן ריינקייט, איז געווען נישט וויניקער שווער.

גרשון, גאָלדע און באַשקע זענען אין מאָל אַוועק צו אַ קריסט אין שעניעוויץ וואָשן וועש. ער האָט געהייסן בערנארד. דאָרט האָבן זיי געטראָפן אַ סאָקאָלאָווער קצב — מאָניש. זיי זענען דאָרט געבליבן אַ גאַנצן טאָג. דייטשע אָפּטיילונגען האָבן זיך צוריק־

געצויגן דורכן דאָרף. צווישן זיי זענען געווען אונגאַרישע זעלנער. מאַניש, גרשון און די שוועסטער זענען געווען אין גרויס פחד. זיי האָבן נישט געווּסט וואָס צו טאָן: אַרויסגיין פריי מען זאָל מיינען, אַז זיי זענען קריסטן — טאָמער וועט ווער פון די שכנים מסרן. ווייל דער ערגסטער מוסר איז געווען דאָס יידישע פּנים, דער יידישער אויסזען.

די קריסטין, פרוי בערנאַרד, ביי וועמען די שוועסטערן האָבן געוואָשן די וועש, האָט געגעבן אַן עצה, אַז גאָלדע, באַשקע און שמואל־שלמה גראַדוס אַן אייניקל, אַ מיידל פון אַ יאָר 18, וועלכע איז געווען מיט זיי, זאָלן זיך באַהאַלטן אונטער אַ קוטשע ביי דעם באַק־אויוון. זיי האָבן געפאָלגט. די דריי מיידלעך האָבן זיך צוזאַמענגעקוועטשט אין דער ענגער קוטשע, מען האָט זיי פאַרשטעלט מיט אַ ברעט. גרשון און מאַניש האָבן נישט געהאַט וווּ זיך צו באַהאַלטן. זיי זענען געבליבן אין דרויסן, אָנגעהויבן אַרבעטן ביי דער תבואה אין שייער, מען זאָל זיי רעכענען אַלס פּויערים. מאַניש האָט אַפילו פאַרפירט אַ שמועס מיט די אונגאַרישע זעלנער. ערשט ווען ס׳איז געווארן נאַכט, זענען גרשון און די שוועסטערס צוריק געקומען אין בונקער.

76

נישט ווייט פון אונדזער בונקער אין קאָטשערע, ביים קריסט מילקאָווסקי, איז געווען אויסבאַהאַלטן אברהם סקרישעווערס אַן אייניקל — אַ קליין מיידעלע. ווען מיר זענען געקומען צום קריסט בעטן ברויט, האָבן מיר געפילט, אַז ביי אים איז דאָ אַ יידיש קינד. מיר האָבן געוואָלט אָנקניפן אַ קאָנטאַקט מיטן קינד, אָבער דער קריסט האָט זיך אַרויסגעדרייט פון אַלע אונדזערע פראַגן. אפשר איז געווען בעסער, אַז קיינער זאָל נישט וויסן אַז דאָס קינד איז באַהאַלטן ביי אים. איך ווייס נישט ווי אַזוי דאָס קינד איז געקומען צו אים, און פאַר וואָס ער האָט עס געהאַלטן ביי זיך. ער גופא האָט געהאַט זיינע צען קינדער.

דאָס מיידעלע האָט דאָרט איבערגעלעבט די מלחמה. נאָך דער באַפרייונג האָט דעם מיידעלעס מוטער, אַ קוזינע און איר מאַן, איטקע און פּלטיאל פוטערמאַן, זיך פאַרינטערעסירט מיט דער יתומה און זי באַפרייט פון דעם קריסט. היינט איז דאָס מיידל אַ צווייג פון יידישן פאָלק אין מדינת ישראל.

77

ס׳איז געווען דער חודש יוני. אַלע דערפער און וועגן זענען געווען פול מיט דייטשע סאָלדאַטן.

ביי אונדז איז געווען אַן ערבוביה פון האָפענונג, שרעק, קנאַלן פון ביקסן. מיר האָבן געהערט דייטשע מיליטעריש באַפעלן צו זייערע סאָלדאַטן.

ס׳האָט אונדז זייער געמאַטערט דער הונגער, אָבער דער אינסטינקט האָט אונטערגעזאָגט, אַז מיר זאָלן וואָס ווייניקער ריזיקירן, נישט אַרויס פון בונקער. מיר זענען געלעגן צוזאַמען זעקס נפשות, אַן עסן און אַן וואַסער. דער סכראָן איז געווען אַן אויסגע־

קאָפּעטער גרוב אין דער ערד, אונטער אַ שייער — אַ לעבעדיק קבר. וועז איך אוז גרשון וואָלטן דאָך נישט ריזיקירט אוז אַרויס שאָפן עסן, וואָלטן מיר אויסגעגאַנגען פוז הונגער אוז דורשט — אוז קיינער וואָלט אַפילו נישט געווווסט.

איז מאָל, וועז מיר זענען געגאַנגען שאָפן עסן (מיר זענען געווען נישט ווייט פוז פּאָגאָשעלסקין), האָבן מיר געזען, אַז ביי אים זענען דאָ דייטשע זעלנער. מוזיק האָט געשפּילט אוז זיי האָבן געטאַנצט. מיר זענען שנעל אַוועק, אָבער ווידער זיך אָנגעשטויסן אויף אַ דייטשער וואָך מיט אַ הונט. מיר האָבן זיך צוריק געצויגן אין אַ זייט, אָבער דער הונט האָט אונדז דערשנאַפּט אוז נאָכגעיאָגט. מיר זענען אַרונטער אונטער אַ קאָפּעץ קאַרטאָפל, אוז דער הונט האָט אונדז נישט געפונען. אַזוי האָבן מיר אויסגעמיטן אַ זיכערן טויט, כמעט פאַרן סוף פוז אונדזערע ליידן. ס׳איז אונדז געלונגען צו שאַפן אַ קליין שטיקל ברויט, ווייל מיר האָבן שוין מורא געהאַט צו גיין ווייטער. אין אַ סאַדזעווקע האָבן מיר אָנגעשעפּט אַ פּאָר פלעשלעך וואַסער אוז מיט זייטיקע וועגן צוריק אַוועק צום סכראָן. אונדזער ליבע מוטער אוז שוועסטערס מיטן ברודער האָבן אומגעדולדיק געווארט אויף אונדז, נישט אַזוי צוליבן עסן אוז טרינקען, נאָר געוואָלט זען צוריק לעבעדיקע, צוזאַמען מיט זיי. מיר האָבן געהערט דאָס קלאַפּן פוז אַלעמענס הערצער. ס׳איז זיך נישט פאָר־צושטעלן די געפילן פוז טריישאַפט אוז איבערגעבנקייט איינער דעם צווייטן. מיר האָבן זיך געטיילט מיטן לעצטן שטיקל ברויט אוז ביסל וואַסער.

פוז די שווערע איבערלעבענישן, זענען מיר אַלע איינגעשלאָפן, נאָר אויף נישט לאַנג. דאָס פליען פוז די שווערע עראָפּלאַנען האָט אונדז נישט געלאָזט שלאָפן. מיר האָבן שוין געהערט שיסן אין דרויסן. די מלחמה איז אָנגעגאַנגען נישט ווייט פוז אונדז.

בערך אַ וואָך צייט פאַר סוף פוז דער מלחמה, האָט יקותיאל קאַרשנשטיין מיט זיין גרופּע, אין וועלכער ס׳איז געווען וועלווול ווישניע, אויסגעפירט אַ נקמה־אַקט איבער אַ קריסט אוז זיין פרוי, אין דער שעניעוויצער קאָלאָניע. די סיבה איז געווען פאָלגנדיקע: יקותיאלס שטיפמוטער, געבענדל, מיט אירע קינדער, זענען אָנטלאָפן פוז געטאָ אוז זיך אויסבאַהאַלטן אין וואַלד, נישט ווייט פוז דעם קריסט. ער איז אַוועק צו די דייטשן אוז זיי גערופן צו דערהרגענען די אויסבאַהאַלטענע. די דייטשן האָבן זיי דערשאָסן אוז אַוועק. ווייזט אויס, אַז די קוילן האָבן נישט געטראָפן דער שטיפמוטער, זי איז נישט באַלד גע־שטאָרבן, נאָר אַ צייט זיך געמאַטערט. מען האָט זי דאָרט באַגראָבן צוזאַמען מיט די קינדער.

איר זון האָט געהאַלטן פאָר זיין חוב נקמה צו נעמען פאָר דער מוטער אוז זיינע ברידער פוז איין טאָטן. וועז יקותיאל איז אַריין צום קריסט אין שטוב ביינאַכט, האָט ער אים נישט געטראָפן. ס׳זענען דאָרט געווען זיין פרוי אוז צוויי אייניקלעך. יקותיאל האָט

זיך דערוווסט, אַז דער קריסט געפינט זיך אין שייער. ער האָט געהייסן צוויי פון דער גרופּע בלייבן אין שטוב היטן די קריסטין און איר אייניקל, און דאָס צווייטע האָט ער מיטגענומען ער זאָל אַרויסרופן דעם זיידן. דער קריסט איז געקומען און יקותיאל האָט אים אַרייַנגעפירט אין הויז אַריין. ער האָט אים פאָרגעלייענט אַן אורטייל, אַז פאַרן אַרויסגעבן זיין שטיפמוטער מיט די קינדער, איז ער פאַרמשפט צום טויט דורך שיסן. דער קריסט און די קריסטין האָבן געבעטן ער זאָל זיי לאָזן לעבן, אָבער אומזיסט. יקותיאל האָט זיי דערשאָסן ווי די הינט. די אייניקלעך האָט ער נישט געטשעפּעט.

אין שייער איז דעמאָלט געווען אַ דראָהיטשינער קריסט — איזידאָר פּיעטשעקא. יקותיאל האָט נישט געווּסט, אַז ער איז דאָרט. נאָך דער באַפרייונג האָט פּיעטשעקא מיר דערציילט, אַז ער האָט געהערט דעם יידס קול, ער ווייסט אַלץ.

וועג יקותיאל האָט נאָך דער באַפרייונג זיך געפונען אין סעמיאַטיטש, האָבן די אַ.ק.אָווצעס אונטערגעלייגט אַ באָמבע אונטערן הויז. זי האָט אויפגעריסן און אַ שטיק וואַנט איז צעשטערט געוואָרן. קיין מענטשלעכע קרבנות זענען נישט געווען. איך מיין, אַז פּיעטשעקא האָט געמסרט יקותיאלן.

79

ענדלעך האָבן מיר דערלעבט צו זען דעם סוף פון נאַצי־דייטשלאַנד. דער פראָנט איז אויך אַדורך אין אונדזער דאָרף. איין מאָל בין איך געגאַנגען מיט גרשונען שאָפן עסן, און קוים באַקומען אַ קליינע טייל פון דעם, וואָס מיר האָבן געדאַרפט פאַר זעקס נפשות.

וועג מיר זענען צוריק געגאַנגען, האָבן מיר געזען, אַז אַנטקעגן אונדזער בונקער, אונטער דער פאָדוואַלינע פון מילקאָווסקיס שייער, סטאַציאָנירן דייטשע זעלנער. מיר זענען קוים אומבאַמערקט אַריין אין בונקער. ליגנדיק אינעווייניק, האָבן מיר געהערט ווי ביי אונדז אין שייער, איבער אונדזער סכראָן, רעדט מען דייטש און אויך רוסיש. דאָס זענען געווען רוסישע און אוקראַינישע סאָלדאַטן, וועלכע האָבן געהאָלפן די דייטשן קעמפן קעגן רוסלאַנד. מיר האָבן איינגעהאַלטן דעם אָטעם, אַז קיינער זאָל נישט הערן, אַז מיר זענען באַהאַלטן.

ביינאַכט זענען די דייטשן געשלאָפן איבער אונדז. מיר האָבן געהערט פון דרויסן אַ שטאַרקע שיסעריי. מיר האָבן מורא געהאַט, אַז דאָס דאָרף וועט זיך אָנצינדן און מיר וועלן פאַרברענט ווערן.

עס זענען אַדורך צוויי־דריי טעג און ס׳איז שטילער געוואָרן. גרשון, וועלכער האָט געדינט אין דער פוילישער אַרמיי, האָט געזאָגט, אַז איבער אונדז איז פאָרגעקומען אַ דעציזירנדיקע שלאַכט, אַיינער דעם אַנדערן האָט אָפּגעשטויסן. אָבער ווער וועמען? מיר האָבן געהערט איבער אונדזערע קעפ רעדן רוסיש, אָבער מיר האָבן נישט געווּסט צי

זענען דאָס געווען אוקראַינער, וועלכע האָבן געקעמפט אויף דער זייט פון די דייטשן, אָדער זענען עס טאַקע רוסישע זעלנער פון דער רויטער אַרמיי?

דערווייל האָט אונדז דער הונגער און דורשט שטאַרק געמאַטערט. שוין דריי טעג ווי מיר האָבן גאָרנישט געגעסן, אָבער די האָפענונג, אַז באַלד וועלן מיר זיין פריי, האָט אונדז אונטערגעהאַלטן.

אויפן זעקסטן טאָג, איז שוין געווען אין גאַנצן רויק. מיר האָבן שוין מער נישט געקענט ליגן אין בונקער, ווייל מיר וואָלטן אויסגעגאַנגען פון הונגער. מיר זענען אַרויס פון בונקר און איינגעבויגענערהייט זיך געשאָרט ביי די הייזער, ביז מיר זענען צוגע־קומען צו פֿאָגאָשעלסקיס הויז, אָנגעקלאָפּט אין פענצטער און געבעטן ברויט. ער האָט געפרעגט מיט שטוינונג פאַר וואָס מיר גייען אין מיטן דער נאַכט בעטן ברויט — און אָנגעזאָגט די בשורה טובה, אַז שוין דריי טעג ווי די רוסן זענען אַריין.

אויף דער דאָזיקער בשורה האָבן מיר געוואָרט קנאַפּע צוויי יאָר אין געטאָ און בערך צוויי יאָר זייענדיק נע־ונד. איצט זענען מיר פרייע מענטשן, קענען פריי ארומגיין אויף דער וועלט.

פֿאָגאָשעלסקי האָט אונדז געגעבן אַ גרויס ברויט און אַ קריג וואַסער, אָבער ער האָט אונדז געהייסן גיין פֿאָרזיכטיק אין דאָרף, ווייל די רוסישע וואַך קען בטעות שיסן אויף אונדז.

מיר זענען פֿאָרזיכטיק אַריין אין בונקער, דערציילט אונדזער ליבע פֿאַמיליע, אַז מיר זענען שוין פריי. די מוטער און די שוועסטערס האָבן נישט געוואָלט גלייבן. זיי האָבן מורא געהאַט אַרויסצוגיין פון בונקער. ענדלעך האָבן מיר זיי איבערצייגט. מיר האָבן זיך געווינטשן מזל־טוב און די שמחה איז געווען נישט צום באַשרייבן.

אין דער פרי זענען מיר אַרויס פון בונקער. מיר האָבן נישט געקענט קוקן אויף דער ליכט־שיין. צוואַנציק חדשים איז פאַר אונדז געווען נאָר נאַכט. די מוטער איז געווען איינגעבויגן, זיך נישט געקענט אויפשטעלן, אויסגלייכן ווי אַלע מענטשן. זי איז געגאַנגען ווי אַ ד׳, ביז צום שייער פון פֿאָגאָשעלסקין. דאָרט האָבן מיר זיך אַוועקגעלייגט אין אַווינקל אויף פרישן היי, שוין אָן מורא. מיר האָבן באַקומען ברויט מילך, אייער — עסן צו דער זעט.

אַזוי האָבן זיך פאַרענדיקט אונדזער צרות אין פרילינג 1944.

80

ווען מיר זענען אַרויס פון שייער אויף אַ שפּאַציר צו זען די ליכטיקע וועלט, האָבן מיר זיך אָנגעטראָפן אויף רוסישע פאַטרולן. גרשון איז צוגעגאַנגען צו אַ רוסישן זעלנער און אים געקושט. מיר האָבן געקוקט אויף זיי ווי אויף מלאכים, אונדזערע אויסלייזער. דער פראָנט איז דעמאָלט געווען אַ 15 קילאָמעטער פון אונדז. פינף קילאָמעטער פאַר

סאָקאָלאָוו, ביי אַ גרויס דאָרף, זענען פאָרגעקומען גרויסע קאַמפן. עס זענען דאָרט גע־פאַלן אַ סך דייטשן און רוסן.

אַ וואָך נאָך דער באַפרייונג האָבן מיר זיך צוריק געקערט קיין דראָהיטשין. אין אונדזער הויז האָט געווויינט אַ וועג־אַרבעטער — סקיבאַ. ער האָט געברענגט די דייטשן צו הרגענען מיין ברודער נח, וועלכער איז געווען באַהאַלטן אין אונדזער קעלער במשך זעקס וואָכן. ער איז דאָרט דערשאָסן געוואָרן, מ׳האָט אים קובר געווען אין טלית־ותפילין 4 מעטער פון שטוב.

מיר האָבן געפאָדערט פון קריסט, ער זאָל אַרויס פון אונדזער הויז. ער האָט נישט געוואָלט. מיר האָבן זיך געווענדט צום וואָיט פון דראָהיטשין, האָט ער באַפוילן אונדז געבן איין צימער, אין צווייטן האָט געווויינט דער קריסט, דער מערדער פון אונדזער ברודער. מיר האָבן אַלץ געטאָן כדי פטור צו ווערן פונעם קריסט. ענדלעך איז ער אַרויס. מיר האָבן צוריק באַקומען אונדזער דירה.

אונדזער הויז איז געוואָרן אַן אָרט פאַר אַלע לעבנגעבליבענע יידן. כל דיכפין ייתי ויאכל. עס זענען צו אונדז געקומען אויך יידן פון די אַרומיקע שטעטלעך. מיר האָבן געהאָלפן ווי ווייט מעגלעך, מיט אַ ברייטער האַנט און אַ וואַרעם האַרץ.

אַזוי האָט זיך פאַרענדיקט דאָס קאַפּיטל פון ליידן, פון אונדז און אַלע לעבנגעבלי־בענע דראָהיטשינער.

*

מיטן פאַרשרייבן די דאָזיקע זכרונות, גלייב איך צו האָבן געטאָן אַ גוטע זאַך, הן פאַר מיין פאַמיליע און הן פאַר אַלע דראָהיטשינער, וועלכע זענען צעשפרייט איבער דער גאַנצער וועלט. זאָל בלייבן אַ זכרון פונעם יידישן שטעטל, דעם אַלטן יידישן ישוב, וואָס איז שוין מער נישטאָ. געווען אַ שטעטל מיט שיינע יידישע משפחות, גרויסע רבנים און געלערנטע, אָנפירער פון גרויסע אָרגאַניזאַציעס — געבליבן נאָר עטלעכע יידישע משפחות.

מיר, די שארית הפליטה, דאַרפן נעמען אויף זיך אויפצובויען אַ ניי יידיש לעבן...

חורבן דרוהיטשין

סיפר: פלטיאל (פעלטע) פוטרמן / אזור

רשמה: אהובה לינטשבסקי

כזאת היתה העיירה

אף כי דברי מוקדשים בעיקר לתיאור הזוועות בשנים 1939—1945, רוצה אני גם לספר על הווי העיירה עד לפרוץ מלחמת העולם השניה. אלה הם זכרונות־נעורים, עת פסענו צעדינו הראשונים לתוך החיים, חלמנו, לחמנו וייחלנו לעולם שכולו טוב.

עיירת הולדתי דרוהיטשין שכנה על הנהר בוג, אדמיניסטראטיבית השתייכה לנפת ביילסק־פודלסקי במחוז ביאליסטוק. תחנת־הרכבת הקרובה ביותר היתה בסימייטיץ', כ־18 ק"מ מדרוהיטשין וכ־30 ק"מ מסוקולוב־פודלאסקי. הכביש סימייטיץ'—וארשה חצה את עיירתנו, שהיתה מוקפת כפרים רבים. 49 מהם היו קשורים לרשות המוניציפאלית שלנו. גם הרבה אחוזות פרטיות של פריצים היו סביבה: ליסוב, אוסטרוז'אן, שלדז'ינוב ואחרות.

בין הבוג והעיירה ניצב מבצר הררי היסטורי („גורה זאמקובה"). מצדו האחד של ההר היו כרויות שתי מנהרות, אולם איש לא זכה לעבור את פיתחן.

הר זה שימש מקום לפגישה של בני הנוער היהודי בעיירה. בימי האביב כוסה ההר כולו במעטה ירוק ופרחים פרחו למרגלותיו. בימי שבת רבו המטיילים עליו וגם אספות והתכנסויות של האירגונים והמפלגות השונים נערכו שם, והשירה שנישאה על ההר הידהדה בכל סימטות העיירה. מעל פיסגת ההר, בהשקיפך לעבר הבוג, השתרע לפניך נוף מרהיב־עין. זהרורי השמש בשקיעתה השתקפו בכחול הנהר, שהקסים בשלוותו. מעברו „הרוסי" של ההר, ליד הבוג („רוסקה סטרונה"), השתרע אחו רחב־ידיים שעצים רכים עיטרו אותו סביב־סביב. כאן היה „חוף־הרחצה", כאן התרחצו בערבי־קיץ חמימים, גברים לחוד ונשים לחוד. אולם בערב שבת, עם שקיעת החמה, פקדו את הנהר כל יהודי העיירה ואף את סוסיהם הביאו לכאן — לרחצה.

הנשים התרחצו במים רדודים, בצל עצי היער. אך בשבת נפגשו כאן נערים ונערות יחד, על הדשא הירוק, שצמח מלא־כל־העין, בין העצים בילו שעות נעימות, שעות חדווה וידידות, שרו, שוחחו ורקמו חלומות. גם הסירות שדייגי הנהר השכירו לכל מבקש, הוסיפו להנאת־החיים. באמצע הנהר, מול ביז'יסק שכן אי קטן שהיה מכוסה ערבי־נחל. לכן,

בערב הושענה־רבה, שטו אליו נערים מדלת־העם, לאסוף מעט ערבות ולמוכרן ליהודים שומרי מצוות.

מול האי השתרעו כרי דשא של הפלבניה הקאתולית. שם אספו נשים ונערות עלי תרד, שם גם נערכו משחקי כדורגל. כחמש שנים לפני פרוץ המלחמה הוקם על דשא זה איצטדיון. בין העיירה ובית־הקברות היהודי התפתלה ביקעה — „קוז'ע רובס", מלאה עשב ועצים עתיקים. אף מקום זה שימש לטיולים ולפגישות לבני הנוער. אך היער הקוזרובקי, מעברו השמאלי של הכביש, לעבר סימייטיץ', היה מרוחק יותר, כ־3 ק"מ מהעיירה ואף הוא היה יעד לטיולים. בימי שבת, עם בוקר יצאו בחורים ובחורות לטיול בין עצי האורן העבותים שצמחו שם, בעיקר פקדו אותו נערים יהודיים בל"ג בעומר.

מימי הבוג שימשו כאמצעי תחבורה זול, על גליו שטו רפסודות, שהעבירו עצים מהיערות והמנסרות למקומות מרוחקים. האיכרים שהובילו הרפסודות היו מכונים בפינו „הורילי".

שני מנזרים עתיקים היו בדרוהיטשין: אחד — במרכז העיירה והאחר — ברחוב וארשבסקי. סמוך לכיכר השוק עמדה כנסיה פראבוסלאבית וכן שכן שם מנזר וסמינר לכמרים. היו בדרוהיטשין גימנסיה ממלכתית ובתי־קברות קאתולי ופראבוסלאבי.

בני־משפחתי

משפחתי היתה רבת ילדים — שמונה בנים ובנות היינו להורינו. נותרנו אך ארבעה — שלוש אחיותי ואני. גרנו ברחוב סוקולוב. אבא היה כל ימיו נפח וגם בעבודת־אדמה עסק לעתים. הוא זכה להשיא חמש מבנותיו בטרם פרצה המלחמה.

למדתי אצל מלמדים אחדים בעיירה: אלף־בית למדתי אצל אנשל המלמד. אבא עטף אותי בטלית ונשא אותי ל„חדר"; לאחר מכן בהגיעי לגיל „חומש ועברי" למדתי אצל מרדכי־זאב ברחוב וארשבסקי; חומש ורש"י למדתי אצל גדלקה המלמד ומגדלקה — לנחשון המלמד ללמוד גמרא. גמרא ותוספות למדתי אצל יענקלה השמש. בסיימי את חוק לימודי אצל יענקלה השמש, יצאתי עם בחורים אחרים מהעיירה לקנות תורה בישיבה בביילסק־פודלסקי. הייתי אז כבן ארבע־עשרה שנים. לאחר שלוש שנים לימודים בישיבה חזרתי הביתה לעבוד יחד עם אבא בנפחיה, שם עבדתי עד שגוייסתי לשירות הצבא, ב־1937. מקום שירותי היה במבצר בבריסק־ליטובסק ואף הצטיינתי ועליתי בדרגה. אולם לא הספקתי להשתחרר מהשירות, כי פרצה המלחמה הפולנית־גרמנית ושולחתי לחזית. הקרב הראשון בו נטלתי חלק היה קרב כידונים ליד צ'נסטוכוב, בו נפצעתי בצורה קלה. הגרמנים היכו בנו מכה קשה ונסוגונו לבריסק. שם אורגנו מחדש ונשלחנו לקובל ומקובל — לסארני. בינתיים חצה הצבא האדום את הגבול הפולני. ושוב נסוג הצבא הפולני, בבהלה ומהומה. אז חזרתי כחיילים אחרים לביתי, לעיירה. לדרוהיטשין הגעתי ערב חג הסוכות.

ביום הראשון של חג הסוכות שנת ת"ש (1939) נכנס הצבא האדום לדרוהיטשין. אולם הם לא נעצרו בה ועשו דרכם הלאה. ורק כעבור שמונה ימים חזרו אליה. מעתה היה הנהר בוג הגבול בין ברית־המועצות לבין גרמניה. בעיירה הוקמה מיליציה שהורכבה מתושבים יהודיים ופולניים והיא שכנה בתחנת המשטרה הקודמת. ל"פרעזדאטל של גורודסקוי סובייט" (יושב־ראש הסובייט המקומי) נתמנה סובולסקי, רועה בהמות לשעבר. הסובייט עצמו שכן בבנין המועצה המקומית.

זרם הפליטים לעיירה לא פסק. הם זרמו מעברו השני של הבוג, ומכל ערי פולין והמצב החמיר בה מיום ליום. גם הברחת הגבול, שנשמר בפקדנות, נהיתה קשה מאוד. גרמנים מזה — ורוסים מזה. בזמן הראשון בטרם הוצבו משמרות הגבול, התירו הרוסים לעבור את הבוג. הם אפילו סיפקו משאיות לאלה שביקשו להמלט בפני הגרמנים. אולם במרוצת הזמן שמו הרוסים מכשולים ולא התירו עוד את המעבר לצדם. המצב הוחמר מיום ליום, עד שסגרו כליל את גבולם. רק בימים בהם קפאו מימי הבוג הצליחו חלק מהפליטים לחצותו.

באחד מימי שישי הודיעו נוצרים שהתגוררו סמוך לנהר, שבעברו השני של הנהר עומד עקיבא גרודע (בן מאטעס) והגרמנים דוחפים אותו לתוך הנהר. והוא אמנם נכנס לנהר, בו היו מימיו עמוקים מאוד. הנוצרים מעברו הרוסי שראו אותו בנהר הצביעו לו על הכיוון בו המים רדודים ועקיבא הצליח לחצות בשלום את הנהר ולהגיע לביתו.

הופיעו מבריחי גבולות. היו ביניהם מבריחי אנשים ומבריחי מצרכי־מזון. כאשר שלג עבה כיסה את האדמה היו הרוסים נעזרים בכלבי־גישוש לגלות את עקבות המבריחים, ומשליכים אותם לבית־הכלא. בחורף שנת 1940 תפסו הרוסים כ־300 פליטים בנסותם להבריח את הגבול. גם אני נאסרתי באשמה כי הסתרתי את הפליט סרולקה מסאוויטש. העצורים עונו במרתפי המינזר. הצפיפות היתה ללא נשוא והזוהמה — בל תתואר. בשעת החקירה עונו האנשים ולאחר־מכן הובלו לתחנת־הרכבת. בחוץ, בחנויות, הוחרמו סחורות. השלטונות הוציאו פאספורטים סובייטיים ותקנות מיוחדות שחלו על סוחרים ובעלי רכוש לשעבר. אלה נאלצו לעזוב את העיירה ולהימצא הרחק מאיזור הגבול. כך נהפכו יהודי דרוהיטשין רבים לפליטי מלחמה.

לקראת האביב 1940 מתחו הרוסים שני קווים של חוטי־תיל לאורך הבוג. עתה, נהפכה חציית הגבול לבלתי־אפשרית כמעט. הובאו משאיות רבות עמוסות מכונות שונות ומכונאים, הקימו מוסך בשוק החזירים וצריפים למגורי פועלים והחלו לבנות בונקרים לאורך קו הגבול.

ערב חג הפסח תש"א (1941) נדרשו כל תושבי העיירה להתייצב בגימנסיה הפולנית לשעבר, שם נשא בפני הנאספים נאום מפקד משמר־הגבול שוסטקוב. הוא פקד על כל

התושבים הגרים במרחק 500 מטר מהנהר, לעזוב את בתיהם. הותר לתושבים לפרק הבתים ולקחתם איתם, אלה שלא יעשו כן, בתיהם ייהרסו. ביום ראשון של חג הפסח, עם שחר החלו היהודים לנטוש את בתיהם. ליד הדרכים קליזוו, שיניוויץ וביילסק, בסביבה נוצרית, סימנו הרוסים שטח אדמה למגורי המגורשים. בבואם למקום החלו תושבי דרוהיטשין, יהודים ונוצרים כאחד, להקים שוב את בתיהם ההרוסים. היהודים עמסו על כתפיהם חלקי בתים — דלתות, חלונות, קירות וכו' — וחג הפסח היה להם לנהי ובכי.

תוך שלושה ימים נמחה מעל האדמה יישוב יהודי מושרש מדורות. כל בתי העץ נעלמו ונהרסו, נותרו רק כמה בתי אבן של תושבים נוצריים ויהודיים שהרוסים הועידום למטרותיהם. חיסול הבתים ארך ימים ספורים בלבד, ואילו הקמתם מחדש נמשכה שבועות וחודשים.

בתקופה הראשונה לשלטון הרוסי, שימשו בחורים יהודיים במיליציה, הם הועסקו במשרדים שונים ובמפלגה. אולם אט־אט סולקו ממקומות עבודתם ואת משרותיהם תפסו אחרים, והיו גם שהסתלקו מעבודתם מרצונם.

ילדים יהודיים, תלמידי „בית־יעקב" לשעבר, למדו עתה יחד עם ילדים נוצריים בבית־הספר הפולני. אולם תפילתם של היהודים בבתי־הכנסת לא הופרעה. גם בית־המדרש נשאר במקומו, בחלק העיירה שלא נהרס. הוקם גם מועדון לבילוי הזמן. באחד הימים נעצרו כל הפליטים שלא רצו לקבל פספורטים סובייטיים — וגורשו לרוסיה.

הגרמנים בדרוהיטשין

במוצאי־שבת, ב־21 ביוני 1941, בילו רוב תושבי העיירה במועדונים שונים. הם שבו לבתיהם בשעה מאוחרת בלילה ולא נותר זמן רב לשינה. ועוד טרם שקעו בשינה שלווה נשמע רעם הארטילריה מכל העברים. ההתפוצצויות עם שחר בישרו את פרוץ המלחמה בין ברית־המועצות וגרמניה הנאצית. הפגזים הראשונים פגעו בבית־המדרש ובבתים הסמוכים לו. הסובייטים לא גילו התנגדות, והחלו לברוח בבהלה גדולה. כעבור זמן ניסו כמה קצינים רוסיים להפיל מטוס גרמני שהפציץ את העיירה. קרבנות ראשונים נפלו בחוצות. בחמש לפנות בוקר הגיעו סיירים גרמניים לעיירה וכעבור שעות אחדות הופיע הצבא הגרמני הסדיר. עם הכיבוש הגרמני ירד הגהינום על דרוהיטשין ועל יהודיה. התנכלויות, גזרות, צרות ועלבונות רדפו בזה אחר זה. תחילה הם נחטפו לעבודות כפייה. אותי הציל שכני, יאן סאדובי, שונא יהודים ידוע בעיירה. הוא החביא אותי בביתו והושיבני ליד שולחן ערוך כל טוב וכאשר הופיעו הגרמנים, אמר כי כל המסובים הם בניו. היהודים שנחטפו אז, איש מהם לא חזר.

כעבור כמה ימים נעצרו ליד בית אבי ונפחייתו שלוש משאיות, בהן ישבו גרמנים. הם הוציאו מהבית והנפחיה כל שיכלו להעמיס על המשאיות: ציוד, צרכי־מזון, בגדים.

אבי הנפח ביקש להתנגד להם, אך אני עצרתי בעדו וגררתיו מהמקום. ביתנו והנפחיה נותרו ריקים.

באחד הבקרים באה במרוצה בתו של יידל שנייוויצר, ליבע, וסיפרה כי הגרמנים ירו בבנה שעפסל. הוא שוכב בבית ומצבו אנוש. היא התחננה כי נצילהו. אולם סכנת חיים היתה צפויה לכל היוצא מפתח ביתו. אף־על־פי־כן שמתי נפשי בכפי ויצאתי. עשיתי דרכי בזחילה דרך גנים, טיפסתי דרך גדרות וחומות והגעתי לביתה. נטלתי את הבחור הפצוע קשה על שכמי והבאתיו לבית־החולים, ששכן בבניין הגמינה הפולנית לשעבר, בדרך השנייוויצית, מאחורי טחנת־הרוח של מינצוויץ'. בבית־החולים הצילוהו ממוות (כיום חי הוא בארצות־הברית).

בין הקרבנות הראשונים היו המגורשים: שלמה גולדשטיין הנגר, חתנו של איצל הנפח; מעלע גייל, ישראל מנז'ינסקי, חתנו של שמואל הצבע; מיכאל מנז'ינסקי, חתנו של אברהם סקרישוור; העניך קלפצקי, בנו של דוד אוליארניק וחתנו של יענקל וואר־שעוור.

עבודת הכפייה הראשונה היתה — לקבור פגרי הסוסים והבהמות שנהרגו בשעת ההפצצה. בידיים בלבד נאלצו היהודים לחפור הבורות, לסחוב את הפגרים ולקברם.

למען האמת יצויין, כי חיילי החזית הגרמניים התייחסו ליהודי באורח נסבל. גם גויי העיירה לא שיתפו פעולה עם הגרמנים בימים הראשונים בהסתה האנטי־יהודית, פרט לבריונים אחדים.

ברם, היהודים חיו כל הזמן בפחד גדול בפני העתיד הצפוי להם. כעבור זמן, מינו הגרמנים את המורה למוזיקה, שנאב, ממוצא צ'כי, לראש העיריה. העיריה שכנה במקומה הקודם. הוקמה ז'אנדארמריה גרמנית ומשטרה פולנית מורכבת ממתנדבים. בין השוטרים היו בנים למשפחות פולניות נכבדות בעיירה. הז'אנדארמריה פקדה גם לקים „יודנראט".

ה„יודנראט", הגיטו והמשטרה היהודית

ליושב ראש היודנראט נתמנה לייזער רעזניק, בנו של אברמצ'ה; אברהם רעזניק, בן מנדל הקצב; יוסל'ה בלומשטיין, בן חנה־שרה; יששכר זונשיין ושלמה לדרמן. בעת־ובעונה אחת הוקמה גם משטרה יהודית: משה פנצאק, ישראל דרוגיצקי, בנימינקה בן הסנדלר ואחרים. והגרמנים הוסיפו ללא־הרף להציג תביעות שונות, הטילו קנסות כספיים על היהודים והיודנראט חייב היה למלא תביעותיהם. יחד עם הז'אנדארמריה הגיעו לעיירה המפקח הגרמני אשליז (בלי אף) והאגרונום הגרמני זיגמונט. שניהם היו אנשים בגיל העמידה ולא מושחתים.

יצאה הגזרה לשאת הטלאי הצהוב, אך היהודים לא צייתו — והגרמנים לא החמירו.

כעבור מחצית השנה לאחר כיבושם תחמו הגרמנים גבולות לגיטו בשביל יהודי דרוהיטשין. הגיטו נקבע ברחוב החדש, שבנוהו הרוסים, לאחר העברת הבתים — מדרך

השנייוויצ׳ית עד לכביש ביילסקו (ה״גושצ׳ינייץ״). עד לתאריך מסויים צוו כל היהודים לעבור לגיטו, אך הותר להם לקחת איתם כל רכושם. הגיטו הוקף בחוטי־תייל ונקבע שער לכניסה וליציאה ממנו. אולם על השער לא הופקדה שמירה, ורק כשעמדה להיערך ביקורת של השלטונות הגבוהים יותר, פקד המפקח אשליז על השוטרים היהודיים להציב עליו שמירה ולהקפיד ביתר חומרה על הפקודות והתקנות.

יהודי דרוהיטשין הועסקו ליד הכפר טינקל. ליד הכפר נחפרו על־ידי הרוסים חפירות אנטי־טאנקיות. עתה הפכו אותן הגרמנים לקברות המונים של רבבות קרבנות שהמיתו ביריה, לאחר שהביאום הנה במשוריינים. יהודי דרוהיטשין סתמו את התעלות לאחר שהנרצחים הושלכו לתוכן. בין הנרצחים היו זקנים וטף, נשים וגברים.

בינתיים עסקו היהודים במקח־וממכר עם הגויים, תמורת דברי־ערך קיבלו מצרכי־מזון. איכרי הסביבה היו מביאים את צרכי המכולת לנפחיה שלי, ששכנה מחוץ לגיטו, ממנה הועבר המזון לתוך הגיטו. אז עדיין לא הורגש מחסור במזון. בביתו של הרבי נשחטו גם בהמות. ובעלית־הגג לימד הרב שיעור גמרא מדי יום ביומו.

אני עובד למען הגרמנים

לנפחיה שלי נכנס גרמני בלוויית אדם נוסף וביקש שאמסור לו כל הציוד שלי. אמרתי לו כי כל הכלים נלקחו כבר על־ידי מישהו אחר. הגרמני לא נתן אימון בדברי והחל לחטט בכל פינה. כאשר מצא פטיש ישן, החל להרביץ לי בפרגולו. שאלתי אותו:

— מדוע אתה מכה אותי? האם בשל כך שיהודי אני או בשל פשעי?

אז הוא הזדעק:

— יהודי ארור! ומלא חימה הוסיף להכותני. לא שלטתי עוד ברוחי, תפסתי הפרגול והרבצתי לו. נראה, כי הגרמני נבהל ממבט עיני הפראי ומלא החימה, והבין כי איבדתי השליטה על עצבי — ופנה לדרכו. אולם כעבור שעה קלה חזר באיטו מלא גרמנים. בראותי אותם מרחוק, קפצתי דרך החלון ונמלטתי. אז כיבד את אמי בכמה מכות נאמנות ואת אבי לקח איתו תחתי. הוא הוביל אותו לגשר ופקד עליו לחפור קברו. בראותי זאת, פניתי מיד למר שנאב, צ׳כי ממוצאו, שהיה מורה למוזיקה לפני המלחמה ועתה שימש כקומיסאר. הוא היה ידיד היהודים ואף אני הייתי מיודד איתו. סיפרתי לו כל אשר קרה איתי ואת אבי. היו עמי שני שעוני זהב וביקשתיו שתמורתם יפדה את אבי. הוא עשה כדברי, ביצע החילופין ופדה את אבי אשר כרה כבר קבר לעצמו. האימים שעברו עליו בשעה ההיא והמכות שספג נטלו ממנו כושר העבודה כליל. אולם הגרמני ההוא גמר אומר בנפשו לתפסני. לשם כך הוא התידד עם אבי והיה מבקרו מדי יום בביתו. מובן שלא יכולתי עוד לעבור את סף ביתי, כי כל עוד שהה הגרמני בעיירה הסתתרתי בפניו, במקום בו לנתי לילה אחד לא שהיתי באור יום.

פעם, ביוצאי מבית הינדה (בת יאנקל הקצב), תפסני הגרמני לעבודת־כפייה, אך למזלי לא זיהה אותי. הייתי נבוך ומבולבל מאוד. במשך כל היום העמסתי חביות על משאיות, יחד עם יהודים וגויים אחרים. בגמר העבודה נשאלנו לשמותינו. אני כמובן מסרתי שם בדוי, אולם הגויים ששמעו כי אני קורא לעצמי שם זר, הלשינו עלי ומסרו שמי הנכון לגרמני. מיד הסתלקתי מהמקום ונעלמתי בתוך ערמות שחת שבשדה. הנאצי ירה אחרי ולא פגע. המזל האיר פניו לי, שכן הגויים היו מעוניינים שאתפס. ניצלתי. זמן רב התחבאתי במקומות שונים, עד שלדרוהיטשין הגיעה הז׳אנדארמיה.

בהגיעם הם החרימו אצל גוי זוג סוסים וכרכרה. את הכרכרה והסוסים הם מסרו לי לפירזול. עבודתי נשאה חן בעיניהם ו״התידדנו״. הם קראו לי ״שמיד־מייסטר״. כאשר באו לקבל הכרכרה לאחר שיפוצה, הם השתכרו ומפקד הז׳אנדארמריה פיטפט כי הפולנים יודעים אך לשתות לשכרה ולגנוב. אני נצלתי את מצב־רוחו הטוב וסיפרתי לו, כי גרמני אחד מתנכל לי ורודף אותי, הוא ביקש להרוג את אבי ועתה הוא מבקש את נפשי. סיפרתי לו גם הסיבה לכעסו. הגרמני הלז נשלח על־ידם לחזית וכעבור זמן מה הם סיפרו לי כי נהרג שם.

תמורת עבודתי לא קיבלתי מידם שכר. עבדתי משחר עד ערב, ורק רשות ניתנה להתהלך חופשי. כל היהודים חיו בפחד ואימה בפני הבלתי־נודע. הם היו שואלים אותי מה צפוי לנו, בעוד שעה, בערב, עם שחר, כי הרי הז׳אנדארמים היו יוצאים ובאים אצלי.

קיומנו נעשה קשה יותר ויותר. הגרמנים מררו לנו את החיים, בהתנכלויות ואכזריות שונות. אני התפרנסתי מעבודות שונות למען האוכלוסיה והגרמנים ההרימו אצלנו הכל מכל ולא היה עוד דבר תמורתו יכולנו להשיג מצרכי מזון.

גזרה יצאה מהנאצים למסור לידיהם כל הסוסים והבהמות שברשות היהודים. צריך היה להביאם לחצר הגימנסיה הפולנית. אז יעץ לי הצ׳כי, שנאב לרשום בהמותי על שמם של שכני הנוצריים וכן עשיתי. הודות לכך היה לאל־ידי לפרנס את הורי החולים והזקנים. אולם שאר יהודי העיירה עשו כאשר צוו ומסרו בהמותיהם לגרמנים ולא נותרה להם אפילו טיפת חלב אחת להזין את ילדיהם הקטנים.

אולם מישהו הלשין עלי כי ברשותי נמצאים סוס ובהמה. הופיעו ז׳אנדארמים בביתי לערוך חיפוש. יחד איתם בא גם האדון שנאב, אשר יום קודם לכן מכר לי שק סוכר. אחרי חקירה קצרה הוא הוכיח להם כי הסוס והבהמה אינם רכושי הפרטי, כי־אם של אשה נוצריה. הם נטו להאמין לדבריו ואמרו ללכת מביתי, כאשר נזכרו כי מישהו לחש להם שבימי שלטון הסובייטים נשאתי דגל אדום בשעת תהלוכה וכי אני חבר המפלגה הקומוניסטית. הם רצו לירות בי בשל כך, אולם האדון שנאב הוכיח להם, כי אני בעל־מלאכה טוב ועובד למען הגרמנים. שוב ניצלתי מידי הגרמנים הרוצחים. מר שנאב איש טוב היה ששמר צלם האדם בלבו ולא עשה רעה ליהודים.

כאשר כל היהודים הועברו לגיטו, הלכתי גם אני לשם, אולם עבדתי מחוצה לו, כי

הנפחיה שכנה מחוצה לו, ורק עם גמר העבודה חזרתי לגיטו. כך נמשך הדבר עד לחיסול הגיטו.

ימים רבים היה אבא רתוק למיטתו, עקב מחלתו. הוא הלך ונחלש מיום ליום, כוחותיו הלכו ואזלו ואין מושיע. ימים אחדים לפני מותו קרא אותנו למיטתו וביקש לכתוב צוואה, את כל אשר לו הוא רשם לאמא. הוא נפרד מאתנו ואמר: „עניים כבדים תלויים מעל ראשינו, איש אינו יודע, מי יוותר בחיים, אבל אחד מהם ודאי יחיה, לכן חובה עליו לספר לבניו ולבני בניו אחריו כל אשר ראו עיניו ואת כל אשר עוללו לנו הגרמנים". הוא עצם את עיניו בהיותו במלוא ההכרה. אהוד וחביב היה על בני העיירה. זקן ונער ליוו אותו בדרכו האחרונה. יהי זכרו ברוך.

לאחר תום שלושים ימי האבל, צוונו לעבור לגיטו. עתה חשנו כי קרב הקץ. במשך היום המשכתי לעבוד בנפחיה, מחוץ לגיטו ועם ערב בשובי הביתה שמחתי כי עודני שרוי במחיצתן של אמי הטובה ואחותי ועם כל עדת היהודים.

בוקר־בוקר יצאו תושבי הגיטו לכפרים וחבילות של בגדים או דברי־ערך אחרים, על כתפיהם כדי להחליפם במצרכי מזון. קראו לזה „הברחה". אלי לנפחיה היו הגויים מביאים את מצרכי המזון שהיהודים קנו אצלם. כאן התנהל „סחר־החליפין".

באחד בנובמבר 1942, ביום ראשון, בבוא הגויים לכנסיה, הם סיפרו כי קיבלו פקודה מהשלטונות הגרמניים לספק עגלות לז'אנדארמריה. קמה בהלה גדולה בקרב היהודים, כי היה זה אות לראשית ההשמדה. הרוסים־הלבנים חששו כי נגדם מכוונת הגזרה ואילו יהודי דרוהיטשין התנחמו והשלו עצמם. הם אמרו, הואיל ודרוהיטשין סופחה ל„רייך השלישי" לא יגעו בהם לרעה. למרות זאת ברחו מחצית יהודי הגיטו ליערות, לשדות ולאיכרים.

בלילה לא עצמו עוד עין והיהודים נכונים היו לגורלם. ביום שני בבוקר הגיעה מכונית לז'אנדארמריה ואחריה עוד מכונית ועוד מכונית. מסביב שררה דממה ופתע נשמעה יריה בודדת, הגיטו הוקף אנשי גיסטאפו, ז'אנדארמריה, ומשטרה פולנית. גם הנפחיה שלנו, ששכנה מחוץ לגיטו, הוקפה. אף־על־פי־כן הצליח חלק מהיהודים לחמוק דרך גדרות־התייל ולברוח.

הגרמנים פקדו על כל היהודים להתאסף במגרש. הגיסטאפו עברו מבית לבית, לבדוק אם נשאר מי בתוכם. בביתו של שמילע ליטמן מצאו את אשתו ואת בתו הצעירה מאלה, שהיתה מרותקת למיטתה בשל מחלת הטיפוס. הרוצחים פקדו על האם לצאת למקום הריכוז, אך היא סרבה לנטוש את בתה החולה. אז רצחו הגרמנים את הבת לעיני האם ולאחר מכן את האם.

אימה ופחד אחזו כל נפש יהודית. כולם היו אובדי־עצה וחסרי־אונים. להימלט? אך לאן? האפשר, המותר לנטוש אב ואם זקנים, אשה מיואשת, ילדים ותינוקות רכים

ואיש־איש יציל אך את נפשו? היצליח להציל את נפשו? ונפשו קשורה בנפש בני ביתו. כיצד יימלט ממוות ואהוביו נדונים לכליה?!

הגיעו עגלות האיכרים. העמיסו עליהן את כל היהודים שרוכזו בכיכר והעגלות יצאו לכיוון סימייטיץ'. שמירה כבדה הופקדה עליהם והגרמנים איימו שאם ינסה איש מאתנו לברוח הם יירו בעשרה. בהגיע הטראנספורט לכפר סלוכה, קפץ פסח בלומשטיין (בן יענקל הקצב) מהעגלה. הוא נעלם בתוך עדר כבשים שרעה סמוך למקום. הגרמנים ירו אחריו, אך לא פגעו בו. אז הורידו הרוצחים מהעגלה בה נסע פסח, את יאנקל סימייטיצקי ורצחוהו. הטראנספורט כולו הגיע לסימייטיץ'. כעבור ימים אחדים הועברו יהודי דרוהיטשין יחד עם יהודי סימייטיץ' למחנה ההשמדה טריבלינקי. בדרך למחנה קפצו מהרכבת בה הובלו היהודים: קלמן גולדווסר (חי כיום בישראל) ולייזר רזניק (יושב־ראש ה"יודנראט"). הוא שב לסביבת דרוהיטשין ושם מסרוהו האיכרים לידי הגרמנים.

לאחר כמה ימים מאז גורשו היהודים מגיטו דרוהיטשין ירשו הגויים את בתי היהודים. בדירה בה גרה אשתו של יעקב־יוסף וילדיה, מצא הדייר החדש במרתף את אחד מבניה, נח השוחט, שהיה עטוף בטלית ותפילין. הגוי הזעיק מיד הגרמנים ואלה הרגוהו וקברוהו במקום.

הבריחה מהגיטו

הלילה שלפני הגירוש היה לילה מלא אימים ומוות לי ולכל יהודי הגיטו. חשנו כי אלה רגעי חיינו האחרונים. החלטתי להעביר את אמי ז"ל ואת אחותי לאה ובנה אליהו לביתנו הישן מחוץ לגיטו. כאשר חזרתי שנית לגיטו להעביר את שאר בני המשפחה, נתקלתי בסירובם. הם אמרו: מה שיקרה עם כלל ישראל, יקרה עם ר' ישראל. אם נגזרה כליה על העם כולו, תהא זו גם מנת חלקם. הם נשארו בגיטו ויותר לא הוספתי לראותם.

בשובי לאמי, בביתנו מחוץ לגיטו, רציתי להעבירה לשדה. אולם היא סירבה לנטוש ביתה. יקרה אשר יקרה, אולם היא תשאר כאן. בינתיים הופיע עקיבא־הרשל וניסה להשפיע עלי לברוח יחד איתו לשדות. גם אמא ניסתה לדבר על ליבי, לעשות כן. הוא ביקש להוכיח כי אמא חלשה וזקנה מדי לברוח, אבל אנחנו שצעירים ובריאים הננו, אל לנו להרתע ממעשה זה. סוף־סוף השפיע עלי עקיבא ויחד יצאנו לדרך. חמקנו דרך החלון ושמנו פעמינו לשדות. רצנו דרך ארוכה עד שהגענו לטחנת־הרוח של ליאון. שם ישבנו והתחלנו לתכנן מעשינו.

הלילה היה קר ואפל, קודר ומר היה גם מצב־רוחנו. דממה היתה מסביב, הכל קפא, גם העצים נדמו ועלה לא נע. כל רחש־לילה הטיל מורא ופחד. עם הנץ השחר ראינו כי מכיוון סימייטיץ' מגיעות שתי משאיות שנעות לעבר הז'אנדארמריה ושוב השתררה דומיה.

לא יכולתי עוד להבליג על סערת רוחי. רצתי חזרה הביתה לראות מה קרה לאמי.

רציתי לקחתה איתי לשדות. מצאתיה יושבת על מיטתה ערה כפי שעזבתיה. חם ונעים היה בין כתלי הבית. התישבתי לידה, חבקתי ונשקתי לה, ראשי שמט על ברכיה ונרדמתי מרוב עייפות.

התרדמה שנפלה עלי לא ארכה זמן רב, כי התעוררתי לרעש ירות חזק. ברחתי דרך הנפחיה ואיתי ברח גם בן אחותי לאה. בחוץ שוטטו שוטרים פולניים, אלה „בני־הטובים" של האינטליגנציה הפולנית בעיירה. אחד מהם, יוזק, בנו של הפלדשר יאבלונסקי, היה מזויין ברובה. בראותו אותי אמר: „פעלטע, היום אתה נפרד מחייך, הגיע קצך ושל כל הז'ידים". טרם הספקתי לענות לו דבר וכבר הוא כיוון את הרובה אלי. דחפתי את בן אחותי לנפחיה וסגרתי את הדלת על בריח ונסתי הביתה. היה שם קיר כפול ששימש להסתרת מזון ודברים אחרים. בין הקירות הסתרתי את אמא והזהרתי אותה לבל תצא משם, עד שאשלח גוי מכר, שיציא אותה. יצאתי לחצר שהיתה מוקפת גדר סמיכה, עד שאי־אפשר היה לראות דרכה מה נעשה בפנים. הצצתי דרך סדק צר החוצה לרחוב וראיתי את שכני קאז'יק ז'אנייוויץ' משוחח עם השוטר סוליך ומצביע לעבר ביתי, באומרו כי אני נמצא בו. סוליך „הרגיע" אותו באומרו כי פעלטע לא ימלט חי מהבית. הוא אמר לו לסור מכאן כי עלול להיפגע מכדור שיירה בי. השוטר עמד כשגבו לקיר, לא הרחק מהדלת. בלחש פתחתי את הדלת, פשטתי את מקטורני ובכל כוחותי הסתערתי על השוטר וסוליך נפל ארצה. ברחתי לחצרו של סאדוב ומשם קפצתי דרך הגדר לחצר האוליארניק ומשם — לכביש סוקולוב־סימייטיץ'.

כל הדרך ירו עלי השוטרים, אך אני רצתי בזיגזגים, כדי להתחמק מהכדורים. מדי פעם צנחתי ארצה ושוב קמתי כדי שהיורים יחשבו כי נפצעתי ויפסיקו לירות. בהגיעי לבניין של משפחת פלר ראיתי כי יורים עלי מכיוונים שונים, כלומר מהכביש הסוקולובי (מעברו של יאנקל הקצב) ומדרך סימייטיץ', שם ניצבו הגרמנים ששמרו על הגיטו. נותרה לי אך דרך אחת לנוס, לשדות של מוטיה בן אידל ולשם כך נאלץ הייתי לחצות את הכביש. הרף־עין הספיק לעשות כן, שכן מן הנמנע היה לא להיפגע מכדור מהאש הצולבת. אך לא היתה לי ברירה אחרת. אם לא אפגע מכדוריהם הראשונים, תהיה לי שהות להגיע לעברו השני של הכביש. זינקתי והשתטחתי על הכביש. הרוצחים פתחו עלי באש חזקה. זחלתי על בטני ובשארית כוחותי הצלחתי להגיע לעץ, ליד שדותיו של מוטיה. היה לי מזל — אף לא כדור אחד של מבקשי נפשי פגע. שוב קפצתי דרך גדר של חוטי־תייל ונפצעתי, עור רגלי נקרע עד העצם. עד היום נותרה ברגלי צלקת מפצעי זה.

באורח פלא הגעתי לגורן שבשדות מוטיה. לפתע ראיתי במרחק מטרים אחדים גרמני רץ לקראתי וצועק: „האלט! האלט! פערפלוכטה יודה!" בשארית כוחותי, במאמצים על־אנושיים נסתי על נפשי והגרמני אינו מרפה ממני, חשתי כי הוא רץ ממש בעקבותי. נראה כי הרוצח היה בלתי מזויין והרודפים האחרים נמנעו לירות כדי לא

לפגוע בו. הדם ניגר מרגלי הפצועה ומלאך־המוות רץ בעקבותי. לא הרגשתי שום כאב, דומה כי אותה שעה עפתי ולא חשתי את האדמה תחת רגלי — והגרמני אחרי.

כוחותי הלכו וכלו, לא יכולתי עוד לרוץ, הפצע שתת דם בלי־הרף. כמעט אבדה תקווה להינצל. אז לפתע סבתי פני אל רודפי וקראתי: „קום הייר", וידי נתונה בתוך כיסי. אז הגרמני נבהל ונמלט.

כאשר הרוצח הרפה ממני, המשכתי לרוץ הלאה בתעלה. בדרכי פגשתי את צירל׳ה לייזר׳ס ואת בעלה משה־סמאלע. הזהרתי אותם כי רודפים אחרי וכי יברחו בכיוון אחר. המשכתי לרוץ בתעלה עד שהגעתי לשפת הבוג. חשבתי להמלט ליער הקוזרובקי, אך נמלכתי בדעתי, והנחתי כי הגרמנים ודאי הציבו שם משמרות לתפוס הבורחים מהגיטו. מרחוק בלשו עיני את הנעשה שם, ואכן ראיתי כי סביב־סביב היה היער מוקף משמרות רוצחים. הם ארבו לקרבנות. משהתקרבו ליער נורו היהודים בידי הרוצחים שציפו להם. חזרתי לתעלות, זחלתי בשקט, כדי שלא להקים רעש ואט־אט התרחקתי מהיער.

עוד מעט יפציע שחר. אנה אברח? סמוך לי רכבו גרמנים על סוסים בחפשם יהודים נמלטים מהגיטו. הרועים הוציאו עדריהם למרעה, כבר השמש שלחה קרנותיה הראשונות ולי קר, קר מאוד. הפצע הכאיב והוסיף לשותת דם וכוחותי אפסו. אולם רצון־החיים עז מאימה ויסורים והוא שהריצני בשארית כוחותי לכיוון בית־הקברות. נחתי שעה קלה ורצתי לעבר הנהר, היטלתי עצמי לתוך המים והתחבאתי בין ערבות הנהר. נצמדתי בכל כוחותי לשרשי הערבות, כדי לא לצוף על פני המים. כך רבצתי במשך כל היום. מרחוק הגיעו אלי יללות, צעקות ובכי יהודים שנתפסו בכף הקלע של המרצחים. הגרמנים ועוזריהם השוטרים הפולניים התרוצצו בכל הסביבה וירו לכל עבר. גם הרועים סייעו להם בהצביעם על מקום מחבוא של הקרבנות. „הנה, כאן הסתתרו ז׳ידים" — קראו.

שכבתי במימי הנהר ללא ניע, בלי להשמיע רחש כלשהו. עם רדת היום, כאשר השמש שקעה והרועים חזרו לבתיהם ואיש לא היה עוד מסביב, יצאתי בזהירות מהמים. סחטתי את חולצתי, חלצתי מרגלי הפצועה את המגף ובדקתי את פצעי. הייתי ספוג מים כאדמה אחרי גשם זלעפות. צמרמורת אחזה בי, שיני נקשו זו בזו ורעב הייתי מאוד. חשבתי כי לא אחזיק מעמד עוד. לאן אפנה? אנה אנוס?

פתע ראיתי דמות אדם מרחוק. כהרף־עין התחבאתי ונשימתי נעצרה בקרבי. והדמות הולכת וקרבה אט־אט וככל שהדמות הלכה וקרבה אלי הכרתיה — היה זה יולק ואשילבסקי. הוא הסתכל סביב־סביב כאילו חיפש מישהו וקרא בלחש: „לייזר, לייזר! איפה אתה?!" כאשר היה במרחק צעדים אחדים ממני, יצאתי ממחבואי. הוא הכירני מיד, פכר את ידיו והצטלב. „אתה חי פלטע?" — שאל בתמיהה. „בעיירה אמרו כי נהרגת!"

עמדתי לידו כולי רועד מקור ורעב ובגדי נוטפות מים כממרזב. ודאי עשיתי עליו רושם עלוב, מעורר רחמים. הוא הוציא מכיסו בקבוק י"ש והושיטו לי. „שתה והתחמם" — אמר.

לגמתי כמה לגימות והחזרתי לו הבקבוק. התחממתי ומצב־רוחי השתפר קמעה. הוא התפלא על הצלתי, וכיצד יכולתי להחזיק מעמד זמן כה רב בתוך המים. הוא סיפר, כי במשך כל היום שוטטו הגרמנים ושוטרים פולניים בסביבה וחיפשו יהודים שהתחבאו במקומות סתר שונים. לא הרביתי דברים איתו ופנינו לעבר בית־הקברות. עמדתי על קברו של אבא ונפרדתי ממנו. לא בכיתי, דומם עמדתי שעה ארוכה ליד הקבר וכולי הייתי מאובן. אמרתי לאבי: „אבי הטוב והיקר, באתי להפרד ממך, יוצא אני לדרך נדודי ולא אדע איה יהיה מקום קברי, לא אדע אם אזכה לעלות עוד אל קברך. אך אם ברכתך תקויים, מבקש אני ממך כי תהא זו דרך נדודי האחרונה". כל אותה העת ניצב לידי יולק ובשמעו את תפילתי פרץ בבכי. הוא בכה והצטלב.

במאבק לחיים

יצאתי את בית־הקברות, נפרדתי מיולק ויצאתי לנדודי. הלילה היה אפל וקר, גם הכוכבים התחבאו ומסביב דממה ומוות. הרהורי נשאו אותי אל תוך הלילה השחור. מרחוק הגיעו הדי יריות בלתי־פוסקות. „ודאי כדור אחד מיועד לי" — חשבתי בליבי. אני הולך בשדות ובשבילים, אימת מוות מסביב. עם שחר ראיתי כי נמצא אני בכפר קוטשערה. בדרכים עקלקלות הגעתי לביתו של האיכר ז'ירו. נקשתי בחלון ביקתתו. הגוי הופיע ואמר: „ברח על נפשך, כל יהודי דרוהיטשין הובלו לסימייטיץ', רבים מאוד נרצחו". הוא סיפר, כי פסח־יצחק בן ינקל קצב קפץ מהעגלה ונמלט, לכן שפכו הגרמנים את זעמם על יאנקל ה„בעדער" ורצחוהו. הוא יעץ לי ללכת לכפר סאדי, שם מצויים יהודים רבים, ביניהם בני מאטעס („די מאטושאקעס"). נפרדתי ממנו והתחלתי לרוץ בכל כוחותי, כי להתנועע אפשר היה רק בחשכה ועוד מעט תעלה השמש. רצתי לכפר סאדי והתחבאתי באחת הגרנות ואכן מצאתי שם כמה בחורות: בעלצה, ציפקה, שיינדל ופרל ומהגברים: שלמקה גרודע, אחי ציפקה, גדליה גרודע, דוד לייב ועקיבא גרודע. שמחתי מאוד לראותם ושהיתי שם כל היום בהסתתרי בערמת שחת. כל היום תיכננו צעדינו להבא. החלטנו, שעם החשכה ייצאו הגברים לכפר הסמוך לבקש לחם. אני לא הכרתי את הדרכים, אולם בני מאטעס, שסחרו עם איכרי הכפרים, ידעון היטב. מיד, עם רדת הלילה, יצאנו לדרך. שלג כבד ירד אותה שעה וסערה גדולה שעקרה עצים ליוותה אותנו. בדרך סיפר לי שלמה גראדע, כי הוא נפרד מהוריו, אך מצפונו מייסרו כי נטשם במצוקתם. הוריו אמרו: „אנשים צעירים אתם וחייבים להציל נפשותיכם ואילו אנו, זקנים הננו ואם צו הגורל הוא למות, לא נמלט ממנו". כל הדרך בכה שלמה. „אולי היה באפשרותי להצילם? הנכון עשיתי כי עזבתי אותם לגורלם?" שעות רבות צעדנו בשלג, בתוך הלילה ולא פסקנו לדבר על הנושא הזה.

הלכנו מרוחקים איש מרעהו צעדים אחדים, כדי שנוכל לברוח איש לדרכו במקרה הצורך ולא ייתפסו כולם. סוף־סוף הגענו לאורווה. איש לא השגיח בנו, בשקט פתחנו את

הדלת והתחבאנו בתוך אלומות הקש. מצאנו באורווה אפונה וירקות אחרים, התנפלנו עליהם ומלאנו את בטנינו, כי זה ימים אחדים לא בא אוכל לפינו.

האורווה היתה רכושו של בעל האחוזה צ׳רנייצקי, מכרם של המאטושאקים. פעם הופיעה אשת הפריץ ושלמקה יצא ממחבואו. בראותה אותו החלה להצטלב וביקשה לבל ניראה לעיני בעלה, כי הוא חרש ומוכרחים לדבר אליו בקול רם. זרים עלולים לשמוע את דברינו. הוא גם מחבב שיחות ארוכות ולא יניחנו כל היום ואם ישמעו אותנו הפועלים, מיד ילשינו אצל הגרמנים. האשה לא עזרה לנו מאומה, לא היה לנו מה לאכול והיינו תשושים מאוד. החלטנו ללכת לכפר אחר. עם לילה יצאנו ורגלינו כמעט שסרבו לשאתנו. שבוע ימים כמעט שלא אכלנו דבר. לא אחת צנחנו ארצה מחולשה, אז היה מעסה איש את חברו בשלג כדי לעוררו מעלפונו.

כל הלילה הלכנו עד שהגענו לכפר מילקוויץ׳, שם דפקנו בדלת של איכר מכר. הוא הכניסנו לביתו, הגיש פת לחם ומים חמים לשתיה. לאחר שסעדנו מעט לבנו ונחנו מהדרך, חזרנו לגורן הבנות, כדי להביא להן מעט לחם. לילה־לילה יצאו גברים אחרים לכפרים להשיג מעט מזון. בגרנו של צ׳רנייצקי רבצנו כשבעה שבועות.

שוב גברו בי הגעגועים והסקרנות לדעת אם ניצלה אמא. בעזבי אותה החבאתיה מאחורי הקיר הכפול בביתנו. יצאתי לבקר בעיירה וביקשתי מעקיבא שיתלווה אלי. הוא הסכים. תחילה באנו לכפר קוטשערה, אך שם לא נודע לנו דבר. פנינו לכפר סיטקה ונכנסנו לבית אחד האיכרים. בראותו אותנו הצטלב הגוי וקרא: „או לא בוגא!" הוא סיפר כי „היום רצחו הגרמנים את איסר בן אחותך ואת נחמה בת פריידה־לאה ואת בתה. איסר אמנם הצליח לברוח ליער, אך הצלתו הרתיחה את דמו של הגוי וורוטנובסקי, והוא רדף אחריו על סוסו ליער ושם הרגו..."

חזרנו לכפר קוטשערה. פולני בשם מילקובסקי סיפר לי קורות אמי. בלילה השני לאחר חיסול הגיטו הופיעה אמא בכפר, שוטטה ערומה ויחפה שמונה ימים, עד שהוא ריחם עליה ונתן לה כסות כלשהי. אמא, יחד עם חמישה יהודים בני העיירה הסתתרו בגורן בשדה, אולם הגרמנים גילו אותם ורצחום נפש. כשהוציאו אותה הגרמנים ממחבואה רגליה לא נשאו אותה עוד. מילקובסקי הוסיף וסיפר, כי אנטק סוליווינסקי, שדד אותה עד עור גופה, הוא לקח ממנה כל אשר היה לה, אפילו את שמלתה שעל גופה וכך ערומה ויחפה שילחה לשדות. אז שמעתי וידעתי את אשר קרה לאמי הטובה והיקרה לי מכל. פנינו לכפר בריקה ובאחת הרפתות ישבנו שם כל היום. עם לילה חזרנו לצ׳רנייצקי, היינו מתגנבים לדיר החזירים וגונבים מהם מעט שיירות, לקיים את נפשותינו.

באחד הימים שמענו טרטור אופנועים קרב והולך. חשבנו כי הגרמנים גילו אותנו ובאים לקחתנו, אך הם המשיכו בדרכם. אולם כעבור ימים אחדים הודיע לנו שלמה גרודע כי עלינו מיד לעזוב את המקום, שכן הגרמנים עלו על עקבותינו. שוב יצאנו לנדוד בעולם הרצח והמוות. אותו לילה לא אשכח לעולם — הלכנו בשלג כבד, שהגיע מעל לברכיים

ורוח כפור עזה הרביצה בפנינו. שעות רבות בוססנו בשלג, בליל כפור אימים זה. סוף־סוף הגענו לכפר מילקייוויץ'. דפקנו בדלת אחד האיכרים (שמו נשמט מזכרוני), הוא העמיד בפנינו קערת בולבוסין ויחם לנו. בביקתתו מצאנו את חיים פישל מאטעסעס.

אני נשאר לבדי

בני גרודה לחשו בינם לבין עצמם, כי אני פעלטע, דעתי נטרפה עלי ומוטב להתרחק ממני. חשבתי בלבי: אולי צודקים הם?

הלך עקיבא עם פישל ואני נשארתי לבדי. גם האיכר גירש אותי, מפחד כי אשב אצלו ישיבת קבע. סגרתי מאחורי את הדלת. בחוץ יבבה הרוח, בחרון וזעם, כאילו נשאה אנקות ובכי כל האומללים שנרצחו על לא עוון בכפם. אימה, יגון ומוות מסביב. אנה אלך? איני מכיר הכפרים שבסביבה ואין איש מכירני. נשענתי על קיר אחד הבתים אובד־עצות וחסר־ישע. אולם הקור המריצני, החלטתי לחזור לגורן של צ'רנייצקי. התחפרתי בתוך השחת ושם רבצתי ימים אחדים. חשבתי בלבי: לרבוץ כך ולצפות למות ברעב — הלשם כך ברחתי מהגיטו? קום ולך לאן שרגליך ישאוך! — אמרתי לנפשי.

בלילה יצאתי לדרך, לקראת הבלתי־ידוע. הגעתי לאחר הכפרים, נקשתי בדלת ובעל הבית הכניס אותי פנימה. ביקשתי ממנו כי יניחני לשהות אצלו ימים אחדים. האיכר הסכים והוא ואשתו הגישו לי אוכל ומשקה. בלילה הסתירני בביתו. עם בוקר החביא אותי הגוי בגורן. באחד הימים באה האשה לקצץ תלתן. ראיתי כי המקצצה מקולקלת ואינה מקצצת. מיד ניגשתי לתקן המכונה לשביעות רצונם של האיכרים. שהיתי אצלם פרק זמן. פעם קראני האיכר להצטרף אליו. פחדתי, אולם לא רציתי לסרב. הוא הביא אותי לאחד השכנים. בהתקרבי לבית ראיתי כי ילד קטן נמלט והתחבא בפני. היה זה לייזר, בן הערש־מאטעס. ידע הילד כי בפני זר חייבים להתחבא. מצאתי שם גם את לאה ליטמן, אשתו של לייזר. בראותה אותי פרצה לאה בבכי שובר לבבות. מראה פניה היה מפחיד, האימה ואבדן־התקווה ניבטו מעיניה. „לא כדאיים הסבל והיגון" — אמרה. „לך נוח יותר — הוסיפה — בודד אתה וילד קטן לא כרוך אחריך", אך היא לאן תברח וילד קטן איתה?

מצאתי חן בעיני האיכרים. ביום עבדתי ובלילה ישנתי על הגורן. את כל כלי העבודה והמחרשות שלהם תיקנתי. חפרתי לי בונקר, במקרה שהגרמנים ימצאו אותי... לא פעם בי עוד רצון חיים עז, אדיש הייתי לגורלי, לאחר שכל יקירי הושמדו. מה טעם, לשם מה להוסיף להאבק על החיים?

לילה אחד הלכתי לכפר סמוך. מצאתי שם יהודים. הם היו רגילים להתאסף למניין ולאמר „קדיש" אחר הנרצחים. הצטרפתי לתפילתם ובפעם הראשונה אמרתי „קדיש" לזכר יקירי.

ביושבי בבית האיכר שמעתי פעם לפתע יריות מהדהדות מקרוב. היה איתי גם

פייבל נעמיס. הוא נבהל מאוד וביקש לברוח, אך אני עצרתי בעדו. הסתכלתי החוצה דרך הרכי התריסים וראיתי כי הגרמנים הרוצחים רודפים אחר קרבנותיהם. הם היו כבר רחוקים מאתנו, בפותחי הדלת ניצב לפני הגוי וורוטנובסקי, שעבד בשביל הגרמנים, בשרתו את סוסיהם. אמרתי לו: „אם תגלה לגרמנים כי ראית אותנו כאן, ירצחו אותך חברי, ראה הזהרתיך!" ומיד נמלטנו מהמקום. לרוץ אסור היה כי הדבר היה מעורר תשומת־לב ובצעדים מהירים הצלחנו להגיע ליער. בין עצי היער היינו בטוחים קצת יותר. כל היום שכבנו ביער.

הייתי חולה, פצע מוגלתי תפח בגרוני, קדחתי מחום בעוד שבחוץ שרר כפור עז. נכנסתי לאיכרה זקנה, היא ראתה מיד כי חולה אני, וריחמה עלי. האיכרה שמה על המכה רתיה טבולה בשומן חזירים, השקתה אותי תה חם והציעה מצעי על הרצפה. מיד שקעתי בשינה עמוקה. למחרת היום טיפלה האשה בתפיחה ונרפא לי. כל היום הסתירה אותי בביתה ועם ערב אמרה כי עלי ללכת, מיד יבוא חתנה ויכעס מאוד כשיראה כי היא מחזיקה יהודי בביתה.

דפקתי בדלת ביתו של איכר אחר, ביקשתיו כי יחוס עלי והוא הכניסני לביתו לזמן־מה. כך התעניתי ימים רבים. כל האיכרים אצלם הסתתרתי ביקשו לא לגלות לאיש כי שהיתי בביתם או שהגישו מעט אוכל. כך ביליתי את ימי החורף ושוב פרח האביב בארץ.

חזרה לקוטשערה

בשהותי בבית אחד האיכרים, סיפר לי האיש, כי בכפרו מת הנפח, והביע השערה, שמא אלמנתו תסכים לקבלני לעבודה. מיד הלכתי אליה. האשה שמחה לקראתי, שכן זכרה אותי מימים עברו ואף קראה בשמי. עבדתי אצלה תמורת פת לחם צרה כארבעה חודשים. חפרתי בונקר וכשהיו עוברים הגרמנים מיד קפצתי לתוכו והנפחית הערימה פחמים על קברי החי. קרה, כי הגרמנים היו מופיעים בטרם הספקתי להתחבא, אז שמתי על פני שכבה עבה של פיח והם לא הכירו כי יהודי אני.

השמועה על האיכרים הטובים בכפר זה הגיעה ליהודים הנרדפים והם החלו להופיע בכפר. וכשגם לגרמנים נודע הדבר, החלו לערוך בו מצודים תכופים והנפחית היתה מודיעה לי בעוד זמן על מצוד. במשך הזמן מצאתי את פייבל וולקר והבאתיו לנפחיה, עבדנו יחד ואף את הבונקר העמדתי לרשותו, בו הוא התחבא עד לשיחרור.

מזמן לזמן היינו נפגשים עם יהודים ביערות. שם מצאתי את קלמן גולדווסר, שסיפר לי כי יהודים רבים מדרוהיטשין ניצלו ושמחתי לא ידעה קץ. היינו בדעה אחת, כי עלינו להביא ליערות יהודים רבם ככל האפשר, שכן כאן יוכלו למצוא מסתור, כי הגרמנים לא ערכו בסביבה זו מצודים נרחבים. באותו לילה יצא קלמן לסביבות מגוריו, שם רבים היו האיכרים ממכריו ואני ופייבל חזרנו לבונקר שלנו. נדברנו עם קלמן להיפגש כעבור זמן מה במקום מסויים (כ־20 ק"מ מהכפר). למחרת היום הגענו למקום

המיועד, קלמן חיכה לנו ושוחחנו רבות. בינתיים ירד הלילה, וכאשר האיר הבוקר הסתתרנו בשדה, כי פחדנו להראות באור יום. הימים היו ימי הקציר והתחבאנו בין אלומות התבואה. אבל קלמן חזר למקומו, כי לא רצה להשאר יחד אתנו בשדה. תרדמה עמוקה נפלה עלי בשדה. לא אדע כמה זמן ישנתי, עד שיריות עזות מקרוב העירו אותי. עם קלמן הלכו ברל שאלקעס ואברהם־משה אברומצ׳ס. הם אמרו כי ישובו בלילה, ללכת אתנו לבונקר למילקוביץ׳.

*

נדודים אלה מכפר לכפר, בקשת מחסה אצל איכרים שונים, והמאבק על החיים בבריחה מתמדת מהרוצחים הנאציים שביקשו את נפשי ארכו עד ליום השיחרור, כאשר הצבא הסובייטי התקרב למחוזותינו והביס את צבאות גרמניה הנאצית הרצחנית.

☆ ☆ ☆

חורבן דראָהיטשין

דערציילט: פֿלטיאל (פּעלטע) פּוטערמאַן / אזור

פּאַרצייכנט: אהובה לינטשעווסקי

אַזוי האָט אויסגעזען דאָס שטעטל

הגם מיין דערציילונג איז דער עיקר געווידמעט די שוידערלעכע איבערלעבונגען אין די יאָרן 1939—1945, וויל איך זיך אָפּשטעלן אויך אויפן לעבן אין שטעטל ביזן אויסברוך פון דער צווייטער וועלט־קריג. דאָס זענען זכרונות פון דער יוגנט־תקופה, וועו מ׳האָט אָנגעהויבן שטעלן די ערשטע טריט אין לעבן, געטרוימט, געקעמפט און געהאָפּט אויף אַ בעסערער און שענערער וועלט.

מיין געבורט־שטעטל דראָהיטשין איז זיך געלעגן אויפן טייך בוג און אַדמיניסטראַטיוו אָנגעהערט צום ביעלסק־פּאָדלאַסקער פּאָוויאָט און ביאַליסטאָקער וואָיעוודסטוווע. די נאָענטסטע באַן־סטאַציע האָט זיך געפונען אין סעמיאַטיטש, 18 קילאָמעטער פון דראָהיטשין און אַ 30 קילאָמעטער פון סאָקאָלאָוו־פּאָדלאַסקי. דער הויפּט־שאָסיי סעמיאַטיטש—וואַרשע האָט „דורכגעשניטן" אונדזער שטעטל.

די סביבה פון דראָהיטשין איז געווען רייך מיט דערפער. אַזש 49 פון זיי האָבן געהערט צום מוניציפּאַלן אַמט אונדזערן.

צווישן דעם בוג און שטעטל האָט זיך געפונען אַ הויכער, היסטאָרישער שלאָס־באַרג („גורא זאַמקאָווא"). אין איין זייט פון באַרג — צוויי טונעלן. מ׳האָט אָבער קיינמאָל נישט געקענט אַריינגיין אין די עפענונגען.

אויף דעם באַרג פלעגט זיך צונויפטרעפן די יידישע יוגנט פון שטעטל. פרילינג איז דער באַרג געווען גרין, באַוואַקסן מיט בלומען. יעדן שבת פלעגט מען דאָרט שפּאַציר, אָדער אָפּהאַלטן זיצונגען און באַראַטונגען פון פּאַרטייען און אָרגאַניזאַציעס. בעתן געזאַנג אויפן באַרג, פלעגן די קולות זיך טראָגן איבערן גאַנצן שטעטל.

פונעם שפּיץ באַרג, צו דער זייט פון בוג, האָט זיך אַנטפלעקט אַן אויסערגעווייניקלעך שיינע לאַנדשאַפט. דער זון־פאַרגאַנג האָט זיך אָפּגעשפּיגלט אין בלויען וואַסער פון טייך. בכלל איז דער באַרג געווען אינער פון די שענסטע ערטער אין שטעטל.

אַנטקעגן דער „רוסישער זייט" פון באַרג ביים בוג („רוסקאַ סטראָנאַ"), עטוואָס ווייט פון טייך, האָט זיך געצויגן אַ לאַנקע, אויף וועלכער ס׳זענען געוואַקסן ביימעלעך און קוסטעס. אויף דעם פּלאַץ איז געווען די פּליאַשטש. דאָ פלעגט מען זיך באָדן יעדן פאַרנאַכט — מענער און פרויען באַזונדער.

פרייטיק פאַרנאַכט האָט זיך אַהין אַ לאָז געגעבן כמעט דאָס גאַנצע שטעטל. די וואָס האָבן געהאַט פערד — פלעגן אויך זיי וואַשן אין טייך.

די פרויען האָבן זיך געבאָדן אַנטקעגן די גירעס, וויייל דאָרט איז דאָס וואַסער געווען נישט טיף. אין אַ טרוקענעם זומער האָט מען די גירעס געקענט דורכגיין צופוס. דאָרט האָט זיך געצויגן דער גירער וואַלד.

שבת פלעגט די יוגנט זיך צונויפקומען ביים בוג. אויפן גרינעם גראָז, צווישן די ביימלעך, האָט מען געזונגען, פאַרווויילט זיך, אָפּגעהאַלטן זיצונגען און שמועסן.

די פישערס ביים טייך האָבן פאַרדינגען שיפלעך צום שיפן זיך.

אויפן צווייטן זייט בוג, די „רוסקאַ סטראָנאַ", האָט געווווינט אַ יידישע פרוי, נעמי, מיט איר זון פייוול און טאָכטער. צו זיי האָט געהערט דער פּראָם. דאָס איז געווען זייער פרנסה — אַריבערפירן אויפן פּראָם מענטשן, וועגענער, בהמות צום מאַרק און פון מאַרק.

פון צווייטן זייט שטעטל, אַנטקעגן ביזשיסק, אינמיטן בוג, איז געווען אַן אינדזל, באַוואַקסן מיט הושענות. ערב הושענה־רבה פלעגן אָרעמע קינדער — מיט שיפלעך, צופוס אָדער אויף פערד, זיך צובאַקומען צום אינדזל, אָנשניידן די הושענות און זיי פאַרקויפן.

נעבן בוג, אַנטקעגן דעם אינדזל, איז געווען אַ לאַנקע (דער גריטש), וועלכע האָט געהערט צו דער קאָטוילישער פלעבאַניע. אויף דעם גריטש האָבן זומער־צייט פרויען און מיידלעך געקליבן שטשאָוו, דאָ האָט מען געשפּילט פוטבאָל. 5 יאָר פאַר דער מלחמה, אין יאָר 1934, האָט מען דאָרט איינגעאָרדנט אַ סטאַדיאָן.

צווישן שטעטל און דעם יידישן בית־הקברות, האָט זיך געצויגן אַ טאָל — „קאָזשע־

ראָוועס", באַוואַקסן מיט גראָז און ביימער. אויך דאָרט פלעגט די יוגנט זיך טרעפן און פאַרברענגען.

3 קילאָמעטער פון שטעטל, אין דער ריכטונג פון סעמיאַטיטש, ביי דער לינקער זייט פון שאָסיי, האָט זיך געצויגן אַ שיינער סאָסנאָווער וואַלד — דער קאָזערוווקער וואַלד. אַהין פלעגט מען שבת פרי אַוועק אויף אויספלוגן. אין דעם וואַלד האָט מען געפּייערט ל"ג בעומר.

אויפן בוג האָט מען געטריבן טראַטוועס מיט האָלץ, וואָס האָט זיך געצויגן אויף לאַנגע קילאָמעטערס. די פויערים וואָס האָבן געטריבן די טראַטוועס, האָבן געהייסן האָרילעס.

אין דראָהיטשין זענען געווען צוויי קלויסטערס: איינער אין מיטן שטעטל. דער צווייטער — אויף דער וואַרשעווער גאַס. אויך אַ צערקווע — אין סאַמע צענטער, נעבן מאַרק, און אַ מאָנאַסטיר מיט אַ גלחים־סעמינאַר.

דראָהיטשין האָט פאַרמאָגט אַ מלוכהשע גימנאַזיע, אַ קאַטולישן און פּראָוואָסלאַווע צמענטאַזש.

עפעס וועגן זיך און מיין משפּחה

איך, איצל קאָוואַלס זון, בין ניצול געוואָרן פון חורבן. מיר זענען געווען אַ גרויסע, פאַרצווייגטע פאַמיליע — אַכט קינדער. געבליבן זענען נאָר 4, איך און דריי שוועסטער. מיר האָבן געווויגט אין דראָהיטשין אויף דעם סאָקאָלאָווער שאָסיי. דער טאַטע, איצל פוטערמאַן, איז אַלע יאָרן געווען אַ שמיד. אויך זיך פאַרנומען מיט לאַנדווירטשאַפט. ביז דער קריג האָט ער זוכה געווען חתונה צו מאַכן פינף טעכטער.

כ׳האָב געלערנט אין שטעטל ביי עטלעכע מלמדים: אלף־בית — ביי אַנשל דעם מלמד. דעם ערשטן טאָג האָט דער טאַטע מיך אַוועקגעטראָגן אין חדר, איינגעוויקלט אין אַ טלית; דערנאָך — ביי מרדכי־זאבן אויף דער וואַרשעווער גאַס — געלערנט עברי און חומש; שפּעטער — ביי געדאַלקע מלמד — חומש און רש"י. פון געדאַלקען — צו נחשון מלמד, אויף גמרא. פון נחשונען איבערגעגאַנגען צו יאַנקעלע שמש, וווּ כ האָב געלערנט גמרא און תוספות.

נאָך יאַנקעלע שמש בין איך מיט נאָך שטעטלדיקע בחורים אַוועקגעפאָרן לערנען אין אַ ישיבה אין ביעלסק־פּאָדלאַסק. כ׳בין דעמאָלט אַלט געווען 14 יאָר. נאָך 3 יאָר לערנען אין ישיבה, האָב איך זיך אומגעקערט אַהיים און געזומען אַרבעטן צוזאַמען מיטן פאָטער ביי שמידעריי. אין קוזשניע בין איך געווען באַשעפטיקט ביזן אַוועקגיין אין מיליטער־דינסט.

אין יאָר 1937 בין איך מאָביליזירט געוואָרן אין פּוילישן מיליטער. געדינט ביי די סאַפּיאָרן אין בריסק־ליטעווסק, אין דער פעסטונג, און דאָרט זיך אויסגעצייכנט.

בעתן אויסברוך פון דער דייטשיש־פּוילישער קריג, בין איך געווען אין דער אַרמיי. אָנשטאָט באַפרייט צו ווערן, האָט מען מיך געשיקט אויפן פראָנט.

מיין ערשטער ממשותדיקער קאָמף — ביי טשענסטאָכאָוו — איז פאָרגעקומען אויף באָגנעטן. איך בין לייכט פאַרוווּנדעט געוואָרן.

די דייטשן האָבן אונדז צעקלאַפּט און מיר זענען אָפּגעטראָטן קיין בריסק. דאָ האָט מען אונדז וויידער פאָרמירט און געשיקט מיט עשאַלאָנען קיין קאָווּעל. פון קאָווּעל — קיין סאַרני.

אין צווישנצייט איז די רויטע אַרמיי אַריבער די גרענעץ. די פּוילישע אַרמיי איז אָפּגעטראָטן אין פּאָניק און זיך צעלאָפּן. איך מיט נאָך זעלנער זענען אַוועק, יעדער אין זיין שטעטל. ערב סוכות בין איך צוריק אָנגעקומען אין דראָהיטשין.

אונטער דער סאָוויעטישער הערשאַפט

דעם ערשטן טאָג סוכות 1939, איז די רויטע אַרמיי אַריין אין שטעטל. נאָר די רוסן זענען אַוועק ווייטער. אין אַכט טעג אַרום האָבן זיי זיך צוריקגעקערט.

ביים בוג האָט זיך איינגעשטעלט די גרענעץ: פון איין זייט — רוסלאַנד, פון דער אַנדערער זייט — דייטשלאַנד.

ס׳האָט זיך געשאַפן אַן אָרטיקע מיליץ פון יידן און פּאָליאַקן. די מיליץ האָט זיך געפונען אין גענוי. פּאָסטערונעק פון דער פּוילישער פּאָליציי.

דער „פּרעזסעדאַטעל פון גאָראָדסקוי סאָוויעט" (פאָרזיצער פון שטאָטישן ראַט) איז געווען סאָבאָלעווסקי, אַ געווען זענער פּאָסטעך. דער גאָרסאָוויעט האָט זיך געפונען אין בנין פון מאַגיסטראַט.

דערווייל האָט נישט אויפגעהערט דער ריזיקער פּליטים־שטראָם. „ביזשנעצעס" פון דער צווייטער זייט בוג, פון גאַנץ פוילן, זענען געקומען קיין דראָהיטשין. יעדע שטוב איז געווען איבערפולט מיט פּליטים. פון טאָג צו טאָג איז געוואָרן שווערער די לאַגע אין שטעטל, ווי אויך דאָס דורכגיין די גרענעץ, וועלכע איז געווען שטאַרק באַוואַכט פון ביידע זייטן בוג. פון איין זייט — דייטשן, אַנטקעגן — די רוסן.

אין דער ערשטער צייט, איידער ס׳איז אָנגעקומען די רוסישע גרענעץ־וואַך, האָבן די רוסן דערלויבט פריי אַריבער צו גיין דעם בוג. אַפילו צוגעשטעלט ספּעציעלע לאַסט־אויטאָס פאַר די, וואָס האָבן געוואָלט אַנטלויפן פון דייטש.

די ביזשנעצעס האָבן דאָך געשטראָמט. די דייטשן האָבן זיי באַרויבט פון איין זייט, און די רוסן — אויף דער צווייטער זייט. טיילמאָל האָט מען די ביזשנעצעס געוואָרפן פון איין ברעג אויפן צווייטן, דאָך איז געציילטע, גליקלעכע פון זיי געלונגען זיך דורכ־צורייסן.

די ערשטע גרענעץ־וואַך איז איינגעשטאַנען אין אונדזער הויז.

די רוסן האָבן געמאַכט אַלץ גרעסערע שוועריקייטן ביים דורכגיין די גרענעץ. ס׳איז געוואָרן שטרענגער פון טאָג צו טאָג. ביז מ׳האָט פולשטענדיק געשלאָסן דעם דורכגאַנג.

וועמען דער בוג איז געוואָרן געפרוירן, האָבן אַ טייל ביזשענצעס זיך דורכגעריסן איבערן אייז.

אַ געוויסן פרייטיק האָבן די קריסטן, וואָס האָבן געווינט נאָענט פון טייך, אָנגעזאָגט אין שטעטל, אַז עקיבא גרודע (הערשל מאַטעסעס זון) שטייט פון יענער זייט בוג און די דייטשן טרייבן אים אין טייך אַריין. עקיבא איז טאַקע געגאַנגען אין טיפן וואַסער. די קריסטן פון דער רוסישער זייט טייך האָבן אים געוויזן די ריכטונג, וווּ דאָס וואַסער איז נישט טיף. עקיבא איז בשלום דורכגעגאַנגען דעם טייך און אָנגעקומען צו זיך אַהיים.

עס האָבן זיך געשאַפן ספּעציעלע גרענעץ־שמוגלערס. אַ טייל האָבן געפירט מענטשן, אַנדערע — עסנוואָרג. אַז ס׳איז אָנגעפאַלן אַ שניי, פלעגן די רוסן גיין מיט שפּור־הינט נאָך די פוסטריט און אָנטדעקן די שמוגלערס. די רוסן פלעגן זיי אַרעסטירן, ווי אויך די ביזשענצעס.

ווינטער 1940 האָבן די רוסן געכאַפּט ביים אַריבערגיין די גרענעץ ביי אַ 300 ביזשענצעס. מען האָט אויך מיך אַרעסטירט פאַר אויסבאַהאַלטן דעם פּליט סרולקע פון סאָוויטש. די אַרעסטירטע האָט מען פאַרשפּאַרט אין די קעלערס פון מאָגאַסטיר. די ענגשאַפט איז געווען גרויס, דער שמוץ — אומבאַשרייבלעך.

דאָקעגן אויף דער פריי האָט מען קאָנפיסקירט די סחורה אין די קראָמען. מ׳האָט אָנגעהויבן אַרויסגעבן סאָוויעטישע פּאַספּאָרטן, מיט ספּעציעלע פאַראַגראַפן פאַר געווען זענע סוחרים און פאַרמעגלעכע מענטשן. זיי האָבן געמוזט פאַרלאָזן דאָס שטעטל און זיך געפונען וויט פון דער גרענעץ־זאָנע. אַזוי אַרום זענען אויך פיל דראָהיטשינער יידן געוואָרן ביזשענצעס.

פרילינג 1940 האָבן די רוסן איינגעשטעלט ביים בוג צוויי ליניעס שטעכל־דראָט. דאָס דורכגיין די גרענעץ איז געוואָרן אוממעגלעך. זיי האָבן געבראַכט פיל לאַסט־אויטאָס און מאָשינען מיט מעכאַניקער, אויסגעבויט אַ גאַראַזש אויפן חזיר־מאַרק, אויפּ־געשטעלט הילצערנע באַראַקן פאַר די אַרבעטער און אָנגעהויבן בויען בונקערס לענג־אויס דעם גרענעץ־פּאַס. ביז דער מלחמה מיטן דייטשן, האָבן די רוסן טאָג און נאַכט געבויט בעטאָנירטע, גוט־באַוואָפנטע בונקערס.

ערב פסח 1941, האָט מען אויפגעפאַדערט אַלע איינווינער קומען אין לאָקאַל פון דער געוו. פּוילישער גימנאַזיע אויף אַ פאַרזאַמלונג, אויף וועלכער דער שעף פון דער גרענעץ־וואַך, שאָסטאַקאָוו, האָט געגעבן אַ באַפעל, אַז אין משך פון דריי טעג דאַרפן די אַלע וואָס ווינען 500 מעטער פון בוג — פאַרלאָזן זייערע הייזער. מ׳האָט געגעבן אַ מעגלעכקייט צו צענעמען די הייזער און זיי נעמען מיט זיך. די, וואָס וועלן נישט נע־

מען די הייזער, וועט מען זיי צעשטערן. דעם ערשטן טאָג פסח באַגינען, האָבן די יידן זיך אָנגעהויבן עוואַקוִירן.

די רוסן האָבן צוגעטיילט באָדן אויף די קליזעווקער, שעניעוויצער און ביעלסקער וועגן, אין אַ קריסטלעכער געגנט. מ׳האָט אויפגעשטעלט אַ נייע גאַס, וווּ דראָהיטשינער יידן און קריסטן האָבן אײַבערגעפירט זייערע צעשטערטע הייזער און ווינונגען.

דער יום־טוב פסח איז פֿאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ טרויער און בהלה. מענטשן האָבן געטראָגן אויף די פּלייצעס זעק און פּעק, טירן, פענצטער, קלעצער, שינדלען פון דעכער...

אין משך פון דריי טעג איז נישט געבליבן קיין זכר פון אַמאָליקן פֿאַרוואָרצלטן ישוב. אַלע הילצערנע הייזער זענען פֿאַרשוווּנדן. עס זענען פֿאַרבליבן געציילטע געמויערטע הייזער, קריסטלעכע און יידישע, וועלכע די רוסן האָבן געגוצט פֿאַר זייערטוועגן.

צעשטערן די הייזער האָט געגומען געציילטע טעג, אויפשטעלן זיי — האָט געדויערט וואָכן און חדשים.

אין די ערשטע צייטן פון דער רוסישער הערשאַפט, האָבן יידישע בחורים געאַרבעט אין מיליץ, אין דער פֿאַרטיי, אין פֿאַרשידענע אַמטן. ביסלעכווייז האָט מען זיי באַזייטיקט פון די פֿאַראַנטוואָרטלעכע פּאָסטנס. אַנדערע האָבן זיך אַליין אָפּגעזאָגט.

יידישע קינדער פון דער געוועזענער „בית־יעקב״־שול, האָבן געלערנט צוזאַמען מיט די קריסטלעכע קינדער אין אַ פּוילישער שול. דאָקעגן האָבן די יידן געדאָוונט, ווי פריער, מען האָט זיי נישט געשטערט. דאָס בית־המדרש איז פֿאַרבליבן אויף דעם זעלבן אָרט, אין דעם טייל שטעטל, וואָס מ׳האָט נישט צעשטערט. ס׳איז אויך געווען אַ קלוב וווּ מ׳האָט זיך פֿאַרוויילט. אַ געוויסן טאָג האָט מען אַרעסטירט די ביזשענצעס, וועלכע האָבן נישט געוואָלט נעמען סאָוויעטישע פּאַספּאָרטן — און זיי פֿאַרשיקט קיין רוסלאַנד.

די דייטשן אין דראָהיטשין

שבת־צו־נאַכטס, דעם 21־טן יוני 1941, אין אָוונט, האָט מען איינגעלאַדן די איינ־ווינער פון שטעטל אין די קלובן אויף פֿאַרוויילונגען. מ׳האָט פֿאַרבראַכט ביז שפּעט אין דער נאַכט. מידע, האָט מען זיך געלייגט שלאָפן ערשט פֿאַרטאָג.

מ׳האָט נאָך נישט באַווייזן רעכט איינצודרימלען — און אַ געדיכט אַרטילעריש פייער האָט אָנגעזאָגט דעם אויסברוך פון קריג.

פון דער ערשטער שיסעריי זענען צעשטערט געוואָרן דאָס בית־המדרש און די אַרומיקע הייזער. די סאָוויעטן האָבן נישט געשטעלט קיין ווידערשטאַנד און זענען אַנט־לאָפן אין גרויס פּאַניק. שפּעטער האָבן עטלעכע רוסישע אָפּיצירן געשאָסן אויף אַ דייטשן עראָפלאַן, וועלכער האָט געמאַכט אַ קרייז און אָנגעהויבן באָמבאַרדירן דאָס שטעטל. עס זענען געפֿאַלן די ערשטע קרבנות.

אָרום 5 פאַרטאָג זענען קיין דראָהיטשין אַריין די ערשטע דייטשע פּאַטרולן, און אין געציילטע שעהן — די רעגולערע דייטשע אַרמיי.

ווי נאָר דער דייטש האָט באַזעצט אונדזער שטעטל, האָט זיך אָנגעהויבן אַ קייט פון צרות, שיקאַנעס און גזירות קעגן יידן. דאָס ערשטע — מ׳האָט זיי געכאַפּט צו דער אַרבעט. מיינער אַ שכן, דער באַקאַנטער שונא ישראל יאַן סאַדאָווע, האָט מיך אויסבאַהאַלטן ביי זיך אין שטוב. איך בין געזעסן ביי אַ געדעקטן טיש און בעת די דייטשן זענען אַריין און געפרעגט אויף יידן, האָט ער געזאָגט, אַז דאָ זיצן נאָר זיינע קינדער — און אַזוי מיך געראַטעוועט. פון די יידן וואָס מ׳האָט דעמאָלט געכאַפּט און אַרויסגעפירט, האָט זיך קיינער נישט אומגעקערט.

אין אַ פּאָר טעג אַרום זענען צו מיין טאַטנס שטוב צוגעפאָרן דריי לאַסט־אויטאָס מיט דייטשן און ציווילע. מ׳האָט פון שטוב און קוזשניע אַרויסגעפירט אַלץ וואָס ס׳איז געווען: געצייג, שפּייז, אָנטאָן. מיין פאָטער, דער שמיד, האָט געהאַט בדעה זיך קעגנצו־שטעלן, איך האָב מיט כוח אים אַוועקגענומען פון דעם אָרט. אונדזער שטוב מיט דער קוזשניע זענען געבליבן ליידיק.

אַ געוויסן פרימאָרגן איז געקומען צו לויפן ליבע, יידל שעניעוויצערס טאָכטער, און אַ וויינענדיקע דערציילט, אַז די דייטשן האָבן דערשאָסן איר זון שעפּסל, נאָר ער זשיפּעט נאָך. ער ליגט אין שטוב אַ שווער פאַרוווּנדעטער. זי האָט געבעטן מ זאָל אים ראַטעווען. דאָס אַרויסגיין אָבער פון שטוב איז געווען פאַרבונדן מיט סכנות־נפשות, דאָך האָב איך ריזיקירט. געקראָכן דורך גערטנער, איבער פּאַרקנס — און אָנגעקומען צו זיי אַהיים. דעם שווער־פאַרוווּנדעטן בחור האָב איך גענומען אויף די פּלייצעס און אַוועק געטראָגן אין שפּיטאָל, וואָס האָט זיך געפונען אין דער געוועזענער פּוילישער גמינע, אויף דעם שיניעוויצער וועג, נאָך מינצעוויטשעס מיל. אין שפּיטאָל האָט מען אים אָפּגעראַטעוועט. (ער לעבט היינט אין אַמעריקע).

צווישן די אַרויסגעשיקטע ערשטע קרבנות, זענען געווען: דער סטאָליער שלמה גאָלדשטיין, איצל קאָוואַלס איידעם; מעלע גאיל, דעם קוואַשניקס זון; ישראל מענזשינסקי, שמואל דעם פאַרבערס איידעם; מיכאל מענזשינסקי, אַברהם סקרישעווערס איידעם; הענעך קלעפּאַצקי — דוד אָלעיאַרניקס זון און יאַנקל וואַרשעווערס אַן איידעם.

די ערשטע צוואַנגס־אַרבעטן זענען געווען — באַגראָבן די פערד, געהרגעטע פון דער באָמבאַרדירונג. די יידן האָבן מיט די הוילע הענט געדאַרפט צוגרייטן גריבער און שלעפּן אַהין די פּגרים — פערד, בהמות און הינט.

למען האמת, האָבן די פראָנט־זעלנער נישט שלעכט זיך באַצויגן צו די יידן. אויך די שטעטלדיקע קריסטן האָבן אין אָנהייב נישט געהאָלפן די דייטשן אין זייערע אַנטי־יידישע אַקציעס, מיטן אויסנאַם פון עטלעכע כוליגאַנעס.

די יידן האָבן געלעבט אין גרויס פּחד. אין אַ צייט אַרום האָבן די דייטשן באַשטימט

אַלס בירגערמייסטער דעם הער שוואַב, אַ לערער אין דער מלוכה־גימנאַזיע פון מוזיק, ביזן יאָר 1939. אַן אָפשטאַמיקער — אַ טשעך. דער מאַגיסטראַט האָט זיך געפונען אויפן זעלבן פלאַץ.

אין עטלעכע וואָכן אַרום איז געקומען די זשאַנדאַרמעריע, וועלכע האָט אויפגעשטעלט אַ פוילישע פרייוויליקע פאָליציי. צווישן די פאָליציאַנטן — זין פון אַנגעזעענע פוילישע משפחות: דעם פעלדשער יאַבלאָנסקיס זון, קאַפּיטאַן טשערקאַסקיס זון, סקוד־לאָווסקיס אַ זון א״אַנד.

די זשאַנדאַרמעריע האָט באַפוילן צו שאַפן אַ יודענראַט.

יודענראַט, יידישע פאָליציי, געטאָ

צום יודענראַט האָבן געהערט: פרעזעס — לאָזער רעזניק, אברהמטשעס זון; אברהם רעזניק, מענדל קצבס זון; יאָסעלע בלומשטיין (חנה־שרהס); ישכר זאַנשיין; שלמה לעדערמאַן.

גלייכצייטיק האָט זיך געשאַפן אַ יידישע פאָליציי: משה פּענצאַק, ישראל דראַגיצקי, בנימינקע דעם שוסטערס זון און אַנדערע.

די דייטשן האָבן כסדר געפאָדערט פאַרשידענע זאַכן, אַרויפגעלייגט קאָנטריבוציעס — און דער יודענראַט האָט אַלץ געמוזט צושטעלן.

צוזאַמען מיט דער זשאַדאַרמעריע, איז געקומען דער דייטשער אַמטס־קאָמיסאַר אַשליז (אַן אַ נאַז) און דער דייטשער אַגראָנאָם זיגמונט. ביידע עלטערע מענטשן און ניט קיין שלעכטע.

ס׳איז אַרויס אַן אָפּיציעלע פאַראָרדענונג צו טראָגן געלע לאַטעס — נאָר מ׳האָט ניט געטראָגן. די דייטשן האָבן זיך דערמיט ניט איבערגענומען.

אַ געוויסן טאָג, בערך אַ האַלב יאָר נאָכן דייטשן אַריינמאַרש קיין דראָהיטשין, האָבן זיי אויסגעטיילט אַ געטאָ. דאָס איז געווען די נייע גאַס, וואָס איז אויסגעבויט געוואָרן ביי די רוסן, בעתן איבערטראָגן די הייזער — פון שעניעוויצער וועג ביזן ביעלסקער שאָסיי („גאָשטשיניע״).

צו אַ געוויסן טערמין האָט מען געהייסן אַלע יידן זיך איבערקלייבן אין געטאָ, נאָר געלאָזן מיטנעמען אַהין אַלץ וואָס מ׳האָט געהאָט. דאָס געטאָ האָט מען אַרומגעצוימט מיט שטעכלדראָט, אויפגעשטעלט אַ טויער. נאָר דער טויער איז ניט געווען באַוואַכט. אַז עס האָט באַדאַרפט קומען אַן אינספּעקציע פון דער העכערער מאַכט, פלעגט דער אַמטס־קאָמיסאַר אַשליז באַפעלן די יידישע פאָליציי צו באַוואַכן דעם טויער און בעסער אָפּהיטן די געזעצן און פאַרשריפטן.

מ׳האָט געאַרבעט נעבן אַ דאָרף שינקעל. ביי דעם דאָרף זענען געווען קעגן־טאַנק־קאַנאַלן פון די רוסן. די דאָזיקע קאַנאַלן האָבן די דייטשן אָנגעפילט מיט צענער טויזנטער

קרבנות, וועלכע זיי פלעגן ברענגען אין געפֿאַנצערטע אויטאָס און דערשיסן. די יידן פון דראָהיטשין פלעגן צודעקן די טויטע קערפּערס און פאַרשיטן די קאַנאַלן. צווישן די דערהרגעטע זענען געווען אַלטע און יונגע מענער, פרויען און קינדער.

די קרבנות האָט מען געבראַכט פון פאַרשידענע ערטער.

דערווייל האָבן די יידן געהאַנדלט מיט די קריסטן, געטוישט זאַכן אויף עסנווארג. די פויערים פלעגן אָפט ברענגען די שפּייז צו מיר אין קוזשניע, וועלכע איז געווען אויסער דעם געטאָ. פון דאָרט האָט מען די שפּייז איבערגעפּירט אין געטאָ. קיין ספּעציעלער מאַנגל אין שפּייז איז אין געטאָ נישט געווען. דער רב איז אויך געווען שוחט. מ׳האָט געשאָכטן בהמות אין רבס שטוב. אויפן בוידעם פלעגט דער רב געבן אַלע טאָג אַ שיעור גמרא.

דראָהיטשינער יידן טרייסטן זיך — און קומען אום

דעם ערשטן נאָוועמבער 1942, אַ זונטיק, ווען די קריסטן זענען געקומען אין קלויסטער, האָבן זיי דערציילט די יידן, אַז זיי האָבן געקריגן אַ באַפעל צושטעלן צוויי־פערדיקע וועגענער צו דער דייטשער זשאַנדאַרמעריע אין דראָהיטשין. ס׳איז געווארן אַ פּאַניק, ווייל די יידן האָבן געוווסט, אַז די אויסראָטונג הייבט זיך אָן. די ווייסרוסן האָבן געטראַכט, אַז דאָס מיינט מען נאָר זיי. די יידן האָבן זיך געטרייסט דערמיט, וואָס דראָ־היטשין געהערט צום „דריטן רייך", ווען מען זיי דערפאַר נישט טשעפּען. דאָך איז איבער אַ העלפט יידן אַנטלאָפן פון געטאָ אין די אַרומיקע וועלדער, פעלדער און צו פויערים.

זונטיק ביינאַכט איז מען שוין נישט געשלאָפן, געווען וואַך און גרייט אויף אַלעמען.

מאָנטיק פאַרטאָג איז צוגעפאָרן אַ מאַשין צו דער זשאַנדאַרמעריע, שפּעטער — נאָך צוויי מאָשינען. ס׳איז געווארן שטיל. מיט אַמאָל האָט זיך דערהערט אַ שאָס. דאָס גאַנצע געטאָ איז געווארן אַרומגערינגלט מיט געסטאַפּאָ־לייט, זשאַנדאַרמעריע און פּוילישע פּאָליציאַנטן. מ׳האָט אויך אַרומגערינגלט אונדזער קוזשניע, וואָס איז געווען אויסערן געטאָ. פון דעסטוועגן האָבן אַ טייל יידן דורכגעריסן די דראָטן און זיך צעלאָפן.

די דייטשן האָבן באַפוילן, אַז אַלע זאָלן זיך צונויפזאַמלען אויף איין פּלאַץ. די געסטאַפּאָ האָט קאָנטראָלירט, פון שטוב צו שטוב, צי אַלע זענען אַרויס. אין דער שטוב פון שמילע ליטמאַן, האָבן זיי געטראָפן זיין פרוי און יינגסטע טאָכטער מאָלע, וועלכע איז געלעגן אין בעט אויף טיפוס. די מערדער האָבן באַפוילן דער מאַמען אַרויסגיין אויפן זאַמלפּונקט, זי האָט נישט געוואָלט פאַרלאָזן איר קראַנקע טאָכטער. האָבן זיי דערשאָסן די טאָכטער אין בעט, דערנאָך — איר מאַמען.

שפּעטער זענען צוגעפאָרן די באַשטעלטע פויערישע וועגענער. מ׳האָט געהייסן אַלעמען זיך אויפזעצן און זיי אַוועקגעפּירט אין דער ריכטונג פון סעמיאָטיטש. דער

טראַנספּאָרט איז געווען שטאַרק באַוואַכט. די דייטשן האָבן געוואָרנט, אויב איינער אַנט־לויפט — שיסן זיי צען.

בעתן פּאַרבייפּאָרן דאָס דאָרף סלאָכע, איז פּסח בלומשטין (יאַנקל קצבס) געשפּרונגען פון וואָגן. ער איז אַריין צווישן אַ סטאַדע שאָף, וואָס האָט זיך געפּאַשעט נישט ווייט. די דייטשן האָבן אים נאָכגעשאָסן, אָבער נישט געטראָפן. זיי האָבן דערשאָסן אַ סך שעפּסן.

שפּעטער האָבן די דייטשן אַראָפּגענומען פון דעם וואָגן, אויף וועלכן ס׳איז געפּאָרן פּסח בלומשטיין, יאַנקל סעמיאַטיצקין (בליאַכער) און אים דערשאָסן.

דער גאַנצער טראַנספּאָרט איז אָנגעקומען אין סעמיאַטיטשער געטאָ. נאָך עטלעכע טעג, האָט מען די דראָהיטשינער יידן, צוזאַמען מיט די איבערגעבליבענע סעמיאַטיטשער יידן, אַוועקגעפירט קיין טרעבלינקע.

ביים אַרויספירן פון סעמיאַטיטשער געטאָ, זענען פון באַן קיין טרעבלינקע געשפּרונ־גען: קלמן גאָלדוואַסער (געראַטעוועט זיך — לעבט היינט אין ישראל) און לאָזער רעזניק (דער פּרעזעס פון יודענראַט). ער איז אומגעקומען אין דער געגנט פון דראָהיטשין, ווייל די פּויערים האָבן אים אויסגעליפערט צו די דייטשן.

אין געציילטע טעג אַרום, נאָכן אַרויספירן די יידן פון דראָהיטשינער געטאָ, האָבן די קריסטן געגנומען זיך אַריינציען אין די יידישע הייזער. אין דער דירה ווו עס האָט געוווינט יעקב יאָסלס פּרוי מיט אירע קינדער, האָט דער נייער לאָקאַטאָר געפונען אין קעלער איינעם פון אירע זין, נח דעם שוחט, אין טלית און תפילין. דער פּאָליאַק האָט פּאַרשפּאַרט דעם קעלער, געדרופן זשאַנדאַרמעריע, וועלכע האָט דעם שוחט דערשאָסן און אים קובר געווען אויפן אָרט.

איך אַרבעט פאַר די דייטשן

ס׳איז צו מיר אין קוזשניע אַריין געקומען אַ דייטש מיט נאָך עמעצן, געוואָלט, אַז איך זאָל אים געבן דאָס געצייג. כ׳האָב דערקלערט, אַז אַלע מכשירים האָט מען שוין צוגענומען. דער דייטש האָט מיר נישט געגלויבט און אָנגעהויבן זוכן. געפונען אַן אַלטן האַמער, האָט ער מיך געמען שלאָגן מיט אַ נאַגייקע. האָב איך אים געפרעגט:

— פאַרוואָס שלאָגסטו מיך? צי דערפאַר ווייל כ׳האָב געזינדיקט, אָדער דערפאַר ווייל איך בין אַ ייד?

האָט ער זיך צעשריגן:

— דו פאַרפלוכטער יודע! — איז ער געוואָרן מלא רציחה און ווידער געמען קלאַפן. האָב איך זיך מער נישט געקאָנט איינהאַלטן, אַ כאַפּ געטאָן די נאַגייקע און אים דערלאַנגט.

דער דייטש האָט, ווייזט אויס, פּאַר מיר זיך דערשראָקן, ווייל ר׳האָט פּאַרשטאַנען פון מיין צעווילדעטן אויסזען, אַז איך האָב פאַרלוירן די שליטה איבער זיך — און איז אַוועק.

אָבער דערנאָך האָט ער זיך צוריקגעקערט מיט אַ פולן אויטאָ דייטשן. אַז איך האָב דאָס באַמערקט, בין איך שנעל אַרויסגעשפרונגען דורכן פענצטער און אַנטלאָפן.

וועג דער דייטש האָט מיך נישט געפינען אין שטוב, האָט ער מכבד געווען מיין מוטער מיט עטלעכע קלעפ און מיין פאָטער האָט ער פאַרכאָפט מיט זיך, אַנשטאָט מיך. ער האָט אים אַוועקגעפירט נעבן דער טונקעלער בריק און אים געהייסן גראָבן פאַר זיך אַ קבר.

ווי נאָר איך האָב געזען אַז מען האָט אַוועק געפירט מיין פאָטער, בין איך גלייך אַוועק צו אַ געווייסן טשעך, וועלכן מיר האָבן אין שטאָט געפונען „הער שוואָב". פאַר דער מלחמה איז דער טשעך געווען אַ לערער אין גימנאַזיע, איצט איז ער געווארן באַשטימט אַלס אַמטס־קאָמיסאַר. איך בין געווען מיט אים גוט באַפריינדעט. ער איז געווען אַ יידן־פריינד. איך האָב אים דערציילט וואָס עס האָט פאַסירט. איך האָב געהאָט צוויי גאָלדענע זייגערלעך, האָב איך אים זיי געגעבן ער זאָל דערמיט אויסקויפן מיין פאָטער.

ער איז אַוועק, האָט דורכגעפירט דעם אויסטויש, און צוריק געבראַכט מיין פאָטער, וועלכן ער האָט געטראָפן שוין גראָבן פאַר זיך אַ קבר.

פון דער איבערגעלעבטער שרעק און אויך פון די קלעפ וואָס ער האָט באַקומען, איז מיין פאָטער קראַנק געווארן און פון דעמאָלט אָן מער ניט געקענט אַרבעטן.

דער דייטש האָט, זעט אויס, באַשלאָסן מיך צו כאַפן. האָט ער זיך באַפריינדעט מיט מיין פאָטער, כמעט יעדן טאָג געקומען צו אונדז אין שטוב. פאַרשטייט זיך, אַז איך האָב אין שטוב זיך נישט געקענט מער באַווייזן. איך האָב זיך אויסבאַהאַלטן די גאַנצע צייט, וואָס דער דייטש איז געווען אין דראָהיטשין. וווּ איך האָב געטאָגט, האָב איך ניט געקענט.

איין מאָל, אַרויסגייענדיק פון הינדע יאַנקל קצבס שטוב, האָט מיך דער דייטש געכאַפט אויף אַרבעט. ער האָט מיך אָבער נישט דערקענט. איך בין געווען שטאַרק באַומרויקט. אַ גאַנצן טאָג האָבן מיר געלאָדן פעסער אויף אויטאָס. נאָך דער אַרבעט, האָט מען געפרעגט ווי יעדער הייסט. איך האָב אַנגעגעבן אַ פרעמדן נאָמען. די קריסטן, וועלכע האָבן מיט מיר געאַרבעט, האָבן זיך געכאַפט, אַז איך האָב נישט אַנגעגעבן דעם אמתדיקן נאָמען, האָבן זיי אים געזאָגט ווי איך הייס. איך האָב זיך שנעל אַפגעטראָגן און פאַרשווונדן הינטער אַ שייער. דער דייטש האָט מיר נאָכגעשאָסן, אָבער נישט געטראָפן. עס איז געשען אַ גרויסער נס, ווייל אַלע קריסטן זענען געווען פאַרינטערעסירט מיך צו כאַפן, דאָך בין איך פון זיי אַוועק און זיך געראַטעוועט. אַ לאַנגע צייט האָב איך זיך געמוזט אויסבאַהאַלטן, ביז ס׳איז אַנגעקומען זשאַנדאַרמעריע קיין דראָהיטשין.

וועג זיי זענען אַנגעקומען, האָבן זיי רעקוויזירט ביי די קריסטן אַ פאָר גוטע פערד און אַ בריטשקע. זיי האָבן מיר געגעבן צו שמידן די פערד און די בריטשקע. מיין אַרבעט איז זיי געפעלן געווארן, איך האָב ביי זיי נושא־חן געווען. מיר האָבן זיך באַפריינדעט, זיי האָבן מיך געפרופן „שמיד־מייסטער".

ביים אָפּנעמען די אַרבעט, האָבן זיי זיך גוט אָנגעטרונקען. דער קאָמענדאַנט פון דער זשאַנדאַרמעריע האָט געזומען רעדן אויף די פּאָליאַקן, אַז זיי קענען נאָר גוט טרינקען און גנבענען. איך האָב אויסגענוצט דעם מאָמענט ווען זיי זענען געווען אין אַ גוטער שטימונג און דערציילט, אַז אַ דייטש פֿאַרפֿאָלגט מיך. ער האָט געוואָלט מיין פּאָטער דערשיסן און איצט זוכט ער מיך. איך האָב זיי אויך דערציילט די סיבה פון זיין כּעס אויף מיר. זיי האָבן דעם דייטש אַוועק געשיקט אויפן פראָנט. אין אַ צייט אַרום האָבן זיי מיר דערציילט, אַז ער איז דאָרט דערהרגעט געוואָרן.

פֿאַר מיין אַרבעט האָבן זיי ניט געצאָלט. איך האָב געאַרבעט פון פרי ביז שפּעט ביינאַכט. איך האָב אָבער געקענט פריי זיך באַוועגן. אַלע יידן זענען געווען שטאַרק באַומרויקט, מען האָט נישט געוווסט וואָס יעדע רגע וועט ברענגען. מ׳האָט ביי מיר געפרעגט וואָס וועט זיין, ווייל צו מיר האָבן געפלעגט אַריין קומען די זשאַנדאַרן.

דאָס לעבן איז געוואָרן אַלץ שווערער. די דייטשן האָבן געטאָן די יידן פֿאַרשידענע רשעות. איך האָב געלעבט פון דעם וואָס איך פלעג מאַכן פֿאַרשידענע שטיקלעך אַרבעטן פֿאַר דער באַפעלקערונג. די דייטשן האָבן שוין ביי אונדז אַלץ צוגענומען, אַזוי, אַז ס׳איז נישט געווען פון וואָס צו לעבן.

די דייטשן האָבן אַרויסגעגעבן אַ באַפֿעל, אַז אַלע יידן זאָלן אַוועק געבן אַלע זייערע בהמות און פערד. מ׳האָט זיי געדאַרפט ברענגען אויפן הויף פון דער גימנאַזיע. דער טשעך שוואַב האָט מיר געעצהט, אַז איך זאָל מיינע בהמות פֿאַרשרייבן אויף קריסטלעכע שכנים. איך האָב אַזוי געטאָן. אַ דאַנק דעם האָב איך געהאַט מיט וואָס צו דערנערן מיינע קראַנקע און שוואַכע עלטערן. אַלע יידן האָבן אָבער אַוועק געפירט זייערע בהמות און זיי אָפּגעגעבן די דייטשן, און אַליין נישט געהאַט קיין טראָפּן מילך פֿאַר זייערע קליינע קינדערלעך.

דערווייל האָט ווער מיך פֿאַרמסרט, אַז איך האָב אַ פערד און אַ בהמה. איז מען געקומען מאַכן אַ רעוויזיע. מיט די זשאַנדאַרן איז אויך געקומען דער הער שוואַב, וועלכער האָט, דרך אגב, ערשט מיט אַ טאָג פריער מיר פֿאַרקויפט אַ זאַק צוקער. נאָך אַ קורצער חקירה, האָט ער זיי באַווויזן, אַז די קו און פערד זענען נישט מיינע, נאָר געהערן צו אַ קריסטין. זיי האָבן זיך שוין געקליבן אַוועקצוגיין, האָט זיי ווער געזאָגט, אַז איך בין אַ קאָמוניסט, אַז כ׳האָב געטראָגן די רויטע פֿאָן בעת סאָוויעטישע פייערונגען. זיי האָבן מיך געוואָלט דערפֿאַר שיסן. אָבער ווידער האָט הער שוואַב זיי דערוויזן, אַז איך בין אַ גוטער בעל־מלאכה, אַרבעט פֿאַר די דייטשן. אַזוי בין איך נאָך אַמאָל ניצול געוואָרן פון די רוצחישע הענט, אַ דאַנק דעם אַמטס־קאָמיסאַר. ער איז געווען זייער אַ גוטער מענטש, האָט יידן קיינמאָל קיין שלעכטס נישט געטאָן.

ס׳איז געקומען אַ באַפֿעל, אַז אַלע יידן דאַרפן וווינען נאָר אין געטאָ. איך בין דאָן

אַריין אין געטאָ. בייטאָג האָב איך געאַרבעט אין קוזשניע און אין אָוונט בין איך געגאַנגען אין געטאָ. אַזוי איז געווען — ביזן ליקווידירן דאָס געטאָ.

מיין פאָטער האָט זייער לאַנג געקרענקט. פון טאָג צו טאָג איז ער געוואָרן שוואַכער. איין מאָל האָט ער אונדז גערופן צום בעט און געבעטן שרייבן די צוואה. ער האָט אַלץ פאַרשריבן אויף דער מוטער. ער האָט געזאָגט, אַז ער האָט נאָך אַ פּאָר טעג צו לעבן. אין עטלעכע טעג אַרום האָט ער אונדז צוגערופן צום בעט און זיך געזעגנט. ער האָט דערביי געזאָגט: „עס רוקן זיך אָן שוואַרצע וואָלקנס, ווער ווייסט ווער פון אייך ס׳וועט בלייבן לעבן. אָבער איינער פון אייך וועט בלייבן לעבן. זאָל ער דערציילן קינדס־קינדער וואָס עס האָט פּאַסירט מיטן יידישן פאָלק". מיין פאָטער איז נפטר געוואָרן זייענדיק ביים פולן שכל. ער איז געווען זייער באַליבט אין שטעטל און אַלט און יונג האָבן זיך באַטייליקט אין זיין לוויה. יהי זכרו ברוך.

דער אָנהייב פון סוף

מיר זענען געזעסן שבעה. ביז דעם טאָג פון די שלושים זענען מיר געווען אין אונדזער אַלטער היים.

ווי נאָר עס האָבן זיך געענדיקט די שלושים, האָט מען אונדז באַפוילן צו פאַרלאָזן אונדזער היים און אַריבערגיין אין געטאָ. מיר האָבן דערפילט, אַז דאָס איז דער אָנהייב פון סוף. בייטאָג האָב איך געאַרבעט אין מיין אַלטער היים, אין קוזשניע אויסערן געטאָ. ביינאַכט, נאָך דער אַרבעט פלעג איך זיך צוריק קערן אין געטאָ, פרייען זיך מיט מיין טרייע מוטער, שוועסטער, און בכלל — מיט אַלע יידן.

בייטאָג פלעגן יידן אַרויסגיין פון געטאָ אין די דערפער, כדי פאַרבייטן סחורה, מלבושים און וועש — אויף עסנוואַרג. דאָס האָט מען גערופן „שמוגל". צו מיר פלעגן די קריסטן ברענגען פּראָדוקטן, וועלכע די יידן פלעגן ביי זיי אָפּקויפן. ביי מיר אין קוזשניע האָט מען געפירט דעם אויסטויש־האַנדל.

דעם 1.11.1942, זונטיק, ווען די פּויערים זענען געקומען אין קלויסטער, האָבן זיי דערציילט, אַז די דייטשן האָבן אַרויסגעגעבן אַ באַפעל אין אַלע אַרומיקע דערפער, אַז ווער ס׳האָט אַ וואָגן מיט אַ פּאָר פערד, זאָל זיך מיט זיי צושטעלן מאָנטיק גאַנץ פרי, נעבן געטאָ.

ס׳איז געוואָרן אַ בהלה. גענוי וואָס עס שטייט פאָר, האָט קיינער נישט געוווּסט. אָבער אַלע יידן זענען געווען איבערגעשראָקן. מען האָט ניט געוווּסט וואָס צו טאָן. אַנטלויפן? ווו אַהין? און אויף וועמען איבערלאָזן די קליינע קינדער און אַלטע לייט?

איך אַנטלויף פון געטאָ

דער טאָג איז פאָריבער און די פינצטערע נאַכט האָט זיך אַראָפּגעלאָזן אויף אונדזערע קעפּ. מיר האָבן געזען, אַז די לעצטע מינוטן פון אונדזער לעבן קומען אָן. איך האָב

אַרויסגענומען מיין מוטער ע״ה און מיין שוועסטער לאה מיט איר זון אליהו, און זיי אַריבערגעפירט אין אונדזער אַלטער היים. איך האָב זיך אומגעקערט, כדי צו ברענגען אַהין אויך די איבערגעבליבענע פאַמיליע. אָבער זיי האָבן נישט געוואָלט אַרויס פון געטאָ. זיי האָבן געזאָגט, אַז וואָס ס׳וועט זיין מיט כל ישראל, וועט אויך זיין מיט רב ישראל. אויב אַלע יידן גייען אויף קידוש השם, וועלן זיי גיין מיט אַלע יידן גלייך. זיי זענען געבליבן אין געטאָ, און איך האָב זיי מער נישט געזען.

ווען איך האָב פאַרלאָזן דאָס געטאָ און געקומען אַ היים, האָב איך געוואָלט מיין מוטער אַריבערפירן אין פעלד. מיין מוטער האָט אָבער נישט געוואָלט פאַרלאָזן איר היים. זי האָט געזאָגט, אַז וואָס ס׳זאָל נישט געשען, וויל זי בלייבן ביי זיך.

דערווייל איז אָנגעקומען עקיבא הערשל מאַטעסעס און געפרוווט אויף מיר ווירקן, איך זאָל מיט אים אַנטלויפן אין פעלד. אויך מיין מוטער האָט מיך געבעטן איך זאָל אַוועק. עקיבא האָט געגעבן צו פאַרשטיין, אַז פאַר מיין מוטער, אַן אַלטע און שוואַכע, איז שווער צו גיין אין פעלד. אָבער מיר, צוויי געזונטע, יונגע מענטשן, דאַרפן נישט מורא האָבן. ער האָט מיך איבערצייגט, איך האָב פאַרלאָזן די שטוב. מיר זענען אַרויס דורכן פענצטער און אַוועק אין פעלד.

מיר זענען לאַנג געלאָפן, ביז מ׳איז אָנגעקומען צו לעאָנס ווינטמיל. דאָרט האָבן מיר זיך אַוועק געזעצט אויף אָנגעהויבן טראַכטן וואָס ווייטער טאָן.

די נאַכט איז געווען אַ קאַלטע און פינצטערע. פינצטער איז אויך געווען אונדז אויף דער נשמה. די גאַנצע נאַכט זענען מיר געזעסן אונטער דער ווינטמיל. ס׳איז געווען שטיל, אַ בלעטעלע אויפן בוים האָט זיך נישט באַוועגט. דער מינדסטער שאָרך האָט אָנגעוואָרפן אַ פחד.

קאַיאָר האָבן מיר באַמערקט, אַז אויפן סעמיאַטיטשער שאָסיי קומען אַן צוויי לאַסט־אויטאָס און פאָרן אַריין אין דער זשאַנדאַרמעריע. דערנאָך איז ווידער שטיל געוואָרן.

איך האָב נישט געקענט רוען, בין געלאָפן אַהיים זען וואָס ס׳האָט פאַסירט מיט מיין מוטער. איך האָב זי געוואָלט אַרויספירן אין פעלד. איך בין אַריין אין שטוב, געטראָפן זי זיצן אויפן בעט. זי איז נישט געשלאָפן. אין שטוב איז געווען וואַרעם און אָנגענעם. איך בין געוואָרן פאַרפראָרן פון קעלט צוליבן זיצן אַ גאַנצע נאַכט אין דרויסן. איך האָב זיך ביי מיין מוטער געבעטן זי זאָל מיטגיין מיט מיר, זי האָט נישט געוואָלט. איך האָב מיך אַוועק געזעצט נעבן איר אויפן בעט און זי האָט מיך אַזוי לאַנג געגלעט, ביז איך בין איינגעשלאָפן.

אָבער נישט אויף לאַנג. איך האָב זיך אויפגעכאַפט פון אַ שטאַרקער שיסעריי, שנעל אַרויס אין דרויסן דורך דער קוזשניע. מיר איז נאָכגעלאָפן מיין פלימעניק, לאהס זון.

איך האָב דערזען פוילישע פאָליציי, די „בני טובים״ פון דער קריסטלעכער אינ־טעליגענץ. איינער פון זיי, דעם פעלדשער יאַבלאָנסקיס זון, יוזעק, אין געווען באַוואָפנט

מיט אַ ביקס. ער האָט צו מיר געזאָגט: „פּעלטע, היינט האָסטו געענדיקט מיט דיין לעבן. היינט איז אויף אייך, זשידעס, געקומען די מפּלה".

איך האָב נישט באַוויזן צו ענטפערן, ווי ער האָט געטומען אויף מיר צילן זיין געווער.

מיין פּלימעניק האָב איך אַריינגעשטופט אין קוזשניע, שנעל אַריין נאָך אים און פּאַרשלאָסן די טיר אויף אַ ריגל. דאָן בין איך אַריין אין שטוב. אין דער שאָפע האָבן מיר געהאַט אַ דאָפּלטע וואַנט פון ברעטער, ווו מ'האָט באַהאַלטן פּאַרשידענע זאַכן, אויך עסנוואַרג, וועלכע מיר האָבן געטוישט ביי די פויערים. איך האָב אויסגענוצט די וואַנט, דאָרט אַריין געזעצט מיין מוטער, צוריק פּאַרשטעלט, און איר אָנגעזאָגט, זי זאָל נישט אַרויסגיין, ביז איך וועל שיקן אַ קריסט ער זאָל זי פון דאָרט צונעמען.

איך בין אַריין אין הויף, וועלכער איז געווען געדיכט פּאַרצוימט, אַז מ'האָט נישט געזען וואָס הינטער דער וואַנט איז. דורך אַ שפּאָרע האָב איך אַרויסגעקוקט און געזען ווי עס שטייט דער פּאָליציאַנט סאָליך און מיין שכן, קאַשיק זשאַניעוויטש, ווייזט אים אונדזער הויז און זאָגט, אַז פּעלטע איז אין שטוב. סאָליך האָט אים געענטפערט, אַז פּעלטע וועט שוין פון דאָנען נישט אַרויסגיין אַ לעבעדיקער. ער האָט אים געהייסן אַוועקגיין, ווייל ער קען נאָך געטראָפן ווערן פון זיינס אַ קויל, ווען ער וועט נעמען אויף מיר שיסן.

איך האָב באַמערקט, אַז דאָס פּאָליציאַנטל שטייט מיטן רוקן צו דער וואַנט, נישט וויט פון דער טיר. איך האָב שנעל אַראָפּ געוואָרפן פון זיך די קורטקע, געעפנט די טיר און מיט אַלע מיינע כוחות זיך געוואָרפן אויף סאָליכן, אים אַ שטאַרקן זעץ געטאָן. ער איז געפאַלן. איך בין אַריין צו סאַדאָווען אין הויף. פון דאָרט בין איך געשפּרונגען איבערן פּאַרקאָן אין אָלעיאַרניקס הויף. דערנאָך — אַרויס אויפן שאָסיי, וואָס פירט קיין סאָקאָלאָוו און סעמיאַטיטש.

די פּאָליציאַנטן האָבן מיר נאָכגעשאָסן. איך בין געלאָפן אין זיגזאָג, כדי אויסצומיידן זייערע קוילן. בין געפאַלן, ווידער אויפגעשטאַנען, אַווי, זיי זאָלן מיינען אַז כ'בין פּאַרוווּנדעט און אויפהערן שיסן. איך בין אַזוי דערלאָפן ביז דאָווטשיכעס מויערל. דאָ האָב איך דערזען, אַז מען שיסט אויף מיר פון צוויי זייטן. דערנאָך האָט מען געענומען שיסן אויף מיר פון דער דריטער זייט, דאָס הייסט — פון סאָקאָלאָוער שאָסיי (פון יאָנקל קצבס זייט) און פון דער סעמיאַטיטשער זייט, ווו עס זענען געשטאַנען די דייטשן, וועלכע האָבן באַוואַכט דאָס געטאָ. אַזוי איז מיר נאָר געבליבן איין זייט צום אַנטלויפן, צו מאָטע־יידל שעניעוויצערס פעלדער. דערצו האָב איך געמוזט אַריבער לויפן דעם שאָסיי. אַ סע־קונדע האָב איך זיך געוואָקלט, צי איך זאָל עס טאָן. ס'איז כמעט אוממעגלעך געווען נישט געטראָפן צו ווערן פון אַזאַ קרייצפּייער אויף אַן אָפּענעם שאָסיי. אָבער איך האָב קיין אַנ־דערן אויסוועג נישט געהאַט. איך האָב באַשלאָסן זיך אויפשטעלן, וועלן זיי דאָך אויף מיר שיסן. אויב מיר וועט געלונגען נישט געטראָפן צו ווערן פון די ערשטע קוילן, וועל איך האָבן צייט אַריבער צו לויפן דעם שאָסיי.

איך האָב זיך אַ הייב געטאָן — און שנעל אַנידערגעפאַלן. זיי האָבן אויף מיר דער־לאַנגט אַ שטאַרק פייער... אין דער זעלבער צייט האָב איך זיך אַ וואַרף געטאָן אויפן שאָסיי און געשאַרט אויפן בויך, מיט אַלע כוחות אַריבערגעקראָכן וואָס שנעלער דעם וועג. איך האָב זיך דערשלאָגן צו אַ בוים, נעבן מאָטיעס פעלדער. ס׳איז מיר געלונגען — קיין איין קויל פון די רוצחים האָט מיך נישט געטראָפן. דאָ האָב איך נאָך געמוזט שפּרינ־גען איבער אַ פלויט פון שטעכלדראָט. דערביי האָב איך זיך שטאַרק פאַרוווּנדעט אין פוס, ס׳האָט אָפּגעריסן דאָס פלייש ביזן בין. ביז היינט איז מיר נאָך געבליבן אַ צייכן פון דער וווּנד.

מיט גרויס נסים איז מיר געלונגען צו לויפן ביז די שייערן פון מאָטיע־יידלס פעל־דער און פאַרשטעקן זיך אין אַ ריוו. דאָס איז געווען דער אָנהייב פון די „קאָזיע־ראָוועס". פלוצלינג דערזען אַ דייטש, ממש עטלעכע מעטער פון מיר. ער איז געלאָפן און גע־שריגן: „האַלט! האַלט! פערפלוכטער יודע". איך האָב צוזאַמען געזומען מיינע לעצטע כוחות און געלאָפן מיט אוממענטשלעכער אָנשטרענגונג, כ׳האָב געפילט, אַז דער דייטש איז ממש אויף מיינע פוסטריט. זעט אויס, אַז ער האָט נישט געהאַט קיין געווער, און די אָנדערע פאַרפאַלגער האָבן מורא געהאַט צו שיסן, כדי אים נישט צו טרעפן. ס׳איז טאַקע געווען שטיל, אָבער איצט האָב איך געהאַט דעם מלאך־המוות הינטער זיך. דאָס בלוט האָט זיך פון מיר געגאָסן. איך האָב געהאַט אַ שרעקלעכע וווּנד אויפן פוס, אָבער איך האָב גאָרנישט געפילט. איך בין ממש געפלויגן — און דער דייטש נאָך מיר. ער האָט אָן אויפהער געשריגן: „האַלט! האַלט!".

איך האָב שוין נישט געהאַט מער קיין כוח צו לויפן, האָב איך זיך מיט אַ מאָל האַס־טיק אויסגעדרייט, אַריינגעשטעקט די האָנט אין קעשענע און אַ געשריי געטאָן צום דייטש: „קאָם מאָל הער, דאָנערוועטער, וועל איך דיך צום טויט ערשלאָגען". דאָס איז געווען אַ פאָל פון יאוש. איך האָב נישט געהאַט וואָס צו פאַרלירן. דער דייטש האָט זיך דערשראָקן און אָפּגעטרעטן.

ווי נאָר דער דייטש איז אַוועק, האָב איך זיך געלאָזן וווייטער לויפן אין ריוו. די ראָווס האָבן זיך געצויגן גענוג לאַנג. דאָרט האָב איך באַגעגנט צירעלע לאָזערס מיט איר מאַן משה סמאָלע. איך האָב זיי געווארנט, אַז מען לויפט מיר נאָך, זיי זאָלן אַנטלויפן אין אַן אַנדערער ריכטונג.

איך האָב ממשיך געווען צו לויפן אין ריוו, ביז כ׳האָב זיך דערשלאָגן צום בוג. געוואָלט לויפן צום קאָזעראָווקער וואַלד, אָבער איך האָב מורא געהאַט, אַז דאָרט וועלן אַוודאי די דייטשן שטיין און ווארטן אויף די אַנטלאָפענע פון געטאָ, איך בין דערפאַר געווען פאַרזיכטיק און פון דערווייטנס געקוקט וואָס דאָרט קומט פאָר.

דער גאַנצער קאָזעראָווקער וואַלד איז געווען באַוואַכט פון די רוצחים. זיי האָבן דאָרט

געווארט אויף די אומגליקלעכע. ווי נאָר עס איז ווער געקומען אין יענער ריכטונג, נאָענט צום וואַלד, האָבן זיי די דייטשן דערשאָסן אויפן אָרט.

איך בין צוריק צו די ראָווע, געקראָכן שטילערהייט, מען זאָל מיך נישט הערן. לאַנגזאַם זיך דערווייטערט פון וואַלד.

אָבער ווו זאָל איך זיך באַהאַלטן? עס איז שוין באַלד טאָג. איך האָב געזען דייטשן אויף פערד. זיי האָבן געזוכט די יידן, אַנטלאָפענע פון געטאָ. די פּאַסטעכער טרייבן שוין די בהמות אויף דער פּאַשע. די זון הייבט אָן צו שיינען. מיר איז געווען קאַלט. די ווינד האָט זייער ווייַ געטאָן. איך האָב פּאַרלאָרן אַ סך בלוט, בין געווען אָן כוחות. אָבער אַ מענטש איז שטאַרקער פון אייזן. דער ווילן צום לעבן איז געווען אַזוי גרויס, אַז איך האָב ווידער צונויפגענומען דאָס לעצטע ביסל כוחות און געלאָפן אין דער ריכטונג צום בית־עולם. פון דאָרט בין איך אַוועק צום טייך, זיך אַריין געוואָרפן אין וואַסער צווישן די ביימלעך, וועלכע זענען געוואַקסן ביים ברעג. דאָס זענען געווען דינע השענות־ביימלעך.

איך האָב זיך איינגעגראָבן ממש צווישן די השענות, ביי די וואָרצלען, כדי נישט אַרויפשווימען אויפן וואַסער. אַזוי בין איך געלעגן אַ גאַנצן טאָג. געהערט ווי מענטשן ווייַנען, שרייַען, קרעכצן, שרעקלעכע שיסעריַען. די דייטשן מיט די פּוילישע פּאָליציי זענען אַרומגעלאָפן און געזוכט אין אַלע זייטן. די פּאַסטעכער האָבן אָנגעוויזן ווו עס האָט זיך ווער באַהאַלטן: „אָט דאָ זענען זשידעס".

איך בין געלעגן אין וואַסער אומבאַוועגלעך, קיין שאָרך זאָל זיך נישט הערן — ביז די זון איז אונטערגעגאַנגען. אַלע פּאַסטעכער זענען אַוועק אַהיים. ס׳איז צוגעפאַלן די נאַכט. כ׳האָב נישט געהערט קיין באַוועגונג. דאַן בין איך לאַנגזאַם אַרויס פון וואַסער און זיך פאָרזיכטיק אַרום געקוקט צי איז קיינער נישטאָ.

איך האָב אַראָפּגענומען דאָס העמד און עס אויסגעקוועטשט. קוים אַראָפּגעשלעפּט די שטיוול פון די פּאַרוווונדעטע פיס, אויסגעגאָסן די וואַסער, און זיי צוריק אָנגעטאָן. עס האָט מיך גענומען שוידערן, ס׳האָט געקלאָפּט אַ צאָן אויף אַ צאָן. איך האָב געמיינט, אַז כ׳וועל עס נישט איבערטראָגן. אַלץ אויף מיר איז געווען נאַס, די נאַכט — אויסערגעווייַנלעך קאַלט. איך האָב געפילט אַ שטאַרקן הונגער. ווו זאָל איך גיין?

פלוצלינג האָב איך געזען אַ מענטשלעך געשטאַלט פון דערווייטנס. איך האָב זיך גלייך פאַרשטעקט, פאַרהאַלטן דעם אָטעם. דער מענטש האָט זיך לאַנגזאַם דערנענטערט — און איך האָב אים דערקענט. דאָס איז געווען יולעק וואַשילעווסקיס. ער האָט געקוקט, ווי ער וואָלט וועמען געזוכט און שטילערהייט גערופן: „לייזער! לייזער! ווו ביסטו?" וועז ער איז שוין געווען נאָענט צו מיר, האָב איך זיך באַוויזן. ער האָט מיך דערקענט און פאַרבראָכן די הענט, זיך איבערגעצלמט און געפרעגט: „דו, פּעלטע, לעבסט? מ׳האָט געזאָגט, אַז מ׳האָט דיך דערשאָסן?!".

איך בין געשטאַנען נעבן אים אַ ציטערנדיקער פון קעלט און הונגער, די בגדים זענען

געווען נאַס. זעט אויס, אַז כ׳האָב אויף אים געמאַכט אַ רושם מיטן נעבעכדיקן אויסזען. ער האָט אַרויסגענומען פון קעשענע אַ פלאַש בראָנפן, מיר דערלאַנגט, און געזאָגט: „טרינק און דערוואַרעם זיך".

איך האָב געטרונקען אַ ביסל און אים צוריק געגעבן דאָס פלעשל. דער בראָנפן האָט מיך דערוואַרעמט און איך האָב זיך איצט געפילט בעסער. יולעק האָט מיך געפרעגט אויף לייזער־הערשל מאַטעסעס. ער האָט זיך געוווּנדערט, ווי אַזוי מיר איז געלונגען זיך צו ראַטעווען, און ווי אַזוי איך האָב אויסגעהאַלטן אַזוי לאַנג אין וואַסער. ער האָט מיר דערציילט, אַז אַ גאַנצן טאָג זענען די דייטשן צוזאַמען מיט פוילישער פּאָליציי, אַרום געפאָרן אין דער גאַנצער געגנט און געזוכט באַהאַלטענע יידן.

איך האָב קיין סך נישט גערעדט און זיך געלאָזט גיין מיט אים צום בית־עולם. צוגע־גאַנגען צו מיין פאָטערס קבר און זיך מיט אים געזעגנט. מיין האַרץ איז געווען ווי פאַר־שטיינערט. איך האָב נישט געוויינט. אפשר דערפאַר, וואָס יולעק איז געווען מיט מיר — און איך האָב נישט געוואָלט אַרויסווייזן מיין גאַנצע פּיין.

איך האָב גערעדט צו מיין טויטן פאָטער: „טייערער טאַטע, איך הייב איצט אָן מיין וואַנדער־וועג. איך ווייס נישט ווו מיין קבר וועט זיין. איך ווייס אויך נישט, צי איך וועל נאָך אַמאָל קענען קומען אויף דיין קבר. אָבער אין פאַל ווען דיין ברכה וועט מקוים ווערן און איך וועל בלייבן לעבן — בעט איך דיך, אַז דאָס זאָל זיין דער לעצטער וואַנדער־וועג פון מיר און פון יידישן פאָלק בכלל". יולעק האָט זיך צעוויינט, הערנדיק ווי איך בעט מיין פאָטער ער זאָל זיך פאַר מיר מיען. ער האָט געוויינט און זיך געצלמט...

דער קאַמף פאַרן לעבן

איך בין אַרויס פון בית־עולם, זיך געזעגנט מיט יולעקן און אָנגעהויבן מיין וואַנדער־וועג. ס׳איז געווען אַ שטאָק־פינצטערע, לאַנגע און קאַלטע ווינטער־נאַכט. איך האָב געטראַכט: ווו אַהין גייט מען? צו וועמען זאָל איך זיך ווענדן? וואָס זאָל איך טאָן ווייטער?

אַזוי בין איך איינער אַליין געגאַנגען אין דער פינצטערניש. יעדע מינוט האָבן אָפּ־געהילכט פון דערווייטנס שיסערייען. איך האָב געטראַכט, אַז דאָס מיינט מען מיך. ערשט ווען ס׳איז טאָג געוואָרן, האָב איך געזען ווו איך געפין זיך — אין דאָרף קוטשערע.

מיט אונטערוועגן זיך דערשלאָגן צום פויער זשירען. איך האָב אָנגעקלאַפּט ביי אים אין פענצטער. דער גוי איז אַרויס געקומען און מיר געזאָגט: „אַנטלויף שנעלער, ווייל אַלע יידן פון דראָהיטשין האָט מען אַרויסגעפירט קיין סעמיאַטיטש. זייער פיל האָט מען דערשאָסן". ער האָט מיר דערציילט, אַז פּסח־יצחק יאַנקל קצבס איז געשפּרונגען פון וואָגן און אַנטלאָפן — האָט מען דערפאַר אַראָפּ גענומען פון וואָגן יאַנקל דעם בעדער און אים דערשאָסן. ער האָט מיר געזאָגט, אַז איך זאָל לויפן אין דאָרף סאַדי, דאָרט געפינען זיך אַ סך יידן. אויך מאַטעסעס קינדער („די מאַטושאַקעס").

איך האָב געמוזט לויפן, ווייל באַלד איז געווארן טאָג און גיין האָט מען געקענט נאָר וועג ס׳איז געווען פינצטער. איך בין געלאָפן מיט מיינע לעצטע כוחות אין דאָרף סאַדי, אַריינגעכאַפּט זיך אין אַ שייער. דאָרט האָב איך טאַקע געטראָפן עטלעכע יידן: בעלציען, ציפקען, שיינדלען און פּערלען. פון מענער: שלמהקע גרודע, ציפקעס אַ ברודער, גדליהו גרודע, דוד לייב און עקיבא גרודע.

איך האָב זיך זייער דערפרייט מיט זיי און געבליבן דאָרט אַ גאַנצן טאָג, זיך איינגע־גראָבן אין די גראָאָווינעס אויפן רישט. אַ גאַנצן טאָג האָבן מיר פלאָנירט וואָס ווייטער טאָן. מיר האָבן באַשלאָסן, אַז ווי נאָר ס׳וועט ווערן נאַכט, וועלן די מענער זיך לאָזן אין אַ צווייטן דאָרף בעטן עסן. איך האָב די וועגן נישט געקענט, אָבער מאַטעסעס קינדער פלעגן אין די דערפער האַנדלען מיט די פויערים און האָבן גוט געקענט די גאַנצע סביבה.

ווי נאָר ס׳איז טונקל געווארן, האָבן מיר זיך געלאָזט אין וועג אַריין. עס איז געפאַלן אַ געדיכטער שניי, דערצו נאָך האָט זיך אָנגעהויבן אַ שטאַרקע זאָוויערוכע. ס׳האָט ממש אויסגעריסן ביימער.

אויפן וועג האָט שלמה גרודע מיר דערציילט, אַז ער האָט זיך געזעגנט מיט זיינע עלטערן, און דאָס געוויסן מאַטערט אים וואָס ער האָט זיי איבערגעלאָזן אַליין. די עלטערן האָבן אים געזאָגט: „איר זענט יונגע קינדער, איר דאַרפט זיך ראַטעווען, מיר זענען עלטערע מענטשן און וואָס עס איז באַשערט — וועלן מיר נישט אויסמיידן". שלמה האָט געווויינט און זיך נישט געקענט באַרויקן. „אפשר וואָלט איך זיי געקענט מיט עפּעס העלפן? אפשר האָב איך זיי נישט געדאַרפט איבערלאָזן?" מיר זענען געגאַנגען עטלעכע שעה און נישט אויפגעהערט וועגן דעם צו ריידן.

מיר זענען געגאַנגען אָפּגערוקט איינער פון אַנדערן, אַז אויב ס וועט עפּעס פאַסירן, זאָל כאָטש איינער אַנטלויפן. ענדלעך האָבן מיר זיך דערשלאָגן צו אַ שטאַל פון פערד. קיינער האָט אונדז נישט באַמערקט, מיר האָבן אויפגעפּענט די טירן אָן רעש, אַרויפגע־קראָכן אויפן רישט. מיר האָבן זיך געמאַכט אַן אָרט אין די בינטלעך שטרוי און זיך באַהאַלטן.

מיר האָבן געלושטשעט די גראָאָווינעס און זיך דערנערט פון די אַרבעס. עטלעכע טעג האָבן מיר נאָר דאָס געגעסן.

די שטאַל האָט אָנגעהערט צו אַ פּריץ מיטן נאָמען טשערניעצקי. ער איז געווען אַ באַקאַנטער פון די מאַטעשוקס. אַ מאָל איז דעם פּריצס פּרוי אַריין אין שייער, האָט זיך שלמהקע איר באַוויזן. זי האָט זיך אָנגעהויבן צלמען און געבעטן, אַז מיר זאָלן זיך ניט וווייזן פאַרן פּריץ, ווייל ער איז אַ טויבער און מיר וועלן מוזן רעדן הויך. דורכגייער קאָנען נאָך דערהערן. ער האָט אויך ליב אַ סך צו ריידן. ער וועט מיט אונדז זיך וועלן אויסטענהן אַ גאַנצן טאָג. די פאַראָבקעס וועלן זיך דערווייסן, וועלן זיי אַלץ איבערגעבן די דייטשן.

די קריסטין האָט אונדז מיט גאָרנישט געהאָלפן. מיר האָבן נישט געהאַט וואָס צו עסן, געווען זייער אָפּגעשוואַכט.

מיר האָבן באַשלאָסן צו גיין אין אַן אַנדער דאָרף. ביינאַכט זענען מיר אַרויס. מיר האָבן קוים געקענט גיין. אַ גאַנצע וואָך האָבן מיר כמעט נישט געגעסן, ממש געפאַלן פון די פיס. מיר זענען אָפט געפאַלן אין חלשות. דאַן פלעגט איינער דעם אַנדערן רייבן מיט שניי און אַזוי אַרום אָפּראַטעווען.

מיר זענען דאָך געגאַנגען אַ גאַנצע נאַכט, ביז מיר זענען אָנגעקומען אין דאָרף מיל־קעוויטש, אַריין צו אַ באַקאַנטן פויער. ער האָט אונדז געגעבן ברויט און וואַרעם וואַסער, מיר האָבן זיך דערכאַפּט דאָס האַרץ. אַ ביסל געקומען צו די כוחות, אַווּעק צום ערשטן שייער וווּ די מיידלעך זענען געווען און זיי געברענגט ברויט. יעדע נאַכט פלעגן אָנדערע צוויי מענער גיין אין די דערפער ברענגען עפּעס עסן. ביי טשאַרניעצקין אין שייער זענען מיר געלעגן אַרום זיבן וואָכן.

בערך אַ צען אָדער עלף טעג נאָכן אַווּעקגיין פון דער היים, האָב איך געוואָלט וויסן וואָס מיט מיין מוטער איז געשען. איך האָב זי באַהאַלטן הינטער דער דאָפלטער וואַנט ביי אונדז אין שטוב. איך האָב זייער געוואָלט וויסן צי זי האָט זיך געראַטעוועט און האָב געבעטן עקיבאן ער זאָל מיט מיר גיין. עקיבא האָט מסכים געווען. צו ערשט זענען מיר אַריין אין דאָרף קוטשערע, אָבער דאָרט האָבן מיר זיך גאָרנישט דערוווּסט. פון דאָרט זענען מיר אַווּעק קיין סיטקע, אָנגעקלאַפּט ביי אַ פויער אין טיר. ער האָט אונדז אַריינגע־לאָזט, זיך איבערגעצלמט און אויסגעשריגן: „אָ לאַ באַגאַ". ער האָט אונדז דערציילט, אַז „היינט האָבן די דייטשן דערשאָסן זון שוועסטערס זון איסר מיט חמה פריידע לאהס און איר טאָכטער. איסר איז אַנטלאָפן אין וואַלד. דאָס האָט פאַרדראָסן דעם קריסט וורוטנאָוו־סקין, אַז דאָס יינגל זאָל בלייבן לעבן, האָט ער זיך אַרויפגעכאַפּט אויף אַ פערד, נאָכגעלאָפן דעם יינגל אין וואַלד און אים דערשאָסן"...

מיר זענען צוריק געגאַנגען קיין קוטשערע. דאָרט האָט אונדז אַ געוויסער מילקאָווסקי דערציילט, אַז מיין מוטער איז געקומען נאָך דער צווייטער נאַכט פון ליקווידירן דאָס געטאָ קיין קוטשערע, זי האָט זיך אַרומגעדרייט האַלב־נאַקעט און באַרוועס במשך אַכט טעג. ער האָט איר געגעבן אַ פּעלצל. מיין מוטער מיט נאָך פינף מאָן האָבן זיך באַהאַלטן אויפן פּוסטן פעלד אין אַ שייער. די דייטשן זענען אָנגעקומען און אַלעמען אויסגעמאָרדעט.

ווער ס׳האָט זי אַרויסגעפירט פון באַהעלטעניש — האָב איך נישט געקענט דערגיין. מילקאָווסקי האָט מיר אויך דערציילט, אַז אַנטעק סוליווינסקי האָט מיין מוטער באַרויבט פון אַלץ וואָס זי האָט געהאַט, אַפילו די קליידער וואָס זי האָט געטראָגן אויף זיך, זי אַרויס־געפירט אויפן פעלד אַ נאַקעטע און געהייסן גיין.

נאָכן דערוויסן זיך וואָס ס׳האָט פאַסירט מיט מיינע טייערסטע און ליבסטע, זענען מיר אַווּעק אין דאָרף בריקע, אַריין אין אַ שטאַל און דאָרט געזעסן אַ גאַנצן טאָג. ביינאַכט

זענען מיר ווידער אַוועק צו טשאַרניעצקין. מיר האָבן זיך געפלעגט צוגנבענען צו דער קאָריטע פון די חזירים און פון דאָרט צונעמען אַ ביסל עסן. דאָס איז געווען אונדזער איינציקע שפייז.

אַ מאָל האָבן מיר געהערט, ווי ד׳ דייטשן קומען אָן אויף מאָטאָציקלען. מיר האָבן געמיינט, אַז דאָס קומען זיי נאָך אונדז. אָבער זיי זענען נאָר דורכגעפאָרן.

אַ צווייט מאָל איז געקומען שלמה גרודע און געזאָגט, אַז מיר זאָלן שנעל פאַרלאָזן דאָס אָרט, ווייל די דייטשן וויסן שוין וועגן אונדז. מיר זענען אַראָפּ פון רישט און געזעסן ווידער וואַנדערן. די נאַכט וועל איך קיינמאָל נישט פאַרגעסן. אַ ווינט, אַ פראָסט, אַ טיפער שניי. מיר האָבן נישט געקענט גיין, געקראָכן אין שניי ביזן בויך. אַזוי זענען מיר געגאַנגען אַ פאָר גוטע שעה. ענדלעך זענען מיר אָנגעקומען אין דאָרף מילקעוויטש. אַריין צו אַ פויער (זיין נאָמען געדענק איך נישט). ער האָט אונדז געגעבן עפּעס צו עסן. דאָרט האָבן מיר באַגעגנט חיים פישל מאַטעסעס.

איך בלייב אַליין...

די גרודעס האָבן צווישן זיך גערעדט, אַז איך, פּעלטע, בין אַוודאי אַראָפּ פון זינען, נישט כדאַי מיט מיר זיך צו פאַרנעמען. איך האָב געזומען טראַכטן: אפשר איז טאַקע אַזוי?

עקיבא איז אַוועק מיט פישלען, איך בין געבליבן אַליין. דער פויער האָט מיך געהייסן גיין, ער האָט מורא געהאַט, אַז כ׳וועל ביי אים וועלן בלייבן. איך בין אַרויס אין דרויסן. דער ווינט האָט געוואַיעט אַזוי שרעקלעך, ווי ער וואָלט געטראָגן די געשרייען פון אַלע אומגליקלעכע, וועלכע זענען אַזוי ברוטאַל דערמאָרדעט געוואָרן. אַלץ אַרום מיר האָט געטראָגן אומעט און שרעק. וווּ זאָל איך גיין, אַז איך וויס נישט די וועגן אין די דערפער, און קען נישט קיינעמען?

איך האָב נישט געווסט וואָס אָנהייבן טאָן. כ׳בין אַוועק אונטערן שייער פון דעם פויער, זיך אָנגעשפּאַרט אין דער וואַנט און אַזוי געשטאַנען אַ הילפלאָזער. אָבער די קעלט האָט געטריבן, און איך האָב באַשלאָסן ווידער גיין צו טשאַרניעצקין אין שייער, זיך איינגעגראָבן אין די גראָאָווינעס און דאָרט געלעגן עטלעכע טעג, אַ ביסל זיך באַרויקט — און ווידער געזומען טראַכטן. אַזוי בלייבן דאָ ליגן אין שייער און שטאַרבן פון הונגער — צו וואָס האָב איך באַדאַרפט פאַרלאָזן דאָס געטאָ? טאָ בעסער גיין, ווו די פיס וועלן טראָגן...

ביינאַכט בין איך אַראָפּ פון רישט און זיך געלאָזן אין וועג אַריין. איך בין אָנגע־קומען אין אַ קאָלאָניע, אָנגעקלאַפּט ביי אַ פויער. ער האָט מיר געעפנט און געהייסן אַרײַנגיין. איך האָב אים געבעטן ער זאָל מיך אַ ביסל האַלטן ביי זיך. ער האָט מסכים געווען. ער און זיין פרוי האָבן מיר געגעבן צו עסן און צו טרינקען, ביינאַכט מיך גע־

האַלטן אין שטוב. אין דער פרי האָבן זיי מיך געהייסן גיין אין שייער אַריין און זיך באַהאַלטן. אויף ביינאַכט האָבן זיי מיך ווידער אַריינגענומען אין שטוב.

אין דער פרי, וועו די פּויערטע איז אַריין אין שייער שניידן שעטשקע, בין איך אַראָפּ פון דער רישט און אָנגעשניטן די שעטשקע. דערביי האָב איך באַמערקט, אַז די שנייד־מאַשין איז קאַליע. איך האָב איר צוגעזאָגט צו פאַרריכטן — און טאַקע זי גוט פאַרראַכטן. די פּויערים זענען גענוג זייער צופרידן. זיי האָבן מיך געהאַלטן אַ שטיקל צייט.

אַ מאָל איז מיין בעל־הבית געקומען און גערופן, איך זאָל מיט אים גיין. איך האָב מורא געהאַט, אָבער נישט געוואָלט אָפּזאָגן. ער האָט מיך אַריינגעפירט צו אַ שכן. דאָרט האָב איך באַמערקט, ביים אַריינגיין, ווי אַ קליין קינד אַנטלויפט און באַהאַלט זיך. דאָס איז געווען לייזער, הערשל מאַטעסעס זון. ער האָט פאַרשטאַנען, אַז פאַר אַ פרעמדן דאַרף מען זיך באַהאַלטן. דאָרט איז אויך געווען באַהאַלטן לייזערס פרוי, לאה ליטמאַנס.

וועו לאה האָט מיך דערזען, איז זי אַרויס מיט אַ שרעקלעך געוויין, באַגלייט מיט ספּאַזמען. זי האָט אויסגעזען שרעקלעך. קיין טראָפּן בלוט אין פּנים, דערשראָקן און הילפלאָז. זי האָט געזאָגט, אַז ס׳איז נישט כדאי צו לעבן. מיר, האָט זי געזאָגט, איז גרינ־גער, ווייל איך בין אַליין, אָבער וואָס קאָן זי טאָן מיט אַ קליין קינד? איך, ליידער, האָב איר גארנישט געקענט העלפן.

איך האָב זיך באַליבט ביי די פּויערים. איך פלעג ביי זיי אַרבעטן בייטאָג, אין די נעכט געשלאָפן אין די שייערן. מערסטנטייל פלעג איך זיי פאַרריכטן די שעטשקאַרניעס און די אַקערס.

איך האָב זיך געמאַכט אַ בונקער, וווּ זיך צו באַהאַלטן, וועו די דייטשן וועלן קומען. קיין גרויס חשק צו לעבן האָב איך נישט געהאַט. אַלע מיינע טייערסטע און ליבסטע זענען אומגעקומען, צו וואָס דאַרף איך לעבן? איך בין געווען אַפאַטיש, איינזאָם און גלייכגילטיק.

אַ מאָל האָט זיך מיר פאַרגלוסט אַוועקגיין אין אַ דאָרף, ווו כ׳האָב געטראָפן מער יידן. זיי האָבן זיך געפלעגט צוזאַמענקלויבן און מאַכן אַ מנין, זאָגן קדיש נאָך די קדושים. איך האָב דאָרט מיט זיי געדאַוונט, און דאָס ערשטע מאָל געזאָגט קדיש נאָך מיינע נאָענטסטע.

אַ מאָל, זייענדיק ביים קריסט אין שטוב, האָב איך דערהערט אַ שטאַרקע שיסעריי. מיט מיר איז אויך געווען פייוול נעמיס. ער האָט זיך שטאַרק דערשראָקן און געוואָלט נעמען לויפן. איך האָב אים פאַרהאַלטן, פאַרמאַכט די טיר און גענומען אַרויסקוקן דורך די שפּאַרעס וואָס עס קומט פאַר אין דרויסן.

איך האָב געזען, ווי די דייטשן יאָגן זיך נאָך אַנטלאָפענע מענטשן. פון אונדז זענען זיי שוין געווען ווייט. וועו איך האָב געעפנט די טיר, האָב איך געזען ווראָטנאָווסקין. ער האָט געאַרבעט פאַר די דייטשן, ביי זייערע פערד. איך האָב צו אים געזאָגט: „אויב דו

וועסט דערציילן די דייטשן אַז דו האָסט מיך דאָ געזען, וועלן דיך מיינע חברים דערהר־
גענען, זאָלסט עס גוט געדענקען". איך מיט פייוולען זענען אַוועק. מיר האָבן באַוויזן זיך
אַריינצוכאַפּן אין וואַלד. דאָ זענען מיר שוין געווען מער זיכער. אַ גאַנצן טאָג זענען מיר
געלעגן אין וואַלד.

בעת דער אָבלאַווע, האָבן די דייטשן דערשאָסן אַ ייד פון סעמיאַטיטש.

אין דעם דאָרף האָבן מיר שוין נישט געקענט בלייבן. וווּ גיין? איך האָב זיך דאַן
זייער שלעכט געפילט. אויפן האַלדז איז מיר אַרויס אַ בלאָטער, אַ גרויסער געשווויר. איך
האָב באַקומען היץ. אין דרויסן איז געווען זייער קאַלט. כ׳בין אַריין צו אַן אַלטער קריסטין.
זי האָט באַמערקט, אַז איך בין קראַנק, געפרעגט, וואָס מיר איז. איך האָב איר געוויזן
מיין האַלדז. זי האָט אויף מיר רחמנות געהאַט און צוגעלייגט אַ פלאַסטער מיט סלאָנינע.
זי האָט מיר אויך געגעבן ווארעמס צו טרונקען, אויסגעבעט אויף דער פּאָדלאָגע — און
כ׳בין גלייך אַנטשלאָפן געווארן.

אין דער פרי, ווי נאָר כ׳בין אויפגעשטאַנען, האָט די קריסטין באַקוקט מיין גע־
שווויר. זי האָט געזאָגט, אַז ער איז שוין רייף און געזומען אים אויסקוועטשן. איך האָב
געפילט אַ מוראדיקע ווייטיק, אָבער שפּעטער איז מיר לייכטער געווארן.

דעם גאַנצן טאָג האָט זי מיך געהאַלטן ביי זיך אין הויז. פאַרנאַכט האָט זי געהייסן
פאַרלאָזן, ווייל איר איידעם דאַרף קומען, און אויב ער וועט זען אַ ייד — וועט ער זיין
אין כעס.

אַרויסגייענדיק פון דער קריסטין, בין איך אַריין צו אַן אַנדערן פויער און געבעטן
ער זאָל מיך האַלטן ביי זיך. ער האָט אויף מיר רחמנות געהאַט און אַריינגענומען, גע־
האַלטן אַ שטיקל צייט. אַזוי האָב איך זיך געמאַטערט, אַלע מאָל אויף אַן אַנדער אָרט. אַלע
פויערים האָבן געשטעלט אין באַדינג: איך זאָל קיינעם נישט זאָגן, אַז איך בין ביי זיי
געווען, אָדער באַקומען פון זיי עסן. אַזוי האָב איך דערלעבט ביז פרילינג. דורכגעקומען
די קעלטן און געהאָפט, אַז איצט וועט ווערן בעסער.

צוריק אין קוזשניע

זייענדיק ביי אַ קריסט, האָט ער מיר דערציילט, אַז ביי זיי אין דאָרף איז געווען
אַ קאָוואַל, וועלכער איז געשטאָרבן מיט אַ פּאָר וואָכן צוריק. אפשר וועט די קאָוואַליכע
מיך צונעמען צו דער אַרבעט? איך האָב זיך נישט געפוילט און בין אַוועק צו איר. זי האָט
זיך זייער דערפרייט. זי האָט מיך דערקענט פון אונדזער שמידעריי און אָפילו געראָפן
ביי מיין נאָמען. אַזוי בין איך פאַרבליבן אַרבעטן — נאָר פאַרן שטיקל ברויט און פאַרז
אויסבאַהאַלטן זיך.

איך האָב ביי איר געאַרבעט געגען פיר חדשים. דאָרט אויסגעגראָבן אַ בונקער און

וועָן די דייטשן פלעגן קומען, פלעג איך גיין אין בונקער אַריין און די קאָוואַליכע פלעגט אָנשיטן קוילן אויף מיין לעבעדיקן קבר...

ס׳האָט געטראָפן, אַז די דייטשן זענען געקומען, איידער איך האָב באָוויזן זיך צו באַהאַלטן. האָב איך זיך אויסגעשמירט מיט סאָושע, פלעג זיי מאַכן די אַרבעט און זיי האָבן נישט דערקענט, אַז איך בין אַ ייִד.

יידן זיך דערווּוסט, אַז אין דעם דאָרף זענען דאָ עטלעכע גוטע פּויערים, האָבן זיי אָנגעהויבן אָפּטער קומען אין דאָרף. אויך די דייטשן זענען געווּאָרן, אַז יידן קומען אין דאָרף, האָבן זיי דורכגעפירט אָבלאַוועס. די קאָוואַליכע האָט מיר תיכף צו וויסן געגעבן וועגן יעדער אָבלאַווע. מיין בונקער איז געווען אונטער דער קאָריטע פון די בהמות און געפירט ביז דער קוזשניע. איך האָב אָפּגעזוכט פייוול וואוּלקער, אים אַריינגע־נומען אין קוזשניע צו דער אַרבעט און אויך אַלס שותף אין בונקער. ער האָט אין בונקער אי׳בערגעלעבט די גאַנצע צייט, ביז דער באַפרייִונג.

פון צייט צו צייט פלעגן מיר זיך באַגעגענען מיט אַ סך יידן אין די וועלדער. איך האָב זיך אויך געטראָפן מיט קלמן גאָלדוואַסער. ער האָט מיר דערציילט, אַז עס לעבן נאָך אַ סך דראָהיטשינער יידן. מיין שמחה איז געווען ביזן הימל.

איך האָב אָפּגעשמועסט מיט אים און מיט פייוולען, אַז מיר דאַרפן צו אונדז אַריי־בער ברענגען די אַלע יידן, וואָס האָבן נישט קיין זיכער אָרט. דאָ וועלן זיי זיך קענען באַהאַלטן, ווייל ביי אונדז זענען דאָ מערער וועלדער און די דייטשן האָבן נישט אַזוי אָפּט געמאַכט אָבלאַווע.

אין דער זעלבער נאַכט איז קלמן אַוועק אין זייַנע קאַנטן, ווו ער האָט געהאַט אַ סך היימישע קריסטן. איך מיט פייוולען זענען צוריק אין אונדזער בונקער. מיר האָבן זיך אָפּגעשמועסט מיט קלמנען צו טרעפן אויף אַ באַשטימט אָרט נאָך אַ געוויסער צייט (פון אונדז איז דאָס אָרט געווען ביי אַ צוואַנציק קילאָמעטער).

צו מאָרגנס זענען מיר אָנגעקומען אויפן באַשטימטן פלאַץ. קלמן האָט שוין געווּאָרט. מיר האָבן געשמועסט אַ גאַנצע נאַכט. אַזוי ווי עס איז שוין געווּאָרן טאָג און מיר האָבן מורא געהאַט צו גיין, האָבן מיר באַשלאָסן בלייבן אויפן פעלד און ערשט ביינאַכט זיך אומקערן. עס איז שוין געווען שניט־צייט. מיר האָבן זיך אַריינגעלייגט אין די תבואה, איך בין גלייך איינגעשלאָפן. קלמן איז אַוועק צו זיך, דאָרט וווּ ר׳האָט זיך אויסבאַהאַלטן. ער האָט נישט געווּאָלט מיט אונדז בלייבן אין פעלד.

פון שלאָף האָט אונדז אויפגעוועקט אַ שטאַרק שיסעריי. מיר האָבן זיך זייער דער־שראָקן. מיט קלמנען זענען דאָן געווען: בערל שאָלקעס, אברהם־משה אברהמטשעס. זיי האָבן געדאַרפט זיך אומקערן אויף דער נאַכט, מיר האָבן זיי געווּאָלט מיטנעמען אין אונדזער בונקער קיין מילקאָוויטש.

מיר האָבן אויף זיי געווּאָרט, אָבער זיי זענען נישט געקומען. מיר זענען געווען זייער

באָמרויקט. מיר האָבן פֿאַרשטאַנען, אַז דאָס האָט מען אויף זיי געשאָסן. ווען ס׳איז געוואָרן שפּעט, זענען מיר אַוועק צום פּויער קראַקאָווסקי.

*

דער דאָזיקער נע־ונד — פון דאָרף צו דאָרף, פון איין פּויער צום צווייטן, פון איין באַהעלטעניש אין דער אַנדערער, פון איין געפאַר אַנטלאָפן, כדי באַלד ווידער זיין באַדראָט מיטן לעבן — האָט געדויערט ביזן טאָג פון דער באַפרייונג, וועו דער פראָנט האָט זיך דערנענטערט און די רויטע אַרמיי האָט צעקלאַפּט און פאַרטריבן די דייטשע אַרמיי.

☆ ☆ ☆

וואַלף ווישניאַ

איבערלעבונגען פון אַ דראָהיטשינער ייִד

איבערגעגעבן אין דער ביאַליסטאָקער וואָיעוואָדישער היסטאָרישער קאָמיסיע פון וואַלף ווישניאַ, געבוירן 1920 אין דראָהיטשין. איבערגעלעבט אין די וועלדער פון דראָהיטשין. פּראָטאָקאָלירט: ד. קאַגאַן. 20.9.1945. ל.נ. 71.

דעם 23־טן יוני 1941, זענען אין שטעטל אַריין די דייטשן. אין דער צייט פון דער סאָוויעטישער מאַכט, זענען אַ טייל דראָהיטשינער יידן, צוליב דער נאָענטקייט פון דער גרענעץ, אַריבערגעפירט געוואָרן אין סעמיאָטיטש.

מיטן אָנקום פון די דייטשן קיין סעמיאָטיטש אין יוני 1941, זענען געמאַכט געוואָרן פּאָגראָמען אויף יידן דורך דער אָרטיקער באַפעלקערונג. אומגעקומען זענען דעמאָלט 100 יידן, וועלכע מען האָט מוראדיק פאַרפיניקט. נאָכן פּאָגראָם בין איך מיט מיין משפּחה אַריבער געפאָרן קיין דראָהיטשין.

אין דראָהיטשין האָט מען נישט געקענט אַרויסרוקן די קעפּ אויפן גאַס, ווייל גלייך האָט מען געכאַפּט אויף צוואַנגס־אַרבעט, פון וועלכע מען פלעגט זיך זעלטן צוריקקערן.

אין אַפּריל 1942, איז געמאַכט געוואָרן אַ געטאָ, אין וועלכן עס זענען געווען 550 יידן. עס איז געשאַפּן געוואָרן אַ יודענראַט, וועלכער איז געווען פאַראַנטוואָרטלעך פאַר די מענטשן אין געטאָ. די מענטשן פלעגן טעגלעך גיין אַרבעטן אויף פאַרשידענע פלעצער.

אין נאָוועמבער 1942, האָבן צו די דראָהיטשינער יידן דערגרייכט קלאַנגען, אַז די יידן אין די אַרומיקע שטעטלעך האָט מען אָפּגעפירט קיין טרעבלינקע. די קלאַנגען זענען געבראַכט געוואָרן פון פּליטים. די יידן פון דראָהיטשינער געטאָ, דערהערנדיק וואָס עס טוט זיך אין די אַרומיקע שטעטלעך און דערוויסנדיק זיך, אַז אין דער נאַכט פון 1־טן

נאָוועמבער, זענען צוגעגרייט געוואָרן 80 פורן, איז אַ גרויסער טייל (אַרום 250 מאַן) אַנטלאָפן פון געטאָ. די איבעריקע האָט מען אַוועק געפירט אויף די באַשטעלטע פורן קיין סעמיאַטיטש. די וועלכע האָבן זיך אַנטקעגן געשטעלט דעם אַרויספאָרן, האָט מען אויפן אָרט דערשאָסן (6 קרבנות).

איך בין אַנטלאָפן פון געטאָ, מיט די 250 יידן. הערנדיק די שיסעריין, וועלכע מען האָט אונדז נאָכגעשאָסן, זענען מיר זיך צעלאָפן אין פאַרשידענע ריכטונגען. איך בין געבליבן מיטן חבר שמחה וואַרשאַווסקי און נאָך אַ פאָר יידן. פון דאַנען זענען מיר אַוועק אין די וועלדער זוכן פאַרטיזאַנער. אַרום 14 טעג האָט געדויערט, ביז מיר האָבן געטראָפן פאַרטיזאַנער. די יידן האָבן איצט געהאָט אַ גרויסע אַנטוישונג, ווייל די געזוכטע פאַרטיזאַנער האָבן זיי באַלד אויסגעטאָן און געהאַלטן צוויי טעג. זיי האָבן געזאָגט, אַז מען נייטיקט זיך נישט אין קיין יידן, מען דאַרף די יידן אויסשיסן. דאָס האָט אויף אונדז געמאַכט אַ שרעקלעכן איינדרוק. מיר זענען אַנטלאָפן.

אין אַ טאָג אַרום זענען מיר אָנגעקומען אויף אַ הויף אין דאָרף בריקע, ווו מ׳האָט געפונען נאָך יידן, וועלכע האָבן דערציילט וועגן דער שרעקלעכער באַציונג פון די פאַרטיזאַנער. האָבן יידן באַשלאָסן אויף אייגענער האַנט זיך אויסצובאַהאַלטן אין די וועלדער. מיר האָבן דאָרט געלעבט אַ לענגערע צייט. געווען עטלעכע אָנפאַלן אויף דייטשן.

איין מאָל האָבן דייטשע זעלנער אַרומגערינגלט און באַשאָסן דעם וואַלד. מיר איז געלונגען צו אַנטלויפן. קומענדיק אויפן נייעם אָרט, האָבן יידן זיך דערנערט פון פלעכטן קיישלעך. איין מאָל, ביים גיין נאָך וואַסער, זענען די יידן באַמערקט געווארן דורך צוויי וואַלד־וועכטערס, וועלכע האָבן זיי געוואָלט איבערגעבן אין די הענט פון די דייטשן. איך האָב זיך אַנטקעגן געשטעלט. מען האָט מיך שטאַרק געשלאָגן. נאָך אַ שווערן קאַמף, בין איך אַנטלאָפן. געבליבן ליגן אין וואַלד, ביז די אַנדערע יידן האָבן מיך אָפּגעפירט אין דער זעמליאַנקע, וווּ כ׳בין אָפּגעלעגן צוויי וואָכן קראַנק.

נאָך דעם האָב איך זיך ווידער געפונען אין וואַלד, מיט נאָך חברים. בעת אַן אָנפאַל פון דייטשן, זענען געפאַלן דריי פון די חברים. די אַנדערע זענען אַוועק אין אַ צווייטער געגנט, אין אַ זעמליאַנקע, דאָרטן האָב איך מיט נאָך פיר יידן געלעבט ביז צום סוף פון קריג. דעם לעצטן טאָג פאַרן אָנקומען פון די סאָוויעטישע זעלנער האָבן די דייטשן אַנטדעקט די זעמליאַנקע, פון דאָרט אונדז אַרויסגעשלעפּט און געוואָלט דערשיסן. זיי זענען אָבער געווען שוין אָן געווער און די יידן איז געלונגען צו אַנטלויפן און זיך אויסבאַהאַלטן אין וואַלד ביז דעם 6־טן סעפּטעמבער.

אין יאָר 1943 איז אָנגעקומען די סאָוויעטישע אַרמיי, וועלכע האָט באַפרייט די יידן פון זייער פּיין.

שמחה בורשטין

דראָהיטשין אונטער דער היטלעריסטישער הערשאַפט

גבייתּ־עדות אויפגענומען אין דער ביאַליסטאָקער וואָיעוואָדישער היסטאָרישער קאָמיסיע פון שמחה בורשטין, לערער, געבוירן אין יאָר 1914 אין קלעשטשעל (ביעלסקער פאָוויאַט). געווויינט אין דראָהיטשין בעת דער דייטשער אָקופּאַציע. בעת דער ליקווידאַציע אַנטלאָפן און איבערגעלעבט אין וואַלד. פאַרשריבן: מגר. מנחם טורעק, 20.1.1946. ל.נ. 10/41.

ביים טייך בוג ליגט דאָס שטעטל דראָהיטשין, וואָס האָט ביזן אָנפאַל פון די דייטשן אויפן ראַטנפאַרבאַנד (22־טער יוני 1941), געציילט ביי אַ 560 יידישע נפשות. טאַקע אין זעלבן טאָג פון איבערפאַל, האָבן זיך די דייטשע רוצחים אַריינגעריסן אין שטעטל, ווו זיי האָבן מאָמענטאַל געגנומען אַרויסווייזן זייערעווילדע חיהשע אינסטינקטן. זיי האָבן געכאַפּט 32 יידישע מענער, אָפּגעפירט אין אַן אומבאַוווּסטער ריכטונג און לויט די דערהאַלטענע ידיעות, האָט מען זיי גלייך אומגעבראַכט. נאָר איינעם פון זיי איז געלונגען זיך צו ראַטעווען.

אין עטלעכע טעג אַרום, איז אַרויסגעגבן געוואָרן אַ באַפעל, לויט וועלכן סיי מענער, סיי פרויען, אין עלטער פון 16 ביז 55 יאָר, מוזן גיין צו דער אַרבעט. גלייכצייטיק איז פאַראַרדנט געוואָרן, אַז יעדער יייד מוז געצייכנט ווערן מיט אַ שאַנדצייכן אַלס בירגערמייסטער ווערט באַשטימט דער געוועזענער לערער פון גימנאַזיע, שוואַב, וועל־כער האָט פאַרנומען דעם אַמט אַ 5 חדשים. אויסער דער שווערער פיזישער אַרבעט, זענען קיין האַרבע גזירות כלפי דער יידישער באַפעלקערונג נישט געווען.

אין אַפּריל 1942, ווערן די יידן פון דראָהיטשין פאַרמאַכט אין אַ געטאָ. פאַרשטענד־לעך, אַז די עקאָנאָמישע לאַגע האָט זיך מיט דעם אַ סך פאַרערגערט. דאָך אָבער גיט מען זיך, ווי ס׳איז, אַן עצה. ס׳ווערן אומלעגאַל אין געטאָ אַריינגעפירט פאַרשידענע פּראָדוקטן און אַנדערע זאַכן.

דעם 2־טן נאָוועמבער 1942, 6 אַ זייגער פרי, איז דאָס געטאָ געוואָרן אָפּגעשלאָסן דורך אַ געסטאַפּאָ־אָפּטיילונג. בליץ־שנעל האָט זיך די טרויעריקע ידיעה פאַרשפּרייט איבערן געטאָ. די יידישע באַפעלקערונג אין דראָהיטשין האָט גאָנץ גוט פאַרשטאַנען וואָס איר דערווארט. האָבן דעריבער פופציק יידן געגנומען אַנטלויפן פון די היטלע־ריסטישע באַנדיטן און טאַקע ביי אַ העלפט מענטשן האָבן זיך אַרויסגעריסן פון די דייטשע וועלף, נישט קוקנדיק אויף דער געפאָר, וואָס ס׳האָט זיי געדראָט.

8 אַ זייגער פרי האָבן די געסטאַפּאָ־לייט צונויפגעזאַמלט אַלע יידן אויף איין פּלאַץ און מיט די צוגעגרייטע פורן האָט מען זיי אָפּגעפירט אין דער שכנותדיקער שטאָט סע־מיאַטיטש. די פרוי ליטמאַן מאליע, וועלכע איז געווען שוואַנגער קראַנק און איר מוטער העניע, וועלכע האָט נישט געוואָלט אָפּטרעטן פון איר קראַנקער טאָכטער — זענען גלייך דערשאָסן געוואָרן אויפן אָרט, אין געטאָ. גלייכצייטיק, אויפן וועג פון דראָהיטשין קיין סעמיאַטיטש, איז געלונגען איינעם צו אַנטלויפן — פּסח בלומשטיין. דערפאַר האָבן די היטלעריסטן געמוטמעט אַ צווייטן יידּ, יאַנקל סעמיאַטיצקי, און אים אויפן אָרט דערשאָסן.

אַכט טעג האָט מען די דראָהיטשינער יידן געהאַלטן אין סעמיאַטיטשער געטאָ. דעם 9־טן נאָוועמבער 1942, האָט מען זיי אָפּגעפירט קיין טרעבלינקע.

פון די אַנטלאָפענע 270 מאַן, זענען לעבן געבליבן נאָר אַן ערך 70 פערזאָן, די איבעריקע זענען אומגעקומען דורך די דייטשע באַנדיטן אין דער צייט פון דער אָקופּאַציע.

☆ ☆ ☆

בעלאַ בראָנשטיין / חיפה

די דערציילונג פון אַ 12־יאָריק קינד*

די אויטאָרין — אין די מלחמה־יאָרן

1

שוין ביי 6 יאָר איז זי אַוועק פון שטוב און געגאַנגען צו פרעמדע מענטשן. די עלטערן האָבן געהאָט פיר קינדער. זי, דאָס עלטסטע קינד, האָט מען איבערגעגעבן צו אַ מומע, וועלכע האָט געווויינט אין דראָהיטשין, די עלטערן — אין וואַרשע.

זי האָט זיך זייער גוט געלערנט און געווען פעיק צו אַלע אַרבעטן. איר יוגנט איז ניט געווען באַזונדער אינטערעסאַנט. ווען זי איז נאָך געווען קליין, איז געשטאָרבן איר מוטער. דער פאָטער איז געפאַלן פון די רוצחים, באַלד אין אָנהייב פון קריג.

בלייבנדיק ביי 12 יאָר אַ קיילעכדיקע יתומה, האָט זי ביסלעכווייז אָנגעהויבן צו פאַרשטיין, ווי אַזוי אַליין אַדורכקומען אין לעבן. איין שוועסטערל האָט זי געהאַט אין יתומים־הויז פון יאַנוש קאָרטשאַק, וואָס איז געגאַנגען צום טויט מיט אַלע קינדער.

* דערציילט אין דער דריטער פערזאָן.

פון איר אינציקן ברודער ווייסט זי אויך ניט וואָס מיט אים איז געשען. די צווייטע שוועסטער איז געשטאָרבן פון הונגער אין וואַרשעווער געטאָ.

זייענדיק איינע אַליין, האָט זי אין אָנהייב קריג זיך געווענדעט צו אַ פּויערטע זי זאָל זי נעמען צו זיך. דאָס איז געווען, ווען די דייטשן זענען אַריין קיין וואַרשע. זי האָט זיך אַרומגעדרייט איבער די וואַרשעווער גאַסן, געבערענגט עסן פאַר יידן, וועלכע זענען געווען פאַרשפּאַרט אין דער יידישער שול אויף טאַרגאָווע גאַס, אין פּראַגע. איין מאָל, אויפן וועג אין שול, האָט זי פאַרהאַלטן די פּוילישע פּרוי קריסטינע, און האָט איר געזאָגט:

— קינד מיינס, עס גייען שווערע צייטן פאַר יידן. גיי ניט צו זיי. קום מיט מיר. ביסט נישט אַזוי ענלעך צו אַ יידין. ביי מיר קענסטו אויבערלעבן די מלחמה, וועסט זיך ראַטעווען...

זי האָט זיך געלאָזט אײַנרעדן און איז אַוועק צו דער קריסטין. איר געוויסן האָט געפּייניקט, אַז זי האָט קיינעם נישט געזאָגט וווּ אַהין זי איז אַוועק, אָבער דעמאָלט איז יעדער מענטש געווען עגאָיסטיש, נאָר געקלערט ווי אַזוי אויבערצולעבן דעם קריג.

עס האָבן זיך טאַקע אָנגעהויבן שווערע צייטן; שלעכטע טעג און פינצטערע נעכט. דער ייד האָט, ליידער, נישט געוווסט וואָס אים דערווארט. דערווייל האָט מען געמוזט צו שווערער אַרבעט, דערנאָך — פאַרשיקט מענער, נישט וויסנדיק וווּ אַהין, און סתם פּייניקן.

די קריסטין, וועלכע האָט זי געמוזט צו זיך, האָט איר נישט געלאָזט צוריק. זי האָט איר אָנגעהאָנגען אַ גרויסן צלם אויפן האַלדז און געזאָגט, אַז זי וועט איר איבער־שיקן צו אירס אַ שוועסטער אין אַ דאָרף, 14 ק״מ פון וואַרשע. איר שוועסטער האָט נישט קיין קינדער, דאָרט וועט זי קענען זיין אין גאַנצן אָן מורא, אַפילו זיך נישט דאַרפן אויסבאַהאַלטן.

נאָכן גיין אַ גאַנצן טאָג און נאַכט, איז זי אָנגעקומען אין דאָרף. די שוועסטער האָט איר זייער גוט אויפגענומען און געזאָגט, אַז זי וועט קענען ביי איר זיין, ווי לאַנג מען וועט נישט דערקענען אַז זי איז אַ יידישע. זי האָט איר צוגעזאָגט אויסצולערנען די קריסטלעכע תפילות, פירן אין קלויסטער, אַז מען זאָל נישט דערקענען איר אָפּשטאַם.

אָבער נישט לאַנג האָט געדויערט איר פרייד, ווייל זי האָט זייער שווער געאַרבעט אין שטוב און אין דער ווירטשאַפט. זי איז שוין דאָרט געווען 7 טעג. ביינאַכט, ווען אין דרויסן איז געפאַלן אַ שניי, די ביימער זענען געווען אָנגעטאָן אין זייערע ווייסע קליידער און אין שטוב איז געווען פינצטער, איז דאָס מיידעלע, נאָכן שווערן אַרבעטס־טאָג, געשלאָפן מיט אַ זיסן שלאָף. דער זייגער האָט געקלינגען 2 — איז דער בעל־הבית צוגעקומען צו איר בעטל און געזאָגט:

— דו מוזט שנעל אויפשטיין און זיך אָנטאָן, איך מוז דיך פון דאָנען אַוועקשיקן,

וויל נעכטן האָט מען געזאָגט אין דאָרף, אַז איך האַלט ביי זיך אַ יידיש קינד. איך מיין, אַז ביז די זון וועט אויפגיין, קענסטו שוין זיין וויט פון דאַנען און זיך ראַטעוונען פון טויט. איך וויל, אַז דו זאָלסט לעבן. גיי — און זאָל דיך גאָט שיצן.

זי איז שנעל אַרויס פון וואַרעמען בעט, געמומען אָנטאָן אירע אַרעמע קליידער. דאָס האַרץ האָט געקלאַפּט, קוים געקענט זיך שטעלן אויף די פיס. פון די אויגן זענען געפלאָסן טרערן, אָבער דעם וועג מוז מען מאַכן, וויט פון דאַנען מוז מען ציען.

2

אַזוי האָט זיך אָנגעהויבן אַ ניי וואַנדערן, אַ וויטער וועג. וווּ זאָל זי גיין, וועט אַלע וועגן זענען פאַר יידן פאַרמאַכט? אָבער זי האָט דאָך געוואָלט לעבן. קוקנדיק אויפן גרויסן צלם וואָס איז געהאָנגען אויף איר שיין, קליין העלדזעלע, האָט זי צו זיך געמורמלט: „היט מיך אָפּ פון טויט, גאָט, זיי מיר מוחל וואָס איך טראָג דעם צלם. איך וויל לעבן און אפשר וועל איך דערלעבן נקמה צו נעמען אין די, וועלכע ווילן אונדז אומברענגען".

אַזוי גייענדיק אַ גאַנצע נאַכט, איז זי צוגעקומען צו אַ וועלדל און פון מידקייט איינגעשלאָפן. פלוצלינג האָט זי דערפילט, ווי מען נעמט זי אויף אַ וואָגן. זי האָט זיך אויפגעכאַפּט מיט אַ געשריי:

— יעזוס מאַריאַ, וואָס איז מיט מיר געשען? ווו בין איך? — זי האָט דערזען צוויי פויערים, וועלכע האָבן איר געזאָגט:

— האָב נישט קיין מורא, קליינע, מיר וועלן דיר נישט טאָן קיין שלעכטס. דאָ אין וואַלד קענסטו נאָך פאַרפרוירן ווערן. אַזאָ אומשולדיק קינד ווי דו, דאַרף נאָך לעבן.

די פויערים האָבן זי אַוועק געפירט וויט, וויט פון וואַלד. זי האָט גאָרנישט געזאָגט. זי האָט געוווסט, אַז זי איז אַ יידיש קינד און מען פירט זי איבערצוגעבן די דייטשן צום אומברענגען. אָבער זי האָט געהאָט אַ טעות. אָנשטאָט צו די דייטשן, האָט מען זי געפירט אין אַ שטוב. די פרוי פון איינעם פון די פויערים, האָט זיך דערפרייט וואָס ער האָט זי געברענגט. מען האָט גלייך דערקענט אין איר איידל פנימל, אַז זי איז אַ יידישע טאָכטער און אַז זי האָט מורא. מען האָט איר אָבער קיין שלעכטס נישט געטאָן.

אין אַ שיינעם פרימאָרגן, ווען אַלע זענען געזעסן ביים טיש, האָבן אין שטוב זיך באָוויזן דייטשן מיט אויסגעשטרעקטע ביקסן און געשריגן:

— יודען, יודען, ניכטס דאָ?

די מענטשן אין שטוב האָבן געענטפערט:

— וווּ זענען נאָך איצט דאָ יידן?

— אָט די פאַניענקע איז אַ יידישע — האָבן זיי געוויזן אויף איר.

איר האַרץ איז שוין נישט געווען אויפן אָרט. דאָס עסן איז איר געפאַלן פון מויל

פֿאַר שרעק. נאָר די פּויערטע האָט זיך נישט פֿאַרלוירן. זי האָט אָנגעגאָסן שנאַפּס פֿאַר די סאָלדאַטן, געגעבן זיי צו זויפֿן, כדי זיי זאָלן אין איר פֿאַרגעסן. דערווייל איז דאָס מיידל אומבאַמערקט אַרויס פון שטוב, וווּ זי האָט געלעבט עטלעכע וואָכן. זי האָט זיך געראַטעוועט פון טויט. אָבער ווייט נישט געקענט לויפֿן. זי האָט זיך אַ גאַנצן טאָג אויס־באַהאַלטן אין שיירן פון אַנדערע פּויערים.

ביינאַכט האָט זי זיך געלאָזט ווייטער וואַנדערן. אירע כוחות זענען געווען דער־שעפּט, די פּיס האָבן קוים געטראָגן. זי האָט שוין נישט געהאַט דעם ווילן און מוט צו גיין ווייטער, זי האָט אָבער געמוזט אַוועק פון דאָנען. צוקומענדיק צו אַ וועלדל, האָבן זיך שוין דאָרט געדרייט די פֿאַסטעכער מיט זייערע סטאַדעס. זיי האָבן געפֿרעגט, וווּ זי גייט — און וואָס זי זוכט אַזוי פרי. האָט זי געזאָגט, אַז זי גייט צו איר באָבען אין צווייטן דאָרף. זי האָט באַמערקט אויף דער אַנדערער זייט וועג אַ צלם, איז זי שנעל צו אים צו־געלאָפֿן, זיך געשטעלט אויף די קני און געמורמלט אַ פֿאָר וועגרטער, כדי די מענטשן וועלכע גייען אַדורך זאָלן מיינען, אַז זי איז אַ קריסטלעך קינד. זי איז אַזוי געזעסן ביים צלם אַ פּאָר מינוט און זיך צעווויינט. גראָד איז דורכגעגאַנגען אַ שיינע פּריצע, האָט זיך צו איר אַראָפּגעבויגן און געזאָגט:

— וואָס, ביסט אַזוי פרום, אַז דו בעטסט מיט טרערן אין די אויגן?

— יאָ, — האָט זי געענטפֿערט, — די דייטשן האָבן פֿאַרברענט מיין היים, דערהרגעט מיין פֿאָטער, האָב איך נישט וווּ צו זיין.

— ביסט נישט אַ מאָל אַ יידישע? — האָט די פּריצע זי געפֿרעגט.

— ניין, פּאַני, — האָט זי געענטפֿערט. — צי הרגענען די דייטשן נאָר יידן? און אונדזערע נישט?

זיי האָבן זיך ביידע אויסגעשמועסט, לסוף האָט די קריסטין זי געבומען צו זיך. זי איז צו איר געווען זייער פרייַנדלעך, זיי האָבן זיך גוט פֿאַרשטאַנען און צוגעווויינט אייַנע צו דער אַנדערער. זי האָט איר געהאָלפֿן אין שטוב — און ביידע זענען געווען צופֿרידן.

3

אָבער נישט לאַנג איז געווען די פֿרייד. אין אַ פּאָר טעג אַרום איז געקומען דער מאַן פון דער קריסטין און געפֿרעגט זיין פֿרוי, וווּ האָט זי אויסגעזוכט דאָס מיידל.

— דו ווילסט, — האָט ער געזאָגט, — אַז מען זאָל אונדז אויסהרגענען ווי אַלע יידן? מען טאָר נישט אַרייננעמען קיין פֿרעמדן מענטש אין שטוב. מען מוז באַלד מעלדן.

ווען דאָס מיידל האָט געהערט זיינע דיבורים, האָט זי זיך שנעל אָנגעטאָן, געזאָגט אַ גוטן טאָג, באַדאַנקט פֿאַרן אויפֿהאַלטן זיך.

— איך האָב נישט קיין מורא פֿאַר די דייטשן, ווי איר. איך בין פון אייער גלויבן און וועל מיר אַן אָרט געפֿינען... — האָט זי געזאָגט ביים אַוועקגיין.

ווידער איז זי געגאַנגען אין די קאַלטע טעג און פינצטערע נעכט, אָן עסן, אָן טרינ־קען. ס׳איז איר אויך איינגעפאַלן אַ געדאַנק צוצוגיין צו די דייטשן און זאָגן, מ׳זאָל זי אומברענגען ווי אַלע יידן. אָבער — ניין! הגם דאָס פּנים ברענט פון פראָסט, די פיס קאַלט, ווי שטיקער אייז, מען ווייסט נישט ווען דאָס גהינום וועט זיך ענדיקן — אָבער דעם מוט צום לעבן טאָר מען נישט פאַרלירן, אַפילו ווען דאָס לעבן האָט נישט איצט קיין ווערט. שטאַרבן וויל מען נישט. די שרעקלעכע מלחמה האָט אומגעברענגט אַזוי פיל אומשולדיקע נפשות פון טאַטעס, מאַמעס, ברידער און שוועסטער, קליין און גרויס — האָט דאָס מיידלע געטראַכט — אפשר וועט איר יאָ געלונגען צו בלייבן לעבן, נקמה נעמען אין די, וועלכע האָבן די רציחות אָפּגעטאָן.

זי האָט זיך אַוועקגעזעצט אויף אַ שטיין, נישט ווייט פון אַ קלויסטער און אָנגע־הויבן זינגען הייליקע, קריסטלעכע לידער, כדי מען זאָל זען, אַז זי איז פון זייער גלויבן.

אַ טיר האָט זיך געעפנט פון אַ קליין שטיבל, פון דאָרט איז אַרויס אַן אַלטער קריסט. אַ ווייסע בּארד האָט באַדעקט זיין שיין, אַלט פנים. „איך בעט דיך אַריין צו זיך, פאַניענ־קע" — האָט ער געזאָגט. זי האָט זיך מיט אים באַגריסט: „זאָל זיין געלויבט יעזוס און מאַריע". „פון דור צו דור, אָמן!" — האָט ער אָפּגעענטפערט.

זי איז אַריין צו אים אין שטוב — אַ קליינע, וואַרעמע און איינפאַכע. ער איז געווען דער שומר פון דעם קלויסטער. זי האָט זיך דערוואַרעמט, דערקוויקט דאָס האַרץ מיט אַ ביסל גוט עסן און געפרעגט צי זי קען דאָ קריגן אַרבעט. האָט ער איר געזאָגט: „דו זינגסט אַזוי שיין, וועלן מיר גיין צום גלח, זאָל ער דיך צונעמען אין זיין ווירטשאַפט, וועסטו דאָרט העלפן זיין דינערין".

נאָכמיטאָג־צייט זענען זיי געקומען צום גלח. די ווירטין ביים גלח איז געווען אַ יידישע פרוי. זי האָט באַלד דערקענט, אַז דאָס מיידלע איז אַ יידישע און האָט נישט געוואָלט זי זאָל דאָרט בלייבן. ליידער, אין די שרעקלעכע מלחמה־טעג האָט יעדער ייד געוואָלט בלייבן לעבן, נישט געקוקט דערויף, וואָס ער באַגייט אַ מאָל אַן עוולה קעגן זיינעם אַן אייגענעם, יידישן ברודער.

דער גלח האָט זיך דערפרייט מיטן קינד און געזאָגט, אַז אין זיין דאָרף דאַרף מען אַ דינסטמיידל ביי אַ רייכן פויער. ער האָט אָנגערופן זיין נאָמען, און דער קלויסטער־ווערטער איז מיט איר אַוועק אין יענעם דאָרף. מען האָט דעם מיידל אַ נאָמען געגעבן אַנטאָנינאַ (נאָר אַ קריסטלעכן הייליקן).

זיי זענען אָנגעקומען צום רייכן פויער. ביים טיש זענען געזעסן פינף מאָן און גע־געסן. אַריינגייענדיק אין שטוב מיט דער הייליקער באַגריסונג, האָט מען זיי שיין אויפ־גענומען. די ווירטין האָט געזאָגט, אַז זיי דאַרפן אַ מענטש צו די שעפסן און קי. צוזאַמען האָבן זיי ביי אַ 80 שטיק, און אַז דאָס איז אַן אַרבעט פאַר אַ יינגל, נישט פאַר אַ מיידל. דאָס מיידל האָט אין שרעק און פאַרלעגנהייט נישט געקענט זאָגן, אַז זי באַשטייט

אויף אַזאַ אַרבעט, מען זאָל זי נישט אַננעמען פאַר אַ יידישע. וואָס זאָל זי טאָן? האָט זי געענטפערט: — גלייבט מיר, פאַני, מיר זענען אין שטוב אויך נישט געזעסן אויפן בענקל. איך האָב געטאָן פאַרשידענע אַרבעטן. איך באַשטיי זומער צו גיין אין פעלד,ווינטער וועל איך העלפן אין שטוב.

די פּויערטע האָט געענטפערט:

— אויב דיר וועט נישט זיין שווער, קענסטו ביי מיר בלייבן.

מיט פרייד און טרערן אין די אויגן, האָט זי געקושט די אַלטע אין די הענט. דער שומר איז אַוועק. זיי זענען געזעסן אַ האַלבע נאַכט, געשמועסט וועגן דער לאַגע, וועגן די יידן, וועלכע זענען אומשולדיק אומגעקומען, און וואָס אַזוי פיל מענטשן וועלן אויסגעראָטן. דאָס קינד האָט געזען, אַז די פּויערטע רעדט אַזוי שיין וועגן יידן, האָט זי געפרעגט:

— אפשר שטאַמסטו אויך פון יידן?

— איך נישט — האָט די פּויערטע געענטפערט, — אָבער מיין מוטער איז געווען אַ זשידווקע. זי לעבט נאָך דאָ ביי מיר. זי איז אַלט 90 יאָר. אָבער ווען די דייטשן וואָלטן דאָס געווסט, זענען מיר אַלע שוין לאַנג נישט צווישן די לעבעדיקע.

דאָס האַרץ ביים מיידל איז געוואַקסן פון פרייד. זי איז אין גוטע הענט. אפשר איצט, אַז מעןווייסט נישט פון וואַנען זי שטאַמט, וועט זי נישט דאַרפן מער וואַנדערן?

4

זי איז דאָרט געווען זייער לאַנג. עס האָבן זיך אַנגעהויבן רעגנדיקע טעג. יעדן טאָג איז דאָס מיידל געגאַנגען מיט די שאָף אין פעלד, געקומען אהיים אַ נאַסע, אויסגעוווייקט פון רעגן. מען איז דעמאָלט, אַוודאי, געווען שטאַרק געזונט. פון שרעק האָט מען נישט געפילט די נאַסקייט, אָדער די קעלט. ליידער, ס׳האָט לאַנג נישט געהאָלפן. זי איז קראַנק געוואָרן. קומענדיק אַמאָל פון פעלד, האָט זי דערפילט, אַז אַלץ טוט איר ווייַ. זי האָט זיך שטאַרק פאַרקילט, אָבער פאַר שרעק זי זאָל נישט אַנווערן דאָס אָרט, האָט זי קיינעמען נישט געזאָגט.

די קריסטין אָבער, מיט איר גוט האַרץ, האָט נישט געקענט צוקוקן ווי די קליינע קומט אַלע טאָג, מיט אַלץ מערער רויטע פלעקן אויפן פנים. זי האָט זי געפרעגט ווי זי פילט זיך, געמאָסטן די היץ — איבער 40 גראַד. זיי זענען געוואָרן שטאַרק באַומרויקט. מען האָט שנעל געברענגט אַ דאָקטאָר. ער האָט געהייסן באַלד אַוועקפירן אין שפּיטאָל, וויייל דער מצב איז געווען אַ זייער ערנסטער. דאָס קינד, וואָס האָט זיך אַזוי געפרייט מיט איר אַרבעט, האָט זיך איצט געראַנגלט מיטן טויט. זי האָט שוין נישט געקלערט ווי אַזוי איבערצולעבן דעם קריג, נאָר ווי אַזוי שנעלער געזונט צו ווערן.

ביינאַכט האָט זיך איר געחלומט די מוטער, וועלכע האָט איר געזאָגט: „וועסט שנעל

געזונט ווערן און זאָלסט באַלד אַוועק פון שפּיטאָל". דער גלח איז געקומען זי באַזוכן. די שוועסטערס האָבן זיך געפּרייט, אַז זי ווערט געזונט, געפּרעגט וועגן איר פּאַרגאַנגענ־הייט, אָבער זי האָט געגעבן אויסמיידנדיקע ענטפערס, נישט דערפאַר וואָס זי איז געווען אַזוי שוואַך קראַנק, נאָר אויס מורא נישט אַנטדעקן דעם סוד פון איר יידישקייט.

זי איז ביסלעכווייז געזונט געוואָרן, אָבער געווען אָן כוחות. די קריסטין, ביי וועל־כער זי איז געווען, האָט זיך שטאַרק געמוען צום האַרצן איר קראַנקייט, אַז דאָס איז געשען צוליב אירע נאַרישע שפּסן.

אין שפּיטאָל איז געווען אַ קראַנק־שוועסטער מיטן נאָמען זאָפּיע. האָט זי איר געבעטן מער נישט צוריק גיין אין דאָרף. זי האָט געהאַט אַ שוועסטער, וועלכע האָט געהאַט עטלעכע קליינע קינדער אין שטוב, האָט זי געוואָלט אַז זי זאָל גיין אַהין און זיך פּאַרנעמען מיט די קינדער. דאָס מיידל האָט מסכים געווען — און נישט זאָגנדיק דער פּריערדיקער ווירטין, איז זי מער נישט צוריק צו איר.

ביינאַכט איז דאָס מיידל אַוועק פון שפּיטאָל. זי איז געגאַנגען שנעל, מען זאָל זי נישט באַמערקן. גייענדיק אַ גאַנצע נאַכט, האָט זי פלוצלינג דערזען פון דערווייטנס אַ בוים און נעבן אים אַ מענטש. דאָס האָרץ איז איר אויסגעגאַנגען פון פּחד, די פּיס האָבן זיך אונטער איר געבראָכן, ווייל זי האָט שוין נישט געהאַט קיין כוח ווייטער צו גיין, געבעטן אויף זיך דעם טויט. ווען ווען זיך שוין דאָס ענדיקן?

דאָס קליינע שוואַכע מיידל איז צוגעגאַנגען צום בוים — און קיינעם נישט גע־טראָפן. בלויז אָפּגעקומען מיט שרעק. ווען דער שיינער פּרימאָרגן איז אויפגעגאַנגען, איז זי שוין געווען אין דאָרף, ווו עס האָט געווינט דער קראַנק־שוועסטערס משפּחה. זי האָט מיט זיך געהאַט אַ בריוו צו זיי. אַ מידע, האָט זי זיך אַוועקגעזעצט אויף אַ שטיין אַ ביסל אָפּרוען און באַמערקט ווי צוויי פּויערים דערנענטערן זיך צו איר. געפּרעגט, וואָס זי טוט אַזוי פרי אין דרויסן, ווען ס׳איז נאָך קאַלט. זי האָט בלויז געפּרעגט, ווו ווינט די משפּחה, צו וועמען זי האָט דעם בריוו. זיי האָבן איר געוויזן דאָס הויז און אַוועק.

זי איז אַריין אין שטוב — און די קריסטין האָט זיך זייער דערפרייט מיט זאָפּיעס בריוו, מיט אַ שמייכל אויף די ליפּן געזאָגט:

— קינד מיינס, בלייבסט ביי מיר, איך וועל זיין פאַר דיר אַ מוטער...

מיט טערערן אין די אויגן האָט דאָס מיידל געמוען קושן די קריסטין און באַלד געמוען זיך שפּילן מיט אירע צוויי מיידעלעך. די קינדער האָבן זיך שנעל צו איר צוגעבונדן. ס׳האָבן זיך אָנגעהויבן פּריילעכע טעג און זיסע חלומות אין די נעכט. זי האָט דאָרט זיך פאַרנומען מיט די קינדער, געהאָלפן אויך אין שטוב און אין פעלד. זיי האָבן איר קיינמאָל נישט געפרעגט וועגן איר פאַרגאַנגענהייט, פון וואַנען זי שטאַמט. דער בריוו, ווייזט אויס, האָט אַלץ דערקלערט.

איין מאָל איז זי פון מידקייט איינגעשלאָפן אויפן פעלד, בעת דער אַרבעט. אָבער די

מענטשן האָבן זי געגומען אויף די הענט און געברענגט אין שטוב אַריין. זי האָט זיך געפילט גליקלעך און צופרידן. כמעט פֿאַרגעסן, וואָס מיט איר איז געווען. באַקומען מוט צום וויטערדיקן לעבן, געגאַנגען אין קלויסטער, ווי אַלע קינדער אין דאָרף.

5

קומענדיק איין מאָל אין קלויסטער, האָט זי באַמערקט, ווי מען ווייזט אָן אויף איר. איר האָט זיך געדאַכט, אַז מען דערקענט אין איר אַ יידישע.

נאָך די תפילות אין קלויסטער, איז זי פֿאַמעלעך אַרויס אין גאַס און שנעל אַוועק אויפן וועג. זי האָט געטראַכט, אַז איצט פילט זי זיך ווידער פריי פון שלעכטע מענטש־לעכע אויגן. גייענדיק לאַנגזאַם, האָט זי באַמערקט ווי עס דערנענטערן זיך צו איר אַ פּאָר דייטשן, צווישן זיי — צווויי פּוילישע פֿאָליציאַנטן. זי האָט זיך אָנגענומען מיט דרייסט־קייט, געגאַנגען פאָרויס, אָן מורא. זי האָט דערהערט, ווי מען האָט צו איר אויסגערופן: „האַלט, קליינעס מעדכען!" זיי האָבן זי באַגריסט מיט אַ „גוטען מאָרגן" און זענען אַוועק. אָבער איינער פון די פֿאָליציאַנטן איז געבליבן שטיין נעבן איר. זי האָט זיך גע־טראַכט: איצט איז געקומען דער אַנטשיידנדיקער מאָמענט, וועל איך בלייבן לעבן, אָדער מוזן אומקומען.

דער פֿאָליציאַנט, אַ יונגער פּאָליאַק, האָט געשטאַמט פון דראָהיטשין. זיין נאָמען — סאָליד. זי האָט אים דערקענט, ווייל זייענדיק אַ קינד, האָט זי זיך דערצויגן אין דעם שטעטל ביי אַ מומען. ער האָט איר געזאָגט:

— דו ביסט אַ יידישע, דיין פּעטער הייסט שלום און דיין מומע הייסט אזוי אזוי. דו ביסט ביי זיי געווען. איך ווייס אַלץ וועגן דיר. גיב שנעל דיין אויסווייז!

מיט ציטערדיקע הענט האָט זי געווייזן דעם אויסווייז אויפן נאָמען פון אַנטאָנינאַ בויאַלסקאַ. ער האָט זי אָנגעקוקט און געזאָגט:

— דו ווילסט נישט זאָגן דעם אמת ווער דו ביסט? אָבער איך וועל דיר קיין שלעכטס נישט טאָן. קענסט דיר לעבן, נאָר לויף שנעל פון דאָנען, ווייל אויב אַ צווייטער וועט דיך דערקענען — וועסטו זיין צווישן אַלע טויטע יידן.

ער האָט זיך פאַרשריבן דעם פּלאַץ וווּ זי געפינט זיך. דאָס מיידל איז די גאַנצע נאַכט נישט געשלאָפן. זי האָט געקלערט, אַז איצט נעמט אַ סוף צו איר לעבן, נישט געגלייבט אַז דער פאַרברעכער, דער פּאָליציאַנט, זאָל זי לאָזן פריי פון זיינע הענט. זי האָט אָנגע־הויבן פּלאַנירן וווּ זיך ווידער איינצוואַרדענען.

פון יענער באַגעגעניש זענען אַוועק פיל חדשים. די פּויערים האָבן דערפון נישט געווווסט. זי האָט כסדר געטראַכט וועגן דעם — און געוואַרט, אַז די מלחמה זאָל זיך ענדיקן.

עס האָט זיך דערנענטערט דער קריסטלעכער פּסח. דעמאָלט קומען אַלע אין קלויס־

טער זיך מתוודה זיין פֿאַרן גלח, אויף אַלע עבֿירות פון אַ גאַנץ יאָר. אויך זי איז געגאַנגען צו דער „ספֿאָוויעדזש", מיט אַ גרופּע יונגע מיידלעך און יינגלעך פון דאָרף.

אויפן וועג האָט זיך אָנגעהויבן אַ שמועס צווישן די קינדער: אַז זיי ווייסן נישט וואָס צו זאָגן דעם גלח, ווייל זיי האָבן נישט געזינדיקט, — און דערביי געניטן שטאַרק לאַכן. האָט זי אויך געוואָלט נעמען אַן אָנטייל אין געשפּרעך און געזאָגט: אָבער נישט געקוקט אויף אַלץ, מוזן מיר דאָך דערפֿילן די פֿליכט פון אונדזער גלויבן, קומט שנעלער, עס ווערט שוין שפּעט.

וען אַלע זענען זיך צעגאַנגען אַהיים, איז זי געבליבן אין קלויסטער. פֿלוצלינג איז צו איר צוגעגאַנגען אַ שיינע פרוי, פון אַ יאָר 40, און געפרעגט:

— וואָס קלערסטו, פֿאַניענקע, עס איז שוין קיינער נישטאָ אין קלויסטער. האָסטו וויניק געבעטן?

זי האָט איר געענטפֿערט: — איך בין בייַ אַ שלעכטער פרוי אין שטוב, און האָב נישט קיין חשק אַהיים צו גיין. וועז איך באַקום אַן אָרט בייַ אַן אַלטער פרוי, אַדער אַפֿ־געבן זיך מיט קינדער — וואָלט איך ערן געגאַנגען.

— אויב אַזוי — האָט די פרוי געענטפֿערט, — קען איך זיין די פרוי. איך האָב דריי שיינע קינדער און אַן אַלטע מוטער, וועסטו אויך בייַ מיר האָבן אַרבעט.

זי האָט זיך נישט געקענט גלייבן, אַז ס איז באמת געשען דאָס וואָס זי האָט זיך געווונטשן. זיי האָבן אָנגעהויבן גיין אין דאָרף, וווּ עס האָט געווויזט די פרוי, אַ 3 ק״מ פון קלויסטער. אויפן וועג האָט די קריסטין דערציילט וועגן פיל יידן, וועלכע מען האָט געכאַפּט בייַ איר אין דאָרף, ווי מען מאָרדעט אומשולדיקע מענטשן.

דאָס מיידל האָט אַלץ אויסגעהערט — און גאָרנישט געזאָגט. קומענדיק אין שטוב, איז זי צוגעגאַנגען צו דער אַלטער מוטער, אַ קוש געגעבן אין האַנט, ווי דער מינהג, און געזאָגט: — זאָל זיין געלויבט יעזוס קריסטוס. — פון דור צו דור, אָמן — האָט די אַלטע אָפּגעענטפֿערט מיט אַ שמייכל אויפן פנים. מען האָט געקענט באַמערקן, ווי טרערן זענען געשטאַנען אין אירע אויגן. זי האָט עפּעס געפּילט בייַ מיין אַריינקומען, אָבער נישט געקענט זאָגן...

6

שפּעטער, וועז אַלע זענען אַוועק אין פעלד, איז זי געבליבן מיט די אַלטע און די קינדער. זי האָט זיך גוט געפּילט, געהאָט אַ פֿאַספֿאָרט אויפן נאָמען פון אַנטאָנינאַ בויאַלסקאַ (דעם פֿאַספֿאָרט באַקומען אין אַ ביורא, ניט ווייט פון דאָרף). זי האָט אָנגע־הויבן פירן אַ נאָרמאַל לעבן פון אַ וואַרשעווער שיקסל, וואָס האָט אַלע פֿאַרלוירן אין קריג. איצט דינט זי בייַ מענטשן. אָבער די אַלטע האָט, ווייזט אויס, יאָ געווּסט איר סוד און געוואָלט אַנטדעקן פֿאַרן מיידל איר אייגענעם סוד.

דער סיפור האָט זיך אָנגעהויבן מיט... טרערן אין די אויגן.

— קינד מיינס, — האָט די אַלטע געזאָגט, — זעסט, איך בין שוין אַלט. איך שטאַם פון יידן. ווען מיין מאַן האָט מיך אַרויס געגומען פון שטוב, בין איך אַלט געווען 16 יאָר. איך געדענק, אַז דאָס איז געווען אַ פרייטיק־צונאַכטס, ווען איך האָב געהערט מיין טאַטנס קידוש־מאַכן, נאָך דער מאַמעס ליכט־בענטשן. איך האָב געהערט אַ פייף הינטערן פענצטער. דאָס האָט באַדייט, אַז איך זאָל זיין גרייט, אַז ער וועט קומען מיך נעמען 10 אַ זייגער. איך האָב אים געליבט. מיר זענען ביידע געגאַנגען אין שול, קליינערהייט געשפילט זיך צוזאַמען. מיר האָבן גוט געלעבט. איך האָב נישט געקלערט, אַז אין אַזאַ יונגן עלטער, וועל איך מוזן פאַרלאָזן מיין משפּחה צוליב אַן 18־יעריקן קריסט. איך וועל קיין מאָל נישט פאַרגעסן יענע נאַכט, ווי כ׳האָב מיט ציטערדיקע הענט געמוזט זיך אָנטאָן, מיט מורא אַרויס דורכן פענצטער — און אַוועק וווייט פון מיינע ליבע און טייערע. איך האָב זיי פאַרלאָזט אויף שטענדיק, מער קיינעמען נישט געזען. מיין פאָטער איז באַלד געשטאָרבן, נאָכן דערוויסן זיך, אַז זיין טאָכטער איז אַוועק מיט אַ שייגעץ, די מוטער האָט נאָך געלעבט, ביז די רוצחים האָבן פאַרניכטעט דאָס וואַרשעווער געטאָ.

הערנדיק וואַרשע, איז דאָס מיידל אַרויס מיט אַ געוויין:

— מיין שטאָט, ווו איך בין געבוירן געוואָרן, מיין היים.

די אַלטע האָט געזאָגט:

— איך האָב דיך באַלד דערקענט, אַז דו ביסט אַ יידיש קינד, דיין קול, דיין איידל־קייט, דיין ווייס געזיכט — דאָס אַלץ האָט אין מיר דערוועקט מיין פאַרגאַנגענהייט.

זי האָט נאָך געוואָלט ריידן, נאָר אַלע זענען צוריק געקומען פון פעלד און מ׳האָט זיך געזעצט צום טיש.

איין מאָל, ביים מיטאָג, איז אַריינגעקומען אַ דייטש, אַן אַגראָנאָם, וועלכער האָט געדאַרפט נעמען אין דאָרף תבואה, אייער און פוטער פאַר די דייטשן. ער האָט מיך דערזען, געגומען שרייען:

— ווער איז די פּאָניענקע? זי זעט דאָך אויס ווי אַ יידישקע! דו פאַרפלוכטע יודין, וואָס מאַכסטו דאָ?

מאַריאַ איז נישט געוואָרן איבערראַשט און געענטפערט:

— זי איז אַ פּוילישע. ווי קענסטו אַזוי זאָגן? ווו האָסטו אין איצטיקן מאָמענט יידן?

— זי האָט אַריינגעבראַכט אַ גלאָז בראַנפן און אים אייגעלאַדן צו זיצן מיט זיי צוזאַמען.

איר דרייסטקייט און שטאָלץ האָבן אַלע פאַרוווּנדערט. דער דייטש האָט געזאָגט:

— אַנטשולדיק מיר, פּאָניענקע, וואָס איך האָב אַזוי געערעדט. — ער האָט אויס־געשאָסן פון זיין רעוואָלווער אין דער לופט. זי האָט זיך שוין נישט געשראָקן פאַרן טויט. זי איז געווען דרייסט אויסערלעך, אָבער אין הארץ האָט זי געטראַכט, אַז דער־ווייל איז איר געלונגען צו ראַטעווען זיך פון טויט.

מען האָט געענדיקט דאָס עסן, געגעבן דעם דייטש די פראָדוקטן פאַר דער רעגירונג,

ער אי֫ז אַוועק, וואַקלענדיק זיך אויף די פיס. די אַלטע האָט אַ שמייכל געטאָן, אַז איר איז געלונגען צו שפילן די ראָל.

אַ סך חדשים איז זי געווען בייַ דער פאַמיליע, געפירט אַ נאָרמאַל לעבן. אויסער דער אַלטיטשקער איז קיינעם אין דער פאַמיליע נישט איינגעפאַלן, אַז עס לעבט ביי זיי אַ יידישע.

7

אין אַ שיינעם זוטינקדיקן פרימאָרגן, איז זי אַרויס אין פעלד שפּאַצירן מיט די קינדער, וועלכע האָבן זי געבעטן זינגען. זי האָט געהאַט אַ שיין קול, געקענט פיל רעלי־גיעזע לידער און געזומען זינגען אויף אַ קול. אַ גלח, וועלכער איז גראָד געגאַנגען פון אַ קראַנק, האָט זיך דערנענטערט צום אָרט, וווּ זי איז געזעסן מיט די קינדער. דער גלח האָט זי דערקענט פון דער צייט, וועו זי איז געווען אין שפּיטאָל.

— אַך, אַנטאָניאַ, — האָט ער צו איר געזאָגט, — גוט מאָרגן, וואָס מאַכסטו דאָ אין מיין פּאַראַפיע?

זי האָט זיך צעלאַכט און געזאָגט:

— איך בין שוין דאָ באַלד אַ יאָר, ביי דער פּאַני טימינסקאַ.

— איך האָב גאָרנישט געווּסט, אַז דו האָסט אַזאַ שיין קול. מוזט קומען צו מיר אין קלויסטער זינגען אין כאָר.

ער האָט זי געבעטן זינגען אַ ליד, וואָס מען זינגט אין דער ווייַנאַכט. זי האָט דאָס ליד געקענט און שיין געזונגען. דער גלח האָט איר געגעבן געלט און געזאָגט, זי זאָל גיין מיט איר באַלעבאָסטע זיך קויפן שיינע זאַכן אָנצוטאָן. זי וועט זינגען אין כאָר.

פּאָרן קינד איז דאָס געווען אַ טרויעריקע בשורה. זי האָט געווּסט, אַז אין קלויסטער קומען פּאַרשידענע מענטשן, גראָד דאָרט וועט זי טרעפן באַקאַנטע, וווּ זי איז אַ מאָל געווען. זי האָט נישט געקענט אָפּזאָגן דעם גלח, און זאָגן איר פּאַני האָט זי אויך מורא געהאַט. האָט זי באַשלאָסן צו דערציילן דער אַלטיטשקער, וועו קיינער וועט נישט זיין אין שטוב.

ביינאַכט, וועו אַרום און אַרום איז געווען שטיל, איז זי אַ באַרוועסע אַריין אין דער אַלטערס צימער, זי געקושט און געבעטן מיט געווייַן, זי זאָל איר געבן אַן עצה.

— דו אייַנע ווייסט דעם אמת וועו איך בין. אַ חוץ דיר, ווייסט קיינער נישט מיין סוד. — זי האָט דערציילט וואָס דער גלח האָט איר פאָרגעלייגט.

די אַלטע האָט זיך צעלאַכט:

— נאָרישע טאָכטער מיינע, וואָס איז דאָ טראָגיש? מאָרגן וועסטו קויפן שיינע קליידער, צעלאָזן דיינע שיינע צעפּ, און אין אַ ניי קלייד און נייַע שיך, וועסטו אויך נישט ענלעך זיין צו אַ יידישע. רעדסט אַ גוטן פּויליש, זינגסט שיין די קריסטלעכע לידער — וועט קיינעם נישט איינפאַלן, אַז דו ביסט אַ יידישע.

אַ גאַנצע נאַכט איז זי געזעסן ביי דער אַלטער. צו מאָרגנס האָט זי קיינעם גאָרנישט דערציילט און איז אַוועק צום גלח. דעם גלחס דינסט איז אויך געווען אַ יידישע. אַנטאַ־ניגאַ האָט זי באַלד דערקענט, נאָר גאָרנישט געזאָגט. זיי זענען ביידע געגאַנגען קויפן די קליידער, אויפן וועג נישט אַרויסגערעדט אַ וואָרט צווישן זיך.

אַזוי שווייגנדיק, זענען זיי געגאַנגען אין אַ געשעפט. זי האָט זיך געקויפט סאַ־דאַלן, אַ בערעטל אויפן קאָפּ, אַ באַנד צו די לאַנגע האָר און אַ שיין, בלאָ געשטריקט קליידעלע. וועג זי האָט דאָס אַלץ אָנגעטאָן און די אַלטע זאָכן אַוועקגעוואָרפן, זאָגט צו איר די פּאַני וואַנדאַ:

— איצט זעסטו אויס ווי אַן אמתע זשידווקע... אַזוי שיין און איידל, מיט אַ ווייס דערשראָקן פנים, זעט מען אויס, נאָר וועג מען האָט עפּעס אויסצובאַהאַלטן.

— אַזוי — זאָגט זי איר, — פון וואַנען ווייסטו, ווי עס זעט אויס אַ דערשראָקענע זשידווקע?

— סתם געזאָגט — ענטפערט וואַנדע. — היינטיקע צייטן רעדט מען נאָר פון יידן. אַפילו ביסט אַ פּאָלקע, מיינט מען אויך, אַז דו נאַרסט אָפּ. — האָט זי זיך צעלאַכט, נאָר מיט אַ ווייניגעדיק קול. — יאָ, יאָ, אַזוי זעט מען אויס. אַזאַ שיין, קולטורעל פאָלק ווי די זשידעס, האָט מען פאַרניכטעט אומשולדיק. וואָס איך האָב געזען מיט מיינע אויגן — קענסטו זיך נישט פאָרשטעלן...

דאָס מיידל האָט געפילט איר האַרץ, אָבער זי איר האַרץ האָט נישט געקענט פילן. צוויי צעבראָכענע הערצער גייען טריט ביי טריט, האַנט ביי האַנט, מען קען זיך נישט זאָגן וואָס עס דריקט ביידע. ווי לאַנג וועלן מיר אַזוי אַרומוואַנדערן פון דאָרף צו דאָרף? „יאָ, וואַנדע", האָט זי זיך געטראָכט, „מיר זענען ביידע פון אין פאָלק, פאָר וואָס זיך נאַרן און נישט זאָגן, אַז מיר זענען ביידע איינס? ניין, מען טאָר נישט זאָגן דעם אמת. מען קען נישט גלייבן איינער דעם אַנדערן. אַזוי איז היינט. אַ ברודער גיט אויס זיין ברודער, ווייל דער אַנדערער וויל לעבן. ער האָט מורא פאָר זיין צונג".

אַזוי זענען זיך געגאַנגען צוויי יידישע קינדער אין איין דאָרף, צווישן פרעמדע, נישט אויסגעבנדיק זייער סוד איינע דער צווייטער.

8

דאָס קינד האָט מיט אומגעדולד געוואָרט אויפן זונטיקדיקן טאָג, ווען זי וועט אין קלויסטער לאָזן הערן איר שטים. וואָס וועלן זאָגן די, וועלכע וועלן זי זען דאָס ערשטע מאָל? אָבער דרייסט מוז מען זיין — און אויך שטאָלץ. דעם קאָפּ האַלטן הויך. איצט גייסטו מאַכן נאָך איין פּרווו אין לעבן, זאָל מען נישט וויסן, אַז דו ביסט אַ יידישע.

עס איז געקומען דער טאָג, זונטיק, 9 פּרי, ווען די קלויסטער־גלאָקן האָבן זיך צע־קלונגען, האָבן אַלע זיך געקליבן צו גיין. אויך דאָס מיידל איז גרייט. נאָר איר האַרץ

איז אַנגעווייטיקט: „איך, אַ יידיש קינד, דאַרף זינגען אין קלויסטער פאַר די קריסטן?" אָבער זי וויל דאָך לעבן. זי איז יונג. מען טאָר נישט ווייזן ווער מ׳איז — און מיט אַ שמייכל זאָגט זי צו דער אַלטער:

— צום וויידערזען, איך גיי היינט זינגען אין קלויסטער.

— זיי מצליח — האָט איר די אַלטע געווונטשן, — זינג שיין, אָן מורא. געדענק אין מיר.

שטייענדיק צווישן אַ סך מיידלעך פון כאָר, האָט זי זיך אויסגעצייכנט מיט איר קליידונג און שיינעם קול. געזינגען דאָס ווייניאַכט־ליד מיט האַרץ און געפיל. דער גלח האָט אַלע מאָל אַרויפגעקוקט און געמורמלט: „דאָבזשע", — שיין און גוט.

די ערשטע פּראָבע איז געלונגען, ווייטער איז עס געגאַנגען זייער לייכט. אַלע האָבן זיך צו איר צוגעווויינט, מען האָט איר אַפילו נישט געפרעגט ווער זי איז און פון וואַנען זי שטאַמט.

ביינאַכט איז זי געווען אַ וועכטערין אין דאַרף, אָנשטאָט איר בעל־הבית. ער איז געשלאָפן, זי איז געגאַנגען מיט דער ביקס איבערן דאַרף, צוזאַמען מיט אַ גרופּע פויע־רים. זי איז געווארן באַליבט אין דאַרף, כמעט פאַרגעסן, אַז זי שטאַמט פון יידן. זי האָט נאָר געקלערט, צי וועט זי זיין דער איינציקער ייד אויף דער וועלט, אָדער עס וועלן זיין נאָך יידן? וועט מען דאָס אַלץ איבערלעבן?

אַזוי איז אַוועק אַ שיין ביסל צייט.

דאָס קינד האָט געמיינט, אַז עס וועט שוין האָבן מנוחה ביזן סוף פון קריג, ביי דער משפּחה ווו זי איז איצט. אָבער, ניין! זי האָט ווייטער געמוזט וואַנדערן. אויך פון דאַנען האָט זי געמוזט אַוועק. זי האָט תמיד געהאַט מורא, אַז די אַלטע קען נאָך, נישט ווילנדיק, זי אויסגעבן. און אַזוי איז טאַקע געווען.

דער איידעם פון דער אַלטער איז געווען אַן אַנטיסעמיט. אַלע מאָל פלעגט ער זינגען לידער, כדי רייצן די אַלטע, ספּעציעל דאָס לידל, ווו ס׳איז געווען אַזאַ שורה: „מאַיַ רעבעקאַ ז׳ דאָמו אוציעקאַ" — אַ דערמאָנונג פון איר אַנטלויפן פון דער היים.

איין מאָל איז די אַלטע געווארן אין כעס און אָנווייזנדיק אויף מיר, געזאָגט:

— אַפילו זי, מאַרוסיע, איז אַ יידישע. זי האָט שוין איבערגעלעבט אַזוי פיל חדשים און יאָרן, דאַרפסטו איר שפּילן אויף די נערוון? שטענדיק מוזסטו איר דערמאָנען וועגן יידן?

ער האָט איר געענטפערט:

— איך קען דיך און אויך זי אויסגעבן, מען זאָל אייך ביידע וואַרפן אין וואַסער אַריין. מיך וועלן באַלד די דייטשן פאָלגן. ווייסט דאָך, אַז איך העלף זיי אויפזוכן באַ־האַלטענע יידן.

ביים מיידל איז אַלץ אָפּגעשטאָרבן, זי איז געווארן ווייס ווי די וואַנט, נישט געקענט

שטיין אויפן אָרט און הערן די ברוטאַלע ווערטער צו דער שוויגער. מיר האָבן געמיינט, אַז ער איז שיכור, אָבער זיינע ווערטער זענען גוט אַריין אין זכרון. זי האָט שוין געמוסן טראַכטן, אַז דאָס אָרט איז נישט זיכער, מען דאַרף אוועק פון דאַנען וואָס וויייטער.

אַ פּאָר טעג שפּעטער, ווען זי איז אין דער פרי געגאַנגען מעלקן די קי, האָט זי געמומען עטלעכע קליידער, זיי אַרײַנגעלייגט אין עמער, צוגעגאַנגען צו דער שטאַל — און פון דאָרט, שנעל אָנגעהויבן זיך דערווייטערן פון דאָרף.

זי איז שוין געווען ווייט, האָט זי געהערט שרייען און רופן איר נאָמען. „ווו ביסטו? וואָס איז געשען? וואָס וועלן מיר טאָן אָן דיר?"

זי האָט אַלץ געהערט, אָבער באַשלאָסן זיך נישט צוריקקערן. זי איז געגאַנגען זוכן גליק אין אַן אַנדער אָרט, ווו מען קען זי נישט.

נאָך 4 טעג וואַנדערן, איז זי צוגעקומען צו אַ קאָלאָניע און דערזען אַ קליין הייזל, ווו ס׳איז געווען ליכטיק. פאַר די 4 טעג איז זי געווארן אַזוי מיד און אויסגעהונגערט, אַז זי האָט שוין פאַרלוירן די האָפענונג צו קענען זיך ערגעץ ווו אויסבאַהאַלטן.

אויפגעעפנט די טיר, באַגריסט זיך מיטן פּוילישן „דזשען דאָברי" און אַריין אין שטוב, ווו ס׳זענען געווען צוויי עלטערע מענטשן. זיי האָבן זי געפרעגט:

— וואָס פאַרלאַנגסטו, מיין קינד?

זי האָט געזאָגט, אַז זי זוכט אַרבעט. האָבן זיי געענטפערט, אַז מ׳איז אַליין אָרעם, נישט קיין פאַלוואַרק, נישט קיין ווירטשאַפט. נאָר אויב זי איז נישט קיין יידישע, קען זי ביי זיי זיין און עסן וואָס זיי עסן.

זי האָט זיך צעלאַכט און געענטפערט:

— איך בין זשידווקע? מיינט איר, אַז עס דרייען זיך נאָך אַרום יידן? שוין לאַנג נישטאָ קיין זכר פון קיין יידן. מען האָט אַלע אומגעברענגט.

— אַזוי מיינסטו? עס זענען נאָך דאָ פיל יידן אין די וועלדער. מיר זענען אַלטע מענטשן, אָבער מיר ווילן נאָך אויך לעבן, נישט פאַלן פון דייטשע הענט צוליב אַ יידיש קינד.

זיי האָבן איר געגלייבט און געהייסן בלייבן. זי האָט געהאַלפן ריין מאַכן די שטוב, געאַרבעט אַ ביסל אין גאָרטן און פעלד. זיי האָבן זי ליב באַקומען. אָבער זי האָט געוווסט, אַז זי קען דאָ לאַנג נישט בלייבן, ווייל זיי האָבן אַ פאַרדאַכט, אַז זי איז אַ יידישע.

9

עס זענען אַדורך עטלעכע וואָכן. ביינאַכט האָט זי געהערט, ווי די אַלטע רעדן צווישן זיך:

— וואָס זאָגסטו, מאַריע, וועט קען זיי זיין? זי איז איידל, שטיל, אַזוי נישט פריילעך.

די אַלטע האָט געענטפערט:

— זאָל זי זיין וואָס זי ווייל, דאָך אַ מענטש און אַ יונג קינד. אויב איר איז געלונגען אַזוי לאַנג צו לעבן, וואָס אַרט עס דיך? איך קאָך פאַר אונדז, זאָל זיין פאַר נאָך איינעם.

— יאָ, אָבער וועט די דייטשן וועלן קומען אין דאָרף און אונדז באַזוכן, וואָס וועסטו זיי זאָגן? זיי האָבן אונדז שטענדיק געזען אַליין, — און דאָ, פלוצלינג, אַ פרעמדע אין שטוב?

די נאַכט איז פאַר דעם מיידל געווען צו לאַנג. זי איז שוין נישט געשלאָפן. אין דער שטיל זיך אָנגעטאָן און אַרויס פון הויז. אין דרויסן האָט שוין געטאָגט, פויערים זענען שוין געגאַנגען אַרבעטן אין די פעלדער. זי האָט באַמערקט אַ קליין מיידעלע טראָגן פון טייכל צוויי עמערס וואַסער. זי איז געגאַנגען איר העלפן. קומענדיק מיט איר אין שטוב אַריין, האָבן די עלטערן איר געדאַנקט פאַר דער הילף. זי האָט זיי געפרעגט, צי זיי דאַרפן עמעצן, זי וויל אַרבעטן נאָר פאַרן עסן, ווייל אירע עלטערן האָבן די היטלעריסטן פאַרשיקט קיין דייטשלאַנד. געווען ביי דער באָבען אין אַ צווייט דאָרף, איז זי פון דאָרט אַוועק.

— גוט, מיר נעמען יעדן זומער מענטשן צו דער אַרבעט. אָבער וואָס קענסטו? קומסט דאָך פון שטאָט, דיר איז פרעמד די פעלד־אַרבעט.

— איר וועט זען — האָט זי זיך צעלאַכט — איך קען אַלץ.

זי האָט אַוועקגעלייגט אירע זאַכן, געשטעלט זיך קאָכן פאַר זיי מיטאָג: אַ קרויט־באָרשט מיט פלייש און עפּל, ווי מען האָט איר געהייסן. זיי האָבן געגעסן מיט אַפּעטיט און זי געלויבט. נאָר פון צייט־צו־צייט אַריינגעווארפן אַ ווערטל, אַז זי קאָכט אַזוי געשמאַק, ווי אַ זשידווקע... זי האָט זיך געמאַכט נישט הערן. געגנוג מיטן וואַנדערן. די פיס זענען שוין געשוואָלן פון גיין, דער מאָגן איז געווען ליידיק פון אַזוי פיל טעג נישט עסן. דעמאָלט האָט זי געטראַכט נישט איינמאָל: אפשר אַליין צוגיין צו דער גע־סטאַפּאָ און בעטן מען זאָל זי אומברענגען? ניין, זי ווערט דאָס נישט טאָן. עס איז שוין נאָענט צום זיג. זי וויל לעבן, און ווערט איבערלעבן!

זי האָט זיך געזומען גוט עסן און טרינקען, כדי האָבן כוח איבערצוטראָגן די וווייטער־דיקע שווערקייטן. זי האָט אַלץ געטאָן, אַז די בעלי־בתים זאָלן זיי פון איר צופרידן. זי האָט געקלערט, אַז דאָ ווערט זי שוין זיין ביזן סוף. זי האָט אַ פּאַספּאָרט אַלס קריסטין און דאָרף נישט מורא האָבן, וואָס מען ווערט ווענן איר ריידן.

ביי דער פאַמיליע זענען געווען גרויסע קינדער: צוויי דערוואַקסענע זין און צוויי טעכטער. דאָס קליינע מיידעלע איז אַלט געווען 7 יאָר, און זי האָט באַדאַרפט מיט איר זאָגן יעדן אין דער פרי דעם „פאַטשעוש" און בכלל זיך מיט איר פאַרנעמען. זי האָט

אַזוי גוט געשפּילט די ראָל פון אַ שיקסל, אַז זיי וואָלטן זיך קיינמאָל נישט אָנגעשטויסן, אַז זי איז אַ יידישע.

אַזוי זענען אַדורך פיל חדשים. מען האָט צו איר שיין גערעדט, קיינמאָל נישט דערמאָנט יידן.

אין אַ שיינעם זונטיק־טאָג, זענען געקומען צו זיי געסט פון אַ צווייט דאָרף, ווו די איצטיקע מאַריע האָט פריער געהייסן אַנטאָנינאַ (דעם נייעם דאָקומענט אויפן נאָמען פון מאַריע, האָט זי געפונען אין הויף, אָן אַ בילד — און אַזוי זיך פאָרגעשטעלט אַלס מאַריע). זיי האָבן זי גוט געקענט, ווען זי האָט געדינט ביי זיי אין דאָרף, ביי דער משפּחה טימינסקאַ — און האָבן זיך זייער מיט איר דערפרייט. „גוט וואָס דו ביסט אַוועק פון דער טימינסקאַ. זי נוצט אויס אַ מענטש אַ גאַנצן ווינטער און גיט גאָרנישט", — האָבן זיי געזאָגט.

זי האָט געשמייכלט און נישט גענטפערט.

— ווי אַזוי איז זי צו אייך געקומען? — האָבן זיי געפרעגט די בעלי־בתים. — איר האָט זי געקענט פון פריער?

— ניין, אַ צופאַל, — האָט די באַלעבאָסטע גענטפערט. — זי איז אַ גוטע פּאַניענקע. פאָלגט, פאַרנעמט זיך גוט מיט די קינדער. מיר האָבן זיך צו איר צוגעבינדן. זי וועט דאָ בלייבן און זיין די פרוי פאַר מיין זון. אויך נאָך דער מלחמה וועט זי זיין ביי אונדז. זי איז פון וואַרשע, אַ געלערנטע. יאָ, סטעפאַן? — פרעגט זי איר מאַן.

אירע זין האָבן געדינט ביי די דייטשן און פון צייט־צו־צייט זענען זיי געקומען אַהיים, אין מונדירן פון די געסטאַפּאָווצעס. אין דער צייט פון זייער אורלויב, איז דאָס מיידל געווען דערשראָקן. זי האָט זיך קיין אָרט נישט געפונען מיט אַזעלכע מענער אין שטוב, אויסגעמיטן מיט זיי צו רעדן, אַפילו ווען זיי האָבן זי געפרעגט. „פאַרעטער פון זייער אייגן פאָלק" — האָט זי געטראַכט. — „דייטשע מיטהעלפער צו פּייניקן און מאָרדן איר יידיש פאָלק".

צו איר זענען די זין געווען זייער פריינטלעך, געוואָלט זי מיטנעמען צו טאַנצן אין זייער קאַסינאָ, פאַרשאַפן פאַרגעניגן. צוליב איר שיינעם קאָפּ בלאָנדע האָר און גוטער פּוילישער אויסשפּראַך, וואָלט קיינעם נישט איינגעפאַלן צו קלערן, אַז זי איז אַ יידישע.

איין מאָל, זיצנדיק אַליין אין אַ זונטיק טאָג, בעתן לייענען אַ צייטונג, ווען אין שטוב איז קיינער נישט געווען, האָט זיך פּלוצלינג געעפנט די טיר, און צוויי שווערע הענט האָבן זי אַרומגענומען, זייענדיק אַלץ פאַרטיפט אין לייענען. זי האָט געהערט:

— מיין טייערע, איך מיין, דו ביסט אַ זשידוווקע! — דאָס איז געווען דער זון פון דער באַלעבאָסטע. — ביסט אַזוי שיין און איידל, מיין האַרץ מוז דיר אַוודאי זאָגן, וואָס איך פיל. ביי אונדז, פּאָליאַקן, זענען ווייניק דאָ אַזעלכע פּאַניענקעס.

זי האָט זיך צעלאַכט. אָבער דאָס איז געווען אַ טרויעריק געלעכטער.

— וואָס פֿאַלט דיר אין, עדוואַרד? — האָט זי געפרעגט.

— איך האָב דווקא ליב זשידווקעס, דערצו נאָך אַזעלכע ווי דו. איך מיין, אַז ווען די מלחמה וועט זיך ענדיקן, וועלן מיר זיין צוזאַמען. איך מוז נעמען נאָר אַ יידיש מיידל.

— וואָס רעדסטו? דו ביסט דאָך אין דינסט ביי די דייטשן.

— דאָס איז גאָרנישט, — האָט ער געענטפערט. — דאָס מוז מען. דערפאַר איז אַ מלחמה. אָבער איך בין אַ שונא פון די דייטשן, כאָטש איך בין ביי זיי.

(ווי עס האָט זיך שפּעטער אַרויסגעוויזן, האָט ער זי טאַקע ליב געהאַט און געווּסט, אַז זי איז אַ יידישע. מען האָט איר דערציילט, שוין נאָך דער מלחמה, אַז ער האָט זיך אויף איר נאָכגעפרעגט אין ביאַליסטאָק, געזוכט דאָס מיידל וואָס האָט געדינט ביי זיין מוטער. ער האָט געזאָגט, אַז ער מוז זי געפונען, ווייל ר׳האָט זי ליב).

נאָך דעם שמועס, האָט זי מורא געהאַט מען זאָל זי נישט אויסגעבן צו די דייטשן. עס איז שוין נישט געווען אַזוי לאַנג צו וואַרטן אויף זייער מפלה. די רוסן האָבן געהאַט באַפרייט ביאַליסטאָק — און דאָ זאָל מען זי גאָר איבערגעבן צו די רוצחים, אין סאַמע סוף? זי האָט באַשלאָסן, אַז זי מוז פון דאָרט וואָס שנעלער אַוועק.

ביי דער געלעגנהייט איז כדאי צו דערציילן, ווי אַזוי זי האָט באַקומען דעם פּאַספּאָרט פון די דייטשן. נאָך זייענדיק ביי דער טימינסקאַ, זענען זיך צוזאַמען געקומען אַלע פון דאָרף און געזאָגט, אַז היינט גיט מען פּאַספּאָרטן. מען מוז אָבער פאָרן אַזש קיין טשעכאַוויץ. זי האָט איינגעשפּאַנט דעם וואָגן, אַנגעטאָן זיך ווי אַ פויערטע און אַוועק אין דעם קליינעם שטעטל. אויפן וועג זענען געשטאַנען דייטשע פּאַטרולן, אָבער גאָט האָט זי געהיטן.

זי איז אָנגעקומען אויפן אָרט, וווּ ס איז געווען אַ גרויסע ריי פון מענטשן. מען האָט זייער וויניק געזען יונגע אין איר עלטער. זי האָט באַלד באַקומען אַן אויסווייז אויפן נאָמען אַנטאָנינאַ בויאַלסקאַ. מיטן פּאַספּאָרט האָט זי זיך געקענט פריי באַוועגן. זי איז אַריין צו איר באַלעבאָסטעס טאָכטער אָפּגעבן אַ גרוס פון די עלטערן. ביים טיש זענען געזעסן פיל דייטשן און געטרינקען. זי האָט זיך נישט געשראָקן, ווייל זי האָט שוין געהאַט מיטגעמאַכט פיל אין לעבן. זי איז געווען זייער דרייסט. אַריינגייענדיק צו זיי, האָט זי זיך באַגריסט מיט „הייל היטלער" און מיטן פּוילישן „ניעך בענדזשע פּאָכוואַלאָני יעזוס כריסטוס".

די טאָכטער האָט זי געבעטן צום טיש און זי פּאַרגעשטעלט אַלס קוזינע. זי האָט זיך געאיילט אַ היים צו אירע עלטערן, האָט זי געזאָגט די דייטשן, אַז עס וואַרט אויף איר אַרבעט אין פעלד, זי מוז פאָרן. מען האָט זי באַגלייט און געגעבן פאַרשידענע מתנות פאַר די עלטערן.

זי איז צוריק אין דאָרף. ביי דער פאַמיליע איז זי געווען פריי, זיי האָבן זי ליב געהאַט. זי האָט געווּסט, אַז נישט לאַנג וועט דויערן דאָס גלות. די זין פון דער באַלע־

באָסטע זענען פון צייט־צו־צייט געקומען אין שטוב און דערציילט, אַז די מלחמה וועט זיך באַלד ענדיקן און אַלץ וועט זיין ווי געווען.

10

עס איז געקומען דער חודש מאַי, האָבן זיי געמאַכט ביי זיך אין שטוב אַן אָוונט פון זינגען און לויבן גאָט. אַלע האָבן זיך פאַרווויילט. דאָס מיידל האָט אויף זיך געצויגן די אויפמערקזאַמקייט. זי האָט שיין געזינגען און געלייענט פון בוך. מען האָט אויך געערעדט וועגן דער באַלעבאָסטע, וועלכע האָט זיך געפונען אַן אומזיסטע דינסט.

שפּעטער באַווייזן זיך דייטשן ביי דער פאַמיליע און טענהן, אַז ביי זיי געפינט זיך אַ יידיש מיידל... זי וועט קיינמאָל נישט פאַרגעסן דעם שרעקלעכן טאָג, ווען די דייטשן זענען אַריין אין הויף. זי איז גראָד געווען אין שטאַל, ביי די שעפּסן. דער באַלעבאָס האָט נישט באַמערקט איר פאַרשווינדן און פאַרשאָסן אַלע שטאַלן. זי האָט נאָר געהערט אַ רעש און געשריי פון די דייטשן:

— מיידל, מיידל, ווּ איז זי, די קליינע?

זי איז דערווייל געווען פאַרשלאָסן. מיט אַמאָל האָט ווער אַ שלעפּ געטאָן די טיר און אַ דייטש האָט זיך באַווּיזן.

— וואָס מאַכסטו דאָ, פּאַניענקע?

זי איז געווען איבערגעשראָקן און ווייס ווי די וואַנט. זי האָט געענטפערט:

— איך מאַך דאָ אַ וואַנט, די שעפּסן זאָלן נישט קענען אַנטלויפן.

די דייטשן האָבן זיך שטאַרק געבייזערט אויפן באַלעבאָס, וואָס ער האָט מיך גע־האַלטן פאַרשלאָסן ביי דער אַרבעט. ער האָט זיך פאַרענטפערט, אַז ער האָט מיך פאַר־שלאָסן, נישט וויסנדיק, אַז זי איז דאָרט. די דייטשן זענען אַוועק — און זי איז ווידער געווען אַ גערעטעוועטע.

זי האָט אָבער געמומען טראַכטן, אַז נישט שטענדיק דאַרף מען זיך פאַרלאָזן אויף נסים. וועט איר תמיד געלונגען צו שפּילן די ראָל פון אַ פּוילישׁ מיידל? דער סוף וועט זיין, אַז מען וועט זי אויסגעבן. איז איר איינגעפאַלן אַ פּלאַן. די דייטשן האָבן דעמאָלט פאַרלאָזט מיידלעך אויף אַרבעט קיין דייטשלאַנד. אַלע פּוילישע מיידלעך האָבן זיך געדאַרפט שטעלן אויף אַ געוויסן פונקט, און פון דאָרט האָט מען זיי געשיקט קיין דייטש־לאַנד. זי האָט געטראַכט, אַז אויב עס וועט ווער קומען און זי בעטן צו פאָרן, אָנשטאָט אַ פּוילישׁ מיידל — וועט זי גערן פאָרן.

11

עס זענען אַדורך עטלעכע וואָכן. איין מאָל האָט זי געטראָגן מילך, וואָס מען האָט צוגעשטעלט פאַר דער רעגירונג, האָט זי זיך באַגעגנט מיט אַ קריסטין, וועלכע האָט איר געזאָגט:

— טאָשו, פֿאָר אָנשטאָט מיין טאָכטער קיין דייטשלאַנד. וועַן דו וועסט צוריק קומען, וועל איך דיר דערפאַר געבן אַ פערד און אַ סך געלט. מיין טאָכטער איז ביי מיר אַן איין־און־איינציקע, זי האָט מורא פֿאָר די דייטשן.

זי האָט מיט איר אַזוי לאַנג איינגעטענהט, ביז דאָס מיידל האָט מסכים געווען. די קריסטין האָט ביי איר געפֿאָדערט איר פֿאַספֿאָרט און צוגעזאָגט צו געבן דער טאָכטערס דאָקומענט, אויך געלט. מען האָט איר אָבער אָפּגענאַרט — און אַוועק געשיקט אָן אַ פּאַס־פֿאָרט און אָן געלט. אָבער נישט דאָס איז געווען וויכטיק. זי האָט געטראַכט, אַז אין דייטשלאַנד וועט זי קענען לעבן זיכערער. דאָרט וועט מען ווייניקער וויסן וועגן איר.

אין אַ שיינעם פרימאָרגן, נישט זאָגנדיק גאָרנישט אירע באַלעבאָטים, איז זי אַוועק זיך טרעפן מיט דער קריסטין, וועמענס טאָכטער האָט געדאַרפט פֿאָרן קיין דייטשלאַנד. די פֿויערטע איז געקומען מיט אַ פערד־און־וואָגן, מיטגעברענגט עסנווארג, אָבער נישט דעם דאָקומענט פון איר טאָכטער. זי האָט געזאָגט:

— וואָס דאַרפסטו איר פּאַספֿאָרט? גיב אויף דיין נאָמען אַלס מאַריאַ קרינסקאַ, עס וועט זיין גענוג.

אָבער עס איז נישט געווען אַזוי פשוט. ווידער האָבן זיך אָנגעהויבן נייע צרות. מען האָט זי געשלעפּט אין געסטאַפּאָ און געפרעגט פון וואַנען זי איז. מען האָט זי געשלאָגן, זי זאָל זאָגן צי זי איז נישט אַ מאָל אַ יידישע. זיי איז געווען פֿאַרדעכטיקט, וואָס אַזאַ יונג מיידל פֿאָרט פרייוויליק קיין דייטשלאַנד.

קיין סך צייט צו פֿאָרשן האָבן זיי נישט געהאַט. דער צוג איז געווען גרייט צום אָפּפֿאָרן. עס האָבן געדאַרפט זיין צוזאַמען 800 מאַן. זיי האָבן איר געגעבן אַ פּאַטש פֿאַר כעס און אויסגעהאַקט דריי ציין. זי איז אַריין אין צוג, צוזאַמען מיט אַלע אַנדערע מיידלעך.

אין צוג האָבן די פּוילישע מיידלעך זי גוט אויפגענומען, אַרויסגעוויזן מיטגעפיל. זי האָט נישט געקענט עסן פון וויייטיק, נאָכן אויסהאַקן די ציין. די מיידלעך האָבן געזינגען פּוילישע לידער און זי האָט מיטגעזינגען. זיי האָבן געשאָלטן די דייטשן און געזאָגט:

— נישט נאָר די יידן מאַטערן זיך, נאָר איצט איז אויך געקומען די ריי אויף די פּאָליאַקן.

דער וועג קיין דייטשלאַנד האָט געדויערט 7 טעג. לסוף זענען זיי אָנגעקומען קיין קעניגסבערג. מען האָט אַלע אַוועקגעפירט אין אַן אַרבעטס־ביוראָ און אַ סך דייטשן זענען געקומען נעמען אַרבעטער צו זיך אין דער ווירטשאַפט. זי איז געגומען געווארן צו אַרבעט אין אַ גרויסן קאָפעהויז, וווּ עס האָבן געאַרבעט 60 מענטשן. זי האָט גוט געאַרבעט, נישט געפירט מיט קיינעם קיין שמועסן. אַזוי האָט מען זיך מיט איר נישט פֿאַראינ־טערעסירט.

דערווייל זענען די רוסן געגאַנגען פאָרויס. מען האָט שוין געהערט שיסן אונטער קעניגסבערג. דער סוף האָט זיך דערנענטערט.

זי האָט איבערגעלעבט די מלחמה איינע אַליין פון איר גאַנצער משפחה. אַלע זענען אומגעקומען אין וואַרשעווער געטאָ.

אַ דריטל פון יידישן פאָלק איז אומגעקומען — אָבער מיר, די איבערגעבליבענע, דאַרפן נקמה נעמען אין די, וועלכע האָבן אַדורכגעפירט די רציחות.

☆ ☆ ☆

ישראל דראָגאָטשינסקי / ניו־יאָרק

איך בין דער לעבעדיקער עדות

דראָהיטשין — אַ קליין פּויליש שטעטל אין ביאַליסטאָקער וואָיעוודסטוע, איז געווען באַווינט פון אַ 120 יידישע פאַמיליעס, וועלכע האָבן זיך פאַרנומען מיט האַנדל און מלאכה. אונדזער יוגנט איז געווען דורכגענומען מיטן יידיש־נאַציאָנאַלן גייסט. געווען אין שטעטל אַ „מזרחי", אַ „השומר הצעיר", אַ „בית״ר", אַ בית־יעקב־שול פאַר מיידלעך און אַ גימנאַזיע. ישיבה־בחורים האָבן געלערנט אין פאַרשידענע ישיבות אויסער דער שטאָט. די יוגנט איז געווען זייער אינטעליגענט.

אַן צענטער שטאָט איז געווען אַ מאַרק, וווּ יידן פלעגן האַנדלען מיט די פּויערים. נישט ווייט פון מאַרק איז געשטאַנען דאָס בית־המדרש. אויף דער צווייטער זייט מאַרק — דאָס סלאָנימער חסידים־שטיבל.

א

מיטן אויסברוך פון קריג, דעם 1־טן סעפּטעמבער 1939, האָט זיך פאַרגרעסערט די צאָל יידן אין דראָהיטשין אויף אַ 20 פּראָצענט. עס זענען אָנגעקומען יידן פון די פאַר־נומענע געביטן. דראָהיטשין איז צוויי וואָכן געווען אָן אַ מאַכט. מען האָט געזאָגט, אַז די רוסן וועלן אַריין. די דייטשן זענען נאָר דורכגעפאָרן דאָס שטעטל — און באַלד עס פאַרלאָזט. ענדלעך זענען די רוסן געקומען. דער בוג איז געוואָרן די גרענעץ. די רוסן האָבן געגעבן צו וויסן, אַז די גרענעץ וועט זיין אָפן 10 טעג. דערנאָך, ווער עס וועט אַריבער די גרענעץ — וועט וועלן דערשאָסן.

נאָכן איינשטעלן די סאָוויעטישע מאַכט, האָבן די רוסן גענומען פאַרמאַכן די געשעפטן און ביסלעכווייז צונעמען די סחורות וואָס מען האָט נאָר געהאַט. איך האָב געהאַט אַ

וואַרשטאַט צו פאַריכטן ראָוערן. איז געקומען דער רוסישער „פרעדסעדאַטעל" (פאָר־זיצער) און אָפּגעשריבן אַלע מיינע ראָוערן און די טיילן. אויך די בעקעריי פון מיין פאָטער האָבן די רוסן צוגענומען, כדי באַקן ברויט פאַרן מיליטער. יידן פון דראָהיטשין האָבן געהאַנדלט מיט וואָס מען האָט נאָר געקענט. קיין אָפּענע קראָמען זענען נישט געווען, אין אַ פּאָר חדשים שפּעטער האָבן די רוסן געעפּנט זייערס אַ געשעפט. נישט אַלע האָבן דאַרט געקענט באַקומען וואָס מען ווייל, ס׳איז געווען צוגעטיילט אויף קאַרטן. אַזוי זענען אַדורך 7 חדשים.

אין דער ערשטער נאַכט פּסח איז אַרויס אַ באַפעל, אַז די אַלע וועלכע האָבן געשפּטן אין דראָהיטשין מוזן פאַרלאָזן דאָס שטעטל און זיך באַזעצן ½ קל״מ ווייטער. אַלע הייזער פון דראָהיטשין האָט מען געדאַרפט אַראָפּנעמען. צום מיינסטן זענען דאָס געווען יידישע הייזער. די אַלע פאַמיליעס וועלכע זענען געבליבן אין דראָהיטשין, האָט מען געגעבן באָדן אויפצושטעלן די הייזער אויפן שיניעוויצער און קאָטשערער וועג. מיר, אַלס אַרבעטער, האָט מען דערלויבט „איבערטראָגן" דעם טאַטנס שטוב און זי איבערבויען אויפן נייעם אָרט.

ב

אַזוי האָט מען געלעבט ביי די רוסן, ביז עס איז אויסגעבראָכן די דייטש־רוסישע מלחמה (22־טער יוני 1941). דאָס איז געווען שבת, 3 אַ זייגער ביינאַכט — און אין דער פרי זענען שוין די דייטשן געווען אין דראָהיטשין.

דעם דריטן טאָג, דעם 25־טן יוני, 7 אַ זייגער אין דער פרי, בין איך געזעסן ביי מאָטיע פינקלשטיין אין שטוב. עס זענען דאָרט געווען: לייבל עפשטיין, אברהם מילנער, מאָטיע פינקלשטיין, מענדל פּעלער, שמואלקע יעדלין מיטן זון און דוד קלעפּאַצקיס על־טערער זון. פּלוצים האָבן זיך באַוויזן עטלעכע דייטשן און מיט אַ ווילדן געשריי „יודען" — האָבן זיי אַלע צוגענומען. איינעם פון די יידן האָט מען באַלד דערשאָסן. ער איז געווען קראַנק. די איבעריקע האָט מען אַוועקגעפירט אויפן סאָקאָלאָווער שאָסיי. ווי מען האָט דערציילט, האָט מען זיי דערשאָסן אויפן וועג, מיר איז פשוט געשען אַ נס, וואָס מען האָט מיך נישט פאַרכאָפּט. איך בין אַרויס דורך אַ זייטיקער טיר און געבליבן זיצן ביי אַ קריסט. זיי האָט מען נישט געטשעפּעט. לאַנג זיצן דאָרט האָב איך נישט געקענט, ווייל אַלע מאָל זענען צו אים געקומען דייטשן. זיי האָבן געזאָגט, אַז אַלע יידן זענען קאָמוניסטן. איך בין אַריין צו אַן אַנדערן פאַליאַק. דאָרט זענען געזעסן נאָך זעקס פאַליאַקן און איך, איין ייד צווישן זיי. אויך דאָרט זענען אָנגעקומען דייטשן, צוגע־שטעלט אַ רעוואָלווער צום קאָפּ און געפרעגט ווער איז אַ ייד. ווען זיי האָבן צוגעשטעלט דעם רעוואָלווער צו מיין קאָפּ און געפרעגט צי איך בין אַ ייד, איז צוגעגאַנגען דעם פאַליאַקס ווייב און געזאָגט, אַז איך בין נישט קיין ייד. אַזוי בין איך געבליבן לעבן.

דעם 26־טן יוני, האָבן די דייטשן צוגענומען משה קוואַשניקס צוויי זין און לייזער

קאַרשענשטיינס צוויי זין. מען האָט געזאָגט, אַז מ׳האָט זיי דערשאָסן אויפן סאָקאָלאָווער שאָסיי.

דערנאָך האָט מען דאָס גאַנצע שטעטל איינווינער, קריסטן און יידן, פאַרשפּאַרט אין דער רוסישער צערקווע און זיי דאָרטן געהאַלטן אַ גאַנצע נאַכט. יעדער איז געזעסן אין שרעק, געמיינט אַז דאָס איז זיין סוף, מען וועט אַלעמען אויסשיסן. דערנאָך איז געקומען אַ באַפעל, אַז מען זאָל אַלע באַפרייען. מיינע עלטערן און די קינדער האָט מען פאַרשיקט קיין סעמיאַטיטש.

בערך אַ 3 וואָכן נאָכן אָנקומען פון די דייטשן, האָבן זיי אַרויסגעגעבן אַ באַפעל, אַז יידן טאָרן נישט גיין אין די גאַסן, באַווויינטע פון קריסטן. דערנאָך — אַ באַפעל, אַז יידן מעגן גיין נאָר נעבן זייערע הייזער, ביז 3 אַ זייגער בייטאָג. יידן דאַרפן טראָגן אַ ווייס־בלוי לענטע אויף דעם לינקן אָרעם. אין אַ חודש שפּעטער איז אַרויס אַ באַפעל, אַז מען זאָל טראָגן אַ געלע לאַטע, פון פראָנט, אויף דער לינקער זייט, און פון דער צווייטער זייט, אויף דער פּלייצע. מען האָט זיך געשעמט טראָגן די לאַטעס אויף ביידע זייטן. האָט מען געבעטן דעם קאָמיסאַר, וועלכער האָט דערלויבט צו טראָגן אַ גרויסן מגן־דוד אויף דער לינקער זייט, פון פראָנט.

דערנאָך האָבן זיי געפאַדערט געלט און גאָלד. זיי האָבן געהייסן שאַפן אַ יודענראַט, כדי ער זאָל זיי צושטעלן דאָס אַלץ וואָס זיי פאַדערן.

וועג אַ ייד איז אַרויס אין גאָס אָן דעם מגן־דוד, האָבן די דייטשן אָדער די פּוילישע פּאָליציאַנטן, אים שטאַרק צעשלאָגן. איך אַליין האָב געזען דעם פּוילישן פּאָליציאַנט, טערליקאָווסקי, ווי ער האָט אויפן שאָסיי געשלאָגן טשיפע גרודע, ווייל זי האָט נישט געטראָגן די ווייס־בלויע לענטע.

ג

די ערשטע 9 חדשים פון דער דייטשער אָקופּאַציע, האָבן די דראָהיטשינער יידן, אין פאַרגלייך מיט די אַרומיקע שטעטלעך, נישט געפילט זיך אַזוי שלעכט. מען איז נאָך געזעסן אין די אייגענע ווויננוגען, קיין לאַגער, אָדער געטאָ, איז נאָך נישט געווען. מען האָט געשמועסט וועגן שאַפן אַ געטאָ, אָבער קיינער האָט נישט געווסט וועג. ערשט נאָך פּסח האָט מען באַשטימט אַ געטאָ. אַיידער מען איז דאָרט אַריין, האָבן אַ סך משפּחות געגעבן צו באַהאַלטן זייערע בעסערע זאַכן צו באַקאַנטע קריסטן, ווייל מען האָט זיך געשראָקן, אַז בייַם אַריבערפירן אין געטאָ, וועלן די דייטשן אַלץ צונעמען. דער יודענ־ראַט האָט אונטערגעקויפט פיל פּאָליציאַנטן און דייטשן — און יידן האָבן געקענט אַריינפירן זייערע זאַכן אין געטאָ אַריין.

אַ גרויסער טייל פון דער קריסטלעכער באַפעלקערונג איז געווען צופרידן מיטן יידישן אומגליק, געווארט, אַז מען זאָל וואָס גיכער אויסמאַרדן די יידן, כדי זיי זאָלן שטילן זייער אומגעזעטיקטן דורשט נאָך רויב. עס זענען אָבער אויך געווען עלטערע

קריסטן, וועלכע האָבן געהאַלטן ביי זיך זאָכן און שפּעטער זיי צוריק געגעבן די לעבן געבליבענע יידן.

דאָס געטאָ איז געווען הינטער דער שטאָט, אויפן שיניעוויצער וועג — ביזן קאָטשערער וועג. בסך־הכל אַ קליינע גאַס, מיט עטלעכע צוואַנציק הייזער. עס איז זייער ענג געווען צו ווינען. פאַר אַ משפּחה פון זעקס נפשות — אַ קליין צימער. דאָרט איז געווען אַלץ, די קיך און דאָס שלאָפצימער. דאָס געטאָ איז געווען אַרומגעצוימט מיט שטעכלדראָט, 3 מעטער די הייך. זונטיק, ווען די קריסטן פלעגן גיין אין קאָש־טשאָל אַריין, און איך בין געשטאַנען ביי די דראָטן אין געטאָ, האָבן זיי צו מיר געזאָגט: „איר זיצט ווי די בערן אין שטייג".

דער יודענראַט (פינף מאַן) און דרײַ יידישע פּאָליציאַנטן — דאָס איז געווען די מאַכט אין געטאָ. דער יודענראַט האָט אָפּגעהיטן, מען זאָל גיין צו דער אַרבעט אויסערן געטאָ, אַריינגעברענגט עסן פאַר די יידן און עס צעטיילט. קיין האָלץ צום הייצן אָדער אָפּצוקאָכן אַ ביסל עסן — איז נישט געווען. מען האָט דערלויבט צו גיין אין קאָטשערער וואַלד אויסגראָבן די ווּאַרצלען פון ביימער, וואָס זענען געבליבן נאָכן אויסגעהאַקטן בוים. איך מיט מיין שוועסטער און ברידער, שלמה און איטשע, זענען געקומען פון וואַלד מיט געשוואָלענע הענט. מיר האָבן זיך אָנגעגרייט אַ ביסל האָלץ אויפן ווינטער. ס׳איז אָבער געבליבן פאַר די קריסטן, ווייל מען האָט אונדז אַרויסגעפירט פון געטאָ נאָך פאַרן ווינטער.

די גאַנצע צייט פון אונדזער זיין אין געטאָ, איז נישט געווען קיין אייַן רויקער טאָג. מען האָט כסדר געהערט נייעס, איינע שרעקלעכע פון דער צווייטער. מען האָט דערציילט, אַז פון סאָקאָלאָוו, שעדלעץ און סעמיאַטיטש, פירט מען אַרויס יידן, מען ווייסט נישט ווו אַהין. אייניקע האָבן געזאָגט, אַז אויף אַרבעט, אַנדערע — אַז מען פירט זיי צום שיסן. אין דראָהטשין האָט מען אַלע טאָג געהערט פון די פּאָליאַקן, אַז היינט דאַרפן קומען פערד־און־וועגענער אַרויסצופירן די יידן פון געטאָ. מען האָט נאָר נישט געווּסט, ווען דער טאָג וועט זיין.

איך האָב געאַרבעט אַלע טאָג ביי די דייטשן, פון 7 פרי ביז 7 פאַרנאַכט. אָפט געקריגן געשלאָגן מיט אַ שטעקן איבערן קאָפּ, אויב זיי איז עפּעס נישט געפעלן. איך האָב פאַר זיי פאַריכט ראָווערן. אויב ס׳איז עפּעס נישט געווען ריין, האָב איך באַקומען קלעפּ. אַזוי האָב איך געאַרבעט — ביזן אַרויספירן פון געטאָ.

ד

אַ געווּסן פרייטיק, אָקטאָבער 1942, צווּיי טעג פאַרן אַרויספירן פון געטאָ, האָט אַ פּוילישער פּאָליציאַנט מיר געזאָגט בעת דער אַרבעט, אַז איך זאָל די ראָווערן גוט פאַריכטן, ווייל ווער ווייסט, צי די אַנדערע וואָך וועט מען דיך זען. איך האָב פאַר־

שטאַנען וואָס ער מיינט. איך בין נאָך דער אַרבעט צוריק אַוועק אין געטאָ און דערציילט וואָס דער פּאָליציאַנט האָט געזאָגט. קיינער האָט נישט געוואָלט גלייבן.

דעם לעצטן זונטיק, האָבן שוין אַ סך געווּסט, אַז צומאָרגנס וועט מען אונדז אַרויס־פירן פון געטאָ, ווייל די יידן, וועלכע האָבן געאַרבעט ביי די דייטשן, האָבן געזען, אַז די לעצטע שיכורן אַ סך. דער יודענראַט איז אַוועק פרעגן, פאַר וועמען זענען די וועג־נער מיט פערד, וואָס דער קאָמיסאַר האָט באַשטעלט אויף מאָרגן. מען איז נישט געווען זיכער, צי דאָס איז פאַר אונדז. זונטיק פאַרנאַכט האָבן אַ סך מענטשן זיך גענומען אַרויסגנבענען פון געטאָ, אַוועק צו באַקאַנטע קריסטן זיך אויסבאַהאַלטן. באַלד זענען געקומען פּוילישע פּאָליציאַנטן און זיי האָבן מער נישט געלאָזט אַרויס פון געטאָ.

איך בין געווען זיכער, אַז מאָרגן וועט מען אונדז אַרויספירן. איך האָב שוין נישט געקענט שלאָפן, בין די גאַנצע צייט געשטאַנען אויף דער וואַך, צו זען וואָס טוט זיך אַרום דעם געטאָ. ביז 2 אַ זייגער פאַרטאָג איז געווען שטיל. איך בין אַריין אין שטוב, גיעזען ווי מיין פאָטער און מוטער ע״ה זיצן ביים טיש און זאָגן תהילים. דער טלית און די תפילין זענען געלעגן גרייט, צו גיין אין דער פרי דאַוונענען... מיין פאָטער האָט מיר געזאָגט, אַז איך זאָל צוגרייטן מיינע תפילין, ווייל מ׳קען נישט וויסן וואָס עס וועט זיך מאַכן...

5 אַ זייגער בין איך מיט מיין ברודער שלמה אַרויס פון שטוב זען וואָס עס טוט זיך. דאָס געטאָ איז שוין געווען אַרומגעשטעלט פון די רוצחים. מיט מאַשין־געווער. מיר זענען צוריק אַריין אין שטוב. איך האָב געזאָגט מיינע עלטערן, אַז מען קען שוין נישט אַנטלויפן. זיי האָבן געענטפערט : „קינדער, ראַטעווט אייך!״ איך, מיין ברודער שלמה און שוועסטער ביילע, זענען גלאָפן צו די שטעכלדראָטן פון געטאָ — און זיך דורכגעריסן. די קוילן זענען געפלויגן איבער אונדזערע קעפּ. מיר האָבן נישט גע־וווסט וווּ צו לויפן. זענען מיר אַריין צווישן קוסטעס, נישט ווייט פון בית־עולם. אין אַ פאָר שעה שפּעטער האָבן מיר געזען, ווי אויפן שאָסיי קיין סעמיאַטיטש, פירט מען אַלע יידן פון דראָהיטשינער געטאָ. דערנאָך האָבן מיר געהערט פון דראָהיטשינער קריסטן, אַז מען האָט אַרויסגעפירט אַלע יידן, צוזאַמען מיט די סעמיאַטיטשער, קיין טרעבלינקע.

אַ גאַנצן טאָג זענען מיר געלעגן באַהאַלטן צווישן די קוסטעס. ערשט ביינאַכט האָבן מיר זיך געלאָזט גיין דורך פעלדער, וועלדער און בלאָטעס — וואָס ווייטער פון שטאָט. מיר האָבן געבעטן פויערים, מען זאָל אונדז לאָזן איבערנעכטיקן אין אַ שטאַל, אָבער קיין איינער האָט נישט אַריינגעלאָזט. וועג וועלכער פויער האָט שוין יאָ אַריינגע־לאָזט, האָט ער געוואָלט גאָלד, אָדער דאָלאָרן. נישט איין מאָל האָט געטראָפן, אַז נאָכן אַוועקגעבן דאָס געלט אָדער גאָלד, האָט דער פויער אים דערהרגעט.

מיך, אַלס פאַכמאַן פון פאַריכטן ראָוערן, האָבן געקענט אַ סך פויערים. פאַר גאָלד האָט מען מיך געלאָזט איבערנעכטיקן אַ נאַכט. אין דער פרי האָט מען געמוזט אַוועק־

גיין אין וואַלד, אָדער אין פעלד, צווישן דער תבואה, וועלכע איז נאָך געשטאַנען הויך. ווינטער־צייט, האָט אַ פּויער געמאַכט פּאַר אונדז אַ גרוב אין פעלד און מיר זענען דאָרט געלעגן אַ שיינע פּאָר חדשים. אַ מאָל איז ער געקומען און אונדז געזאָגט, אַז די דייטשן ווייסן, אַז ביי אים זענען באַהאַלטן יידן. האָבן מיר געמוזט פון דאָרט אוועק. אלע פּאָר וואָכן האָבן מיר געמוזט זוכן אַן אַנדערן גרוב. מיר פערזענלעך איז געווען זייער שווער זיך אויסצובאַהאַלטן, ווייל איך ביז געבוירן געווארן מיט נישט קיין גלייכע פּיס. ווען איך פלעג אַרויסגיין פון גרוב ביינאַכט זוכן עסן, האָב איך איבערגעלאָזט שפּורן. דער פּויער האָט מיר געזאָגט, אַז די דייטשן ווייסן, אַז איך לעב נאָך, ער האָט מורא, אַז זיי וועלן קומען צו אים זוכן. געווען צייטן, ווען איך האָב געמוזט ליגן אין גרוב אַ גאַנצע וואָך, כדי מען זאָל נישט באַמערקן מיינע פּיס־שפּורן.

ה

אָנהייב 1944 זענען געווען זייער שטאַרקע פרעסט. דער שניי איז געלעגן אויף די פעלדער. מיר האָבן נישט געהאַט וווּ אַריינצוגיין איבערנעכטיקן. זענען מיר געגאַנגען ביינאַכט צו אַ באַקאַנטן פּויער קיין מילקעוויטש, אויף אַ קאָלאָניע, און אים געבעטן ער זאָל אונדז אַריינלאָזן, ווייל מיר ווערן געפּראָרן. האָט ער געפּרעגט, וואָס מיר האָבן אים צו געבן. מיר האָבן אים געגעבן אַ פּאָר מלבושים און אַ ביסל גאָלד, האָט ער אונדז אַריינגעלאָזן אויף 6 וואָכן. געמאַכט אַ גרוב נעבן שייער און מיר זענען דאָרט געלעגן.

עס זענען אַדורך 4 וואָכן, איז ער געקומען צו מיר און געפּרעגט, צי אַלע זענען דאָ. איך האָב אים געזאָגט, אַז מיין ברודער שלמה און די שוועסטער ביילע זענען אַוועק שאַפן עסן. ס׳איז געווען אַ ליכטיקע נאַכט, די לבנה האָט געשיינט. איך האָב אַרויסגעשטעקט דעם קאָפּ פון גרוב, האָב איך געזען, אַז נעבן גרוב ליגט אַ וויידלע און אַ האַק. איך האָב באַלד פּאַרשטאַנען, אַז ער וויל אונדז דערהרגענען, נאָר געוואַרט, אַז דער ברודער און די שוועסטער זאָלן אָנקומען. דער פּויער איז געווען שיכור, געלעגן לעבן גרוב. ווען איך האָב זיי געהערט גיין, בין איך אַרויס פון גרוב און זיי געזאָגט, אַז מען דאַרף אַנטלויפן, ווייל ער וויל אונדז דערהרגענען. מיר זענען געלאָפן איבער די פעלדער, ער האָט אונדז נאָכגעיאָגט. קיין געווער האָבן מיר נישט געהאַט, נאָר שטעקנס. מיין ברודער האָט געזאָגט, אַז מיר זאָלן בלייבן שטיין. דער גוי האָט זיך פּאַר אונדז דערשראָקן — און איז אַוועק. מיר האָבן ווידער געמוזט זוכן אַן אָרט וווּ זיך צו באַהאַלטן.

צוויי יאָר זענען אַדורך אין נויט און ליידן. מיר האָבן נישט געהאַט קיין טאָג און קיין נאַכט, ביז די רוסישע אַרמיי איז אַריין און האָט אונדז באַפרייט. דאָס איז געווען אויגוסט 1944.

ו

צוויי חדשים זענען מיר געווען אין דראָהיטשין נאָך דער באַפרייונג. דערנאָך זענען

מיר אַוועק קיין יאַנאַוו־פֿאַדלאַסקי, זוכן קרובים פון דער מאַמעס צד. דאָרט האָבן מיר נישט געקענט לאַנג זיין, ווייל די א.ק. האָט געוואָלט אויסמאָרדן דאָס ביסל יידן, וועל־כע זענען נאָך לעבן געבליבן. מיר זענען אַוועק קיין ביאַלע־פֿאַדלאַסק. דאָרט האָט די א.ק. דערשאָסן מיין ברודער שלמה. ער איז געווען אַ ישיבה־בחור, געלערנט אין דער מירער ישיבה, געהאַט סמיכה אויף רבנות פון די גרעסטע גאונים.

פון מיין משפּחה האָבן די דייטשן אומגעבראַכט: מיין יונגן ברודער איטשען — דערשאָסן אין דראָהיטשין צווישן טעג נאָכן אַרויספירן פון געטאָ, מיינע ברידער שכנא און לייבל האָבן די דייטשן צוגענומען באַלד דעם ערשטן טאָג, וועו זיי זענען אַריין קיין סעמיאַטיטש, מיינע עלטערן — אומגעבראַכט אין טרעבלינקע.

מיין פֿאָטער, אברהם ז״ל, איז געווען זייער אַן אָנשטענדיקער ייד. ער האָט געטאָן מענטשן אַ סך טובות. געבאָרגט נצרכים געלט אָן פּראָצענט. אונדזער שטוב איז געווען אָפן פֿאַר יעדן — אָרעם צי ריידְ. ער איז געווען לאַנגע יאָרן דאָזאָר אין דער קהילה. דערנאָך איז ער געווען ראש־הקהל. אַ לאַנגע צייט געווען ראַטמאַן אין שטאָטראַט.

מיר זענען געווען אַ פֿאַמיליע פון 7 קינדער. געבליבן זענען נאָר 2, איך און מיין יינגסטע שוועסטער ביילע. זי איז איצט אַ מאַמע פון צוויי קינדער.

מיר וועלן קיין מאָל נישט פֿאַרגעסן וואָס די דייטשע מערדער האָבן אונדז געטאָן. זאָל דאָס יזכור־בוך זיין אַן אָנדענק פֿאַר אַלע אומגעקומענע און אַ דערמאָנונג פֿאַר אונדזערע קינדער, וואָס די מערדער האָבן געטאָן אונדזער פֿאָלק.

☆ ☆ ☆

הינדע סעראָשקאַ (בלומשטיין) / חולון

קריסטן האָבן מיך גערעטעוועט

אין חודש סעפּטעמבער 1939 זענען די רוסן אַריין קיין דראָהיטשין. זיי האָבן דער־גרייכט ביזן בוג, בעת די צווייטע זייט, די „רוסקע סטראַנאַ", האָבן פֿאַרנומען די דייטשן. די רוסן זענען געווען אין דראָהיטשין ביז דעם 22־טן יוני 1941, וועו די דייטשן זענען אָנגעפֿאַלן אויף רוסלאַנד. דאָס איז געווען שפּעט אין דער נאַכט. מען האָט געהערט אַ שטאַרק באָמבאַרדירן פון שווערער אַרטילעריע. עס זענען געפֿאַלן זייער פיל ציווילע, דער גרעסטער טייל — קריסטן.

אין דער זעלבער נאַכט זענען מיט אַ שרעקלעכן שטורעם אָנגעקומען די דייטשן.

אונדזער שטאָט איז אָנגעגריפן געוואָרן פון אַלע זייטן. צומערשט האָט אָנגעהויבן ברענען דאָס בית־המדרש און זאַמאָלקעס שטוב. עס זענען דאָן געפאַלן אויך דייטשן. מען האָט פאַרכאַפּט אַ גרופּע יונגע לייט צו באַגראָבן די טויטע. פון זיי האָט זיך קיינער נישט צוריקגעקערט. ביזן היינטיקן טאָג ווייסט מען נישט וואָס עס האָט מיט זיי פאַסירט. דאָס זענען זייערע נעמען: קלעפּאַצקי, יעדלין און פעלער, לאה לעוויטאַנס מאַן, יאַנקל קודעלסקיס איידעם, העשעלע ווישניע, דודטשע ווישניע, פוטערמאַנס איידעם. צוזאַמען האָט מען פאַרנומען אַ 30 מאַן. קריסטן האָבן דערציילט, אַז נישט ווייט פון שטאָט הייבט זיך דער קבר פון די, וועלכע מ׳האָט פאַרשיט, וען זיי האָבן נאָך געלעבט.

דערנאָך האָט מען פאַרנומען 60 יידן, אויך פרויען, צו וואַשן פאַר די דייטשן וועש. צווישן פרויען האָבן יעדן טאָג געאַרבעט ביי דער זשאַנדאַרמעריע. עס זענען ביי אונדז געווען פינף זשאַנדאַרן. איינער פון זיי — אַ בלוטדורשטיקער רוצח, מאָטשקע, וואָס האָט געמוזט זען בלוט יעדן טאָג. ער האָט אַלץ געטאָן, כדי צו טויטן און שלאָגן מענטשן.

דעם זעלבן יאָר האָט מען געמאַכט דאָס געטאָ און אַלע יידן אַהין אַרײַנגעפירט. אַזוי האָבן מיר געאַרבעט, ביז מען האָט ליקווידירט דאָס געטאָ.

אַ געוויסן פרייטיק זענען געקומען קריסטן און האָבן דערציילט, אַז מען האָט באַשטעלט 90 וועגענער, כדי אַרויספירן די יידן. נישט אַלע האָבן געגלייבט. אָבער די וועלכע האָבן גוט געקענט די דייטשן, זענען דעם זעלבן פרייטיק זיך צעלאָפן אין די דערפער.

זונטיק ביינאַכט, דעם 2־טן נאָוועמבער, האָב איך מיט מיין מוטער געמוזט אַ וואַרעמע דעקע און אַוועק אין אונדזער פריערדיקער היים, וואָס מיר האָבן פאַרביטן מיט די פּאָליאַקן. זיי האָבן אָבער אונדז נישט אַרײַנגעלאָזט, מיט דער טענה, אַז די דייטשן וועלן זיי דערשיסן, אויב זיי לאָזן אַריין אַ ייד אין זייער הויז. זענען מיר געגאַנגען צו אַ צווייטן קריסט. אויך ער האָט נישט אַרײַנגעלאָזט. האָבן מיר געמוזט גיין צוריק אין געטאָ.

אין געטאָ זענען אַלע געווען פאַרטרויערט, נישט געווּסט וואָס דער מאָרגן וועט ברענגען. ביים רב, וועלכער איז אויך געווען דער פרעזעס פון דער קהילה, האָט מען זיך פאַרזאַמלט. מען האָט געמיינט, אַז אפשר ווייסט ער עפּעס. ער האָט געגלייבט, אַז עס וועט זיין שטיל. פרויען מיט קליינע קינדער האָבן ספּאַזמירט. איך בין אַרויס פון געטאָ — און שוין נישט געקענט צוריק קומען, ווייל די דייטשן האָבן די זעלבע נאַכט אַרומגערינגלט דאָס געטאָ.

מאָנטיק אין דער פרי האָט מען געהערט אַ שאָס — און דאָס איז געווען דער סיגנאַל אָנצוהייבן די אויסזידלונג. ס׳איז נישט צו באַשרייבן דאָס שרעקלעכע בילד וואָס דאָרט האָט זיך אָפּגעשפּילט. פרויען מיט פּיצלעך קינדער, מענער, יונג און אַלט, האָבן אָנגעהויבן צו לויפן פון געטאָ, זענענדיק ווי די דייטשן האָבן אָנגעהויבן שיסן אויף די איינ־

ווינער. פיל מענטשן זענען דערשאָסן געוואָרן. בלוט האָט זיך געגאָסן ווי וואַסער. די קולות פון די מענטשן זענען געגאַנגען אין זיבעטן הימל.

זייענדיק ביים רב, האָב איך אָנגעהויבן לויפן ווי די אויגן האָבן געטראָגן. אַזוי לויפנדיק, האָב איך באַגעגנט אַ קריסט, באָרעצקי. האָט ער מיר געזאָגט:

— לויף אין דער וועלט אַריין. עס איז נישט איצט די צייט צו פרעגן וווּ, מען דאַרף אויך נישט ווייזן. אַזוי בין איך געלאָפן איבער פעלדער און טאָלן, ביז כ׳בין אָנגעקומען קיין קוסקי. (די דאָזיקע אָרטשאַפט האָט געהערט צו דער דראָהיטשינער גמינע). דאָרט זענען געווען מאָנאַשקעס. זיי האָבן געזאָגט, אַז היינט נעמט מען אייך, יידן. מאָרגן וועט מען אונדז נעמען.

אין אָסטראָזיאַן איז געווען דער פראָבאָשטש סאַיצער, אַן אָרנטלעכער מענטש, זייער אַ גוטער און קלוגער. ער האָט גערופן אַלע קריסטן אין קלויסטער און זיי אָנגעזאָגט, אַז מען זאָל אָפהיטן די עשרת הדברות, העלפן יעדן מענטש אין זיין נויט, ספּעציעל די, וועלכע האָבן נישט קיין היים. אויב מען וויל נישט העלפן, זאָל מען אים כאָטש לאָזן גיין זיין וועג. אַ דאָנק דעם גלח האָבן פיל יידן איבערגעלעבט.

די מאָנאַשקעס האָבן מיך אַוועק געפירט צו אַ קריסט מיטן נאָמען קרינסקי. דאָרט בין איך געווען דריי טעג. מער האָבן זיי מיך נישט געוואָלט האַלטן, ווייל זיי האָבן מורא געהאַט. זיי האָבן מיך איבערגעפירט צו אַן עלטערע קריסטין, זייער אַ רייכע. זי האָט געהאַט זייער פיל ערד, סעדער און וואַלד, אויך קי מיט פערד — אַ גאַנצער פאַלוואַרק. איך האָב זיך ביי איר אויפגעהאַלטן זייער אַ לאַנגע צייט. זי האָט איינגעאָרדנט אַ טאָפלטן סופּיט. איר שטוב איז געווען אַ שיינע, נאָר זייער אַן אַלטע. ווען די דייטשן פלעגן קומען, בין איך אַרויפגעקראָכן אין דער באַהעלטעניש און דאָרט געלעגן, ביז זיי זענען אַוועק. דאָרט האָט מען געקענט נאָר ליגן. קיין לופט איז נישט געווען. ווען איך פלעג זיין באַהאַלטן אַ לענגערע צייט, האָב איך געפילט, אַז איך ווער דערשטיקט.

נישט איין מאָל האָב איך געזען דעם טויט פאַר די אויגן.

נאָכן אָפזיין ביי דער קריסטין כמעט אַ יאָר צייט, איז אין מאָל אַריין אַ פּוילישער פּאָליציאַנט, מיך אָנגעכאַפּט פאַר דער האַנט און געזומען שלעפּן צו דער זשאַנדאַרמעריע. איך האָב זיך קעגנגעשטעלט, אים געזאָגט, אַז דאָ בין איך נישט אַליין, נאָר נאָך יידן מיט געווער. „זיי וועלן דיך דערשיסן!" ער האָט זיך דערשראָקן און מיך אָפגעלאָזן.

אין צוויי טעג שפּעטער (דאָס איז געווען אין חודש נאָוועמבער, מיט די קליינע טעג און גרויסע נעכט), פיר פאַרטאָג, זענען אָנגעקומען דייטשן און שטאַרק געקלאַפּט, מען זאָל זיי עפענען. די קריסטין האָט זיך פאַרלוירן. זי איז אַראָפּ עפענען. איך האָב שוין געהערט וואָס דאָ קומט פאָר, כ׳בין באַלד אַרויף אין מיין באַהעלטעניש און דאָרט געלעגן אָן אָטעם. אַזוי ליגנדיק, האָב איך געזען דעם זעלבן פּאָליציאַנט, סילווּעק

לאַסקאָווסקי, מיט די דייטשן. עס האָבן זיך מיר געווארפן הענט און פיס. זיי האָבן געזוכט, איבערגעקערט דאָס הויז, אַלץ צעבראָכן, רואינירט, געזוכט אין גאַנצן הויף. צום סוף האָבן זיי פאַרנומען דער קריסטינס אַ שוועגערין, אָנשטאָט מיך. זיי האָבן געמיינט, אַז זי איז אַ יידישע. מען האָט זי געפירט צום סאָלטיס פרעגן ווער זי איז — און מ׳האָט זי אָפגעלאָזן.

די דייטשן האָבן עטלעכע מאָל איבערגעחזרט די זוכענישן. זיי פלעגן פלוצלינג אָנפאַלן, כדי מיך צו כאַפן. די פויערטע האָט זיך דערשראָקן, מיך אַרײַנגעפירט אין שייער, ווו עס זענען געווען סנאָפּעס מיט וויקע. דאָרט בין איך געלעגן אַ חודש. איך האָב באַקומען געשווירן אויף ביידע פיס און הויכע היץ. איך האָב שוין מער ניט געקענט ליידן, חרטה געהאַט, וואָס כ׳בין געבליבן אַליין און נישט געפאָרן מיט מיין גאַנצער משפּחה. איך האָב פאַרלוירן דעם מוט.

איין מאָל, ביינאַכט, ליגנדיק אַזוי צווישן דער וויקע מיט גרויס היץ, האָט זיך מיר געחלומט אַ שרעקלעכער חלום. מרדכי פישעלס, מיין פאָטער און יעקב הערש זיצן ביי אַ טיש, געדעקט מיט אַ ווייסן טישטעך, עס ברענען ליכט און זיי זאָגן תהילים. איך האָב זיך איבערגעוועקט מיט גרויס שרעק. דער שייער איז געווען ווייט פון מענטשן. איך האָב פון גרויס פיבער געהאַט אַ שטאַרקן דורשט, מיינע פיס האָבן ממש געברענט. די ווייטאָגן זענען געווען אומדערטרעגלעך. איך בין באַלד ווידער געפאַלן אין די סנאָפּעס און ווידער געחלומט. מיין פאָטער שטייט איבער מיר מיט אַ טעצעלע קאָנ־פיטור און קאָרמעט מיך מיט אַ זילבערן לעפעלע. די קאָנפיטור איז געווען זייער לויטער און דורכזיכטיק. איך געדענק נישט וואָס פאָר אַ פרוכט דאָס איז געווען, קאַרשן אָדער מאַלינעס. איך בין ווידער איינגעשלאָפן — און מיר האָט זיך געחלומט מיין מוטער. זי האָט מיר געזאָגט, אַז איך זאָל גיין זוכן מיין ברודער פּסח־יצחקן. דעמאָלט האָב איך זיך שוין אויפגעכאַפּט. קיין העמד האָב איך שוין אויף זיך נישט געהאַט, ווייל איך האָב עס צעריסן, כדי צו מאַכן באַנדאַזשן פאַר מיינע ווונדן. מיט גרויסע שוועריקייטן בין איך אַראָפּ געקראָכן, כדי זוכן וואָסער. איך האָב זיך צוגעקריגן צו די קאָריטעס פון וואַנען די פערד טרינקען און געשטילט דעם דאָרשט. איך האָב געוואָלט צוריק אַרויף אויף מיין אָרט, אָבער ניט באַווייזן מער אַרויף צו קריכן. האָב איך זיך באַהאַלטן צווישן סנאָפּעס שטרוי און אַזוי געלעגן, ביז די קריסטין איז געקומען.

זי האָט מיר שטענדיק געגעבן אַ סיגנאַל — דריי מאָל געהוסט. זי האָט מיר דערלאַנגט אַ ביסל מילך. איך האָב איר געזאָגט, אַז כ׳קאָן מער נישט ליידן, איך וויל אַוועקגיין. זי האָט זיך צעווויינט און מיר געברענגט ברויט.

די קריסטין האָט געהייסן פראַנציסקאַ זעראַ. זי האָט געהאָלפן אַ סך יידן, געגעבן זיי ברויט, פלייש, מילך. זי איז געווען אַ האַרציקע פרוי.

וועג דער פאָליציאַנט האָט מיך ביי איר אַנטדעקט, האָב איך געמוזט אַוועק פון

דאָרט. זי האָט מיך אַוועק געפירט צו אַן אַנדערער קריסטין, מאַרישע קוסקאַווסקאַ. זי זאָט מיר געמאַכט אַ וואַנע, געלייגט חזיר־פעטס און פוטער צו די ווינדן און אַזוי מיך גערעטעוועט פון טויט. ביי דער דאָזיקער קריסטין בין איך געווען ביז דער באַפרייונג.

פאַר דער באַפרייונג, זענען פאַרטיזאַנער פון דער פוילישער אַ. ק. אָנגע־פאַלן אויף דער פויערטע, וועלכע האָט מיך באַהאַלטן. זיי האָבן זיך דערווסט, אַז זי האָלט אויס אַ ייד. זיי האָבן אַלץ צעראַבירט, די פערד, קי און חזירים און שטאַרק צע־שלאָגן דעם פויער.

איר מאַן האָט געמאַכט פאַר מיר אַ בונקער. אויף דעם סכראָן האָט ער אויפגע־שטעלט אַ שטאַלעכל, ווו עס זענען געווען שעפסן. מ׳האָט אונדז נישט געקענט געפינען. אין דעם סכראָן האָבן מיר געלעבט ביז דער באַפרייונג. דאָרט זענען געווען: איך, חייקע מוישקעס, משה פישלס מיט זייער טאָכטער רחל.

נאָך דער באַפרייונג, ווען מיר זענען צוריק קיין דראָהיטשין, האָבן אונדז די קריסטן אויפגענומען זייער העפלעך. איך בין גלייך געגאַנגען צו אונדזער שטוב. דאָרט האָבן געווינט פאָליאַקן. איך האָב זיי געזאָגט, אַז זיי זאָלן מיר באַפרייען די דירה אין משך פון צוויי שעה. צו ערשט האָבן זיי נישט געוואָלט, דערנאָך האָבן זיי באַפרייט אין צימער. איך האָב זיך געגנומען עס ריין מאַכן. עס איז אַריין דער לערער רוטשיי און האָט זיך מיט מיר זייער דערפרייט. עס איז אויך געקומען דער לערער באָרעצקי. זיי האָבן מיר געבראַכט עפּעס אָנצוטאָן און געגעבן צו עסן און טרינקען.

איך האָב נישט קיין פאַרדרוס אויף דראָהיטשינער קריסטן, זיי זענען אַלע געווען גוט צו מיר.

(פאַרצייכנט: אהובה לינטשעווסקי)

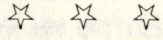

מירל רובינשטיין (פּוטערמאַן) / אזור

מיינע מלחמה־יאָרן אין רוסלאַנד

1

דאָנערשטיק פאַרנאַכט, סוף אויגוסט 1939. אַ געפילדער, אַ געווין, פאַרצווייפלטע מענטשן ברעכן די הענט. עס איז דערקלערט געוואָרן אַן אַלגעמיינע מאָביליזאַציע. מע קלעפט פלאַקאַטן, מע טראָגט צעטלען, אויך צו מיין מאַן, ער זאָל זיך צושטעלן אין משך פון 15 מינוט אויף אַ געוויסן פונקט.

פרייטיק פרי זענען שוין געפלויגן עראָפלאַנען. אַרום 10 אַ זייגער האָבן די דייטשן

באָמבאַרדירט די באַן־סטאַציע. דער ערשטער יידישער קרבן איז געווען מיינער אַ שכן, אַ תבואה־סוחר, וואָס האָט זיך גראָד געפונען ביי דער באַן־סטאַציע.

שבת איז געווען רויק. זונטיק אין דער פרי האָט זיך ווידער אָנגעהויבן דאָס באָמ־באַרדירן אויף אַ שרעקלעכן אופן. אַמייסטן האָבן זיי באָמבאַרדירט יידישע געגנטן. מענטשן האָבן געגומען לויפן פון שטאָט אין די דערפער, אין די וועלדער, הונדערטער זענען געהרגעט געוואָרן אויף די וועגן. דאָס באָמבאַרדירן האָט געדויערט צוויי וואָכן.

איך בין אַוועק אין אַ דאָרף, 20 קילאָמעטער פון שטאָט. דאָס איז געווען אַ יידיש דאָרף, וווּ ס׳האָבן זיך צונויפגעקליבן עטלעכע טויזנט מענטשן. ס׳איז נישט געווען וואָס צו עסן, וווּ צו שלאָפן, אַפילו — געניג וואַסער צו טרינקען.

דעם צווייטן טאָג ראש השנה איז דער דייטש אַריין. מיר האָבן געמיינט, אַז איצט ענדיקן זיך די צרות. מיר האָבן געגומען פאָרן אַהיים. די שטאָט איז געווען זייער רויִ־גירט. די יידישע גאַסן זענען אַוועק מיטן רויך. פון אַ סך הייזער האָט מען געהערט קרעכצן און געשרייען: „ראַטעוועט מיך, איך לעב נאָך". אַ טייל האָט מען אַרויס געגומען פון אונטער די חורבות פאַרוווונדעטע, צי טויטע. עס איז געווען שרעקלעך דאָס צו זען.

איך האָב געוואָלט אַנטלויפן, נאָר די קינדער זענען קראַנק געוואָרן. מיין מאַן איז געווען פאַרנומען ביי דער רעטונגס־אַקציע און ביים קובר זיין די טויטע.

נאָך זעקס וואָכן בערך, האָט זיך באַוויזן אַ מעלדונג, אַז די יידן, וועלכע ווינען אין נישט־יידישע גאַסן, דאַרפן פאַרלאָזן זייערע דירות. אויב נישט, וועלן זיי שטרענג באַשטראָפט ווערן.

2

ביז 18 יאָר האָב איך געלעבט מיט מיינע עלטערן אין דראָהיטשין. נאָך דעם ווי כ׳האָב חתונה געהאַט מיט נח רובינשטיין ז״ל, בין איך מיט אים אַוועק קיין שעדלעץ. מיין מאַן איז געווען פון אַ פאַרמעגלעכער משפּחה, זיי האָבן געהאַט אַ פאַבריק פון אייל. אין שעדלעץ זענען אונדז געבוירן געוואָרן דריי קינדער.

אין שעדלעץ האָבן אונדז געראָדפט די ענדעקעס. אַ געוויסן שבת האָבן זיי צו אונדז אַריינגעוואָרפן שטיינער און פאַרפוילטע רעטעכער. דאָס הויז האָט אויסגעזען ווי נאָך אַ פאָגראָם. ווען איך בין אַ מאָל צוריק געגאַנגען מיט צוויי עמערס וואַסער פון דער שטאָטישער פאָמפּע, איז צוגעקומען אַ יונגער קריסט און מיר אויסגעגאָסן דאָס וואַסער. אַזוי עטלעכע מאָל. ווען איך האָב אים געפרעגט פאַר וואָס ער טוט אַזוי, האָט ער געענטפערט: „יידן — קיין פּאַלעסטינע!". האָב איך אים געזאָגט, אַז „כ׳וועל זיין אין פּאַלעסטינע, אָבער דו וועסט בקרוב זיין אין דער ערד". אַ וואָך שפּעטער האָט זיין פאָטער זיך אָנגעשיכורט און אים דערהרגעט.

ווען די מלחמה האָט זיך אָנגעהויבן און שעדלעץ איז שטאַרק באָמבאַרדירט ge־

וואָרן, זענען מיר אַוועק אין דאָרף אויסטריוויק, וווּ עס זענען געווען אַ סך יידן, אַ שול, מקווה און אַ שוחט. אין דעם דאָרף זענען מיר געווען מיט די קינדער צוויי וואָכן.

מיר זענען צוריק קיין שעדלעץ, וועו דער דייטש איז שוין דאָרט געווען. אַ באַמבע איז געפאַלן אין הויז פון מיין שוועסטער. איך האָב געבעטן מיין מאַן צו פאַרלאָזן שעדלעץ און פאָרן קיין דראָהיטשין צו מיינע עלטערן.

יום כיפור זענען די דייטשן אַריין אין שול און געכאַפט אויף אַרבעט. זיי האָבן צונויפגענומען אַ 600 יידן און זיי אַוועק געפירט אין אַנדערע שטעט און שטעטלעך. צוריק געקומען זענען נאָר אַ 180 (צווישן זיי: יאָסקע, יאַנקל וואַרשעווערס, קודעלסקי).

אַ סך יידן האָבן געגומען לויפן אויף דער אַנדערער זייט בוג צו די רוסן. אויך מיר האָבן געדונגען אַ פור, אַרויפגעלייגט די נייטיקסטע זאַכן און זיך געלאָזט אין וועג אַריין גאַנץ פרי. אַ גאַנצן טאָג געפאָרן דורך פעלדער, וועלדער, כדי אויסצומיידן די דייטשן. ענדלעך זענען מיר אָנגעקומען צום בוג, אויף דער "רוסקאַ סטראָנאַ" פון דראָהיטשין. צוועלף ביינאַכט האָב איך זיך אַריבערגעשיפט מיט די קינדער, בעת מיין מאַן איז געבליבן מיט די זאַכן אויף דער אַנדערער זייט בוג, ביי די דייטשן. עס האָט אָנגעהויבן שטאַרק רעגענען, ס׳איז גליטשיק און פינצטער, מען זעט נישט קיין לעבעדיק נפש. איך גיי אַליין מיט דריי קליינע קינדער: פון 6 חדשים, פון 4 יאָר און 7 יאָר. נישט געקוקט וואָס איך בין אין דראָהיטשין געבוירן און אויפגעוואַקסן און קען דאָרט יעדעס ווינקל, בין איך אַזוי געגאַנגען ביז דריי אַ זייגער פאַרטאָג. ענדלעך בין איך אָנגעקומען צו מיינע עלטערן.

מיין ברודער פעלטע איז אַוועק צום בוג און געברענגט מיין מאַן מיט די זאַכן. מיר זענען פאַרבליבן אין דראָהיטשין, מיט דער מיינונג, אַז מיר וועלן דאָרט זיין ביזן סוף פון דער מלחמה. אָבער ס׳איז נישט ווי דער מענטש טראַכט. אין דראָהיטשין זענען געווען זייער אַ סך מענטשן פון יענער זייט בוג. דאָס לעבן איז געווען שווער. ס׳איז אונדז געווען ענג ביי מיינע עלטערן. דאָרט האָבן געווווינט זעקס משפחות: מינקע רעזניק, נח רובין מיט זיין משפחה, מלכה טענענבוים, שלמה קאָרנשטיין פון לאָשיץ מיט זיין משפחה (היינט אין פרדס כץ), איך און מיינע עלטערן.

3

מיר זענען דאָרט געווען אַ גאַנצןווינטער. נאָך פסח האָבן די סאָוויעטן געגומען רעגיסטרירן די אָרטיקע מענטשן, כדי זיי אַרויסצוגעבן רוסישע פאַספאָרטן. די גע־קומענע פון אַנדערע ערטער, האָט מען קיין פאַספאָרטן נישט געגעבן, אַריינגערעכנט די דראָהיטשינער געבוירענע, וועלכע זענען געווען אויסגעמאַלדן.

אַ געוויסן פרייטיק־צו־נאַכטס זענען געקומען נ.ק.וו.ד. און קאָנטראָלירט. ווער ס׳האָט נישט געהאַט קיין פאַספאָרט, האָט מען צונויפגעטריבן אויפן גימנאַזיע־פלאַץ.

באַוואַכט האָט מען אונדז מיט געווער, ווי מיר וואָלטן געווען פאַרברעכער. קינדער האָבן געוויינט, מענטשן האָבן געחלשט. מ׳האָט קיינעם צו אונדז נישט צוגעלאָזן. אין דער פרי האָט מען אונדז אויף פורן אָפּגעפירט צו דער באַן־סטאַציע קיין סעמיאַטיטש. דאָרט האָט מען אַלעמען אויפגעלאָדנט אויף אַ פראַכט־צוג, אַזוי ווי בהמות, צו 45—50 מאַן אין איין וואגאָן, מיט די פּעק וואָס יעדער האָט געהאַט. מ׳האָט אָפּגעשלאָסן די וואַגאָנען, עסן און וואַסער האָט מען נישט געגעבן.

שפּעט ביינאַכט האָבן מיר אָנגעהויבן פאָרן. וווּ אַהין — האָט קיינער נישט געוווסט. מיר זענען שיער נישט פאַרברענט געוואָרן פון דער היץ און פון דאָרשט. מיין יינגסטער זון איז דעמאָלט אַלט געווען אַ קנאַפּ יאָר, ער האָט כסדר געחלשט, ווייל איך האָב נישט געהאַט צו געבן אים אַ טרונק וואַסער. אַ דאַנק דעם פלעשעלע בראַנפן מיט טרוקענע קיכלעך, וועלכע כ׳האָב געהאַט ביי זיך, האָב איך דאָס קינד געראַטעוועט.

אַזוי זענען מיר געפאָרן דריי מעת־לעת. אויפן פערטן טאָג האָט מען זיך געשטעלט אויף אַ זייטיקער באַן־ליניע. מ׳האָט אונדז געטריבן מיר זאָלן טאָן די באַדערפענישן (נישט מער ווי אַ האַלבע שעה). דערנאָך האָט מען צו די וואַגאָנען געברענגט געקאָכטע זופּ, אָבער מיט געזאַלצענע, עיפושדיקע פיש און אַן עמער הייס וואַסער („קיפיאַטאָק״).

מיר זענען ווייטער געפאָרן צווישן מעת־לעת אַן איבערראַיס. ביינאַכט האָט מען זיך געשטעלט צו טוישן דעם לאָקאָמאָטיוו.

בעת דער עשעלאָן איז געשטאַנען אויף דער סטאַציע פון אַ קליין שטעטל, האָט אַ מיידל פון וואַגאָן געגומען עטלעכע שיכבעגדלעך, זיי צוזאַמענגעבונדן צו אַ פלעשל און דורכן פענצטערל פון וואַגאָן אַרויסדערלאַנגט, בעטנדיק דורכגייער, זיי זאָלן עס אָנפילן מיט וואַסער. אַז דער נ.ק.וו.דיסט האָט דאָס דערהערט, האָט ער די מענטשן אַוועק געטריבן, אַריין אין וואַגאָן און געשאָסן אויפן מיידל. צום גליק, האָט זי זיך באַהאַלטן הינטער די פּעק און אַזוי אַרום ניצול געוואָרן פון אַ זיכערן טויט.

אַזוי זענען מיר געפאָרן 4 וואָכן, ביז מ׳איז אָנגעקומען אין די אַרכאַנגעלסקער וועלדער און טייגעס. דאָרט האָט אונדזער לאַגע זיך פאַרבעסערט. מ׳האָט אונדז יעדן טאָג אַראָפּגעלאָזן אויף אַ האַלבע שעה, געגעבן עסן און טרינקען.

מיר זענען ווייטער געפאָרן נאָך אַ צוויי וואָכן. אַ געוויסן טאָג האָט מען אונדז געברענגט צו אַ טייך. אַרום איז געווען וואַלד. איין העלפט וואַגאָנען האָט מען געלאָזן אויף איין זייט טייך, דעם צווייטן טייל האָט מען אַריבערגעפירט אויפן אָנדערן זייט טייך. די וואַך איז אַוועק. מיר זענען געבליבן פריי. איך האָב געהאַט וואָסער אויסצובאַדן די קינדער און עפּעס אויסצוואַשן.

דאָרט זענען מיר געווען 8 טעג. דערנאָך האָט מען באַגינען אונדז אויפגעלאָדן אויף לאָסט־אויטאָס. שפּעט אין דער נאַכט זענען מיר אָנגעקומען אין ליידיקע, פאַרלאָזטע שייערן, אויך נעבן אַ טייך. אויף דער ערד זענען געלעגן קאָנאָפּיע־געוויקסן. מיר אָבער

האָבן נישט געקאָנט אויף זיי ליגן, ווייל ס׳האָט שטאַרק געביסן און געשטאָכן. אין דער פרי זענען די קינדער געווען שטאַרק צעביסן. האָבן די מענער געזומען די גאַנצע קאָנאָפּיע אין דרויסן און דערזען, אַז ס׳איז אין זיי דאָ פיל ווערעם און אינזעקטן. גראָז איז דאָרט געוואָקסן זייער הויך, האָבן מיר עס אָפּגעריסן, אויסגעטרוקנט און אויס־געשפרייט אויף דער ערד אין שייער, ס׳זאָל זיין אויף וואָס צו שלאָפן.

די נעכט זענען דאָרט ליכטיקע ווי בייטאָג, נאָר די זון איז נישטאָ. דערפאַר זענען פאַראַן אַ סך קאָמאַרן. פון זיערן אַ ביס ווערט מען געשוואָלן. בין איך געזעסן אַ האַלבע נאַכט, מיט אַ רוט אין האַנט און געטריבן די קאָמאַרן. די אַנדערע האַלבע נאַכט האָט מיין מאַן געטריבן פון די קינדער די קאָמאַרן. עס זענען דאָרט געווען טויזנטער מענטשן און קינדער. אַ טייל האָבן געפרווט אַנטלויפן, אָבער דאָרט איז נאָר וואַלד, אויף טויזנ־טער קילאָמעטער אַרום. פאַר אַ פוסגייער איז געווען אוממעגלעך צוצוקומען צו אַ ברעג.

מיר זענען דאָרט געווען דריי וואָכן. דערנאָך האָט מען אונדז געשיקט אין אַ לאַגער, אויף אַ ליעסאָ־פונקט. פון דאָרט האָט מען אונדז צעשיקט יחידים אין באַזונדערע לאַגערן, משפחות — אין באַזונדערע. אונדז האָט מען געשיקט אין אַ לאַגער, וואָס האָט געציילט 76 משפחות. די פרויען מיט די קינדער האָט מען אויפגעלאָדנט אויף מאָטאָר־שיפלעך, די מענער מיט די זאָכן — אויף פורן.

4

אָנגעקומען זענען מיר ווידער ביינאַכט. אַלץ ווערט דאָרט געטאָן ביינאַכט, כדי מען זאָל נישט וויסן וווּ מען געפינט זיך. מען האָט אונדז אַרייngעפירט אין שטיבלעך, די קינדער וויינען, זיי ווילן אַ טרינק. וואָס טוט מען? וווּ גייט מען? ס׳איז שטאַרק פינצטער. איך עפן די טיר, באַמערק פון דערווייטנס אַ פייערל. איך בין צוגעגאַנגען צו אַ פרוי, אויך אַ מאַמע פון קינדער און איר געזאָגט, אַז מיר זאָלן ביידע צוגיין דאָרט וווּ עס ברענט. מסתמא וווינען דאָרט מענטשן, וועלן מיר באַקומען פון זיי אַ ביסל וואַסער. די פרוי האָט אָבער מורא געהאַט צו גיין, טאָמער וועלן מיר נישט טרעפן צוריק. רופט זיך אָן רייזל טוכווייבער, יצחק שניידערס אַ שוועגערין פון סאָקאָלאָוו: „קומט, איך וועל מיט אייך גיין". איך האָב זיך צעקושט מיט די קינדער און אַרויס פון באַראַק.

עס איז געווען זייער פינצטער, מיר האָבן זיך געהאַלטן ביי די הענט, געגאַנגען אין דער ריכטונג צום פייערל. נאָכן אָפּגיין אַ 5 מינוט, האָבן מיר פאַרלוירן דעם וועג, אַריין אין אַן אויסגעהאַקטן וואַלד, מיט אַ סך שטאָמפּן. מיר שטויסן זיך אָן אויף זיי און פאַלן. מע צעקלאַפּט זיך. מיר זענען אַרויף אויף דערנער, איך האָב זיך צעריסן דאָס פּנים, איך פיל ווי עס רינט בלוט.

איך האָב געזאָגט צו דער פרוי, וועלכע איז מיט מיר געגאַנגען: „אפשר וועלן מיר זיך דאָ זעצן אָפרוען, ביז ס׳וועט ווערן טאָג?" אָבער די פרוי האָט דערקלערט, אַז זי

האָט מורא פֿאַר חיות. במילא האָבן מיר נישט געקענט גיין ווייטער, ווייל מ׳האָט פֿאַר־לוירן דאָס פייערל און די דערנער זענען געווען זייער הויך און געדיכט. אַזוי רײַדנדיק, זענען מיר אײַנגעשלאָפֿן. וועז איך האָב זיך אויפגעכאַפּט, האָט שוין אָנגעהויבן טאָגן. מיר זענען געשטאַנען נאָענט צום וועג. מיט גרויס מי האָבן מיר זיך אַרויסבאַקומען פון די דערנער און אַרויף אויפן וועג, צוגעקומען צו אַ שטוב, אָנגעקלאָפּט. מען האָט אונדז באַלד געעפנט. עס האָט דאָרט געווינט אַ פֿאַרפֿאַלק מיט צוויי קינדער. אוקראַינער, אויך פֿאַרשיקטע, נאָר פון דער נאַטשאַלסטווע פון לאַגער. זיי זענען געווען זייער איבער־ראַשט, וועז זיי האָבן געזען צוויי פֿרויען מיט פּלעשער אין די הענט. דער מאַן האָט פֿאַרשטאַנען אַ ביסל פוילישׁ, האָט ער אונדז געפֿרעגט, וואָס פֿאַר אַ פֿאַרבערעכן זענען מיר באַגאַנגען, אַז מען האָט אונדז דאָ פֿאַרשיקט. ער האָט דערציילט, אַז דאָ איז אַן אַרבעט־לאַגער פון פֿאַרשיקטע, אָבער נאָר מענער. „איך בין שוין דאָ 12 יאָר, אַהער האָט מען קיינמאָל נישט פֿאַרשיקט קיין משפּחות. דאָ איז זייער קאַלט, 60 גראַד פֿראָסט, מיט שטאַרקע, גרויסע שנייען. דאָס צופֿירן עסן איז שווער. אויך די אַרבעט איז שווער". אין משך פון דער צייט וואָס ער איז דאָ, זענען פון הונגער, קעלט און שווערער אַרבעט, אויסגעשטאָרבן טויזנטער יונגע, געזונטע און שטאַרקע מענער. ער האָט געזאָגט, אַז לויט ווי ער פֿאַרשטייט, זענען מיר זיכער שפּיאָנען. האָב איך געענטפֿערט, אַז מעגלעך דאָס מיר דערוואַקסענע זענען שפּיאָנען, אָבער קליינע קינדער — קענען אויך זיין שפּיאָנען? האָט ער געענטפֿערט, אַז דאָס פֿאַרשטייט ער טאַקע נישט.

זיי האָבן אונדז געגעבן אַ טשיניק טיי און עטלעכע שטיקלעך ווייס ברויט פֿאַר די קינדער, „וועסט צוריק ברענגען דעם טשיניק — וועלן מיר רעדן". איך האָב זיי באַדאַנקט. ער האָט מיך געבעטן איך זאָל קיינעם נישט דערציילן וואָס ער האָט מיר געזאָגט.

ביז מיר זענען געקומען צו די קינדער, איז שוין געווען 8 אַ זייגער. דערווייל זענען אַלע פרויען געווען שטאַרק באַזאָרגט וואָס מיר האָבן זיך נישט אומגעקערט. מסתמא האָבן אונדז חיות צעריסן. דער עלטסטער זון מיינער, דער 7־יאָריקער, איז געשטאַנען ביי דער טיר און געווײַנט. אויך די קלענערע האָבן מיטגעווײַנט. וועז ער האָט מיך דערזען, איז ער פון פרייד געפֿאַלן אין חלשות. מען האָט אים דערמונטערט מיט דעם ביסל טיי, וואָס מיר האָבן געברענגט.

איך בין אַוועק אָפּטראָגן דעם טשיניק, אָבער מיטגענומען די קינדער. האָט מיר געזאָגט דער אוקראַינער, אַז איך זאָל בלייבן אין זיין דירה, ווייל זיי גייען היינט אַוועק.

— איך לאָז דיר איבער אַ בעטעלע, אַ בעט, אַ טישל, צוויי טאַבורעטקעס, אַ האַק און אַ זעג. די אַלע זאַכן וועלן דיר צונוץ קומען. דעם טשיניק גיב איך דיר אַלס אָנדענק. וועז עס וועט קומען דער מאָמענט באַפרייט צו ווערן, זאָלסטו דעם טשיניק איבערגעבן די, וועלכע וועלן קומען נאָך דיר...

ער האָט מיר געוויזן אַ הויכן פּאַרקאַן מיט אַן אייזערנעם טויער און געזאָגט, איך זאָל דאָרט בכלל נישט צוגיין, אַפילו נישט קוקן אַהין.

אין אָוונט האָב איך זיך געלייגט צוזאַמען מיט די קינדער און באַלד איינגעשלאָפן. איך האָב נישט געהערט ווען די מענטשן זענען אַרויס פון שטוב. ווען איך האָב זיך אויפגעכאַפּט, איז שוין געווען גאַנץ ליכטיק. אַרום איז געווען שטיל, מ׳האָט נאָר געהערט דעם געריש פון וואַלד. ס׳איז מיך באַפאַלן אַן אימה. מיר האָט באַנג געטאָן וואָס כ׳בין אַוועק פון די אַנדערע פרויען, מיט וועלכע מיר זענען געקומען. צוריק גיין האָב איך מורא געהאַט, ס׳איז נישט געווען אַזוי נאָענט. איך האָב זיך פאַרמאַכט מיט די קינדער.

דערווייל האָבן די קינדער געוואָלט עסן. איך האָב געמוזט זוכן, אפשר וועל איך עפּעס געפונען. אין הויז איז געווען אַ קעמערל, האָב איך דאָרט געפונען אַ זעקל מיט קאַרטאָפל. איך האָב געמאַכט אַ פייער, אַרײַנגעלייגט אין טשייניק די קאַרטאָפל און זיי אָפּגעקאָכט. דערווייל איז געווען מיט וואָס צו שטילן דעם הונגער.

אַזוי בין איך געזעסן אַ טאָג מיט אַ נאַכט מיט די קינדער. גאַנץ פרי האָב איך געעפנט די טיר און געזען ווי עס זענען אָנגעקומען די מענער מיט די זאַכן, אָבער מיין מאַן, נחן, האָב איך נישט געזען. אויף מיין פראַגע האָבן זיי מיר געזאָגט, אַז נח וועט קומען מאָרגן, ווייל אין זיין וואָגן איז צעבראָכן געוואָרן אַ ראָד, ער פאָרט אויף דריי רעדער. פון 18 וועגענער זענען אָנגעקומען 7, די אַנדערע זענען געבליבן אין וועג.

עס איז מיר געוואָרן עטוואָס פריילעכער. איך האָב געבעטן ביי די מענטשן אַ ביסל זאַלץ, צוקער (שפּעטער האָבן איך זיי עס צוריק געגעבן). איך האָב ווידער אָפּגעקאָכט אַ ביסל קאַרטאָפל, אָבער שוין מיט זאַלץ. דערנאָך האָב איך געזומען די קינדער און געגאַנגען זען ווו מיר זענען.

...אַ הויכער פּאַרקאַן פון האַלבע ביימער, זייער הויך. אַ ברייטער אייזערנער טויער. אין אַלע ווינקלען — הויכע טורעמס. קיין מענטשן האָבן איך נישט געזען. די קינדער האָבן אָנגעהויבן לויפן אַרום דעם פּאַרקאַן, געפונען דאָרט אַ שפּאַרע און געזומען אַרײַנקוקן. איז ווער צוגעקומען און זיי געגעבן קיכלעך. איך האָב זיי געוואָרנט (אין יידיש) נישט צו עסן. אפשר זענען דאָס געסמטע קיכלעך. האָט דער מענטש פון יענער זייט פּאַרקאַן געזאָגט, אויך אין יידיש:

— האָט קיין מורא, קינדערלעך, איר וועט זיך דערמיט נישט סמען. אויך איך בין אַ ייד. קומט, קינדערלעך, אַלע מאָל אויף דעם אָרט, ווועל איך אייך עפּעס געבן.

ביינאַכט האָט מען די מענטשן פון דאָרט אַרויסגעפירט. ווען אַלע אונדזערע וועגענער זענען שוין געווען, זענען אָנגעקומען אַ סך נ.ק.ו.ד.־היטער, געעפנט דעם אייזערנעם טויער און געהייסן אונדז אַרײַנגיין. יעדער האָט געדאַרפט פאַרנעמען אַן אָרט אין אַ באַראַק.

איך קום אַריין אין אַ באַראַק — ער איז גרויס, לאַנג, שמוציק און פינצטער.

נאַרעס — צו 3, איינע איבער די אַנדערע. אין יעדן באַראַק אַן אויוון צו הייצן. מיך איז באַפאַלן אַ שרעק. מענטשן קוקן זיך אַרום. קיינער רעדט נישט קיין וואָרט. אַפילו די קינדער שפּילן זיך נישט. זיי האָבן מורא, טוליען זיך צו די מאַמעס.

ס׳איז צוגעפאַלן די נאַכט. איך האָב געלייגט די קינדער שלאָפן.

מיין מאַן איז געקומען מיט נאָך מענטשן און גענומען, אַז ביי אונדז אין באַראַק געפינט זיך דער שעדלעצער רבי ר׳ יהושיעלע מיט זיין משפּחה. מיר האָבן אָפּגעשמועסט, אַז מיר וועלן זיך האַלטן צוזאַמען, וווּ מען זאָל נישט שיקן. מיר האָבן זיך געמאַכט אַ געלעגער, אָבער נישט געקענט צומאַכן קיין אויג. עס בייסט שרעקלעך, עס שטעכט ווי מיט נאָדלען. די קינדער ווייַנען, זיי קענען ניט שלאָפן. עס האָט ווער אָנגעצינדן אַ ליכט, האָבן מיר געזען ווי מיליאָנען וואַנצן קריכן אַרום. איך האָב אַרויס־געגומען די קאָלדרע אין דרויסן, געלייגט די קינדער שלאָפן אונטער דעם פרייַען הימל — און מיר זענען געזעסן, ביז ס׳איז געוואָרן ליכטיק.

אין דער פרי האָב איך געפונען אַ קלענערן באַראַק, אָבער אַ ריינערן. איך האָב געגומען אַלע אונדזערע פּעק און אַריבער אַהין. איידער איך קוק זיך אַרום, האָבן נאָך צוויי משפּחות, סאָקאָלאָווער יידן, פאַרכאַפּט אַ ווינקל אין באַראַק, איינע איז געווען שניידערס אַ ברודער און שוועסטער.

באַלד זענען די מענער צוגעטרעטן צו דער אַרבעט. זיי האָבן צענומען די נאַרעס, די פרויען האָבן גענומען ריניקן פון די וואַנצן. יצחקס שוועסטער האָט מיטגעבראַכט אַ קעסל צו קאָכן וועס. האָט מען געמאַכט אַ גרויס פייער, געקאָכט וואַסער, געגאָסן אויף די נאַרעס, אויף די וועגט, אויף דער פּאָדלאָגע. אַזוי האָבן מיר געקעמפּט מיט די וואַנצן אַ גאַנצע וואָך, ביז ס׳איז מעגלעך געווען צו שלאָפן.

די ערשטע וואָך האָט מען נישט געשיקט צו אַרבעט. מ׳האָט אונדז געגעבן עסן: 400 גראַם ברויט אַ גאַנצן טאָג; אַ זופּ פון געשיילטע האָבער און געדיכטע, פאַרברענטע פּערל־קאַשע. די האָבער איז געווען געקאָכט געדיכט. יעדער האָט באַ־קומען נישט מער ווי איין לעפל — קינדער, ווי דערוואַקסענע.

אין אַ וואָך נאָך אונדזער קומען, האָט מען אויף אַ פאַרזאַמלונג איינגעשטעלט בריגאַדעס צו אַרבעט, אַ בריגאַדע צו פערד־און־וועגענער, אַ בריגאַדע צו זעגן ביימער, אַ בריגאַדע, וואָס האָט זיך פאַרנומען מיטן אָפּהאַקן די צווייגן, אַ בריגאַדע צו לאָדן די ביימער.

נישט נאָר מענער זענען געווען פאַרפליכטעט צו אַרבעטן, נאָר אויך פרויען און מיידלעך. נאָר די פרויען, וועלכע האָבן געהאָט קליינע קיינדער, ביז דריי יאָר, און דאָס עלטסטע איז נישט אַלט געווען קיין 12 יאָר, האָט מען באַפרייט פון אַרבעט. פרויען, וועלכע האָבן געהאָט קינדער פאַר 3 יאָר, און יינגלעך און מיידלעך פון 12 יאָר אָן, האָט מען געגעבן אַרבעט אויפן אָרט, אין דער קיך, אָדער אין באָד, קערן די גאַסן און

נאָך פּאַרשידענע באַשעפטיקונגען. איך בין בכלל געווען באַפּרייט פון אַרבעט, אָבער דערפּאַר קיין עסן נישט באַקומען. מיין מאַן, אַלס אַרבעטער, האָט באַקומען 600 גראַם ברויט און די קינדער — צו 200 גראַם. דאָס איז געווען זייער וויניק. ס׳איז נישט געווען וווּ צו קויפן, אַפילו דער וואָס האָט געהאַט געלט.

צו דער אַרבעט איז מען געגאַנגען אויף דער צווייטער זייט טייך. מען האָט אַרי־בערגעפירט אויף אַ טראַטוּוע. די אַרבעט איז געווען זייער וווייט פון לאַגער, בערך 12—15 קילאָמעטער. פון לאַגער איז מען אַרויס 5 אַ זייגער פרי, צוריק איז מען גע־קומען 8—9 ביינאַכט.

ראש השנה איז נח נישט געגאַנגען צו דער אַרבעט. ער האָט זיך געלייגט אין בעט. אַזוי האָבן געטאָן אַ סך אַנדערע יידן. דער ערשטער טאָג ראש־השנה איז אַדורך בשלום. אויפן צווייטן טאָג זענען געקומען עטלעכע באַאַמטע און די נאַטשאַלסטווע פון אונדזער לאַגער. געגאַנגען פון שטוב צו שטוב, געטריבן צו דער אַרבעט. דערביי האָבן זיי זיך אויסגעדריקט מיט פאַרשידענע זידלווערטער. זיי זענען אויך אַריין צו אונדז. ווי נאָר זיי האָבן געעפנט די טיר, האָבן זיי אָנגעהויבן מיט געמיינע ווערטער, געדראָט מיט די רעוואָלווערן. „דיין מאַן שלאָפט, ווען מען דאַרף גיין צו דער אַרבעט? אויך דאָ ווילט איר זיין פאַנעס, ווי אין פוילן? פאַרגעסט נישט, אַז דאָ זענט איר אין אַן אַרבעטער־לאַגד, מיר האָבן אייך געברענגט אַהער צום איבערדערציען, פאַרוואַנדלען אייך אין פראָדוקטיוועט מענטשן, נישט קיין ליידיקגייער, ווי די פריצים אין פוילן״.

אייגער פון זיי איז צוגעגאַנגען צו נחס בעט, אַראָפּ געריסן די קאָלדרע, געגומען אים שלעפּן. איך האָב געפרוווט אים געבן צו פאַרשטיין, אַז מיין מאַן איז קראַנק, ס׳איז אים געפאַלן אַ בוים אויפן פוס. איך ווייז זיי, אַז דער פוס איז געשוואָלן. האָט אייגער מיך געטאָן אַ שטויס, אַז איך בין געפאַלן. כ׳האָב זיך שנעל אויפגעהויבן, גע־כאַפּט אַ שיסל מיט שמוציק וואַסער און געאָגט, אַז אויב זיי גייען נישט אַרויס, וועל איך זיי אַלע אָפּגיסן. „ברענגט אַ דאָקטאָר, אַז ער וועט פעסטשטעלן, אַז מיט אַזאַ גע־שוואָלענעם פוס קאָן מען גיין צו דער אַרבעט, איבער 12 קילאָמעטער, דאַן וועט ער גיין — און איר וועט אים באַשטראָפן. נאָר אויב דער דאָקטאָר וועט זאָגן, אַז ער קאָן נישט גיין — וועט איר באַשטראָפט ווערן״. זיי האָבן זיך אַלע צעלאַכט און זענען אַוועק. פון מיר זענען זיי שוין מער צו קיינעם נישט געגאַנגען.

אויף צו מאָרגנס איז נח געגאַנגען צו דער אַרבעט מיט אַ פאַרבונדענעם פוס. ווען דער בריגאַדיר האָט אים געפרעגט, וואָס איז, האָט אים נח געוויזן דעם פוס און דער־ציילט פון וואָס ער איז געשוואָלן געוואָרן. האָט ער מיין מאַן איבערגעלאָזן אַרבעטן אין לאַגער (האָקן האָלץ פאַר דער קיך און באָד) ביז יום־כיפור .

אַמאָל האָט מען אונדז געגעבן ברעטער אויף צו מאַכן וועגטלעך אין באַראַק, כדי אָפּצוטיילן די דריי משפּחות, וועלכע זענען דאָרט געווען. נאָר אין אונדזער באַראַק איז

געווען איין אויוון. ביים צעטיילן דעם באַראַק, איז דער איינציקער אויוון געבליבן ביי איינער פון די דריי משפחות. ס׳איז שוין געווען קאַלט אין די נעכט, איך האָב נישט געהאַט וווּ אָנצוווּאַרעמען אַ ביסל וואַסער.

נישט ווייט פונעם פייערלעשער־פונקט האָבן איך אַמאָל געזען אַ ביסל ציגל. האָב איך ביים קאָמענדאַנט געבעטן, ער זאָל מיר דערלויבן נעמען די ציגל, ווייל איך בין אָן אַן אויוון, די קינדער וועלן געפרורירן און אַז כ׳האָב נישט וווּ אָנצוווּאַרעמען אַ ביסל וואַסער. האָט ער געפרעגט: „ווער וועט דיר מאַכן דעם אויוון?" „איך אַליין וועל אים מאַכן". ער האָט געלאַכט. „אויב וועסט אים אַליין מאַכן, גיב איך דיר ציגל. איך וועל זאָגן דעם בריגאַדיר ער זאָל דיר צופירן די ציגל, און איך וועל קומען זען ווי דו שטעלסט דעם אויוון. אויב ניט, וועסטו וועלן באַשראָפט".

איך בין אַוועק צום בריגאַדיר פון די פערד־שטאַלן, מענדל אָקסנהאָרן (היינט אין רחובות) און אים אַלץ דערציילט. ער האָט מיר געבראַכט די ציגל, ליים און זאַמד. איך האָב גענומען אַ קעסטל, אַרויפגעלייגט די ציגל, פון דער קיך געגנבעט אַ פּלאַטע מיט צוויי פייערקעס — און אַזוי געמאַכט זיך אַ קיך. דעם רויך האָב איך אַרײַנגעלאָזט דורך אַ רער צום דימעניק פון שכנס אויוון. וועט איך האָב געהאַלטן ביים פאַרענדיקן די אַרבעט, איז געקומען דער קאָמענדאַנט מיט נאָך עטלעכע פון נאַטשאַלסטוווע. זיי האָבן צוגעווואַרט, ביז איך האָב איינגעהייצט. עס האָט געברענט, אין שטוב איז געווואָרן וואַרעמער. דער דימעניק האָט גוט געצויגן, ס׳איז נישט געווען קיין רויך.

6

אין יענעם לאַגער זענען מיר געווען 14 חדשים. אַ סך זענען געשטאָרבן פון הונגער, קעלט און שווערער אַרבעט, אויך אומגעקומען פון די חיות אין וואַלד.

נאָך דעם ווי ס׳איז אויסגעבראָכן די מלחמה מיט דייטשלאַנד, האָט מען אונדז דערקלערט, אַז איצט קענען מיר פאָרן אין די שטעט, וועלכע זיי וועלן באַשטימען. צוזאַמען מיט נאָך עטלעכע משפחות, האָבן מיר פאַרלאָזן דעם לאַגער און געפאָרן נאָענט צו דער וואַלגע, אין אַ קאָלכאָז, וווּ מ׳האָט געאַרבעט. אָבער מיר זענען שוין נישט געווען הונגעריק. אין קאָלכאָז זענען מיר געווען 10 חדשים. דערנאָך האָט מען אונדז איבערגעשיקט אויף דער אַנדערער זייט וואַלגע, אין דאָרף ניקאָלייעווקע, וווּ מיר האָבן געאַרבעט ביים פירן זעק מיט תבואה.

איין מאָל איז מיין מאַן אַראָפגעפאַלן פון דריטן שטאָק און איז שטאַרק פאַרוווּנדעט געווואָרן. נאָך דעם פאַל האָבן אייניקע מענער נישט געוואָלט מער גיין צו דער אַרבעט. מען האָט זיי אַרעסטירט אויף 5 טעג. זיי זענען געזעסן אין אַן אָרט, וווּ ס׳איז געווען זייער קאַלט.

ווען דער פראָנט האָט זיך דערנענטערט, האָט מען אונדז עוואַקויירט אויף סיביר.

אויפן וועג, פאַר קויבישעוו, איז אונדזער עשאַלאָן באַמבאַרדירט געוואָרן. הונדערטער מענטשן זענען געהרגעט און פאַרוווּנדעט געוואָרן; בלוט האָט זיך געגאָסן. מיר האָבן געהאָט מזל, וואָס מיר האָבן זיך באַהאַלטן אין וואַלד אַ גאַנצן מעת־לעת.

נאָך דעם זענען מיר אָנגעקומען קיין קאַזאַכסטאַן. דאָרט זענען מיר געווען דריי יאָר. מ׳האָט אונדז ווידער צעשיקט אין די קאָלכאָזן. די מענער האָט מען מאָביליזירט אין דער „טרוד־אַרמיי".

קומענדיק קיין שטשוטשין, האָט ער דאָרט באַגעגנט אַ באַקאַנטן ייד, וועלכער האָט אים געזאָגט, אַז ער זאָל נישט גיין אין דער „טרוד־אַרמיי". בעסער זיך אויסזוכן אַן אַנדערע אַרבעט. ער איז געוואָרן אַ האַלצהעקער און געווען באַשעפטיקט עטלעכע וואָכן.

מיר, פרויען, האָבן נישט געווּסט וווּ אונדזערע מענער זענען. האָב איך מיט נאָך צוויי פרויען זיך געלאָזט אין וועג אַריין זיי צו זוכן. מיר האָבן געדאַרפט גיין אַ 50 קל״מ. די קעלט איז געווען אומדערטרעגלעך. שטאַרקע זאַוויערוכעס האָבן פאַרשיט די הייזער, מיר האָבן נישט געזען דעם וועג. אויפן וועג האָט אַ קאָלכאָזניק מסכים געווען צו נעמען אויפן פורל איינע פון אונדז.

7

ווען מיר זענען אָנגעקומען אין אַ שטעטל, האָבן מיר דאָרט געפונען אונדזערע מענער. פאָרן צוריק האָבן מיר נישט געקענט, ווייל ס׳איז נישט געווען מיט וואָס. אונ־דזערע פיס זענען געווען געשוואָלן פונעם גיין און פון די פרעסט. מיר האָבן געמוזט דאָרט בלייבן אַ גאַנצע וואָך, ביז מיר האָבן געקענט זיך אומקערן צו די קינדער.

די שטאָט האָט געהאַט ביי אַ 25.000 איינווויינער, נאָר פליטים זענען זיך אָנגעפאָרן אין די טויזנטער. אַלץ איז געווען צוגעטיילט אויף קאָרטן. זייענדיק אין שטאָט, האָט מיין מאַן זיך באַקענט מיט אַ פאָרזיצער פון אַ קאָלכאָז. ער האָט אים געגעבן צוויי פורן מיט איין פערד אוּן צוויי ביקעס, ער זאָל פאָרן ברענגען די פרויען מיט די קינדער. זיי זענען אַריין אין אַ טייך, נאָר מיט גרויס מי האָט מען זיי אַרויסגעשלעפט. מיר זענען אַריבער אין שטאָט, געמוזט זיך אַרויסגנבענען פון קאָלכאָז. גייענדיק צו אונדזערע מענער, האָט מען אונדז אַרעסטירט און פאַרהאַלטן אַן ערך 7 שעה. רבקה, יאַנקל וואַר־שעווערס, האָט געחלשט. גראָד איז געקומען דער זון פון דער קריסטין וווּ מיר האָבן געווויינט — האָט מען אונדז באַפרייט. אונדזערע מענער האָבן אויף אונדז געוואַרט אַ גאַנצן טאָג, נישט געווּסט וואָס איבערקלערן. ערשט אויף דער נאַכט האָבן מיר זיך געטראָפן און איבערגענעכטיקט אין וואַלד. אַ גאַנצן טאָג האָט געדויערט, ביז מיר זענען אָנגעקומען אין שטאָט.

אין שטאָט זענען געווען עטלעכע אַרטעלן. מיין מאַן האָט געאַרבעט ביים שניידן ברעטער. דער פאָרזיצער האָט אים צוגעזאָגט צו געבן אַ ווינונג און עסן. אָבער דאָס איז געווען בלויז אַ צוזאָג. מיר האָבן דאָרט זייער פיל איבערגעלעבט. מיר האָט זייער

אַרויסגעהאָלפן, וואָס איך האָב געקענט נייען. אויב איך האָב באַקומען עפּעס צו נייען, האָב איך שוין געהאַט אַ ביסל שפּייז. אין דער שטאָט האָבן מיר געווויינט דרייַ יאָר.

דערווייל האָט מען מיין מאַן ווידער מאָביליזירט אין דער אַרמיי — אָבער נישט אויפן פראָנט, נאָר מ׳האָט אים געשיקט אויף פאַרשידענע אַרבעטן. ער האָט געאַרבעט אין אַ שפּיטאָל. דערנאָך איז ער געווארן אַ פישער. ער פלעגט קומען אַהיים איין מאָל אין חודש און ברענגען עטלעכע פישלעך. ער האָט געאַרבעט 18 חדשים, ביז די מלחמה האָט זיך געענדיקט.

וועז מען האָט ענומען רעגיסטרירן די פוילישע יידן אויף רעפּאַטריאַציע, האָט די אַרטיקע מאַכט אים נישט געוואָלט געבן קיין פּאַס. מען האָט פון אים פאַרלאַנגט דאָס מיליטעריש ביכל. זיי האָבן זיך נישט באַגנוגנט מיט זיין אַרבעט און אים געפון דעזערטיר. מיט גרויסע שוועריקייטן האָבן מיר אַרויסבאַקומען אונדזערע דאָקומענטן און צוזאַמען מיט אַלע אַנדערע פוילישע יידן, אַרויס געפאָרן פון רוסלאַנד.

8

קיין פוילן זענען מיר געקומען דעם 28־טן אַפּריל 1946. אין פוילן זענען מיר געווען נאָר עטלעכע חדשים, דערנאָך אַוועק קיין דייטשלאַנד, וווּ מען האָט אונדז אָנגענומען אַלס גריכן (מעגלעך דערפאַר, ווייל די גריכן זענען ענלעך צו יידן). מיר האָבן געווויינט אין קאָנצאַרן, אָבער געגרייט זיך צו פאָרן קיין ארץ־ישראל.

קומענדיק אין לאַנד, האָבן מיר אויך נישט געלעקט קיין האָניק, געווויינט אין אַ מעבּרה. שפּעטער זענען מיר אָנגעקומען אין יאזור (אזור). מיט שוועריקייטן מי איז אונדז געלונגען אַ ביסל זיך אייַנצוואָרדענען. אָבער דער גורל האָט נישט געוואָלט, אַז איך זאָל מיט מיין מאַן דערלעבן אַ ביסל גוטע יאָרן און האָבן נחת פון אונדזערע קינדער. אַן אומגליק האָט מיך געטראָפן. אויף מיין מאַן איז אַרויף אַן אויטאָ, ער איז אומגעקומען אויפן אָרט, אַ צען מעטער פון אונדזער שטוב.

ער האָט מיטגענומען מיט מיר אַלע שוועריקייטן, אים האָט אַ סך מאָל געדראָט דער טויט. ערשט דאָ, וועז עס איז געווען אַ האָפענונג אויף אַ בעסערן מאָרגן, אויף אַ פרידלעך, רויק לעבן, האָט אים דער מלאך־המוות צוגענומען. ער איז נפטר געוואָרן ו׳ אלול תשכ״ה. יהי זכרו ברוך!

(פאַרצייכנט: אהובה לינטשעווסקי)

חנינא ליבזאָן / תל־אביב

אין וואַלד און ביי גוטע פּויערים

איך האָב געלערנט אין דער לאָמזשער ישיבה. אָנהייב סעפּטעמבער 1939, איז געקומען אין ישיבה אַ פּוילישער אָפּיציר און געזאָגט, אַז מיר זאָלן גראָבן בונקערס פֿאַר דער אַרמיי, ווייל די דייטשן האָבן דערקלערט מלחמה פּוילן. האָט דער ראש־ישיבה באַפּוילן, אַז אַלע תלמידים זאָלן גיין צו דער אַרבעט. ער האָט אויך געזאָגט, אַז מען מעג אַרבעטן אין שבת, ווייל די מלחמה איז נישט נאָר קעגן די פּאָליאַקן, נאָר בעיקר קעגן אונדז, יידן.

מיר האָבן געאַרבעט כמעט אַ וואָך, ביז די דייטשן האָבן באָמבאַרדירט לאָמזשע. אַלץ האָט געברענט. איך האָב באַשלאָסן צו אַנטלויפן קיין זאָמבראָווע, ווייל דאָרט האָט געווויינט מיין פּעטער ראובן. מיט גרויסע שוועריקייטן אָנגעקומען אַהין. איך האָב געטראָפֿן מיין מומע אַ פֿאַרווייניגטע. עס האָט דאָרט פֿאַסירט אַ גרויס אומגליק. בעת דער באָמבאַרדירונג, איז מיין פּעטער ראובן געטראָפֿן געוואָרן פון אַ באָמבע און דערנאָך געשטאָרבן אין שפּיטאָל. איך האָב נישט געוווּסט וואָס טאָן — און זיך געלאָזט צוריק אַהיים. אָבער דאָס איז נישט געווען אַזוי לייכט. איך האָב עטלעכע טעג געמוזט גיין דורך זייטיקע וועגן, פּעלדער און וועלדער, ביז איך בין אָנגעקומען קיין דראָהיטשין. געלאָפֿן זענען דעמאָלט זייער אַ סך מענטשן, נישט בלויז יידן. דער טויט האָט באַדראָט יעדן. די דייטשן האָבן פון ערשטן באַשאָסן די אַנטלויפנדיקע. וווּ זיי האָבן נאָר באַמערקט מענטשן, האָבן זיי זיך נידעריק אַראָפּגעלאָזן און געשאָסן פון מאַשינגעווער, געוואָלט דערמיט אַרויסרופן אַ פּאָניק. פּיל זענען אויפן וועג אומגעקומען.

עטלעכע טעג נאָכן אָנקומען קיין דראָהיטשין, זענען דאָרט אַריין די דייטשן. זיי האָבן אָבער שנעל פֿאַרלאָזט די שטאָט און זיך צוריק געצויגן, ווייל לויטן אָפּמאַך צווישן בערלין און מאָסקווע, האָט דראָהיטשין געהערט צו די רוסן.

איך האָב דאָן אָנגעהערט צו אַ גרופּע ישיבה־בחורים, צווישן זיי איז געווען אויך גרשון יעקב־יאָסלס (לעוו), שלמה — אברהם בעקערס, יאָסל ליטמאַנס, נח יעקב־יאָסלס (לעוו), ברוך און גרשון סמאָלע און נאָך יונגעלייט, וועלכע האָבן אַמאָל געלערנט אין ישיבות. מיר פלעגן אין געהיים זיך טרעפן ביים רב צו שלוש־סעודות. מיר האָבן זיך געטראָפֿן אַזוי לאַנג, ביז מען האָט די שטאָט „איבערגעפּירט" ווייטער, צום שיניע־וויצער שאָסיי.

די רוסן האָבן געגומען מאַכן אָרדענונג אין שטעטל — אַרעסטירט פּיל מענטשן און

פאַרשיקט קיין סיביר יעדן, וואָס איז געווען פאַרדעכטיקט אַלס קעגנער פון ראַטנ־פאַרבאַנד, אויך פאַרמעגלעכע יידן, ציוניסטן און בונדיסטן. אָבער איך, גרשון יעקב־יאָסלס, נח און נאָך עטלעכע, זענען געבליבן אין שטאָט. מיר אַלע האָבן זיך געהאַלטן ביים רב, ביז די דייטשן זענען אַריין.

אויך אין געטאָ, ביי די דייטשן, האָבן מיר געהאַט אונדזער קרייזל „אנוסים", ווייל מען האָט זיך געמוזט אויסבאַהאַלטן מיטן דאָוועננען. יאַנקל בלעכער האָט אונדז אָפגע־געבן אַ צימער ביי זיך, אַז מען זאָל דאַרט דאָוועננען און לערנען. ער האָט געזאָרגט, אַז עס זאָל זיין וואַרעם אין צימער און אויך געדאָוונט פאַרן עמוד. הגם נישט קיין גרויסער בן־תורה, האָט ער אָבער געהאַט אַ וואַרעם יידיש האַרץ. אין יענער שווערער צייט אַרויסגעוויזן מסירות־נפש פאַר יידישקייט, וואָס איך קען נישט פאַרגעסן. ס׳איז כדאי, אַז דאָס זאָל פאַרשריבן ווערן לזכרון, מען זאָל וויסן פון זיינע מעשים אין די צייטן פון צער און צאָרן, אונטער די פאַרפאָלגונגען פון די נאַציס, ימח שמם.

ווען מען האָט געשאָפן דאָס געטאָ, האָב איך געמאַכט אַ גרוב אונטער דער פאָד־לאָגע פאַר מיר, מיין מוטער און שוועסטער. די דייטשן האָבן אַריינגעזעצט צו אונדז אין הויז פּערלען די בעקערין. איך האָב געטראַכט, אַז אין אַן עת־צרה, וועלן מיר זיך קענען באַהאַלטן אין גרוב. מיר האָבן פאַרגעשלאָגן פּערלען, אַז אויך זי זאָל זיך דאָרט באַ־האַלטן, אָבער זי האָט געזאָגט, אַז זי וויל נישט גיין לעבעדיקערהייט אין אַ גרוב אַריין — און איז אַוועק געפירט געוואָרן מיט אַלע יידן, בעת דער ליקווידאַציע. מיר זענען דאָן אַריין אין גרוב און אַלץ געהערט וואָס עס האָט זיך געטאָן אין געטאָ — די געוואָלדן, שיסעריין, געפילט דעם אומקום פון אַלע יידן אין שטעטל. מיר האָבן געהערט, ווי מען נעמט אַלץ אַוועק פון שטוב, וויל מיר זענען געלעגן אונטער דער פּאָדלאָגע עטלעכע טעג.

אַרויסגיין פון גרוב איז געווען אוממעגלעך, ווייל אַרום האָט באַוואַכט די פּוילישע פּאָליציי. דאָך זענען מיר איין מאָל, אין אַ פינצטערע נאַכט, אַרויס. די פּאָליציי האָט אונדז באַמערקט און נאָכגעשאָסן. מיר האָבן זיך ווי ס׳איז דורכגעריסן, לויפנדיק און פאַלנדיק צווישן דער תבואה.

מיר זענען אַריין צו אַ קריסט, אָבער ער האָט אונדז נישט געוואָלט האַלטן. מיר האָבן זיך צעשיידט און אָפגערעדט צו טרעפן זיך ביי אַן אַנדערן קריסט, אָבער אויך דער האָט אונדז נישט געוואָלט אַרײַנלאָזן. זענען מיר אַוועק איז וואַלד און געגראָבן אַ בונ־קער, וווּ מיר האָבן זיך באַהאַלטן.

איך דערמאָן זיך אַזאַ עפּיזאָד. לויפנדיק אין דער שפּעטער נאַכט, בין איך זייער מיד געוואָרן און זיך געלייגט אויפן פעלד אָפרוען. איך האָב דערפילט, אַז עפּעס בייסט מיך. איך האָב אויפן קערפער געפונען אַ שרץ — און געטראַכט: „איך וויל לעבן, אויך די פלוי וויל לעבן — זאָל איך זי הרגענען? ניין!" איך האָב זי פרייגעלאָזט...

מיר האָבן דעם בונקער פֿאַרדעקט מיט אַ גרויסער צווייג פון אַ יאָלקע־בוים. מיר זענען געווען צוזאַמען מיט הערשל פריזער, געלעגן דאָרט ביי אַ צווייַ וואָכן. מיר האָבן נישט געהאַט מיט וואָס צו גראָבן דעם בונקער, נאָר מיר האָבן געטראָפֿן אַ סעמיאַטי־טשער ייד אין וואַלד, האָט ער אונדז געגעבן אַ לאָפֿאַטע.

עס האָבן אין וואַלד זיך אַרומגעדרייט דריי קינדער פון אַ שמש פונעם חסידים־שטיבל. זיי זענען געווען אָן עלטערן, קליינע קינדער, וואָס האָבן זיך געטוליעט צו יעדן אייגעם. די קינדער פון הערשל פריזער, וועלכע ער האָט געלאָזט ביי אַ קריסט, האָבן די דייטשן דערשאָסן.

עס איז געוועןווינטער. מען האָט נישט געקענט אַרויסגיין, ווייל מען האָט געלאָזן שפּורן אויפן שניי. מיין מוטער האָט זיך אָפּגעפרוירן די פיס, און מער נישט געקענט לעבן אין וואַלד, ווייל די קעלטן זענען געווען אומדערטרעגלעך. מיר זענען ווידער געגאַנגען צו די קריסטן, אָבער זיי האָבן אונדז נישט געוואָלט האַלטן, מורא געהאַט פֿאַר זיך אַליין. דערפֿאַר האָבן מיר זיך געמוזט צעשיידן. איך בין אַוועק פון מיין מוטער און שוועסטער.

מיין מוטער האָט מיך געבעטן, אַז איך זאָל נעמען אַ ביסל געלט, כדי אין אַ צייט פון נויט צו קענען זיך ראַטעווען. זי האָט מיר געגעבן עטלעכע הונדערט דייטשע מאַרק און אַ גאָלדן רינגל. עס איז געווען זייער פינצטער, איך האָב נישט געקענט זען וואָס פֿאַר אַ רינגל ס׳איז. ערשט אין דער פרי האָב איך באַמערקט, אַז דאָס איז דאָס קידושין־רינגל פון מיין מוטער און עס געהיטן ווי אַן אויג אין קאָפּ.

נאָכן צעשיידן זיך, איז מיין מוטער אַוועק צו אַ קריסט. איך בין אַריין צו אַ פויער אין שייער. ווען איך בין אייגעשלאָפן, האָט זיך מיר געחלומט מיין זיידע ישראלע, וועלכער האָט שוין נישט געלעבט. אין חלום האָב איך געזען, ווי ער זיצט און לערנט און מיין שוועסטער און מוטער שטייען נעבן אים. מיך מיט מיין באָבען האָט ער געהייסן שטיין באַזונדער. מיט אַ מאָל האָב איך דערהערט אַ שרעקלעך שיסעריי. האָב איך געזאָגט צום זיידן, אַז מען דאַרף אַנטלויפן. האָט ער באַפוילן, אַז מיין שוועסטער גיטל מיט דער מוטער בלייבן ביי אים, נאָר איך מיט דער באָבען זאָלן אַנטלויפן (איך וויל באַמערקן, אַז דעמאָלט האָט נאָך מיין באָבע געלעבט און איז געווען אין ארץ־ישראל. דער זיידע האָט אויך געזאָלט פֿאָרן קיין ארץ־ישראל, אָבער ער איז געשטאָרבן, און נישט זוכה געווען דערצו).

ווען איך האָב זיך אויפגעכאַפּט, האָט מיר דער פויער דערציילט, אַז ביינאַכט איז געווען אַ גרויסע אָבלאָווע, די דייטשן זענען אַריין אין דאָרף און אויסגעהרגעט אַ סך יידן.

איין מאָל, אין אַ פראָסטיקן ווינטער־אָוונט, ווען כ׳בין געווען זייער הונגעריק און זיך אַרומגעדרייט אין וואַלד, האָב איך דערזען דודל טענצער, דעם גלעזערס זון. ער האָט

מיך אַרומגעכאַפּט און געקושט, שטאַרק זיך געפרייט. איך האָב אים דערציילט וועגן מיין גרויסן אומגליק, וועגן מיין מוטערס טויט, אַז איך בין זייער הונגעריק און עס איז מיר קאַלט. האָט ער מיך געזומען צו זיך אין אַ שייער, ווו ער האָט געהאַט ברויט, אויך הייס, ווו עס וועט נישט זיין קאַלט צו ליגן.

מיר זענען דעמאָלט געווען אין אַ שוועכער לאַגע, פול מיט לייז און פליי. דער קערפּער איז געווען זייער שוואַך פון נישט דערנערן זיך. עס האָבן זיך אויך אויסגעשיט בלאָטערן און געשווירן. איך האָב געפרעגט דודס זון:

— זאָגט, וועלן מיר נאָך איבערלעבן? איר זעט דאָך, אַז מען הרגעט אויס אַלע יידן?

ער האָט זיך צעלאַכט און געענטפערט:

— וואָס מיינסטו, די דייטשן וועלן אויסהרגענען אַלע יידן? עס זענען נאָך דאָ יידן אין אַנדערע לענדער, אין ארץ־ישׂראל און אין אַמעריקע. זאָלן מיר נאָר איבערלעבן די דייטשן, וועלן מיר פאָרן קיין ארץ־ישׂראל, אַדער קיין אַמעריקע. מיר וועלן נאָך זען אַ סך גוטס. נאָר נישט פאַרלירן דעם מוט.

דודלס זון האָט נאָך אַ צייט זיך אַרומגעדרייט צווישן די קריסטן, אָבער דערנאָך, בעת אַן אָבלאַווע, האָבן אים די פויערים דערהרגעט.

מיט מיר האָט זיך אויסבאַהאַלטן חיים כיבאָווסקי, אַ סאַנאָקער, זייער אַ ווויילער בחור. איין מאָל איז ער אַרויס ברענגען עפּעס עסן, האָבן אים די קריסטן דערמאָרדעט. דער פויער, ביי וועלכן איך בין געווען, איז אַריין צו מיר אין שייער און מיט טרערן אין די אויגן דערציילט וועגן דעם. ער האָט געזען, ווי מיין חבר חיים ליגט אַ טויטער, מיט נאָך עטלעכע יונגעלייט. ער האָט זיך ביי מיר געבעטן, אַז איך זאָל נישט אַרויסגיין. ער וועט מיך אָפּהיטן פון אַלעם שלעכטן, כדי איך זאָל בלייבן לעבן, געוואָלט מיך האַלטן ביי זיך, כדי צו ראַטעווען. איך האָב אים געדאַנקט, בין אַוועק צום פּאָליאַק קרינסקי, אין זעלבן דאָרף קריניצע. ביי דעם קריסט האָב איך איבערגעלעבט ביזן סוף קריג.

ווען איך בין אַרויס פון געטאָ, האָב איך מיטגענומען מיט זיך די תפילין. איך פלעג זיך פאַרגנבענען אין אַ ווינקל, דער קריסט זאָל ניט זען ווי איך דאַוון אין די תפילין.

איך האָב ביי דעם פויער געאַרבעט. אַזוי איז געווען אַ לאַנגע צייט. איין מאָל האָט זיך צו אים גענועדט אַ יידּ, ער זאָל מיך אַוועקשיקן און אים נעמען צו זיך, אַפילו אים צוגעזאָגט, אַז ער וועט איבערגיין אויפן קריסטלעכן גלויבן. דער פויער האָט געהייסן מיר פאַרלאָזן אויף עטלעכע טעג. נאָך דעם האָב איך זיך צו אים צוריקגעקערט. ער האָט מיר דערציילט, פאַר וואָס ער האָט מיך געהייסן אַוועקגיין: ער האָט געווּסט, אַז איך בין אַ פרומער יידּ און ער גלייבט, אַז ווער עס קען זיין אַ פרומער יידּ, קען אויך זיין אַ גוטער גוי. ער האָט מיך געוואָלט וווייטער האַלטן, נאָר מיר איז געווען בעסער צו

זיין אין וואַלד. עס איז דאָך געווען פרילינג־צייט. אַלץ אַרום האָט אָנגעהויבן צו גרינען און בליען. די פייגעלעך האָבן אָנגעזאָגט וואַרעמע, זוניקע טעג. איך האָב באַקומען מער מוט און געהאָפט, אַז איך וועל איבערלעבן דעם צורר.

געווען אויך צייטן, ווען יידן האָבן זיך אַרומגעדרייט אין דאָרף פראַנק־און־פריי. אָבער ווי נאָר עס האָבן זיך געשאַפן די יידישע גרופּן נקמה צו נעמען פאַר זייערע דער־מאָרדעטע ברידער, האָבן אויך די קריסטן אָנגעהויבן הרגענען די יידן, וועמען זיי האָבן געטראָפן.

איידער די גרופּן האָבן זיך געשאַפן, האָבן מיר פון ריטלעך געפלאָכטן קיישלעך און זיי פאַרקויפט. פאַרן געלט געקויפט זיך עסן. אויסבאַהאַלטן האָבן מיר זיך אין די וועלדער. אַפילו דער סאָלטיס האָט וועגן אונדז געוווּסט, און געהייסן די קריסטן אונדז העלפן. אָבער דאָס אַלץ איז געווען אַזוי לאַנג, ביז עס האָבן זיך געשאַפן די יידישע גרופּן צו נעמען נקמה. נאָך דעם זענען פאַרשאַרפט געוואָרן די באַציונגען צווישן די קריסטן און יידן. ווען עטלעכע יידן זענען אַריין צו אַ פּויער, איז אים נישט געווען וואָס מקנא צו זיין. אונדזערע איז שוין געווען אַלץ איינס, ווייל זיי האָבן נישט געגלייבט, אַז זיי וועלן נאָך אַמאָל זיין פריי. זיי האָבן דאָך געזען וואָס מען האָט געטאָן מיט זייערע פאַמיליעס — און דאָס איז געווען גענוג, אויף צו „דערליידיקן חשבונות" אין יענער בלוטיקער צייט.

זייענדיק אַמאָל אין וואַלד, האָבן מיר געטראָפן מער יידן. עס איז גראָד דעמאָלט געווען שבועות. איך האָב מיט זיך געהאַט אַ סידור און כ׳האָב אָרגאַניזירט דעם ערשטן „יזכור" אין וואַלד. עס איז נישט צו באַשרייבן דאָס האַרצרייסנדיקע געוויין. מיר האָבן אַ סך געקלאָגט, געזיפצט און מתפּלל געווען.

דעם גאַנצן זומער האָבן מיר פאַרברענגט אין וואַלד. די מלחמה האָט נאָך געדויערט אַ גאַנצן ווינטער. איין מאָל איז מיר איינגעפאַלן אַוועקצוגיין פון דעם יונגן וועלדל („זאַגייניק"). דאָס איז געווען אַ זומער פאַרטאָג. עטלעכע מענטשן זענען מיר אַרויס פון וואַלד. מיט אונדז איז אויך געווען פייוול וואַלקער (היינט אין אַמעריקע). גראָד דעמאָלט האָבן די דייטשן געמאַכט אַן אָבלאַווע, באַפאַלן די אויסבאַהאַלטענע יידן און יענעם טאָג זייער פיל אויסגעהרגעט. צווישן זיי — אַ יינגעלע פון 6 יאָר און אַ מיידעלע פון 12 יאָר. אויך דעם סעמיאַטיטשער ייד לעדערמאַן.

עטלעכע זענען דאָך אַנטלאָפן און זיך געראַטעוועט. מיינער אַ חבר האָט מיר געראַטן צו פאַרלאָזן דאָס דאָרף, ווייל די דייטשן וועלן נאָך אַ מאָל קומען. ער האָט געקענט אַ פּויער פון אַ צווייטן דאָרף, אָבער כדי אַהין אָנצוקומען, האָבן מיר באַדאַרפט דורכגיין אַ דאָרף מיט זייער שלעכטע פּויערים. האָבן מיר געמוזט גיין דורך זייטיקע וועגן, ביז מיר זענען ענדלעך אָנגעקומען אין יענעם דאָרף, ווו דער פּויער האָט אונדז זייער גוט אויפ־גענומען. אָבער באַלד אין דער פרי האָט ער אונדז געזאָגט, אַז עס קומט פאָר אַן אָבלאַווע

פון די דייטשן, ווייל אין דעם דאָרף האָבן זיך אויסבאַהאַלטן פֿיל אַנטלאָפענע רוסישע קריגס־געפֿאַנגענע. אונדזער פּויערטע האָט שטאַרק אָנגעהויבן בעטן מיר זאָלן זיך ראַטעוון. מיר זענען אַרויס פון שייער, געגאַנגען פֿאַרזיכטיק, געווען נישט ווייט פון אַ וועלדל, מיר האָבן געהערט שרייען:

— האַלט! האַלט!

מיר האָבן זיך גלאָזט לויפן מיט די לעצטע כוחות צו דעם „זאַגייניק", פֿאַרשטעקט זיך צווישן די קוסטעס. צוליבן שרעקלעכן גאָס־רעגן, זענען מיר גלעזגן אין אַ בלאָטע.

מיט אַ צייט שפּעטער בין איך מיט מיין חבר פון סאַנאָק אַוועק צו דעם קריסט אין דאָרף קריניצע. ער האָט אונדז שוין אויסבאַהאַלטן ביזן באַפרייען. נאָר ביז יענעם טאָג, זענען נאָך פֿאַרגעקומען אַ סך רציחות. נישט לאַנג פֿאַר דער באַפרייונג, האָבן די דייטשן דערשאָסן מאַטל גראַדעסעס אַ טאָכטער, וועלכע האָט זיך אויסבאַהאַלטן אינעם זעלבן דאָרף.

איין מאָל האָבן מיר דערהערט אַ שטאַרקע שיסעריי. באַלד איז אַריינגעקומען אין שייער דער פּויער און דערציילט, אַז אין דאָרף זענען געקומען אויסשפּירער אויף פערד. ער האָט אונדז געראַטן נישט אַרויסגיין. איך בין נאָך געלעגן אַ פּאָר טעג, ביז אין דאָרף זענען שוין געווען די רוסן.

נאָך קנאַפּע צווויי יאָר, בין איך אַרויס אויף דער פרייער לופט. עס האָט מיר אַלץ אויסגעזען מאָדנע. איך האָב נישט געגלויבט מיינע אייגענע אויגן.

איך בין גלייך אַוועק קיין דראָהיטשין, אָבער קיינעם פון אונדזערע יידן נישט געטראָפֿן. אונדזערע הייזער זענען געווען באַזעצט דורך קריסטן, וועלכע האָבן זיך געווונדערט, ווי אַזוי איך בין געבליבן לעבן.

איך בין ווידער אַוועק צו מיין פּויער און דאָרט געווען אַזוי לאַנג, ביז מיין קוזין וועלי פֿאַרבער, אַ ציין־דאָקטאָר, האָט זיך דערווּסט פון מיר. ער איז צו מיר געקומען און מיטגענומען קיין בוטקע. דערנאָך האָב איך אַ ביסל געהאָנדלט און זיך געגרייט צו פֿאָרן קיין ארץ־ישראל.

צו דעם קריסט קרינסקי האָב איך פיל מאָל געשריבן, אָבער ער האָט מיר נישט געענטפערט. מעגלעך, אַז ער לעבט נישט מער. ער איז געווען זייער אַ גוטער און אָרנט־לעכער מענטש.

(פֿאַרצייכנט: אהובה לינטשעווסקי)

מיר האָבן געקעמפט פאַרן לעבן

אין יאָר 1939, ווען די דייטשן האָבן אָקופּירט פּוילן און פאַרנומען מיין שטעטל סקרי־שעווע (ביי סאָקאָלאָוו), זענען מיר, ווי אַלע אַנדערע יידן פון שטעטל, אַוועק פון דאָרט. מיינע עלטערן מיט דער גאַנצער משפּחה זענען אַריבער קיין דראָהיטשין, וואָס איז געווען ביי די רוסן. מיר האָבן געדונגען אַ צימער ביי לעאָנאָוון, נעבן איצל קאָוואַל.

דערנאָך האָבן די סאָוויעטן פאַרשיקט מיין פאָטער און שוואָגער קיין רוסלאַנד. מען האָט ביי זיי געפונען פּראָדוקטן — און זיי פאַרעכנט אַלס שמוגלערס. מיין שוועסטער האָט געהאַט צוויי קליינע קינדער. איין קינד האָט זי געלאָזן ביי אונדז, מיטן צווייטן איז זי געפאָרן נאָך איר מאַן קיין רוסלאַנד.

מיין מוטער איז געווען אַ שניידערין. האָט זי געאַרבעט און מיר האָבן דערפון געהאַט פּרנסה. אָבער פון טאָג צו טאָג איז די לאַגע געוואָרן שווערער, נישט געווען קיין מעג־לעכקייטן צו עקזיסטירן. איך בין דעמאָלט אַלט געווען 17 יאָר, אַ סך געהאָלפן דער מאַמען, אָבער עס האָט נישט געסטייעט אויפן עסן. האָט מיין מוטער באַשלאָסן צוריק פאָרן קיין סקרישעווע. מיר האָבן דאָרט געדונגען אַ צימער ביי אַ קריסט און אָנגענומען אַרבעט. עס האָט אונדז גאָרנישט געפעלט.

ערב יום־כיפור איז אָנגעקומען אַ באַפעל פון די דייטשן, אַז אַלע יידן וואָס ווויינען אין די אַרומיקע דערפער, דאַרפן זיי פאַרלאָזן און אַריבער אין סאָקאָלאָווער געטאָ. וועג מיין מוטער איז אַוועק קיין סאָקאָלאָוו שעכטן די כפּרות, האָט זי זיך דערווּסט, אַז מען האָט דאָרט אַ סך יידן אומגעברענגט און די אַנדערע האָט מען אַרויסגעפירט קיין טרעב־לינקע. זי האָט זיך צוריק געקערט אין דאָרף, נאָר מיר זענען אַוועק אין דעם פּריצישן הויף שקאָפּי. די פּריצים זענען געווען אַלטע, גוטע מענטשן, נישט קיין יידן־פיינד. דער גוטבאַזיצער האָט פאַרלאַנגט ביי די דייטשן, מען זאָל אים שיקן יעדן טאָג 30 יידן צו דער אַרבעט, אויב נישט, וועט ער נישט קענען צושטעלן פאַר זיי דעם געהעריקן קאָנטי־גענט לאַנדווירטשאַפּטלעכע פּראָדוקטן. אַזוי פלעגן יעדן טאָג אַרבעטן ביים פּריץ 30 יידן.

מיין מוטער איז אַוועק צו דער פּריצטע און זי שטאַרק געבעטן זי זאָל אונדז צונעמען צו דער אַרבעט. זי האָט אונדז גענומען אין הויף און מיר האָבן אַפּילו באַקומען אַן אַרבעטס־קאָרטע.

ביי די פּריצים אין הויף האָבן מיר געאַרבעט עטלעכע חדשים, ביז ס׳איז ווידער אָנגעקומען אַ באַפעל, אַז אַלע יידן מוזן זיך אומקערן אין קליינעם געטאָ. מיר האָבן גע־

וווסט וואָס דאָס באַטייט. קריסטן האָבן אונדז דערציילט, וואָס עס האָט פּאַסירט מיט די סאָקאָלאָווער יידן און מיט די יידן פון דער געגנט, וועלכע מ׳האָט אַוועק געפירט קיין טרעבלינקע, נישטווייט פון אונדזער געגנט.

די פּריצטע האָט אונדז געזאָגט, אַז זי האָט נישט קיין גוטע נייעס: מיר מוזן פּאַר־לאָזן דעם הויף און גיין אין געטאָ. מיר האָבן געפרוווט איר בעטן זי זאָל אונדז נאָך האַלטן, אָבער זי האָט געזאָגט, אַז זי קאָן גאָרנישט טאָן.

מיר האָבן געגנומען אונדזערע פּעקלעך און זיך געלאָזט גיין איבער פּעלדער און וועלדער, כדי זיך אויסצובאַהאַלטן פון די דייטשן, ביינאַכט האָבן מיר זיך אַריינגעגנבעט צו דער פּריצטע אין הויף. זי פלעגט אונדז געבן עסן און טרינקען. אַזוי האָבן מיר זיך געמאַטערט אַ לאַנגע צייט.

אין די פעלדער האָבן מיר זיך געטראָפן מיט אַנדערע יידן, וועלכע האָבן נישט געהאַט וווּ צו זיין. זיי האָבן דערציילט, אַז אין דראָהיטשין וועלן די יידן זיין אין געטאָ און מען וועט זיי פון דאָרט נישט אַרויספירן, ווייל דראָהיטשין געהערט צום „דריטן רייך". איך האָב געטראַכט אַריבער צו גיין דעם בוג און זיך אַריינבאַקומען אין דראָהיטשינער געטאָ. איך האָב דעם פּלאַן דערציילט מיין מוטער. זי האָט מיר נאָר געזאָגט: „זאָל דיך גאָט פירן אין ריכטיקן וועג".

אויך דער פּריצטע האָב איך דערציילט, אַז איך וויל גיין אין דראָהיטשינער געטאָ. זי האָט אַרויסגענומען פון שאָנק צוויי טיכלעך און געזאָגט, אַז איך זאָל זיי טראָגן, אַ דאַנק זיי וועל איך בלייבן לעבן. איך האָב איר זייער געדאַנקט, זיך צעווייַנט און אַוועק אין דער ריכטונג פון בוג.

איך בין געגאַנגען איינע אַליין. אַלץ אַרום האָט מיך געשראָקן, אָבער מיין האַרץ איז געווארן ווי אַ שטיין, איך האָב געוואָלט זיך ראַטעוונען. איך בין אַזוי געלאָפן, ביז כ׳בין צוגעקומען צום בוג. איצט האָב איך געדאַרפט אַריבער דעם טייך. אָבער ווי אַזוי קאָן איך איינע אַליין זיך אַריבערשיפן ביינאַכט? באַלד וועלט טאָג און מיין לעבן הענגט אויף אַ האָר.

איך האָב געווּסט, אַז דאָ נישט ווייט איז פּאַראַן אַ קריסט, וועלכער האָט אַ שיפל און פירט אַריבער מענטשן. איך האָב אים געבעטן, ער זאָל מיך אַריבער פירן. ער האָט גע־זאָגט, אַז יעדן טאָג פירט ער יידישע אַרבעטער איבערן בוג קיין דראָהיטשין, אָבער נאָר מענער, נישט קיין פרויען. האָב איך געזאָגט דעם קריסט, אַז איך וועל זיך איבערטאָן אין מענערישע קליידער. ער האָט מסכים געווען, נאָר דערקלערט, אַז ער וועט ניט זיין פאַראַנטוואָרטלעך פאַר מיר.

צום גליק האָבן איך געפונען אַ קריסט, וועלכער האָט מיר געגעבן אַ פּאָר הויזן, אַ בלוזע און אַ היטל. איך האָב זיך איבערגעטאָן, שנעל אַוועק צום קריסט. ער האָט זיך

איבערגעצלמט, מיך אַרײַנגעפירט אין שיפל מיט די אַנדערע מענער. איך האָב מיט האַרץ־קלאַפּעניש געוואַרט, מיר זאָלן שוין פאָרן.

עס איז נאָך געווען בלוי אין דרויסן, ווען דער דייטשער וואַכמאַן איז געקומען. ער האָט געפרעגט דעם קריסט וויפל מענטשן ער האָט אויפן שיפל. דער קריסט האָט אים געזאָגט די צאָל, דער דייטש האָט אָפּגעטשעפּעט דעם שטריק — און מיט מזל האָבן מיר געמומען זיך אַריבערשיפן.

עס האָט אָנגעהויבן טאָגן, ווען מיר זענען אָנגעקומען צום ברעג פון בוג. איך האָב געמיינט, אַז דאָ בין איך שוין אַ געהאָלפענע. דער קריסט האָט מיך אַוועק געפירט אין סעמינאַר. דאָרט האָבן געאַרבעט יידן. איך האָב דעם קריסט געבעטן ער זאָל אַרויסרופן מיינעם אַ באַקאַנטן, וועלכער האָט דאָרט געאַרבעט. ווען ער האָט מיך דער־זען, האָט ער זיך זייער דערשראָקן. איך האָב זיך צוריק איבערגעטאָן אין מיינע קליידער און געבעטן מיין פריינד ער זאָל העלפן מיך צונעמען צו אַן אַרבעט. ער האָט מיך אַרײַנגעפירט אין אַ קיך, ווו עס האָבן געאַרבעט מיידלעך. זיי האָבן מיר געוואָלט העלפן, נאָר מורא געהאַט פאַר די דייטשן. איך האָב נישט געוואָלט, אַז זיי זאָלן צוליב מיר זיין אין סכנה, האָב איך זיך אַרומגעוויקלט מיט די צוויי טיכלעך, וואָס די פּריצטע האָט מיר געגעבן און זיך געלאָזט גיין אין שטאָט. בלית־ברירה בין איך אָנגעקומען אין דראָהי־טשינער גטאָ.

מיין פּרייד איז נישט געווען צו באַשרייבן. איך האָב זיך איינגעאָרדנט צום ווויגען, געוואָרט אויף מיין ישועה, אָבער געווען אין גטאָ ניט מער ווי אַכט טעג.

אין האַרבסט 1942, ווען עס איז שוין געווען גוט קאַלט, האָט זיך פאַרשפּרייט אַ קלאַנג, אַז די דייטשן האָבן באַשטעלט וועגענער פאַר די יידן אין גטאָ. מען וועט אַלע אַרויס פירן אויף אומקום. מען איז שוין די נאַכט נישט געשלאָפן. מוטערס האָבן גע־טוליעט זייערע קינדער, די מענער זענען אַוועק צום רב באַראַטן זיך וואָס טאָן. דער רב האָט געהייסן זיין רויק, ווייל דערווייל איז שטיל. מען האָט געדאַוונט און געבעטן, עס האָט אויסגעזען ווי ערב יום־כיפּור.

ווען עס האָט אָנגעהויבן טאָגן, איז אַריין געפאָרן אין גטאָ אַ לאַסט־אויטאָ מיט דייטשן. באַלד האָט זיך דערהערט אַ שיסעריי, עס זענען געפאַלן די ערשטע קרבנות. מענטשן זענען געלאָפן ווי משוגעים. קיינער האָט נישט געווסט וואָס עס האָט פאַסירט. יעדער האָט זיך געוואָלט ראַטעווען, אָבער ווי אַזוי — האָט מען נישט געווסט. איך בין געלאָפן צו פאַרקאַן מיט שטעכלדראָט, וועלכער איז געווען זייער הויך. דאָך בין איך אַריבער געשפּרונגען און געמומען לויפן. איך ווייס נישט ווי איך האָב געקענט אַריבער אַזאַ הויכע פאַרצוימונג, אָבער דער פּחד פאַרן טויט דערוועקט ביים מענטש פאַרבאַרגענע כוחות. די דייטשן האָבן נאָכגעשאָסן, קוילן זענען געפלויגן אַרום מיר געדיכט, אַז נאָר

אַ נס איז עס געווען, וואָס זיי האָבן נישט געטראָפן. די געוואַלדן פון געטאָ האָבן מיך באַגלייט — און איך בין מיט די לעצטע כוחות געלאָפן ווייטער און ווייטער.

איך האָב באַגעגנט נאָך יידן, וועלכע ס׳איז געלונגען צו אַנטלויפן. איינער האָט זיך געשראָקן פאַרן אַנדערן, אָבער גלייכצייטיק איז מען געווען גליקלעך, אַז מען האָט געטראָפן נאָך אַנטרונענע יידן. מיר זענען געלאָפן צו אַ דאָרף. האָבן מיר אַ ביסל געכאַפט דעם אָטעם, אויפגעהערט צו לויפן.

גייענדיק מיט די יידן, וועלכע איך האָב באַגעגנט, איז צו מיר צוגעקומען אַ קריסטין און געזאָגט, אַז איך דאָרף נישט גיין מיט די זשידעס, איך קען נאָך צוליב זיי אומקומען. איך האָב איר געענטפערט, אַז כ׳בין אַליין אַ יידיש מיידל. זי טענהט אָבער, אַז איך זע נישט אויס קיין יידישע, און קען זיך ראַטעווען. זי האָט מיך נישט אָפגעלאָזן, געהייסן אַוועקגיין פון די יידן. האָב איך געזאָגט, אַז כ׳בין נישט קיין היגע, קען נישט די וועגן און וויס נישט אַליין וווּ צו גיין.

אין דער פרי זענען מיר אָנגעקומען אין אַ דאָרף. איך האָב געזען ווי פּויערים אַרבעטן אין פעלד. האָב איך זיי געבעטן מיך צונעמען צו דער אַרבעט און זיי פאַרזיכערט, אַז איך קען אַלע פעלד־אַרבעטן. זיי האָבן מיר דערלויבט אַרבעטן מיט זיי אַ גאַנצן טאָג, געגעבן ברויט מיט מילך — אָבער דאָס עסן איז מיר נישט געגאַנגען אין האַלדז. איך האָב אַלץ געטראַכט וועגן די יידן פון געטאָ.

אין אָוונט איז געקומען אַ קריסט פון שטאָט און געברענגט אַ פלאַקאַט, אין וועלכן ס׳איז געווען געשריבן, אַז אין פאַל עס וועט ווער באַהאַלטן ביי זיך אַ יד, וועט מען אין דאָרף דערשיסן צען פויערים. די קריסטן האָבן מיר געוויזן דעם פלאַקאַט — און געהייסן גיין. עס האָט נישט געהאָלפן מיין בעטן זיך. איך האָב געמוזט אָוועק פון דאָרף, אָבער נישט געווּסט וווּ צו גיין. איך האָב געוואָלט אָוועק צו מיין ברודער אין טשעכאַנאָוצע.

איך בין אַ גאַנצע נאַכט געגאַנגען איבער וואַלד און פעלד, געבלאָנדזשעט, נישט געווּסט וווּ איך בין. ערשט אין דער פרי האָב איך געזען, אַז איך בין נאָענט פון אַ דאָרף. כ׳האָב אָנגעקלאַפּט אין פענצטער. אַ פויערטע האָט געעפנט און מיך אַריינגעלאָזט אין שטוב. איך האָב זי געפרעגט דעם וועג קיין טשעכאַנאָוצע. זי האָט דערציילט, אַז אין טשעכאַנאָוצע האָט מען אַלע יידן אומגעברענגט, נישט געבליבן קיינער. איך בין אָוועק אין דעם הויף קרופיצע, געבעטן ביי פויערים זיי זאָלן מיך האַלטן, איך וועל אַרבעטן. אָבער זיי האָבן נישט געוואָלט — און איך האָב געמוזט וואַנדערן ווייטער.

גייענדיק אַזוי פאַרטראַכט, האָב איך זיך דערמאָנט אין מיינער אַ קריסטלעכער חברטע, זאָשקע, וועלכע האָט פריינד אין דער געגנט וווּ איך געפין זיך איצט. איך וועל זיי איבערגעבן אַ גרוס פון איר, נישט דערציילן, אַז איך בין אַ יידישע. איך האָב געפרעגט ביי אַ פאַסטעך, וווּ עס ווינען זאָשקעס פריינד — און ער האָט מיר געוויזן.

איך בין צו זיי אַריין, איבערגעגעבן אַ גרוס. זיי האָבן מיך פיין אויפגענומען, געגעבן אָפּצועסן פון שענסטן און בעסטן. מ׳האָט מיר אויסגעבעט דעם בעל־הבית בעט. ער איז געגאַנגען שלאָפן אין סטאָדאָלע. די קריסטין האָט פאַרן שלאָפן זיך געשטעלט אויף די קני זאָגן „פּאַטשיעזש". האָב איך זיך אויך געשטעלט אויף די קני און געוואַרט ביז זי וועט ענדיקן, בין איך אויפגעשטאַנען צוזאַמען מיט איר.

די נאַכט איז אַריבער בשלום. איך האָב זיך אַ ביסל באַרויקט און אָפּגערוט. אין דער פרי האָב איך באַקומען אַ זייער גוטן פרישטיק. די קריסטין האָט מיר געוויזן איר באַלע־באַטישקייט, די חזירים, בהמות און פערד. זי האָט מיך געפרעגט, וויפל חזירים מיר האָבן. האָב איך איר געזאָגט, אַז מיר האָבן נישט קיין סך, ווייל מיין פאָטער טוט אויך אַנדערע אַרבעטן, אַ חוץ אין פעלד.

מיר האָט דאָרט גאָרנישט געפעלט, אָבער איך בין געווען אין גרויס פאַרלעגנהייט. קוים וועלן זיי דערקענען, אַז איך בין אַ יידישע, וואָס וועט דעמאָלט זיין? די קריסטין האָט מיר פאָרגעלייגט צו בלייבן ביי זיי אַ ביסל, איך האָב אָבער מורא געהאַט. אויך האָט זיך מיר געוואָלט זען מיין מוטער. האָב איך געזאָגט דער קריסטין, אַז איך מוז וואָס שנעלער גיין אַהיים, ווייל מיין מוטער וועט זאָרגן, וואָס איך בין אַזוי לאַנג נישטאָ. די קריסטין האָט מיך באַרויקט, אַז זי האָט באַקאַנטע, וועלכע פאַרנעמען זיך מיט שמוגלען איבערן בוג. יעדן אָוונט פירן זיי אַריבער חזיר אויף דער אַנדערער זייט.

נאָך מיטאָג איז צוריקגעקומען די קריסטין פון די שמוגלער און מיר געזאָגט, אַז אין אָוונט וועלן זיי מיך אַריבערפירן איבערן בוג. די פּויערטע, וועלכע כ׳האָב אַזוי אָפּגענאַרט, האָב איך שיין באַדאַנקט, געגעבן איר אַלס מתנה אַ טייל פון מיין שיינער וועש, וואָס איך האָב געטראָגן.

די שמוגלערס האָבן מיך אַריינגעזעצט אין אַ קליין שיפל, וואָס איז געווען פול מיט זעק חזיר־פלייש. מיר זענען אָפּגעשוווּמען פון ברעג, נאָר אַ גאַנצע נאַכט זיך אַרומגעדרייט, ווייל זיי האָבן נישט געקענט זיך דערשלאָגן צום אָפּגערעדטן אָרט, ווו מ׳האָט געדאַרפט ביי זיי אָפּנעמען דאָס פלייש. די שמוגלערס האָבן געטענהט, אַז דאָס איז נאָר אַ יידיש מזל אַזוי צו בלאָנדזשען אַ גאַנצע נאַכט. מיר האָט דאָס האַרץ געקלאַפּט, ווייל זיי האָבן דאָך נישט געוווּסט, אַז זיי האָבן מיט זיך אין שיפל אַ יידיש מיידל.

פאַרטאָג זענען מיר אָנגעקומען אויפן באַשטימטן אָרט. אַ קריסט האָט מיך גענומען אויף די פּלייצעס און אַריבערגעטראָגן אויפן ברעג.* די שמוגלערס האָבן מיך אַוועקגע־

---

* נאָך דער באַפרייונג, ווען אין דראָהיטשין זענען פאָרגעקומען יידישע חתונות, צווישן זיי — אויך מיינע, זענען פאַרבעטן געוואָרן אויך קריסטן. צווישן זיי האָב איך דערקענט דעם פּאָליאַק, וועלכער האָט מיך אַריבער געטראָגן אויפן צווייטן ברעג — מיט 3 יאָר צוריק. דער קריסט האָט זיך עטלעכע מאָל איבערגעצלמט פון איבעראַשונג און געזאָגט, אַז ווען ער ווייסט דעמאָלט, אַז איך בין אַ יידישע — וואָלט ער געשטאָרבן פון שרעק...

פירט צו אַ קריסטין, וועלכע האָט ביי זיי אָפּגענומען די געשמוגלטע פלייש. איך האָב זי געבעטן זי זאָל מיך אַרויספירן אויפן וועג. ווען איך בין שוין געווען נישט ווייט פון שקאָפּי, האָב איך איר באַדאַנקט און געזאָגט, אַז איך וועל שוין ווייטער וווּ צו גיין.

איך האָב אָנגעטון מיינע צוויי טיכלעך, וואָס די פּריצטע האָט מיר געגעבן — און אַוועק צו איר. אַז זי האָט מיך געזען, האָט זי זיך צעווײַנט פֿאַר פרייד און געזאָגט, אַז איך האָב טאַקע אַ קריסטלעכן אויסזען, אָבער אַ יידישן קאָפּ — און איך וועל איבערלעבן די דייטשן.

איך האָב זי געפרעגט אויף מיין מוטער. זי האָט מיר געזאָגט, אַז זי געפינט זיך אין פּעלד. איך בין אַוועק צו מיין מוטער, האָט זי פון פרייד און גערירטקייט גענומען ווײַנען. אויך איך האָב געווײַנט. אַזוי זענען מיר געלעגן אין פּעלד אַרומגענומען און געווײַנט אַ גאַנצן טאָג, נישט געקענט זיך באַרויקן.

מיר האָבן געבעטן ביי די פּויערים אַלע מינים אַרבעטן. אין די שפּייכלערס פלעגן מיר איבערווינטערן אַ הונדערט מעטער תבואה אַ טאָג. מיר פלעגן אויך נייען, וואַשן, זיין באַשעפטיקט אין שטאַל. אַלץ האָבן מיר געטאָן, כדי ראַטעווען אונדזער לעבן. מיר האָבן נישט געבעטן קיין געלט — נאָר ברויט, מילך און קאַרטאָפל.

באַהאַלטן זיך, פלעגן מיר ביי דער פּריצטע. זי איז געווען ממש אַ צדקנית. עס איז נישט איבערצוגעבן דאָס גוטס וואָס זי האָט מיט אונדז געטאָן און מיט אַנדערע יידן. די פּריצטע איז געווען אַ „יאַשניע פּאַני", וואָנדאַ לעוואַנדאָווסקאַ, אָבער זייער אַן איידעלע. יעדן אָוונט פלעגן מיר צו איר קומען, און זי האָט אונדז שטענדיק געגעבן ברויט מיט מילך.

אַ מאָל, זייענדיק ביי דער פּריצטע, זענען אָנגעקומען דייטשן. זי האָט אונדז פאַרשטעלט מיט איר פּלייצע און די דייטשן אויפגענומען מיט גרויס שמחה. זיי האָבן אונדז נישט באַמערקט.

שפּעטער איז אונדזער לאַגע געוואָרן זייער ערנסט. מיר האָבן מער נישט געקענט קומען צו דער פּריצטע, ווייל די דייטשן האָבן ביי איר אין הויף איינגעאָרדנט אַן אָפּרוּ־אָרט פאַר פּאַרוווּנדעטע זעלנער.

מיר האָבן געמוזט זוכן אַן אַנדערן פּלאַץ און געפונען אַ ליידיקע שאָפּע פון פערד. געמאַכט דאָרט אַ בונקער — און מיר האָבן געהאַט וווּ דעם קאָפּ אַוועקצולייגן. מיר האָבן נאָר געקענט ליגן, ס׳איז געווען נידעריק, נישט געקענט זיך אויפזעצן. דאָס האָט אונדז איינגעאָרדנט אַ קריסטין. מיר האָבן איר געצאָלט פאַר יעדן טאָג 30 זלאָטעס. זי פלעגט אונדז אויך ברענגען עסן.

אונדזער לאַגע איז געוואָרן אַלץ ערגער. מיר האָבן באַקומען די סוועשבע, ממש די הויט פון זיך געריסן. אין גרוב זענען מיר געלעגן פינף נפשות: מיין מוטער, אַ שוועס־טער, אַ ברודער, מיין שוועסטערס אַ קינד און איך. אַ מאָל איז דאָס קינד קראַנק גע־

וואָרן אויף מאָזלען. ס׳האָט געהאַט גרויס היץ. וועָן די קריסטין האָט אונדז אַריינגעברענגט עסן, האָבן מיר זי געבעטן צו ברענגען אַ ביסל וואַרעם וואַסער פאַרן קינד. האָט זי גע־זאָגט, אַז „אין טייך איז דאָ אַ סך וואַסער...״

מיר האָבן אין גרוב געהאַט נאָר אַ ביסל בעטגעוואַנט, אַ לאַמטערן און אַ שיסעלע. מיר אַלע זענען געזעסן און געהאַלטן די פיס אונטער דער פערענע. ביינאַכט בין איך געגאַנגען צום טייך און געברענגט וואַסער, איבער דער לאַמטערן האָבן מיר עס געווארעמט און דערמיט געהיילט דאָס קינד, וואָס האָט געהאַט גרויס פיבער. מיר האָבן געמיינט, אַז דאָס קינד וועט שטאַרבן, אַפילו געטראַכט וועגן אַן אָרט וווּ מיר זאָלן עס קובר זיין. אין דער זעלבער צייט אָבער, האָב איך זיך געווונטשן צו דערלעבן איר חתונה.

אַ מאָל איז געקומען צו לויפן די שוועגערין פון דער קריסטין, וועלכע האָט אונדז געהאַלטן און היסטעריש געשריגן, אַז זי וועט גיין צו די דייטשן אונדז אויסגעבן. איך האָב געגומען וויינען, בעטן און זי געקושט. געפרעגט, פאַר וואָס גייט זי דאָס טאָן, וואָס פאַר אַ שלעכטס האָבן מיר איר געטאָן? זי איז געוואָרן אַ ביסל וויכער און געזאָגט, אַז דערפאַר, וויל איר שוועגערין נעמט צו דאָס גאַנצע געלט וואָס זי באַקומט פון אונדז און איר גיט זי גאָרנישט. מיר האָבן איר צוגעזאָגט, אַז איין חודש וועלן מיר זיין בייַ איר שוועגערין, און דעם אַנדערן — וועלן מיר אַריבער צו איר. זי האָט געזאָגט, אַז זי האָט אויף אונדז רחמנות, זי קען אָבער נישט פאַרגינען איר שוועגערין, הלמאי זי נוצט אונדז אַזוי אויס. נאָר זי האָט אונדז צורו געלאָזט.

נאָך אין דער זעלבער נאַכט, זענען מיר אַוועק אין אַן אַנדער דאָרף. מיר האָבן שוין נישט געהאַט קיין סך געלט, און אָן געלט וואָלט אונדז די קריסטין אויסגעגעבן, אָדער אַליין אומגעבראַכט אין גרוב.

מיר האָבן געגומען וואַנדערן. דאָרט וווּ מיר האָבן געגעכטיקט, האָבן מיר נישט געטאָגט. אַזוי האָבן מיר זיך געמאַטערט 22 חדשים. מיר האָבן אויסגעזען ווי מתים.

אַ מאָל האָט מיר אַ שיקסל געזאָגט, אַז איך האָב נישט קיין יידישן אויסזען, נאָר בין אַזוי בלאַס, אַז די דייטשן וועלן גלייך דערקענען, אַז איך בין אַ יידישע.

אַן אַנדערש מאָל האָט אַ קריסטין, וועמען מיר האָבן באַצאָלט פאַרן אויסבאַהאַלטן אונדז, געזאָגט, אַז מיר קויפן זיך אונדזער לעבן — און זי פאַרקויפט איר לעבן. וויל אויב מען וועט געווואָר ווערן, וועלן די דייטשן זי אומברענגען.

אַ מאָל זענען מיר געזעסן אין אַ בונקער ביי אַ קריסטין. זי פלעגט אויך אונדז עפּעס ברענגען, וועָן זי האָט געטראָגן עסן פאַר די חזירים. זי האָט דאָס קריגל מיטן עסן אַריינ־געשטעלט אין דער קאָריטע פאַר די חזירים, כדי מען זאָל נישט זען זי גיין אַן איבעריק מאָל אין שטאַל אַריין.

וועָן מיר האָבן זיך אַרומגעדרייט אין די פעלדער, האָב איך אַ מאָל געזען אַ שוי־דערלעך בילד, וואָס כ׳וועל קיינמאָל נישט פאַרגעסן. אויפן פעלד זענען געלעגן צעזייט

און צעשפרייט דערמאָרדעטע יונגע מיידלעך און די קראָען האָבן געפיקט זייער פלייש. איצט קען מען זיך דאָס אַלץ נישט פאָרשטעלן, אָבער דעמאָלט איז עס געווען אַ „נאָר־מאַלע" זאַך. מיר האָבן דאָס געזען — און געגאַנגען ווייטער.

מיר אַליין זענען געווען אין גאַנצן אָפּגעלאָזן. נישט געהאַט קיין געלט, און במילא — קיין מעגלעכקייט זיך צו באַהאַלטן. מיר זענען געלעגן אויפן פריייַן פעלד. אַלע מאָל זיך איבערגעטראָגן אויף אַן אַנדער אָרט. עס איז געווען נאָכן שניט, עס האָבן זיך אָנגעהויבן קאַלטע נעכט. מיר האָבן זיך אָפּגעפרוירן די פיס. מיר זענען געווארן אָפּאַטיש. עס איז אונדז שוין געווען אַלץ איינס, וואָס ס׳וועט געשען. נישט געהאַט קיין כוח זיך קעגנשטעלן דעם טויט.

די לעצטע צוויי וואָכן פאָר דער באַפרייונג, זענען מיר געלעגן אונטערן פייער. אַלץ אַרום אונדז האָט געברענט. סאָקאָלאָוו און די גאַנצע געגנט איז געווען דער פראָנט, אַלץ האָט זיך געהויבן אָרום אונדז. די פויערים האָבן אַלץ אַרויסגעפירט אויפן פעלד, עס זאָל נישט פאַרברענט ווערן. וועג זיי האָבן אונדז דערזען, האָבן זיי געמומעט אונדז טרייבן. זיי האָבן נאָך אַלץ מורא געהאַט, אַז מען וועט אויף זיי שיסן צוליב די יידן. מיר זענען פון דאָרט אַוועק און זיך באַהאַלטן צווישן בינטלעך תבואה, וועלכע זענען נאָך געבליבן אין פעלד.

די דייטשן זענען געלאָפן ווי פאַרסמטע מייז — און די רוסן נאָך זיי. מיר האָבן דערלעבט צו זען זייער מפלה און אונדזער באַפרייונג. פויערים האָבן אונדז אָנגעזאָגט, אַז מיר זענען שוין פריי, די רוסן זענען דאָ, אָבער מיר האָבן נאָך מורא געהאַט זיך צו רירן פון אָרט. מיר האָבן נישט געגלויבט אונדזערע אייגענע אויגן, אַז מיר זענען ווירק־לעך באַפרייט.

איצט הייבט זיך ווידער אָן אונדזער פּיין. ווו זאָלן מיר גיין? ווער איז אונדזער, וועמענס זענען מיר? מ׳איז ווידער אַוועק צו דער „יאַשניע פּאַני" די פּריצטע וואַנדאַ לעוואַנדאָווסקי. זי האָט אונדז אויפגענומען מיט גרויס שמחה און געזאָגט, אַז מיר זאָלן צונויפזאַמלען אַלע יידן וואָס זענען געבליבן לעבן און זיי ברענגען אין הויף, וועט זי זיי אַ ביסל שטעלן אויף די פיס. אַזוי איז טאַקע געווען. אַלע יידן, וועלכע זענען צו איר געקומען, האָט זי גוט אויפגענומען, געגעבן צו עסן און טרינקען, געלייגט אין ריינע בעטן — ממש ווי אין אָפּרו־הויז. מיר זענען דאָרט געווען אַ גאַנצן חודש נאָך דער באַפרייונג. אָבער די פאַראַבקעס האָבן אָנגעהויבן רייַדן, אַז די פּריצטע האָט ליב די זשידעס. האָבן מיר מורא געקריגן, אַז זי וועט צוליב אונדז ליידן און מיר זענען אַלע אַוועק קיין סאָקאָלאָוו.

די רוסן זענען שוין געווען אין סאָקאָלאָוו, האָב איך ווידער געזען אַ בילד וואָס איך וועל קיין מאָל נישט פאַרגעסן. די פּאַני לעוואַנדאָווסקאַ, וואָס האָט נישט איין מאָל געראַ־טעוועט אונדזער לעבן, ווויינט איצט אין אַ קליין צימערל אין סאָקאָלאָוו. זי האָט מיר

געזאָגט: „זעסט, צו אַלעמען קומט אַ סוף, פריער ביסטו געווען די אַרויסגעטריבענע, איצט — בין איך". זי האָט געטראָגן אַן איינפאַך קליידל. מיר האָט וויי געטאָן דאָס האַרץ צו זען זי אין אַזאַ מצב. זי האָט געמוזט פאַרלאָזן איר הויף, וועלכן די רויטע אַרמיי האָט פאַרנומען. זי האָט אויך מורא געהאַט צו לעבן אין דאָרף.

פון מיין משפּחה זענען געבליבן לעבן: מיין מוטער פרומע פעפערקראַנץ, איר אייניקל — אסתר גאָלדשמיט, מיין ברודער יוסף, מיין שוועסטער יוספע סטאָצקי. אַלע — אין אַמעריקע. אין די ערגסטע צייטן, האָב איך זיך געווונטשן צו דערלעבן אסתרס חתונה. מיין וווּנטש איז דערפילט געוואָרן. אסתר איז אַלט געוואָרן 4 יאָר, וועָן איר מוטער האָט זי געלאָזן ביי אונדז. זי האָט מער אירע עלטערן נישט געזען. זיי זענען אומגעקומען אין רוסלאַנד. אסתר האָט חתונה געהאַט אין אַמעריקע אין יאָר 1957 — אוֹן איך בין פון ישראל געפאָרן אויף איר חתונה.

(פאַרצייכנט: אהובה לינטשעווסקי)

☆ ☆ ☆

גבית־עדות פון גרשון לעוו

(אויפגענומען אוֹן פאַרצייכנט אין דער ביאַליסטאָקער וואָיעוואָדישער יידישער היסטאָרישער קאָמיסיע, דעם 8.1.1947. מ 11/ב. 299).

גרשון לעוו, געבוירן אין יאָר 1909 אין דראָהיטשין, פון פאַך אַ שלאָסער. בעת דער דייטשער אָקופּאַציע זיך אויסגאַהאַלטן אין ביעלסק־פּאָדלאַסק, מיצקעוויטשאַ 94.

דער עדות דערקלערט, אַז סקיבאַ, 45 יאָר אַלט, אַ וועג־אַרבעטער, איינווינער פון דראָהיטשין, שענישעוויצער שאָסיי, האָט אין דער צייט פון דער דייטשער אָקופּאַציע מיט־געאַרבעט מיט די דייטשן. ער האָט געאַרבעט אויפן שאָסיי, זיך איזדעקעוועט איבער די אַרבעטער — פּאָליאַקן אוֹן יידן. ער האָט זיי געזאָגט, אַז צו די גוטע באַלשעוויסטישע צייטן האָט געמוען אַ סוף.

אין 1943, האָט דער עדות צוזאַמען מיט זיין ברודער געוואַנדערט אין וואַלד. איין מאָל אין אָוונט האָבן זיי זיך אָנגעטראָפן אויף סקיבאַן. אויף זייער פראַגע: ווער גייט? האָבן זיי געהערט דעם ענטפער: אַן אייגענער.

וועָן סקיבאַ האָט זיך דערנענטערט אוֹן געזען, אַז דאָס זענען יידן, האָט ער באַלד אַרויסגענומען זיין געווער. דעם עדות אוֹן זיין ברודער איז געלונגען צו אָנטלויפן. סקיבאַ האָט זיי נאָכגעשאָסן, אָבער נישט געטראָפן.

עטלעכע וואָכן שפּעטער איז אָנטדעקט געוואָרן דעם עדות, אַ באַהעלטעניש אין וואַלד. אַ גאַנצן זומער האָט דער עדות צוגעגרייט פּאַר זיך די באַהעלטעניש. בייטאָג

האָט ער זיך אויסבאַהאַלטן אין דער תבואה, ביינאַכט האָט ער געגראָבן זיין באַהעלטעניש. ווען אַלץ איז שוין געווען פֿאַרטיק און דער עדות האָט געדאַרפט ביינאַכט דאָרט אַריין, איז אין זעלבן טאָג די באַהעלטעניש אויסגעגעבן געוואָרן דורך סקיבאַן.

סקיבאַס אַ קרבן איז געווען דעם עדות אַ ברודער, נח לעוי, 37 יאָר אַלט. ער האָט זיך באַהאַלטן אין זיין אייגענער דירה אין אַ באַהעלטעניש. סוף נאָוועמבער 1942, האָט סקיבאַ אים איבערגעגעבן אין די הענט פון די דייטשן.

דאָס קענען באַשטעטיקן די עדות:

1. בארטאָשעוויטשאָוואַ, אַן איינווינערין פון דער קאָלאָניע אויפן סעמיאַטיטשער שאָסיי, נעבן דראָהיטשין.

2. פּאָשקעוויטשאָוואַ, דעם אַפּטייקערס טאָכטער, דראָהיטשין.

דער עדות שטעלט פעסט, אַז דער פֿאָליציאַנט וורוטקאָווסקי, קאַזשיק וורוטקאָווסקיס יינגערער ברודער, ווויינט היינט אין וואַרשע. דער פֿאָליציאַנט סאָליך האָט מיטגעאַרבעט מיט די דייטשן און אויף אייגענער האַנט פאַרפאָלגט יידן און פּאַרטיזאַנער.

בערך פיר וואָכן נאָכן ליקווידירן פון געטאָ, האָט דער עדות צוזאַמען מיט זיין ברודער זיך געלאָזן קיין דראָהיטשין, צום מילנער דאַנישקאָוו, כדי געווינען ווערן וועגן זייער ברודער נח, וועלכער איז געבליבן אין געטאָ אין אַ באַהעלטעניש. אַ 15 מינוט נאָכן קומען אַהין, זענען אַריין די פֿאָליציאַנטן וורוטקאָווסקי און סאָליך. ווי נאָר זיי האָבן געזען יידן, האָבן זיי אַרויסגענומען דאָס געווער און זיי געמען שלאָגן. דעם עדות איז געלונגען דער ערשטער צו אַנטלויפן, די פֿאָליציאַנטן זענען אים נאָכגעלאָפן, געשאָסן און נישט געטראָפן. דער ברודער האָט אויסגענוצט דאָס וואָס די פֿאָליציאַנטן זענען נאָכגעלאָפן דעם עדות — און איז אַנטלאָפן דורכן פענצטער.

מען דאַרף אונטערשטרייכן, אַז דער מילנער דאַנישקאָוו האָט אין דעם נישט אַנטייל געמומען, פּאַרקערט, זיי האָבן זיך גוט באַצויגן צו יידן.

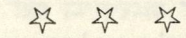

אידאַ ברוידע (אַרלאָווסקי) / ירושלים

אין דעם אוישוויצער גיהנום

אין יאָר 1939 האָבן די רוסן אָקופּירט דראָהיטשין. דאָס לעבן איז געווען שווער. האָבן מיר באַשלאָסן צו פאַרלאָזן אונדזער שטאָט און אַריבער קיין ביאַליסטאָק, ווו ס׳האָט געווויינט אונדזער ברודער אברהם־מאיר.

וועג די דייטשן האָבן פאַרנומען ביאַליסטאָק אין יאָר 1941, האָבן זיי דורכן יודענראַט באַפוילן אַלע נישט־אַרטיקע יידן צו פאַרלאָזן די שטאָט און פאָרן קיין פרושאַנע. מיר האָבן זיך דערוווסט, אַז דאָרט שלאָגט מען און מען בארויבט אַלע צוגעפאָרענע פון אַנדערע שטעט. האָבן מיר געמאָלדן דעם יודענראַט, אַז מיר וועלן זיך נישט צושטעלן צום טראַנספאָרט.

אַזוי ווי די דייטשן האָבן פאַר נישט צושטעלן זיך צום טראַנספאָרט געשאָסן אַלס שטראָף סתם מענטשן אין גאַס, האָבן זיך די ביאַליסטאָקער יידן דערשראָקן און אונטער־געקויפט די דייטשן, אַז מען זאָל אונדז נישט שלאָגן און באַראַבעווען. נאָך דעם „אָפּמאַך", האָט מען אונדז איבערגעפירט קיין פרושאַנע אין געטאָ.

די אָרטיקע יידן האָבן אונדז געהאָלפן מיט אַ ווויינונג און עסן. פון אונדזער משפּחה איז מיט אונדז דאָרט געווען: מיין פאָטער; מיינע שוועסטער שרה און רחל; מיין ברו־דער אברהם־מאירס אַ זון. דעם ברודערס צוויי אַנדערע זין, יוסף און מיכאל, האָבן די דייטשן פאַרכאָפּט מיט די ערשטע צען טויזנט יידן פון ביאַליסטאָק — און מער האָבן מיר זיי נישט געזען.

כמעט צוויי יאָר האָבן מיר פאַרברענגט אין פרושאַנער געטאָ. יעדן טאָג האָט מען איבערגעלעבט טויט־שרעק.

דעם 28.1.1943 איז געקומען אַ באַפעל, אַז אַלע יידן פון פרושאַנער געטאָ, די אָר־טיקע, ווי די צוגעפאָרענע, דאַרפן זיין גרייט צום טראַנספאָרט. מער־ווייניקער האָבן מיר געוווסט וואָס דאָס מיינט. דאָך האָט יעדער זיך געגרייט, אָנגעקויפט פאַרשידענע זאַכן, וואָס האָבן געקענט זיין נוצלעך אין וועג. מיר האָבן אויך געבאַקן און געטרוקנט ברויט אויף סוכאַרעס.

צום באַשטימטן טערמין האָבן מיר זיך געשטעלט אויפן פלאַץ, ווו ס׳האָבן שוין געווארט וועגענער, געשפאַנט צו צוויי פערד. די דייטשן האָבן גלייך געזומען יאָגן אין די וועגענער. זיי האָבן אויף יעדן וואָגן אָפּגעשטופּט אַ סך מענטשן. מיר האָבן נישט

געטאָרט זיך באַוועגן, שרייען אָדער ווײנען, ווײל דערפאַר האָבן די דייטשן געשלאָגן, אָדער געשאָסן.

מיט אונדז אויף איין וואָגן איז געווען חיימל אַוואָל און מאַטעלע פּענצאַק מיטן קינד. עס איז געווען זייער אַ פּראָסטיקער טאָג. קליינע קינדער און עלטערע מענטשן זענען ממש געפרוירן געוואָרן פון קעלט. באַוואָכט האָבן אונדז דייטשן מיט שוואַרצע העלמען. דאָס אַליין האָט שוין געזאָגט, וווּ אַהין מיר פאָרן.

מען האָט אונדז צוגעפירט צו דער באַן־סטאַציע, דאָרט אַריינגעיאָגט אין פאַר־מאַכטע וואַגאָנעס, וווּ מען פירט פערד און בהמות. עס איז נישט געווען מיט וואָס צו אָטעמען. מענטשן האָבן געחלשט. מען איז פון זינען אַראָפּ, פיל זענען געשטאָרבן. קינדער האָבן געווויינט, געבעטן אַ ביסל וואַסער, אָבער מיר האָבן נישט געהאַט וואָס צו געבן. ווען מיר זענען פאַרביי געפאָרן די ווייסל, האָבן מיר זיך איינגעשטעלט דאָס לעבן און געגעבן קריסטן געלט, זיי זאָלן אונדז ברענגען אַ ביסל וואַסער. אָבער די דייטשן האָבן דאָס דערזען און נישט צוגעלאָזט צו אונדז דאָס וואַסער.

אַזוי זענען מיר געפאָרן עטלעכע טעג, צוזאַמען מיט די טויטע און משוגע־געוואָרענע, ביז מיר זענען אָנגעקומען קיין אוישוויץ. מיר האָבן געזען אַן אויפשריפט איבערן טויער: „אַרבייט מאַכט פריי".

ווי נאָר מיר זענען אַרויס פון די וואַגאָנעס, האָבן שוין די ס.ס.־לייט געשלאָגן מכות רצח. אַ סך זענען אומגעקומען באַלד אויפן אָרט. מען האָט אונדז געיאָגט און גע־שלאָגן, דערנאָך — די סעלעקציע. מענער באַזונדער, פרויען באַזונדער. אויך יונגע מענער און יונגע פרויען באַזונדער. פרויען מיט יונגע קינדער באַזונדער. מיך האָט אַן ס.ס.־מאַן אַרויסגענומען די ערשטע פון דער רייַ. איך בין געווען אומגליקלעך, נישט געווויסט וווּ מען ווועט מיך פירן. עס האָבן זיך אָפּגעשפּילט שרעקלעכע בילדער: גע־וואַלדן פון די מענטשן, וועלכע האָבן זיך געדאַרפט שיידן מיט זייערע אייגענע; די געווויינען פון די קינדער, די געשרייען פון די געשלאָגענע — און אַלץ איז פאַרגעקומען אין געיעג.

ווען אין מיין רייַ האָבן זיך אָנגעקליבן מער מענטשן, האָב איך געזען, אַז מיינע צווי שוועסטערן שטייען אין אַ צווייטער רייַ. איך האָב זיך אַריבערגעכאַפּט צו מיין שוועסטער און איר געזומען צו זיך אין דער רייַ. דאָס זעלבע — צו דער צווייטער שוועסטער. דאָ איז אָבער צוגעלאָפּן אַ דייטש, דער זעלבער וועלכער האָט מיך געשטעלט אין דער ערשטער רייַ, און דערלאַנגט מיט זיין שטעקן איבער מיין שוועסטערס קאָפּ. מיין שוועסטער איז אומגעפאַלן פון קלאַפּ אָבער באַלד געמוזט זיך צוריק אויפהייבן, אַ נישט וואָלט ער זי דערשאָסן אויפן אָרט. איך האָב געזומען זוכן מיין פאָטער, אים דערזען און געזומען לויפן. אָבער דער זעלבער דייטש האָט זיך געלאָזט נאָך מיר און געזאָגט: „דו דומע גאַנדז! וווּ אַהין לויפסטו? דאָרט זענען די רייַען צום פאַרניכטן,

וואָרום לויפסטו דאָרט? די ווילסט ניכט לעבן?" ער האָט מיר געגעבן עטלעכע פּעטש און מיך נישט צוריק געלאָזט אין דער ערשטער ריי. אָבער דאָך איז מיר געלונגען צוריק אַריין אין דער ערשטער ריי, ווו עס זענען שוין געשטאַנען מיינע צוויי שוועסטערן.

די פרויען מיט די קינדער האָט מען אָנגעלאָדן אויף אויטאָס — און מיר האָבן זיי שוין מער נישט געזען. אונדז האָט מען מיט געלויף אַרײַנגעפירט אין דעם אַרבעטס־לאַגער.

מיר שיינט, אַז אונדזער טראַנספּאָרט האָט אָפּגענומען דער באַוווסטער רוצח אייכמאַן. איך האָב אים אַ פּאָר מאָל געזען אין לאַגער. ווען מיר זענען אָנגעקומען, איז ער געשטאַנען — עלעגאַנט אָנגעטאָן, גלאַנציקע שטיוועלעך, אַן אויסגעפרעסטער מונדיר און מיט איין הענטשקע אין דער האַנט. ער איז געשטאַנען אומבאַוועגלעך, זיך צוגעקוקט ווי זיינע מענטשן טוען די אַרבעט.

לויפנדיק אין לאַגער, האָבן מיר געהערט פון די וועלכע זענען שוין דאָרט געווען פון פריער, אַז מיר זאָלן אַוועק וואַרפן אונדזערע זאַכן און דאָקומענטן. מיר האָבן אַזוי געטאָן. מען האָט אונדז אַרײַנגעפירט אין אַ באַראַק, די דייטשן האָבן באַפוילן מיר זאָלן אָפּגעבן אַלץ וואָס מיר האָבן. איך האָב זיי געגעבן מיין זײגערל און פינגערלעך. דערנאָך האָט מען אונדז געהייסן אויסטאָן און אײַנבינדן אונדזערע זאַכן אין פּעקלעך. מען האָט אונדז אַריין געפירט אין באָד. איך האָב דאַן באַהאַלטן מיינע שיך אין אַ געוויס אָרט, איך זאָל זיי קענען שפּעטער אָנטאָן, ווייל איך האָב געזען, אַז אַלע פרויען טראָגן הילצערנע שיך. איך האָב טאַקע געהאַט דערנאָך מיינע שיך.

אין באָד איז געווען אַ הייסע פּאַרע, אַז מ׳האָט נישט געקענט אָטעמען. מיר האָבן אָנגעהויבן שרייען און ווײַנען, האָבן אונדז די דייטשן אָפּגעגאָסן מיט קאַלט וואַסער אויף אונדזערע צעוואַרעמטע קערפּערס. דערנאָך האָט מען אונדז אויסגעשטעלט אין רייען, געמוסן נומערירן אויף די הענט און אָפּגעשוירן די האָר. דאַן האָבן זיי אונדז געגעבן אַנצוטאָן אַ פּאָר סאָלדאַטסקע הויזן, אַ בלוזע און אַ מאַנטל פון די אומגליקלעכע, וועלכע זענען אומגעקומען אין לאַגער. מיר זענען שוין געווען צופרידן מיט די זאַכן, ווייל ס׳איז געווען שרעקלעך קאַלט. די קליידער זענען געווען צו לאַנג, אָדער צו קורץ. אָבער וואָר האָט דאָרט געטראַכט וועגן אַזעלכע קלייניקייטן?

נאָכן נומערירן און שערן, האָט מען אונדז געיאָגט אונטער אַ קאַלטן דוש, ווו ס׳זענען געשטאַנען דייטשן מיט שטעקנס און גרויסע הינט. וואָר עס האָט נישט געווואָלט גיין אונטערן וואַסער, האָבן די דייטשן געשלאָגן מכות רצח און די הינט זענען באַפאַלן און גאָריסן שטיקער.

ענדלעך האָבן מיר זיך אָנגעטאָן און אַריין אין די באַראַקן. שרעקלעך האָבן דאָרט אויסגעזען די פרויען: אויסגעדאַרט, פאַרלייזיקט, שמוציק, פאַרקנייטשטע פנימער און אויסגעלאָשענע אויגן.

אין אָנהייב האָבן מיר, די נייַ־געקומענע, זיך געמיאוסט פון זיי, נישט געוואָלט צו זיי זיך צורירן. האָבן זיי געזאָגט, אַז מיר וועלן אויך אַזוי אויסזען אוּן דאַרפן זיך נישט האַלטן פון דערווייטנס. איך האָב אָבער זיך נישט געקענט פֿאָרשטעלן, אַז איך וועל אויסזען ווי זיי.

וואָסער איז אין די באַראַקן נישט געווען. צו גיין ברענגען האָט מען געדאַרפט בעטן אַ דערלויבעניש, נאָר מען האָט נישט געוואָלט צופיל זיך וואַרפן אין די אויגן. מיט די אומריינע הענט, מיט וועלכע מען האָט געטאָן אַלע ברודיקע אַרבעטן, האָט מען געמוזט עסן דאָס שטיקל ברויט. עס האָט טאַקע נישט לאַנג געדויערט — אוּן מיר האָבן געהאַט דעם זעלבן אויסזען, ווי די פרויען וועלכע זענען דאָרט געווען פון לאַנג. די לייַ האָבן אונדז ממש אויפגעגעסן.

פאַרטאָג האָט מען אונדז געוועקט צום אַפּעל. פריער אויסגערופן אַלעמענס נעמען אוּן דערנאָך געיאָגט צו דער אַרבעט.

מיר האָבן געהאַט אין לאַגער צוויי אויפֿזעער, דרעקסלער אוּן טויבער — די גרעסטע רוצחים. אַז זיי האָבן זיך צו וועמען געגומען, איז זיין לעבן גאָרנישט ווערט געווען. מערסטנטייל האָבן זיי פאַרמאַטערט אויפן פּלאַץ ביז טויט, פאַר די אויגן פון אַלע לאַגער־ניקעס.

אַ מאָל האָט טויבער זיך פאַרנומען צו אַ מיידל פון מיין ריי. ער האָט איר אַריינגע־שטופט אַ שטעקן אין מויל, זי אויפגעהויבן אוּן אַראָפּגעלאָזט, ביז זי איז געפאַלן אין חלשות. האָט ער אויף איר געגאָסן קאַלט וואַסער. עס איז דעמאָלט געווען אַ גרויסע פראָסט. ווען זי האָט באַוויזן אַ פונק פון לעבן, האָט ער זי מיטן שטעקן געשלאָגן ביז טויט.

מיר האָבן זייער שווער געאַרבעט ביים שלעפּן שטיינער אוּן ציגל. ווען מען איז שוין צוריק אַוועק פון דער אַרבעט, האָט מען נאָך געדאַרפט נעמען מיט זיך אַ דריי אָדער פיר ציגל — אוּן שטענדיק אין לויפענישׂ. דאָס פלעגט אַרויסרייסן די קישקעס פון בויך.

מיין שוועסטער שרה איז געווען זייער דאַר אוּן שוואַך. זי האָט געליטן פון דיזענ־טעריע, נישט געקענט עסן. דערביי האָט מען נישט געטאָרט דערציילן אַז זי איז קראַנק, ווייל קראַנקע פלעגט מען באַלד פאַרברענען. איך האָב געדאַרפט אויך פאַר איר אַרבעטן, ווייל כ׳האָב זי געוואָלט ראַטעווען. זי האָט געדאַרפט אויספירן אַ געוויסע נאָרמע. אָבער דאָס האָט מיר נישט געהאָלפן. זי איז געוואָרן פון טאָג צו טאָג שוואַכער, זי האָט זיך נישט געקענט רירן. איך האָב נישט געהאַט קיין אויסוועג אוּן איר אַריין געגעבן איז יידישן שפּיטאָל. עס איז געווען אויך אַ קריסטלעך שפּיטאָל. אין יידישן שפּיטאָל זענען די קראַנקע געווען פאַרמשפט צום טויט. איך האָב עס געוווסט, אָבער קיין ברירה נישט געהאַט. דאָרט האָט געאַרבעט אַ יידישע דאָקטאָרין. איך האָב שטאַרק געווייַנט אוּן זי געבעטן, אַז זי זאָל מיר וואָס געבן פאַר מיין שוועסטער. האָט זי געענטפערט, אַז זי האָט נישט וואָס צו געבן.

ווען איך פלעג פֿאַרביי לויפן דעם שפּיטאָל, האָב איך זי געזופן ביים נאָמען — און זי האָט מיר געענטפערט. בין איך אַריין אין שפּיטאָל, געזוכט און זי נישט געפונען. ערשט מיט גרויס מי האָב איך זי דערקענט צווישן אַנדערע טויטע. איך האָב זי אַרויס־געזומען און געבעטן אַ באַקאַנט מיידל, זי זאָל מיר העלפן איבערטראָגן אין באַראַק, ווו מען נעמט צו די קערפּערס. איך האָב דאָרט געלאָזן מיין שוועסטער — און מער זי נישט געזען.

איך האָב זיך דערנאָך זייער געענדערט, אַז כ׳האָב זיך דערשראָקן פֿאַר זיך אַליין, געפּילט זיך איינזאַם. איך האָב נישט געקענט מער זיין אויף דעם אָרט וווּ מיין שוועסטער איז געשטאָרבן.

איך האָב באַשלאָסן בעטן, מען זאָל מיך אַריבערפירן אויף אַן אַנדערן פּלאַץ. מיט דער שוועסטער בין איך געווען כמעט אַ האַלב יאָר צוזאַמען.

איך בין אַוועק צו אַן עלטסטן און אים געבעטן ער זאָל מיר טוישן דעם אַרבעטס־פּלאַץ. ער האָט געהייסן קומען שפּעטער. איך בין געווען באַווּסט אַלס גוטע אַרבעטערין, פֿאַרשטאַנען, ווי אַזוי זיך אויסצייכענען ביי דער אַרבעט. ווען איך האָב דערזען מיין לאַגער־פּירער, האָב איך אים דערציילט, אַז מיין שוועסטער איז געשטאָרבן, איך קען מער נישט זיין אויף דעם פּלאַץ, איך פּיל זיך פון טאָג צו טאָג ערגער. אויף מיר האָט אַ שרעקלעכע ווירקונג געהאַט מיין שוועסטערס טויט — און איך בעט מיך איבערטראָגן אויף אַן אַנדער אָרט.

מען האָט מיך איבערגעפירט צום איבערקלויבן זאַכן און זיי סאָרטירן, געדאַרפט פֿאַקן צו טוצן. זאַכן וואָס מע האָט געפונען אין די קליידער פון די אומגעקומענע, האָט מען באַדאַרפט אַריין לייגן אין עמערס, וועלכע די דייטשן האָבן די גאַנצע צייט פון דער אַרבעט שטאַרק געהיטן, אַז מיר זאָלן עפּעס נישט נעמען פֿאַר זיך.

אויף דעם אַרבעטס־פּלאַץ איז מיר געווען בעסער. מען האָט שוין געהאַט וואָס איבערצוטאָן און געקענט טראָגן ריינע קליידער. איך פלעג אַמאָל באַזאָרגן מיט וועש אויך אַנדערע מיידלעך. יעדע קלייניקייט אין לאַגער האָט געהאַט אַ גרויסע באַדייטונג. ווי שלעכט ס׳איז געווען, איז מען דאָך געווען לעבעדיקע מענטשן, און מ׳איז געווען צופרידן עפּעס צו באַקומען, וואָס זאָל עטוואָס לייכטער מאַכן.

אין די קליידער וואָס מיר האָבן איבערגעקליבן, האָבן זיך געפונען פֿאַרשידענע זאַכן, געלט, עסנווּאַרג, צוקערקעס. דאָס אַלץ פלעגן מיר צעטיילן אין די באַזונדערע עמערס.

ווייזט אויס, אַז איך האָב געהאַט מזל. איך האָב נושא־חן געווען ביי די לאַגער־עלטסטע. מיר האָבן געהערט און געזען וואָס עס קומט פֿאָר אַרום אונדז. געזען די גרויסע גריבער, וווּ מען פלעגט אַריין וואַרפן גאַנצע ליפעס האַלץ, וועלכע האָבן שטענדיק געברענט. דער רויך האָט זיך צעשפּרייט אין דער גאַנצער סביבה. מיר האָבן אויך געזען, ווי זיי וואַרפן נאָך צאַפלדיקע קינדער אין די פלאַמען, אָדער פלעגן דאָס קינד צערייסן.

ס׳איז נישט מעגלעך צו באַשרייבן זייערע רציחות, וואָס מיר האָבן דאָרט געזען. דאָס איז געווען די טאָג־טעגלעכע אַרבעט פון די מערדערס.

צוזאַמען מיט געדיכטן רויך, האָט זיך אין דער געגנט געטראָגן אַ ריח פון געבראָטן פלייש, וואָס האָט געאיבלט צום חלשן. יעדן טאָג האָט מען געמיינט, אַז מען וועט אויך אונדז פירן צום פאַרברענען. הגם עס זענען שוין פאַריבער פון יענער צייט 25 יאָר, קען איך אַפילו היינט נישט אַרויסרייסן די בילדער פון מיינע געדאַנקען. אומעטום באַגלייטן מיך די שרעקלעכע זעאונגען פון אוישוויץ, דער שרעקלעכער קאָשמאַר.

איך האָב דורכגעמאַכט 3 סעלעקציעס. אַ מאָל האָט מען מיך אויסגעקליבן צו שיקן אין דער גאַז־קאַמער, ווייל איך בין געווען אַ „מוסולמאַן", דאָס הייסט — אַ מאָגערע און אויסגעדאַרטע. אָבער איך האָב זיך נישט פאַרלוירן. ווען עס זענען שוין געווען אָנגעזאַמלט מערער מענטשן, בין איך אַריבער אין דער ריי פון די געזונטע — און אַזוי אַרום זיך געראַטעוועט.

וויידער אַ מאָל האָט מען מיך אַרויס גענומען פון דער ריי פון די געזונטע, ווייל איך האָב נישט געהאַט מיין האָנט אינעם אַרבל. די האָנט איז געווען שטאַרק געשוואָלן פון אַן אייטשפריץ, וועלכן מען האָט געמאַכט מיט אַ פאַר טעג צוריק. פיל זענען פון די אייז־שפריצן געשטאָרבן, אָנדערע האָבן באַקומען אָבצעסן. אונטערן אָרעם האָב איך געהאַט אַ גרויסע מכה און נישט געקענט אַרויפציען דעם אַרבל. מענגעלע איז דאָן געווען ביי דער סעלעקציע. ער האָט מיר געהייסן זיך אויסטאָן אין גאַנצן נאַקעט. מיין לייב איז געווען ריין און געזונט. ער האָט געזאָגט: „יאָ, זי איזט ווייס אונד זויבער". ער האָט מיך געשיקט צוריק אויף מיין אַרבעטס־פלאַץ, אָנגעזאָגט, מען זאָל מיך אָפּרירן. אָבער איך האָב שוין געווּסט מיט וואָס דאָס שמעקט. איך האָב אַלץ געטאָן זיך נישט צו ווייזן פאַר זיי. פון די אַלע „טובות", האָט מען נאָר געקענט באַצאָלן מיט קלעפּ, אָדער מיטן לעבן.

אַ מאָל האָבן די ס.ס. אַרויסגענומען די מיידלעך, געהייסן זיי אויסטאָן נאַקעט און געצוווּנגען אַריינצוגיין אין קאַלטע וואַנעס. די פראָסט האָט געברענט — און מיר האָבן געמוזט זיך טובלען ביז איבערן קאָפּ. דער וואָס האָט זיך געוואַקלט, האָט באַקומען קלעפּ מיט אַ שטעקן איבערן קאָפּ.

אין דעם גיהנום האָב איך זיך געמאַטערט כמעט צוויי יאָר. יעדער טאָג איז געווען באַגלייט מיט טרערן, בלוט, טויט־שרעק, הונגער און פיין.

מיר פלעגן אָפט זען ווי מע פירט אַ קאָמאַנדאָ מענער. האָב איך אַ מאָל דערקענט צווישן זיי אַ בחור פון פרוזשאַנער געטאָ. ער איז געווען אין דעם זעלבן אַרבעטס־לאַגער, נאָר פאַר מענער. שפּעטער, זייענדיק אין איטאַליע, האָב איך זיך ווידער מיט אים געטראָפן — צום דריטן מאָל. האָב איך פאַרשטאַנען, אַז דאָס איז מיין זיווג און מיר האָבן חתונה געהאַט.

אַ מאָל איז געקומען אַ באַפעל צו פאַרברענען אַלע זאַכן, וועלכע מיר האָבן אי־בער־

געקליבן. מיר זענען געווען זיכער, אַז איצט איז געקומען אונדזער סוף, מען וועט אונדז פֿאַרברענען צוזאַמען מיט די זאַכן. אָבער די דייטשן האָבן געהייסן גרייטן זיך אין וועג אַריין. אין לאַגער איז געווָארן אַן אומאָרדענונג. באַלד האָט מען אונדז געגומען יאָגן, מיר האָבן אַרויסמאַרשירט פון לאַגער. מיר האָבן פֿאַרשטאַנען, אַז די רוסן זענען נאָענט, דער לאַגער וועט עוואַקוִירט.

אַרום אונדז איז געגאַנגען אַ שטאַרקע וואַך. די פּראָסט האָט געברענט. עס איז געלעגן אַ טיפּער שניי, שווער געווען צו באַוועגן זיך. אָבער דער ווילן צו לעבן איז געווען שטאַרקער ווי אַ מאָל. אַזוי פיל איבערגעלעבט, איצט איז די באַפֿרייִונג נאָענט, מוז מען אויך דאָס איבערטראָגן. אָבער מענטשן זענען געפֿאַלן ווי די פליגן. אפשר איז געבליבן לעבן אַ דריטל פון די, וועלכע האָבן פֿאַרלאָזט דעם לאַגער. די וועלכע זענען געפֿאַלן, האָבן די דייטשן אויפגעהאָנגען אויף ביימער, אָדער צוגעבינדן צו ביימער. די רוצחים האָבן אָן אויפהער געשריגן, געשלאָגן און געמאָרדעט. די קרעכצן און יאָמערן פון די אומגליקלעכע האָבן אונדז באַגלייט דעם גאַנצן וועג פונעם טויט־מאַרש.

אַזוי זענען מיר געלאָפֿן ביי אַ 30 קילאָמעטער. איך האָב געפילט, אַז איך קען נישט מער. דערווייל איז געקומען צו מאָכן אַ „רו־שטונדע". מיר האָבן זיך צעלייגט אויפן שניי, זיך אָפּגערוט אַ צוויי שעה. נאָך די צוויי שעה איז אָנגעקומען נאָך אַ גרופּע. איך מיט נאָך צוויי פרויען האָבן באַשלאָסן זיך אַריבער צו כאַפּן צו דער צווייטער גרופּע און רוען צוזאַמען מיט זיי. די ערשטע גרופּע איז שוין געהאַט אַוועק — און מיר האָבן געוואָלט נאָך צוויי שעה. ווען די דריטע גרופּע איז אָנגעקומען, האָבן מיר זיך ווידער אַריי־בערגעכאַפּט צו זיי. אַזוי האָבן מיר געוואָלט 6 שעה.

איך מיט די צוויי פרויען האָבן געגומען צוטראָכטן אַ פּלאַן, ווי אַזוי זיך ראַטעווען. איך האָב שוין נישט געגלייבט, אַז מיר וועט געלונגען צו בלייבן לעבן. אָבער די צוויי פרויען האָבן מיך געשטעלט פֿאַר אַ געשעענעם פֿאַקט: זיי האָבן געגומען לויפן — און איך האָב געמוזט זיי נאָכלויפן. אַ דאַנק דעם בין איך טאַקע געבליבן לעבן. די אַלע פון לאַגער וועלכע זענען מיט מיר אַרויס, האָט מען נאָך געיאָגט אין אַנדערע לאַגערן. דער גאַנצער וועג איז געווען געדיכט פֿאַרזייט מיט טויטע. מען איז געגאַנגען אויף טויטע און אויף נאָך לעבעדיקע מענטשן.

ווען מיר זענען אָנטלאָפֿן, איז שוין כמעט געווען פינצטער. מיר זענען אַריין אין אַ טיפן ריוו, מען האָט אונדז נישט אַרויסגעזען. דערנאָך זענען מיר צוגעקראָכן צו אַ שייער און דאָרט זיך באַהאַלטן אין היי, אָנגעוואָרעמט, אויסגערוט.

פונעם ליגן טיף אייגעגראָבן אין היי און פון דער וואָרעמקייט, האָבן מיר אַלע אָנגעהויבן שטאַרק הוסטן. די דייטשן זענען געווען אין נאָענטסטן הויז, זיי האָבן נאָך געקענט אונדז הערן. מיר האָבן אַלץ געטאָן צו דערשטיקן דעם הוסט. עס איז געווען שרעקלעך. מיר זענען אויך געווען זייער דורשטיק און הונגעריק, איך האָב געפילט, אַז

די כוחות גייען מיר אויס. מיר האָבן זיך ווידער איינגעשטעלט דאָס לעבן — און ווען די דייטשן זענען געשלאָפן, זענען מיר אַריין צו דער קריסטין אין הויז. דערציילט איר אַ מעשה, אַז מיר זענען קריסטלעכע פרויען, זייער געלערנט, רייך, די דייטשן יאָגן אונדז נאָך, ווייל ס׳איז באַווּוסט, אַז די דייטשן פאַרניכטן אַלע אינטעלעקטועלע קריסטן. זי האָט אונדז געגלויבט און געגעבן מילך, אויך קליידער צום איבערטאָן, און באַהאַלטן ביי זיך. מיר האָבן איר צוגעזאָגט דערפאַר צו געבן אַ סך געלט און פיל מאָרג ערד, ווי נאָר די מלחמה וועט זיך ענדיקן. מיר האָבן צוגעזאָגט אַלץ וואָס זי האָט נאָר געבעטן. זי האָט געהאַט אַ ברודער און אַ שוועסטער, ביידע אומנאָרמאַלע, האָט זי אונדז געבעטן, אַז נאָך דער מלחמה זאָלן מיר זיי איינאָרדענען אין אַן אַנשטאַלט. אויך דאָס האָבן מיר איר צוגעזאָגט...

איר צעדולטער ברודער, ווען ער האָט אונדז דערזען, האָט אָנגעהויבן שרייען: „דאָטש טים באָבאָם יעשטש!״ („געבן די פרויען צו עסן!״). אַזוי האָט ער נישט אויפגעהערט איבערחזרן די ווערטער אַ גאַנצן טאָג. מיר זענען געווען שטאַרק באַאומרויקט, מורא געהאַט, אַז די דייטשן וועלן אונדז אַנטדעקן.

צו אונדזער גליק האָט זיך אָנגעהויבן אַ שטאַרקע שיסעריי. די דייטשן האָבן איינגעאַרדנט זייער שטאַב אין הויז פון דער קריסטין, ווייל דאָס הויז איז געווען אין אַ טיפן טאָל, דאָרט האָט מען זיך געקענט פאַרמאַסקירן. דאָך האָבן די רוסן באַשאָסן דאָס הויז.

ביינאַכט האָט אונדז די קריסטין אַראָפּ געגנומען פון בוידעם און אַריין געפירט אין קיך. דייטשע סאָלדאַטן זענען געשלאָפן אויף דער פּאָדלאָגע, אָבער זעט אויס, אַז זיי זענען געווען אַזוי מיד, אַז זיי האָבן נישט געפילט ווי מיר שפּרייזן איבער זיי. זי האָט אונדז איבערגעטאָן פאַר פויערטעס אין אירע יום־טובדיקע קליידער. אַריין געפירט אין קיך און פאַרגעשטעלט פאַר די דייטשן. זיי האָבן זיך גענומען צו אונדז טשעפּען. די קריסטין האָט זיך אַריין געמישט און געזאָגט, אַז מיר קענען נישט קיין דייטש. מיר האָבן זיך געמאַכט, אַז מיר פאַרשטייען נישט וואָס מען רעדט צו אונדז. מיר האָבן זיך זייער דערשראָקן, ווייל זיי האָבן זיך נישט געוואָלט אָפּטשעפּען פון אונדז. צום סוף האָט דער דייטש אויסגעשריגן: „דו דומע גאַנדז, דומע פּאָלען״. ער האָט זיך געכעסט. מיר האָבן געמיינט, אַז עס נעמט אַ סוף צו אונדזער לעבן. גראָד איז אָנגעקומען אַ באַפעל אָפּצוטרעטן — און מיר זענען ניצול געוואָרן פון די רוצחישע הענט.

דערווייל האָבן די רוסן באַשאָסן דאָס אָרט מיט אַן אויסערגעווייניעלעך שטאַרק פייער. אַלץ אַרום האָט געציטערט. די קריסטין איז אַוועק פון איר הויז און אונדז מיטגענומען מיט זיך צו אַ פּריץ אין קעלער, וווּ ער איז געווען באַהאַלטן מיט זיין גאַנצער פאַמיליע. דער פּריץ איז געווען זייער דערשראָקן. ער האָט געזאָגט, אַז די רוסן, ווי די דייטשן, פאַרפאַלגן רייכע, צי געלערנטע פּאָליאַקן. מיר האָבן אים געזאָגט, אַז פאַר די רוסן דאַרף ער נישט מורא האָבן, ווייל מיר וועלן אים אַרויס נעמען פון אַלע געפאַרן. ער האָט זיך

באַרויקט, אַריין צו זיך אין הויז און געבערגנגט עסן און טרינקען. מיר זענען געווען זייער פֿאַרזיכטיק מיטן עסן, מורא געהאַט זיך צוכאַפּן מיט אַמאָל, נאָכן הונגערן אַזאַ לאַנגע צייט.

די שיסערייַ איז געווארן שטאַרקער. די רוסן זענען געגאַנגען מיט שטורעם. די באַמ־ בעס זענען געפאַלן נאָענט, יעדער אויפֿרייס האָט אונדז דאָס בלוט פֿאַרגליווערט. עס האָט זיך געוואָלט לעבן. מיר האָבן שוין דורכגעמאַכט אַלע גיהנומס — און דאָ, אַזאַ העליש פּייער פון רוסישן געווער. זיי האָבן געקלאַפּט פון זייערע „קאַטיושעס" אויף די היטלעראָווצעס, וועלכע זענען געלאָפֿן ווי די פֿאַרסמטע מייז. מיר האָבן דערלעבט זייער מפּלה. אין אונדזערע הערצער האָט זיך אַריין געכאַפּט אַ פונק פון האָפֿענונג. נאָך אַ ביסל ליידן — און מיר וועלן דערלעבן אונדזער באַפֿרייַונג. די גאולה איז געקומען, נאָך לאַנגע, פינצטערע יאָרן פון פֿאַרשקלאַפונג.

ענדלעך איז שטיל געווארן. מיר האָבן אַ ביסל געווארט אין קעלער, ביז עס האָבן זיך באַווייזן עטלעכע רוסישע „ראַזוויעדטשיקעס" (אויסשפּירער). זיי האָבן אונדז גע־ פֿאָרשט וועט מיר זענען. מיר האָבן זיי געווייזן אונדזערע נומערן אויף די הענט, דערציילט ווי אַזוי מיר זענען דאָ אַהער געקומען. מיר האָבן זיי אויך דערציילט, ווו די דייטשן זענען.

אויך די רוסן האָבן געגומען זיך טשעפּען צו אונדז, יונגע מיידלעך. דאָ האָט זיך אַריינגעמישט די עלטערע פרוי, וואָס האָט זיך מיט אונדז געראַטעוועט און זיי געזאָגט, אַז מיר זענען אירע קינדער, זי וועט נישט לאָזן פֿאַראומגליקלעכן אירע טעכטער, וואָס האָבן אַזוי פיל דורכגעמאַכט. זי האָט היסטעריש געשריגן: „לאָזט זיי צורו!" זיי האָבן אונדז פריי געלאָזן און איבערגעשיקט צו אַ העכערן אָפּיציר, אַ ייִד. ער האָט אונדז אויס־ געפרעגט ווער מיר זענען און פון וואַנען מיר קומען. ער האָט אונדז אַריין געפירט אין אַ קעלער, ווו עס איז געווען פיל קליידער און וועש. מיר האָבן זיך איבערגעטאָן און נאָך מיטגענומען זאַכן צום פֿאַרקויפן, מיר זאָלן האָבן אויף אַ שטיקל ברויט.

מיר האָבן ביי דעם אָפּיציר געבעטן אַ דערלויבעניש צו פֿאָרן קיין קראָקע. ער האָט אונדז געגעבן. דאָרט זענען מיר לאַנג נישט געווען.

אַ מאָל, גייענדיק אין גאַס, האָבן מיר באַמערקט אַז עטלעכע מענער גייען אונדז נאָך. מיר האָבן זיי געפרעגט וואָס זיי ווילן? זיי האָבן אונדז געפרעגט, צי מיר זענען יידישע מיידלעך. מיר האָבן זיי אויסגעלאַכט און געזאָגט, אַז מיר זענען נישט קיין ייִדן. זיי האָבן אָבער דערקענט, אַז מיר זענען יידן, און אונדז געזאָגט, אַז זיי ווילן אונדז נעמען קיין ארץ־ישראל. מיר האָבן זיך דערפרייט, אָבער נישט געגלויבט.

קומענדיק אַהיים, האָבן מיר דאָס דערציילט אונדזערע באַקאַנטע פריינד אין קראָקע. זיי האָבן זיך געטראָפֿן מיט די שליחים פון ארץ־ישראל, וועלכע האָבן געזוכט געראַטע־ וועטע יידן אוֹן זיי געברענגט אין יידישן לאַנד.

מיר זענען אַוועק קיין רומעניע, אָבער דאָרט לאַנג נישט געווען. דערנאָך זענען מיר אַוועק קיין איטאַליע. דאָרט האָב איך זיך באַקענט מיט מיין מאַן, וועלכן איך האָב אַמאָל געזען אין פֿרוזשאַנער געטאָ, דערנאָך אין אוישוויץ. דער גורל האָט געוואָלט, מיר זאָלן לעבן אוּן זיין גליקלעך.

אין איטאַליע האָבן מיר פֿאַרבראַכט אַ שטיקל צייט, און מיט דער שיף „ענטשאָ סירעני", זענען מיר אָנגעקומען קיין עתלית.

צו דער שיף איז געקומען אָפּנעמען די נייע עולים משה שרת ז"ל מיט זיין פרוי און אַ סך אַנדערע פֿערזענלעכקייטן, וועמענס נעמען איך געדענק נישט. אַלע אַרום אונדז האָבן גערופֿן אוּן געזונגען. ענדלעך — פריי אין אונדזער לאַנד. מען האָט אונדז אויפֿ־גענומען מיט אָפּענע אָרעמס און וואַרעמע הערצער.

מיך האָט מען גלייך אַוועקגעפֿירט קיין ירושלים און ביז היינט ווויז איך אין דער הויפּטשטאָט. איך בין גליקלעך אוּן צופֿרידן.

פֿאַרשטייט זיך, אַז דאָס וואָס איך האָב דאָ דערציילט, איז נאָר אַ טראָפּן אין ים וואָס מיר האָבן דורכגעמאַכט. איך בין נישט אימשטאַנד אַלץ צו געדענקען. דער שטן אַליין האָט נישט געקענט צו טראָכטן דאָס וואָס די דייטשן האָבן געטאָן מיט אונדז, יידן.

(פֿאַרצייכנט : אהובה לינטשעווסקי)

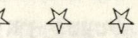

פישל גרודע

געראַטעוועט זיך מיט מיינע בריידער

1

ווען די רוסן האָבן אָקופּירט דראָהיטשין, האָבן זיי געזוכט „מאָכן אָרדענונג" צווישן דער באַפעלקערונג. אַ פֿאַרמעגלעכער סוחר האָט נישט געטאָרט בלייבן אין שטאָט, נאָר געמוזט אַוועק אַ 100 קילאָמעטער אויסער איר. אַ סך מענטשן האָבן זיי פֿאַרשיקט — אוּן ביז היינט ווייסט מען נישט פון זיי.

אויך אונדזער משפּחה האָט געדאַרפט אַוועק. זענען מיר אַריבער קיין ברייַנסק, אויך אין ביאַליסטאָקער וואַיוווּדסטוּוע. די וועלכע זענען געבליבן, האָבן דערנאָך געהאַט אויסצושטיין צרות. מען האָט די הייזער איבערגעפֿירט אויף אַנדערע ערטער, אַלץ חרוב

געמאַכט. עס איז נישט געווען קיין פרייער האַנדל. מענטשן האָבן געשמוגלט, כדי צו פאַרדינען אַ שטיקל ברויט.

זייענדיק אין ברייגסק, האָב איך זיך באַקענט מיט מענטשן. חתונה געהאַט מיט דעם ברייגסקער מיידל טובה יאַמשין. איר פאָטער איז געווען זייער אַן אָנגעזעענער מענטש אין שטעטל.

באַלד נאָך מיין חתונה, זענען די דייטשן אַריין אין ברייגסק מיט אַ שרעקלעכן שטורעם, זיך גלייך געגעבן צו דערקענען ווער זיי זענען. זיי האָבן פאַרכאַפט מענטשן, געפייניקט, געשאָסן. יעדער האָט זיך באַהאַלטן, מען זאָל זיך נישט טרעפן מיטן מלאך־המוות. זיי האָבן באַפוילן, אַז יידן זאָלן טראָגן די געלע לאַטע פון פאַרנט און פון הינטן. מענטשן האָבן צוגעגייט 2 לאַטעס אויף אַ שטריקל, מען האָט עס אַרויפגעלייגט אויפן אַקסל, אַז ביידע לאַטעס זאָלן זיין סיי אויף דעם רוקן, סיי אויף דער ברוסט. ווען מען האָט געכאַפט אַ ייד אָן די לאַטעס, פלעגט ער באַקומען שטאַרק געשלאָגן אָדער טויט־שטראָף.

דערנאָך האָבן זיי געפאָדערט צו שאַפן אַ יודענראַט. דער רב האָט צוזאַמענגערופן אַלע אָנגעזעענע בעלי־בתים און גערינדעט דעם יודענראַט, צו וועלכן ס׳האָט אויך געהערט מיין שוועסטער. ער האָט דאָס נישט געוואָלט, נאָר דער רב האָט אים געצוווּנגען, ווייל ער האָט געקענט די דייטשע שפראַך.

דערנאָך האָבן די דייטשן געשאַפן אַ געטאָ. עס איז גאָרנישט איבערצוגעבן, ווי שווער ס׳איז געווען דערזיילט וועגן דער לאַגע פון די יידן אין שטעטל. זיי האָבן אַרויסגעגעבן אַ באַפעל, אַז אַלע ווערטפולע זאַכן וואָס יידן האָבן, זאָל מען זיי אָוועקגעבן. מיר האָבן אונדזערע זאַכן איבערגעטראָגן צו קריסטן, אַז אין פאַל פון וועלן זיך ראַטעווען, וועלן מיר אפשר קענען די זאַכן אָפנעמען.

בערך אַ יאָר צייט נאָך דעם ווי די דייטשן זענען געקומען, האָט דער רב גערופן דעם יודענראַט און דערציילט וועגן דער לאַגע פון די יידן אין ביאַליסטאָקער געטאָ; אַז זיי ליידן שטאַרק פון מאַנגל אין עסן; מען מוז וואָס שנעלער זיי געבן הילף, אַריבער־פירן אַהין שפייז. וועלן מיין שוועסטער האָט געפרעגט, ווער עס מעלדעט זיך פרייוויליק צו פאָרן קיין ביאַליסטאָק מיט שפייז — האָב איך זיך דער ערשטער געמאָלדן.

איך האָב געמאַכט אַ שליטן מיט אַ דאָפלטע דעק און דאָרט אַריינגעלייגט דאָס עסן. פון אויבן איז געווען פאַרשטעלט מיט שטרוי. מיט מיר זענען געפאָרן נאָך עטלעכע יידן און קריסטן. מיר זענען אין ביאַליסטאָקער געטאָ אָנגעקומען אין אָוונט. עס איז שוין געווען פינצטער, די דייטשן האָבן געעפנט דאָס טויער פון געטאָ און מיר זענען אַריין־געפאָרן מיט די שליטנס. די ביאַליסטאָקער יידן האָבן אונטערגעקויפט די געסטאַפּאָ — און זיי האָבן אונדז נישט פאַרהאַלטן. מיר האָבן אויסגעלאָדן אונדזערע שליטנס און באַלד צוריק אַ היים. אַזוי זענען מיר געפאָרן 8 מאָל אין ביאַליסטאָקער געטאָ, געפירט שפייז

פאַר די יידן. אַ מאָל האָט זיך צעבראָכן אַ שליטן ביי אַ קריסט, בעתן אַרײַנפאָרן אין געטאָ, און די שפּייז איז אַרויסגעפאַלן. דער דייטש האָט אונדז געוואָלט דערשיסן פאַרן נישט גוט באַהאַלטן די שפּייז.

אַמאָל האָט מען אונדז דאָך געכאַפּט און אַלעמען געזומען שלאָגן. מיך האָבן זיי אַזוי צעשלאָגן, אַז כ׳בין געבליבן ליגן אַן באַוווסטזיין. זיי האָבן מיך אַרײַנגעשלעפּט אין אַ קיך און דאָרט ווידער געשלאָגן. אײַנער האָט מיר געגעבן אַ פּאַטש, אַז איך בין געפאַלן אויף די כלים אין קיך און זיי אַלע צעבראָכן. זיי האָבן מיך דערפאַר נאָך מער געשלאָגן, ביז איך בין געפאַלן אין חלשות. די דייטשן האָבן אונדז פאַרמשפּט צום טויט. האָט דער ביאַליסטאָקער יודענראַט באַצאָלט דער גסטאַפּאָ — און מען האָט אונדז פאַרטוישט דעם טויט־אורטייל אויף 6 חדשים תפיסה.

מען האָט אונדז אַלע איבערגעפירט אין ביעלסקער לאַגער. מיר זענען געווען פון די ערשטע אַרעסטאַנטן. ווען מיר זענען אָנגעקומען האָט יעדער באַקומען 25 שמיץ. די ערשטע פּאָר שמיץ האָבן זייער וויי געטאָן, אָבער דערנאָך האָב איך מער נישט געפּילט, ווייל כ׳בין שוין געווען אַ פאַרחלשטער. אַזוי האָט זיך דאָס איבערגעחזרט 5 מאָל. מיר האָבן באַקומען 5 מאָל צו 25 שמיץ. מיין גאַנצער קערפּער איז געווען צעשלאָגן. איך האָב נישט געקענט זיצן און נישט ליגן. דאָס איז נישט צום באַשרייבן דעם פּיין און כעס, וואָס איך האָב דעמאָלט געפּילט.

מיט יעדן טאָג איז דער לאַגער פאַרפולט געוואָרן מיט נאָך יידן, פאַליאַקן און רוסן. בייגאַט פלעגט מען אַרויספירן אַ סך מענטשן צום שיסן. דער לאַגער־קאָמענדאַנט איז געווען אַ פּאָליאַק. אַ מאָל האָט זיך אים פאַרגלוסט צו געבן אַ פּאַטש אַ רוסישן קאָמאַנדיר. דער רוס האָט אים דערלאַנגט אַזאַ זעץ, אַז דער קאָמענדאַנט איז געבליבן ליגן. פאַרשטייט זיך, אַז מען האָט באַלד דעם רוסישן אָפּיציר דערשאָסן. מען האָט אונדז געשיקט גראָבן פאַר אים אַ קבר, ביי 30 גראַד פראָסט. די ערד איז געווען פאַרפרוירן, און מיר האָבן נישט געקענט גראָבן. זיי האָבן באַפוילן אַלע רוסן צו גראָבן דעם קבר, אָבער די ערד האָט זיך נישט געירט... זיי האָבן געזומען אויסשיסן אַלע רוסן, בערך אַ 60 מאַן. דאָס איז געווען אַ בילד, וואָס איך וועל אין לעבן נישט פאַרגעסן. בלוט האָט זיך געגאָסן ווי וואַסער, די שרעקלעכע פראָסט האָט דאָס בלוט פאַרגליווערט. מיר זענען געשטאַנען מיט פאַרפיניקטע הערצער און געקוקט ווי דער מלאך־המוות שעכט אַן רחמנות.

מיינע ברידער האָבן זיך דערווּוסט, אַז איך געפין זיך אין ביעלסקער לאַגער, האָבן זיי איבערגעקויפט די ביעלסקער געסטאַפּאָ. נאָך דעם ווי איך בין שוין דאָרט געווען 6 וואָכן, רופט מיך פלוצלינג דער לאַגער־קאָמענדאַנט און פרעגט, צי איך האָב אַ ברודער. איך האָב אים געזאָגט, אַז יאָ. ער האָט מיך מכבד געווען מיט בראָנפן. איך האָב נישט פאַרשטאַנען וואָס ער מיינט דערמיט, אָבער דאָך געטרונקען. ער האָט מיר דערלאַנגט

וווּרשט. איך האָב נישט געוווּסט, וואָס דאָ קומט פאָר. דערנאָך האָט ער מיר געזאָגט, אַז איך בין פריי. איך האָב נישט געגלויבט מיינע אייגענע אויערן. נאָך איך האָב גלייכ־צייטיק געדאַרפט באַצאָלן אַ גרויסע שטראָף פאַר די אַלע, וועלכע מען האָט געכאַפּט ביים אַריינשמוגלען עסן אין ביאַליסטאָקער געטאָ, ווייל איך בין געווען דער רייכסטער פון אַלע. אַזוי בין איך באַפרייט געוואָרן פון מיין ערשטן גיהנום.

2

ווען איך בין געקומען אַהיים, האָט זיך די לאַגע אין בריינסקער געטאָ שטאַרק פאַר־ערגערט. עס האָט געהערשט אַ פּחד פאַרן מאָרגנדיקן טאָג. יעדער האָט געזוכט ווי אַזוי זיך צו ראַטעווען. פיל מענטשן האָבן זיך געשאַפן פּלעצער ביי די קריסטן אין דאָרף, אין פאַל ווען מען וועט קענען אַנטלויפן. שפּייז איז געוואָרן זייער טייער, מען האָט שוין נישט געהאַט פאַר וואָס צו קויפן. מיר זענען געווען דערשלאָגן. ערשט נישט לאַנג האָט מען דאָך זיך גערעכנט מיט אונדז, געפרעגט עצות, געליען געלט, געהאַט קריסטלעכע חברים. און איצט — קיינער קען דיך נישט, וויל דיך נישט קענען. אַ פאָלק פאַרוּרטיילט צום אומקום.

דריי טעג פאַרן ליקווידירן דאָס געטאָ, האָט מען עס אַרומגערינגלט, אַז קיינער זאָל נישט קענען אַריין און נישט אַרויס. אייניקע מינוטן פאַרן אַרויספירן די יידן פון געטאָ, בין איך געשטאַנען נעבן טויער. איז צוגעקומען אַ פּוילישער פּאָליציאַנט, וועלכער האָט געאַרבעט ביי די דייטשן און ווייזט אַ צעטל, אַז ער דאַרף צוויי יידישע אַרבעטער. ער האָט מיך גערופן. איך האָב געוואָלט נעמען מיין פרוי, האָט ער מיר געזאָגט: „שנעל, קום מיט מיר. עס איז נאָך געבליבן אַ פּאָר מינוט, מיר מוזן שוין גיין. דו קענסט נישט אַוועק". איך האָב אַ כאַפּ געטאָן מיינעם אַ חבר, וועלכער איז גראָד דאָרט געווען — און מיר זענען אַרויס פון געטאָ. איך האָב געוווּסט, אַז איך וועל שוין מיינע טייערסטע און ליבסטע מער נישט זען.

באַלד האָבן מיר געהערט די געשרייען און געוואַלדן פון די אומגליקלעכע, אויס־געמישט מיט אַ שיסעריי.

דער פּאָליציאַנט יאַנעק סוקוסקי האָט אונדז אַריינגעפירט אין בית־המדרש און געהייסן בלייבן, ביז ער וועט קומען און אַוועקפירן אויף אַ זיכערן פּלאַץ. סוקוסקי איז געווען מיינער אַ גוטער חבר און בכלל אַ יידן־פריינד. ער האָט אַ סך יידן געראַטעוועט (דערפאַר האָבן די פּוילישע באַנדיטן נאָכן קריג אים פאַרכאַפּט און איבערגעגעבן די סאָוויעטן, מיט דער טענה, אַז ער האָט זייער פיל רוסן און יידן געהרגעט. די רוסן האָבן אים אַרעסטירט און געוואָלט אים שטעלן פאַר אַ געריכט. איך האָב זיך געפרעגט אויף אים, האָט מען מיר דערציילט, אַז אים שטייט פאָר אַן ערנסטער משפּט. איך בין גלייך אַוועק אין רוסישן שטאַב און דערציילט דעם אמת. איך האָב באַוויזן, אַז ער האָט מיך געראַטע־

וועט און אויך אַ סך רוסן. בכלל האָט ער קיינעם נישט געטאָן קיין שלעכטס. און נאָר דערפאַר וואָס ער האָט יידן געראַטעוועט, ווילן די פּאָליאַקן אים אָפרוימען פון וועג. אין שטאַב האָט מען אַלץ פאַרשריבן וואָס איך האָב דערציילט — און מען האָט אים טאַקע באַלד באַפרייט. מיר האָבן זיך אַרומגענומען, געווויינט און געלאַכט צוזאַמען. ער איז באַלד אַוועק אין אַן אַנדערער שטאָט, ווייל ער האָט מורא געהאַט פאַר די באַנדעס).

3

איך וועל זיך איצט צוריקקערן צו מיין דערציילונג. מיר זענען געבליבן אין בית־המדרש אַ גאַנצן טאָג. מיין חבר האָט געוואָלט אַרויס, אַנטלויפן אין וואַלד אַריין, אָבער איך האָב נישט געלאָזט גיין, ווייל איך האָב געגלייבט, אַז יאַנעק וועט קומען און אונדז פירן אויף אַ זיכערן פלאַץ. אַזוי איז טאַקע געווען. ער איז געקומען און אונדז אַרויסגע־פירט אונטער דער שטאָט. מיר זענען אַריין אין וואַלד, געגאַנגען 12 ק״מ, ביז מיר זענען אָנגעקומען אין דאָרף מיקן. אָנגעקלאַפּט ביים קריסט אַראָנאָוויטש. ער איז געווען זייער אַ גוטער מענטש. ער האָט אונדז אויפגענומען, געגעבן עסן, טרונקען און אַ געלעגער. דער חבר מיט וועלכן איך בין געגאַנגען, האָט זיין פאַרמעגן באַהאַלטן ביי דעם קריסט, איידער ער איז אַריין אין געטאָ. דערפאַר זענען מיר געגאַנגען צו אים.

מיר זענען דאָרט געווען אַרום 3 חדשים. מיר האָט זיך אָבער זייער געבענקט אַהיים. איך האָב געוואָלט וויסן וואָס טוט מיין משפּחה. איך האָב געבעטן דעם קריסט, ער זאָל מיר באָרגן זיין פערד און וואָגן. איך האָב אויסגעטאָן מיינע קליידער, אָנגעקגעבן זיי דעם קריסט, גענומען ביי אים זיינס אַ פּעלצל, אַזוי, אַז איך האָב אויסגעזען ווי אַ פּויער. איינגעשפּאַנט דאָס פערד און וואָגן און מיטן טאָג זיך געלאָזט קיין דראָהיטשין. קיי־נער האָט מיך נישט פאַרהאַלטן. עס איז געווען אַ גרויסע קעלט, איך האָב געטריבן דאָס פערד אין גאַלאָפּ.

איך בין געפאָרן אַ 15 ק״מ, ביז איך בין אָנגעקומען אין אַ דאָרף נישט ווייט פון דראָהיטשין, אַריין צו אַ באַקאַנטן קריסט און זיך געפרעגט אויף מיין משפּחה. ער האָט מיר געזאָגט, אַז אַלע מיינע ברידער לעבן, אויך די פרוי מיטן קינד פון לייזערן. מיך האָט אָנגעכאַפּט אַ שטאַרקער חשק צו זען מיינע ברידער. איך האָב געבעטן דעם קריסט, ער זאָל מיר זאָגן וווּ מיינע ברידער געפינען זיך. ער האָט זיך געקוועטשט, און לסוף מיך געפרעגט, צי עס לעבן נאָך יידן אין בריינסק. איך האָב אים דרייסט אָפּגעענטפערט, אַז מען וועט נאָך נישט אויסהרגענען אַלע יידן, עס וועלן מער בלייבן לעבן, ווי מען וועט אויסהרגענען. דער קריסט האָט זיך אַ ביסל דערשראָקן און האָט מיך אַרויסגעפירט צו מיין ברודער שלומקען ז״ל. עס איז נישט צו באַשרייבן ווי ער האָט אויסגעזען. איך האָב זיך דערשראָקן ווען איך האָב אים דערזען. מיין ברודערס זאָכן זענען געווען ביים קריסט, אַלע ווערטפולע זאָכן, וועש. איך האָב געפרעגט דעם קריסט, פאַר וואָס איז דאָס יינגל

נישט אָפראַזירט, וואָס איז ער אַזוי אָפגעמאָגערט, בלאַס און אַ טויט־שרעק ליגט אויף אים.

איך האָב גלייך געזומען אַ בריטווע און אים אָפראַזירט. דער גוי האָט שוין פאַר שרעק געברענגט אַ העמד פאַרן ברודער, אָנגעווארעמט וואַסער ער זאָל זיך אויסבאָדן.

שפּעטער האָב איך זיך געטראָפן מיט אַלע מיינע ברידער — און באַשלאָסן צו בלייבן מיט זיי. איך האָב דעם קריסט באַצאָלט פאַר אַלעם וואָס ער האָט געגעבן מיין שלומקען. ביים זעלבן קריסט האָבן מיינע ברידער געהאַט אַ סך מלבושים. איך האָב אים געפרעגט, פאַר וואָס ער גיט זיי נישט וואָס אָנצוטאָן פון זייערע זאַכן. ער האָט מיר געענטפערט, אַז ער האָט מורא פאַר די פויערים זיי זאָלן זיך נישט דערווייסן, אַז ער באַהאַלט יידן, דערפאַר האָט ער אַוועק געטראָגן אַלע יידישע זאַכן צו זיין טאָכטער — און ער האָט נישט וואָס זיי צו געבן. איך האָב אים געמוזט גלייבן. אָבער ער האָט שוין פאַר מיר מורא געהאַט און מיין שלומקעס לאַגע האָט זיך פאַרבעסערט. איך בין שטענדיק געווען ראַזירט און געוואַשן, וויל די וועלכע זענען געווען שמוציק און אָפּגעלאָזן, האָט מען גלייך דערקענט אַז זיי זענען יידן — און די קריסטן פלעגן זיך מיאוסן מיט זיי.

מיינע עלטערן האָב איך שוין נישט געטראָפן. זיי זענען אומגעקומען פון די דייטשן.

4

איך האָב באַשלאָסן צוריק גיין אין דאָרף מיען און ברענגען מיין חבר, מיט וועלכן איך בין אַרויס פון בריינסקער געטאָ. וועג איך בין אָנגעקומען אין מיען, איז דאָרט פאָרגעקומען אַזאַ מעשה: ביי אַראָנאָוויטשן האָט זיך אויפגעהאַלטן אַ יידענע מיט אַ פרוי און אַ מיידעלע פון 4 יאָר. מען האָט דאָס מיידעלע אויסגעלערנט דעם „פאַטשיעזש", איר געגעבן אַ פּוילישן נאָמען און געזאָגט, אַז איר פאָטער און מוטער זענען קריסטן. דער דאָזיקער אַראָנאָוויטש האָט דאָס קינד אַריינגעפירט צו זיינעם אַ פריינד. אַלע טאָג האָט מען דאָס קינד געלערנט שטיין אויף די קני און זאָגן זייערע תפילות, איינגעחזרט מיט איר דעם נייעם נאָמען, איר פאָטערס און דער מוטערס.

דערווייל האָבן אין דאָרף זיך געשאָפן באַנדעס, וועלכע האָבן אַ סך יידן אומגעבראַכט. זיי האָבן זיך אויך געזומען צו די קריסטן, וועלכע האָבן געהאַלפן יידן. זיי האָבן איבערגעגעבן די דייטשן, אַז דאָס מיידעלע איז אַ יידישע. די דייטשן האָבן אַרעסטירט די קריסטן און מען האָט זיי זייער געפייניקט, געשלאָגן, געהרגעט, צוגעזומען אַלץ וואָס זיי האָבן פאַרמאָגט. דאָס מיידעלע האָבן די דייטשן געפאָרשט 6 חדשים. מען פלעגט זי אויפּוועקן אין מיטן דער נאַכט, פרעגן וכּי זי הייסט. זי האָט שטענדיק געזאָגט, אַז זי איז אַ קריסטלעכע, איר נאָמען אַ פּוילישער, אירע עלטערן זענען קריסטן. מען האָט דאָס קינד געהייסן זאָגן „פאַטשיעזש". זי האָט זיך געשטעלט אויף די קניעלעך און געזאָגט דעם „פאַטשיעזש" ווי אַ געבוירענע קאַטוילישע גלויביקע.

דער קריסט האָט נישט געקענט צוקוקן די פּיין פון זיין פאַמיליע און פונעם קינד, האָט ער געזאָגט, אַז דאָס קינד איז אַ קריסטלעך און מען דאַרף זי באַפרייען; אַז ער איז דער אָנפירער פון די באַנדעס. זאָלן זיי אים נעמען און אַ סוף מאַכן צו אַלעמענס פּיין.

די דייטשן האָבן דעם קריסט דערשאָסן. דאָס קינד האָט אַ גלח געזומען. דאָס מיידעלע האָט זיך געראַטעוועט, איבערגעלעבט די מלחמה, אָבער נאָכן קריג איז עס קראַנק געוואָרן אויף טיפוס און געשטאָרבן.

איך האָב געזען די לאַגע אין דאָרף און געבעטן מיין חבר, ער זאָל מיט מיר פאָרן אין דראָהיטשינער געגנט. מיין חבר האָט אָבער נישט געוואָלט אַוועקגיין פון דער געגנט, ווילכע איז אים געווען גוט באַקאַנט. ער איז געווען זייער אַ רייכער מאַן. ער האָט מיר פאָרגעלייגט איך זאָל ביי אים נעמען טויזנט דאָלאַר, אפשר וועט מיר פעלן געלט. אָבער איך האָב דאָס געלט נישט געזומען, געוואָלט פון דאָרט שנעל אַנטלויפן.

איך בין אַוועק. דער וועג איז געווען פאַרפלייצט. איך האָב נישט געקענט אַריבער־גיין דעם טייך, אָבער צוריקגיין האָב איך נישט געוואָלט, ווייל מען זאָגט, אַז דאָס איז נישט מזלדיק. אין אַזאַ צייט גלייבט מען אין אַלץ. איך האָב נישט געהאָט קיין אויסווג, בין אַריין אין אַ שייער און דאָרט איבערגעלעגן ביז נאַכט. ווען ס׳איז שוין געווען טונקל, האָב איך מיט אַלע כוחות זיך אַריבערגעקריגן דעם פּאַטאָפּ, בין אָן אָטעם געלאָפן אַ גאַנצע נאַכט, כ׳בין אָנגעקומען קיין ברייסק. איך בין אַריין אין אַ שייער, איבערגעלעגן דאָרט אַ גאַנצן טאָג און געקלערט ווי אַזוי דורכמאַכן דעם וועג אין דראָהיטשינער געגנט, צו מיינע ברידער.

אין אָוונט האָב איך באַמערקט, אַז דער בעל־הבית האָט זיך צוריקגעקערט אַ היים מ׳יט זיין פערד און וואָגן. ער האָט אויסגעשפּאַנט דאָס פערד און איז אַריין אין הויז. איך האָב נישט לאַנג געוואַרט, איינגעשפּאַנט דאָס פערד וואָס איז נאָך געווען נאָס פון וועג — און בין אַוועק. דאָס פערד איז געלאָפן מיט דער גאַנצער שנעלקייט, ביז איך בין אָנגע־קומען קיין קאָראָטשין, צו אַ באַקאַנטן גוי. ער האָט מיך געהייסן אויסשפּאַנען דאָס פערד און אַרייגיין אין הויז. נאָכן אויסשפּאַנען דאָס פערד האָב איך באַמערקט, אַז דער פויער איז אַוועק. איך האָב באַלד צוריק אייגעשפּאַנט, אַ יאָג געטאָן דאָס פערד און אַנטלאָפן. דערנאָך האָב איך געזען, ווי זיין זון פאָרט מיר נאָך אויף אַ ראָווער. ווען ער איז שוין געווען נישט ווייט פון מיר, האָב איך זיך געכאַפּט, אַז ער האָט נישט קיין געווער. כ׳האָב אים דערלאַנגט מיט אַ שטעקן איבערן קאָפּ, ער איז אַראָפּגעפאַלן פון ראָווער. איך האָב זיך געלאָזט אין גאַלאָפּ אין ווייטערן וועג.

פאַרטאָג בין איך אָנגעקומען אין דאָרף סאַדיאַ. 3 טעג האָב איך אַרומגעזוכט מיינע ברידער, ביז איך האָב זיי געפונען. זיי האָבן מיך געהייסן פאָרן אין אַן אַנדער דאָרף. פון צייט צו צייט האָב איך זיך געזען מיט מיינע ברידער. איך האָב זיך אויסבאַהאַלטן אין פאַרשידענע ערטער. וווּ איך האָב געטאָגט, האָב איך נישט געענטפערט. איך האָב געמוזט

זיך שאַפן עסן, און גיין פון איין דאָרף אין אַנדערן. איך האָב זיך שוין געהאַט צוגעווויינט און געפילט וווּ ס׳איז אַ געפאַר, געווּסט וווּ און ווען עס געפונען זיך דייטשן, אָדער אַנדערע באַנדיטן. מען איז געוואָרן פאַרהאַרטעוועט און צוגעווויינט צו די צרות. אַזוי האָב איך איבערגעלעבט די מלחמה צוזאַמען מיט מיינע ברידער. מיר האָבן כסדר געלעבט אין געפאַר און אין טויט־שרעק, אָבער דער ווילן צום לעבן איז שטאַרקער פון אַלץ. מיר האָבן אַלץ איבערגעטראָגן און זיך דערוואַרט די פרייהייט.

5

מיין ברודער לייזער דערציילט:

אין דראָהיטשינער געטאָ האָט מען אַ מאָל פאַרכאַפט 50 יידישע אַרבעטער. הגם מען האָט שוין געווּסט, אַז מען קומט נישט צוריק, איז דאָך געווען אַ שטיקל האָפענונג. מען האָט זיי געזומען זוכן. מיר זענען געקומען אין דער זשאַנדאַרמעריע, האָט מען אונדז געשיקט צום סאָלטיס, וועלכער האָט אונדז דערציילט, אַז מען האָט זיי געזומען צום פאַרשיטן גריבער. מען האָט אונדז געשיקט צו דער טונקעלער בריק. פּאַזע דעם ברעג פון בוג, פון האָלאָוויץ ביז סיטקאָוויץ, האָבן די רוסן געמאַכט ראָווע פון 5 מעטער בריי־ט און 4 מעטער טיף, אויף אַ לענג פון 5 ק״מ, כדי די דייטשן זאָלן נישט קענען לייכט אריבער די גרענעץ. דאָס איז געווען פאַרן אויסברוך פון דער דייטש־רוסישער מלחמה. נאָכן קומען פון די דייטשן, האָבן זיי באַלד געזומען פאַרשיטן די גריבער — — — מיט מענטשן. דאָס איז געווען פרילינג, ווען דאָס אייז האָט געלאָזן. דאָס וואַסער האָט זיך אויפגעהויבן, אָפּגעשוועמט די ערד און מיטגעשלעפּט די קערפערס, מיט וועלכע מען האָט פאַרפולט די ריזיקע גריבער. ווען מיר זענען געקומען אויפן פּלאַץ און דערזען דעם גיא הריגה, איז עס געווען אַן אימהדיק גיהנום־בילד. עס האָבן זיך געוואָלגערט הענט־לעך און פיסלעך פון קינדער, פרויען און מענער.

די קריסטן פון דער געגנט האָבן דערציילט, ווי אַזוי עס איז פאַרגעקומען די שחיטה. ביינאַכט האָט מען געבערענגט מענטשן אויף לאַסט־אויטאָס. מען האָט אויסגעשאָסן אייַן אויטאָ, האָט מען געבערענגט אַ צווייטן אויטאָ מיט מענטשן, זיי האָבן צוגעשיט די ערשטע. דערנאָך האָט מען זיי געשאָסן. שפּעטער האָט מען געבערענגט אַ דריטן אויטאָ מיט מענטשן, זיי האָבן פאַרשיט די פריערדיקע, דערנאָך האָט מען זיי דערשאָסן. אַזוי האָבן די דייטשן אָנגעפילט דעם ריזיקן ריוו — און זענען אַריבער די גרענעץ.

(פאַרצייכנט: אהובה לינטשעווסקי)

ניצול געוואָרן אַ דאַנק גוטע מענטשן

אַ בייזער צאָרן איז אויף אונדז געקומען, ווי נאָר די היטלעראָוצעס האָבן אָנגעהויבן רעגירן אין שטאָט. מען קען זיך גאָרנישט פאָרשטעלן, וואָס פאַר אַ נסים מיר האָבן געהאַט, אַז מיר האָבן דאָס אַלץ איבערגעלעבט.

ווען מען האָט „איבערגעפירט" די שטאָט אויפן וואָלקער וועג, איז אונדז געווען זייער ענג צו וווינען צוזאַמען מיט די עלטערן. אין מאָל איז צו אונדז געקומען אַ באַקאַנטער קריסט, יאַראָש, אַ גוטער פריינד, און פאָרגעלייגט, אַז איך זאָל גיין ווויינען ביי אים אין דאָרף סאציא. איך האָב זיין פאָרשלאָג אָנגענומען, און בין מיטן קינד אַוועק צום קריסט. ער איז זיך מיט מיר זייער גוט באַגאַנגען.

מיר זענען געווען ביי דעם פויער אַ צוויי חדשים. איך קען זיך נישט דערמאָנען, פאַר וואָס מיר זענען צוריק אין געטאָ. מיין מאַן האָט דעמאָלט געאַרבעט ביי יולעק וואַשילעווסקין. אויך איך האָב געמוזט אַרבעטן, האַנדלען און וואַנדלען, כדי צו קענען עקזיסטירן. אַזוי האָבן מיר זיך געראַנגלט ביזן צווייטן נאָוועמבער 1942. דעמאָלט האָבן מיר זיך דערוווּסט, אַז מען האָט באַשטעלט אין די דערפער וועגענער אויף אַרויסצופירן די יידן פון געטאָ. די קריסטן האָבן דאָס דערציילט דעם יודענראַט. אויך די יידישע מיידלעך (הינדע יאַנקל קצבס און באַלטשע גרודעס), וועלכע האָבן געאַרבעט ביי דער זשאַנדאַרמעריע, האָבן זיך דערוווּסט אַז עס גרייט זיך אַן אויסזידלונג. די זשאַנדאַרן האָבן רחמנות געהאַט אויף זיי און געגעבן אָנצוהערן, אַז זיי איז אַ שאָד די מיידלעך. זיי זענען באַלד אַוועק אַהיים און אַלץ דערציילט. עס איז געווען זיכער, אַז מען מיינט אונדז, יידן. די סאָקאָלאָווער יידן האָט מען שוין געהאַט אַרויסגעפירט, אויך אין אַנדערע שטעט האָט מען שוין געהאַט ליקווידירט די געטאָס. זייער פיל יידן פון סאָקאָלאָוו זענען דאַן געלאָפן קיין דראָהיטשין. וויפל מיר האָבן נאָר געקענט זיי העלפן, האָבן מיר עס געטאָן.

מיין מוטער האָט געזאָגט, אַז איך זאָל אַוועקגיין צו אַ פויער. ווען זי וועט זען אַז ס׳איז שלעכט, וועט זי מיט ביידע שוועסטערס און אויך דער פאָטער, קומען מיך אָפזוכן ביים קריסט.

דער ביטערער טאָג איז געקומען. די דייטשן האָבן אַרומגערינגלט דאָס געטאָ, מען האָט אָנגעהויבן אַרויספירן די יידן. מיין מאַן האָט דעמאָלט געאַרבעט אויסער דעם געטאָ, האָט ער זיך געקענט ראַטעוועז, אָבער מיין פאָטער און מוטער האָבן דאָס נישט געקענט, ווייל מיין שוועסטער מאַלע איז דעמאָלט געווען קראַנק אויף טיפוס, און מיינע עלטערן

האָבן זי נישט געוואָלט פאַרלאָזן. די דייטשן האָבן מיין קראַנקע שוועסטער דערשאָסן אויפן אָרט, אויך מיין מוטער, מיין שוועסטער בראַשע איז אַנטלאָפן אַ נאַכט פאַר דער ליקווידאַציע. איר מאַן, מעלע גאיל, האָט מען פאַרנומען צו דער אַרבעט ווי נאָר די דייטשן זענען אַריין אין שטעטל, צוזאַמען מיט נאָך אַנדערע 30 מאַן, און מ׳האָט זיי מער נישט געזען. אַזוי, אַז זי איז שוין דעמאָלט געווען אַליין. צוזאַמען מיט איר מאַן, האָט מען אויך פאַרנומען איר מאַנס ברודער בענצי. מיין פאָטער האָט מען צוזאַמען מיט אַלע יידן אַוועקגעפירט קיין סעמיאָטיטש. דאָרט זענען זיי געווען עטלעכע טעג, דער־נאָך האָט מען אַלע אָפטראַנספאָרטירט קיין טרעבלינקע.

דעם אָוונט פאַר דער ליקווידאַציע, בין איך אַוועק צו דער מיכיילאָוונ. דערנאָך איז אַנגעקומען שרהטשע מיט פסח־יצחק בלומשטיין און צוויי קינדער. זיי האָבן זיך זייער דערפרייט. מיר זענען געבליבן די גאַנצע נאַכט וואַרטן אויף אונדזערע מענער.

צו מאָרגנס אין דער פרי האָט די מיכיילאָוונ געזאָגט, אַז די שיסעריי־ען וואָס מען הערט, זענען פאַר אונדז, יידן — און נישט געוואָלט מיך האַלטן ביי זיך. זי האָט אַלעמען געהייסן גיין, אָבער געגעבן ברויט מיט מילך פאַר די קינדער. איך בין מיט שרהטשען און די קינדער אַוועק צו דעם קריסט, ווו כ׳האָב געווויינט פריער. איצט האָבן זיי מורא געהאַט מיך צו האַלטן, און מיר האָבן געמוזט לויפן מיט די פּיצלעך קינדער אין וואַלד אַריין.

אַזוי ווי מיר זענען געזעסן אין וואַלד, איז אַנגעקומען מיין מאַן לייזער. מיר איז גע־ווָאָרן פריילעכער אויפן האַרצן. ער האָט דערציילט, אַז יולעק וואַשילעווסקי האָט אים געגעבן ברויט און פלייש און געהייסן לויפן, ווו די אויגן ווילן טראָגן. ער האָט אים אויך געזאָגט, אַז אויב ער וועט עפּעס דאַרפן, זאָל ער צו אים קומען.

מיר האָבן אַנגעהויבן טראַכטן וואָס צו טאָן, ווו זיך באַהאַלטן? עס איז געווען האַרבסט־צייט, עס האָט געריגנט, געדונערט און געבליצט, בלאָטעס. דערצו נאָך — טויט־שרעק און אַן אַ היים. מיר האָבן זייער מורא געהאַט צו זיין צוזאַמען מיט שרהטשען און אירע דריי קינדער. יעדער שאָרך האָט אונדז געקענט אויסגעבן.

אין וואַלד האָבן מיר געטראָפן נאָך יידן, וועלכע זענען געקומען אַהער אויף אַזאַ אופן:

אַ נאַכט פאַרן ליקווידירן דאָס געטאָ, ווען שלומקע גרודע האָט מיך אָפּגעפירט צו דער מיכיילאָוונ, האָבן אַ סך יידישע יונגעלייט זיך פאַרזאַמלט ביי אַ קריסט אויסערן געטאָ, אויף אַ פאַרווייילונג־אָוונט. מען האָט פאַרברענגט ביז שפּעט אין דער נאַכט און זיי האָבן שוין נישט געקענט צוריק גיין אין געטאָ. וועמען עס האָט אַנגעהויבן טאָגן, האָבן די דייטשן געהאַט אַרומגערינגלט דאָס געטאָ, און די וועלכע זענען יענע נאַכט געווען ביים קריסט, זענען אַנטלאָפן. אויף אַזאַ אופן האָבן זיך מער יידן געראַטעוועט. נאָר די פּנימער פון יעדן, ווי ער האָט אויסגעזען, איז אוממעגלעך צו באַשרייבן. מען איז אַרום־געלאָפן ווי פאַרסמטע מייז. איינער האָט מורא געהאַט פאַרן אַנדערן. ווער עס האָט געהאַט

קינדער, האָט מען מורא געהאַט צו זיין נאָענט פון אים. פיל האָבן געמוזט אָפּגעבן זייערע קינדער צו פֿאַליאַקן, אָבער שפּעטער זענען געקומען די דייטשן און אַלע קינדער אויסגעהרגעט. אויך איך האָב שוין מסכים געווען אָפּצוגעבן מיין קינד, האָט מיין מאַן געזאָגט, אַז ער וועט אונדזער קינד קיינעמען נישט געבן. וואָס ס׳וועט זיין מיט אונדז, וועט אויך זיין מיטן קינד.

די דייטשן האָבן געהייסן פֿאַרשרייבן אַלע קינדער וועלכע האָבן זיך געפונעןביי די קריסטן, אויך די וועלכע מען האָט געשמדט. געווען אַ קריסט, וועלכער האָט געוואָלט ראַטעווען אַ מיידעלע, סאָניע גאָלדס אַ שווּעסטערל. מען האָט געשמועסט, אַז דער קריסט האָט געשריבן צו היטלערן אַליין, אָבער מען האָט ביי אים דאָס קינד צוגענומען און דערמאָרדעט. די קריסטין, ביי וועלכער סאָניע איז געווען, האָט זי נישט פֿאַרשריבן — און סאָניע איז טאַקע געבליבן לעבן.

אין וואַלד זענען מיר געזעסן דעם גאַנצןווינטער. מען האָט זייער פיל אַדורכגעמאַכט, דער עיקר צוליבן קינד.

בעתן אַרויספירן אַלע יידן פון סעמיאַטיטש, האָט מען אויך פֿאַרנומען פּסח־יצחק בלאָשטיין. ווען ער איז אַדורכגעפֿאָרן ביים קוזעראָווקער וואַלד, איז ער אַראָפּגעשפּרונגען פון וואָגן, אַריין אין וואַלד און זיך דערשלעפּט צו זיין פרוי. דערפֿאַר וואָס ער איז אַנטלאָפן, האָבן די דייטשן דערשאָסן יאַנקל דעם בלעכער.

מיר זענען געווען צופֿרידן וואָס ער איז געקומען, ווייל ער האָט גלייך אַוועקגענומען זיין פרוי מיט די קינדער צו אַ קריסט, זיינער אַ גוטער פריינד. נאָך דעם האָבן מיר זיך געלאָזט זוכן אַ פּלאַץ פֿאַר אונדז, געווען ביי איניקע קריסטן. אַ לענגערע צייט — ביי איינעם ווישניעווסקי, אויף דער קאָלאָניע. מיט אונדז איז אויך געווען פישל, מיין מאַנס ברודער. דער קריסט האָט אונדז דערציילט וועגן שלום וואַסער. מיר האָבן אים געזען צו אונדז אויף אַ שטיקל צייט און אים אַ ביסל מחיה געווען, ממש געראַטעוועט.

איין מאָל, זייענדיק ביי דעם קריסט, האָבן מיר געהערט שטאַרקע געוואָלדן. ווען איך האָב אַרויסגעקוקט דורכן פענצטער, האָב איך דערזען אַ שוידערלעך בילד: דער סאָלטיס פון דאָרף האָט געכאַפּט אַ יידישע פרוי, פייגע־דבורה, זי צוגעבונדן צו אַ בוים און גערופן די דייטשן (צו דעם סאָלטיס, וועלכער האָט זי איבערגעגעבן די דייטשן, זענען שפּעטער געקומען יידישע פֿאַרטיזאַנער און אים אָנגעטאָן שרעקלעכע יסורים, אַז ער האָט אויף זיך געבעטן דעם טויט. דערנאָך האָבן די פּויערים מער נישט אויסגעגעבן קיין יידן, ווייל זיי האָבן מורא געהאַט פֿאַר די פֿאַרטיזאַנער).

שפּעטער זענען מיר אַוועק צו דעם קריסט יאַראָש. ער האָט ביי זיך אין שטוב אויסבאָהאַלטן אפשר אַ 15 יידן. ער האָט געהאַט אַ קעלער פון קאַרטאָפל, אונטער דער פּאָדלאָגע. אין הויף איז געווען אַ גרויסער הונט, און ווען ער האָט נאָר אַ ביל געטאָן, זענען מיר אַריין אין קעלער.

איין מאָל זענען אָנגעקומען דייטשן. די קלוגע פויערטע האָט זיי פֿאַרבעטן און געמאַכט אַ גרויסע סעודה. מיר האָבן אַלץ געהערט וואָס זיי רעדן און זינגען. וועג זיי האָבן זיך אָנגעטרונקען, האָבן זיי געגומען שיסן אין דער הייך. וועג זיי שיסן אין דער נידער, וואָלטן מיר אַלע אומגעקומען. דאָס איז געווען אַ נס. וועג די דייטשן זענען אַוועק, האָט אונדז די קריסטן אַריינגערופן, און מיר האָבן פון דעם זעלבן טיש אויפגעגעסן וואָס זיי האָבן איבערגעלאָזט. מיר האָבן זיך ממש מחיה געווען.

מיין שוועסטער בראָשע איז אַרויס פון געטאָ אין דער זעלבער נאַכט. זי האָט זיך אויפגעהאַלטן ביי אַ קריסט, נישט ווייט פון דאָרף יאַראָטשין. איין מאָל האָבן רוסישע פֿאַרטיזאַנער געשאָסן. מ׳האָט נישט געוווסט, צי זיי טאָן דאָס וועגן יאַגד, צי זיי האָבן באַשאָסן יאַראָטשין. מיר האָבן וועגן דעם נישט געוווסט. אין אָונט האָב איך געזאָגט מיין מאַן, ער זאָל גיין זען וואָס טוט מיין שוועסטער בראָשע. ווי נאָר ער איז אַוועק, איז קיין יאַראָטשין אָנגעקומען דראָהיטשינער זשאַנדאַרמעריע. זיי האָבן אָנגעקלאָפּט. איך, מיטן קינד אויף דער האַנט, האָב שוין נישט געוווסט וואָס צו טאָן. לויפן דורכן פענצטער — אפשר זענען דייטשן אין הויף? בין איך אָן לשון געבליבן זיצן אין צווייטן צימער, מיטן קינד אויפן האַנט. דאָס קינד האָט שוין געוווסט וואָס עס קומט פאָר. ער האָט דאָס קעפל אָנגעלענט אויף מיין אַקסל. אָבער די קריסטין איז געווען זייער רויק. זי האָט זיך געזעצט עסן אויפן שוועל פונעם צימער און זייער געמיטלעך געענטפערט די דייטשן אויף זייערע פראָגן. די רוצחים זענען אַוועק.

אַ ביסל שפּעטער זענען זיי ווידער געקומען און געפרעגט, ווי אַזוי האָבן אויסגעזען די פֿאַרטיזאַנער, וועלכע האָבן געשאָסן. זיי זענען ווידער אַוועק. די קריסטין איז צו מיר צוגעגאַנגען און גערעדט, אָבער איך בין לגמרי פאַרשטומט געווארן, נישט געוווסט וואָס מיט מיר טוט זיך. ערשט נאָך עטלעכע שעה, בין איך געקומען צו זיך.

נאָך דעם פּאַל, זענען מיר אַוועק אין דאָרף בריקע, צום פויער יאַנעק. ער האָט ביי אונדז נישט געזומען קיין געלט, הגם אַליין נישט געהאַט וואָס צו עסן. שפּעטער זענען מיר אַוועק צו אַן אַנדערן קריסט, וועלכער האָט געהאַט אונדזער תבואה. ביי אים האָבן מיר איבערגעלעבט ביז דער באַפרייונג.

אַ געוויסן פאַרנאַכט איז געקומען יאַנעק און צו וויסן געגעבן, אַז מען האָט אַרומגעריגלט דאָס דאָרף. די דייטשן האָבן פֿאַרצויגן טעלעפֿאָן־דראָטן און דער דייטשער שטאַב איז איצט אין הויז וווּ מיר זיצן. מיר זענען אַריין אינעם קעלער פון קאַרטאָפל, אונטער דער פּאָדלאָגע, און געהערט ווי זיי האָבן איבערגעגעבן אַלע ידיעות פון פראָנט. זיי זענען דאָרט געווען ביז אין דער פרי. דער־נאָך איז געקומען דער קריסט און אונדז געהייסן אַרויסגיין, ווייל די רוסן זענען שוין דאָ.

איך בין אַרויס, אין דרויסן האָבן מיך עטלעכע רייטערס פאַרהאַלטן און געפרעגט,

וועט איך בין. איך האָב אויסגעזען ווי אַ סקעלעט. איך האָב אים געזאָגט, אַז איך בין אַ יידישע, וועלכע האָט איבערגעלעבט ביי גוטע מענטשן.

אַכט טעג נאָכן באַפרייען, זענען מיר נאָך געזעסן אין דאָרף, ווייל מ׳האָט מורא געהאַט צו פאָרן אַהיים. אונדזער מורא איז נישט געווען קיין אומזיסטע. שוין נאָך דער באַפרייונג, האָבן די פּאָליאַקן דערמאָרדעט מיין מאַנס ברודער שלמה גרודע און זיין קוזין שלמה גרודע. מיט זיי איז געפאַלן שמוליק גאָלדוואַסער.

נאָך דעם אומגליק זענען מיר אַוועק קיין ביעלסק. אין דער זעלבער צייט האָט מען אויך געהרגעט דוד לייב גרודע, איטשע ברוידע — אַזוי, אַז מיר האָבן נאָך געהאַט אַ צולייג צום שרעקלעכן חורבן.

פון ביעלסק האָבן מיר זיך געגרייט אָפצופאָרן קיין ישראל.

(פאַרצייכנט: אהובה לינטשעווסקי)

☆ ☆ ☆

גדליהו גרודע / אזור

מיין לעבן איז געהאָנגען אויף אַ האָר...

1

דעם צווייטן נאָוועמבער 1942, עטלעכע מינוט פאַרן אַרומרינגלען דאָס געטאָ, האָב איך גענומען מיינע עלטערן און מיט זיי אַוועק צום מילנער לובאַנאָווען. ער איז געווען זייער גוט צו אונדז און פיל טובות געטאָן פאַר יידן.

ווי נאָר מיר זענען אַריין צו אים אין שייער, איז געוואָרן אַ שיסעריי. די דייטשן האָבן אַרומגערינגלט דאָס געטאָ פון אַלע זייטן. די געוואַלדן פון די מענטשן איז נישט צו באַשרייבן. די דייטשן האָבן געשאָסן אויף די יידן פון אַלע זייטן. דערנאָך זענען די באַנדיטן אַריין אין געטאָ און אָנגעהויבן אָנלאָדן די 95 וועגענער, וועלכע זענען געווען געשפאַנט צו צוויי פערד. קראַנקע האָבן זיי דערשאָסן אויפן אָרט.

מען האָט אַלע אַוועקגעפירט קיין סעמיאַטיטש. אויפן וועג צווישן זייענדיק און קלע־קעטאָווע, איז פסח־יצחק געשפּרונגען פון וואָגן. די רוצחים האָבן אים נאָכגעשאָסן, אָבער נישט געטראָפן. ער האָט פון זיך אַראָפּגעוואָרפן די זאַכן, איז אַריין אין אַ בלאָטע, און אַזוי איז אים געלונגען זיך צו רעטעווען. פאַר כעס האָבן די דייטשן געהייסן יאַנקל בלעכער אַראָפּגיין פון וואָגן און אים דערשאָסן אויפן וועג, נישט געלאָזט אים באַגראָבן.

איך מיט ישראלקע דראָגיצקי זענען געשטאַנען מיט די קריסטן און געזען וואָס איז

פֿאַרגעקומען אין געטאָ מיט אונדזערע טייערע. שפּעטער האָבן מיר געזומען לויפֿן דורך אַנטעק טשעכאָצקיס ראָוועס, צום סעמיאַטיטשער שאָסיי. מיר האָבן זיך באַהאַלטן אין די ראָוועס.

עס איז שוין געווען פֿאַרטאָג, בלוי אין דרויסן. פֿאַרזיכטיק האָבן מיר געזומען אַרי־בערלויפֿן דעם שאָסיי. די דייטשן האָבן אויף אונדז געעפֿנט אַ שטאַרקע שיסעריי פון מאַשינגעווער. פון דאַן אָן האָב איך מער נישט געזען ישראלקען. איך ווייס נישט ווי אַזוי ער איז אומגעקומען. איך בין געלאָפֿן און געפֿאַלן, ביז כ׳האָב זיך דערשלאָגן צום וועג פון בויאקוביזנע, ביי די וועלדער פון קוזעראָווקע. דאָרט האָב איך זיך פֿאַר־שטעקט אין די געדיכטע קוסטעס פון טשערעמכע און געליגן אַ גאַנצן טאָג.

עס איז דאַן געווען דער קריסטלעכער אָנדענק־טאָג נאָך די פֿאַרשטאָרבענע — „דזשיען זאַדושני". איך האָב געהערט, ווי די פּויערים דערציילן וועמען מען האָט דערהרגעט, ווי אַזוי מען האָט געמאָרדעט. איך האָב געטראַכט: ווי לאַנג וועל איך אַזוי ליגן, און וואָס וועט עס מיר געבן? עס איז געווען זייער קאַלט, כ׳בין געווען אין איין העמד, ווען כ׳בין אַרויס פון געטאָ. אויך דער הונגער האָט אָנגעהויבן מאַטערן. בין איך אַרויס פון דעם אָרט צו זוכן עסן.

עס איז שוין געווען ביינאַכט, ווען איך בין אַוועק צו אַ באַקאַנטן קריסט, וואָיט־קאָווסקי אין באָיאַקע. פֿלוצום האָב איך געהערט, ווי מען רעדט יידיש. דאָס זענען געווען מיינע צוויי קוזינקעס באַלטשע מיט פּערלען. אונדזער פּרייד איז געווען גרויס און מיר האָבן באַשלאָסן צו גיין צוזאַמען קיין קוטשערע. די מיידלעך האָבן געוואָרט ביים שייער און איך בין אַריין בעטן ברויט ביי דעם פּויער זשיראָ, אַ גרויסער אַנטי־סעמיט, באַוווסט אַלס רוצח נאָך פֿאַר דער קריג. ביי דעם קריסט איז געווען אונדזער גאַנץ האָב־און־גוטס. מיר האָבן געמיינט, אַז ער וועט זיין גוט צו אונדז.

איך האָב אָנגעקלאָפּט אין פענצטער. זשיראָ האָט געפֿרעגט, ווער דאָס איז. ווען איך האָב אים געזאָגט, האָט ער געענטפֿערט:

— איר דרייט זיך נאָך אַרום? וואָס ווילסטו?

איך האָב אים געבעטן ברויט. ער איז צו מיר אַרויס און געזאָגט, אַז אַזוי ווי זיין זון איז געפֿאַרן מיט די וועגענער, וועלכע האָבן אַוועקגעפֿירט די יידן, און די דייטשן האָבן אָנגעזאָגט, אַז אין פֿאַל ווען זיי וועלן טרעפֿן אַ יייד, זאָלן זיי אים בינדן און ברענגען צו זיי — פֿאַרשטייט ער, אַז ס׳איז אַ שאָד צו געבן אַ ייד ברויט. די זאַך איז געענדיקט, אפֿשר נאָך אַ טאָג...

זיין פרוי האָט מיר יאָ געגעבן ברויט, אָבער איך האָב עס שוין נישט געזומען. אַ צעבראָכענער, מיט טרערן אין די אויגן בין איך אַוועק צו די מיידלעך. מיר האָבן באַשלאָסן צו גיין דורך די פּעלדער קיין סאַדי. דאָ בין איך אַריין צו וולאַדיסלאָוו גזשי־באָווסקי, וועלכער האָט געווויינט אויף אַ קאָלאָניע. עס איז שוין געווען שפּעט אין דער

נאַכט, אָבער ביי דעם קריסט איז געווען ליכטיק. איך בין צוגעגאַנגען צום פענצטער זען ווער עס זיצט דאָרט. געווען אַ סך שכנים. איך האָב געוואַרט, ביז אַלע זענען אַוועק. הגם מען האָט שוין דאָרט געהאַט פאַרלאָשן די ליכט, בין איך זייער פאָרזיכטיק צוגע־גאַנגען און אָנגעקלאַפּט אין פענצטער, געזאָגט מיין נאָמען. ער האָט מיר גלייך געעפנט די טיר, האַרציק מיך אַרומגענומען, געקושט און געגלעט. דערנאָך אויפגעוועקט זיין פרוי, וועלכע האָט פאַר אונדז אָפּגעקאָכט עסן. דער קריסט האָט פאַרהאָנגען די פענצ־טער. ער האָט אונדז געטרייסט. איך מיט מיינע קוזינקעס האָבן זיך אַ ביסל באַרויקט. מיר זענען שוין נישט געווען הונגעריק.

מיר האָבן געפרעגט דעם קריסט, אפשר וועט ער אונדז העלפן געפונען אַ פּלאַץ וווּ זיך צו באַהאַלטן. ער האָט געענטפערט, אַז ער וועט פאַר אונדז אַלץ טאָן. אָבער אין פאַל ווען מען וועט ביי אים טרעפן אַ ייד, וועט מען אַלע שיסן. „אויב מען וועט מיך שיסן — איז גאָרנישט, אָבער מיינע צוויי זין, מיין גאַנצע צוקונפט. איך וועל אייך תמיד געבן וואָס איר וועט דאַרפן, נאָר אַן אָרט צו באַהאַלטן, איז אַ האַרבע לעבנס־פראַגע".

איך האָב שוין נישט געוואָלט בלייבן ביי דעם פּויער און מיר זענען די זעלבע נאַכט אַוועק קיין סיטקע, אַ קאָלאָניע, ווייל מען האָט מיר געזאָגט, אַז דאָרט געפינט זיך מיין ברודער לייזער מיט זיין פרוי לאה און זייער קינד חיים.

2

מיר זענען אַריין צו אַן אַלטער קריסטין. זי האָט זיך צעשריגן: „אַזוי ווי עס האָבן זיך געשאָטן די פּעדערן אין געטאָ, אַזוי וועלן זיך שיטן אייערע קישקעס!..." איך בין פון איר אַנטלאָפן דורכן וואַלד קיין נאַרויקעס, אויך אַ קאָלאָניע. דאָרט זענען מיר געווען אין אַ שייער. דער קריסט האָט פון אונדז נישט געוואָלט נעמען קיין געלט. אָבער פון דאָרט האָט אונדז פאַרטריבן אַ הונט, וועלכער האָט אָן אויפהער געבילט. ער וואָלט אונדז געווען אויסגעבן.

פאַרטאָג זענען מיר אַוועק אין דער קאָלאָניע סאַדי, אין וואַלד, צו אַנטאָני בוזימען. איך האָב אים געבעטן אַן אָרט ווי מיין קאָפּ אַוועקצולייגן. ער האָט מורא געהאַט, אַז זיינע עלטערן וועלן מיך אויסגעבן. ער האָט געזאָגט, אַז ער פאָרט קיין סעמיאַטיטש און וועט נישט קענען געבן קיין עסן. ער האָט אונדז אַריינגעלאָזט אין שייער, מיר האָבן זיך באַהאַלטן צווישן די סנאָפּעס תבואה. דער קריסט איז אַוועק קיין סעמיאַטיטש.

אין שייער זענען מיר געלעגן אַ גאַנצן טאָג. איך האָב געהערט, ווי די פּויערים האָבן געשמועסט, אַז מען האָט אַלע יידן אויסגעהרגעט. יענעם טאָג האָט מען אומגע־בראַכט דעם שיניעוויצער מילנער אלי און הערשל פינקעלשטיין, זיין פרוי און קינדער — און פיל אַנדערע.

אַזוי זענען מיר געווען אין שייער מיט באַלטשען און פּערלען ביז נאָכט. אין אָוונט איז אַריינגעקומען דער קריסט אַ דערשראָקענער, ער האָט זיך געטרייסלט ווי אַ בלאַט און אונדז געהייסן אַנטלויפן, ווייל די ערד ברענט אונטער די פיס. איך האָב אים געבעטן וואַסער, אָבער ער האָט גאָרנישט געקענט געבן, ווייל עס איז גראָד געווען אַ שטאַרקע אָבלאַווע.

מיר האָבן פאַרלאָזט דעם שייער און זענען אַוועק אין וואַלד. דאָ האָבן מיר אַרום־און־אַרום געזען ליכט פון עלעקטרישע טאַשן־לעמפלעך. מיר האָבן זיך אַריינגעשאַרט אין די ברוזדעס פון די צעאַקערטע פעלדער און אַזוי אַרום געזען ווער עס זוכט אונדז: די פאָליציאַנטן יוזעק און זישעק יאַבלאָנסקי (זישעק האָט דערמאָרדעט מיין ברודער שלמהן, שלומקע גרודע — פישל מאַטעסעס זון און שמואליק גאָלדוואַסער).

מיר זענען געלעגן דאָרט אָן אָטעם, ביז זיי זענען אַוועק אויף אַ צווייטן אָרט. דאָן זענען מיר אַריין אין וואַלד. דאָ האָבן מיר ווידער געזען, אַז מען זוכט פון אַלע זייטן. מיר זענען ווידער אַרויס אין פעלד, געוואָלט זיך דורכרייסן צו גזשיבאָווסקין. מיר זענען געווען געפרוירן, אָפּגעריסן, הונגעריק און דערשראָקן. ביי גזשיבאָווסקין איז שייער האָבן מיר אַ ביסל אָפּגעאָטעמט, הגם אויך דאָרט האָבן מיר נאָך געזען, ווי מען זוכט מיט ליכט. דאָס איז געווען אַ שרעקלעכע אָבלאַווע.

איך האָב געדענקט, וואָס גזשיבאָווסקי האָט אונדז געעצהט, אַז מיר זאָלן אַריין אין שייער פון מיכאל גוטאָוויצקי. מיר זענען דאָרט אַוועק מיט גרויס פאַרזיכטיקייט.

עס איז שוין געווען פאַרטאָג, האָבן מיר געהערט ווי דער טויער פון שייער עפנט זיך, עמעץ דרייט זיך אַרום. דאָס איז געווען מיכאל גוטאָוויצקי. איך האָב אים אַ רוף געטאָן. ער האָט זיך אומגעקוקט און געזאָגט:

— גאָט האָט דיך געבראַכט אַהער. — ער האָט צוגעמאַכט דעם שייער און איז אַוועק.

די מיידלעך האָבן געמיינט, אַז אויך דאָס אָרט וועט מען מוזן פאַרלאָזן. אָבער באַלד איז אַריינגעקומען דער קריסט און געברענגט געקעכטס, ברויט, האָניק און פּוטער. ער האָט געברענגט נאָך אײַן לעפל. האָב איך אים דערציילט, אַז מיט מיר זענען דאָ נאָך צוויי מיידלעך. ער האָט געזאָגט, אַז אַ שאָד וואָס איך האָב אים נישט דערציילט פריער, וואָלט ער געברענגט נאָך לעפל און מערער עסן. ער האָט מיך געטרייסט און צוגעזאָגט נישט צו פאַרלאָזן; אַ נייע נשמה האָט ער אונדז אַריינגעגעבן.

פאַרנאַכט איז געקומען די פרוי זיינע און האָט איינע פון די מיידלעך אָנגעטאָן אַ פאַטשיילע, געגעבן איר אַן עמער אין האַנט און אַזוי זי איבערגעפירט אין שטוב אַריין. ביינאַכט בין איך אַריין אין שטוב. דער טיש איז געווען געדעקט מיט כל־טוב, די מיידלעך זענען שוין געווען אַרומגעוואַשן, פאַרקעמט און אָפּגעגעסן. די קריסטן האָבן מיך געהייסן אַריינגיין זיך וואַשן און בייטן די וועש.

איך האָב געגעסן מיט נישט קיין גרויסן חשק, ווייל עס איז געווען מיט חזיר־

שמאַלץ, אָבער איך האָב נישט געוואָלט די פּויערטע פאַרשעמען. זי האָט געזאָגט, אַז מיר יידן זענען זינדיקע מענטשן, ווייל מיר האָבן דערמאָרדעט זייער גאָט, אָבער „איר זענט נישט שולדיק, וואָס אין יענער צייט איז פאַרגעקומען".

אַזוי זענען מיר געווען ביי דער פּויערים־משפּחה גוטאָוויצקי ביז ניי־יאָר.

3

די ערשטע צוויי וואָכן, זייענדיק ביי גוטאָוויצקין, האָב איך געהערט, ווי מען רעדט אין קיך יידיש. איך האָב זייער געוואָלט וויסן, ווער איז דאָרט. איז צו מיר אַריין דער קריסט און געפרעגט, צי איך וויל זען מיינע עלטערן. ער האָט באַלד צוגעגעבן, אַז ס׳איז נישט כדאַי זיי צו זען, ווייל דאָס קען זיין אַ סיבה צו פאַרלירן דאָס אָרט פון מיין אויפהאַלטן זיך. אָבער איך האָב געזאָגט, אַז איך מוז זען מיינע עלטערן. האָט ער געעפנט די טיר פון קיך — און מיין מוטער איז אויף מיר אַרויפגעפאַלן, נישט געוואָלט מיך פאַרלאָזן. אַלע וועלכע זענען דאָרט געווען, האָבן איר געזאָגט, אַז זי מוז גיין. אין קיך האָבן זיך דעמאָלט געפונען, אויסער מיינע עלטערן, דוד מיט בראַשען, אברהם־חיים מיט חנהטשע צוקערמאַן, און נאָך פיל מענטשן, וועלכע איך געדענק נישט.

בראַשע מאַטעסעס האָט מיך דאַן באַשווירן, אַז איך זאָל היטן אירע קינדער, פּערלען מיט באַלטשען, ווייל איך האָב אַ גוטן פּלאַץ, מיר וועלן זיך אפשר ראַטעוונען. זיי האָבן נישט געהאַט ווו זיך צו באַהאַלטן, געפילט, אַז זייער סוף איז נאָענט.

מיין מוטער האָט מיך אַרומגענומען, נישט געוואָלט אָפּלאָזן. מען האָט איר קוים אָפּגעריסן פון מיר. אין עטלעכע טעג אַרום האָט מען זיי געכאַפּט, אַוועק געפירט אין דראָהיטשינער זשאַנדאַרמעריע, און דעם 11טן נאָוועמבער האָט מען זיי דערמאָרדעט.

ערב די ווייַנאַכטן האָט מיר גוטאָוויצקי געגעבן אָנצוגעהערן, אַז ער האָט מורא פאַר אַן אָבלאָוע. ער האָט אויך געדאַרפט געבן תבואה פאַר די דייטשן, און נישט געהאַט גענוג, וויפל זיי האָבן געפאָדערט. האָט ער מורא, אַז מיר זאָלן בלייבן ביי אים אין דער צייט. בין איך אַוועק צו אַן אַנדערן קריסט, אַלעקסיי, אַ פּראַוואָסלאַווענער. ער האָט מיך זייער גוט אויפגענומען, געזאָגט, אַז פאַר מיר איז די טיר אָפן.

איך בין צוריק צו מיכאל גוטאָוויצקין און אים געזאָגט, אַז איך פאַרלאָז אים, איך גיי וווּ די אויגן ווען מיך טראָגן. האָט ער מיט טרערן אין די אויגן דערקלערט, אַז אויב מען וועט מיך הרגענען, וועט ער עס האָבן אויף זיין געוויסן. ער האָט אונדז נישט אָפּגעלאָזן און געצוווּנגען בלייבן ביז איבערן קריסטלעכן נייַ־יאָר.

די נאַכט פון סילוועסטער איז געווען אַ פריילעכע אין דאָרף. אַלע האָבן געטאַנצט און זיך געוויילט, אַזוי, אַז מיר האָבן זיך געקענט אַריבערכאַפּן צו גוטאָוויצקיס שכן, אַלעקסיי. ביי אים זענען מיר געווען ביזן 7טן יאַנואַר. דער פּראַוואָסלאַווענער האָט זיך געגרייט צו זיין ניי־יאָר. ער איז אַרויס שפּאַנען זיינע פערד, צו פאָרן אין צערקווע. ער

האָט געזאָגט, אַז ביי אים איז יום־טוב, וויל ער נישט, אַז מיר זאָלן ביי אים אין שטוב אַרבעטן. אָבער זיינע טעכטער האָבן געוואָלט, אַז די זשידווקעס זאָלן נייען, און זיי האָבן געמאָסטן די קליידער, וועלכע באַלטשע האָט צוגעגרייט.

דערווייל איז אָנגעלאָפן אַ יונגער פויער און עמעצן געזוכט. ער האָט אַריינגעקוקט אין פענצטער, דערזען באַלטשען. ער האָט געשריגן, אַז דאָ איז אַ זשידווקע. עס איז געוואָרן אַן אַלאַרם, אַז ביי אַלעקסייען איז פאַראַן אַ יידישקע. דער קריסט איז שוין נישט געפאָרן אין צערקווע, נאָר זיך געזומען גרייטן אַן אָרט, וווּ מיר זאָלן זיך באַ־האַלטן. ער האָט אַרויסגענומען די קאַרטאָפל פון קעלער — און דאָרט זענען מיר געזעסן ביז ביינאַכט, כדי ווידער לויפן אויף אַ קאָלאָניע אין וואַלד, וווּ ס׳האָט געווויינט יאַנעק סקיוויעטש. מיר האָבן אָנגעקלאַפּט. איך האָב געהערט ווי זיין פרוי האָט געזאָגט, אַז אויב דאָס זענען יידן, זאָל ער נישט עפענען. אָבער ווי נאָר איך האָב אָנגערופן מיין נאָמען, גדליהו, האָבן זיי תיכף געעפנט.

די קריסטין האָט אונדז געמאַכט עסן, אַ געלעגער. אָבער וועו איך האָב זיי געבעטן אַן אָרט וווּ זיך צו באַהאַלטן, האָט זי מיט טרערן אין די אויגן געזאָגט, אַז זי האָט מורא, ווייל זי פילט, אַז די דייטשן וועלן זיי באַזוכן די נאַענטסטע טעג. זי איז זייער אַ נער־וועזע, די דייטשן וועלן דאָס באַמערקן. דער קריסט האָט צו מיר געווונקען, וואָס האָט געמיינט, אַז איך האָב איר נישט געדאַרפט דערציילן, אַז איך וויל זיך ביי זיי באַהאַלטן. זיי האָבן מיר איינגעפאַקט אַ סך עסנוואָרג, איך אָבער האָב עס נישט געזומען, חוץ מאַכאָרקע.

4

איך בין דאַן צוריק אַוועק צום ערשטן קריסט — גוטאָוויצקי. בין אַריין צו אים אין שייער. דער פויער האָט פון אונדז גאָרנישט געוווּסט. עס איז געווען אַ שרעקלעכע פראָסט. דאָס וואַרעמע אָרט וואָס מיר האָבן געהאַט — איז שוין נישט געווען. מיר זענען געלעגן אויף דער ערד.

אין דער פרי האָט אונדז דער קריסט דערזען. ער האָט די מיידלעך אַריינגענומען אין שטוב, מיר האָט ער געברענגט אַ פעלץ, מיט אַ גלאָז בראָנפן. אַלץ איז אויף מיר געווען פאַרפרוירן. איך האָב זיך שנעל דערוואַרעמט.

אין דער פרי האָט זיך דערהערט אַ קלינגעריי פון שליטעלעך. דאָס זענען געווען דייטשן. באַלד האָבן זיך געהערט געוואָלדן פון פרויען. איך האָב דורך אַ שפּאַרע געזען, ווי די דייטשן האָבן געהייסן נחמהן פריידע לאהס מיט איר טאָכטער גיין מיט זיי און דערנאָך זיי דערשאָסן. בלוט האָט זיך געגאָסן אויפן וווייסן שניי. ווען די מערדער זענען אַוועקגעפאָרן, האָבן די קריסטן געשלעפט די קליידער פון די אומגליקלעכע קרבנות, וועלכע האָבן זיך נאָך געצאַפּלט. דאָס האָבן מיינע אויגן געזען. אין דער פרי, דעם 8טן יאַנואַר 1943. די פויערים האָבן זיי באַגראָבן אויפן זעלבן אָרט, וווּ זיי זענען געפאַלן.

ביי דעם קריסט, וועלכער האָט מורא געהאַט מיך צו באַהאַלטן, האָבן די דייטשן געמאַכט אַן אָבלאַווע דעם זעלבן טאָג.

מיר זענעןווידער אַוועק קיין סאַדי, צו דעם זעלבן פּויער אין שייער. מיר האָבן דאָרט געמאַכט אַ גרוב פֿאַר דריי מענטשן. אָבער מיר זענען שוין געווען פּיר. אין דער פרי איז געקומען דער קריסט און געזאָגט, אַז אונדזער שיינדל לעבט. מיר האָבן אים נישט געוואָלט גלייבן, ווייל מיר האָבן זי שוין פון לאַנג באַווייַנט — און דאָ שטייט זי פֿאַר אונדז אַ לעבעדיקע, נאָר געווייַנט און געלאַכט. זי האָט אויסגעזען שרעקלעך.

אָלע דריי מיידלעך זענען אַריין אין גרוב, אָבער פֿאַר מיר איז נישט געווען קיין פּלאַץ. וועָן איך האָב שוין אינגעאָרדנט די פרויען, איז מיר דאָך געווען לייכטער — און איך האָב זיך געלאָזט גיין צו מיכאל גוטאָוויצקי. ביי אים האָב איך זיך אויסבאַהאַלטן עטלעכע טעג. דערנאָך האָב איך ווידער געוואַנדערט פון איין פּויער צום אַנדערן, ביז כ׳בין אָנגעקומען קיין קורעניאָווקע. דאָ האָב איך זיך געטראָפן מיט מיין ברודער שלמה און אויך זיך דערוווּסט, אַז ביי דעם קריסט ניעוואָרסקי אין שייער איז געווען די משפּחה קלעפּאַצקי. אין זעלבן דאָרף זענען דעמאָלט אומגעקומען איידל בניומקעס, יאַנקל ראָזינס אַ שוועסטער מיטן מאַן און קינדער. דער נאַקעטער קערפּער פון חנה־שרה, יאָסעלעס פרוי, איז געלעגן ביי דער אָזערע. די פּויערים האָבן אַרויסגענומען די גאָלדענע ציין פון איר מויל. נאָך פריער האָט דער קריסט ביי זיי צוגענומען זייער געלט, אים מיט דער פרוי און קינדער אַרויסגעפירט פון שייער אין פעלד (אָדער אין וואַלד) און אַלעמען דערשאָסן.

אין דער זעלבער צייט איז אומגעקומען איצל קאָוואַלס אַן איניקל. דייטשן האָבן אים נאָכגעשאָסן און נישט געטראָפן, האָט דער פּוילישער פּאָליציאַנט קאַזשיק ווורוט־נאָווסקי (דער טרומנע־מאַכער), אַרויפגעזעצט זיך אויף אַ פערד, אים נאָכגעיאָגט און נישט וויט פון וואַלד — דערמאָרדעט. דאָס יינגל האָט זיך אַליין אַרומגעדרייט אין דאָרף, ווייל זיינע עלטערן האָבן שוין נישט געלעבט. די קריסטן פון דאָרף האָבן אים אויס־באַהאַלטן.

אין יענער צייט זענען אויך אומגעקומען ברריינע, שיע שנייַדערס אַ טאָכטער, און די משפּחה בלאָך.

5

וועָן איך בין געקומען אין דאָרף אַריין, האָבן מיך די קריסטן געוואָרנט, אַז איך זאָל באַלד אַוועק. ווי איך האָב געטאָגט, האָב איך נישט געטיקט, געווען נע־ונד. בייטאָג — אין די שייערן, ביינאַכט פלעג איך זוכן אַ שטיקל ברויט צו דערהאַלטן מיין נשמה. כמעט צוויי יאָר איז מיין לעבן געהאָנגען אויף אַ האָר, איך האָב זיך געשראָקן פֿאַר דער ליכטיקער שיין.

איך האָב זיך דערשלאָגן צום דאָרף בריקע, צום פּריץ טשערניעצקי. אין זיין הויף

איז געווען אַ שייער. האָבן איך, דוד און מיין ברודער שלמה, געמאַכט דאָרט אַ גרוב און זיך באַהאַלטן.

די פּריצטע האָט געהאַט אַ שוואָגער, אַן אַגראָנאָם. ביי אים האָבן די רוסן צוגענומען זיין פאָלוואַרק, האָט ער דאָ געאַרבעט ביי די דייטשן, ביי זיין פּאַך. ער האָט שטענדיק געלעבט אין פּחד. בעת די רוסן פלעגן פאַרשיקן, האָבן די דייטשן געשאָסן אַלע אינטעלעקטועלע פּאָליאַקן. ער איז דערפאַר געקומען צו זיין שוועגערין, מיטגעברענגט אַ פּור מיט זאַכן און אַלץ אַריינגעפּירט אין דעם זעלבן שייער, ווו מיר זענען געלעגן באַהאַלטן. אויך ער האָט זיך געמאַכט אַ גרוב, כדי אַריינצולייגן זיינע זאַכן וועלכע ער האָט מיטגעבראַכט. אָבער אין גרוב איז אָנגעקומען וואַסער, האָט ער זיינע זאַכן געלאָזן אין שייער אויף דער פּור.

אין אונדזער גרוב זענען מיר געלעגן עטלעכע טעג, ביז מיט אַ מאָל האָבן מיר דערהערט, אַז דער פראָנט דערנענטערט זיך. ליגנדיק אין דער באַהעלטעניש, האָבן מיר גוט געפילט, ווי די גאַנצע ערד טרייסלט זיך צוליב דעם שטאַרקן אָנגריף פון די רוסן. די דייטשן האָבן זיך צוריק געצויגן.

דערווייל האָבן די דייטשן געמאַכט זייער שטאַב ביי דעם פּריץ, ווו מיר זענען געלעגן אין שייער. זיי האָבן געגעבן אַ באַפעל, מען זאָל אָפּריניקן פּאַר זיי דעם שייער. די פּריצטע האָט זיך אָבער נישט פאַרלוירן. זי האָט זיי אַריינגענומען אין שטוב, זאָגנדיק, אַז זי וועט אַריבער אין שייער, ווייל די קריגס־לייט זענען וויכטיקער ווי ציווילע.

פּיר טעג זענען מיר געלעגן אין שייער, נישט געירט זיך פון אָרט. אונדזער גליק, וואָס דער אַגראָנאָם האָט זיך צוגעגרייט אַ גרוב צום באַהאַלטן זיינע זאַכן. אַ דאַנק דעם האָבן מיר געהאַט וואַסער. אויף דער פּור האָבן מיר געפונען ברויט און פלייש. עס איז געווען אַ נס, וואָס ער האָט פּאַר אונדז אַלץ געלאָזן.

עס איז אוממעגלעך צו באַשרייבן ווי גליקלעך מיר זענען געווען, וען מיר האָבן דערהערט, אַז עס איז געקומען אַ באַפעל פּאַר די דייטשן אָפּצוטרעטן.

עס איז געוואָרן שטיל. די פּריצטע איז צו אונדז אַריין, געברענגט עסן און טרינקען און אָנגעזאָגט די בשורה, אַז מיר זענען פריי. די רוסן זענען געקומען.

ווו זאָל מען איצט גיין? מיר זענען געווען אָפּגעריסן און אָפּגעשלאָסן, פאַרלייזיקט, פול מיט קרעץ, אָנגעווויירן דעם מענטשלעכן אויסזען. אָבער דאָך באַפרייט.

מיר האָבן זיך געמומען גרייטן אַריבערצופאָרן קיין דראָהיטשין. קומענדיק אַהיים, האָבן מיר געדאַרפט אָנהויבן צו בויען דאָס לעבן פון דאָס ניי. מיר האָבן אָנגעהויבן האַנדלען, קויפן און פאַרקויפן.

אין יאָר 1946 האָבן פוילישע באַנדיטן דערמאָרדעט פיל מענטשן. זיי פלעגן וואַרפן גראַנאַטן אין די הייזער. זיי האָבן אַריינגעוואָרפן אַ באָמבע צו יאָסעלע חיימס אַ זון, ער

האָט זי געכאַפּט און געוואָלט אַרויסווארפן, אָבער זי האָט אויפגעריסן ביי אים אין דער האַנט און אים דערהרגעט.

אריה דער בוזשיסקער איז דערשאָסן געוואָרן ביי זיין טיר. דאָס אַלץ איז שוין געווען נאָך דער באַפרייונג. ער האָט נאָך באַוויזן צו זאָגן וועד עס האָט אים געהרגעט — דער קריסט סקודלאַרסקי. אַזוי אויך זענען אומגעקומען שלמה, שלומקע און שמואליק גאָלדוואַסער. די דריי האָבן מיר באַגראָבן אויפן יידישן בית־הקברות אין דראָהיטשין.

וועז דוד־לייב מיט איטשע ברוידע זענען געפאָרן פון ברייגסק און פאַרביי געפאָרן סאַדי, האָבן די באַנדיטן דערמאָרדעט די צוויי יינגלעך. ביזן היינטיקן טאָג ווייסן מיר נישט ווו זייערע קעפּערס געפינען זיך.

עס איז געווען קלאָר, אַז מיר האָבן מער קיין אָרט אין דראָהיטשין. מיר זענען דאָן אַוועק קיין ביעלסק.

מיר האָבן איבערגעלעבט — פישל מאַטעסעס קינדער: חיים, ציפּע; בראָשע מאַטע־סעס קינדער: שיינדל, באַלטשע, פּערל; הערשל מאַטעסעס קינדער: לייזער, גדליהו, עקיבא פישל.

(פאַרצייכנט: אהובה לינטשעווסקי)

☆ ☆ ☆

בעלאַ גרודע-זילבערמאַן

אין גערעַנגל פאַרן לעבן

ווי נאָר די דייטשן האָבן אָקופּירט אונדזער שטעטל, האָבן זיי פיל איינווויינער גע־טריבן אויף צוואַנגס־אַרבעט, פונוואַנעז מ׳איז ניט צוריק געקומען. איך אוז הינדע בלומשטיין זענען מאָביליזירט געוואָרן אויף אַרבעט אין דער זשאַדאַרמעריע. מיר זענען געווען נישט שלעכט איינגעאָרדנט, נאָר מיר האָבן פיל איבערגעלעבט, צוזעענדיק ווי מען שלאָגט און פיניקט די יידן, וועלכע זענען דאָרט געווען באַשעפטיקט. דער טויט האָט געלויערט אויף יעדן טריט אוז די בעסטיאַלישע מעשים פון די אינקוויזיטאָרן האָבן אונדז דערשיטערט.

אַ שוידערלעכן פאַל האָב איך צוגעזען, וועז אַ קליין מיידעלע, אַלטער סקורניקס אַן אייניקל, האָט פאַרקויפט שוועבעלעך — אוז אַ דייטש האָט דאָס באַמערקט. ער האָט דאָס מיידעלע אַזוי ברוטאַל געשלאָגן, אַז זי האָט פאַרלוירן דעם באַווסטזיין. וועז ער איז אַוועק, האָבן מיר דאָס קינד אָפּגעראַטעוועט.

אַזוי האָבן מיר געאַרבעט אין דער זשאַנדאַרמעריע, ביז עס האָט זיך דערנענטערט די צייט פון דער פֿלאַנירטער ליקווידאַציע פון די יידן אין שטעטל. דער אָנאָג איז געווען: דאָס באַשטעלן וועגענער ביי די פּויערים אויף מאַנטיק. אַ פּאָר וואָכן פריער האָב זיי אונדז באַפרייט פון דער אַרבעט.

אַ געוויסן שבת מען מיך גערופן אין דער זשאַנדאַרמעריע און אַ זשאַנדאַר האָט באַפוילן כ׳זאָל אים פאַריכטן זיין שינעל. וועג איך האָב אים געפרעגט אויף וועג ער דאַרף אים, האָט ער געענטפערט, אַז אויף דינסטיק. האָב איך אים געזאָגט, אַז אויב כ׳וועל אי־ בערלעבן אַ טאָג פריער, מאַנטיק, וועט ער דעם שינעל באַקומען דינסטיק.

וועג איך בין אַרויס מיטן שינעל, האָבן איך געפילט, אַז ער קוקט מיר נאָך. איך האָב זיך צוריק געקערט און געפרעגט: „פאַר וועמען זענען באַשטימט די וועגענער?״ ער האָט קורץ געענטפערט: „האַלט דעם קאָפּ אויף די אַקסלען!״ איך האָב מיט דרייסטקייט גע־ בעטן זיין רעוואָלווער. ער האָט פאַרשטאַנען פאַר וועלכן ציל, דאָך געפרעגט צו וואָס איך דאַרף אים. מיין ענטפער איז געווען: „פאַרן אומקום, ווייל איך דאָס אַליין מאַכן — און נישט דערמאָרדעט ווערן דורך אַנדערע״. פאַרשטענדלעך, אַז קיין ענטפער האָב איך נישט באַקומען, דעם רעוואָלווער — אַוודאי נישט.

פילנדיק אַז עס דערנענטערט זיך די שעה פון אומקום, האָב איך די ידיעה איבער־ געגעבן די יידן אין געטאָ און זיי געראַטן צו אַנטלויפן.

אַ צאָל איינווינער איז זיך טאַקע צעלאָפן — אָבער דער רוב האָט געלעבט מיט פאַלשע האָפענונגען און געבליבן אין געטאָ.

שבת איז די פאַניק געווען גרויס. מענטשן זענען אַרום געגאַנגען צעטומלטע, אַן אַ ציל און פלאַן. מיינע נאָענטע זענען צו צו די שטעכלדראָטן. אַ באַקאַנטער קריסט האָט אונדז געהאָלפן אַרויסבאַקומען זיך פון געטאָ און דערביי אונטערגעיאָגט: „אַנטלויפט וואָס שנעלער!״

עטלעכע שעה בין איך געזעסן אויסערן געטאָ. דערנאָך האָב איך באַשלאָסן זיך אומ־ צוקערן, כדי געווינען וואָס הערט זיך דאָרט.

וועג די פאַרבליבענע אין געטאָ האָבן מיך דערזען, האָבן זיי מיך געבעטן גיין אין דער זשאַנדאַרמעריע, אפשר וועל איך דאָרט זיך דערוויסן וואָס עס שטייט פאָר. עס איז שוין געווען פאַרנאַכט. אַז דער זשאַנדאַר האָט מיך דערזען, האָט ער אַראָפגעלאָזט די אויגן און געפרעגט וואָס האָט מיך געבראַכט צו אים.

איך האָב געפרעגט: „פאַר וועמען זענען די וועגענער?״ ער האָט מיך געטרייסט, זאָגנדיק: „זיי רויק, עס וועט גאָרנישט געשען״. איך בין אַוועק מיט דער פעסטער מיינונג, אַז די שעה פון אומקום דערנענטערט זיך. דאָס איז געווען אַ נאַכט פאַר דער ליק־ווידאַציע פון געטאָ.

קומענדיק צוריק אין געטאָ, האָב איך געראַטן צו אַנטלויפן, כל זמן ס׳איז נאָך

מעגלעך. איך אַליין האָב באַלד פֿאַרלאָזט דאָס געטאָ און געפונען אַ צייטווייליקן דאַך איבערן קאָפּ ביי אַ קריסט אין שייער.

מאָנטיק אַ גאַנצן טאָג זענען מיר געזעסן באַזאַרגט, פֿאַרגעזען דעם סוף. דינסטיק גאַנץ פרי האָב איך דערהערט שיסעריין און געשרייען. דאָס אויסזידלען פון געטאָ איז פֿאַרגעקומען מיט דער גרעסטער אַכזריות. די אָנגעלאָדענע וועגענער מיט אונדזערע טייערסטע, זענען געשיקט געוואָרן אויף אומקום.

איך האָב אָנגעהויבן זוכן מיינע עלטערן און נאָענטסטע, וועלכע האָבן פֿאַרלאָזט דאָס געטאָ פֿאַר מיר און זיי געפונען ביי אַ פויער, צוזאַמען מיט מיין פעטער און מומע הערשל און לאה גרודע, אברהם־חיים צוקערמאַן מיט זיין פרוי, פרוי קודעלסקי מיט איר טאָכטער און פריידע גאיל.

מיין מוטער איז געוואָרן די באַזאָרגערין פון שפּייז פֿאַר זיך און אַלע אַנדערע.

קיין סטאַבילן אָרט האָבן זיי נישט געהאַט, נאָר געוואַנדערט פון איין אָרט צום צווייטן. בדרך כלל זענען זיי געזעסן אין אַ פוסט הייזל אין וואַלד. אַ קריסט האָט זיי באַמערקט, געמאָלדן דער זשאַנדאַרמעריע, וועלכע האָט זיי פֿאַרנומען, פֿאַרשפּאַרט אין אַ קליין אַרעסט־הויז, ביז מען האָט זיי דערשאָסן.

מיר זענען געבליבן עלנטע יתומים. נישט געקוקט אויפן פֿאַרלוסט פון אַלע נאָענטסטע און טייערע, האָט מען זיך געמוזט שטאַרקן און זיך גרייטן צום ווייטערדיקן קאַמף פֿאַרן קיום.

ווען עס זענען געווען די קריסטלעכע יום־טובים, האָט אונדזער רעטער געקוילעט אַ חזיר און געטריבן בראָנפן („סאַמאָגאָן") אויף אַ פּרימיטיוון אופן. נאָכן אָנפרעסן זיך און אָנשיכורן, האָט ער זיך גלייגט שלאָפן אין דעם שייער, ווו מיר זענען געווען באַהאַלטן. אין דער פרי האָבן מיר דורך אַ שפּאַרע דערזען אַ קליין הינטעלע, און באַלד פֿאַרשטאַנען, אַז נאָכן הינטעלע קומען די דייטשע הענקערס. מיר זענען שנעל אַריין אין אַ גרובן, מיט שרעק דערוואַרט דאָס ערגסטע. צו אונדזער גליק, האָבן זיי זיך פֿאַרנומען נאָר מיטן פויער, אים מערדערלעך צעשלאָגן. עס האָט נישט געפעלט קיין סך אַז מען זאָל אונדז אַנטדעקן.

האָרט פֿאַר דער באַפֿרייונג, האָבן מיר איבערגעלעבט גרויס שרעק. די דייטשע אַרמיי איז אָפּגעטראָטן, אַ גרעסערע אָפּטיילונג האָט פֿאַרנומען דעם שייער וווּ מיר זענען געווען אין אונטערערדישן גרוב. זיי האָבן געטרעטן אויפן שוואַכן צודעק פון גרוב. אונדז איז שווער געווען אָפּילו צו אָטעמען, זיי זאָלן אונדז נישט דערהערן. מיר זענען געווען זיכער, אַז זיי וועלן אונדז אָנטדעקן.

דער גורל האָט אָבער געוואָלט, אַז מיר זאָלן בלייבן לעבן. אַזעלכע פֿאַלן זענען געווען צענדליקער — זיי האָבן אונדז אַריינגעפירט אין דער גרעסטער נערוועזיטעט און יאוש.

ענדלעך איז געקומען די אויסגעבענקטע שעה. די סאָוויעטן האָבן פֿאַרנומען אונ־

דזערע געביטן. מיר זענען אַרויס פון דער פינצטערניש צו ליכט, פון שרעק — צו מער זיכערקייט און האָפענונג.

אָבער די עלנטקייט האָט כסדר דערמאָנט אונדזער אומגליק.

אין יאָר 1944, באַלד נאָך דער באַפרייונג, האָבן מיר אויסגעגראָבן דעם ברודער־קבר, אַרויסגענומען די קערפערס פון די קדושים. מיר האָבן זיי דערקענט לויט זייערע קליידער און געבראַכט צו קבר־ישראל אויפן דראָהיטשינער בית־עלמין.

אבלים, עלנטע, אָן אַ ציל און צוקונפט, האָבן מיר פאַרלאָזט די פרישע קברים און אַוועק אין ווייטערדיקן וואַנדער־וועג, צו אַ בעסערן מאָרגן.

פאַרצייכנט: אהובה לינטשעווסקי

על קבר אחים של קדושי דרוהיטשין — אחרי השחרור

אויפן בריידער־קבר פון די דראָהיטשינער קדושים — נאָך דער באַפרייונג

שלמה גאָלדוואסער / חיפה

מיינע איבערלעבונגען אין דער צווייטער וועלט־מלחמה

ביי דר רוסן

אין יאָר 1939 האָבן די פּאָליאַקן מיך מאָביליזירט אין דער אַרמיי. איך בין דעמאָלט געווען אַן אויסגעדינטער זעלנער אין רעזערוו. איך האָב זיך צוגעשטעלט צום מילי־טער אין שעדלעץ. די צייט איז געווען אַן אָנגעשטרענגטע. אין דער לופט האָט זיך געפילט די זיך דערנענטערנדיקע מלחמה. דאָס האַרץ האָט געשניטן, ווען איך האָב זיך געזאָגט מיט מיינע עלטערן. אָלץ אַרום האָט אָנגעזאָגט נישט קיין גוטס.

די רוסן האָבן אין דער צווייטער העלפט סעפּטעמבער 1939, פאַרנומען אַ העלפט פּוילן. אַ סך געוו. פּוילישע זעלנער, האָבן זיי פאַרשיקט קיין טיף רוסלאַנד. אין דער אָקופּירטער טייל פון פּוילן דורך די דייטשן, האָט מען צעשאָסן די יידישע זעלנער פון דער פּוילישער אַרמיי, אָדער זיי אינטערנירט. איז מיר נישט געבליבן קיין אַנדערער וועג, ווי נאָר צו דעזערטירן. איך האָב טאָקע אַזוי געטאָן. אויפן וועג קיין קאָוועל, צווישן זאַמאָשטש און הרוביעשאָוו, בין איך אַראָפּגעשפּרונגען פון דער באַן און מיט גרויסע שוועריקייטן זיך דערשלאָגן אַהיים. איך האָב געמוזט אַ סך גיין צופוס — איבער פעל־דער, וועלדער, ראָוועס. אויסבאַהאַלטן זיך בייטאָג און גיין נאָר ביינאַכט.

ווען איך בין געקומען אַ היים, אי״ז מיין שמחה נישט געווען קיין גאַנצע. ערשטנס, זענען אין דראָהיטשין שוין געווען די רוסן. זיי האָבן מיך לאַנג נישט געלאָזט בלייבן אין דער היים, געמאַכט שוויעריקייטן, באַזונדערס די סוחרים, וועלכע האָבן געמוזט פאַרלאָזן דאָס שטעטל און אַוועק אַ 100 קל״מ ווייטער. אַזוי ווי מיר זענען געווען סוחרים, איז אונדזער גאַנצע משפּחה אַוועק אין שטעטל נאַרעווקע. דאָרט האָבן זיך גע־פונען ביי אַ 2000 יידן. מיר האָבן ווי ניט איז זיך אינגעאָרדנט אויפן נייעם פלאַץ. מען האָט זיך צוגעווויזן צו די רוסן, געהאַנדלט מיט זיי פאַרן רוסישן געלט. צוזאַמען מיט די רוסן, האָט מען געמאַכט פאַרשידענע געשעפטן. מיר, 4 שותפים, פלעגן האַנדלען אין לוואָוו. עס האָט אונדז שטענדיק געדראָט תפיסה, אָבער לעבן האָט מען געדאַרפט. דער סוף איז געווען, אַז מען האָט אונדז געכאַפּט, און יעדן פאַרמשפּט אויף 10 יאָר תפיסה.

מיר זענען לאַנג נישט געזעסן, ווייל די דייטשן האָבן אָנגעגריפן (22סטער יוני 1941) און די רוסן האָבן זיך צוריק געצויגן. מיר זענען פון דער טורמע אַנטלאָפן — און ווידער

געגומען האַנדלען מיט די דייטשן. נישט געקוקט דערויף, וואָס זיי האָבן געמאַכט פֿאַר־ראַמען און אַקציעס אין לוואָוו, האָב איך דאַרט געהאַנדלט.

די שחיטות אין לוואָוו

די דייטשן זענען אַריין קיין לוואָוו דינסטיק און באַלד דורכגעפירט אַ שרעקלעכע שחיטה. דאָנערשטיק האָבן זיי געמאַכט אַ פֿאָגראָם און יידיש בלוט האָט זיך געגאָסן אומעטום. טויטע זענען געלעגן אויף טריט און שריט. מען האָט נישט געוווסט וואָס צו טאָן, וווּ צו לויפן. אומעטום האָט געלויערט דער טויט.

איך האָב געזען, אַז אַלס ייד וועל איך זיך נישט קענען דערשלאָגן אַהיים, צו מיין פֿאַמיליע, האָב איך פֿאַר אַ סך געלט זיך אויסגעארבעט פּוילישע דאָקומענטן אויפן נאָמען פון מיכאַל מאַרטיניאַק.

אין לוואָוו איז פון טאָג צו טאָג געווארן אַלץ ערגער. די דייטשן האָבן פֿאַראַרדנט צו שאָפן אַ יודענראַט, וואָס זיי האָבן געדאַרפט, האָבן זיי פון אים געפֿאָדערט. יעדעס מאָל האָבן זיי אַרויפגעלייגט אויף די יידן נייע קאָנטריבוציעס. וואָס אַ מאָל — אַלץ הע־כערע סומען. איך האָב געזען, אַז דאָ איז שלעכט און מען מוז פון דאָנען אַנטלויפן. מיט גרויסע שוועריקייטן בין איך אָנגעקומען קיין נאַרעווקע. דאָס שטעטל איז שוין געווען אָן יידן. ווי קריסטן האָבן מיר איבערגעגעבן, האָבן מיין פֿאָטער און ברודער קלמן פֿאַרלאָזן נאַרעווקע, אַיידער די דייטשן האָבן געמאַכט די „סעלעקציע". די מענער פון נאַרעווקע האָבן די דייטשן אַרויסגעפירט אין אַ וואַלד, געהייסן זיי גראָבן גריבער, אַלעמען אויסגעמאַרדעט און אַריינגעווארפן אין די גריבער. די פרויען און קינדער האָבן זיי איבערגעפירט אין קאָברינער געטאָ.

איך האָב געהאָט אַרישע פּאַפּירן און זיך געקענט פריי באַוועגן, אויסגעזען ווי אַ גוי. איך בין דעמאָלט אַוועק צופוס מיט משה סמאָלע פון נאַרעווקע קיין קאָברין, אַרויס־גענומען פון געטאָ מיין מוטער, די שוועסטער ראָזע און מיין איצטיקע פרוי. פֿאַרשטייט זיך, אַז עס האָט געקאָסט זייער פיל געלט. איך האָב זיי אַריבערגעשמוגלט קיין סעמיאַ־טיטש, וווּ ס׳זענען געווען מיין פֿאָטער און ברודער. אַזוי זענען מיר ווידער געווען צו־זאַמען, כמעט די גאַנצע משפּחה.

פון ערב ראש השנה ביז א׳ כסלו 1942, ווען ס׳איז פֿאַרגעקומען די אַקציע אין שטעטל, האָב איך דאַרט זייער פיל מיטגעמאַכט, הגם כ׳האָב געהאָט די מעגלעכקייט צו געבן הילף מענטשן אַ דאַנק די אַרישע דאָקומענטן און דער דרייסטקייט פון מיין נאַטור.

צו קבר ישראל

אַ מאָל האָט זיך צו מיר געווענדעט איינער פון דער פֿאַמיליע טיקאָצקי און מיך געבעטן צו פֿאָרן אין דאָרף זאַראָוויטש, נישט ווייט פון סעמיאַטיטש, ווו עס זענען

דערמאָרדעט געוואָרן 9 נפשות פון זייער משפּחה, כדי זיי ברענגען צו קבר ישראל אין סעמיאַטיטש. דאָס איז נישט געווען קיין לייכטע זאַך. מיין פאָמיליע האָט מורא געהאַט איך זאָל דערביי נישט אומקומען. אָבער איך האָב געזאָגט, אַז איך פאָר און וועל זיי ברענגען.

מען האָט באַשטעלט פורן מיט קריסטן, זיי גוט באַצאָלט און מיר זענען אַוועק אין דאָרף זאַראָוויטש. איך האָב זיך געוועגדעט צום סאָלטיס ער זאָל מיר דערלויבן אַרויס־נעמען די הרוגים. ער האָט אָפּגעזאָגט, מיטן מאָטיוו, אַז דאָס קען ברענגען צו אַן עפּי־דעמיע אין דאָרף. איך האָב נישט געהאַט קיין ברירה און אים פאָרגעלייגט אַ גרויסע סומע געלט. ער האָט נישט געקענט ביישטיין דעם יצר־הרע און מסכים געווען, אַז מיר זאָלן אויסגראָבן די הרוגים. אָלע פויערים פון דאָרף זענען זיך צוזאַמענגעקומען. דאָ האָב איך אויסגערופן הויך:

— קוקט, מענטשן, וואָס דאָ קומט פאָר. נישט גענוג מען האָט די מענטשן אומ־שולדיק דערמאָרדעט, דאַרף מען נאָך באַצאָלן פאַרן דערלויבן זיי צונעמען פון דאַנען? פאַר געלט וועט שוין נישט קומען אַן עפּידעמיע אין דאָרף? איך וועל זיך צו אייער געווינסן, משפּט איר אַלע...

עס האָט לאַנג נישט געדויערט און מען האָט מיר אַרויסגעגעבן די טויטע קערפּערס. מיר האָבן זיי געברענגט צו קבר ישראל. גאָנץ סעמיאַטיטש איז זיך צונויפגעקומען צו דער גרויסער לוויה, וועלכע איך קען ביז היינט נישט פאַרגעסן.

נאָך פריער האָב איך געבראַכט צו קבר ישראל מרדכי פישלס און זיין זון בערל, וועלכע זענען דערמאָרדעט געוואָרן אין אַ דאָרף. איך האָב זיי אַרויסגענומען און זיי קובר געווען אויפן סעמיאַטיטשער בית־עולם.

איידער די דייטשן האָבן געמאַכט די גרויסע אַקציע, האָבן זיי געכאַפּט אויף אַרבעט. די רייכע יידן פלעגן זיך אויסקויפן, אָבער די אָרעמע זענען געגאַנגען צו דער קאַטאָרגע. אַ מאָל האָט מען זיך געוועגדעט צו מיר, אַז איך זאָל פאָרן אויף אַ געווינסן אָרט, וווּ מען האָט געכאַפּט 150 מענער, צווישן וועלכע עס געפינען זיך צוויי רייכע יידן. זיי ווילן געבן אַ סך געלט, מען זאָל זיי נאָר אַרויסראַטעווען. איך האָב זיך נישט געפוילט און בין גע־פאָרן אַהין. איך האָב פרובירט ביים דייטש, וועלכער האָט זיי געהיטן, אָבער גאָרנישט געקענט מאַכן. איך בין געפאָרן אַ היים, און געהייסן מיר באַזאָרגן אַ רויטן לעדערנעם מאַנטל און אַ פאָר גוטע רויטע שטיוול — און בין ווידער אַוועק צום זעלבן דייטש. איך האָב אים געווינען די מתנה וואָס איך האָב אים געבראַכט, ער האָט דאָס געווינען זיין פרוי און איז — — — געוואָרן ווייכער. דאָ האָב איך אים געבעטן, ער זאָל באַפרייען די צוויי יידן. ער האָט געענטפערט, אַז ער קען נישט. איך האָב אים פאָרגעשלאָגן, אַז איך וועל די צוויי יידן אַרויסגנבענען, האָט ער געזאָגט, אַז דאָס איז יאָ מעגלעך. איך האָב אים געבעטן, ער זאָל מיר געבן אַ „פשעפוסטקע".

דערווייל זענען אָנגעקומען די אוֹיטאָס מיט אַלע אַרבעטער. איך האָב געגעבן אַ באַפעל מען זאָל בלייבן אויף די ערטער, נישט אַראָפגיין פון די אויטאָס. איך האָב זיך שנעל אַרויפגעכאַפט אויף אַ מאַשין, מיר זענען אָנגעקומען בשלום אין סעמיאַטיטשער געטאָ. איך האָב געזען, אַז זייער אַ סך יידן זענען אויפן וועג אַראָפגעשפרונגען פון די אויטאָס, געבליבן זענען נאָר עטלעכע.

מען אַנטדעקט מיין יידישקייט

אַ מאָל, ווען איך בין געגאַנגען אויף דער בריק איבערן טייך מוכאוויעץ, פון קאָברין קיין סעמיאַטיטש, האָט מיך פאַרהאַלטן אַ דייטש און געפאָדערט, איך זאָל אים ווייזן מיינע דאָקומענטן. איך האָב אים דערלאַנגט מיינע אַרישע פּאַפּירן, ער האָט מיך געלאָזט גיין. באַלד דערנאָך האָט ער מיך צוריק גערופן, אַריינגעפירט אין אַ צימער ביים קריסט צאַפּקאָוויטש, מיך באַזוכט און אויסגעפונען, אַז איך בין אַ ייד. ער האָט מיך געהייסן ווארטן. איך געדענק זייער קלאָר, אַז אין צימער איז קיינער נישט געווען, אָבער איך האָב דייטלעך געהערט איבער מיין קאָפּ אַ קול: „שלמה, וואָס זיצסטו דאָ? וואַרטסט אויפן טויט? ראַטעווע זיך!" איך האָב זיך לאַנגזאַם געלאָזט גיין דורך אַ לאַנגן קאָרידאָר. די טיר איז נישט געווען פאַרשלאָסן, און איך בין אַרויס. געגאַנגען זיך רויק, אָנגעטראָפן אַ יונגן דייטש. איך האָב אים גוטמוטיק באַגריסט, ער האָט מיר געענטפערט. אַזוי בין איך פון דאָרט פאַרשווונדן. נישט בלויז וואָס כ׳בין געראַטעוועט געוואָרן פון טויט, נאָר אויך פון גרויסע פּיניקונגען.

פאַר דער גרויסער אַקציע אין סעמיאַטיטש, בין איך מיט מיין פרוי אַרויס פון געטאָ, צו אַ באַקאַנטן קריסט אויסער דער שטאָט. דאָרט האָבן מיר זיך אויסבאַהאַלטן.

די דייטשן האָבן אַרויסגעפירט אַלע יידן פון סעמיאַטיטש קיין טרעבלינקע.

צוריק אין דראָהיטשינער געגנט

מיט גרויסע שוועריקייטן האָבן מיר זיך דערשלאָגן אין דראָהיטשינער געגנט. אָבער אין דראָהיטשין קיינעם נישט געטראָפן. אַלע יידן זענען אַרויסגעפירט געוואָרן קיין טרעבלינקע.

פון פּסח 1943, ביז יוני 1944, זענען מיר געווען באַהאַלטן ביי באַקאַנטע קריסטן אַרום דראָהיטשין. ביים פויער סענצינאַ פלעג איך זיך דערווייסן, ווער עס לעבט, וועמען מען האָט געהרגעט. ער האָט נישט געוואָלט אויסבאַהאַלטן קיין יידן, אָבער קיין שלעכטס געטאָן. פאַרקערט, ער פלעגט שטענדיק געבן ברויט, מילך, אַ מאָל אַפילו אַ גלעזל בראַנפן צו דערוואַרעמען זיך אין די גרויסע קעלטן.

אַ סך מאָל פלעגט ער אַוועקשיקן זיין פרוי צו איר שוועסטער אין דראָהיטשין, כדי קענען אַריינעמען אין שטוב עטלעכע יידן. ער האָט זיי געגעבן די מעגלעכקייט זיך אַרומצוווּאַשן, אויסרוען און אָפּעסן צו דער זעט.

איך האָב אָנגעהויבן זוכן אַ פּלאַץ, ווו איך מיט מיין פּרוי זאָלן קענען איבערלעבן. דערווייל האָבן מיר זיך געטראָפן מיט נאָך יידן פון סעמיאַטיטש און דראָהיטשין, ווי אויך מיין ברודער קלמן, וועלכער איז געשפּרונגען פון דער באַן, וואָס האָט געפּירט קיין טרעבלינקע. דאָס האָט מיר צוגעגעבן מוט און האָפענונג.

אַ מאָל זענען מיר זיך צוזאַמענגעקומען אין מיין בונקער, ביים קריסט קוויאַטקאָווסקי, כדי זיך אַדורכשמועסן. איך האָב שטענדיק געזאָגט, אַז מיר דאַרפן זיך נישט פאַרלירן און אויך נישט אָנווערן די האָפענונג. מיר וועלן בלייבן לעבן, פאַרן קיין ארץ־ישראל און האָבן וואָס צו דערציילן אונדזערע קינדער. אַנדערע פלענער, אַז אויב עס וועט ווער בלייבן לעבן, וועט מען אים טראָגן אויף די הענט, פאַרוואַרפן מיט כל־טוב. אַזוי האָבן מיר נישט איין מאָל דיסקוטירט אַ גאַנצע נאַכט.

ביי מיר איז געווען די משפּחה לעוו גרשון. זיי האָבן נישט געווּסט, אַז די דייטשן האָבן געמאַכט אַן אָבלאַווע, געפונען זייער בונקער אַ ליידיקן. דאָס איז געווען אַ נס, וואָס זיי זענען געבליבן ביי מיר ביז טאָג און שוין נישט געקענט צוריקגיין אין זייער באַהעלטעניש. שפּעטער האָבן זיי זיך דערוווסט וועגן דער אָבלאַווע און געמוזט זוכן אַן אַנדער אָרט.

אַ מאָל האָבן מיר זיך אויסבאַהאַלטן ביי אַ קריסט, צו וועלכן עס זענען גראָד געקומען געסט. מיר זענען שנעל אַריין אין אַ שאַנק, אַ קליינע, פול מיט זאַכן. וועג מען האָט פאַרמאַכט די שאַנק, איז נישט געווען קיין לופט. מיר זענען געווען אַזוי צוזאַמענגעקוועטשט, אַז די טיר איז אַרויסגעפאַלן. דאָס איז געווען אַ מינוט נאָך דעם, ווי די געסט האָבן פאַרלאָזן די שטוב.

זייענדיק אין דראָהיטשינער געגנט ביי אַ פויער, האָבן מיר געהערט, ווי מען קלאַפּט אין טיר. דאָס איז געווען בייטאָג. מיר זענען אַלע אַרויף אויפן בוידעם, געלעגן דאָרט אַן אָטעם, בעת די געסט זענען זיך געזעסן געמיטלעך און פאַרברענגט. מיין ברודער קלמן האָט אָנגעווויירן דאָס געדולד, צוגעגאַנגען זען צי זיי זענען שוין אַוועק. דערווייל האָט אים באַמערקט אַ דאָרפיש יינגל און געשריגן צו דער באַלעבאָסטע, אַז ער האָט געזען ווי עמעץ קריכט אויפן בוידעם. די קריסטין איז שנעל אַרויס און אים דערציילט, אַז זי האָט געשיקט זיין פעטער ער זאָל אַראָפּנעמען בראָנפן פון בוידעם.

ווידער אַ מאָל זענען גאַנץ שפּעט ביינאַכט געקומען געסט צו אַ פויער, ביי וועמען מיר זענען געווען. דער קריסט פלעגט אונדז אויסבעטן שטרוי אויף דער פאָדלאָגע. מיר זענען אַריין אין בונקער און דער קריסט איז אַרויפגעשפּרונגען אויפן געלעגער פון שטרוי. וועג זיי זענען אַריין אין שטוב, האָבן זיי געזען דעם בעל־הבית ליגן אויף דער פאָדלאָגע און אים געפרעגט פאַר וואָס ער ליגט נישט אין בעט. ער האָט זיי געענטפערט מיט כעס, אַז ער ווייל נישט שלאָפן מיט זיין אויסגעלאָסן ווייב, ער מוז פון איר פּטור ווערן. די קריסטן האָבן געזען, אַז ס׳איז עפּעס אַ מחלוקת אין שטוב — און זענען אַוועק.

אַ מאָל האָט פּאַסירט, וועָן מיר זענען געווען אין שטוב, האָט די קריסטין אַ געשריי געטאָן: „יעזוס כריסטוס! מיינע געגנדז וועלן אַרויס פון שטוב!" זי האָט שנעל פאַרמאַכט די טיר און אַ וווּנק געגעבן צו אונדז, מיר זאָלן זיך באַהאַלטן. נישט געווען קיין צייט צו לויפן, האָב איך אָפּגעזוכט אַ נאָענטסטן פּלאַץ וווּ זיך צו באַהאַלטן. איך בין אַרונטער אונטער אַ טיש, באַדעקט מיט אַ טישטעך ביז דער פּאָדלאָגע. עס איז אַריין דער סאָלטיס פון דאָרף, זיך געזעצט ביים זעלבן טיש וווּ איך האָב זיך באַהאַלטן. ער איז געזעסן אַ געגוג לאַנגע צייט, עפּעס געשריבן. איך קען ביזן היינטיקן טאָג נישט פאַרשטיין, ווי אַזוי ער האָט מיך נישט באַמערקט.

אַדער מיר זיצן ביים קריסט אין הויז. מיט אַ מאָל קלאַפּן אָן דייטשן. מיר האָבן זיך דערשראָקן און זיך פאַרשטעקט אין אַלעווינקעלעך. די דייטשן זענען אַריין, געפרעגט די קריסטין אויפן וועג קיין סעמיאַטיטש. מיר האָבן געלאַכט און געווינט פאַר פרייד.

אַ מאָל ביינאַכט קומט צו מיר גרשון יעקב־יאָסלס און בעט אונדז מיר זאָלן אַריינ־נעמען זיין שוועסטער צו אונדז אין בונקער. זי האָט זיך פאַרקילט, האָט הויכע היץ, ליידט שטאַרקע וויטאָגן. מיר האָבן זי אַריינגעגנומען, אַריינגעלייגט אין שטרוי און זי גוט פאַרדעקט. פאַרזאָרגט זי מיט בעסערע שפּייז — און זי איז געזונט געוואָרן. קיין דאָקטאָר האָט מען נישט געקענט רופן, ווייל דאָס האָט געדראָט מיט טויט (היינט איז זי אין אַמעריקע, איר איז זייער גוט).

פייוול גרשונס און שלמה דאָווטשעס, זענען אַרויס פון אונדזער בונקער, כדי זיך איינשאַפן עסן, זיי זענען אָבער נישט צוריק געקומען. מען האָט פון זיי נישט געהערט אַ לאַנגע צייט. די קריסטן פלעגן דערציילן, אַז מען פלעגט כאַפּן אַ יוד, אַדער אים הרגענען, איז ער פאַרפאַלן געוואָרן ווי אין וואַסער.

אַ מאָל אין אָוונט קומט אַריין דעם שכנס אַ מיידעלע און בעט מיין באַלעבאָסטע, זי זאָל מיט איר גיין אין שטאַל צובינדן די בהמה, ווייל זי האָט מורא אַליין צו גיין אין שטאַל. אויף דער פראַגע פאַר וואָס זי האָט מורא, האָט זי דערציילט, אַז איר פאָטער האָט דערהרגעט צוויי יידן אין שטאַל... זיי ליגן דאָרט, ווייל זי נישט גיין אַהין. איך האָב גלייך פאַרשטאַנען, אַז דאָס זענען אונדזערע צוויי יינגלעך.

מיר נעמען נקמה

דעם זעלבן אָוונט האָבן מיר באַשלאָסן אַרויסצונעמען די צוויי בחורים און זיך נוקם זיין אין גוי. מיר האָבן באַמערקט, ווי דער פויער איז אַריין אין שטאַל, זענען מיר נאָך נאָך אים מיט געווער, פאַרמאַכט די טיר, צוגעשטעלט דעם רעוואָלווער צו זיין האַרץ און געפאָדערט, ער זאָל ווייזן וווּ ער האָט באַגראָבן די יינגלעך. ער האָט נישט געוואָלט זאָגן, אַלץ אָפּגעלייקנט. אָבער עס האָט אים נישט געהאָלפן. צום סוף האָט ער אונדז געוויזן די צוויי קרבנות, באַגראָבן אונטערן מיסט. מיר האָבן די יינגלעך אַרויסגענומען,

דעם רוצח באַגראָבן אויפן זעלבן אָרט וווּ זיי זענען געלעגן און זיינע קרבנות געברענגט צו קבר ישראל.

דעם דראָהיטשינער רב האָט דערמאָרדעט אַ שיניעוויצער גוי, וועלכער האָט געווּסט, אַז דער רב האָט ביי זיך אַ גאָלדן זייגערל. מיר האָבן זיך דערווּסט ווער דער גוי איז. מיר האָבן נקמה געגומען פֿאַרן רבס הייליקע בלוט. מיר האָבן אים געהרגעט אויפן זעלבן פּלאַץ וווּ ער האָט דעם רב דעמאָרדעט. יהי זכרו ברוך.

אַ מאָל אַ זונטיק קומט צו מיר מיין באַלעבאָסטע און בעט ביי מיר 2 זלאָטעס. איך האָב זי געפרעגט, צו וואָס זי דאַרף דאָס געלט, האָט זי געזאָגט, אַז זי גייט אין קלויסטער און וויל בעטן ביי יעזוסן, אַז מיר, יידן, זאָלן איבערלעבן די מלחמה. האָב איך זי געפרעגט ווי אַזוי וועט זי קענען בעטן פֿאַר אונדז, יידן. האָט זי געזאָגט, אַז זי וועט בעטן ביים גלח, אַז ער זאָל מתפלל זיין פֿאַר אַלע מענטשן, וועלכע זענען ביי איר אין שטוב...

ביינאַכט האָב איך אַ מאָל געוואָלט אַרייגיין צו אַ שכן פון מיינע פויערים. זאָגט מיר זייער קליינער זון, אַז איך זאָל נישט גיין. ער איז נאָר וואָס דאָרט געווען. ר׳איז פול מיט דייטשן. דאָס איז נישט געווען אמת. זיי האָבן פּשוט נישט געוואָלט, אַז איך זאָל זיך צופיל באַווּסט מאַכן, מען זאָל מיך נישט הרגענען. זיי האָבן זיך צו מיר צוגעווויזן און טאַקע געוואָלט ראַטעווען.

ווען איך פלעג שטיין און דאַוונען, האָט די קריסטין פֿאַרזאָגט די קינדער, אַז זיי זאָלן מיר נישט שטערן. איך פלעג דאַוונען אין טלית און תפילין.

באַלד וויי מיר זענען אָנגעקומען אין דראָהיטשינער געגנט, זענען מיר אַריין אין אַ שייער. עס איז געווען ביינאַכט. מיר זענען געווען זייער פֿאַרזיכטיק. נאָכן זיצן אַ פֿאָר שעה אין שייער, האָבן מיר באַמערקט, אַז עס געפינען זיך דאָ מענטשן. עס איז געווען פינצטער, איינער האָט מורא געהאַט פֿאַרן אַנדערן. מען האָט נישט געווּסט וער עס איז דאָרט. פֿאַרטאָג איז די קריסטין אַריין אין שייער, זעט אויס, כדי צו ברענגען עסן, האָבן מיר דערזען אברהם־חיים צוקערמאַן מיט זיין פרוי חנה. וואָס עס האָט מיט זיי פֿאַסירט, וויס איך נישט, ווייל מיר זענען באַלד פון דאָרט אַוועק.

נאָך דער באפרייונג

נאָכן קריג זענען מיר אַוועק קיין סעמיאַטיטש, ווייל אין דראָהיטשין איז נישט מעגלעך געווען צו לעבן. עס האָבן זיך געשאַפֿן באַנדעס, וועלכע האָבן דערמאָרדעט אַ סך יידן. אין סעמיאַטיטש האָבן מיר אויסגעפּועלט אין מאַגיסטראַט, מען זאָל אָפּגעבן אונדזער גרויס הויז, אין מיטן שטאָט. מיר האָבן דעמאָלט געהאַט אַ סך געווער און אויך געלט. מיט אונדז איז אויך געווען דעם שוחטס אַ טאָכטער, זייער אַ מוטיקע פרוי, אָן געווער האָט זי זיך נישט געירט. מיר זענען אַריין אין הויז, מער־ווייניקער זיך אינגעאָרדנט. צו ביסלעך געהאַנדלט, ווייל מען האָט געדאַרפט לעבן. דאָס האָט די פּאָליאַקן נישט גע־

שמעקט, זיי האָבן געוואָלט אונדז אָפרוימען, אַריינגעשיקט אַ פּראָוואָקאַטאָר, וועלכער האָט אָנגעהויבן ווילדעווען. איינער פון אונדזער חברה האָט אים געגעבן אַ זעץ, אַז דער שיכור איז אַרויסגעפלויגן דורך דער טיר. האָט ער אָנגעהויבן שרייען, אַז די יידן שלאָגן קריסטלעכע ברידער. דאָס איז געווען זונטיק. עס זענען זיך צונויפגעלאָפן אפשר אַ טויזנט קריסטן. מיר האָבן גלייך פאַרמאַכט אַלע טויערן, פאַרנומען פּאָזיציעס. געשאָסן איבער זייערע קעפּ. אַלע זענען זיך צעלאָפן. מיט אייניקע מינוט שפּעטער איז אָנגעקומען פּאָליציי מיטן קאָמענדאַנט און געוואָלט דווקא אַריין אין הויז, האָבן מיר אים נישט אַריינגעלאָזט. ערשט ווען אַלע האָבן פאַרלאָזן דעם פלאַץ, איז דער קאָמענדאַנט אַריין. מיר האָבן אים דערציילט וואָס דאָ איז פאָרגעקומען, און די פּאָליציי האָט אונדז געוואָלט פאַרנעמען. עס איז געווען אַן ערנסטער מאָמענט, אָבער מיר האָבן זיך נישט פאַרלוירן. מיר זענען געווען גרייט צו געבן פייער. מיר האָבן באַפוילן, אַז קיינער זאָל זיך נישט דערנענטערן צו אונדז, ווייל מיר וועלן שיסן. שפּרה דעם שוחטס האָט געשריגן, אַז זי ווייל נקמה נעמען פאַר אירע עלטערן, אירע שוועסטער און ברידער. מיר האָבן זי קוים איינגעהאַלטן. דער קאָמענדאַנט האָט געזאָגן, אַז דאָ וועט שוין קיין גוטס נישט אַרויס, האָט ער צוגאָמען מיט דער פּאָליציי פאַרלאָזן דאָס אָרט.

מיר האָבן געזאָגן, אַז מיר קענען אויך אין סעמיאָטיטש נישט בלייבן, זענען מיר אַוועק קיין ביאַליסטאָק. דאָרט האָט געאַרבעט אַ קאָמיטעט פון „דזשאָינט". מען האָט אונדז געגעבן סערטיפיקאָטן און מיר זענען געקומען קיין ארץ־ישראל, נאָר אין דער צייט פון ענגלישן מאַנדאַט. מיר זענען אָנגעקומען קיין עתלית. נישט צום פאַרזינדיקן — מען לעבט און מען לאָכט אין ישראל.

(פאַרצייכנט: אהובה לינטשעווסקי)

חיים אוואָל

דער יסורימדיקער נע־ונד

1

ווען די קריג איז אויסגעבראָכן, האָב איך מיט מיין פאַמיליע געווויינט אין דראָהי־טשין, וואָס די רוסן האָבן אָקופירט. אין אַפּריל 1940 האָב איך פאַרלאָזט דאָס שטעטל און אָנגעהויבן די אומגליקלעכע וואַנדערונגען, וועלכע כ׳וויל דאָ באַשרייבן.

די ערשטע וואַנדערונג האָט מיך פאַרטראָגן צו מיינע ברידער אין ברייסק. נאָך אַ קורצער צייט האָב איך מיט מיינע נאָענטסטע זיך באַזעצט אין ביאַלאָוויעזש. די צייט

איז פֿאַרביי אין אַ קאַשמאַר פון פֿאַרנעפּלטקייט און אומזיכערהייט. אַזוי איז געווען ביזן 22סטן יוני 1941.

ווי נאָר דער דייטש האָט אָקופּירט ביאַלאָוויזש, האָט ער באַלד געגומען פּייניקן די יידישע באַפֿעלקערונג.

דער ערשטער פֿאַל: מען האָט אָנגעוויזן אויף אַ יידן, אַז ער האָט אַ סך געלט. אַ דייטשער אָפּיציר האָט זיך צו אים געוואַנדט, ער זאָל דאָס געלט אַוועקגעבן, וועט אים קיין שלעכטס נישט געשען. דער יידן האָט דאָס געלט געגעבן, און דער מיליטער־מאַן האָט אים דערשאָסן אויפֿן אָרט.

ביי אַלע פּייניקונגען, פֿלעגן די דייטשן צייניש דערקלערן, אַז דאָס ערגסטע וועט ערשט קומען, ווען די ציווילע מאַכט וועט אָנהייבן רעגירן. אַזוי איז טאַקע געשען. ווען ס׳האָט זיך איינגעשטעלט די ציווילע אַדמיניסטראַציע, איז דער ערשטער באַפֿעל געווען, אַז יידן זאָלן טראָגן אַ געלע לאַטע. מען האָט געטריבן צו צוואַנגס־אַרבעט. ביי דער אַרבעט האָט מען געשלאָגן, געפּייניקט און געשפּאָט פון די יידן.

נאָך עטלעכע וואָכן, איז דערשינען אַ באַפֿעל, אַז אַלע אָן אויסנאַם יידן מוזן זיך צו־שטעלן אין הויף פון מאַגיסטראַט. דאָרט האָט אונדז אָפּגעוואָרט אַ גרופּע עס־עס מיט די „טויטן־קעפּ"־עמבלעמען אויף די היטלען. דער ערשטער באַפֿעל איז געווען, אַז יעדער איינער פון אַ פֿאַמיליע זאָל צוריק גיין אין זיין ווינונג, עפּענען די טיר און אויף איר אויפּצייכענען דאָס אות „י" („יודע"). אין פֿאַל, ווען דער איינער וועט זיך נישט צוריק שטעלן אויפן פּלאַץ, איז זיין פֿאַמיליע פֿאַרורטיילט צום טויט.

ווען די פֿאַרשטייער פון די משפּחות זענען צוריק געקומען, האָט מען סאָרטירט פֿרויען מיט קינדער באַזונדער, און מענער מיט יונגטלעכע באַזונדער. די פֿרויען מיט די קינדער זענען אַוועקגעשיקט געווארן אויף לאַסט־מאַשינען אין אַן אומבאַקאַנטער ריכ־טונג. דאָקעגן די מענער זענען געשטעלט געווארן אין רייען, מען האָט זיי געצווינגען צו לויפן, לויט די סאַדיסטישע באַפֿעלן פון די נאַצישע מערדער.

נעבן מיר האָט מאַרשירט אַ יי׳ מיט זיין 14־יאָריק יינגל. ווען דער פֿאָטער האָט באַקומען מערדערלעכע קלעפּ און דאָס יינגל האָט זיך צעווויינט, האָט ער באַקומען קלעפּ פֿאַר זיין וויינען.

דערנאָך איז געקומען אַ באַפֿעל צו קריכן אויף אַלע פיר, אין דער ריי. ווען עס איז נישט געלונגען פֿינקטלעך דאָס צו באַווייזן, האָט מען באַקומען מערדערלעכע קלעפּ. קריכנדיק אין דער ריי, האָבן זיי באַמערקט ווער עס טראָגט שיינע שיך — און האָבן די שיך צוגענומען. איך בין געווען דער ערשטער קרבן פון דעם רויב. געבליבן אַ באַרוועסער און אינעם ווילדן לויפֿמאַרש, באַקומען בלוטיקע קלעפּ פֿאַרן נישט אויספירן דעם באַפֿעל מיט דער גרעסטער שנעלקייט. דעם וואַרעמען בלוט־שטראָם אויפן פּנים און די ווייטאָגן האָב איך איבערגעטראָגן אַן גרימאַסע, נישט וועלנדיק ווייזן די סאַדיסטן מיין שוואַכקייט.

באַרוועס האָט מען מיך געיאָגט אַ 3 קל״מ ביז אַ וואַלד. דאָרט האָבן אויף אונדז געוואַרט לאַסט־אויטאָס. דעם דאָזיקן לויפמאַרש ביזן וואַלד האָבן זיי איינגעאָרדנט מיט גרויס פּינקטלעכקייט און סיסטעמאַטישקייט. אַ קליינע וואַך איז געפאָרן פאָרויס אויף אַ מאַשין און דאָרט אָפּגעוואַרט די קרבנות, כדי קענען פאָרזעצן זייער אינקוויזיציע און די ערשטע טייל וואַך זאָל קאָנען דערווייל רוען, כדי נישט זיין מיד...

אַ קליינע נקמה האָבן מיר דאָן דערלעבט. אַן עס־עס־מאַן האָט אונדז געטריבן מיט דער גרעסטער שנעלקייט, דאַביי האָט ער זיך אָנגעשטויסן אין אַ טעלעגראַף־סלופּ, צעבלוטיקט זיין פּנים און איז דערפון נאָך ווילדער געוואָרן. מיר האָבן דאָס דערשפּירט אויף אונדזערע פּלייצעס. נאָר דאָס נאַצישע בלוט האָט אונדז די ווייטאָגן פאַרלייכטערט.

ביים וואַלד האָט מען אונדז באַפוילן אַלע ווערטפולע זאַכן אַוועקלייגן אויף אַן אָנגעוויזענעם פּלאַץ, מיט דער דראָונג, אַז אויב מען וועט דעם באַפּעל נישט אויספירן פּינקטלעך, וועט מען שיסן.

אונדזער גרופּע האָט געציילט בערך 159 מאַן. זיי האָבן אַרויסגענומען 15 מאַן, זיי אַרויסגעפירט אין וואַלד און באַפוילן גראָבן גריבער. אַלע זענען דערשאָסן געוואָרן. צווישן די פּופּצן, איז אויך געווען מיין שווער, ר׳ דוד הערש פּענצאַק ז״ל. דאָס איז געווען אַן אויסגערעכנטע מערדערלעכע פּאַראָדענונג, צו פאַרקלענערן די גרופּע מיט 10 פּראָצענט.

נאָך דער עקזעקוציע, האָט מען אונדז מיט קלעפּ געטריבן אין לאַסט־אויטאָס. פאַרצווייפלטע, נישט וויסנדיק פון אונדזערע פרויען און קינדער, זענען מיר געזעסן אין די אויטאָס, וועלכע האָבן אונדז אַריינגעפירט אין פּרוזשאַנער געטאָ. דאָרט איז מיט אונדז געשען אַ גליק — מיר האָבן זיך געטראָפן מיט אונדזערע פרויען און קינדער.

2

צומאָרגנס האָב איך באַקומען אַ באַפּעל פון יודענראָט אַרויסצוגיין צו אַרבעט. איך האָב מיין פרוי און קינד איינגעאָרדנט ביי אַ משפּחה, וועלכע האָט פון לאַנג געווינט אין פרוזשאַנע.

אין דער ערשטער צייט איז דאָס געטאָ געווען האַלב געשלאָסן. איין מאָל אין וואָך איז געווען דערלויבט די פּויערים פון דער געגנט אַריינצוקומען אין געטאָ צום דערליידיקן זייערע ענינים ביי דאָקטוירים, בעלי־מלאכה א.א.וו. ביי דער געלעגנהייט פלעגן זיי ברענגען פאַרשידענע פּראָדוקטן, וואָס האָט אין אַ געוויסער מאָס געשטילט דעם מאַנגל אין שפּייז. שפּעטער איז דאָס געטאָ געוואָרן הערמעטיש געשלאָסן.

אַלע יידן פון דער גאַנצער געגנט האָט מען צונויפגעזאַמלט אין געטאָ, אַרום צען טויזנט נפשות.

מיט יעדן טאָג איז די לאַגע געוואָרן שווערער. אויסער די באַשטימטע גרופּע אַרבעטער, וועלכע דער יודענראַט האָט יעדן טאָג צוגעשטעלט, פלעגן דייטשן אַריין אין געטאָ און כאַפן יידן אויף אַרבעט.

דער לאַגער־קאָמענדאַנט האָט באַקומען פון די יידן וווערטפולע מתנות — און דאָס האָט געהאָלפן עטוואָס פאַרבעסערן אונדזער לאַגע. די קאָמענדאַנטן פלעגן אָפט געטוישט ווערן, נאָר צו יעדן איז געווען אַ צוטריט.

אין יאַנואַר 1943, איז דערשינען אַ נייער קאָמענדאַנט, וועלכן דער יודענראַט האָט נישט געקענט. ער האָט אין יודענראַט געטראָפן עטלעכע פאַרטיזאַנער, וועלכע זענען געהאַט אַנטלאָפן אין ווַאלד, נאָך דעם ווי עס האָבן זיך פאַרשפּרייט קלאַנגען, אַז מען וועט די יידן אין געטאָ ליקווידירן.

עס האָט זיך אָנגעהויבן אַ שיסעריי און צווישן יידן זענען דערהרגעט געוואָרן. נאָך דעם פאַל איז קלאָר געוואָרן, אַז דאָס געטאָ ווערט ליקווידירט.

די דייטשע מערדער האָבן פלאַנמעסיק פאַרטיילט דאָס געטאָ אין 4 גרופּן, צו 2.500 מאַן. זיי האָבן שטרענג אָפּגעזונדערט איין גרופּע פון דער אַנדערער. באַלד דערנאָך זענען יעדן טאָג אָפּטראַנספּאָרטירט געוואָרן קיין אוישוויץ צו 2.500 מאַן. אין ערשטן טראַנספּאָרט בין איך געווען מיט מיין פאַמיליע.

אין אָנהייב האָט מען אונדז געזאָגט, אַז מען פירט אונדז אין אַן אַרבעטס־לאַגער און עס איז דערלויבט מיטצונעמען געוויסע זאַכן. ווי נאָר מיר זענען אַרויס פון געטאָ, זענען געשטאַנען עס־עס־לייט און אַלץ צוגענומען. מען האָט אונדז אָנגעפּאַקט אין פראַכט־וואַגאָנען, ווי די בהמות. עס איז נישט געווען קיין אָרט זיך צו באַוועגן. אַזוי זענען מיר געפּאָרן עטלעכע טעג, ביי אוממענטשלעכע באַדינגונגען. אין אייניקע וואַגאָנען האָבן די מערדער פון דער וואַך אַריינגעשאָסן אין די וואַגאָנען. עס זענען געווען קרבנות.

ענדלעך זענען מיר אָנגעקומען קיין בירקענאַו, 3 ק״מ פון אוישוויץ. די טירן פון די וואַגאָנען זענען געעפנט געוואָרן, אַלע זענען מיט קלעפּ אַרויסגעטריבן געוואָרן פון די וואַגאָנען.

עס האָט זיך אָנגעהויבן די ערשטע סאָרטירונג: פרויען באַזונדער, מענער באַזונדער. דערנאָך איז פון די צווייַ גרופּן געמאַכט געוואָרן די באַקאַנטע סעלעקציע ״רעכטס״ און ״לינקס״, צום לעבן אָדער צום אומקום. אין אָנהייב האָבן מיר זיך נישט אָריענטירט וואָס באַדייט די פאַרטיילונג. שפּעטער, ווען מיר האָבן געזען נישט ווייט פון אונדז אַ לאַסט־אויטאָ מיט טויטע וועלכע מען האָט אַראָפּגענומען פון די וואַגאָנען, און אויף זיי האָט מען אַרויפגעוואָרפן די שוואַכע און קראַנקע, איז פאַר אונדז קלאָר געוואָרן, אַז פאַר די, וועלכע זענען געגאַנגען אויף לינקס, איז דער וועג אין די גאַז־קאַמערן. פון דער גאַנצער גרופּע איז זייער ווייניק געבליבן.

אונדז, דערשעפּטע און דערשלאָגענע פונעם צונעמען די נאָענטסטע און ט׳יערע, האָט

מען אַרײַנגעפירט אין לאַגער. דאָ זענען מיר אויפגענומען געוואָרן דורך אַ גרופּע ס.ס.־לייט, וועלכע זענען געזעסן ביי טישן. זיי האָבן געהייסן אַוועקגעבן אַלץ וואָס מיר האָבן. די פֿראָצעדור האָט געדויערט ביז שפּעט אין דער נאַכט. ענדלעך האָט מען אונדז אַרײַנ־געשטופּט אין אַ באַראַק, וואָס איז געווען אַזוי געפּאַקט, אַז מען האָט קוים געקענט שטיין.

צומאָרגנס האָט מען אונדז געטריבן צו דער דעזינפעקציע, דערנאָך אָנגעטאָן די לאַגער־קליידונג, רעגיסטרירט, אויסטאַטוירט אויף דער לינקער האַנט דעם לאַגער־נומער. דאָס האָט געהייסן, אַז מיר האָבן מער נישט קיין נאָמען, נאָר — נומעריצט שקלאַפֿן. צו די אַפּעלן האָט יעדער געמוזט זיין נאָמען פֿאַרגעסן, אָבער דעם נומער — געדענקען.

מען האָט אונדז אײַנקוואַרטירט אין הילצערנע באַראַקן, ביי אַ 1000 מאַן, אין שטאַרקער ענגשאַפט. דריישטאָקיקע פּריטשעס, אַ שמאָלער דורכגאַנג און אַן אָרט פֿאַר די פּיזיאָלאָגישע באַדערפענישן — דאָס אַלץ וואָס איז געווען אין באַראַק. די ערשטע באַ־גריסונג פון בלאָק־עלטסטן צו אונדז איז געווען:

— זייט וויסן, פון דאָנען גייט קיינער נישט אַרויס לעבעדיק. אײַנער פריער, אײַנער שפּעטער. דאָ איז דער סוף פֿאַר אַלעמען.

אין דער זעלבער צייט, אַזוי זיך צו פֿאַרווײַלן, האָט ער געפרעגט, ווער פון אונדז איז אַ שוחט. קיינער האָט זיך נישט געמאָלדן. ער האָט אַרויסגערופֿן איינעם פון אונדז און דערקלערט, אַז ער וועט וויזן ווי מען שעכט. ער האָט דעם ייד אַזוי לאַנג געשלאָגן, ביז זיין „פֿאַרווײַלונג" האָט זיך געענדיקט מיטן יידס טויט. זענדיק דעם ספּעקטאַקל, איז אונדז קלאָר געוואָרן אונדזער לאַגע.

ביים ראַפּאָרטירן זיינע עלטסטע, האָט ער איבערגעגעבן דעם טויטן קערפּער מיט דער מעלדונג, אַז דער ייד איז באַגאַנגען זעלבסטמאָרד...

דער לאַגער בירקענאַו האָט געדאַרפט זיין פֿאַר אונדז אַן „ערהאָלונגס־פּלאַץ" נאָך דער רייזע. אַזוי האָט עס געהייסן לויטן היטלעריזשן סיסטעם. גאַנץ אַנדערש איז עס אָבער געווען אין דער ווירקלעכקייט. יעדן טאָג זענען פֿאַר אונדז פֿלאַנירט געוואָרן פֿאַר־שידענע נישט־פֿראָדוקטיוועַ אַרבעטן, כדי אונדז צו פֿיניקן. אַזוי זענען אַדורך 4 וואָכן. יעדן טאָג זענען געווען קרבנות, לסוף האָט מען אונדז אָפּגעשיקט קיין אוישוויץ, דער צענטראַל־פונקט פון אומקום, אַרומגענומען מיט גאַז־קאַמערן. אָנקומענדיק ביינאַכט, האָט מען פֿאַרמאַכט אין אַ באַראַק אַזוי פיל מענטשן, אַז מיר האָבן קוים געקענט שטיין.

צומאָרגנס האָט מען געמאַכט דעם ערשטן אָפּעל, אין וועלכן עס האָט זיך באַטיילט די גאַנצע אָנפירונג פון לאַגער. יעדער האָט געמוזט אָנגעבן זיין פאַך. איך האָב קיין פאַך נישט געהאַט, האָט מען מיך אַרײַנגענומען אַלס אַרבעטער אין דער וועשעריי. דאָס איז געווען אַ גליקלעכער פֿאַל, אַ דאַנק דעם בין איך געבליבן לעבן.

פון היגיענישן שטאַנדפּונקט איז אוישוויץ געווען אין אַ געוויסער מאָס דערטרעג־

לעך. מען האָט זיך געקענט אָפּט וואָשן און אָפּהיטן פון קראַנקייטן. מיר פּערזענלעך איז געלונגען צו דערהאָבערן אַזעלכע פּאָזיצי׳עס, וועלכע האָבן מיר געגעבן די מעגלעכקייט צו קעמפן פּאַר מיין קיום: 1. ריינקייט, 2. דערנערונג. איך האָב נאָך געקענט העלפן די הונגעריקע חברים פון דער שניידערײַ אין זעלבן בלאָק. 3. איך בין געווען צוגעטיילט נאָר צו אינערלעכער אַרבעט, אין לאַגער, נישט געהערט צו דער קאָמאַנדע, וועלכע האָט געטראָגן מיט זיך די טויטע קערפּערס, כדי ביים אָפּפֿעל צושטעלן די געניוע צאָל שקלאַפֿן. 4 מאָל האָב איך אַדורכגעמאַכט די געפּערלעכע סעלעקציעס פון טויט און לעבן.

א מאָל בין איך שוין געווען אין באַד־הויז, דער לעצטער עטאַפּ צום אומקום. דאָס האָט באַמערקט דער קאַפֿאָ פון דער וועשעריי, האָט ער מיך אַרויסגענומען פון דער קאָ־מאַנדע און באַהאַלטן צווישן דער לאַגער־וועש, ביז די סעלעקציע איז אַדורך.

די ערשטע צייט זענען מיר געווען געצווינגען צו שטיין לאַנגע שעהען ביים אָפּפֿעל, אין די שטאַרקסטע פרעסט אוֹן שנייען. וועָן איינער האָט געפּעלט, האָבן אַלע געמוזט שטיין און פרירן, ביז די צאָל שקלאַפֿן האָט געשטימט. שפּעטער האָט מען אונדזער אָפּטיי־לונג באַפרייט פון אַלגעמיינעם אָפּפֿעל, מיר האָבן עס געמאַכט קורץ אין אונדזער באַראַק.

איך האָב געאַרבעט אויפן זעלבן פּלאַץ, ביזן 15טן יאַנואַר 1945. אין דער תקופה האָבן מיר אַדורכגעלעבט די שווערע באָמבאַרדירונגען. דאָס האָט אונדז געקרעפּטיקט און דערוועקט האָפענונגען, אַז די באָפרייונג וועט דאָך קומען.

4

אין יאָר 1944, זענען צו אונדז דערגאַנגען קלאַנגען, אַז אין בירקענאַו איז אויסגע־בראָכן אַן אויפשטאַנד, וואָס האָט געברענגט אַ סך קרבנות פון די אויפשטענדלער. אין נקמה־אַקט איז כדאַי צו באַשרייבן. די אויפשטענדלער איז געלונגען צו פאַרברענען אין אַן אויוון דעם קאָמענדאַנט פון דער קרעמאַטאָריע. ביי אונדז, יידן, איז געווען אַ גרויסער פּחד. עס האָבן זיך פאַרשפּרייט קלאַנגען, אַז מען וועט אַלע אומברענגען. דער ערשטער באַווייז איז געווען, וואָס אַלע יידן פון לאַגער, האָט מען ביים טאַטוירן דעם נומער אויף דער לינקער האַנט, אויסטאַטוירט נאָך אַ האַלבן מגן דוד, כדי תיכף צו דערקענען דעם ייד. אַ דאַנק דעם שנעלן אָנגריף פון דער רויטער אַרמיי, איז די היטלעריש באַנדיטן נישט געלונגען דורכצופירן זייער פּלאַן.

אין דער פרי, דעם 15טן יאַנואַר 1945 איז פאַרגעקומען דער לעצטער אָפּפֿעל אין לאַגער. מען האָט אונדז געמאָלדן, אַז מער גייען מיר נישט צו דער אַרבעט. מיר זענען געווען שטאַרק באַומרויקט, ווייל מיר האָבן נישט געוווסט וואָס דאָס באַדייט. נאָך מיטאָג האָבן מיר באַקומען אַ באַגרענעצטע שפּיז־נאַרמע און דעם באָפּעל צו מאַרשירן. דער וועג איז געווען שרעקלעך. מען האָט געמוזט גיין אין מיליטערישער אָרדענונג. פּאַר יעדער אָפּניגונג האָט מען דערשאָסן. שפּעט אין דער נאַכט האָט מען אונדז אַריינגעטריבן

אין אַ פּויערישן הויף, כדי אונדזערע פּייניקער זאָלן אַ ביסל רוען. האָבן אַ טייל זיך אויסבאַהאַלטן טיף אין היי, אין שייער. אונדזערע היטער האָבן שוין פּאַרלוירן די געוויע צאָל פון די מאַרשירנדיקע. נאָר אויס פּאַרדאַכט, אַז עס האָט זיך ווער באַהאַלטן, האָבן זיי מיט די באַגנעטן געזוכט אין היי.

אַזוי האָט מען אונדז געטריבן ביז אַ קליינער סטאַציע, וועלכע האָט אויסגעזען ווי אַ פּאַרניכטונגס־לאַגער מיט קרעמאַטאָריעס. טייל פון אונדז האָבן פּלאַנירט אָנצופּאַלן אויף די וועכטער און זיי דערמאָרדן. דאָקעגן זענען געווען פיל מיט שוואַכערע כאָראַק־טערן, וועלכע האָבן געראָטן צו ווארטן. מיר האָבן געפּאָלגט די לעצטע.

קומענדיק צום וואָקזאַל, זענען שוין דאָרט געווען פיל פון אַנדערע לאַגערן, מען האָט געוואָרט אויף דער באַן. מען האָט אונדז אַריינגעפּאַקט אין די וואַגאָנעס, ממש דערשטיקט צו ווערן. מיר איז געלונגען זיך אַריינצובאַקומען אין אַן אָפענעם וואַגאָן, אין וועלכן מען האָט געקענט פריי אָטעמען, דערפרישן זיך מיטן פּאַלנדיקן שניי, וועלכן מיר האָבן געשלונגען מיט אַן אָפן מויל. אַזוי האָט מען אונדז געפּירט ביזן לאַגער גראָס־ראָזען. אויסשטייגנדיק פון די וואַגאָנען, האָבן מיר דאָרט איבערגעלאָזט טויטע, וועלכע האָבן נישט אויסגעהאַלטן די אוממענטשלעכע באַדינגונגען פון דער רייזע.

איין נאַכט זענען מיר געבליבן פאַרפאַקט אין אַן ענגן באַראָק און געמוזט שטיין אין די רייען אין אַ שטרענגער אָרדענונג. מיר האָט מען באַפוילן צו גיין ברענגען עסן. איך בין נישט געווען זיכער, צי איך וועל צוריק קומען. האָבנדיק נאָך אַ האַלב ברויט פון אוישוויץ, איז מיר געלונגען פון דער שליחות זיך אַרויסצודרייען.

צומאָרגנס זענען מיר ווידער אַריין אין די וואַגאָנען און אָפּטראַנספּאָרטירט גע־ווָארן קיין דאַכאַו. דאָרט האָבן מיר ווידער געזען פון יעדן וואַגאָן טויטע, וועלכע האָבן דעם מאַרטירער־וועג נישט געקענט אָדורכמאַכן.

אין דאַכאַו האָט מען אונדז ווידער רעגיסטרירט, געגעבן נייע נומערן, אָדורכגעגאַנגען די באַקאַנטע דיזענפעקציע. מען האָט אונדז איינקוואַרטירט אין אַן „ערהאָלונגס־בלאָק", ווי זיי האָבן דאָס גערופן, מיר זאָלן אַ ביסל רוען און אָננעמען פרישע כוחות, אַז אונ־דזערע פיניקער זאָלן ווייטער קענען געניסן פון זייערע סאַדיסטישע פאַרגעניגנס.

געאַרבעט האָט מען נישט, אָבער דעם בלאָק האָט מען נישט געטאָרט פאַרלאָזן. דורכן פענצטער האָבן מיר געזען אַ שוידערלעך בילד פון צווייטן בלאָק, פון ווועלכן מ׳האָט אַרויסגעטראָגן פיל טויטע.

נאָך אייניקע וואָכן, האָט מען אונדז ביינאַכט גערופן צו אַן אָפּעל און געפרעגט ווער ס׳איז קראַנק. איך האָב זיך דעמאָלט געפילט נישט געזונט, נאָר געווּסט, אַז אַ קראַנקער גייט באַלד אין קרעמאַטאָריע. האָב איך זיך צוגעשטעלט צו די געזונטע. נאָכן אָפּעל האָבן מיר פאַרגעזעצט דעם מאַרש, נישט וויסנדיק צו ווועלכן ציל און ריכטונג.

גייענדיק אין הילצערנע טרעפּעס אין שניי, האָט דאָס האָלץ אָנגענומען אויף זיך

שניי, וואָס האָט שטאַרק באַשוועדט דאָס באַוועגן זיך. מען האָט זיך געמוזט אָפּשטעלן, כדי רייניקן די שיך, דערפאַר האָט מען באַקומען מערדערלעך געשלאָגן.

6

אַזוי זענען מיר אָנגעקומען אין אַ וואַלד־לאַגער דאָכאַו, אַ פיליע פון טרויעריק־באַ־רימטן לאַגער. דאָרט האָט מען אונדז אַריינגעטריבן אין קאַרטאָפל־גרובנס, ווי פאַר־מאַסקירטע בונקערס. אין לאַגער זענען געווען נאָך יידן, אויך די קאַפאָס און בלאָק־על־טעסטע זענען געווען יידן. נאָר דער קאָמענדאַנט און די וואַך זענען געווען עס־עס־לייט. די וועלכע זענען דאָ געווען נאָך פריער, האָבן אונדז געזאָגט, אַז דאָס איז נישט אויף לאַנג אויסצוהאַלטן. די באַדינגונגען זענען טאַקע געווען אומדערטרעגלעך. דאָ איז ווירקלעך געווען דאָס שווערסטע אין אונדזער מאַרטיראָלאָגיע.

צו מאָרגנס האָט זיך ווידער אָנגעהויבן די באַקאַנטע רעגיסטראַציע. מיר האָבן געזען די מענטשן־סקעלעטן פון דער נאַכט־שיכטע, צעבראָכענע, פאַרפיניקטע געשטאַלטן. די אַרבעט איז געווען — בויען אַ נייעם פלי־פּלאַץ. די באָמבאַרדירונגען פון די אַליאַנטן האָבן אַלץ צעשטערט. די מאַטעריאַלן צו בויען דעם פלי־פּלאַץ, האָט מען געמוזט אויסבאַהאַלטן אין בונקערס. די אַרבעט איז געווען זייער אַ שווערע און אין גע־אייל, וואָס האָט געברענגט צו אַ סך טויט־פאַלן.

מיר האָט ווידער אָפּגעגליקט, וואָס איך בין נישט צוגעטיילט געוואָרן צו דער אומדערטרעגלעכער אַרבעט. דעם קאָמענדאַנטס פאַראַרדנונג איז געווען, אַז די אַלע, וועמענס נעמען הייבט זיך אָן מיט א׳ און ב׳, בלייבן אַרבעטן אין לאַגער. דאָ איז נישט געווען אַזוי שווער.

אין אַ געוויסן טאָג איז באָמבאַרדירט געוואָרן די באַן־סטאַציע, און אַלץ אַרום איז צעשטערט געוואָרן. אַלע אַרבעטער זענען מאָביליזירט געוואָרן צו מאַכן אָרדענונג אַרום דער סטאַציע. אין די צעשטערטע וואַגאָנען איז אויך געווען שפּייז. די אויסגעהונגערטע מאַסע האָט אָנגעהויבן פאַרפולן די טאָשן מיט עסנוואַרג. די דייטשן האָבן דאָס געזען און געעפנט אַ פּייער. איינער איז געפאַלן טויט.

סוף אַפּריל 1945, האָט מען אונדז ווידער געפרופן אויף אַן אַפּעל. דערנאָך אונדז אָפּטראַנספּאָרטירט אין וואַגאָנען אין אַן אומבאַקאַנטער ריכטונג. מיר האָבן געמיינט, אַז מען פירט אונדז צום פראָנט, כדי מיר זאָלן זיין אַ ציל פאַר די אָנגרייפנדיקע כוחות. דער צוג איז אָבער צו זיין באַשטימטן פונקט נישט דערגאַנגען, צוליב די שטאַרקע אַטאַקעס. ער האָט מאַנעווירירט אין פאַרשידענע ריכטונגען, צום סוף געבליבן שטיין נעבן אַ דאָרף. די וואַך האָט נישט אַריינטירט און געמיינט, אַז די קריג איז געענדיקט. מיר האָבן דאָס באַלד דערפילט און גענומען לויפן אין דאָרף. איך מיט אַ חבר האָבן זיך גלאָזט

לויפן, מיינענדיק, אַז מיר זענען שוין פריי. מען האָט געבעטן ביי די פּויערים עסן, אַ טייל האָבן אָנגעהויבן רויבן.

די פרייהייט האָט אָבער לאַנג נישט געדויערט. די עס־עס האָבן אַרומגערינגלט דאָס דאָרף, אַלע צעלאָפענע צוזאַמענגענומען און געטריבן צו דער סטאַציע. נישט וויט פון דאָרף זענען געשטאַנען יונגע אויסווּרפן פון דער היטלער־יוגנט און צו אונדז געשאָסן. אייניקע זענען געפאַלן. מען האָט אונדז מיט קלעפּ אַרויפגעטריבן אויף די וואַגאָנען, אייניקע האָבן באַקומען געשטאָכן מיט באַגנעטן.

דער צוג איז וויידער אָפּגעפאָרן אַ געוויסע שטרעקע און געבליבן שטיין. אַ נייע באָמבאַרדירונג האָט אונדז וויידער צעשפּרייט אין שטח. נאָך אַ דריי־טאָגיקן הונגער, האָט אונדז דער „רויטער קרייץ" צוגעטיילט עסן. דער צוג האָט מער נישט געירט פון אָרט. דער קאָמענדאַנט איז פאַרשוווּנדן. די וואַך האָט נישט געווּסט וואָס מיט אונדז צו טאָן. איינער פון אונדז האָט זיך אַרויסגעקריגן, איז אַוועק אין דער נאָענט־סטער שטאָט, וווּ ער האָט שוין געטראָפן די אַמעריקאַנער אַרמיי און זיי דערציילט וועגן אונדז. נישט לאַנג האָט געדויערט, איז ער געקומען אויף אַ טאַנק מיט אַמעריקאַנער מיליטער. די וואַך איז אַרעסטירט געוואָרן, מיר האָבן זיך דערוואַרט די אויסגעבענקטע פרייהייט, נאָר עלנטע, אָן די נאָענטסטע און טייערסטע, אָן אַ היים.

7

פרייע מענטשן — דער חלום פון שקלאַפן! אין דער שטימונג, זענען מיר געגאַנגען אין דער שטאָט וואַלדהיים. נאָכן רעגיסטרירן זיך, האָבן מיר באַקומען די ערשטע צייגעניש אַלס פרייע בירגער. אויפן פּלאַץ זענען שוין געווען פיל באַפרייטע. מיר האָבן באַקומען פון „רויטן קרייץ" פּאַקעטן מיט שפּייז און ווינונגען. אייניקע טעג שפּעטער זענען געקומען לאַסט־אויטאָס, מיט פּאָרשטייער פון דער פראַנצויזישער מאַכט, און געפרעגט אויף פראַנצויזישע בירגער. וועט עס האָט זיך געמאָלדן, איז מיט זיי געפאָרן צוריק קיין פראַנקרייך.

אין אַ פּאָר טעג אַרום איז געקומען אַ פראַנצויזישער פּאָרשטייער (אַ ייד) און אונדז פאָרגעשלאָגן מיטצופאָרן מיט אים. 7 מאַן זענען מיר מיט אים מיטגעפאָרן קיין ברעגענס, עסטרייך. דאָרט איז געווען אַ פראַנצויזישע קאָמיסיע. מיר האָבן זיי דערקלערט די ווירקלעכקייט פון אונדזער אָפּשטאַמונג. זיי האָבּ אונדז געמאָלדן, אַז רעכט צו פּאָרן קיין פראַנקרייך האָבן נאָר די, וועלכע האָבן פראַנצויזישע בירגערשאַפט, אָדער האָבן דאָרט משפּחה. עס קענען אויך פּאָרן די, וועלכע פאָרפליכטן זיך צו אַרבעטן 2 יאָר אין די קוילן־גרובן. מיר האָבן אָפּגעוואָרפן מיט פאַרדרוס זייער פּאָרשלאָג, אַז נאָך אַזוי פיל פּיין, זאָלן אונדזערע באַפרייער אונדז אויסנוצן צו שווערער אַרבעט, אין אונטערערדישע גרובנס.

זיי האָבן אונדז פֿאַרגעשלאָגן צו זיין אין אַ פּוילישן לאַגער מיט פֿאָליאַקן צוזאַמען. דעם פֿאַרשלאָג האָבן מיר מיט פֿאַרביטערונג אָפּגעווואָרפן. מיר האָבן געפֿאָדערט באַזונדערע ווויזונגען, געבעטן אַן אויסיענ ביים קאָמענדאַנט. ער האָט אונדז דערקלערט, אַז אין עסטרייך קען מען נישט פֿאַרנעמען פּרעמד אייגנטום. ער האָט אונדז געפּרעגט וואָס מיר ווילן אויסער דעם. מיר האָבן אים דערקלערט, אַז מיר זענען געצוווונגען זיך צוריקצוקערן קיין דייטשלאַנד.

ער האָט מסכים געווען און אונדז אָפּגעשיקט קיין דייטשלאַנד. מיר זענען אָנגעקומען קיין לינדאַו, דאָרט איז אונדז באַקאַנט געוואָרן, אַז אין דער נאָענטסטער שטאָט קאָנסטאַנץ ווערן די לאַגער־מענטשן גוט באַהאַנדלט, באַקומען באַקוועמע ווויזונגען און גוטע שפּייז. דעם 1טן יוני 1945, זענען מיר אָנגעקומען קיין קאָנסטאַנץ. איך מיט מיין חבר בילעצקי האָבן געשאָפּן דעם קאָמיטעט, אָרגאַניזירט די טעטיקייט פֿאַר פּראָדוקטיוועך הילף און באַשעפטיקונג פֿאַר אַלע יידישע היימלאָזע.

אין אָנהייב האָט פֿאַר אונדז געזאָרגט די יידישע געמיינדע מיט איר פּרעזעס ווילער פון קרויצלינגען, שווייץ. זיי האָבן אונדז באַזאָרגט מיט קליידונג, געהאָלפֿן זוכן אונדזערע נאָענטסטע.

אין קאָנסטאַנץ זענען געווען אַ גרויסע צאָל פּליטים. לויט די דירעקטיוון פון דער אָגענץ, האָט זיך אָנגעהויבן די אַזוי גערופענע „בריחה" — די אומלעגאַלע וואַנדערונג קיין ארץ־ישראל און די עמיגראַציע אין די אַמעריקאַנער לענדער.

פֿאַרצייכנט: משה צור

☆ ☆ ☆

דער חסיד אומות העולם פון דראָהיטשין

(לויטן אַרטיקל פון ע. ראָסטאָל: די „נאָרמאַלע" מעשים פון גלח ד"ר שימטשעוויטש — דערשינען אין דער טאָג־צייטונג „נאָווינע־קוריער" אין דער פּוילישער שפּראַך — תל־אביב, 23־טער יאַנואַר 1966).

אין איינעם פון די זאַלן אין „יד ושם" אין ירושלים זענען געזעסן ביי איין טיש: דער גאָסט פון פּוילן, גלח ד"ר וויטאָלד שימטשוקעוויטש, פּראָפֿאַסאָר פון דער פּאַראַפּיע אין סלופּסק; דער הויפּט־רב פון ישראלדיקן מיליטעריישן לופּט־פלאָט, ד"ר דוד כהנא, געוו' הויפּט־ראַבינער פון דער פּוילישער אַרמיי; עטלעכע איינווינער פון ישראל, מענער און פרויען, וועלכע דער פּוילישער גייסטלעכער האָט געראַטעוועט פון אומקום אין די יאָרן פון דער היטלעריסטישער אָקופּאַציע.

...דער גאָסט איז ביי דער מיינונג, אַז דאָס וואָס ער האָט געטאָן, איז „לגמרי נאָרמאַל

און ס׳איז נישטאָ קיין סיבה פאַר ספּעציעלע שבחים, ווייל דער חוב פון יעדן מענטשן איז צו ראַטעווען אַ נאָענטן פון טויט״. די דאָזיקע ווערטער באַווייזן די הויכע מאָראַלישקייט פון דעם דאָזיקן באַשיידענעם מאַן. אָבער מיר יידן האַלטן, אַז די מעשים פון גלח און אים ענלעכע, זענען אין יענער טראַגישער תקופה נישט געווען אַזאַ נאָרמאַלע דערשיינונג. צו די חסידי אומות העולם געהערט אָן שום ספק דער גייסטלעכער ד״ר וויטאָלד שימ־טשוקעוויטש.

ער גופא דערציילט וועגן יענער תקופה אין פשוטע ווערטער, אָן שום איבערטרייבונג, גלייך ווי ער וואָלט געריידט וועגן זעלבפאַרשטענדלעכע און נישט קאָמפליצירטע ענינים.

ער איז געבוירן אין רוסלאַנד, אין יאָר 1910. די פרוי פייגע רעזניק, איצט ברקאי, קען ער נאָך פון דער צייט פון דראָהיטשין אויפן בוג. „מיר האָבן נישט געלערנט אין איין שול. מיין גימנאַזיע איז געווען אַ ביסקופישע, די צווייטע — אַ מלוכהשע. ס׳איז אָבער

הכומר שימצ׳וקביץ׳ נוטע עץ ב„שדרת חסידי אומות העולם״ ביד ושם בירושלים

דער גלח שימטשוקעוויטש פלאַנצט אַ בוים אין דער אַלייע פון די חסידי אומות העולם
אין יד ושם אין ירושלים

געווען אײנגעשטעלט אַ לעבעדיקער קאָנטאַקט צווישן דער יוגנט און מען פלעגט אָפט קעגנזייטיק זיך אַרויסהעלפן. אַלע האָבן זיך געקענט, ווייל ס׳איז געווען אַ קליין שטעטל״.

אין אַ צייט אַרום האָט דער גלח פֿאַרלוירן דעם קאָנטאַקט מיט פייגע רעזניק און אירע חברטעס. זיי האָבן חתונה געהאַט און ער איז אַוועק קיין ווילנע אויף טעאָלאָגישע שטודיעס. זיין ערשט אָרט איז געווען אין דער ווילנער קאַלוואַריע, דערנאָך האָט ער זיך איבערגעטראָגן קיין בוקוויניץ. די דייטשן זענען אַריין אויך אין דעם שטעטל, און ד״ר שימטשוקעוויטש איז געווארן אַן עדות פון זייערע באַרבאַרישקייטן.

„כ האָב זיך איבערצייגט, אַז די יידן זענען דאָס אומגליקלעכסטע פֿאָלק״ — זאָגט דער גייסטלעכער. — ער האָט געהאַט אין זיין פֿאַראַפּיע אַ יידישע משפּחה, וועלכע האָט געהאַלטן אַ פּאָלווארק. ער האָט זיי געטרייסט און געהאָלפן. אין מאָל האָבן די דייטשן צוגענומען די גאַנצע משפּחה. נאָר אין פרוי מיט איר זון האָבן זיך אָפּגעראַטעוועט. זיי לעבן איצט אין לאָדזש.

איין מאָל איז צום גלח יאַגאָדאַ געקומען צו פֿאָרן מירער פון נאָוואָלייקי, וועלכע האָט אין לידע געטראָפן פייגע רעזניק. „זאָג דעם גלח, אַז אויב ער העלפט מיר נישט, גלייך ער וואָלט מיך פֿאַראורטיילט צום טויט. אויב ער העלפט יאָ, וועל איך אים זיין דאַנקבאַר דאָס גאַנצע לעבן״.

דער גייסטלעכער האָט זיך געווונדערט, אַז פייגע האָט געקענט האָבן וועלכע ס׳איז ספּיקות. ער האָט נאָר געפרעגט, ווי אַזוי קען ער איר העלפן. זי האָט געבעטן פאַלשע מעטריקעס און אַנדערע דאָקומענטן פאַר זיך און פֿאַרן זון. ער האָט דאָס תיכף געטאָן.

„קיין שום גרויסע זאַך. מיר האָבן אין דער פֿאַראַפּיע אויסגעהאַלטן יוגנטלעכע, זיי באַזאָרגט מיט געפעלשטע דאָקומענטן. איך האָב זיך דעריבער געפרייט, וואָס איך קען אויך העלפן אַ געוועזענער שול־חברטע״.

אויף דער פֿאַראַפּיע האָט זיך געפונען יאַדוויגאַ ראַמאַנאָווסקאַ, צו וועלכער דער גלח האָט געהאַט דעם פולסטן צוטרוי און „ממש אונטער אַ שבועה״ זי געצווונגען האַלטן אין איר ווינונג פייגע רעזניק, וועמען זי איז עטלעכע מאָל געקומען צו ד״ר שימטשוקעוויטש וועגן דאָקומענטן פאַר זיך און פאַר אַנדערע יידן. דערנאָך האָט זי מיט איר זון יאָשׁ, איצט אַן אַרטיסט אין ישׂראל, זיך אויסבאַהאַלטן אויף דער פֿאַראַפּיע אַ לענגערע צייט.

„דערנאָך, ווי דער שטייגער, פֿאַרגרעסערט זיך די קייט. און דער גערַאַטעוועטער וויל אויך אַנדערע ראַטעוועט. אַזוי איז געווען מיט יאַדזשען און אַנדערע. נאָר איך האָלט, אַז דאָס איז אין גאַנצן אַ נאָרמאַלע דערשיינונג און איך וויל נישט פאַר זיך קיין שום לויב. דאָס איז אונדזער פליכט״ — פֿאַרענדיקט ד״ר שימטשוקעוויטש.

פייגע רעזניק / כפר־אתא

מיין רעטער איז געווען אַ גלח...

איך האָב געלערנט אין דראָהיטשין אין דער פאָלקס־שול, דערנאָך אין גימנאַזיע. איך האָב געהאַט זייער פיל קריסטלעכע חברים און חברטעס, געווען מיט זיי אין פריינד־לעכע באַציונגען, זיי האָבן מיך ליב געהאַט. באַזונדערס בין איך געווען גוט באַפריינדעט מיט אַ סטודענט, וועלכער האָט שפּעטער געלערנט אין דעם גלחים־סעמינאַר. ער האָט געענדיקט אַלס גלח, איך האָב חתונה געהאַט אין אַ צווייטער שטאָט, קיין לידע, אין יאָר 1939.

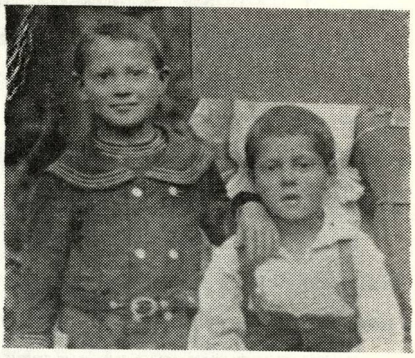

די צוויי אומגעקומענע ברידער פון דער מחברין, די קינדער משה (לינקס) און עקיבא.

לידע האָט דעמאָלט געציילט 10.000 יידן. אין שטאָט זענען געווען זייער שיינע שולן, חסידים־שטיבלעך, תלמוד־תורהס, בענק און גמילות־חסדים־קאַסעס. עס איז געווען אַ שיינע, נאַציאָנאַל־באַווּסטזיניקע יידישע יוגנט.

מיר האָבן געווויינט אין דעם קוואַרטאַל פון די רייכערע, אינטעליגענטן און אין רוב — קריסטן. מיר זענען געווען אין גוטע באַציונגען מיט אונדזערע שכנים. עס איז אונדז אויך גוט געגאַנגען מאַטעריעל. ווען די מלחמה איז אויסגעבראָכן, האָבן די רוסן אָקופּירט די שטאָט. איך האָב דעמאָלט שוין געהאַט אַ זון פון דריי יאָר. פון די רוסן האָבן מיר אויך נישט געלעקט קיין האָניק. אַ סך מענטשן האָבן זיי פאַרשיקט קיין סיביר, צי אין אַנדערע שטעט.

22־טער יוני 1941. אין מיטן טאָג איז אָנגעפלויגן אַ גרויסע מחנה עראָפּלאַנען און באָמבאַרדירט די יידישע הייזער, אַלע שולן, תלמוד־תורהס, יידישע אינסטיטוציעס און בניינים. קריסטלעכע גאַסן האָבן זיי נישט באַשעדיקט. די קריסטן האָבן געזאָגט: „קוקט, מענטשן, גאָט אַליין איז זיך אין זיי נוקם. געקומען דער סוף צו די פאַרשיווע זשידעס...“

אין די יידישע גאַסן זענען מענטשן געפאַלן ווי פליגן. קינדערלעך זענען אומגע־קומען אין זייערע וויגן. אַלץ אַרום האָט געברענט, הייזער פאַלן, באָמבעס רייסן אויף. מענטשן פאַלן מיטן לעצטן אויסגעשריי: „שמע ישראל!“ דאָס בלוט איז מיר פאַרגלי־ווערט געוואָרן, זעענדיק די שרעקלעכע בילדער.

איך בין געווען צווישן די קריסטן און געקענט זען וואָס עס איז געשען מיט אונדזער ביסל יידן און אויך געהערט ווי אַזוי די קריסטן האָבן רעאַגירט. ווי נאָר ס׳האָט זיך עטוואָס איינגעשטילט, האָבן די פֿאַליאַקן זיך אַ לאָז געטאָן ראַבירן. געטרעטן אויף די טויטע קערפּערס, אַריינגעריסן זיך אין די הייזער, ראַבירט און געהרגעט אונדזערע אומגליקלעכע און אומבאַהאַלפּענע. ווער עס האָט געהאַט מזל — האָט זיך באַהאַלטן, אָבער נישט אויף לאַנג.

ווי נאָר די דייטשן זענען אַריין אין שטעטל, האָבן זיי זיך געזומען פֿאַרפֿאַלגן די יידן. די אינטעליגענץ און די רייכערע, צווישן זיי אויך קריסטן, האָבן זיי פֿאַרשפּאַרט אין אַ קלויסטער. אַ טייל פון די האָט מען שפּעטער באַפֿרייט, די איבעריקע — אַוועקגעפֿירט הינטער די קאָנצאַרן און דערשאָסן. צווישן די ערשטע קרבנות, איז אויך געווען מיין מאַן. איך האָב זיך געלאָזט אים זוכן, געמיינט, אַז אפשר האָט מען אים נאָר פֿאַרשיקט אויף אַרבעט. אָבער קריסטן האָבן מיר גלייך איבערגעגעבן, אַז די אַלע פון קלויסטער האָט מען אויסגעשאָסן. דאָס זענען געווען די ערשטע 150 קרבנות, אינעם ערשטן טאָג ווען די דייטשן זענען אַריין.

דעם צווייטן טאָג האָבן זיי פֿאַרשפּאַרט אין קלויסטער 3.000 יידן, אַוועקגעפֿירט הינטער די קאָנצאַרן און אַלע דערשאָסן. דאָרט האָבן זיי אויסגעפֿירט אַלע אַקציעס, ווייל עס זענען געווען פֿאַרטיקע גריבער פון דעם אויפגעריסענעם געווער און אַמוניציע, בעתן באַמבאַרדירן די קאָנצאַרן. אין יענע גריבער ליגט דער רוב לידער יידן.

נאָך דער צווייטער אַקציע, האָבן די דייטשן געפֿונען די אָנגעזעענסטע יידן און זיי געהייסן שאַפן אַ יודענראַט. דערנאָך האָט מען באַשטימט דאָס געטאָ און אַלעמען אַהין אַריבערגעפֿירט. דאָ האָט זיך אָנגעהויבן די שרעקלעכע פּיין. נישט געווען וואָס צו עסן, קיין שטיקל האָלץ צום הייצן. ווער עס האָט געהאַט געלט, האָט נאָך באַקומען אַ ביסל שפּייז פון די קריסטן, וועלכע פלעגן עס אַריינגנבענען אין געטאָ.

יידן זענען אויך געגאַנגען אויף צוואַנגס־אַרבעט און פלעגן טייל מאָל אַריינשמוגלען עסנוואַרג. געגנג יידן זענען דערפֿאַר דערשאָסן געווארן. איך האָב דעמאָלט געאַרבעט אין אַ פאַבריק. דאָס קינד האָב איך געלאָזן אין געטאָ, ביי מיינע פרייַנד. אין אָוונט האָב איך זיך צוריק געקערט אַ היים, צו מיין קינד — אַ פֿאַרקלעמטע, אַ הונגעריקע. נישט אַלע מאָל האָב איך געהאַט עסן פֿאַרן קינד.

איך האָב ביי דער אַרבעט געקענט עטלעכע דייטשן, וואָס איך האָב געמיינט, אַז זיי זענען מער מענטשלעכע. אָבער ווי עס האָט זיך דערנאָך אַרויסגעוויזן, זענען אַלע געווען רוצחים און בלוטזויגער. איך האָב געזוכט באַקאַנטשאַפט מיט די דייטשן. געמיינט, אפשר וועט ווער פון זיי מיר קענען עפּעס העלפן אין אַזאַ שרעקלעכער צייט. די צייט איז געקומען.

איך אַנטלויף מיטן קינד

אַ געוויסן פרימאָרגן, אין יאָר 1942, האָט מען אַרויסגעפירט אַלע יידן פון געטאָ, בערך 8.000. עס האָט זיך געצויגן אַ לאַנגע ריי פון פאַרמשפּטע צום טויט. אַ טייל האָבן נישט געגלייבט, אַז דאָס איז דער לעצטער וועג. געווען אָבער אַ סך, וועלכע האָבן געוווסט, אַז ס׳איז נישטאָ מער קיין צוריק אַהיים. איך האָב מיט מיר געהאַט מיין 3־יעריק יינגעלע. אויך מיין קינד האָט געפילט, אַז מען וועט אַלעמען אויסשיסן.

איך בין געשטאַנען מיטן קינד און נישט געוווסט וואָס צו טאָן. דערווייל האָב איך באַמערקט אַ באַקאַנטן דייטש. איך האָב אים געבעטן ער זאָל מיר דערלויבן צוריק גיין אין געטאָ. ער האָט געענטפערט, אַז איך גיי אין דער געהעריקער ריכטונג. ווען איך האָב אים שטאַרק געבעטן, האָב איך פאַרשטאַנען, אַז אויב איך רייד מיט אים נאָך אַ וואָרט, וועט ער מיך דערהרגענען. איך האָב געזען, אַז ס׳איז נישטאָ קיין רעטונג, בין איך שטיין געבליבן גלייך מיט אַלע לידער יידן און געווארט אויפן טויט. מיר האָבן זיך דער־ נענטערט צו די קאָשאַרן. דאָ האָט זיך צו מיר געוועندט מיין עופעלע:

— מאַמעלע, זעסט, איך האָב געפונען אַ מעסער. נעם דאָס מעסער און טויט מיך, דערנאָך וועסטו זיך טויטן. מען דאַרף נישט וואַרטן, ביז די רוצחים וועלן אונדז הרגענען.

דאָס איז געווען אַ פאַרזשאַוועדטער, אַלטער שטילעט. עס איז מיר אַריבער אַ קעלט איבערן גאַנצן קערפער. איך האָב דעם קינדזשאַל אַוועקגעוואָרפן. עס איז געווען פינצ־ טערלעך, כמעט בלוי אין דרויסן. איך האָב באַמערקט, ווי וויייטער אין דער ריי אונטער מיר, האָט איינער זיך אַריבערגעכאַפּט איבער אַ פלויט. אין איין אויגנבליק האָב איך זיך אַ לאָז געטאָן אַהין, אַרויס פון דער ריי און דאָס קינד אַריבערגעוואָרפן איבערן פלויט, וואָס איז געווען נאָענט צו מיר. איך בין אַריבערגעשפרינגען דעם פלויט, געמומען דאָס קינד און שנעל אַריין אין אַ פאַרלאָזן יידיש הויז. דאָס קינד האָב איך אַריינגעלייגט אין בעט, צוגעדעקט מיט אַ פערענע. איך האָב אים אָנגעזאָגט, ער זאָל זיך נישט רירן פון אָרט, און אין פאַל מען וועט אים געפינען, זאָל ער נישט זאָגן קיין וואָרט וועגן מיר און נישט וויינען, אַז איך זאָל הערן. איך האָב זיך אַרויפגעכאַפּט אויף אַן אויוון, זיך צוגעדעקט מיט פאַרשידענע שמאַטעס.

אַזוי בין איך געלעגן אַ צייט מיט אַן איינגעהאַלטענעם אָטעם און אין גרויס פחד. עס האָט מיר גערוישט אין קאָפּ. די געדאַנקען זענען געפלויגן, איינער שרעקלעכער פון אַנדערן. אפשר וועט גאָט דאָך רחמנות האָבן און מיר וועלן זיך ראַטעוונען?

דערווייל האָב איך געהערט, ווי עס סקריפּעט די טיר, עס איז ווער אַריין. ווידער האָט די טיר געסקריפּעט — מען איז אַרויס. מען האָט גאָרנישט געפרעגט, נישט גע־ רעדט. אַזוי זענען מיר געלעגן ביז 2 אַ זייגער בייטאָג. איך האָב אַראָפגענומען די שמאַטעס פון מיין פאַרדעקטן קאָפּ און דערזען ליכט. אַנטקעגן דעם פיעקאַליק איז

געווען אַ פענצטער, האָב איך געקענט זען וואָס עס טוט זיך אין דרויסן. פול געפּאַקטע וועגענער מיט זאַכן, האָבן זיך געצויגן צוריק אין שטאָט אַריין.

איך בין פאַרזיכטיק אַראָפּ פון אויוון, געגומען דאָס קינד און אַריין אין אַ קעלער פון קאַרטאָפל. דאָס קינד איז געווען פאַרגליווערט. די הענטלעך האָבן זיך בכלל נישט באַוועגט, ער האָט זיך כמעט נישט געריר־ט. איך האָב אים געגומען רייבן, עס האָט גע־דויערט אַ צייט, ביז איך האָב אים דעראַטעוועט. ער האָט געעפנט די אייגעלעך. אַזוי זענען מיר געלעגן אין קעלער, ביז ס׳איז געווארן פינצטער.

איך האָב געגומען דאָס קינד און אַוועק צו צווייַ באַקאַנטע קריסטן. געבעטן, זיי זאָלן מיך אויסבאַהאַלטן. זיי האָבן נישט געוואָלט, זיי האָבן מורא. דערפאַר האָבן זיי מיר פאַרגעלייגט עסן. איך האָב ביי זיי גאָרנישט געוואָלט נעמען און בין אַוועק. מיר זענען אַריין צו אַן אַלטער קריסטין. זי האָט אונדז נישט געוואָלט האַלטן, אָבער געגעבן צו עסן. מיר זענען געווען הונגעריק. אַ גאַנצן טאָג האָבן מיר גאָרנישט געהאַט אין מויל.

וואָס זאָל איך איצט טאָן? איך האָב געהאַט אַ באַקאַנטן דייטש אין דער פאַבריק וווּ כ׳האָב געאַרבעט, האָב איך צו אים געשיקט דער קריסטינס טעכטערל, אַז ער זאָל מיר העלפן. ער האָט געשיקט אַ וואָגן און מיך אַריינגעפירט אין געטאָ. ערשט דאָ האָב איך דערזען דאָס גרויסע אומגליק. מען האָט אַרויסגעפירט כמעט אַלע פון געטאָ. עס זענען נאָר געבליבן 1800 יידן. די רוצחים האָבן אויסגעמאָרדעט 8000 יידן אין די גריבער ביי די קאַשאַרן, נישט וויט פון דער לידער באַן־סטאַציע.

איך האָב זיך צוריק איינגעאָרדנט ביי מיין אַרבעט אין פאַבריק. אַרויס געגומען אַ ביסל זאַכן, וועלכע איך האָב געהאַט באַהאַלטן, אַזוי, אַז כ׳האָב געהאַט פון וואָס זיך צו דערנערן מיטן קינד.

אַ מאָל איז אַריינגעקומען אין געטאָ די קריסטין יאַדוויגאַ, וועלכע האָט געהאַט אַ יידישן מאַן. זי האָט געוואָלט ראַטעווען איר מאַן. פאַרשטייט זיך, אַז מיר האָבן אַלץ געטאָן פאַר איר. גלייכצייטיק האָב איך זי געבעטן איבערגעבן מיינס אַ בריוול צו אַ קריסט, מיט וועלכן איך האָב זיך געחברט אין דער יוגנט — וויטאָלד שימטשוקעוויטש. דאָס איז דער גלח, וועלכן איך האָב פריער דערמאָנט. זי האָט מיר צוגעזאָגט, אַז זי וועט צו מיר קומען אין אַ וואָך אַרום. אָדער שוין אין צווייַ טעג שפּעטער איז זי געקומען מיט אַ וואָגן און מיך אַרויסגענומען פון געטאָ. איבערגעטאָן ווי אַ פויערטע, זענען מיר אַוועק צו דער באַן, פון דאָרט — אַ שטיק וועג צופוס, ביז מיר זענען אָנגעקומען צום גלחס פאַראַפיע, מידע, הונגעריקע און אָנגעשראָקענע.

אין ווילנע

איך בין מיט דער קריסטין אַריין אין קלויסטער, זיך געזעצט אויף אַ באַנק, ווייל אין דער זעלבער צייט האָט דער גלח וויטאָלד געדרשנט פאַרן עולם. ער האָט געזאָגט,

אַז מען דאַרף העלפן יעדן איינעם, ווער עס קומט נאָר בעטן הילף. עס איז נישט וויכטיק, צו וועלכער רעליגיע ער געהערט. אויב מען וויל נישט העלפן אָדער אויס־באַהאַלטן, זאָל מען קיינעם קיין שלעכטס נישט טאָן. געבן הילף, ווי וויט מעגלעך. ווייל מיר ווייסן נישט וויפל מיר וועלן נאָך דאַרפן ליידן, ביז די מלחמה וועט זיך ענדיקן.

איך בין אַוועק מיט דער קריסטין אין אַ צימער, וואָס איז געווען פאַר אונדז צוגע־גרייט. מען האָט מיר געמאַכט אַ וואַנע מיט וואַרעם וואַסער, געגעבן צו עסן און טרינ־קען. אָבער איך בין געווען זייער טרויעריק, ווייל מיין קינד איז נישט געווען מיט מיר. איך האָב אים געמוזט לאָזן אין געטאָ, ביי מיין פאַמיליע. דער גלח האָט געמאַכט אַרישע פאַפירן נאָר פאַר מיר. ערשט אין אַ וואָך שפּעטער, האָט מען מיר געבראַנגט דאָס קינד. ער האָט שטאַרק געליטן פון די געשווירן אויפן גאַנצן קערפּערל.

צוזאַמען מיט מיר איז פון דער טויטן־רייַ אַנטלאָפן אַ יונגע פרוי, אַ קראַנקן־שוועס־טער. איך געדענק, ווי זי איז געשטאַנען מיט איר מאַן, קינד און שוויגער און זיך גע־בעטן ביי זיי, מען זאָל אַנטלויפן צוזאַמען. אָבער די שוויגער האָט מורא געהאַט און זיי געצויגן צו זיך. פיל צייט איז נישט געווען צו קלערן, אי־ז זי אַליין אַנטלאָפן און זיך געראַטעוועט. די קראַנקן־שוועסטער איז אַלע מאָל געווען מיט מיר, זי האָט מיין קינד געראַטעוועט, געמאַכט אים איינשפריצונגען פון מילך — און דאָס האָט געהאָלפן.

צו זיין אויף דער פּוילישער זייט, איז אויך נישט געווען אַזוי לייכט. עס האָט שטענדיק געדראָט דער טויט. איך האָב געמוזט זיין פריילעך און לאַכן מיט אַלע קריסטן צוזאַמען, וועו איך בין געווען אין זייער געזעלשאַפט. עפּעס בין איך דאָך געווען אַ פּריינ־דין פון אַ גלח, ווייל ער פלעגט מיך באַזוכן... מיר פלעגן גיין מיט די קריסטן אין קלויס־טער. אויך דאָס האָט נישט פאַרשאַפט מיר קיין פאַרגעניגן.

עפּיזאָדן

אַ מאָל בין איך געגאַנגען אין גאַס אין ווילנע, ווו דער גלח האָט מיך געהאַט איינ־געאָרדנט. פּלוצלינג איז צו מיר צוגעלאָפן אַ שיקסל פון דראָהיטשין, וועלכע האָט ge־הייראַט קיין ווילנע. זי האָט מיך אַרומגענומען און שרייט דערביי: „דו לעבסט, פייגע?". זי איז ממש געווען צעטומלט. איך האָב זיך געווואָלט פון איר אָפּטשעפּען, איר איינרעדן, אַז זי איז זיך טועה. זאָג איך, אַז איך קען זי נישט, מסתמא האָט זי אַ טעות: „שריי נישט, מען קען נאָך מיינען, אַז איך בין אַ יידישע. איך האָב דיך אין לעבן נישט gעזען". דאָס שיקסל האָט זיך נישט פאַרלאָרן און מיר געענטפערט:

— איך וועל דיר נישט טאָן קיין שלעכטס. אַדרבא, איך וויל דיר העלפן. האָב נישט קיין מורא, ווייל איך געדענק זייער גוט דיינע עלטערן, וואָס זיי האָבן געטאָן פאַר מיין מוטער. נישט איין מאָל האָט איר אונדז דערהאַלטן ביים לעבן. איצט וויל איך דיר אָפּדינען.

זי האָט מיר טאַקע פיל געהאָלפן מיט שפּייז און צוגעגעבן מוט איבערצוטראָגן אַלע צרות .

אַ מאָל איז מיין קינד קראַנק געוואָרן אויף דיפטעריט. דאָס קינד האָט געהאַט גרויסע היץ. איך האָב נישט געקענט רופן אַ דאָקטער, ווייל איך האָב מורא געהאַט, אַז ער וועט דאָס קינד אונטערזוכן און זען, אַז מיר זענען יידן. די קריסטין האָט מיך געהייסן לייגן הייסע זעקלעך מיט ליין. דאָס קינד האָט דערפון באַקומען לעכער אין האַלדז, געראַנגלט זיך מיטן טויט. פֿלוצלינג האָב איך באַמערקט, אַז עס קומען אָן דייטשן. אין דער לעצטער מינוט בין איך אַרויס דורך אַ פענצטער און אַריין צו אַ שכנטע. איך האָב איר געזאָגט, אַז עס זענען געקומען דייטשן. זי האָט אַריינגעשיקט איר יינגל זען וואָס זיי ווילן. ער איז צוריק געקומען און געזאָגט, אַז זיי האָבן זיך געפרעגט אויף עמעצן.

עס מאַטערט מיך ביזן היינטיקן טאָג אַ שלעכט געפיל, הלמאי איך האָב איבערגעלאָזט אַ קראַנק קינד און אַנטלאָפן. אָבער מען קען נישט איבערגעבן דעם אינסטינקט פון וועלן לעבן. איך בין שטענדיק געווען וואַך און דער דראַנג פון לעבן האָט מיך נישט אָפּגעלאָזן.

אַ מאָל האָב איך געהערט, ווי מען רופט מיך ביים נאָמען: „טאָשו! טאָשו!“ — אין אַ זאַפּטיקן פּויליש. איך האָב זיך אומגעקוקט. נעבן אונדז זענען געשטאַנען צוויי מענער, אַ פֿאַלקס־דויטש און אַ זייער שיינער ווייסרוס. זיי האָבן געבעטן, איך זאָל זיי אַריינלאָזן צו מיר. איך בין געווען שטאַרק דערשראָקן. מיין פֿאַרטנערין די קראַנקן־שוועסטער, האָט זיך שנעל באַפריינדעט מיטן ווייסרוס, זי פלעגט מיט אים אַרויסגיין. דער פֿאַלקס־דויטש האָט מיך נישט אָפּגעטרעטן. וואָס זאָל איך טאָן? איך האָב זיך באַראָטן מיט דראָהאָטשי־נער מיידל, וועלכע האָט מיר געזאָגט: „זאָל מען בעסער זאָגן, אַז דו ביסט אַ יידישע פרוי“...

איך האָב זי געפֿאָלגט און זיך געחברט מיט די נייע געסט. דער פֿאַלקס־דויטש איז שוין נישט געווען יונג, ער פלעגט אָפט צו מיר קומען און העלפן. אַ סברה, אַז ער האָט געווסט, אַז איך בין אַ יידישע, אָבער ער האָט דאָס נישט אַרויסגעוויזן. דער חבר זיינער, דער ווייסרוס, איז געווען אין קאָנטאַקט מיט די פּאַרטיזאַנער. מיין חברטע, די קראַנקן־שוועסטער, איז צו אים צוגעשטאַנען, געהאָלפן אים אין זיין אַרבעט. איך פלעג זי בעטן: „וואָס ווילסטו פון מיר? פּאַר וואָס מוז איך אומקומען צוליב דיר?“ זי האָט מיך נישט געהערט. שטענדיק געטראָגן געווער, געטרינקען דעם ביטערן טראָפן.

אַ מאָל האָט מיר דער פֿאַלקס־דויטש דערציילט, אַז ער האָט געהערט ווי די קראַנקן־שוועסטער האָט געזאָגט, ווען זי איז געווען שיכור, אַז זי איז אַ יידישע. אָבער ווי עס ווייזט אויס, האָט ער אַליין זייער פיינט געהאַט די נאַציס. די קראַנקן־שוועסטער איז געבליבן לעבן. זי געפינט זיך היינט אין קאַנאַדע.

פּאַרצייכנט: אהובה לינטשעווסקי

מענדל רעזניק / רמת־גן

אין וואַלד און אין געטאָס

ביז דעם חורבן

איך בין געבוירן אין דראָהיטשין, ביי נישט רייכע עלטערן. מיין דערציונג האָב איך באַקומען אין חדרים און ישיבות. איך בין געווען פון די גרינדער פון „החלוץ" אין שטעטל און פון די הכשרה־פונקטן אין אונדזער געגנט, וועלכע האָבן אַרויסגעגעבן די ערשטע חלוצים קיין ארץ־ישראל פון דראָהיטשין. איך בין אויך געווען פון די שעפער פון ערשטן דראַמאַטישן קרייז, מיט וועמענס הילף ס׳איז פאַרגרעסערט געוואָרן די ביב־ליאָטעק אין שטעטל.

אין יאָר 1930, האָב איך חתונה געהאַט. צוליבן פאַמיליע־לעבן, האָב איך געמוזט אויפגעבן אַ טייל פון מיין געזעלשאַפטלעכער אַרבעט, הגם איך האָב עס געטאָן מיט נישט קיין לייכט האַרץ. אויך אין דער נייער שטאָט, ווו איך האָב חתונה געהאַט, האָב איך ווייטער אָנגעפירט מיט פאַראַנטוואָרטלעכער, געזעלשאַפטלעכער אַרבעט.

אין פוילן האָבן דעמאָלט געגנומען בושעווען בייזע ווינטן פון גיפט און האַס צו יידן. מיטן קומען פון היטלערן צו דער מאַכט, האָט זיך נאָך מער פאַרשטאַרקט די שנאה צו יידן. אָנשטאָט צו פאַרנעמען זיך מיטן פאַרשטאַרקן פוילן קעגן אַ דייטשן אָנגריף, האָבן די פאָליאַקן געפירט מלחמה קעגן יידישן האַנדל און יידישער שחיטה. מיט דער הילף פון רעגירונג־סובסידיעס, זענען אַנטשטאַנען פוילישע געשעפטן. יידישע געוועלבן זענען פיקעטירט געוואָרן. פון אוניווערסיטעט האָט מען געטריבן די יידישן סטודענטן, זיי גע־שלאָגן און פאַרפאָלגט. די לאַגע איז געוואָרן פון טאָג צו טאָג ערגער.

קיין פוילן זענען אָנגעקומען די ערשטע פליטים — פוילישע יידן, וועלכע היטלער האָט פאַרטריבן אין דעם פוילישן גרענעץ־שטעטל זבאָנשין. איצט האָבן מיר שוין פאַר־געסן אונדזערע אייגענע צרות. אין יעדן אָרט האָבן זיך געשאַפן קאָמיטעטן צו העלפן די אַרויסגעטריבענע. איך וועל קיין מאָל נישט פאַרגעסן דעם ווייי־געשריי פונעם בא־רימטן יידישן אַרטיסט פון בערלינער רעגירונגס־טעאַטער, אַלכסנדר גראַנאַך, וועלכער איז אויך געווען צווישן די פליטים, אין דער פיעסע „די געלע לאַטע". דער טעאַטער איז געווען איבערגעפולט. גראַנאַך האָט געשפילט די ראָל פון אַ יידישן פראָפעסאָר, וועלכער ווערט אַרויסגעטריבן פון שפיטאָל דורך זיינעם אַ חבר, וואָס האָט מיט אים יאָרנלאַנג געאַרבעט. ער צייכנט אים אָן אויף דער פלייצע און אויפן ברוסט די געלע לאַטע, מיטן וואָרט „יודע". מיין האַרץ איז דעמאָלט פאַרקלעמט געוואָרן, איך האָב זיך צעווויינט. איך,

מיט נאָך מיליאָנען יידן אין דער וועלט האָבן נישט געקענט באַגרייפן, וואָס עס דערוואַרט דעם יידישן פֿאָלק. מיר האָבן זיך נישט פֿאַרגעשטעלט, אַז אין קורצן וועלן מיר אַליין טראָגן אַ געלע לאַטע מיטן אויפֿשריפט „יודע".

דער אויסברוך פון קריג

דעם 1־טן סעפּטעמבער 1939, האָט דייטשלאַנד אָנגעגריפן פּוילן. שטעט און דערפֿער ברענען. נאָך אַ קורצן וויידערשטאַנד, צעפֿאַלט זיך די פּוילישע אַרמיי. אַלץ איז צעקלאַפּט און צעשטערט. מען לויפט אין בהלה צו דער רוסישער גרענעץ. מער פון אַלע לויפן — יידן. זיי ווייסן נישט גענוי וואָס זיי דערוואַרט ביים דייטש, אָבער זייערע מעשים אין דייטשלאַנד האָבן שוין באַוויזן צו וואָס די מערדעֶר זענען פּעיק. רוסיש מיליטער מאַר־שירט אַריין קיין פּוילן, פֿאַרנעמט די אוקראַינישע און ווייסרוסישע געביטן. איך האָב דאָס מזל צו געפֿינען זיך אויף דער רוסישער זייט.

די פּוילישע יידן געפֿינען זיך דערווייל צעטיילט, אונטער צווייי הערשאַפֿטן. דער טייך בוג איז די גרענעץ. מיין געבורטשטעטל דראָהיטשין ליגט אויף דער גרענעץ. דאָ איז דער וועג, דורך וועלכן מאַסן יידן שמוגלען זיך אַריבער אויף דער צווייטער זייט בוג. שרעקלעכע ידיעות וועגן דייטשע רציחות איבער יידן, ברענגען די צעשראָקענע פּליטים, וועלכע עס געלונגט זיך צו ראַטעווען. עס איז שווער צו גלייבן זייערע דערציילונגען, ווי לאַנג מען האָט עס אַליין נישט מיטגעמאַכט. עס האָט זיך נישט געוואָלט גלייבן, אַז אַזאַ קולטורעל פֿאָלק, זאָל אין אַזאַ קורצער צייט פון היטלערס רעגירן, פֿאַרוואַנדלט ווערן אין אַ בלוטדורשטיקע, ווילדע חיה.

מיר פֿערזענלעך איז געלונגען צו פֿאַרנעמען אַ וויכטיקן מיליטעריש־ן און אויך פֿאָליטישן פּאָסטן ביי די סאָוויעטן, נישט געקוקט אויף מיין ציוניסטישער פֿאַרגאַנ־געניהייט. איך וויל נישט דערמאָנען, מיט וועלכע מיטלען איך בין דערגאַנגען צו דעם אָמט. נאָר אַ דאַנק דעם האָב איך באַוויזן 2 מאָל צו באַזוכן דראָהיטשין, הגם עס איז געווען פֿאַרבאָטן אַריינצוקומען אין שטעטל, און אַריבערפֿירן עטלעכע פּליטים פון דאָרט קיין רוסלאַנד. דאָס שטעטעלע האָט זיך נאָך כמעט געפֿונען אין זעלבן מצב, ווי איך האָב עס פֿאַרלאָזן אין 1930. אָבער ווו זענען די יידן?

אין מיין ווויגאָרט, אין דער שטאָט לידע, האָבן אין מיין הויז געלעבט צענדליקער משפּחות, וועלכע זענען אַנטלאָפן פון די דייטשן, און זענען דערנאָך אַריבער קיין ליטע, וואָס איז פֿאַר זיי געווען אַ צייטווייליקע רעטונג.

אין יאָר 1940 האָבן מיר באַקומען ידיעות וועגן רדיפות, נגישות און מאָרדן איבער טויזנטער יידן פון וואַרשע און אַנדערע שטעט. אויך אויף אונדזערע געביטן איז נישט פּריילעך. טאָג־טעגלעך ווערן אַרויסגעפֿירט עשעלאָנען מיט יידן קיין טיף רוסלאַנד. די אַנטלאָפענע פון דייטש, ווערן אַרעסטירט און ווי בהמות געפּאַקט אין לאַסט־וואָגאָנען צום

אַוועקשיקן. עס ווערט צו זיי נישט צוגעלאָזן קיין מענטש, קיין עסן, קיין וואַסער. קיינער וויסט נישט ווז מען פירט זיי.

דעם 22־טן יוני באַווייזן זיך פֿלוצלינג הונדערטער דייטשע באַמבאַרדירער און באַוואַרפן מיט צינד־ און צעשטער־באָמבעס די רוסישע טערריטאָריע. רוסלאַנד ברענט! ערשט 12 אַ זייגער בייטאָג הערט זיך די ערשטע מעלדונג פון מאָלאָטאָוון אין מאָסקווער ראַדיאָ, וועגן איבערפאַל פון דער דייטשער אַרמיי. במשך 7 טעג זענען די וווייסרוסישע און אוקראַינישע געביטן פון פריערדיקן פוילן, פאַרנומען פון די דייטשן. די רוסישע אַרמיי ציט זיך צוריק. נאָר יחידי־סגולה איז געלונגען אַרויסצורייסן זיך פון דעם גיהנום און מיטלויפן מיט דער רוסישער אַרמיי.

ווען די דייטשע אַרמיי האָט אָקופּירט לידע, בין איך געבליבן אויפן אָרט, ווייל עס איז מיר נישט געלונגען אָפּצוטרעטן מיט דער אַנטלויפנדיקער אַרמיי. איך בין אַוועק אין אַ דאָרף נישט ווייט פון לידע. ווען עס איז אַ ביסל רויקער געוואָרן, האָב איך זיך צוריקגעקערט קיין לידע.

אין לידער געטאָ

די אייגנווינער פון לידער קרייז זענען מיר מער־ווייניקער געווען באַקאַנט, דאָך זענען זיי מיר איצט געוואָרן פרעמד. אַפּילו זיך באַצויגן צו מיר מיט שנאה, געגעבן אָנצוגעהערן, וואָס אונדז דערוואַרט.

איך וועל נישט פאַרגעסן די ערשטע באַגעגעניש מיט די היטלעריש זעלנער. זאָס פון נצחון, האָבן זיי דערשטאָכן אַ יידישן בחור אויפן אָרט.

די שטאָט האָט אויסגעזען ווי אַ בית־הקברות. פיל יידן האָבן זיך באַהאַלטן צווישן די חורבות פון די הייזער.

דאָך איז די דייטשן געלונגען, אין זעלבן טאָג פון זייער אַריינמאַרש, צו כאַפּן אַ 300 יידן, פון וועלכע מען וווייסט נישט ביז היינט ווי אַזוי זיי זענען דערמאָרדעט געוואָרן. צווישן זיי איז אויך געווען בערקאָוויטש, דער איידעם פון לאָזער רעזניק.

דעם דריטן טאָג האָבן זיי פון שטאָטראַט געפאָדערט מענטשן צו רייניקן די גאַסן. אַ סך יידן זענען דעמאָלט געמומען געוואָרן, מיט דער הילף פון דער פוילישער פּאָליציי, צו צוואַנגס־אַרבעט. אויך איך בין געווען אין דער גרופּע. נאָך דער אַרבעט זענען די מענטשן איינגעשלאָסן געוואָרן אין אַ לאָגער. אויף צעמענטענע פּאָדלאָגעס זענען מיר געלעגן ביז פּאַרטאָג. מען האָט אונדז געטריבן נאַקעטע צום וואַשן זיך. דערנאָך — וויידער צו דער אַרבעט. עסן האָבן מיר נישט באַקומען.

דעם צווייטן טאָג איז מיר געלונגען צו אַנטלויפן פון לאָגער. איך בין אַוועק צו מיין משפּחה.

דעם 10־טן יולי 1941 ווערט געשאָפן אַ צייטווייליקער יודענראַט און אַ יידישע

פֿאָליציי. דער לידער רב, אַ באַווּסטע פֿערזענלעכקייט, איידעם פון באַרימטן הרב ריינעס, ווערט אַריינגעשליידערט אין די קעלערן פון דער געסטאַפּאָ, אַלס ערובניק פֿאַר דער רויקייט אין שטאָט. אַ דאַנק מיין באַקאַנטשאַפֿט מיט פּוילישע באַאַמטע, איז מיר געלונגען צו באַפֿרייען דעם רב פֿאַר אַ גרויסער סומע געלט. ער איז געווען מאָראַליש און פיזיש צעבראָכן.

צוליבן מאַנגל אין ווינונגען, האָבן די דייטשן צייטווייליק נישט געשאַפֿן קיין געטאָ אין לידע. דאָקעגן זענען אַריין אין קראַפֿט די גזירות: 1. יידן טאָרן נישט גיין אויף טראָטוּאַרן. 2. די געלע לאַטע מוז באַצירן דעם יידס קליידונג — פון פֿאַרנט און פון הינטן. 3. עס איז פֿאַרבאָטן אַ ייד צו באַגריסן דייטשע זעלנער — אָבער ווען ער האָט נישט באַגריסט, האָבן זיי אַזאַ ייד דערשאָסן.

טאָג־טעגלעך האָט מען צוגעטראַכט נייע גזירות און נייע פֿיניקונגען, אויסגערעכנט און צוגעפאַסט צו זייער אויסראָטונגס־פּלאַן. למשל — דאָס רעגיסטרירן לויט די פּאַכן. זוכנדיק אַ רעטונג, האָבן יידן ס׳רוב אָנגעגעבן פרייַע פּראָפעסיעס, כדי נישט דערמאָנען דאָס ווארט אַרבעטער, וואָס קאָן פֿאַרשטאַנען ווערן אַלס קאָמוניסט. די פֿאַלגן זענען אָבער גענוג פֿאַרקערטע. די אַלע רעגיסטרירטע זענען דערשאָסן געוואָרן, כדי נישט איבערלאָזן קיין אינטעליגענטע פירערשאַפֿט צווישן דער יידישער באַפֿעלקערונג.

מיר איז געלונגען צו באַקומען וויכטיקע ידיעות פון דער געסטאַפּאָ, פֿאַליציי און מאַגיסטראַט. מיט דער הילף פון געוויסע פֿערזאָנען, איז אַריינגעפּירט געוואָרן אַ יידיש מיידל, מיט אַ דאָקומענט פון אַ פֿאָלקס־דייטשקע, אַלס סעקרעטאַרין פון געסטאַפּאָ־שעף. פון איר האָבן מיר געהאַט אינפֿאָרמאַציעס וועגן זייערע פלענער.

אין דעצעמבער 1941 איז די יידישע באַפֿעלקערונג איבערגעזידלט געוואָרן אין גע־ווּיסע טיילן פון שטאָט, אין אַ מין אָפּענעם געטאָ.

„7 קוילן פֿאַרן שונא — איינע פֿאַר זיך"

אין יאַנואַר 1942, ווען מיר זענען געווען אַליין, האָט זיך צו מיר געוועגדט אַ דייטשער אָפּיציר פון טשעכישער אָפּשטאַמונג:

— מאַקס, זיי וויסן, אַז דיין פֿאָלק וועט זיכער פֿאַרשפּילן דעם קריג. דאָס וועט זיין דער גרעסטער חורבן פון יידנטום. אין מאָסקווע האָט נאָפּאָלעאָן פֿאַרשפּילט, ווילהעלם האָט געליטן זיין מפלה פון די רוסן, אויך היטלער האָט דעם קריג פֿאַרשפּילט, שוין דעם 22־טן יוני 1941. נאָך איין זאַך זאָלסטו גלייבן אין היטלערס רייד: אַז אין יאָר 1943, וועט נאָר מעגלעך זיין צו זען אַ ייד אויפן עקראַן. ער וועט פֿאַרשפּילן די מלחמה מיט דער גאַנצער וועלט, אָבער געווינען וועט ער זי אַנטקעגן יידן. די דערנידערונגען וועלכע דער־וואַרטן אייך ביז דער אויסראָטונג — זענען נישט צו באַשרייבן...

נאָך אַ קורצע פּויזע האָט ער אַרויסגענומען זיין רעוואָלווער מיט 8 קוילן, און רויק דערקלערט:

— מאַקס, אין דעם רעוואָלווער האָסטו 7 קוילן וואָס דאַרפן זיין געצילט צום שונא, און די אַכטע — איז די קויל פון זעלבסטווירדע. ווען דו קענסט נישט באַזיגן דעם שונא, דאַן שטאַרב ווי אַ העלד, מיט כבוד.

אין דער צייט זענען צו אונדז דערגאַנגען זייער טרויעריקע ידיעות פון ווילנער געטאָ, וווּ עס זענען פאָרגעקומען מאַסנהאַפטע שחיטות.

הונדערטער יידן זענען אָנגעקומען אין לידער געטאָ. מיר ערטיילן זיי הילף, וויפל ס׳איז נאָר מעגלעך. דאָס דויערט אָבער נישט לאַנג. וועגן אונדזער טעטיקייט דערווּוסט זיך דער געביטס־קאָמיסאַר. צו אונדז דערגייען ידיעות, אַז די געסטאַפּאָ גרייט צו אַ ציילונג אין געטאָ, כדי צו אַנטדעקן די פּליטים. במשך 2 טעג געלונגט אונדז צו באַזאָרגן אַלע פּליטים מיט דאָקומענטן.

אין חודש מערץ 1942 איז די גאַנצע יידישע באַפעלקערונג פאַרזאַמלט געוואָרן אויף אַן אַרומגעצוימטן פּלאַץ, באַוואַכט דורך דייטשן מיט מאַשין־געווער. מיר האָבן אַ גאַנצן טאָג אַדורכגעמאַכט סעלעקציעס: רעכטס — לינקס. נאָכן איבערקוקן אַלע דאָקומענטן, זענען מיר באַפרייט געוואָרן. דאַביי זענען אומגעקומען 125 מאַן, וועלכע האָבן זיך באַהאַלטן אין די הייזער. די עטלעכע זיבעציק אַרעסטירטע זענען דערמאָרדעט געוואָרן שפּעטער.

דערנאָך ווערן געשאַפן וואַרשטאַטן מיט אַרבעטס־שיינען פאַר די, וועלכע זענען דאָרט באַשעפטיקט. יידן הייבן אָן גלייבן, אַז מיט אַזאַ שיין איז מען זיכער.

די ברכה פון רב

אַ געוויסן שבת, ווען די שטימונג אין שטאָט איז געווען זייער אַ געדריקטע, האָט זיך געעפנט די טיר פון מיין דירה און ס׳האָט זיך באַוויזן דער רב, אַרומגעבונדן די באָרד מיט אַ טוך. מיט דערשראָקענע אויגן האָט ער זיך געוואָנדן צו מיר מיט די ווערטער:

— מענדל, איך וויל, אַז זאָלסט שאַפן אַן אַרבעט־שיין פאַרן ראש־ישיבה. פאַרשרייב אים אַלס שוסטער, צי שניידער, סטאָליער — נאָר ניט קיין רב.

איך האָב אים געענטפערט, אַז כ׳בין אַליין אין געפאַר, מען זוכט מיך, כ׳ווער פאַר־פאָלגט. היינט איז שבת, מען דאַרף רויכערן, ווען מען קומט אין קאָנטאָקט מיט די פּוילישע, צי דייטשע באַאַמטע. האָט ער אַ קלאַפּ געטאָן אין טיש און אויסגעשריגן:

— איך בין אויף דיר גוזר, אַלס שטאָט־רב, זאָלסט אַלץ טאָן, אַפילו מחלל שבת זיין. דו מוזסט ראַטעווען אַ יידן! — זאָגנדיק דאָס האָט ער אַרויפגעלייגט זיינע הענט אויף מיין קאָפּ און מיט אַ ווייענדיקער שטימע מיך געבענטשט: — גיי מיין קינד, גאָט וועט דיר העלפן, אַז אין דעם זכות וועסטו בלייבן לעבן.

ער האָט דעמאָלט אויסגעזען ווי אַ הייליקער. די דאָזיקע נבואה זיינע האָט מיך

באַווירקט ביי אַלע מיינע מעשים אין קאַמף פאַרן יידישן כבוד און ביי מיין אַרבעט צו העלפן מיינע אומגליקלעכע ברידער. וועז איך בין דערנאָך געקומען מיטן אַרבעט־שיין אין דער האַנט און זי געגעבן דעם רב, האָט ער אַ כאַפּ געטאָן דאָס פּאַפּירל מיט ביידע הענט, צוגעדריקט צום האַרץ ווי עפּעס אַ טייערע זאַך.

די געסטאַפּאָ זוכט מיך

מיט 7 טעג שפּעטער, פרייטיק גאַנץ פרי, האָב איך געהערט אַן איבערגעשראָקן געשריי פון מיין קינד: „טאַטע, די געסטאַפּאָ גייט". דורכן פענצטער האָב איך דערזען אַ 10 געסטאַפּאָ־לייט, בראש מיטן אַרטיקן פּאָליציי־אינספּעקטאָר, גייען אין דער ריכטונג פון מיין דירה. איך האָב נישט געהאַט קיין סך צייט צו טראַכטן און באַשלאָסן — נישט צו אַנטלויפן, נאָר גיין גלייך אין זייער ריכטונג. די ערשטע פראַגע פון פּאָליציי־אינספּעקטאָר איז געווען: „ווז ווויגט רעזניק?" איך האָב פון דער פראַגע זיך אָריענטירט, אַז ער האָט אַוודאי אינסטרוקציעס פון זיינע עלטסטע, צו דערמעגלעכן מיר צו אַנטלויפן. מיט זיכערקייט האָב איך אָנגעווויזן אויף דער טיר פון מיין שוואָגער — און זיי זענען דאָרט אַריין. איך בין מיט זייטיקע וועגן אַוועק צום יודענראַט.

שווער צו פאַרגעסן יענע פרימאָרגן־שעהן, וועז איך האָב געמיינט, אַז זיי זענען די לעצטע אין מיין לעבן. עס איז ביי מיר פאַרגעקומען אַז אינערלעכער קאַמף: זאָל איך קאַפּיטולירן, איבערגעבן זיך אין די הענט פון בלינדן גורל? אָדער קעמפן פאַרן לעבן ביזן לעצטן, גלייבנדיק אין דער נבואה פון רב? אַ ניט דעצידירטער האָב איך זיך באַוויזן פאַר די מיטגלידער פון יודענראַט. צעשראָקענע האָבן זיי געפרעגט: „וואָס האָט פאַסירט?" נאָך מער דערשטוינט זענען זיי געוואָרן, וועז זיי האָבן געהערט, אַז איך בין אַנטלאָפן פון דער געסטאַפּאָ.

איידער מען האָט דעצידירט וואָס טאָן, האָבן מיר דערזען די זעלבע געסטאַפּאָ־חברותא דערנענטערן זיך צום יודענראַט. (איך האָב זיך שפּעטער דערווּסט, אַז זיי זענען אינפאָרמירט געוואָרן דורך מיינע נאָענטסטע, אַז איך געפין זיך דאָ). וועלנדיק אויסמיידן קרבנות פון די אַרומיקע, בין איך ווידער אַרויס דורך אַ זייטיקער טיר און געגאַנגען אין זייער ריכטונג. ווידער האָט מיך געפרעגט דער זעלבער אינספּעקטאָר, צי איך גיי פון יודענראַט. איך האָב דרייסט געענטפערט, אַז יאָ. אויף דער וויטערדיקער פראַגע, צי איז דאָרט דאָ רעזניק, האָב איך אים מיטגעטיילט, אַז ער איז נאָר וואָס אַוועק צום געביט־קאָמיסאַר. אויף מיין פראַגע, וואָס זאָל מען טאָן, וועז ער קומט צוריק, איז געקומען אַן ענטפער, אַז מען זאָל אים אַרעסטירן און איבערגעבן דער געסטאַפּאָ, ווייל ער איז פאַרמשפּט צום טויט. מיט דעם זענען זיי אַוועק. פאַר מיר איז געוואָרן קלאָר מיין טראַגי־שער גורל.

אין די ערשטע מינוטן פון פאַרצווייפלונג, האָב איך באַשלאָסן צו קעמפן פאַר מיין

קיום, מיט אַלע מעגלעכע מיטלען. די ידיעה, אַז איך וועל געזוכט דורך דער געסטאַפּאָ, איז אומעטום באַקאַנט געוואָרן, וואָס האָט באַשוועדט מיינע רעטונג־פּלענער.

די איינווינער אין געטאָ האָבן אין שרעק פֿאַרמאַכט פֿאַר מיר די טירן, וויסנדיק וואָס זיי דערוואַרט פֿאַרן אויסבאַהאַלטן מיך.

פון דער אַנדלונג פון פֿאַליציי־אינספּעקטאָר לגבי מיר איז געווען קלאָר, אַז די שטאָט פֿאַרוואַלטונג מיט דער פֿאַליציי זענען פֿאַרינטערעסירט אין מיין אַנטלויפן. זיי זענען דאָך געווען פֿאַרמישט אין מיין רעטונג־אַרבעט ביים אויסאַרבעטן פּאַלשע פּאַס־פֿאָרטן און שיינען פֿאַר די היימלאָזע.

איך בין אַרויס פון געטאָ אויף דער אַרישער זייט, באַנוצנדיק זיך מיט מיינע דאָקומענטן, וועלכע האָבן מיר דערלויבט זיך צו באַווענגן פריי. נאָר מיין ערשטע באַגעגעניש מיט די קריסטלעכע אייניווינער, האָט מיך דערשיטערט. פּאַלשקייט און שנאה צו יידן האָב איך דערזען גראָד ביי מיינע באַקאַנטע, מיט וועלכע איך בין אָפט געשטאַנען אין נאָענטסטן קאָנטאַקט — געזעלשאַפטלעך און געשעפטלעך.

דער זעלבער באַנק־דירעקטאָר, וועלכער האָט מיט אַ יאָר צוריק זיך געווענדט צו מיר מיט די ווערטער: „דו לעבסט נישט אין דער יידישער פּסיכיק און מענטאַליטעט, דערפאַר ביסטו מיר נאָענט. וועג דו וועסט זיך נייטיקן אין הילף, וועסטו זי שטענדיק ביי מיר געפינען"; דער מאַן, וועלכער האָט דערוואָרבן מיין צוטרוי און גלויבן אויף אַזוי ווייט, אַז איך האָב אים אַנפאַרטרויט מיין גאַנץ פאַרמעגן — האָט איצט, וועג איך האָב זיך צו אים געווענדט, ער זאָל מיר העלפן פאַרשטענדיקן זיך מיט מיינע נאָענטסטע, אויסגעשריגן מיט שנאה: „אויב דו וועסט נישט אין דעם מאַמענט פֿאַרלאָזן מיין הויז, גיב איך דיך איבער צו דער געסטאַפּאָ".

בעטנדיק אַנטשולדיקונג פֿאַרן שטערן אים די רו, האָב איך מיט עקל פֿאַרלאָזט זיין הויז. אויף דער לופט האָב איך פרייער אָפּגעאָטעמט, הגם שטאַרק דערפילט די אייג־זאַמקייט. איך האָב זיך דערמאָנט די ברכה פון רב — און צוריק באַקומען די זיכערקייט.

איך האָב געזען אַ דייטלעכן נס אין דעם, וואָס הגם איך בין געווען אין די הענט פון די פֿאַרברעכערס, בין איך דאָך נישט אויסגעליפערט געוואָרן. איך האָב זיך געלאָזט אין דער ריכטונג פון געטאָ. אויפן וועג האָב איך באַגעגנט מיין פרוי, וועלכע האָט מיך לאַנג געזוכט. זי האָט דערציילט, אַז איר איז געלונגען אויסצובאַהאַלטן די קינדער, נאָכן פֿאַרשטענדיקן זיך מיטן בירגערמייסטער, וועלכער האָט איר אָנגעוויזן אַ געהיימען אויפהאַלט, ביז מיך פֿאַרלאָזן די שטאָט.

פון פרייטיק ביז זונטיק בין איך געווען אין קאָנטאַקט מיט די שטאָטישע אינ־סטאַנצן און געווינסט וועגן אַלעם וואָס עס פאַסירט.

זונטיק אין דער פרי, ווען אַ לייכטער שניי האָט באַדעקט אַלע וועגן, איז געקומען אַ שליטן, געשפּאַנט אין צוויי פערד, אין באַגלייטונג פון צוויי פֿאַליציי־לייט. זיי האָבן

מיך אַנגעטאַן אין אַ פּאָליציייאישן מונדיר און אויפן אָרעם אַ לענטע מיט דער אויפ־שריפט „דייטשע פּאָלקס־פּאָליציי". מיין פּרוי האָבן זיי אָנגעטאָן אין אַ פּויערישן פּעלץ און אַ קאָפּ־טוך. מיט זיכערע דאָקומענטן האָבן מיר פּאַרלאָזט די שטאָט.

אויפן וועג האָבן מיר געזען, ווי אַ גרופּע יידן, געטריבן דורך די באַרבאַרישע אויפ־זעערס, האָבן מיט הכנעה געצויגן די היטלעך. (אַזאַ פּאַראַדענונג איז געווען) פּאַר מיר, דעם דייטשן טשינאָווניק. מיט ווייטיק אין האַרץ האָב איך אויף דער באַגריסונג גע־ענטפערט, נאָר שטילערהייט געשעפּטשעט: „שטאַרקט אייך, ברידער!" די יידן האָבן מיך נישט דערקענט און זיכער מיך באַגלייט מיט קללות. אָבער איך האָב זיי דערקענט אוּן באַדויערט.

צו די פּאַרטיזאַנער

איך בין אָנגעקומען אין שטעטל וואַראָנאָוו אוּן איבערגעגעבן געווארן אין די הענט פון אָרטיקן פּאָליציי־קאָמענדאַנט, וועלכן איך האָב גוט געקענט. מיינע באַגלייטער זענען צוריק געפאָרן, איך מיט מיין פּרוי זענען געבליבן. מיר האָבן באַשלאָסן זיך איינצושליסן אין אָרטיקן געטאָ, מיט דער הילף פון קאָמענדאַנט.

אויפן צווייטן טאָג זענען מיר גערופן געווארן דורכן קאָמענדאַנט פון דער יידישער פּאָליציי (אַ דייטשער יד). ער האָט דערקלערט, אַז מיר וועלן דאָ בלייבן, קענען מיר ברענגען דאָס גרעסטע אומגליק פּאַרן גאַנצן געטאָ. ער האָט אונדז געראָטן באַלד צו פאַרלאָזן וואַראָנאָוו. אויף מיין פראַגע, וווּ מיר זאָלן גיין, האָט ער געענטפערט: „די נאַכט איז אַ פינצטערע, דער וועג איז פריי".

נישט טראַכטנדיק קיין סך, האָבן מיר פאַרלאָזט דאָס געטאָ. נאָכן אָפּגיין אַ שעה צייט, האָבן מיר פון דערווייטנס באַמערקט אַ שוואַכע ליכט פון אַ פענצטער. אויף אַ פעלד, ווייט פון שאָסיי, איז געשטאַנען אָפּגעזונדערט אַ כאַטע. ביי אונדזער אַריינ־קומען האָבן זיי געגעסן אָוונטברויט. זיי האָבן אונדז פריינדלעך אויפגענומען, הגם געווּוסט, אַז מיר זענען יידן. נאָך אַ באַראַטונג מיט די פּויערים, האָבן מיר באַשלאָסן צו ברענגען אונדזער עלטערן זון אַהער, שטיצנדיק זיך אויף זיין פאַרזיכערונג, אַז ער וועט אונדז איבערפירן צו די פּאַרטיזאַנער. מיין פּרוי איז געלונגען, אין די גרעסטע געפאָרן, צו ברענגען דאָס יינגל. צוזאַמען זענען מיר אַריבערגעפירט געווארן אין אַ געגנט פון פּאַרטיזאַנער — אוּן זיך צו זיי אָנגעשלאָסן.

דאָ האָב איך אַרויסגענומען דעם רעוואָלווער, וועלכן איך האָב באַקומען פון טשע־כישן דייטש, אוּן זיך דערמאָנט אין זיין עצה: „7 קוילן פאַרן שונא — אוּן איינע פאַר זיך". איך האָב באַשלאָסן צו דערפילן זיינע אָנווייזונגען. קאָמפּן מיט דייטשן האָבן מיר

דערווייל נישט געפירט. מיר זענען געווען אין סטאַדיום פון אָרגאַניזירן זיך און זוכן קאָנטאַקטן מיט די גרעסערע פּאַרטיזאַנער־אָטריאַדן אין דער געגנט.

אין אַפּריל 1942, האָט מען אונדז אינפֿארמירט, אַז די דייטשע איינהייטן האָבן זיך באַווייזן אין די שכנותדיקע דערפֿער. מיר האָבן באַשלאָסן, אַז מיין זון זאָל אַריבערגיין אין דער נאַענטסטער קאָלאָניע, וועלכע איז געווען מיט אונדז אין קאָנטאַקט, כדי זיך צו אינפֿארמירן וועגן דער לאַגע. דאָס 11־יעריקע יינגל האָט געוויסנהאַפט דערפילט זיין שליחות, אָווען צום פויער, דאָרט איבערגענעמטיקט. צו מאָרגנס, ווען ער האָט פֿאַרלאָזט דאָס הויז, האָט ער זיך אָנגעטראָפֿן אויף אַ פוילישן פֿאָליציאַנט, וועלכער האָט אים פֿאַרהאַלטן. דאָס יינגל האָט זיך אַרויסגעריסן פון זיינע הענט און אַנטלאָפֿן. דריי שאָסן האָבן אָפּגעהילכט אין וואַלד — און איין קויל האָט געטראָפֿן דאָס יינגל אויפן ראַנד פון וואַלד.

...פֿאַרלוירן דאָס נאַענטסטע און טייערסטע. דער ערשטער פֿאַמיליע־קרבן פון די רוצחימס הענט. ביים קובר זיין אים אין וואַלד, האָבן מיר געשוואָרן צו נעמען נקמה פֿאַר דעם אומשולדיק פֿאַרגאָסענעם בלוט. נאָך דער באַפֿרייונג האָבן מיר די שבועה מקיים געווען: דער מערדער האָט געפונען זיין טויט אויף דער תליה, אין אַן עפּנטלעכער עקזעקוציע.

דעם פויער האָבן מיר געבעטן צו פלאַנצן אַ בוים אויף זיין קבר — ביז מיר וועלן אים קענען פון דאָרט אַרויסנעמען.

נאָך דעם זענען מיר אָנגעגריפֿן געוואָרן דורך דייטשע כוחות, און אונדזער גרופּע האָט זיך צעשיידט. מיט אַ פּאָר וואָכן שפּעטער האָבן מיר זיך וויידער אָרגאַניזירט.

די ליקווידאַציע פון לידער געטאָ

אָנהייב מאַי 1942, דערגייען צו אונדז ידיעות וועגן אומרוען אין לידער געטאָ. מיר באַשליסן, אַז איך זאָל אַרײַנדרינגען אין געטאָ און פון דאָרט אַרויסנעמען אַ טייל פון מיין משפּחה אין וואַלד אַריין.

דעם 7־טן מאַי, ווען כ׳האָב זיך דערנענטערט צום געטאָ, האָב איך געזען, אַז כ׳האָב פּאַרשפּעטיקט, ווייל דער גאַנצער ראַיאָן איז געווען אָרומגערינגלט. איך האָב זיך באַהאַלטן צווישן די ביימער. ביי דעם פּרימאָרגן־ליכט פון 8טן מאַי, האָב איך באַמערקט, ווי גרופּן יידן ווערן געטריבן, צו פיר פּערזאָן אין אַ רייַ, אין דער ריכטונג פון וואַלד, וועלכער איז געווען אָרומגעשטעלט פון געסטאַפּאָ, אוקראַינער און ליטווי־נער. בראש פון דער אַקציע איז געשטאַנען דער געביטס־קאָמיסאַר מיט זיינע אויס־געשולטע רוצחים. אויפן דייטשן שטייגער איז דורכגעפּירט געוואָרן די באַרבאָרישע סעלעקציע פון רעכטס און לינקס, באַגלייט מיט מערדערלעכע קלעפּ. די פון לינקס

זענען געטריבן געוואָרן צו אָפענע גריבער. ביזן אויסשיסן איין גרופּע, האָבן די אַנדערע געמוזט זיך לייגן מיט די פנימער אויף דער ערד און וואַרטן ביז מען וועט ענדיקן מיט די ערשטע.

די האַרצרייסנדיקע געשרייען און געווייגען פון פרויען און קינדער, האָבן זיך געהערט זייער וויט, באַגלייט מיט אַ שטאַרקער קאַנאָנאַדע פון מאַשין־געווער און גראַנאַטן, וועלכע זיי האָבן געוואָרפן אויף די לעבעדיקע.

איך וויס נישט ווי לאַנג עס האָט געדויערט מיין פאַרלוירנקייט פונעם שרעקלעכן בילד. פלוצלינג האָב איך דערוואָכט פון אַ שטילן גערויש. צו מיר האָט זיך דערנענטערט אַן אַנטלאָפענער פון דער שחיטה, אַ בחור, וועלכן איך האָב גוט געקענט פון „החלוץ", משה מאַרקאָוויטש, פון דער אונטערגרונט־באַוועגונג. מיר האָבן זיך אַרומגענומען, געקושט און ספּאָנטאַניש געווייגט.

ער האָט דערציילט, אַז 5.800 יידן, די גאַנצע יידישע קהילה, בראש מיטן געערטן מרא דאתרא, זענען דערשאָסן געוואָרן. וען די באַרבאַרן האָבן אַוועק געריסן די קינדער פון זייערע עלטערן און זיי לעבעדיקערהייט געשליידערט אין די טויטן־גריבער, איז דער שטאָלצער רב אַרויס פון דער ריי, געריסן קריעה און אויסגעשריגן: „הייליקע יידן, ווייניט נישט. טוט נישט אָן די מערדער דעם פאַרגעניגן. שטאַרבט שטאָלץ און ווירדיק, צאָן קדושים מיינע". נאָך דעם איז ער אַריינגעשפרונגען אין ברודער־קבר פון די קינדער און דאָרט דערשאָסן געוואָרן. מיט זיין בלוט האָט ער געהייליקט אויך מיין אומגעקומענעם צווייטן קינד און די אַנדערע קדושים פון מיין משפחה.

די גאַנצע מאָרד־אַקציע האָט געדויערט ביז 12 בייטאָג. די ערד איז געוואָרן אָנגעזאַפּט מיט יידיש בלוט. די זון האָט באַלד פאַרטרוקנט די פעטע בלוט־פלעקן אויף דער שוואַרצער ערד. דאָס פיינלעכע בילד פון דער שחיטה האָט מיך פאַרפאָלגט ביז נאָכט. אין דער פינצטערניש האָב איך פרייער אָפגעאָטעמט און מיט שווערע געדאַנקען צוריק אַוועק אין וואַלד. איך האָב זיך פיל מי געגעבן, אַז מיין פרוי זאָל דערווייל נישט וויסן וועגן דעם טראַגישן גורל פון אונדזערע טייערסטע.

אין וואַלד דערוואַרט מיך אַן אַנטוישונג. מיין פרוי איז גאָר אַליין. די פאַרטיזאַנער, מיט וועלכע מיר זענען געווען, האָבן אָפּגעטרעטן אויף אַ צווייטן פונקט. מיין פרוי פרעגט, פאַר וואָס זענען אונדזערע נאָענטסטע נישט מיטגעקומען מיט מיר. וויפל איך האָב זיך נישט באַמיט צו געבן אַן אויסמיידנדיקן ענטפער, איז עס נישט געגאַנגען. איך האָב איר אַלץ געמוזט דערציילן. זענען מיר געזעסן אויף דער וואַלד־ערד ווי אַבלים נאָך אונדזערע קרובים, וועלכע האָבן ערשט מיט אַ טאָג פריער געהאָפט נאָך צו לעבן — און זענען איצט פאַרשאָטן אין דעם גרויסן בריידער־קבר. נישטאָ וועג עס זאָל אונדז טרייסטן...

מיר זענען אויפגעשטאַנען, אָבער ווּהין גייט מען? מיר האָבן באַשלאָסן צו לאָזן זיך אין ווילנער געטאָ, כדי זיי ברענגען די איובֿ־בשורה, שרייען אין די גאַסן: „יידן, וואַרט נישט אויפן שענדלעכן טויט! אַנטלויפט אין די וועלדער, קעמפט מיט כבוד פאַר אייער לעבן קעגן די בעסטיאַלישע היטלעריסטן".

ביי אַ באַקאַנטן פּויער האָבן מיר איבערגעלאָזט דאָס געווער און אַנדערע זאַכן און מיט געפּעלשטע דאָקומענטן אַלס „נוצלעכע יודע", האָבן מיר מאַרשירט קיין ווילנע. אויפן וועג האָבן מיר געטראָפן צוויי לאַסט־אויטאָס מיט דייטשן, וועלכע זענען געשטאַנען אויפן וועג, ווייל די מאַשינען זענען געווען באַשעדיקט. איך האָב זיי פאַרגעלייגט מיין הילף, ווייזנדיק זיי מיינע דאָקומענטן. זיי האָבן באַווילליקט אָנצונעמען מיין פאַרשלאָג.

וועז די מאַשינען זענען געברענגט געווארן אין אַרדענונג, האָבן די דייטשן אונדז אויפגענומען. מיר זענען געזעסן לעבן אַ יונגן זעלנער. וועז ער האָט באַמערקט אויף מיין פּרויס פּנים טרערן, האָט ער זי געפרעגט, צי האָט ווער פון זיינע חברים עמעצן דערמאָרדעט פון איר משפּחה. זי האָט געענטפערט, אַז אין דעם טאָג איז איר אַ קינד געשטאָרבן. ער האָט אַ שאָקל געטאָן מיטן קאָפּ און געזאָגט: „איך צווייפל, צי מיטן אויסראָטן די ציווילע באַפעלקערונג, וועלן מיר דעם קריג געווינען". ער האָט אונדז געראָטן, אַז וועז די מאַשין וועט זיך דערנענטערן צו דער שטאָט, זאָלן מיר זיך איינשליסן אין אַ יידישער אַרבעטס־גרופּע, וואָס וועט אונדז דערמעגלעכן אַריינצוקומען אין שטאָט. ער האָט באַמערקט, אַז די דייטשן רעספּעקטירן די אונטערשריפטן פון דאָקומענטן, וועז אַפילו יידן באַנוצן זיך מיט זיי. דאָקעגן די ליטווינער וועלן אייערע פאַפּירן צעריסן און אויפן אָרט דערשיסן.

דערזעענדיק אַ יידישע גרופּע אַרבעטער, האָט ער זיי פאַרהאַלטן און מיטן עלטסטן דערליידיקט, אַז מיר זאָלן קענען אַריינמאַרשירן אין געטאָ.

דעם 10־טן מאַי 1942, צומאָרגנס פון אונדזער אָנקומען, האָט מיך אַרויסגערופן דער פּרעזעס פון יודענראַט. נאָך דעם ווי ער האָט אויסגעהערט דעם טרויעריקן סוף פון די יידן אין דער געגנט און מיינע רעטונגס־פּלענער, האָט ער מיך צוגעטיילט אַלס גרופּן־פּירער צו אַ דייטשער אַרבעטס־איינהייט, וואָס האָט פאַרויסגעזאָגט אַ זיכערן טויט.

זיין פּלאַן איז געווען צו באַפרייען זיך פון מיר, וויל מיינע פּלענער לטובת די ווילנער יידן, זענען געווען אין קעגנזאַץ צו זיינע אילוזיעס און אַריענטאַציע אויף די דייטשן.

דער שעף פון דער אַרבעטער־קאָמאַנדאַ, אַן אונטערוועלט־טיפּ אין מונדיר פון אַ געסטאַפאַ־אָפיציר, פּלעגט זיינע ווילדע אינסטינקטן באַפרידיקן מיט בעסטיאַלישע פאַרווייזונגען. יעדן פרייטיק פּלעגט ער אַרויסרופן דעם יידישן גרופּן־פּירער און אויס־

פֿרוון זיינע פּעיקייטן צו שיסן אין ציל אויפן אומגליקלעכן קרבן. איצט האָב איך גע־דאַרפט זיין דאָס צילבערעט...

ס׳איז אָבער געשען אַ נס. ווייזט אויס, אַז די ברכה פון רב האָט מיך באַגלייט אין דעם גורלדיקן וועג. מיט אַ טאָג פריער באַווייזט זיך אַ יונגער דייטשער אָפּיציר, און וועגדט זיך צו מיר, אַלס גרופן־פירער, איך זאָל אים זאָגן, צי איז דאָ פֿאַראַן אַ טישלער. ער זוכט אַ פּאַכמאַן, צו מאַכן פּאַר זיך אַ שאָך־טיש. אין משך פון 24 שעה איז דער טיש געשאָפֿן געוואָרן... ביי דער געלעגנהייט איז מיר געלונגען צו באַקענען זיך מיט דער בעל־הביתטע פונעם שטאָף, דער הויפּט־פֿאַראַנטוואָרטלעכער איבער די גרופּן־פירערס. מיט געלט און מיט איר מיטהילף, איז מיר געלונגען צו פֿאַרזאָרגן אים מיט אַ גאָלדענעם רינג, געפּאַסט מיט אַ גראַנאַט־שטיין, אויסגראָווירט זיין נאָמען, די דאַטע, און צוויי קליינע אותיות, די איניציאַלן פון דעם שפּענדערס נאָמען. וועג ער האָט דערזען ביי זיך אויפן טיש דעם רינג, האָט ער גערופן צו זיך די הויזווירטין און געפרעגט, צו וואָס זי האָט דאָס געטאָן, האָט זי זיך זייער דערשראָקן און דערקלערט, אַז דער יידישער גרופּן־פירער איז פריער דאָ געווען. ער האָט מיך גלייך גערופן צו זיך...

פֿאַרן דערשיינען פֿאַרן געסטאַפּאָ־שטאָף, האָב איך זיך אָנגעטראָפֿן מיט זיין אַדיו־טאַנט, וועלכער האָט פון מיר באַקומען דעם שאָך־טיש. ער האָט מיר געזאָגט: „דו ביסט אַ בראָווער יונג, אויב דיר איז געלונגען אַזעלכעס צו שאַפֿן".

...די טיר איז געווען אָפֿן. אויפן טיש האָב איך באַמערקט זיין רעוואָלווער. ער איז געזעסן אויף אַ קליינעם פּאָטעל. זיין געפּלעקט פּנים האָט אויסגעזען ווי פון אַ געבוירענעם פֿאַרברעכער. נאָר וועג איך האָב באַמערקט דעם רינג אויף זיין פינגער, האָט דאָס מיך אַ ביסל באַרויקט.

זיין ערשטע פראַגע איז געווען, צי איך בין דאָ געווען, וועג ער איז געשלאָפֿן. איך האָב געענטפערט, אַז יאָ. די צווייטע פראַגע, צי איך האָב אים באַזאָרגט דעם רינג. איך האָב ווידער געענטפערט, אַז — יאָ. איך קען בײַ היינט נישט באַגרייפן ווי אַזוי איך בין פּעיק געווען אַזוי דרייסט צו ענטפערן. איך האָם נאָך ביי זיינע ווייטערדיקע פֿאַרשונ־גען צוגעגעבן: „וועג איר זענט געשלאָפֿן, איז דער זעלבער רעוואָלווער און מעסער געהאָנגען בולט פּאַר מיינע אויגן. אייער גורל איז געווען אין מיינע הענט. איך האָב אָבער געשוינט אַ מענטשלעך לעבן. פֿאַרטוישט דעם מאָרד — אויפן רינג, וואָס איך האָב צו־געגרייט. וועג די קריג וועט זיך ענדיקן, וועט דער רינג דערמאָנען מיין טאַט, פֿאַר־טוישנדיק דעם מאָרד אויף פרידלעכע כוונות. פֿאַלש איז די מיינונג, אַז יידן זענען בלוט־דורשטיק. איצט איז מיין לעבן אין אייערע הענט".

ער האָט זיך האַסטיק אויפגעשטעלט און זיך צו מיר דערנענטערט. איך האָב דערוואָרט דעם שאָס פון זיין רעוואָלווער. ער האָט מיך אָבער באַרויקט און געפרעגט, צי איך האָב אַ פרוי, קינדער. מיין ענטפער איז געווען, אַז אַ פרוי האָב איך, נאָר די

קינדער זענען שוין מער נישטאָ. ער האָט באַפוילן דער הויז־ווירטין איינפאַקן מיר שפּייז, אַ מאַנטל, און מיט זיין מאַשין געבראַנגט מיך אין געטאָ.

מיט אַ שעה שפּעטער, האָט די זעלבע מאַשין מיך געפירט פון געטאָ צום אַרבעטס־פּלאַץ. פון דעמאָלט אָן, האָט זיך פיל געענדערט די לאַגע אויף אונדזער פלאַצווואקע. ער האָט אויפגעהערט זיינע מערדערישע מעשׂים. דאָס האָט אָבער נישט לאַנג גע־דויערט, ווייל אין אַ פאָר וואָכן שפּעטער, וועלן ער איז געפאָרן אויף אורלויב, האָט אַ פעלדפּעבל מיך מערדערלעך צעשלאָגן. וועלן איך האָב דאָס דערציילט מיין פרוי, האָט זי דערקלערט, אַז מיר טאָרן מער נישט בלייבן אין געטאָ.

צו מאָרגנס אין דער פרי האָבן מיר זיך געלאָזן אין וואַנדער־וועג, צוריק צו אונדזער פריינד — דער וואַלד, וועלכער האָט אונדז קיין מאָל נישט פאַראַטן, שטענדיק אָפּגעהיטן...

פאַרצייכנט: אהובה לינטשעווסקי, משה צור

☆ ☆ ☆

יואל רעזניק

צוויי יאָר ליידן און פּיין

אינעם פאַרצוימטן געטאָ, אין די שוידערלעכע באַדינגונגען וואָס האָבן דאָרט גע־הערשט, האָבן מיר געווואוסט, אַז עס וואָרט אויף אונדז אַ פאַרניכטונג־לאַגער, מיט רוצחישע אויפזעער, גרייט אַלעמען אומצוברענגען. די דאָזיקע געפאָר האָבן מיר געזען נאָענט, די טראַגישע פערספּעקטיוו האָט אונדז נישט געלאָזט רוען.

יעדער האָט געזוכט עצות און מיטלען ווי אַזוי ניצול צו ווערן. אַלע מיינע געדאַנקען און ענערגיע האָב איך פאַרוועندעט אויף פאַרשידענע פּלענער, כּדי ראַטעווען זיך און מיינע נאָענטע.

מיר האָבן אָנגעהויבן גראָבן אַ בונקער אונטער דער פּאָדלאָגע, מיט פאַרשידענע אייניריכטונגען, מען זאָל אונדז נישט אַנטדעקן. מיר האָבן פאַרענדיקט די אַרבעט האַרט פאַר דער ליקווידאַציע פון געטאָ.

ס׳איז געקומען דער טאָג — די אומגליקלעכע דאַטע פון 2tן נאָוועמבער 1942. דאָס געטאָ איז אַרומגערינגלט געוואָרן דורך געסטאַפּאָ און פּוילישע פּאָליציי. פון אַלע זייטן האָבן זיך געהערט שיסעריין.

מיינע נאָענטסטע זענען אַריין אינעם אויסגעבראָכענעם בונקער, מיטנעמענדיק מיט

זיך שפּייז און פּלעשער וואַסער. די עפּענונג פון בונקער איז פּאַרמאַכט געוואָרן. די דעק האָט מען געקענט לייכט דערוויטערן. מיר האָבן אָפּגערעדט, אַז זיי זאָלן דאָרט פּאַרבלייבן עטלעכע טעג, ביז עס וועט שטיל ווערן. דערנאָך זאָלן זיי שפּעט ביינאַכט אַרויס און אַנטלויפן צו אַ באַקאַנטן פּויער, אין נאָענטן דאָרף.

די פּאַרטוויפּלטע געשרייען פון די מענטשן אין געטאָ איז נישט צו באַשרייבן. אַ געוויין פון מאַמעס, קליינע קינדער, הילפלאָזע פּאַטערס. פּאַרלוירענע, צעטומלטע, נישט האָבנדיק קיין שום אויסזיכט זיך צו ראַטעווען.

אַ טייל יוגנטלעכע האָט זיך געלאָזט לויפן צו די שטעכלדראָטן, כדי זיך אַרויסצובאַקומען אויף דער צווייטער זייט. צווישן די לויפערס בין אויך איך געווען מיט מיין פּרוי. ביי די פּאַרצוימונגען זענען געשטאַנען פּוילישע יוגנטלעכע, וועלכע האָבן געהאָלפן די דייטשן אין דער אויסראָטונג — און האָבן קיינעם נישט אַדורכגעלאָזט. אָבער מיר האָבן זיי נישט געשטערט, קענענדיק מיך פון פריער, איידער זיי האָבן געמומען אַרבעטן אַלס רוצחים, און אויפגעהויבן די דראָטן, כדי דערמעגלעכן מיר מיט מיין פּרוי זיך אַרויסצובאַקומען פון געטאָ.

מיר זענען געלאָפן אין נאָענטן וואַלד, געלעגן דאָרט ביז שפּעט אין דער נאַכט. דערנאָך זענען מיר אַוועק אין אַ נאָענטן דאָרף, צו אַ באַקאַנטן פויער, וווּ עס האָט געדאַרפט זיין דער טרעף־פונקט פאַר דער גראַטעוועטער משפּחה.

נאָך פיל מי און זאָרג, האָבן מיר זיך געטראָפן מיט אונדזערע נאָענטסטע. דאָס האָט מיר אַריינגעגעבן מוט און ענערגיע פאַרן וויטערדיקן קאַמף פאַר אונדזער קיום.

העברת גופות היהודים שנרצחו (אחרי השחרור)
עקסהומאַציע פון די אומגעבראַכטע יידן (נאָך דער באַפרייונג)

ס׳איז נישט געווען מעגלעך צו זיין אויף אײַן פלאַץ, ווייל די פּויערים פלעגן די אויסבאַהאַלטענע יידן אויסגעבן.

עס האָבן זיך אָנגעהויבן אונדזערע נאַכט־וואַנדערונגען. אַלע מאָל האָבן מיר געמוזט זוכן אַן אָנדער אָרט ווו זיך אויסצובאַהאַלטן. די געפאַר האָט געלויערט אומעטום.

צו אונדז זענען דערגאַנגען ידיעות פון שוידערלעכע מערדעריײַן איבער אונדזערע נאָענטסטע. ספּעציעל האָט אויף אונדז געווירקט די דערציילונג פון אַ פּויער, ווי אַזוי ס׳איז אומגעקומען אונדזער מומע רחל־לאה מיט איר 7־יאָריקן אהרעלע: זי, צוזאַמען מיט נאָך עטלעכע יידישע פאַמיליעס, זענען אַנטדעקט געוואָרן דורך די דייטשן. זיי האָבן זי דערשאָסן אין די אויגן פון קינד, וואָס האָט יאָמערלעך געווויינט. דערנאָך האָבן די דייטשן אויך דאָס קינד דערשאָסן, ביי דער דערמאָרדעטער מוטער. דאָס וואַרעמע בלוט פון קינד האָט זיך צונויפגעגאָסן מיט דער מוטערס בלוט.

אַזעלכע באַרבאַרישע מעשים זענען געווען טאָג־טעגלעכע דערשיינונגען. מיר האָבן זיך געשראָקן פאַר דער ליכט פון טאָג און פאַר דער פינצטערניש פון דער נאַכט. אַזוי זענען אַדורך צוויי יאָר פון אומדערטרעגלעכע ליידן און פּיין — ביז די אויסגעחלומטע פרייהייט איז געקומען.

פרייהייט! ווי שיין און טייער איז דאָס וואָרט אין דער ווירקלעכקייט. נאָר לײַדער — נישט פאַר אונדז. ווייל אומעטום האָבן נאָך אויף אונדז געלויערט פאַרשידענע געפאַרן פון אונדזערע שכנים, די מיטהעלפער פון די דייטשן.

אין יאָר 1944, גלייך נאָך דער באַפרייונג, האָבן מיר זיך אומגעקערט צוריק אין אונדזער שטעטל. קריסטן האָבן זיך באַזעצט אין יידישע הייזער, צערויבט אונדזער פאַרמעגן. מיר זענען געווען פאַר זיי איבעריק. אונדזער לעבן איז ווידער געווען אין געפאַר. אין דער געגנט זענען אונדזערע יונגע בחורים דורך זיי דערמאָרדעט געוואָרן.

מיר האָבן באַשלאָסן צו פאַרלאָזן דאָס שטעטל. מיין פֿאָטער האָט מיר געזאָגט, אַז איידער מען וועט פאַרלאָזן דאָס אָרט, איז אונדזער הייליקער חוב צונויפצוזאַמלען די קערפערס פון די געפאַלענע קדושים, וועלכע זענען באַגראָבן אויף די פעלדער — און זיי ברענגען צו קבר ישראל. באַזונדער האָט ער געבעטן, אַז מיר זאָלן געדענקען זיין פריינד אברהם־חיים צוקערמאַן און זיין פרוי, וועלכע זענען בעסטיאַליש דערמאָרדעט געוואָרן.

איך מיט מיינע חברים האָבן מיין פאָטערס בקשה דערפילט. מיר האָבן די קדושים געברענגט אויפן בית־הקברות. מיר האָבן זיך מיט זיי געזעגנט — און געלאָזט אין וועג אַריין.

דער ערשטער פונקט איז געווען סעמיאַטיטש. עטלעכע געציילטע משפחות האָבן זיך גרופּירט צוזאַמען אין איין הויז. אויך דאָרט האָבן מיר געלעבט אין געפאַר, דורך ניסים זענען מיר אַרויס לעבעדיק. דער וואַנדער־וועג האָט אונדז געפּירט אין דער

רוסישער זאָגע פון דייטשלאַנד. דאָרט זענען מיר אַרעסטירט געוואָרן, אַדורכגעמאַכט פאַרשידענע פיין און ליידן — אַ צוגאָב צו אונדזערע צרות אין דער צייט פון דער דיי־טשער אָקופּאַציע.

ענדלעך זענען מיר פון דאָרט אַוועק, געפונען דעם וועג צו אונדזער נאַציאָנאַלער היים, מדינת ישראל. געזעגנט זיך מיט דעם אַכזריותדיקן גלות, דעם בית־הקברות פון פוילישן יידנטום און געפונען אַ ניי לעבן אין אונדזער לאַנד, צו בויען זיך אַ בעסערע צוקונפט.

פאַרצייכנט: אהובה לינטשעווסקי

חייה רעזניק / מאָנטרעאָל

אונדזער גאַנצע משפּחה האָט איבערגעלעבט

איידער כ׳וועל דערציילן וועגן דעם גיהנום־וועג וואָס איך און מיין פאַמיליע האָבן אַדורכגעמאַכט אין די מוראדיקע טעג פון דער היטלעריסטישער אָקופּאַציע, האַלט איך פאַר מיין חוב איבערצוגעבן אויך אייניקע דערינערונגען וועגן דער געשיכטע פון שטעטל און פון דער בית־יעקב־שול, ווו איך האָב געלעבט.

אַ שטעטל מיט אַ רייכער געשיכטע

ביז אַ פאָר יאָר פאַרן קריג, האָט דראָהיטשין זיך געוראָפן „מיאַסטאָ" (שטאָט). נאָר אַזוי ווי זי האָט נישט פאַרמאָגט קיין פינף טויזנט נפשות, האָט עס געמוזט ענדערן דעם סטאַטוס פון אַ שטאָט אויף אַ גמינע. דראָהיטשין איז טאַקע געווען אָרעם אין שטח און אין באַפעלקערונג, אָבער זייער רייך אין געשיכטע. אָבער די גרעסטע טייל איינווינער האָט דערפון נישט געוווסט.

קיינער האָט נישט אַמאָל אַ טראַכט געטאָן: ווי קומט עס, אַז אַזאַ קליין שטעטעלע זאָל פאַרמאָגן אַזש פיר גרויסע קלויסטערס, געבויט אין פאַרשידענע סטילן. זיי זענען געווען אַרומגעריגלט מיט שיינע בנינים, וועלכע האָבן אין אונדזער צייט געדינט פאַר צוויי גימנאַזיעס און אַ פאָלקס־שול. איבער טויזנט שילער האָבן דאָרט געלערנט. זיי פלעגן קומען פון די אַרומיקע דערפער, פון נאָענטע און ווייטע שטעטלעך. די מלוכהשע גימנאַזיע א. נ. פון יאַן קראַשינסקי האָט געהאַט אַ שם אין פוילן. די צווייטע גימנאַזיע

איז פון אַ סעמינאַר פאַרביטן געוואָרן אויף אַ פריוואַטער גימנאַזיע פאַר יינגלעך, אַנגע־פירט פון קאַטוילישע גלחים.

אויפן באַרג נעבן רושקעוויטשאַווק, האָט זיך געפונען אַ הילצערן קלויסטערל, וועלכן עס האָט אויפגעבויט סטעפאַן באַטאָרי. דער ציגל־קלויסטער אויף דער וואַרשעווער גאַס איז געבויט געוואָרן דורך וולאַדיסלאַוו יאַגעללאָ. איין קלויסטער איז געווען אַ פראַנצישקאַנער, דער צווייטער — אַ יעזואיטישער.

דראָהיטשין איז אַמאָל געווען די הויפטשטאָט פון אַ שבט יאַדזשווינגן.

די דאָזיקע פרטים זענען פון אויטענטישע דאָקומענטן, אַרויסגענומען פון אַרכיוון.

די בית־יעקב־שול

מיטן גרינדן די בית־יעקב־שול, האָט פאַר די מיידלעך אין דראָהיטשין זיך גע־ענדיקט דאָס לערנען יידישקייט בייַ אַ מלמד. דאָס איז געווען אין יאָר 1935, אָדער 1936.

דער בנין פון דער תלמוד־תורה, געבויט דורך חיים דמאָך (וועלכער איז קיינ־מאָל נישט פאַרענדיקט געוואָרן), האָט פאַרמאָגט צוויי צימערן. אין איינעם האָבן געלערנט די יינגלעך, אין צווייטן — די בית־יעקב־שילערינס. מיין גרופּע איז באַשטאַ־נען פון מיידלעך אין עלטער פון 12 יאָר, אָבער די פליכטן און עול־המצוות האָבן מיר געטראָגן ווי דערוואַקסענע.

דאָס אויסהאַלטן די שול איז נישט געווען פון די לייכטע אויפגאַבן. צאָלערס זענען געווען זייער ווייניק. כדי צו דעקן דעם דעפיציט, פלעגן מיר געבן פאָרשטעלונגען: „שולמית", „על נהרות בבל", „קאַנטאָניסטן", „אחשוורוש", „אסתר המלכה" און אַנדערע. ס׳איז שווער געווען פאַר מיידלעך צו שפילן די ראָל פון מענער. מיר האָבן אויך אַליין געמאַכט די קאָסטיומען, חדשים לאַנג רעפעטירט. אָבער מיר האָבן דאָס געטאָן גערן און מיט ליבשאַפט. אַזעלכע אונטערנעמונגען זענען שטענדיק אַדורך מיט גרויס דערפאָלג.

דאָס לערנען איז נישט אָנגעקומען לייכט. אונדזער גרופּע איז געווען די עלטסטע, דעריבער זענען מיר די לעצטע געקומען לערנען. דאָס איז אויסגעקומען שוין ביינאַכט. אַזוי פלעגן מיר, אין די קאַלטעווינטער־נעכט, מיט אַ לאַמטערל אין האַנט, גיין אין די טיפע שנייען, כדי שעפּן פונעם קוואַל, וואָס דער לערן־פּראָגראַם פון בית־יעקב האָט געגעבן. דאָס צימער איז נישט געווען גענוג באַהייצט, פלעגן מיר ציטערן פון קעלט. די באַלויכטונג איז געווען פון נאַפט־לאָמפּן. נישט געקוקט אויף דעם אַלעם, פלעגן מיר באַזוכן אַלע לעקציעס.

די לערערין האָט זיך מיט אונדז אָפּגעגעבן זייער אַ סך. אויסגעטייטשט דעם תלמוד אויף אַ קלאָרן און פאַרשטענדלעכן אופן, ס׳איז געווען אַ תענוג צום הערן. מיר זענען געווען איבערצייגט אין אַלעם וואָס זי האָט אונדז געלערנט און מיט שטאָלץ גע־טראָגן דעם נאָמען „בית־יעקבניצע".

וועך איז געווען צו אונדז גלייך, וועז אַ שבת נאָכמיטאָג פלעגט זיין דער פאַרהער. די פאַרהערערס זענען געווען חסידים־לומדים. מיר האָבן מיט זיכערקייט געענטפערט אויף זייערע פראַגן. זיי זענען געווען איבעראַשט פון אונדזערע ידיע׳ת אין תלמוד.

די קינדער פון בית־יעקב זענען געווען דער שטאָלץ פון די דראָהיטשינער יידן.

איך און חנהקע לייבזאָן זענען שפּעטער אַריין אין גימנאַזיע, אָבער מיר פלעגן שבת קומען אין בית־יעקב, אויך פרייטיק־צונאַכטס גיין אַהין דאַוונען. מיר האָבן אַגיטירט, אַז קיינער פון די יידישע שילערס זאָלן נישט שרייבן אין שבת.

די בית־יעקב־שול האָט ביי אונדז עקזיסטירט ביזן אויסברוך פון דער מלחמה, וואָס האָט אַ סוף געמאַכט צום יידישן ישוב אין דראָהיטשין.

דער אָנהייב פון סוף

די נאַכט, איידער דאָס געטאָ איז ליקווידירט געוואָרן, האָט אָנגעוואָרפן אַ פּחד אויף יעדן איינעם. דאָס געפיל פון דעם אָנקומענדיקן אומגליק, האָט געשוועבט אין דער לופט, ווי פייגל, וואָס שפּירן דעם אָנקום פון אַ שטורעם.

יעדער האָט געזוכט ווי אַזוי זיך צו ראַטעווען. אייניקע זענען אַוועק צו קריסטן, ווי דאָס האָט געטאָן מיין שוועגערין מירקע. אַנדערע האָבן זיך צוגעגרייט באַהעלטענישן.

מיר האָבן אויסגעגראָבן אונטער דער פּאָדלאָגע אַ סכראָן, וועלכער האָט אונדז טאַקע געהאָלפן צו באַהאַלטן זיך דעם ערשטן טאָג נאָכן ליקווידירן דאָס געטאָ. איך, מיינע עלטערן, בריינע, ישראלקע, רחל־לאה מיט איר זון אַרעלע, מיין קוזין הערשל פון קאָסאָווע און זיינער אַ פּריינד — זענען אַריין אין באַהעלטענישן, וועז דאָס געטאָ איז געוואָרן אַרומגערינגלט.

יאלקע איז צו צו די דראָטן און געוואָלט אַנטלויפן צוזאַמען מיט מיין ברודער יאַנקל. די פּאָליציאַנטן, וועלכע זענען אַמאָל געווען זיינע חברים אין גימנאַזיע, האָבן אים דורכגעלאָזן, אָבער יאַנקלען — נישט. יאלקע איז אַוועק קיין קאָטשערע, דאָרט זיך געטראָפן מיט מירקען. יאַנקלען האָט מען מיט אַלע אַוועקגעפירט קיין סעמיאַטיטש. אין באַהעלטענישן איז ער נישט אַריין, ווייל ס׳איז מער קיין אָרט נישט געווען.

אין סכראָן זענען מיר אָפּגעלעגן דעם גאַנצן טאָג פון דעם 2־טן נאָוועמבער ביז מאָרגן אין דער פרי, נישט האָבנדיק קיין אַנונג וועגן דער אָפּגעלאָפענער צייט. רחל־לאהס קינד האָט אָנגעהויבן ווייגען און די פּאָליציאַנטן האָבן דערהערט, אָבער זיי האָבן נישט געקענט געפינען דעם סכראָן. מיין פּאָטער האָט אָבער געוווסט, אַז פרי־ער אָדער שפּעטער וועט מען אונדז אַנטדעקן. מען מוז וואָס פריער פון דאָרט אַוועק. ער איז דער ערשטער אַרויסגעקראָכן, און ווייזט אויס, אַז נאָכן הערן דעם קינדס געוויין, האָבן די פּאָליציאַנטן געהאַלטן אַ וואַך ביי אונדזער הויז — און האָבן דעם טאָטן געכאַפּט.

די פּאָליציאַנטן זענען געווען: פּאָניאַקאָווסקי, זדזשיסלאָוו יאַבלאָנסקי און סאָליך.

וועז פֿאַניאַקאָווסקי האָט דערזען דעם טאַטן, איז ער דערציטערט געוואָרן און אַ פרעג געטאָן: „וואָס טוט איר דאָ, פֿאַניע רעזניק?"

— פרעג נישט קיין פראַגן! — האָט אים דער טאַטע געזאָגט. — איך האָב נאָך אַכט מענטשן.

— וווּ זענען זיי? — האָט ער געפרעגט.

דער טאַטע האָט אים אַריינגעשטעקט אַ פּעקל געלט און געהייסן גיין. זיי האָבן זיך באַלד אָפּגעטראָגן. ער איז צו דער עפענונג פון דער באַהעלטעניש און געזאָגט צו ישראלקען, ווי אַזוי מיר זאָלן אַרויס פון געטאָ. ישראלקע האָט אָבער נישט איבערגעגעבן יעדערן וואָס מ׳האָט אים געזאָגט, און וועז איך בין אַרויס אָן שיך, ווייל איך האָב זיי נישט געפונען, האָב איך קיינעם נישט געזען. איך בין אַדורך די דראָטן. אַ פּאָר מינוט שפּעטער האָב איך געהערט שיסן. איך בין געלאָפֿן און באַמערקט רחל־לאהן מיטן קינד, אָבער מיר זענען געלאָפֿן דורך די פעלדער, יעדער באַזונדער. איך האָב זיך געטראָפֿן מיט ברריינען און ישראלקען, צוזאַמען זענען מיר אַריין צו זייערן אַ באַקאַנטן פּויער, וועלכער האָט אונדז באַהאַלטן אין שייער. מיינע פיס זענען געווּסט וואָס מיר האָבן וווייטער צו טאָן. אויפן דריטן טאָג האָב איך געזאָגט צו ברריינען: „מיר דוכט זיך, אַז דער טאַטע איז דאָ אין שייער". וועז דער פּויער יאַראָצקי האָט אונדז אַריינגעבראַנגט פרישטיק, האָט ער אונדז געזאָגט, אַז די עלטערן זענען טאַקע דאָ. מיר האָבן זיך געטראָפֿן און זיי האָבן איבערגעגעבן, אַז אויך זיי ווייסן נישט וואָס ס׳איז געשען מיט די אַנדערע מענטשן.

מיר זענען אַזוי אָפּגעזעסן בערך צווויי וואָכן. דער פּויער האָט איין מאָל דערציילט, אַז יאַנקל איז אַנטלאָפֿן פון צוג קיין טרעבלינקע. עס האָט אויף אונדז קיין גרויסן אייַנדרוק נישט געמאַכט, ווייל מיר זענען געווען צוגעגרייט, אַז יעדן מאָמענט וועט מען אונדז במילא כאָפּן.

נאָכן שפּרינגען פון צוג, וואַנדערנדיק ביינאַכט און באַהאַלטנדיק זיך בייטאָג ביי באַקאַנטע פּויערים, צוזאַמען מיטן פּעטער לאָזער — איז יאַנקל אָנגעקומען קיין קאַטשערע, ווייל ער האָט געווּסט, אַז ביי פּאָגאָזשעלסקין וועט ער אונדז געפינען. דאָרט האָט ער געטראָפֿן הערשלען פון קאָסאָוע. פון אים איז ער געוואָר געוואָרן, וווּ די עלטערן זענען. אַזוי ווי פּאָגאָזשעלסקי איז געווען זייער גוט באַקאַנט ביי די דייטשן, האָט ער נישט געוואָלט קיינעם האַלטן, זענען זיי געקומען צו אונדז קיין קליזעווקע.

פּאַרשטייט זיך, אַז וועז מיר האָבן דערזען יאַנקלען, איז עס געווען אַזוי ווי ער וואָלט געקומען פון יענער וועלט. וואָס טוט מען וווייטער?...

יאַראָצקי האָט אונדז טאַקע געהאַלטן, אָבער עס זענען געווען ביי אים צו פיל

מענטשן. אונדזער גליק, וואָס זיין זון איז געווען אין דער פּאָליציי, האָט ער נישט קיין מורא געהאַט פאַר מסירות, ווייל דער זון וואָלט אים פריער געווארנט.

די ערשטע צייט, נאָך דער ליקווידאַציע פון געטאָ, איז געווען די ערגסטע. קיינער האָט נישט געוואָלט אַרײַנלאָזן קיין יידן. דער פּויער האָט אונדז טאַקע גערַטעוועט.

הערשל האָט מיר דערציילט, אַז ער איז אַרויס צוזאַמען מיט זיינע עלטערן פון געטאָ. זיין פריינד האָבן די פּאָליציאַנטן געכאַפּט, ווייל ער איז געווען אַ פּרעמדער, זיי האָבן אים נישט געקענט. דאָס איז געווען דער שאָס, וועלכן כ׳האָב געהערט בעתן אַנטלויפן. די אַנדערע האָבן זיי אַדורכגעלאָזט, ווייל זיי האָבן אונדז אַלע געקענט.

די מאַמע האָט דערציילט, אַז ביים אַרויסגיין פון געטאָ, האָט זי אויף אונדז געזוארט. וועז זי האָט מיך נישט געזען, איז זי צוריק אַריין אין געטאָ מיך זוכן. וועז יאָב־לאָנסקי האָט זי געזען, האָט ער אָנגעהויבן ביי איר זיך בעטן, זי זאָל אַנטלויפן, ווייל די פּאָליציי וועט זי אויסגעבן. זי האָט אָבער נישט געוואָלט גיין, נישט געפינענדיק מיך. ער האָט איר דערפאַר געזאָגט, אַז איך בין שוין אַרויס. דעמאָלט איז זי אויך אַרויס. דעם טאַטן האָט זי שוין נישט געטראָפן. די וועגן וווּ צו גיין האָט זי נישט געווּוסט, האָט זי דעם ערשטן טאָג זיך אַרומגעדרייט אַ צעטומלטע צווישן די פּויערים. ערשט שפּעטער האָט זי געטראָפן דעם טאַטן. יאלקע האָט מירקען געפונען, ווייל ער האָט געווּוסט וווּ זי איז. פון דעמאָלט אָן האָט זי אָנגעהויבן זוכן ערטער וווּ זיך צו באַהאַלטן.

מיין פאָטער האָט געזוכט אַ באַהעלטעניש פאַר אונדז אַלע. מיר האָבן באַשלאָסן, אַז ברייַנע מיט ישראלקען זאָל מען לאָזן ביי יאַראָצקין, ווי לאַנג ער וועט זיי וועלן האַלטן. פאַר די אַנדערע איז זייער שווער געווען צו געפינען אַן אָרט. וועז מען האָט שוין ווי ס׳איז זיך צוגעווויזנט צום נייעם אָרט, האָט מען שוין נישט געטראַכט, אַז עס וועט נאָך אַ מאָל זיין אַ נאָרמאַל לעבן, אַז מיר וועלן אַמאָל שלאָפן אין אַ בעט, זיין ריין, נישט פאַר־לייזיקט, אַז מען וועט בכלל זיין נאָרמאַלע מענטשן.

מיר זענען געווען די איינציקע, וואָס די גאַנצע משפּחה האָט איבערגעלעבט: די עלטערן, די ברידער, מיין שוועגערין מירקע און הערשל דער קאָסאָווער, וועמען די פּאָליאַקן האָבן דערשאָסן אַ חודש פאַרן סוף פון דער מלחמה.

ברייַנע איז געכאַפּט געוואָרן דורך אַ פּויער, פּסח־צייט 1943, און איבערגעגעבן געוואָרן די דייטשן. זי איז דערשאָסן געוואָרן צוזאַמען מיט פּייגע פרידמאַן.

ישראלקע איז נאָך דער באַפרייונג מאָבילייזירט געוואָרן און געקמעפט אויפן רוסישן פראָנט קעגן די דייטשן, ביזן לעצטן מאָמענט. ער איז פאַרוווּנדעט געוואָרן, אָבער נקמה געזומען אין די דייטשן וויפל עס איז נאָר געווען מעגלעך.

רחל־לאה מיטן קינד זענען דערשאָסן געוואָרן באַלד אין אָנהייב פון וואַנדערן. זי איז געווען צוזאַמען מיט אַ גרופּע יידן באַהאַלטן אין אַ סכראָן. פּאָליאַקן האָבן זיי אויסגעגעבן.

נקמת אם

(מתוך ספרו של חיים לזר „לאמא״)

באחד הגיטאות בלידא יושבת משפחת רזניק, שגורלה אינו שונה, לכאורה, מגורל כל יהודי הגיטאות. ראש המשפחה, מנחם, יליד דרוהיטשין, הוא כיהודים העממיים הרבים, בעלי לב יהודי חם, שיהדות ליטא ורוסיה הלבנה נתברכה בהם. אם המשפחה, יוכבד, היא אחת מנשות־החיל, שנתמזגו בה כל התכונות הטובות של אם יהודיה היודעת לרצף את ביתה אהבה ללא גבול לבני ביתה ולכל הסובבים אותה, אשר יחד עם זאת עוזרת לבעלה לכלכל את ענייני המסחר בחכמה ובדעת. אין היא מסתגרת בד׳ אמות ניהול משק־בית והטיפול בילדים. ידה רב לה בכל: בעבודה, במלאכה, בעסקים ובמילוי כל חובותיה האמהיות. ביתה פתוח לרווחה לכל עובר אורח ולכל נוטה ללון. ידה פתוחה לכל נצרך ולכל דורש ולבה — לב אם רגיש, הדואב את צרת אחיה בצר להם והעובר על גדותיו משמחה כאשר ירווח להם.

שני ילדים לה למשפחת רזניק: הבכור, נח, נולד בשנת 1931, והצעיר, ברוך — כעבור שבע שנים, ושניהם כעצים שתולים על פלגי מים, גדלים ומתפתחים וסופגים בקרבם את האווירה החמה של בית ההורים. גם בימי צרה ומצוקה אלה משתדלת האם לנצור אותם מכל רע, לבל תפגע נשמתם הרכה לנוכח האכזריות והקשיחות הרווחות במציאות המרה ולבל יופר משוש חייהם הצעירים מן העצבות העמוקה האופפת את הכל.

מאושרת היא, לכאורה, יוכבד בשני ילדיה הצוהלים לקראתה בשובה לביתה אחרי יום עבודה קשה ומפרך. ואולם בלבה פנימה מכרסמות הדאגה והחרדה לקראת הבאות. האמנם ישחק לה המזל והיא תוכל להציל את ילדיה מציפורני־הטרף של מבקשי נפשם הגרמנים? היעלה בידה להצפינם ולקיימם עד יעבור זעם, עד חלוף ימי עברה וזדון?! האם יחלפו?...

*

ביום ו׳, באחד מימי מרס 1942, נפרצה דלת בית הרזניקים בסערה. בפתח עמד ראש המשטרה במקום, שבא לכאן בלוויית כמה אנשי גיסטפו. בידי האחרונים פקודת מאסר. ראש המשטרה הפולני, שהיה ממכריו של מנחם, פונה אליו ושואל:

היכן גר פה רזניק?

מנחם מבין את הרמז. הוא מצביע על אחד הבתים מעבר לרחוב. אך יצאו את ביתו, נחפז גם מנחם להימלט דרך הדלת האחורית. הוא יודע כי כלתה אליו הרעה, שהרי גם הוא היה מעורב בענין השגת „תעודות חיים״ ליהודי וילנא.

אחריו נמלטת על נפשה גם אשתו יוכבד. שיטת בני־הערובה נקוטה בידי הגרמנים: אם לא יימצא בעלה, סופה שהיא נאסרת. את הילדים היא מפקידה בידי אחותה הנמצאת בגיטו השני.

עתה, משוטטים יוכבד ובעלה ביערות שבסביבת העיירה וורונובה. כאן נמצאת קבוצת פרטיזאנים רוסים, שרידי „הצבא האדום" הנסוג מפני הגרמנים בימים הראשונים למלחמה. מהם שניתקו מיחידותיהם, מהם שנחשלו בדרך אך לא רצו ליפול בשבי. עתה נעשו אגודה אחת והריהם מתכננים פעולות חבלה נגד האויב. ראשית פעולתם היא לצבור נשק ולהגדיל את מספרם ובהמשך הזמן יחלו להכות באויב. יוכבד ובעלה נימנים על קבוצה פרטיזאנית זו ועזרתם חשובה, כי הם מכירים יפה את הסביבה שבה נולדו וגדלו.

אף על פי כן, אין לבה של יוכבד נתון לפרטיזאנים ולתכניותיהם. מחשבותיה נתונות לילדיה הרחוקים ממנה. בנה הבכור הגיע זה מקרוב לשנתו האחת־עשרה. הכל מכירים אותו. בגיטו אין סודות. הכל יודעים שאביו ואמו ברחו מן הגיטו ונמצאים אי־שם ביערות. מן הסתם יגיע הדבר גם לידיעת הגרמנים, ומי יודע אם לא ייפרעו הרוצחים מן הילדים על בריחת הוריהם. יודעת היא כי חיי בנה נתונים בסכנה גדולה. מה טעם כי תשב פה לבטח? כלום רשאית היא להפקיר את בר־בטנה? והיא גומרת אומר בלבה לחזור לגיטו ולקחתו עמה.

הדרכים משובשות ומלאות גייסות נאציים ועושי דברם, כל חייל גרמני, כל שוטר פולני, כל גוי עובר אורח עלול להכיר בה בהולכת שהיא יהודיה, ומיד עומדים עליה לאסרה ולהסגירה. כל הפוגע בה ומבקש להרגה נפש — יכול לעשות כזאת מבלי שישא בעוונו. איככה תרהיב איפוא יוכבד עוז בנפשה לעשות דרך של מאה קילומטרים לערך, כשעל כל צעד ושעל אורב האוייב ועיניו בולשות אחר קרבן?

ואולם החלטתה נחושה. מה ערך לחיי אם שעה שחיי ילדיה בסכנה?!

בשובה לגיטו נתברר לה, כי היהודים הספיקו להסתגל במקצת לסדר החיים החדש. הגרמנים מוסיפים להבטיח, שלא יאונה להם כל רע. כאן, בתחומי הגיטו יש לילד לפחות קורת גג, מיטה חמה ויד תומכת נאמנה. מה יבוא עליהם אם תקחם עמה ליער, והחורף עדיין בעיצומו והמחסור גדול?

היא נמלכה בדעתה והחליטה, שרק את נח בלבד תקח עמה ליער. ילד מפותח בגופו ובשכלו. מבין הוא את המצב לאשורו ונוהג כמבוגר.

ואולם, כשהיא מביאה את בנה ליער מסרבים הפרטיזאנים לקבלו לשורותיהם. ובמקום זה יועצים הם להורים להפקידו בידי גוי ביילו־רוסי המתגורר בבית בודד, הרחק מן הכפרים, כשלושה קילומטרים מן היער. גוי זה הוא ידידם של הפרטיזאנים ומשמש להם מקשר. הוא מספק להם ידיעות על תנועת הצבא הגרמני והמשטר המקומית. ואמנם, הכניס הלה את הילד לביתו וטיפל בו שלא על מנת לקבל פרס. מפקידה לפקידה נהגו ההורים לבקר את בנם כדי לדרוש בשלומו.

*

בסוף אפריל, כשבועיים לאחר שהגיע הנער למקום־מגוריו החדש, מסר הגוי לפרטיזאנים, שהגרמנים מרבים באחרונה לבקר בכפרי הסביבה ומרכזים שם כוחות. הוא היה סבור כי הם מתכננים חיפושים נרחבים באיזור.

הפרטיזאנים מטכסים עצה. נח שוקד על מלאכת הבילוש, מתבונן במעשי הגרמנים ואזנו קולטת את שיחות הבריות על הגרמנים ותכניותיהם. לכאורה אין חשש לחייו, שהרי מראה פניו כפני נערי הגויים בכפרים ואיש אף לא יעלה על דעתו שנער יהודי מרגל בסביבתם.

עם בוקר יוצא הנער לכפר הקרוב. בתבונה הוא מכלכל את הליכותיו, עינו פקוחה על כל המתרחש ואזנו קשובה לכל שמועה. הוא אוסף קטעי־ידיעות ומשלבם זה לזה, לומד דבר מתוך דבר ועומד על תכניות הגרמנים. הוא עושה את דרכו ליער וחזרה פעמים מספר ביום.

והנה יום אחד מרגיש נח שעוקבים אחריו. הוא מפנה את ראשו לאחוריו ורואה שוטר פולני. אין הוא מאבד את עשתונותיו, אלא שמשנה את כיוון מהלכו ופונה לבית מאמצו. בהגיעו לחצר הוא מתחמק מעיני השוטר ומתחבא בגורן.

השוטר נכנס לביתו של הגוי ומאשימו בהצפנת ילד יהודי. הוא דורש בתוקף את הסגרתו. הביילו־רוסי עושה עצמו תם ומכחיש את הדבר. השוטר מתחיל בחיפושים אחרי הנער. החיפושים הם מדוקדקים ביותר. הוא הופך את הבית על פיו. כשאין הוא מוצא דבר בתוך הבית הוא ממשיך בחיפושיו בכל המיבנים שבחצר, ועד לגורן הוא מגיע. בשמוע הנער את קול צעדי השוטר המתקרב למקום מחבואו, הוא יוצא מן הגורן בעד הדלת השניה ומנסה להסתתר בחוץ, אך השוטר מדביק אותו ותופסו, מתנפל עליו בשצף קצף, מאיים עליו להרגו ומרביץ בו מכות רצח. הוא דורש ממנו להצביע על מקום הימצאם של הפרטיזאנים.

אין הנער יכול לעמוד במבחן המהלומות והעינויים. תכניות הצלה חולפות בלבו. הוא ימשוך את השוטר לתוך היער:

— טוב, — הוא פולט ונכנע — בוא עמי ואראך את מחבוא הפרטיזאנים.

בקירבת היער פורץ נח בצעקה:

— שוטר!! ירו בו! הצילוני מידיו!

ובתוך כך הוא אוסף שארית כוחותיו ורץ קדימה. עוד צעדים מספר והריהו מגיע למקום מבטחים. אך כאן אירעה לו תקלה. תוך כדי מרוצה הוא נתקל בגזע עץ ונופל. השוטר מכוון אליו את רובהו.

צרור יריות מרעיד את חלל האוויר והדיהן נשמע על פני היער. הנער מתאושש לרגע קט, אך מיד הוא צונח לאדמה ושוב אין בו רוח חיים.

לקול הצעקות והיריות באה במרוצה יוכבד. גופת בנה המת שנגלה לעיניה ובמרחק־

מה ממנו דמות השוטר — הממו אותה. יאוש כבד ירד עליה, אך באורח אינסטינקטיבי התנפלה על השוטר והחלה להיאבק עמו. ידה של יוכבד היתה על התחתונה. השוטר כמעט שהכריע אותה במכה חזקה בקת רובהו. לא נותרו לו במחסניתו כדורים לרצוח גם את האם על בנה, אך גם ברובהו הריק די לו. הוא התכונן להנחית על ראשה עוד מכה אחת. כשלפתע הגיע לאזניו קול פעמי אנשים מתקרבים. מתוך היער הגיחו הפרטיזאנים.

השוטר הירפה מקרבנו וברח ממקום הרצח כל עוד נפשו בו.

בהגיעם למקום אספו הפרטיזאנים את גוויית הנער ונשאוה עמהם לתוך היער. במשך כל הלילה כרעה האם השכולה על ברכיה וגהרה על גוויית בנה אהובה והתייפחה חרש. מה רבה היתה המבוכה בנפשה וכמה נקף מצפונה. למה לא הניחה את נח בבית אחותה בגיטו? למה הביאה אותו למקום סכנה וגרמה למותו?

בליל יסורים ארוך זה גמלה ההחלטה בלבה: אם יעלה רצון מלפני האלוהים להשאירה בחיים, לא תשקוט ולא תנוח עד שתנקום את נקמת בנה.

הבוקר אור. אין להבחין בסביבה כל תכונה מיוחדת. כנראה שאין הגרמנים מעיזים לערוך צייד על הפרטיזאנים. אין הם יודעים את כוחם של שוכני־היערות ואינם מוכנים להסתכן. ומכיוון שבסביבה שורר שקט — נושאים ההורים את גופת בנם ומביאים אותו לביתו של הגוי־מיטיבו. בקרבת הבית הם כורים לו קבר. הם מבקשים מהגוי לשמור על הקבר עד בוא מועד, עד שתהא השעה כשרה להביאו לקבר ישראל.

לימים, בגבור תנועת הגרמנים במקום, מחליטים הפרטיזאנים לעזוב את המקום ולעקור לסביבות וילנא. לפני צאתם עולה בידי יוכבד להיוודע, כי שמו של השוטר, רוצח בנה, הוא פולישצ'וק. יחד עם תווי פניו נחרת על לוח לבה גם שמו.

*

במשך שנה תמימה שוטטו ביערות אשר בסביבת וילנא וניאַצי. באביב 1943 מגיעות אליהם ידיעות מדאיגות על חיסולו של גיטו לידא הממשמש ובא. הם מטכסים עצה איך להציל את בנם הקטן. יוכבד נשארת בכפר צ'ארנו־בורא, שבקרבת מחנה העבודה ביאלו־וואקא, בו נמצאים יהודים מגיטו וילנא העוסקים בחפירת כבול. ואילו מנחם יוצא בכיוון ללידא תוך תקווה, שיצליח להסתנן אל הגיטו ולהציל את בנם. בשבעה במאי, בערוב היום, הוא מגיע לעיבורה של העיר, אולם כבר נבצר ממנו להסתנן לתוכה. כל הסביבה רוחשת אנשי גיסטפו ואוקראינים, מזויינים מכף רגל ועד ראש, כאילו פה, במקום זה, עתידה להינטש המערכה הכבדה ביותר של המלחמה. מנחם מסתתר באחד היערות בסביבה וממתין לראות איך יפול דבר. למחרת היום, מעלות השחר ובמשך כל שעות היום, הוא שומע הדי יריות בלתי פוסקות. עם ערב נודע לו שבאותו יום נורו ונהרגו רוב רובם של יהודי לידא, כששת אלפים איש, ביניהם גם קרובי משפחתה של יכבד, ובנם הקטן ברוך, בתוכם. המספרים הוסיפו וסיפרו, כי כשהובאו כל היהודים

למקום העקדה — געה הקהל הגדול בבכי מר, קורע לבבות. ואז קם הרב דמתא, הרב ר' אהרן רבינוביץ, חתנו של הרב ריניס ז"ל, קרע קריעה בבגדיו ופנה ליהודי עדתו והפציר בהם למנוע את קולם בבכי, כדי שלא לגרום תענוג מיוחד למרצחים. בראש מורם ובגאון קידמו היהודים את פני מר המוות.

בעגמת־נפש וביגון קודר חזר מנחם ליער, אך מפני יוכבד הסתיר את אשר אירע לבנם הקטן.

*

במחנה ביאלו־וואקא מתארגנת קבוצת צעירים השמה פניה ליער, להצטרף לפרטי־זאנים. יוכבד מקבלת על עצמה להוציא את הקבוצה מן המחנה ולהוליך את אנשיה עד לכפר. בכפר זה יחכה להם משמר פרטיזאני שיוליכם ליערות. לכפר זה עומד להגיע גם בעלה, מנחם, שיחד עם עוד שלושה פרטיזאנים שיוליכם ליערות לכפר זה עומד להגיע משם קבוצת צעירים ולהביאם ליערות; מראש נקבע תאריך פגישתן של שתי הקבוצות, זו מביאלו־וואקא וזו מגיטו וילנא.

במחנה העבודה בביאלו־וואקא החלו להתלחש, שקבוצה בת 16 איש, בלוויית רופא, עומדת לברוח ליערות. הלחישות הפכו עד מהרה לשמועות קולניות, והדבר הגיע לאזני המשטרה השומרת על המחנה. וערב אחד, אחר בילוש קפדני, אסרה המשטרה מספר אנשים ובתוכם את יוכבד, שעוד קודם לכן הסתננה לתוך המחנה.

המשטרה האשימה אותה בארגון הבריחה מן המחנה ודרשה ממנה שתגלה את מחבוא בעלה ואת מקום בסיס הפרטיזאנים.

יוכבד הכחישה בתוקף שמנחם הוא בעלה. היא טענה, כי רק באורח פורמאלי נרשמה עמו בגיטו כבעל ואשה, כדי להשיג את ה„שיין" הדרוש, אולם זה מכבר נפרדו דרכיהם ואין היא יודעת עליו דבר.

המשטרה לא קיבלה את טענותיה. במשך ארבעה ימים וארבעה לילות עינוה באכזריות, אך לא יכלו לה. פעמים, כשהיתה מפרפרת בין החיים והמוות, היתה מעודדת את עצמה, שעליה להוסיף לחיות, כי שליחותה טרם נתמלאה. דמי בנה נח צועקים אליה מן האדמה. עליה לנקום את נקמתו ויעבור עליה מה. רק תשוקת־נקם זו שמרה על ניצוץ־חייה לבל יכבה!

ולבסוף, משלא עלה בידי הגרמנים להוציא מפיה דבר, נחרץ דינה למוות. וולף, הגביטסקומיסאר מטעם הגיסטאפו, ציווה לתלותה בתוך המחנה, לנגד עיני הכל, למען יראו וייראו!

ההכנות לקראת התלייה הושלמו מבעוד מועד. לעת ערב ירדה חשכה מעיקה על המחנה. רק צעדי המשמרות ונביחת הכלבים הפריעו את הדממה. אחרי יום עבודה קשה ומפרך שוקעים כל יושבי המחנה בשינה עמוקה. גם יוכבד עודנה שקועה בתרדמתה, אך בטרם הגיעה לקיצה האשמורת השניה, פקדה חלום מוזר, ובחלומה והנה מעיר

אותה מישהו משנתה, היא פוקחת את עיניה ומבטה נתקל באביה העומד עליה ולוחש לה בקול רך, שופע אהבה:

— בתי. קומי־נא משנתך. השעה מאוחרת. הגיעה שעתך ללכת!

ויוכבד עונה:

— הוי, אבא, אני כה עייפה. אני רוצה עוד קצת לישון. אני מתעצלת כעת לקום.

— מה לך, יוכבד? הלוא תמיד היית מלאת מרץ ורעננה, שופעת בריאות וזריזה. קומי, בתי, קורות־הרצפה שמתחת למצעך אינם מחוזקים די הצורך. על נקלה תוכלי להרימן והרי הדרך פתוחה לפניך.

והנה נגוז החלום. יוכבד התעוררה וישבה כולה נפעמת על מצעה. שפשפה עיניה וביקשה להיזכר היכן היא נמצאת. החשכה אפפה אותה סביב ולפתע היתה כמתעתעת בעיני עצמה. הלוא אביה כבר איננו בחיים זה שתים־עשרה שנה! מחשבותיה נתערפלו ועד־מהרה שוב ירד ערפל סמיך; הליאות מתגברת עליה, ננסכת בכל אבריה, ראשה שומט הצידה ותוך שניות מספר שקעה שוב בתרדמה.

ושוב נגלה לה אביה בחלום, והוא מאיץ בה ביתר תוקף:

— בתי, חושי, קומי משנתך. התעוררי. השעה מתאחרת. הזדרזי, בתי, מהרי לקום...

כנשוכת נחש קפצה יוכבד ממיטתה. כהרף־עין נתבהר לה מצבה בכל אימתו המחרידה. היא התכופפה לארץ והחלה לגשש מתחת למצע. ואכן, הקורות מתנועעות. בזהירות רבה הזיזה אותן ממקומן ונשתלשלה דרך פתח שנפער לפניה.

הצריף היה מוגבה כמטר מעל פני האדמה. הוא נתמך על ידי מספר עמודי בטון, שביניהם נערמו תלי־עפר עד לריצפת הצריף.

עיני יוכבד התרגלו חיש מהר לאפלה. היא החלה להבחין בעצמים השונים סביבה. לפתע ראתה קו בהיר באחד מתלי העפר. היה זה סדק שדרכו חדר אור קלוש מן הירח היורד בשיפולי הרקיע. היא היטתה אוזן לשמוע, אך שקט מוחלט שרר בכל. בלי מאמץ רב הרחיבה את הפירצה כדי פתח שתוכל לפרוץ בעדו החוצה.

בזחילה היא עוברת כמה עשרות מטרים, בתוך שטח המחנה, עד שהיא מגיעה לגדרות התייל. שוב היא סוקרת את השטח, זוחלת דרך התייל הדוקרני, אף שעל ידי כך נקרעת כסותה וחודיו שורטים עמוק בבשרה. גופה שותת דם.

נדמה לה, כי מאז נגלה אליה אביה בחלום עברו שעות רבות, בעוד שלמעשה לא יצאו אלא רגעים ספורים, ויוכבד נסחפה במרוץ על פני השדות המוכרים לה, במלוא כוחותיה, כל עוד נפשה בה, וכבר נמצאת הרחק הרחק מן המחנה.

בהגיעה לשדות הכפר 40־מטר, ממקום המפגש עם הפרטיזאנים, כבר האפירו שולי השמים. עוד היא פונה כה וכה והנה באה לקראתה הטטרית סוניה אלכסנדרוביץ, שהשכימה לעבודתה בשדה. בראותה את יוכבד, מכרתה מאז, פצועה, נפוחה וזבת דם, פרצה צעקה מגרונה, ומלאת פחדים ובלהות פנתה לברוח על עקבותיה. יוכבד עצרה בעדה וסיפרה לה

את כל הקורות אותה. סוניה הצפינה אותה בבור סתר, ולשם היא מביאה לה מאכל ומשקה חם להשיב את נפשה.

לפנות בוקר הגיעו לכפר במרוצה משמרות המשטרה. סוניה יצאה לקראתם ופנתה אליהם בשאלה: כלום את היהודיה אתם מחפשים? ראיתיה לפני שעה קלה כשהיא בורחת לכיוון ההוא, ותוך כדי כך הצביעה על כיוון הפוך מזה שיש בדעתה של יוכבד ללכת. השוטרים פנו מן הכפר להחיש את רדיפתם אחרי יוכבד...

*

יולי 1944.

בהיסוג הצבא הגרמני, המובס מפני „הצבא האדום", חזרה יוכבד, יחד עם כל הפרטיזאנים מן היער, ושמה את פעמיה לעיר מולדתה לידא. בלבה עדיין מהבהבת התקווה, שאולי עוד תמצא מישהו ממשפחתה הענפה בין ניצולי השואה. אולם, אַהה, פרט לשני ילדי אחיה, שגוי החביאם — שממון וחורבן גמור לכל אשר תפנה. גם מבעלה, שנפרדה ממנו לפני היתפסה בידי הגרמנים, אינה שומעת דבר ואינה יודעת מה עלה בגורלו. עליה לפרנס כעת את שני ילדי אחיה, והיא מתחילה לעבוד כמנהלת המסעדה של ה„נ.ק.וו.ד.". כעבור זמן מה נודע לה, שבעלה הצטרף ל„צבא האדום", לאחר צאתו מן היער, והוא נמצא באחת החזיתות.

יום אחד היא מקבלת ידיעה נוספת שבעלה נפצע באחד הקרבות, ובקרוב עתיד הוא לחזור הביתה. ואכן, לא עברו ימים רבים ויוכבד יצאה לקדם את פניו.

למחרת בואו של מנחם מלווה אותו יוכבד למרפאה העירונית להחליף את תחבושות פצעיו. והנה לפתע נתקל מבטה באדם המהלך מעברו השני של הרחוב, גוי גבוה וחסון, מגודל זקן, והוא בחברת בחורה יהודית. חרדה אחזתה ולרגע קט חדל לבה מלפעום. יש משהו מוכר לה עד למאוד בפנים מגודלי־הזקן האלה. מתי והיכן פגשה אדם זה?!

שעה קלה היא עוקבת אחריו ולבסוף פונה לדרכה. היא כבר יודעת היכן הוא גר ואיך ניתן למצאו.

למחרת היום, בלכתה ברחוב, כאילו באקראי, היא נתקלת בו פנים אל פנים. היא נעצרת על ידו ושואלת:

— האם הגעת לכאן מוורונובה ושמך פולישצ'וק?

הוא מכחיש בתוקף. הוא מוציא מכיסו את תעודותיו ומוכיח לה, שמוצאו מרוסיה המרכזית, ושמו כך וכך.

— פולישצ'וק זה, — אומרת יוכבד — הציל אותי בגיטו וורונובה מידי הגרמנים, ואז נדרתי נדר בלבי, — אם אשאר בחיים אחפשנו. ואודה לו על המעשה הטוב שעשה עמדי. בטוחה אני שאתה הוא האיש שהצלת את חיי, ותרשה לי להביע לך את תודתי העמוקה.

תוך כדי דיבור היא מסירה מידה את שעון הזהב שלה, מוסרת אותו לידו, ואומרת:

— קבל־נא מידי את השעון הזה לאות הבעת תודה והוקרה עמוקה.

הגוי אינו עומד בנסיון. הוא נוטל את השעון ומודה, כי אכן הוא הוא פולישצ'וק. בתוך כך הוא פונה לחברתו היהודיה ואומר לה בתרועת נצחון:

— הרואה את! סיפרתי לך, שהצלתי הרבה יהודים מידי הגרמנים. הנה האות!

יוכבד מזמינה אותו לבוא למסעדה בה היא עובדת, לסעוד עמה ארוחת צהריים. ואמנם, למחרת היום הוא מופיע במסעדה, יוכבד עורכת לפניו שולחן כיד־המלך ובקבוקי הי"ש מתרוקנים בזה אחר זה. והנה, מתנצלת לפניו יוכבד, שעליה לעזוב את השולחן כדי לתת הוראות לעובדי המטבח.

כעבור רגעים מספר היא חוזרת ועמה אנשי ה"נ.ק.וו.ד.". היא מצביעה על פולישצ'וק ואומרת:

— זהו האיש!

פולישצ'וק נאסר ונלקח לחקירה. הוא מכחיש שוב בתוקף את זהותו האמיתית, אך כעבור ששה שבועות הוא כורע תחת מעמסת החקירה ומתוודה.

לילה אחד, בשעה אחת אחר חצות, הגיע לביתה של יוכבד משמר ה"נ.ק.וו.ד.", המצווה עליה להתלבש ולבוא עמו. מביאים אותה לבניין ה"נ.ק.וו.ד.", מכניסים אותה לחדר מרווח. על יד שולחן ארוך יושב בית־דין צבאי, בראשותו של גנראל. במרחק מה מן השולחן יושב פולישצ'וק ומסביבו משמר מזויין.

יושב ראש בית־הדין פונה לפולישצ'וק בשאלה:

— הנכון הדבר שירית אל פרטיזאנים ורצחת נער־מקשר בשירות הפרטיזאנים?

— לא נכון. הרגתי רק נער יהודי.

— המתחרט אתה על מעשיך?

— לא. מלאתי את פקודת הגרמנים.

— במשך זמן כה קצר של כיבוש גרמני כבר הספקת ללמוד את כל התורה הנאצית ולמלא אחרי פקודותיהם בדקדקנות!

אין תשובה.

— היודע אתה שהנער היה בנה? (הוא מצביע על יוכבד).

— כן.

— מדוע לא הרגת גם אותה?

— לא היו לי עוד כדורים.

ברגע זה נתמוטטו עצביה של יוכבד. בחמת זעם היא שולפת מיד הקצין את אקדחו ומסתערת על הנאשם להרגו.

ידי ברזל עוצרים בעדה. יושב ראש בית־הדין פונה אליה ואומר לה שהיא מפריעה למהלך המשפט. הוא רומז למשמר להוציאה מן החדר.

לאחר שהיא נרגעת מכניסים אותה שוב לבית הדין. היושב ראש פונה אליה בשאלה:

— מה יש לך לומר?

יוכבד מספרת את השתלשלות הדברים ומסיימת את דבריה:

— בקשתי היא, שתדונו אותו למיתה ותרשו לי לבצע במו ידי את פסק הדין! דבר זה אולי יביא ארוכה ללבי השבור.

בשעה שש לפנות בוקר, למחרת היום, הגיעה לביתה מכונית עם אנשי „נ.ק.ו.ד." שהודיעו לה כי בקשתה נתקבלה. בשעה 9 בבוקר יוצא להורג בקרבת מקום לביצוע הפשע ובמקום הולדתו — וורונובה.

שיירה בת עשר מכוניות יוצאת לדרך. בין הנוסעים חברי בית־הדין, הקטיגור, הנאשם, יוכבד ומשמר כבד. בהגיעם לוורונובה כבר התנוסס בכיכר השוק עמוד התליה ועל ידו מודעה גדולה המסבירה את סיבת הוצאתו להורג.

היה זה יום שוק. בכיכר נאספו המוני איכרים. הנידון עמד על מכונית משא, כבול בידיו וברגליו. יוכבד הועלתה על מכונית זו שהתקרבה לתליה. אחד השופטים קרא באזני הנידון את פסק הדין. יוכבד נצטוותה להוציא את פסק הדין לפועל. היא נטלה את חבל התליה ועמדה לכרוך אותו על צווארו, הרוצח פתח את פיו כדי לומר משהו, אך יוכבד לא הניחה לו. כלביאה פצועה הסתערה עליו במטר מהלומות. השוטרים זירזו אותה למלא את המוטל עליה. ובו־ברגע שכרכה יוכבד את החבל על צווארו, זזה המכונית ממקומה ונשמטה מתחת רגלי התלוי...

תל־אביב, י"ח כסלו, תשי"ז.

ד.

בני דרוהיטשין בישראל

ובתפוצות

דראהיטשינער אין ישראל

און אין די תפוצות

משה צור / רמת־גן

דראָהיטשינער אין ישראל

בעת אין אַמעריקע האָט דער פּאַרבאַנד פון די דראָהיטשינער לאַנדסלייט אָנגעהויבן פירן זייַן געבענטשטע טעטיקייט נאָך פאַר דער ערשטער וועלט־מלחמה, איז אין דער יידישער מדינה פאָרגעקומען דער ערשטער צוזאַמענטרעף פון אונדזערע בני־עיר, 4 יאָר נאָכן פאַרענדיקן די צווייטע וועלט־מלחמה.

זייענדיק אין שטשעטשין (1946), איז צו מיר דערגאַנגען אַ ידיעה, אַז אין ביעלסק געפינט זיך אַ קליינע צאָל גערעטעוועטע דראָהיטשינער יידן. נישט געקוקט וואָס דער וועג אַהין איז געווען באַדראָט פון אַנטיסעמיטישע באַנדעס, בין איך דאָך געפאָרן און טאַקע געטראָפן דאָרט אַ קליינע צאָל חברים און נאָענטע פריינד. עס איז פאַר אונדז געווען אַ גרויסע שמחה, וועו מען האָט זיך באַגעגנט, מיר האָבן זיך געטיילט מיט די איבערלעבונגען פון דער מלחמה־צייט און געשמועסט וואָס טאָן ווייטער.

מיר האָבן פאַרשטאַנען, אַז די בלוטיקע פּוילישע ערד, איז נישט מער קיין אָרט פאַר אונדז. מער האָט געזוכט וווּ צו פאָרן, כדי זיך דערווייטערן פונעם לאַנד פון קרעמאַטאָריעס, פּיניקונגס־לאַגערן און צעבושעווטן אַנטיסעמיטיזם.

איך בין אַוועק קיין פּאַריז, געטראָפן זיך מיט די דראָהיטשינער, וועלכע האָבן דאָרט געווויינט נאָך פון פאַר דער מלחמה. יעדער האָט געהאַט צו דערציילן זיין פּעקל איבער־לעבונגען, מען האָט זיך געטיילט מיט זכרונות פון שטעטל און מיר האָבן באַשלאָסן צו שאַפן אַ לאַנדסמאַנשאַפט, כדי אָפּט זיך צוזאַמענקומען און אָרגאַניזירן הילף פאַר נויט־באַדערפטיקע.

לויטן פאָרשלאָג פון איסר ביסטרין ז״ל, האָבן מיר באַשלאָסן אַרויסגעבן אַן אַנ־דענק־ביכל מיט די נעמען פון אַלע אומגעקומענע און אַ קורצע שילדערונג פון זייער טראגישן סוף. מיר האָבן פיל געטאָן אויף דעם געביט, אָבער צו קיין סוף נישט דערפירט.

אַ סך פון די ניי אָנגעקומענע קיין פראַנקרייך האָבן געזוכט אַ ווייטערדיקן וועג. וועו ס׳איז אַנטשטאַנען די יידישע מדינה, זענען פיל אַוועק קיין ישראל.

דער ערשטער צוזאַמענטרעף אין תל־אביב אין יאָר 1949

אויף דער איניציאַטיוו פון עטלעכע לאַנדסלייט, איז אין תל־אביב פאָרגעקומען דער ערשטער צוזאַמענטרעף. חברים און קרובים האָבן זיך געטראָפן נאָך לאַנגע יאָרן

צעשיידונג. מען האָט זיך געטיילט מיט די טרויעריקע איבערלעבונגען פון געטאָס, בונקערס, קאָנצענטראַציע־לאַגערן.

מיט פרייד האָבן די פאַרזאַמלטע אויפגענומען דעם געדאַנק וועגן גרינדן דעם פאַרבאַנד פון דראָהיטשינער — אירגון יוצאי דרוהיטשין בישראל

ס׳איז געשאַפן געוואָרן אַ פאַנד פאַר די נייטיקע אויסגאבן. מיר האָבן זיך אויך געוואָנדן צו פריינד און אָרגאַניזאַציעס אין אויסלאַנד נאָך הילף — אָבער אַפילו קיין ענטפער נישט באַקומען. דאָס האָט אונדז נישט אָפגעהאַלטן פון אונדזער פאַרמעסט.

ס׳איז אויסגעקליבן געוואָרן אַ פאַרוואַלטונג, מיר האָבן אָנגעהויבן פירן אַ טעטיקייט. אין דער ערשטער אַזכרה נאָך די קדושים פון אונדזער שטעטל, האָבן זיך באַטייליקט פיל לאַנדסלייט. דערנאָך איז די אזכרה פאָרגעקומען יאָר־יערלעך ג׳ כסלו, אַזוי, אַז דער חורבן דראָהיטשין ווערט נישט פאַרגעסן. אַפילו אין דער צייט פון דער סיני־מלחמה, אין יאָר 1956, ווען די מדינה איז געווען אין קאַמף פאַר איר פיזישן קיום און די קאָמוניקאַציע אַ שווערע, איז דאָך די אַזכרה פאָרגעקומען אין דער ווינונג פון דער פאַמיליע לינטשעווסקי. אַזוי האָבן מיר נישט דורכגעלאָזט קיין איין געדענק־אָוונט לזכר אונדזערע קדושים.

אין ג׳ כסלו תשי״ט (1959) האָבן מיר געשטעלט אַ מצבה אויפן הר ציון. די אזכרה איז פאָרגעקומען ביי דער מצבה, פאַר די בעכערס אַש פון די פאַרניכטונגס־לאַגערן, ביי די אויסגעשטעלטע עקספאָנאַטן פון פאַרבלוטיקטע טליתים, יריעות פון ספרי־תורות און פיל אַנדערע מצבות פון אומגעקומענע קהילות אין אייראָפּע. ווי אבלים זענען מיר געשטאַנען אין אהל יזכור פון יד־ושם, ווו ס׳האָט געברענט דאָס סימבאָלישע יאָרצייט־ליכט און אויסגעהערט דעם האָרצרייסנדיקן „אל מלא רחמים״ פאַר די קדושים. אַרום זענען געווען באַצייכנט די נעמען פון די טויט־לאַגערן, און פון אונטן — דאָס געזאַמלטע אַש פון די קרעמאַטאָריעס, ווו ס׳זענען אומגעקומען אונדזערע נאָענטסטע און טייערסטע.

דאָרט איז נאָך שטאַרקער געוואָרן דער געבאָט „זכור את אשר עשה לך עמלק!״

דאָס יזכור־בוך

אין אָקטאָבער 1959 האָבן מיר באַשלאָסן אַרויסצוגעבן אַ יזכור־בוך, ווו עס זאָלן באשריבן ווערן די יסורים און פּיין פון דער דראָהיטשינער קהילה, זכרונות און שיל־דערונגען פון לעבן און קיום אין דער אַלטער היים.

עס זענען געווען קעגנער פון פראָיעקט מיט דעָר טענה, אַז מיר באַזיצן נישט די מאַטעריעלע מעגלעכקייטן אַרויסצוגעבן אַזאַ ספר. די פאַרזיצערין פון פאַרבאַנד, אַהובה לינטשעווסקי, האָט מיט איר גלויבן און ענערגיע באַאיינפלוסט אַלעמען — און מ׳איז צוגעטראָטן צו דער אַרבעט.

מיר האָבן זיך געוועדעט מיט אַן אויפרוף צו אַלע אונדזערע לאַנדסלייט אין דער

וועד ארגון יוצאי דרוהיצ'ין בישראל, עם מר וואלקר מארה"ב (עומד מימין)
קאַמיטעט פון דער דראָהיטשינער לאַנדסמאַנשאַפט אין ישראל, צוזאַמען מיט ה' וואַלקער
פון די פאַרייניקטע שטאַטן (שטייט, רעכטס)

וועלט — און וויידער איז דער אָפּרוף געווען אַ שוואַכער. דורך אַ צופאַל האָבן מיר באַקומען דעם אַדרעס פון הער הענרי וואולקער, וועלכער איז ביז דעמאָלט אונדז געווען אומבאַקאַנט. ווי איבערראַשט זענען מיר געוואָרן, ווען מיר האָבן פון אים באַקומן אַ דערמוטיקנדיקן ענטפער.

אין יענער צייט האָט אין ניו־יאָרק געווירקט פרוי צפורה פיעקאַטש (גרודע) און זיך באַטייליקט אין אַ פאַרזאַמלונג פון דער אָרטיקער סאָסיעטע. ה' וואולקער האָט אויף דער פאַרזאַמלונג געשטיצט אונדזער פלאַן אַרויסצוגעבן דאָס בוך. די פאַרזאַמלטע האָבן עס באַשטעטיקט

פיל צייט, ענערגיע און מי האָט עס געקאָסט אַ גרופּע חברים, וועלכע האָבן זיך איבער־געגעבן דער אַרבעט פאַרן ספר. איצט, נאָך 9 יאָר, איז דאָס יזכור־בוך אַ געשעענער פאַקט.

מיטן דערשיינען פונעם יזכור־בוך, האַלטן מיר נאָך נישט פאַר פאַרענדיקט אונדזערע אויפגאַבן אַלס לאַנדסמאַנשאַפט אין ישראל. מיר האָבן בדעה ווייטער אָנצוהאַלטן אַ לעבעדיקן קאָנטאַקט מיט אונדזערע בני־עיר אין די תפוצות און אין מדינת ישראל.

גלוי המצבה בהר־ציון בירושלים, ביום האזכרה (1959)
אַנטהילונג פון אָנדענק־שטיין אויפן הר־ציון אין ירושלים אין טאָג פון דער אזכרה (1959)

טכס ב„אהל יזכור" ביד ושם, ירושלים
פייערונג אין אהל יזכור אין ירושלים

דראָהיטשינער אין אַמעריקע — אין ליכט פון דאָקומענטן

עס ליגן פאַר אונדז: דאָס פּראָטאָקאָלן־בוך פון דער „דראָגיטשינער פּראָגרעסיווער אייד סאָסייטי", ווו עס זענען פאַרשריבן די באַשלוסן פון דער פּאַרוואַלטונג אין משך פון 18 יאָר — פון 16טן יוני 1943 ביזן 25סטן סעפּטעמבער 1961, און אַ קליין ביכעלע פון 28 זייטן, דער סטאַטוס פון דער זעלבער סאָסייטי, ווי אַזוי ער איז אויסגעאַרבעט, באַשטעטיקט און אָפּגעדרוקט געוואָרן אין ניו־יאָרק, דעם 30סטן יאַנואַר 1921 (מיט קנאַפּע 50 יאָר צוריק!). וויפל האַרץ און נשמה האָבן דראָהיטשינער יידן אין אַמעריקע אַרייַנגעלייגט אין אויפשטעלן זייער לאָקאַלע אָרגאַניזאַציע, כדי שאָפן פאַר זיך אַ נאָ־ענטע, היימישע סביבה, וואָס זאָל זאָרגן פאַר קעגנזייטיקער הילף, קולטור־אַרבעט און דער עיקר — אָנהאַלטן קאָנטאַקטן מיט זייערע לאַנדסלייט אין דער אַלטער היים (ביזן אויסברוך פון דער צווייטער וועלט־קריג), און נאָכן גרויסן חורבן — מיט די דראָהי־טשינער אין דער נייער היים, מדינת ישראל און אין די תפוצות.

מיר דרוקן איבער עטלעכע פּאַראַגראָפן פון דעם סטאַטוט און אייניקע אויסצוגן פון די פּראָטאָקאָלן פון די זיצונגען, וואָס וועלן געוויס שאָפן אַ בילד פון דער לעבהאַפטער געזעלשאַפטלעכער טעטיקייט פון דער סאָסייטי אין ניו־יאָרק. אַ טייל מאַטעריאַלן וועלן מיר איבערגעבן אָפילו אין דער אָריגינעלער שפּראַך און אויסלייג, כדי פשוט באַווייזן ווי ווייט אונדזערע בני עיר אין אַמעריקע האָבן זיך „אַסימילירט", זיך צוגעפּאַסט צו די אָרטיקע פּאַרהעלטנישן — אָבער אין דער האַרצן און מיט זייער גאַנצן וועזן געוואָרצלט אין דעם שטעטל אויפן בוג, ליב געהאַט די יידן פון דאָרט און געווען איבערגענומען מיט זאָרג פאַר זייערטוועגן.

און איצט — „גיבן מיר דאָס וואָרט" די דאָקומענטן גופא.

„קאָנסטיטוציאָן און נעבן־געזעטצע"

דער שערבלאַט פונעם סטאַטוט לויטעט אַזוי: קאָנסטיטוציאָן און נעבן־געזעטצע דער דראָגיצינער פּראָג אייד סאָסייטי. און אויף די וויטערדיקע זייטלעך — ממש אַ גאַנצע קאָנסטיטוציע מיט פונקטן, פּאַראַגראָפן און פּאַרשריפטן.

אַרטיקל 1. נאָמען אונד צוועק. § 1. דיעזער פעראיין זאָל זיך פיר דער צייט פון זיין עקזיסטענץ רופען: דראגאָצינער פּראָגרעסיוו אייד סאָסייעטי. דיעזער נאָמען קען אויף קיין פאַל געענדערט ווערן אַזוי לאַנג, ווי 7 גוטשטעהענדע מיטגליעדער שטעהען דאָפיר. § 2. דער צוועק פון דיעזען פעראיין איז ברידערלעכע פריינדשאַפט צווישן די מיטגלידער.

אַרטיקל 2. שפּראַך. § 1. אַלע פערהאַנדלונגען זאָלען אין דער אידישער שפּראַך

און שריפט געפיהרט ווערען. די קאָנסטיטושאָן און לעטערס זאָלען אין אידיש געדרוקט זיין.

אַרטיקל 3. מיטגליעדשאַפט

§ 1. די רעגעלמעסיקע מיטגליעדשאַפט שטאַטפינדען 2 מאָל מאָנאַטליך, אַם זונטאָג אָוונד. די ערעפענונגס־צייט איז 7.15 אָוונד.

§ 4. אַ ספּעשעל מיטינג ווערט פון פּרעזידענט איינגערופען, ווען עס פּעטינט פאַר נויטיג, אויך אויף דעם בעשלוס פון דער סאָסייעטי. דעסגלייכען ווען דער פּרעזידענט ערהאַלט איין צושריפט פון 10 גוטשטעהענדע מיטגלידער צו רופען אַ ספּעשעל מיטינג,

קאנסטיטוציאן

— אונד —

נעבען־געזעטצע

— דער —

דראגיצינער

פּראָג, אייד מאָמיטי

דף ראשון מן התקנון של ארגון יוצאי דרוהיצ'ין בארצות־הברית

שערבלאַט פון דעם סטאַטוס פון דער דראָהיטשינער לאַנדסמאַנשאַפט אין אַמעריקע

מיט געוועלטיגטע אונטערשריפטען פון מיטגליעדער, וועלכע האָבן דאָס רעכט צו שטימען, אין אַ ספּעשעל מיטינג, וואָס איז אויסגעשריבן אויף אַ צייט, וואָס איז נישט קלענער ווי 14 טעג נאָך דעם וואָס דער סעקרעטאַר האָט באַקומען דעם בעטריב.

§ 2. אַ ספּעשעל מיטינג קען אויך אָנגעזאָגט ווערען דורך אַ פּובליקער אָנזאָג אין דער צייטונג, וואָס איז אָנגענומען פאַר אָפּיציעלע אָנזאָגן פון דער לאַנדסמאַנשאַפט.

§ 3. אַ ספּעשעל מיטינג קען אויך אָנגעזאָגט ווערען דורך אַ פּובליקער אָנזאָג אין דער צייטונג, וואָס איז אָנגענומען פאַר אָפּיציעלע אָנזאָגן פון דער לאַנדסמאַנשאַפט.

§ 4. אַ ספּעשעל מיטינג ווערט פון פּרעזידענט איינגערופען, ווען עס פּעטינט פאַר נויטיג, אויך אויף דעם בעשלוס פון דער סאָסייעטי. דעסגלייכען ווען דער פּרעזידענט ערהאַלט איין צושריפט פון 10 גוטשטעהענדע מיטגלידער צו רופען אַ ספּעשעל מיטינג,

און בעסטן פון דער סאָסייעטי, די געזעצן נאָכקומען, יעדן בעפעהל פון די בעאַמטע פונקטליך אויסצופיהרען. זיינע דיום און שולדען פונקטליך צו בעצאָהלען. יעדער מעמבער מוז וועניגסטענס איין מאָל אין קוואַרטעל זיין ביי אַ מיטינג.

§ 2. יעדער מעמבער איז פערפליכטעט, נאָך אויפאַדערונג, אַ קראַנקן ברודער צו בעזוכען און דעם זעלבן טאָג שריפטלעך צום סעקרעטאַר דאָריבער באַריכטן. ביי אַ לויה פון אַ ברודער, צו דער באַשטימטער צייט, אַנשטענדיג געקליידעט צו קומען און דעם טויטען באַגלייטען, וועניגסטענס ביז צום בריידזש.

§ 6. ווען אַ מעמבער בייט זיין וואָהנונג, דאַרף ער גלייך מיטטהיילען דעם סעקרעטאַר זיין נייע אַדרעס, געגענפאַלס וועלכע ער באַשטראָפט מיט 25 סענט.

אַרטיקל 9. רעכטע פון מיטגלידער. § 1. יעדער מעמבער איז בערעכטיגט צו אַ בעערדיגונג פלאַטץ. ווען ער איז פאָרהייראַט איז אויך זיין פאַמיליע דערצו באַרעכטיגט.

§ 2. אין טויטענפאַל פון אַ מעמבער, דאַרף איהם די סאָסייעטי פאָלגענדע זאַכען באַזאָרגן: אַ גראַב, איין טויטען־וואָגען, איין קעריזש פיר די פאַמיליע, תכריכים און אַ ארון. אַלע מיטגליעדער דאַרפן די לויה בעגלייטען און 10 מיטגליעדער צום קבר באַגלייטען. נעמליך, דער פרעזידענט, וויס־פרעזידענט, טרעזשורער, פינאַנס־סעקרעטאַר, דער שמש און נאָך 5 מעמבערס, וועלכע דער סעקרעטאַר בעשטימט. דאָס זעלבע באָקומט אויך אַ פרוי פון אַ מיטגליעד.

§ 3. ווען ביי אַ מיטגליעד שטאַרבט אַ קינד, דאַרף די סאָסייעטי געבן פאָלגענדעס: אַ קינד פון 1 ביז 5 יאָהר — אַ גרוב, אַ האַרס און באָגי, תכריכים און אַ ארון. פון 5 ביז 18 יאָהר, פאָלגענדעס: אַ גרוב, אַ טויטען־וואָגען, תכריכים און אַ ארון.

§ 7. אין פאַל פון טויט אין דער פאַמיליע פון אַ מעמבער, מוז איהם די סאָסייעטי שיקען אַ נאַכטוועכטער. דיזע פליכט ליעגט אויף דעם האָספיטאַלער. יעדער מעמבער מוז אין דעם פאַל זיך וועגדען דירעקט צו איהם.

אַרטיקל 10. קראַנקען בענעפיטס. § 1. די סאָסייעטי פאַרפליכטעט זיך צו צאָהלען יעדען גוטשטעהענדען מעמבער 7 דאָלער אַ וואָך קראַנקען־בענעפיט נאָך אַ וואָך פון דעם טאָג וואָס ער האָט זיך געמאָלדן אַז ער איז קראַנק.

§ 2. ווען אַ מעמבער איז קראַנק, קען ער מעהר ניט ווי 10 וואָכען קריעגען בענעפיט צו 7 דאָלאַר אַ וואָך, ד. ה. 70 דאָל. אין יאָר. ווען ער האָט אַ כראָנישע קראַנקייט קריגט ער ניט מעהר ווי איין מאָל 10 וואָכן אין גאַנצן לעבען.

§ 3. די סאָסייעטי צאָהלט אויס בענעפיט נאָר ווען אין איהר קאַסע געפינט זיך 400 דאָלאַר און איבער אין קעש. ווען זי האָט וועניקער, צאָהלט מען קיינע בענעפיט.

§ 4. אַ מיטגליעד וואָס איז קראַנק אויף אַן אונמאָראַלישע קראַנקהייט איז צו קיין בענעפיט ניט באַרעכטיקט.

§ 11. ווען אַ מיטגליעד האָט געגומען קראַנקען־בענעפיט און נאָכהער האָט זיך

אַרויסגעווייזן אַז ער האָט יענע וואָך געאַרבייט, אַבווּאָהל מען וועט דאָס דערגעהן אין אַ לאַנגע צייט אַרום, זאָל ער געשטריכען ווערען.

אַרטיקל 11. ענדאומענטס. § 1. אין פאַל פון טויט פון אַ מיטגליעד, אַדער זיין פרוי, זאָל יעדער מעמבער געטעקסטע ווערן מיט 1 דאָל. פון דעם געלט זאָל די סאָסייעטי פאַר־האַלטען 55 דאָל. פאַר אַ שטיין און דאָס איבעריגע זאָל אויסגעצאָהלט ווערען אין משך פון 90 טעג צום יורש, ווּעמען דער פאַרשטאַרבענער האָט אָפּגעזאָגט אין זיין צוואה. ווען עס איז קיין צוואה דאָ — צו דער אלמנה מיט די קינדער. ביי אַ סינגעלמען — צו זיינע עלטערן, אַפילו ווען זיי זענען אין אייראָפּע, אין ביידע פעלע.

אַרטיקל 12. אויפנאַהמע פון נייע מיטגליעדער. § 1. ווען אַ נייער קאַנדידאַט ווּיל באַלאַנגען צו דער סאָסייעטי, מוז ער פאַרגעשלאָגן ווערען פון אַ מיטגליעד.

§ 2. יעדער פאַרשלאָג פון אַ קאַנדידאַט מוז בעגלייט ווערן מיט אין דאָלאַר. § 3. קיין פערזאָן אונטער 18 יאָהר קען באַלאַנגען צו דער סאָסייעטי. § 13. ווען אַ פרוי פון אַ נייעם קאַנדידאַט שוואַנגערט, מוז ער וואַרטען ביז 2 וואָכען נאָך דער ענטבינדונג און דאַן דאַרף אַ קאָמיטע זיי ווידער באַזוכן און געזעצליך אָנגעהן ווי בעשריבען בעפאָר.

אַרטיקל 15. שטראָפען. § 3. אַ מיטגליד וואָס איז אויפגעפאָדערט געוואָרען צו באַ־גלייטען דעם טויטען צום גראב און איז ניט געקומען, זאָל מיט 2 דאָלאַר בעשטראָפט ווערען. ווען ער דאַרף די לוויה נאָר בעגלייטען און קומט ניט, זאָל ער בעשטראָפט ווערן מיט 1.50 דאָלאַר. § 6. אַ מיטגליד וועלכער שטעהט אונטער אַ קלאָגע, פאַרלירט זיין וואָרט אין אַ דעבאַטע און האָט קיין שטימרעכט ביז די קלאָגע ווערט ענטשידען. § 13. אַ מיטגליד וועלכער שמד׳ט זיך אַדער הייראָט ניט אידיש, אַדער ווען ער בעגעהט אַ קרי־מינעלן פאַרברעכן און פאַראורטיילט צו געפענגעניס, אַדער ווען ער פאַרלאָזט זיין פרוי און אַנטלויפט, זאָל פון דער מעמבער־שיפ געשטראָכן ווערן. דאָס זעלבע ווען אַ מיטגליעד ווערט 3 מאָהל אין אַ שיכורן צושטאַנד געזעהן.

אַרטיקל 20. קאָמיטעטן. § 1. די קאָמיטעטן זענען פאָלגענדע: 1) קראַנקען־קאָמיטעע. 2 שבעה־קאָמיטעע. 3) אונטערזוכונגס־קאָמיטע. 4) פינאַנס־קאָמיטע. 5) פריעדענס־קאָ־מיטע.

§ 2. ווען אַ מיטגליעד מעלדעט זיך אַז ער איז קראַנק, זאָלען צו איהם יעדען טאָג אַ ברודער געשיקט ווערען אַלס קאָמיטע איהם צו באַזוכען.

§ 3. ווען די קאָמיטע איבערצייגט זיך אַז דער קראַנקער איז אין נויטה, זאָלען זיי גלייך דעם פרעזידענט אונד דעם סעקרעטאַר דאַריבער מעלדען, זיי זאָלען איהם בע־זוכען, ווען זיי פיר נויטיג געפינען זאָלען זיי איהם אויפן חשבון פון בענעפיט פאַר 2 וואָכען 14 דאָלאַר געבן פאַרלויפיג, אונד ביים נעקסטן מיטינג דאָס פערהאַנדלען.

§ 6. ווען אַ מיטגליעד זיצט שבעה ר״ל זאָלען צו איהם יעדען טאָג אַ קאָמיטעט גע־שיקט ווערען וועלכע דאַרפען צו דעם מיטינג בעריכטען.

אַרטיקל 21. דיעזע קאָנסטיטושאָן טרעט אַריין אין איהר קראַפט אַריין פון דעם טאָג וואָס זיא אַנגענאָמען געוואָרען, איז דער פּרינציפּ נאָך וועלכער דיא סאָסייטי גע־רולט ווערט, זאָלאַנג די סאָסייעטי עקזיסטירט.

פערפאַסט פון גרשון ה. סטאַצקי, מיט דער הילף פון בנימין ליטמאַן.

ניו־יאָרק, יאַנואַר, דען 30טען, 1921.

יעצטיקע בעאַמטע פון דער סאָסייעטי:

לואיס ליטמאַן, פּרעזידענט. משה גאָלדשטיין, ווייס־פּרעזידענט. מיכעל לייבמאַן, טרעזשורער.

*

דאָס איז בלויז אַ קליינער טייל אויסצוגן פון דער „דראַהיטשינער קאָנסטיטוציע" אין ניו־יאָרק, וואָס באַווייזט אָבער מיט וויפל ערנסטקייט און אחריות די בני עיר אין נייעם לאַנד האָבן זיך באַצויגן צו די רעכט און פליכט פון די מיטגליעדערס (מעמבערס) און פון דער פּאַרוואַלטונג. אויך דאָס פּראָטאָקאָלן־בוך דערציילט, הגם אין אַ טרוקענער, קאַנצע־לאַרישער שפּראַך, די אויפטוען און דערגרייכונגען פון דער דראַהיטשינער סאָסייטי אין די פּאַר. שטאַטן.

וואָס דערציילן די פּראָטאָקאָלן

ווי דערמאָנט, האָבן מיר אויך אַ דיקן פּראָטאָקאָלן־בוך פון יוני 1943, ביז סעפּטעמ־בער 1961, ווו עס זענען געווי פאַרשריבן געוואָרן די זיצונגען פון דער פּאַרוואַלטונג און די וויכטיקסטע באַשלוסן און טעטיקייטן פון דער סאָסייטי. פּאַרשטייט זיך, אַז מיר קענען זיך נישט דערלויבן איבערדרוקן אין אונדזער יזכור־בוך צו פיל פון די פּראָטאָקאָלן — אָבער אייניקע פון זיי ברענגען מיר וויייטער, נאָר אין סטיליסטישע אויסבעסערונגען:

16טער יוני 1943. אַ ספּעישל מיטינג וועט היינט אָפּגעהאַלטן פון דער דראָגי־טשינער פּראָג׳ אייד סאָסייעטי אין אַ ספּעציעל געוועלבטן גרויסן האלל צו מאַכן באַקוועם די מעמבערס אין די הייסע טעג — אין 151 קלינטאָן סטריט ניו־יאָרק. דער מיטינג איז גוט באַזוכט. אָלע באַאַמטע, מיט אַ קליינעם אויסנאַם — זענען אָנוועזנד.

דער פּרעזידענט, ברודער העגרי ליווי עפנט דעם מיטינג און באַגריסט אָלע אָנ־וועזנדע אין נאָמען פון דער סאָסייטי. צוליב דער אָפּוועזנהייט פון פּראָטאָקאָל־סעקרעטאַר ביים לעצטן מיטינג, איז נישטאָ פּארצולעזן קיין פּראָטאָקאָל און די סאָסייטי נעמט זיך צו אירע ביזנעס.

צושריפטן:

די סאָסייטי האָט איינשטימיק באַשלאָסן צו ענטפערן דעם אָפּעל פון דער יונייטעד דזשואיש קאָמיטי אָף אָפּיל מיט אַ 25־דאָלאַריקן דאָנאָשען. אויך 3 דאָלאַר צו דעם „קאונסעל אגעינסט אינטאלערענס".

עס ווערט אָנגענומען דער פֿאָרשלאָג פון נייטען סטאָצקי סעקענדעס צו קויפן ביי דזשאָו קאָפּלאַן פֿאַר נאָך 500 דאָלאַר וואָס־באָנדס, וועלכע ווען מאַכן די סומע פון באָנדס וואָס די סאָסייטי האָט געקויפט צו 1000 דאָלאַר.

עס ווערט אויך אָנגענומען די רעזאָלוציע פון ברודער נייטען סטאָצקי, אונטער־שטיצט דורך ווייס־פרעזידענט און אָנדערע מעמבערס, צו רופן אַן אַלגעמיינע מעמבער־שיפֿ־מיטינג, וווּ מען וועט באַהאַנדלען די פראָגע וועגן דער נאָכלעסיקייט פון מעמבערס צו דער סאָסייטי אין די לעצטע 2 יאָר. דער מיטינג זאָל געהאלטן ווערן נאָכן זומער ריסעס. דאָמיט האָט זיך דער מיטינג געענדיקט.

*

זונטיק, דעם 11טן מאַי 1947.

אַ ספּעישל מיטינג איז געהאלטן פון דער דראָגיטשינער פֿראָג. אייד סאָסייטי. פֿרעזידענט חיים קאָפּלאַן עפֿנט דעם מיטינג, וועלכער איז גוט באַזוכט. טאָג־אָרדענונג: דער פֿרעזידענט באַריכטעט, אַז ער האָט באַקומען צושריפטן פון „דזשאָינט" וועגן הילף. ברודער אהרון ליכטענשטיין לייגט פֿאָר דאָנירן 50 דאָלאַר פֿאַרן „דזשאָינט", אונטער־שטיצט דורך ברודער זעליג קאָפּלאַן. יעקב טורנאָף ברענגט אַריין אַן אַמענדמענט פֿאַר 150 דאָלאַר, דער פֿרייז פון אַריבער ברענגען איין עמיגראַנט אַהער פון די דראָגיטשי־נער לאַנדסלייט. דער אַמענדמענט ווערט ניט אונטערשטיצט.

דער פֿרעזידענט שטעלט פֿאָר צוויי לאַנדסלייט וואָס זענען איצט אַריבער געקומען אַהער פון יוראָפּע: ה״ה הערצל סעמיאַטיצקי און שעפּסל עפּשטיין. דער ערשטער — חיים אָשר הערצלס זון. דער לעצטער — שיניעוויצערס אַן אייניקל.

סאָל דראָגין און פרוי און דזשאָזעף גאָלדגעוויכט ווערן אָנגענומען אַלס מעמבערס פון דער סאָסייטי. אויך יאָסל קאָהן ווערט אַריינגענומען אַלס מעמבער ווידער פון דער סאָסייטי.

יוסף טורנאָוו שלאָגט פֿאָר, אַז די צוויי אַריבער געקומענע לאַנדסלייט זאָלן אַריינ־גענומען ווערן גלייך אַלס מעמבערס, אָן פראָצעדור. ער איז אונטערשטיצט דורך דעם ווייס־פרעזידענט און עס ווערט איינשטימיק אָנגענומען דער פֿאָרשלאָג. הערשל סעמיא־טיצקי מיט שעפּסל עפּשטיין ווערן גלייך אָנגענומען אַלס מעמבערס.

הרב הערצל סעמיאַטיצקי האָלט אַ לענגערן רעפֿעראַט אין וועלכן ער שילדערט די איבערלעבונגען — צו ערשט אונטער היטלערן, דערנאָך אין דעם רוסישן קאָנצענטרא־ציע־לאָגער אין אַזיע, וווּ ער איז געווען אין צייט פון קריג, דערנאָך אין באַפֿרייטן פוילן און שפּעטער אין באָהעמיע און עסטרייך — ביז ער האָט דעם פרייען באָדן דערגרייכט. עס איז געווען איין ביטערער מאָרשרוט פון איין פֿאַרפֿאַל צום צווייטן, וואָס פֿאָדערט איבערמענטשלעכע כוחות און געוואָלדיקע קראַפּט איבערצוטראָגן אַזעלכע פלאָגן און בלייבן לעבן. דערנאָך דערציילט שעפּסל עפּשטיין זיינע איבערלעבונגען אונטער אַנדערע

יו״ר ועדת הספר בניו־יורק, מר וואולקר חנא, בעת ביקור בישראל בשנת 1965 ופגישתו עם בני דרוהיצ׳ין בארץ
דער פאָרזיצער פון בוך־קאָמיטעט אין ניו־יאָרק, ה׳ וואולקער חנא, בעת זיין באַזוך אין ישראל אין יאָר 1965 און צוזאַמענטרעף
מיט דראָהיטשינער אין לאַנד

שוידערלעכע אימשטענדן — אַלס פֿאַרטיזאַן, וועמענס ציל ס׳איז געווען צו נעמען נקמה. די דערציילונגען האָבן געקלונגען ניט נאָר ווי אַ שפּאַנענדע געשיכטע, נאָר אויך אַרויס געהרופן מיטלייד און רעספּעקט פֿאַר די וואָס האָבן דאָס אַלץ אַדורכגעטראָגן. מיר דראָגיטשינער זענען שטאָלץ מיט אַזעלכע העלדן אין אונדזער לאַנדסמאַנשאַפֿט.

ס׳איז באַשלאָסן געוואָרן צו רופֿן דעם נעקסטן מיטאָג אַלס ספּעישל מיטאָג, מיט רעפּרעשמענטס, ווי אויך צו שטיצן דעם אַריבער געקומענעם הערשל סעמיאַטיצקי מיט 23 דאָלאַר פון דער סאָסייטיס טרעזשורי.

דערמיט האָט זיך דער מיטינג געשלאָסן.

געחתמעט: גרשון סטאָצקי, סעקרעטאַר

*

12טער יוני 1949. אַ דזשענעראַל מיטינג וועלט אָפּגעהאַלטן פון דער דראָגיטשינער פֿראָגרעסיוו אייד סאָסייטי. דער פֿרעזידענט ה׳ קאָפּלאַן עפֿנט דעם מיטינג און שטעלט פֿאָר דעם חשובן גאַסט, דעם דראָגיטשינער רבס זון איסר ביסטרין, וועלכער איז נישט לאַנג געקומען פון פּאַריז. ער און זיין פֿאַמיליע וועלן גלייך אַריינגענומען אַלס מעמבערס. ברודער ג. סטאָצקי האַלט אַ הספּד נאָך דעם פֿאַרשטאָרבענעם ברודער משה ליכטענשטיין. ער באַדויערט דעם פֿאַרלוסט פֿאַר די סאָסייטי און אויך אַלס פּערזענלעכער חבר.

...די עקזעקוטיוו רעקאָמענדירט, אַז די סאָסייטי זאָל אַריין נעמען סערי ווייסגאַרטן אַלס מעמבער, זי דאָרף בלויז איינצאָלן 20 דאָלאַר.

*

19טער דעצעמבער 1955. אַ דזשענעראַל מיטינג איז אָפּגעהאַלטן געוואָרן פון דער דראָגיטשינער פֿראָגרעסיוו אייד סאָסייטי אין זייער מיטינג לאָקאַל 151 קלינטאָן סטריט ניו־יאָרק. פּרעזידענט היימי קאָפּלאַן דערעפֿנט דעם מיטינג, דער פּראָטאָקאָל פון לעצטן מיטינג ווערט גוט געהייסן. ברודער יעקב לעווין שלאָגט פֿאָר, אַז דער פּינאַנס־סעקרעטאַר זאָל אָפּגעבן אַ פּינאַנס־ראַפּאָרט וויפּל אייגנקונפטן און אויסקונפטן. דער פֿאָרשלאָג איז אָנגענומען געוואָרן. עס איז באַשלאָסן געוואָרן אויסוויילן אַ פּינאַנס־קאָמיטי וואָס זאָל אונטערזוכן די פּינאַנס־ביכער און אָפּגעבן אַ באַריכט אויפן קומענדיקן מיטינג. אין דער קאָמיסיע זענען געוויילט געוואָרן:

פֿרעז׳ היימי קאָפּלאַן, וויס פּרעזידענט נייטען ראָזען, הערי ראַניעצקי, איתמר מרגולית, היימי קאָהן (1), היימי קאָהן (2), אירווינג לעווין.

עס איז וויכטער אַרויס די פּראָגע פון מרס. ליכטענשטיין וועגן אַ קבר לעבן איר מאַן. דער פּרעזידענט דערקלערט, אַזוי ווי מ׳האָט ביז איצט ניט געלייגט פּרויען מיט

מענער אויף איין זייט, קען ער נישט איצט מאַכן קיין אויסנאַם. ער לייגט פאָר אַז אַ קאַמיסיע זאָל אונטערזוכן די פּראַגע און פרעגן די רבנים און באַריכטן וועגן דעם אויפן נאָענטסטן מיטינג. די קאָמיסיע איז באַשטימט געוואָרן פון די זעלבע מעמבערס פון דער פינאַנס־קאָמיסיע.

סעקרעטאַר: י. רובינשטיין

*

אַזוי כמעט יעדער חודש האָבן די דראָהיטשינער לאַנדסלייט אין ניו־יאָרק אָפּגעהאַלטן זייערע רעגולערע צוזאַמענקונפֿטן (מיטינגען), וווּ עס ווערט פאַרשריבן אין דעם דיקן פּראָטאָקאָלן־בוך. אויף דעם רוב פאַרזאַמלונגען חזרן זיך איבער די זעלבע פראָבלעמען: אָננעמען נייע מיטגלידער, מספּיד זיין פאַרשטאָרבענע חברים, אויסהערן וועגדונגען פון די מעמבערס, באַשטימען געלט־באַשטייערונגען פאַר מעות־חטים, פאַרן „דזשאָינט", פאַרן „יונייטעד דזשואיש אַפּיל", פאַרן אייגענעם בית־הקברות און נאָך און נאָך פּראָבלעמען, מיט וועלכע עס האָט געלעבט און געאָטעמט די סאַסייטי אין דער גרעסטער אַמעריקאַנער שטאָט. אַ שאָד, וואָס מיר האָבן אין די פּראָטאָקאָלן ניט אויסגעפונען באַשלוסן און באַהאַנדלונגען וועגן זייערע קאָנטאַקטן מיט דער לאַנדסמאַנשאַפט אין ישראל און אין אַנדערע לענדער. מיר ווייסן דאָך יאָ דעם באַדייטנדיקן אָנטייל פון די דראָהיטשינער אין די פאָר. שטאָטן אינעם העלפּן אַרויס געבן אונדזער ספר יזכור. נאָר די פּראָטאָקאָלן ענדיקן זיך, ווי געזאָגט, אין יאָר 1961 — און די אינטענסיווע צוגרייטונגען פאַרן ספר האָבן זיך אָנגעהויבן ערשט מיט 3 יאָר שפּעטער.

אַוודאי וואָלט געווען בעסער, ווען די סאַסייטי שיקט צו אַ תמציתדיקן באַריכט פון איר געבענטשטער טעטיקייט אין פאַרלויף פון די 50 יאָר. נאָר אַזוי ווי דאָס איז ניט געטאָן געוואָרן, האָט דער בוך־קאָמיטעט באַשלאָסן אויסצונוצן די פאַראַנענע מאַטעריאַלן און אַפילו פון די אָפּגעהאַקטע באַריכטן, אויב ניט שווער צו שאַפן זיך אַ בילד פון די שיינע און נוצלעכע אַקטיוויטעטן פון אונדזערע בני עיר אויף יענער זייט אָקעאַן. עס קומט זיי דערפאָר אַן אמתדיקער יישר כוח!

☆ ☆ ☆

ה.

דפי זכרון

געדענק־בלעטער

א

אוואָל הערשל
אוואָל פייגע
אוואָל נח
אוואָל בערל
אוואָל־פּענצאַק מאַטל
אוואָל וועלוועלע
אָרלאָווסקי דוד
אָרלאָווסקי אברהם־מאיר
אָרלאָווסקי יאָסל
אָרלאָווסקי שרה
אָרלינסקי רחל
אָרלינסקי פישל־ביניש
אָרלינסקי שיינדל
אָרלינסקי ברוינע
אָרלינסקי ישראל־לוייזער

ב

באָמבע ישעיה
באָמבע שרה
באָמבע רחל
באָטווינסקי לעאָן
באָטווינסקי־צוקערמאַן לי־פּטשע
ביאַלאָלעוו אפרים
ביאַלאָלעוו פייגע
בלאָשטיין יוסף
בלאָשטיין רבקה
בלאָשטיין משה
בלאָשטיין שרה
בלאָשטיין חייה
בלאָשטיין אייזיק
בלאָשטיין שרה
בלאָשטיין חנה־פּערל
בלאָשטיין מאָטל
בלאָשטיין פּראַדל
בלאָשטיין אריה
בלאָשטיין רבקה
בלאָשטיין גענענדל
בלאָשטיין משה
בלאָשטיין אברהם־אבא
בלאָשטיין שרה
בלאָשטיין יוסף־מאיר
בלאָך חנה
בלאָך בלומע
בלאָך פייגע
בלאָך לייזער
בלאָך דני
בלאָך אברהם
בלאָך ראַשקע
בלאָך דוד
בלאָך לייזער
בלאָך אהרון
בלאָך יעקב
בלאָך כאַשע
בלאָך אשר
בלאָך שרה־רבקה

בלאָך ראובן
בלאָך פייגע
בלאָך אסתר
בלאָך חייה
בלאָך ישראל
בלאָך אלי
בלאָך מלכה
בלאָך ישראל
בלאָך הערשל
בלאָך רחל
בלאָך ישראל
בלאָך פייגע
בערמאַן חיים־ראובן
בערמאַן־טורנאָווסקי האָדעס
בערמאַן חנה
בראָנשטיין שמואל
בראָנשטיין שלמה
בראָנשטיין ביילע
בלומשטיין חנה־איטע
בלומשטיין פּיניע
בלומשטיין רבקה
בלומשטיין שמחה
בלומשטיין ישראל
בלומשטיין מאַרקאָ
בלומשטיין בעלטשע
בלומשטיין יעקב
בלומשטיין נפתלי
בלומשטיין פּעשקע
בלומשטיין סאָניע
בלומשטיין נעכע

ג

גאיל בערל
גאיל ביילע
גאיל טריינע
גאיל איטשע
גאיל יעקב
גאיל אסתר
גאיל פריידע
גאיל הערשל
גאיל מעלע
גאיל־ליטמאַן בראַשע
גאיל בן־ציון
גאָרדאָן ישעיהו־חיים
גאָרדאָן פּעסע
גאָרדאָן יעקב
גאָרדאָן ציריל
גינזבורג אברהם־אלי
גינזבורג רויזע
גינזבורג חייה
גינזבורג עלקע
גולדצעקער אברהם־אלי
גולדצעקער שיפרע
גולדצעקער לייב
גולדצעקער זעליג
גולדצעקער בריינדל
גאָלדוואַסער רבקה
גאָלדוואַסער פּעסע
גאָלדוואַסער משה־יצחק
גאָלדוואַסער מלכה

גאָלדוואַסער גרשון
גאָלדוואַסער ליבע
גאָלדוואַסער משה
גאָלדוואַסער פייוול
גאָלדוואַסער יואל
גאָלדוואַסער דאָבטשע
גאָלדוואַסער ברײנע
גאָלדוואַסער יאָלקע
גאָלדוואַסער יענטע
גאָלדוואַסער דוד
גאָלדוואַסער רויזע
גרושקע מענדל
גרושקע פייגע
גרודע פישל
גרודע שרה
גרודע שלמה
גרודע הערשל
גרודע לאה
גרודע שלמה
גרודע דודליב
גרודע מענדל
גרודע חייהקע
גרודע יאָסל
גרודע שיינדל־מאַטל
גאָטליב ציפּע
גאָלדשטיין שלמה
גאָלדשטיין ליפּטשע
גאָלדשטיין צביה
גאָלדשטיין הערשל

ד

דראָגיטשינסקי אברהם־דוד
דראָגיטשינסקי טובה־פייגע
דראָגיטשינסקי לייבל
דראָגיטשינסקי שכנא
דראָגיטשינסקי שלמה
דראָגיטשינסקי איטשע
דראָגיטשינסקי לייבל
דראָגיטשינסקי ברוך
דראָגיטשינסקי הערשל
דראָגיטשינסקי שלמה
דראָגיטשינסקי אסתר
דראָגיטשינסקי ליאָווע
דראָגיטשינסקי פּערל
דראָגיצקי בערקע
דראָגיצקי סראָלקע
דראָגיצקי וועלוול
דראָגיצקי לייבל
דראָגיצקי שיינע לאה
דראָגיצקי שאָלקע
דראָגיצקי בערל
דראָגיצקי בנימינקע
דראָגיצקי חיוה־זלאַטע
דראָגיצקי הערשל
דראָגיצקי ישראל
דראָגיצקי יידל
דראָגיצקי שרה־ליבע
דמאָך חיים
דמאָך פּערל

ז

וואַרשאַווסקי יאָסל
וואַרשאַווסקי לאה
וואַרשאַווסקי שמחה
וואַרשאַווסקי גדליהו
וויינבערג שלמה
וויינבערג שרה
וויינבערג יעקב
וויינבערג פריידע
וואָדער טויבע
וואָדער וועלוול
וויסבערג ישראל־משה
וויסבערג אסתר־מלכה
וויסבערג יוסף
וויסבערג בצלאל
וויסבערג פסח
וויסבערג שמואל
וויסבערג שיפרה
וויסבערג איטע
וויסבערג באַשע
וויסבערג שמעון
וויסבערג חיים־בער
וויסבערג חייה־לאה
וויסבערג רחל
וואַטשאַזש פּערל
וואַטשאַזש שלמה
וואַטשאַזש צירל
וואַטשאַזש רבקה
וואַטשאַזש חנה
וואַטשאַזש העניע
וואַטשאַזש בערל
וואַטשאַזש יואל
וועקסעלמאַן יעקב
וועקסעלמאַן שרה
וועקסעלמאַן חיים־יידל
וועקסעלמאַן חייה־רחל
וואלקער לאה
וואלקער ישראל
וואָלקער דאָבע
וואָלקער קרייסעל
וויזענבערג יעקב
וויזענבערג מאיר
וויזענבערג צפורה
וואסער פריידל
וואסער חייה־ביילע

ז

זאַק יעקב
זאַק עלקע
זאַק מרים
זאַק פּערל
זאָנענשטיין ישכר
זאָנענשטיין חייה־האָדעס
זיסמאן טאָלטשע

ח

חילער חיים בער
חילער גאלדע
חילער אלטקע

ט

טורנאווסקי מאיר
טורנאווסקי פייגע
טורנאווסקי חיים
טורנאווסקי מנוחה
טורנאווסקי משה
טורנאווסקי אסתר־רישע
טורנאווסקי עלקע־רויזע
טורנאווסקי מתתיהו
טורנאווסקי העניך
טורנאווסקי חיים
טורנאווסקי חנה
טורנאווסקי גרשון
טורנאווסקי פריידל
טורנאווסקי שרה
טורנאווסקי יוסף
טורנאווסקי מלכה
טורנאווסקי אברהם
טורנאווסקי דוד
טורנאווסקי אברהם
טורנאווסקי געלע
טורנאווסקי מרדכי
טורנאווסקי שיינדל
טורנאווסקי בערל
טעגענבוים שיע
טעגענבוים מלכה
טעגענבוים הערשל
טעגענבוים לייזער
טעגענבוים סערקע
טעגענבוים יעקב
טעגענבוים שיינע־איטע
טעגענבוים פייגע
טעגענבוים קלמן
טעגענבוים משה

י

יאלזאן מענדל
יאלזאן מינדל
יאלזאן גרשון
יאלזאן ברוך
יעדלין שמואל
יעדלין חייה
יעדלין דאבטשע

ל

ליטמאנס שמואל
ליטמאנס העניע

ליטמאנס יוסף

ליטמאנס מאַליע

ליבערמאַן אהרון

ליבערמאַן חנה

ליבערמאַן אברהם

ליכטענשטיין הערשל

ליכטענשטיין אסתר־רחל

ליכטענשטיין אלי

ליכטענשטיין יעקב

ליכטענשטיין רישע

ליכטענבערג מנשה

ליכטענבערג צביה

ליכטענבערג עלקע

ליכטענבערג יוסף

לעדערמאן שלמה

לעדערמאן מענדל

לעדערמאן אברהם

לעדערמאן חייה

לענול וועלוול

לענול ישראל־דב

לענול רויזע

לענול חייה

לענול שיע

ליבזאָן נחמה

ליבזאָן חנה

לעווענטאן ברוך

לעווענטאן אסתר־פּעשע

לעווענטאן פייגע

לעווענטאן יוסף

לעווענטאן לאה

לעוו נח־זאב

לעוו חנה

לעוו יעקב־יוסף

לעוו חיים־ניסן

לעוו גרשון־הענעך

לעוו מאַטל

לעוו חנה

לעוו גאָלדע

לעוו שמשון

לעוו מרדכי

לעווין גדליהו

לעווין מאַשע

לעווין פּעסע

לעווין עלקע

לעווין יאָסל

לעווין אלי

מ

מילער מלך

מילער שרה

מילער מלכה

מילער משה

מילנער רבקה

מינצעס בן־ציון

מאוזשינסקי מיכאל

מאוזשינסקי בינע
מאוזשינסקי אסתר

נ

ניזאק בריינע
ניזאק מנוחה
ניזאק בערל
ניזאק מאַשע
ניזאק יעקב
ניזאק אברהם
ניזאק עלקע
ניזאק שלום־טוביה

ס

סוכאָוואַלסקי יוסף־חיים
סוכאָוואַלסקי בלומע
סוכאָוואַלסקי מענדל
סוכאָוואַלסקי ביילע
סוכאָוואַלסקי וועלוול
סוכאָוואַלסקי יוסף
סעמיאטיצקי שפרינצע
סעמיאטיצקי שלמה
סעמיאטיצקי הערצל
סעמיאטיצקי אלי
סעמיאטיצקי יעקב
סעמיאטיצקי לאה
סעמיאטיצקי חיים־ראובן
סעמיאטיצקי חיה
סעמיאטיצקי ישכר
סעמיאטיצקי ברַאַשע
סעמיאטיצקי ביילע
סעמיאטיצקי יאָסל
סעמיאטיצקי וועלוול
סמאָלענסקי פנחס
סמאָלענסקי משה־יצחק
סמאָלענסקי רחל
סמאָלענסקי חייה־שרה
סמאָלענסקי בערל
סמאָלענסקי מיכאל
סמאָלענסקי פייגע־רויזע
סקורניק אלתר
סקורניק מענדל
סקורניק פייגע
סקורניק חנה
סקורניק שלום
סקורניק חייה־רחל
סקורניק פרַאַדל
סלוצקאָווניק ישעיהו
סלוצקאָווניק רישע
סלוצקאָווניק שרה
סלוצקאָווניק מאָטל
סאַרנע נתן
סאַרנע מירל

סמאָלע ישראל־יצחק
סמאָלע עלקע
סמאָלע ברוך
סמאָלע גרשון

ע

עפֿשטיין ליבע
עפֿשטיין רחל
עפֿשטיין זינדל

פ

פּטאַק מאָטל
פּטאַק וועלוול
פּינקעלשטיין אלי
פּינקעלשטיין פּריידע
פּינקעלשטיין ישראל
פּינקעלשטיין ייִדל
פּינקעלשטיין מאָטע
פּינקעלשטיין יעקב
פּינקעלשטיין הערשל
פּינקעלשטיין גיטל
פּינקעלשטיין פּאַניע
פּינקעלשטיין בערל
פּעפּערקראַנץ טובה
פּעפּערקראַנץ אברהם
פּעפּערקראַנץ משה
פּעפּערקראַנץ חייה
פּעפּערקראַנץ גאָלדע
פּעפּערקראַנץ בינטשע
פּעפּערקראַנץ ישראל
פּעפּערקראַנץ פייגע
פּעפּערקראַנץ חנה
פּעפּערמאַן חייה
פּעפּערמאַן לאה
פּרידמאַן נח
פּרידמאַן־אוואָל נחמה
פּרידמאַן שיינדל
פּרידמאַן יוסף־לייב
פּרידמאַן רחל
פּרידמאַן ראובן־יצחק
פּרידמאַן פייגע־דבורה
פּרידמאַן רויזע
פּרידמאַן גרשון
פּרידמאַן רויזע
פּרידמאַן שמואל
פּרידמאַן מאָטל
פּרידמאַן פייגע
פּרידמאַן שיינע
פּרידמאַן אברהם
פּענצאַק דוד־הערש
פּענצאַק פייגע
פּענצאַק רבקה
פּענצאַק ביילע

פּענצאק בנימין

פּשעפּיורקע פּייע

פּשעפּיורקע יחיאל

פּוטערמאן חיה־שׂרה

פּוטערמאן רבקה

פּעלעט חיים

פּעלעט לאה

פּעלעט אלי

פּעלעט איסר

פּעלעט אסתר־ליבע

פּעלער מענדל

פּעלער בוכקע (רויזע)

פּעלער שמעון

פּעלער חיה־רבקה

פּעלער דאָבטשע

פּישגאָב אברהם

פּישגאָב רחל

פּישגאָב ביניש

צ

צוקערמאן אברהם־חיים

צוקערמאן חנה־באַשע

ק

קאָוואַלסקי דב, רב

קאָוואַלסקי יידל

קאָוואַלסקי העניע

קאָוואַלסקי יעקב

קאָוואַלסקי מרים

קאָוואַלסקי חילעל

קודעלסקי יעקב

קודעלסקי מאַשע

קודעלסקי יוסף

קודעלסקי שעפּסל

קודעלסקי יהושע

קודעלסקי גוטשע

קליינזינגער נחמן

קליינזינגער חיה־שׂרה

קליינזינגער שמחה

קליינזינגער שיינדל

קריסטאל דוד

קריסטאל לאה

קריסטאל ישׂראל

קריסטאל מנוחה

קריסטאל רחל

קלעפּאצקי דוד

קלעפּאצקי שׂרה

קלעפּאצקי העניך

קלעפּאצקי שיינע

קלעפּאצקי פּייגע

קלעפּאצקי מאשע

קלעפּאצקי יעקב

קלעפּאצקי משה

קלעפּאצקי אליעזר

קערשענשטיין הערשל

קערשענשטיין דוד

קערשענשטיין לייזער
קערשענשטיין געניגדל
קירשענבוים זעליג
קירשענבוים גאָלדע
קירשענבוים שיינע
קירשענבוים יאָלקע
קרוזעל לייבל
קרוזעל נעכע
קרוזעל חנה
קרוזעל מאַרעק
קוזשעניצקי מרדכי
קיזאַק משה־דוד
קיזאַק מאַטל
קיזאַק אברהם־חיים
קיזאַק דוואָשע
קיזאַק מלכה
קיזאַק פייגע

ר

רובין אברהם
רובין דבורה
רובין נחום
רובין הערשל
רובין לייזער
רובין מלכה
רובין פייגע
רובין משה
רובין נח
רובין טובה
רובין ישראל־לייבל
רובין אברהם
רייזאַן יחיאל
רייזאַן מלכה
רייזאַן משה
רייזאַן דן
רייזאַן רחל
רייזאַן אברהם
רייזאַן וועלוול
רייזאַן יעקב
רובינשטיין משה
רובינשטיין פייגע
רובינשטיין רישע
רובינשטיין ברוינע
רובינשטיין דוד
רובינשטיין יעקב
רובינשטיין מאָטל
רובינשטיין יונה
רובינשטיין מלכה
רובינשטיין פייוול
רובינשטיין רבקה
רובינשטיין משה
רַאסקאָלענקאָ אייזיק
רַאסקאָלענקאָ רבקה־מירל
רַאסקאָלענקאָ שמואל
רעזניק מינקע
רעזניק אברהם

רעזניק יעקב
רעזניק ביילע
רעזניק יצחק
רעזניק מענדל
רעזניק ראַשקע
רעזניק אברהם
רעזניק ברוינע
רעזניק דבורה
רעזניק לאָזער
רעזניק שרה
רעזניק משה
רעזניק עקיבא
רעזניק בלומע
רעזניק יצחק
רעזניק חייה
רעזניק הערשל
רעזניק ישעיהו
רעזניק קרויסל
רעזניק מרים

ש

שלעזינגער מאיר
שלעזינגער חייה
שלעזינגער זלמן
שלעזינגער שיפרה
שטערנפעלד חנה
(געב׳ אַוואַל)
שטערנפעלד נפתלי
שטערנפעלד רויזע
שטיינבערג ביילע
שעדלעצקי ישעיהו
שעדלעצקי בראַשע
שעדלעצקי הערשל
שעדלעצקי שרה־נעכע
שעדלעצקי ביילע
שעדלעצקי מלכה
שעדלעצקי יוסף
שידלאָוויטש משה
שידלאָוויטש רחל־לאה
שידלאָוויטש אהרון

מצבת זכרון
לקדושי קהילת
דרוהיצין

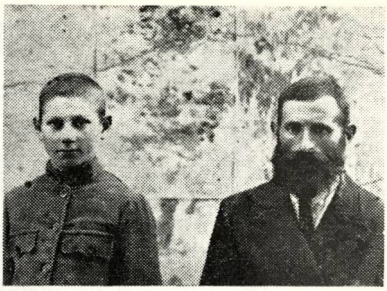

על אלה אנו אבלים:

איסר, הרשיל, פראדל ורויזה לב

ביגון:

משפחות לב, אהובה לינצ'בסקי

לזכרון נצח של **הורינו** היקרים, האחים ומשפחותיהם **בלומשטיין**

השרויות באבל: **הינדה סרישקה**

דבורה גנוסר ומשפחותיהם

מיט צער און ווייטיק דערמאָנען
מיר אונדזערע אומפאַרגעסלעכע :

פאָטער און זיידע
מענדל רעזניק
מוטער און באָבע
ראַשקע רעזניק
ברודער און פעטער
אברהם רעזניק און משפחה
שוועגערין און מומע
ריינע רעזניק
שוועסטער און מומע
רחל־לאה שידלאָוויטש
און משפחה
שוואָגער
הערשל רעזניק

אין טיפן טרויער פאַראייביקן :

ביילע רעזניק און משפחה
פערל סלאָדאָוויניק
און משפחה
דוד רעזניק און משפחה

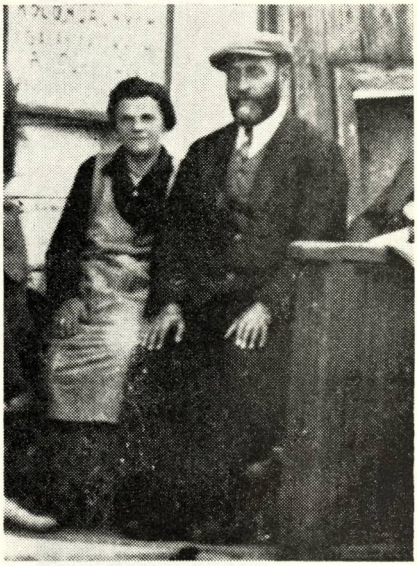

לזכר יקירינו:

קרבנות השואה —

אברהם־חיים צוקרמן
חנה־באשה צוקרמן
ליפטשה בוטווינסקי
ליאון בוטווינסקי

נפטרו בבראזיל —

פראַדל פּולאקביץ'
נח פּולאקביץ'

המנציחים:

משפחת סגלוביץ, פאריז
משפ' צור (צוקרמן), ישראל
הרב פולה ורעייתו, ארה"ב
משפ' פולאקביץ', בראזיל

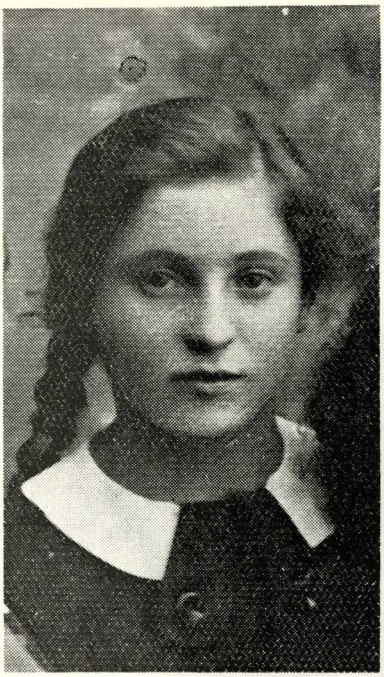

לזכרון נצח של קרבנות השואה:

הורינו **שמואל והניה ליטמנס**
אחינו **יוסף**, אחותינו **מאַלי**, **בראשע**
גיסנו **מלה גאיל**

ביגון:

צביה דמבסקי ומשפחתה
לאה גרודה ומשפחתה

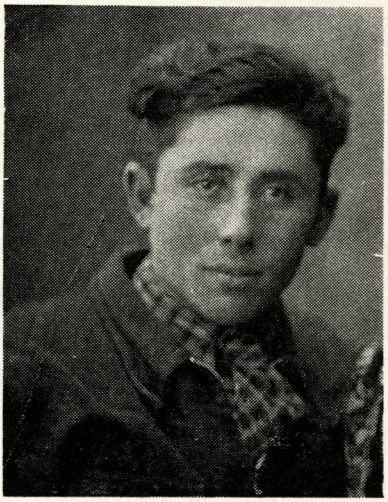

צום אַנדענק פון מיינע טייערסטע:

מיין מוטער, געשטאָרבן אין פריען עלטער

קרייסעל קירשענשטיין

און די קרבנות פון די דייטשישע רציחות

מיין פאָטער **דוד קירשענשטיין**

ברידער **דוד** און **הערשל**

אין שטענדיקן טרויער:

יקותיאל קערסאָן
פאַר. שטאַטן

צום אייביקן אָנדענק נאָך די אומגעקומענע **עלטערן, בריידער, פעטער, מומע** אוז **קוזין** — פאַמיליע **פּטאַק**

פאַראייביקן:

פּטאַק איטע, ישראל
וויסבערג יעקב, פאַר. שטאַטן

מיר וועלן אייך תמיד געדענקען!

פייגע און **לאה**

לעווינטאַן

אומגעקומען דורך די נאַצי-מערדער

אין טרויער:

די משפּחה און פריינד

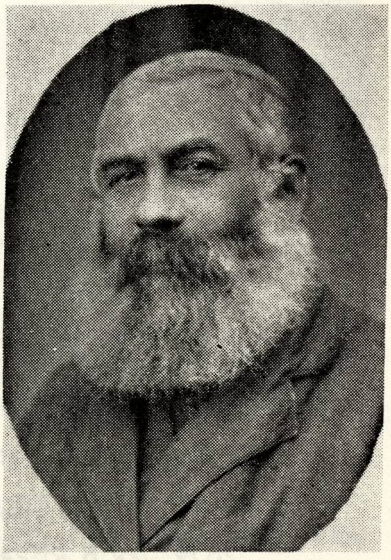

צום אייביקן אָנדענק פון מיינע

טייערע, אומפאַרגעסלעכע עלטערן

ישראל־משה און אסתר־מלכה

ווייסבערג

די ברידער: **שיע** און משפחה, **יוסף** און משפחה, **בצלאל** און **פסח**

די שוועסטער: **שיפרע** און **איטע**

אין טרויער פאַרבליבענע:

יעקב ווייסבערג און משפחה

פאַר. שטאַטן

לזכרון נצח של יקירינו,
קרבנות השואה

הורינו יולקה ויינטה גולדווסר

אחינו דוד גולדווסר

אחותנו רויזה גולדווסר

המנציחים:

שלמה וקלמן גולדווסר
ומשפחותיהם

לזכר אבינו היקר

ר׳ יצחק נחום לוין ז״ל

נולד בשנת תרל״ב בזאַרומב, פולין.
נפטר י״א סיון תשי״ב.

במשך 35 שנים התגורר בדרוהיטשין ושרת את הקהילה היהודית בתור שו״ב ושליח צבור. חביב היה על כולם. טוב ליבו ואצילות רוחו, כמו כן חכמתו היו לו לשם דבר.
זכרונו הרות בליבם כל אלה שידעו והכירו אותו, את מעלותיו הנעלות.

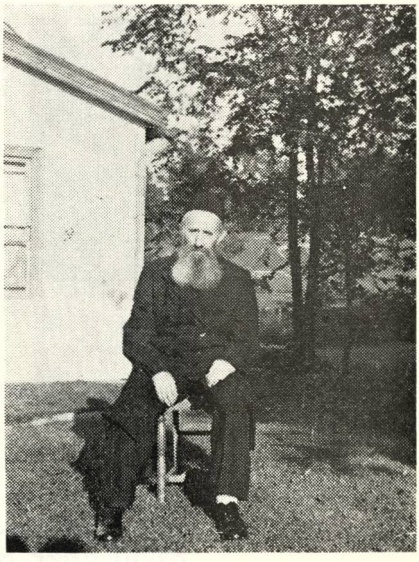

המנציחים:

בניו ובנותיו
ארה״ב

זכרם לא ימוש מקרבנו — אחותנו וגיסנו

שרה ודוד קלפצקי ומשפחתם

מתאבלת: **אהובה לינצ׳בסקי ומשפחתה, ישראל**

צום אייביקן אָנדענק פון אונדזערע

אומפאַרגעסלעכע באָבע און עלטערן

פייגע גרודע

דוד און בראשע זילבערמאַן

פאַראייביקן: טעכטער, אייניקלעך און משפחה —

שיפרה קלאַצקי, ישראל
בעלאַ גרודע, פאַר. שטאַטן
פנינה שעפסענוואָל, ישראל
שיינדל יאַקובאָוויטש, ישראל

מיר וועלן תמיד געדענקען אונדזערע גאָטזעליקע עלטערן

ר׳ ישראל־יצחק און עלקע סמאָלע ז״ל

אין טרויער: **ברידער סמאל און משפחות, קאַנאַדע**

דעם אָנדענק פון אונדזערע:

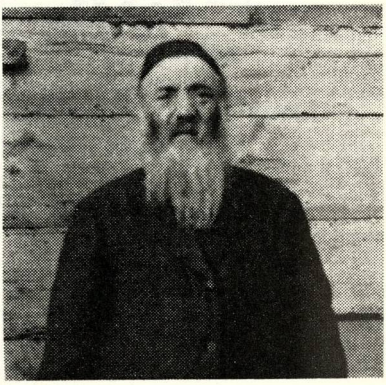

פאָטער און זיידע

ישכר סעמיאַטיצקי

מוטער און באָבע

שרה־גיטל סעמיאַטיצקי

פאַראייביקן די פאַמיליעס:

הערשל סמאל, קאַנאַדע; פריידע שטיינבערג, ישראל

מיט צער און ווייטיק דערמאָנען מיר
די נעמען פון אונדזערע טייערע —

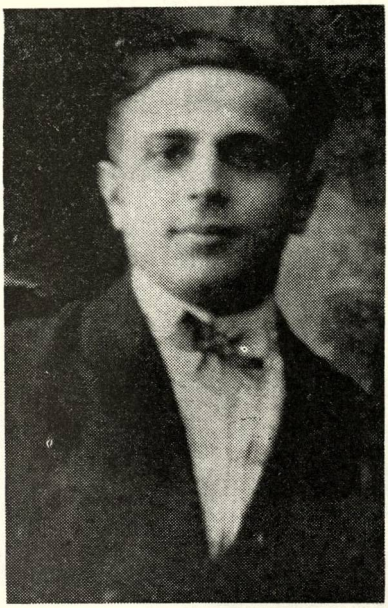

מאַן, פאָטער און זיידע

חיים טורנאָווסקי ז״ל

פאָטער און זיידע

ר׳ אברהם־חיים קיזאק ז״ל

אין טרויער פאַרבליבענע:

שיפרה סוטניק
און משפחה

צום אייביקן אָנדענק

נאָך מיין מאַן

און פאָטער פון מיינע קינדער

נח רובינשטיין ז״ל

מירל רובינשטיין
און קינדער

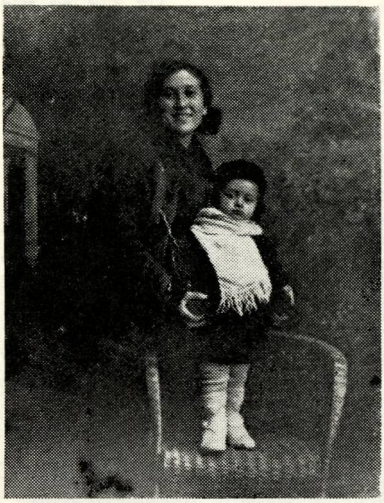

צום אָנדענק פון אונדזערע ליבסטע און טייערסטע

דוד־הערש און פייגע פענצאק

רבקה, באַלטשע, בנימין

מאַטל אוואָל

וועלוועלע אוואָל

אין שטענדיקן טרויער:

מאַן און פאָטער **חיים אוואָל**

זון און ברודער **חיים פענצאַק**

צום אַנדענק פון

טובה קלאָרגלאָז

וועלכע איז פון אונדז אַוועק אין די בעסטע יאָרן פון איר לעבן.

איר קינדהייט און יוגנט־יאָרן זענען תמיד פול געווען מיט אינהאַלט און שטרעבונגען. אין דער חלוצישער הכשרה געפינט זי אַ סך באַפרידיקונג

נאָכן גרויסן חורבן איז זי געבליבן איינע אַליין פון א פאַרצווייגטער יידישער משפחה אין דראָהיטשין. איר שטאַרקער ווילן און כאַראַקטער האָבן ניט געקענט בייקומען די קראַנקהייט, וואָס האָט זי אַוועקגענומען פון אונדז אויף שטענדיק.

איר נאָמען וועט שטענדיק דערמאָנט ווערן צום גוטן!

פאַראייביקן: **מאַן, קינדער, משפחה און פריינד**

נר לנשמת יקירנו

צבי צוקרמן ז״ל

יהי זכרו ברוך!

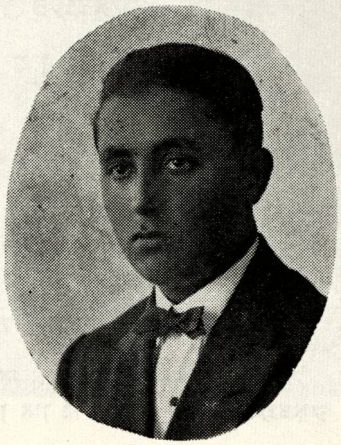

מנציחה משפחת

מ. צור־צוקרמן, רמת־גן

חבל על דאבדין ולא משתכחין

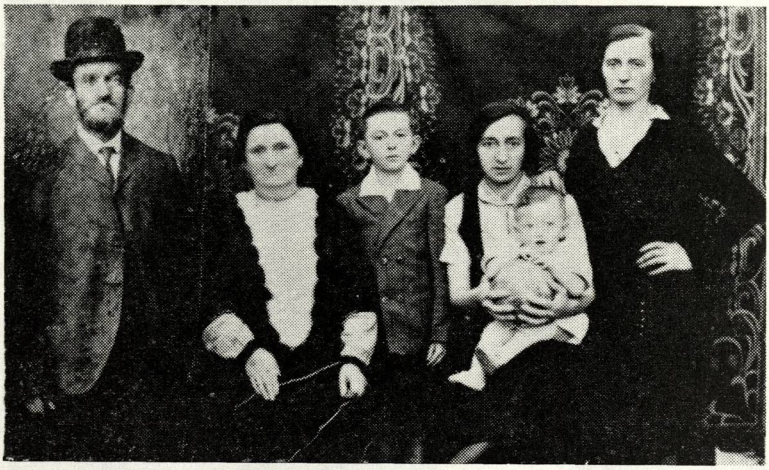

אבינו וסבנו **דודצ'ה רוזן**, שנפטר בטרם עת

אמנו וסבתנו **גננדה רוזן**, שנפטרה בשיבה טובה

אחותינו ודודתינו: **חיה רבקה פלר ומשפחתה**

בובקה (רויזה) פלר ומשפחתה

נחמה ידלין ומשפחתה

שניספו בשואה, עם מליוני קדושי עמנו.

אב הרחמים זכור וארץ אל תכסי דמם.

המנציחים:

חיים הרש רוזן ומשפחתו, מכסיקו
יעקב רוזן ומשפחתו, ישראל
צפורה קריגר, ישראל

צום אייביקן אָנדענק פון אונדזערע קדושים, די משפחה **יצחק רעזניק**

פאַראייביקן **גוטע נאָרד און משפחה**

גלעד לזכר השלושה שנרצחו בדם קר ע״י רוצחים פולניים אחרי המלחמה — ד׳ ינקם דמם

שלמה בן הרשל **גרודה**
דוד־לייב בן הרשל **גרודה**
שלמה בן פישל **גרודה**

המתאבלים:

האחים גרודה ומשפחותיהם
(בני הרשל ז״ל)
צפורה פייקאץ׳ ומשפחתה
חיים גרודה ורעייתו, ארה״ב

דוד־לייב גרודה (בן הרשל)

מיט צער און ווייטיק דערמאָנען מיר אייערע נעמען

מאיר, חיה, זלמן און שיפרע שלעזינגער
יצחק, שיפרע, לייבל, זעליג און בריינדל גאָלדצעקער
קרייסל מאוליקער און בן־ציון מינצעס

פאַראייביקט: **זעלדע לאגער, פאַריז**

ב״ה

לזכר עולם של הורי היקרים

ר׳ **חיים אשר** ב״ר נפתלי **הרץ** נ״ע, נפטר ד׳ כסלו
שפרינצה ב״ר אהרון שלמה **הלוי** הי״ד
אחי היקר, החסיד **אלי׳ ארי׳** הי״ד למשפחת **סמיאטיצקי**

אבי הי׳ עני, מדוכא ואביון וכואב וחולה כמעט רוב ימי חיו והי׳ מתפרנס במה שהי׳. הולך מכפר לכפר בחורף ובקיץ וסיכן נפשו. אמי היתה מוכרת סחורה בשוק — ופרנסתם היתה בצער ובדוחק גדול. וכל מגמתם ותוחלתם ורוח חיים הי׳ אך ורק לבניהם, לגדלם לתורה ויראה.

יהי זכרם ברוך.

בנם ואחיו שלמה נפתלי הרץ נ״י
וכלתם פשה תחי׳

זאת היא המצבה לזכר יקירינו

אבינו **יצחק פוטרמן**, שנפטר אחרי עינויים קשים ע"י הנאצים ימ"ש

אמנו **חיה־שרה פוטרמן**, נספתה בשואה

אחיותנו: **יוספה פוטרמן**, נפטרה בגיל צעיר

רבקה פוטרמן, נספתה בשואה

לאה פלט ומשפחתה, ניספו בשואה

ליפצ'ה גולדשטיין ומשפחתה, ניספו בשואה

המנציחים:

פלטיאל פוטרמן ומשפחתו
מירל רובינשטיין ומשפחתה
חנה רובינשטיין ומשפחתה
מאַיה קראביצקי ומשפחתה
גדליה פלט ומשפחתו

נפשי בוכה על בעלי היקר ואציל רוח

שמואל ברונשטיין ז"ל

אחותי המחנכת והמורה המוכשרת

שרה רבקה בלוך ומשפחתה

שניספו בשואה

השרויה באבל: **ליבה ברונשטיין ומשפחתה, ארה"ב**

אזכור לעד את רעייתי

קמילה אַבּוֹל

שנפטרה כ"ח אדר תשכ"ה

ביגון —

בעלה חיים אבול

אַ מצבה פאַר אונדזערע האַרציקע, אומפאַרגעסלעכע שוועסטער
בראַשע שעדלעצקי און **משפחה**, אומגעבראַכט דורך די דייטשע רוצחים

אין טרויער פאַרבליבענע: שוועסטער **ביילע רעזניק, פערל סלאָדאָוויניק**
דוד רעזניק און **זייערע משפחות**

זכרם לא ימוש מקרבנו

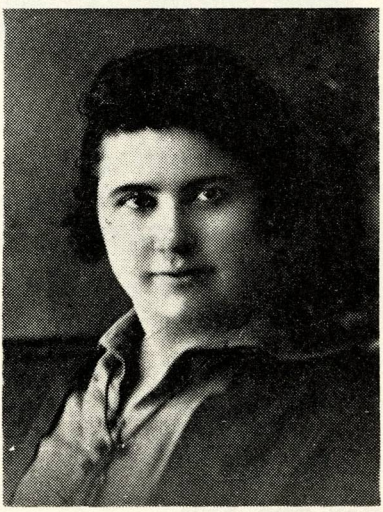

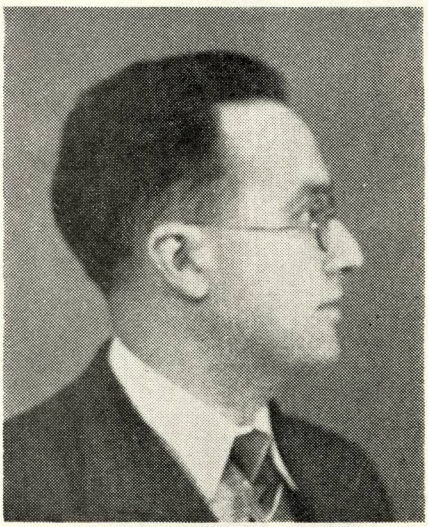

גיסתי ודודתנו **נחה הלברשטאט**
ומשפחתה

בעלי ואבינו היקר **איסר ביסטרין** ז"ל

מתאבלים: **שרה ביסטרין ומשפחתה**, ארה"ב

לזכרון נצח

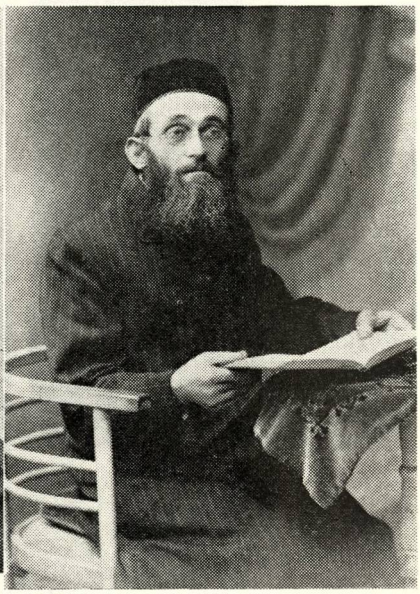

האב והסבא

ר׳ מרדכי־יוסף פולאקביץ׳ ז״ל

האם והסבתא

פייגה־לאה פולאקביץ׳

יהא זכרם ברוך!

המנציחים:

הבן הרב **פולה ורעיתו, ארה״ב**

הנכדים, **משפחת פולאקביץ׳ משה, ישראל**
משפחת סגלוביץ׳ נחמה, פאריס
משפחת צור משה, ישראל
משפחת שולץ נחמה, ישראל
משפחת פולאקביץ׳, בראזיל
משפחת פולאקביץ׳ יצחק, ישראל

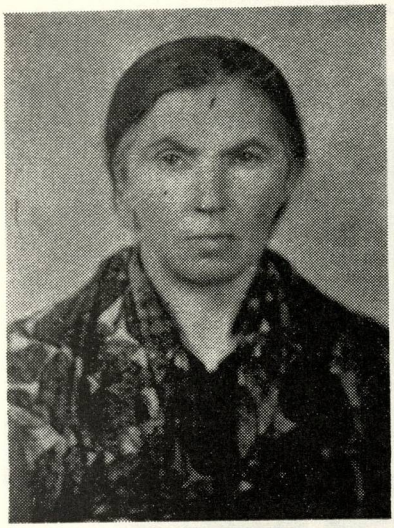

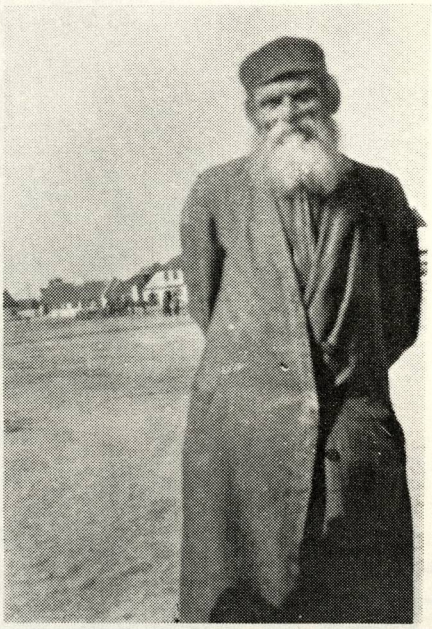

מיט צער און ווייטיק דערמאָנען מיר
די נעמען פון אונדזערע טייערסטע,
וועמענס אָנדענק וועט שטענדיק בלייבן
אין אונדזער זכרון

זאָל די פאַראייביקונג אין
דעם ספר יזכור דינען אַלס
מצבה אויף אייערע קברים.

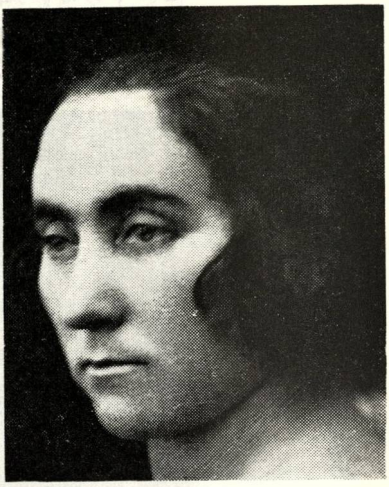

אייערע אַלעמענס געשטאַלטן שטייגן פאַר אונדזערע אויגן:

זיידע ר׳ פישל־ביניש אָרלינסקי
באָבע שיינדל אָרלינסקי
מומע ברײנע אָרלינסקי
פעטער ישראל־לייזער אָרלינסקי
האַרציקן פאָטער מרדכי רובינשטיין

ליבע מוטער דינע רובינשטיין
טייער שוועסטערל חיה רובינשטיין
פעטער שלמה בראָנשטיין
מומע ביילע בראָנשטיין
פעטער אהרן־לייזער פינקעלשטיין

פאַראייביקן:

משפחה שעדלעצקי, קאַנאַדע
משפחה רובינשטיין, פאַר. שטאַטן

מצבה פאַר אונדזערע אומגעקומענע קינדער: יוסף־מאיר,
אומגעבראַכט דורך די נאַצישׂ, ווען ר׳איז אַלט געווען 7 יאָר,
און אונדזער טעכטערל ביילעלע ($2\frac{1}{2}$ יאָר)

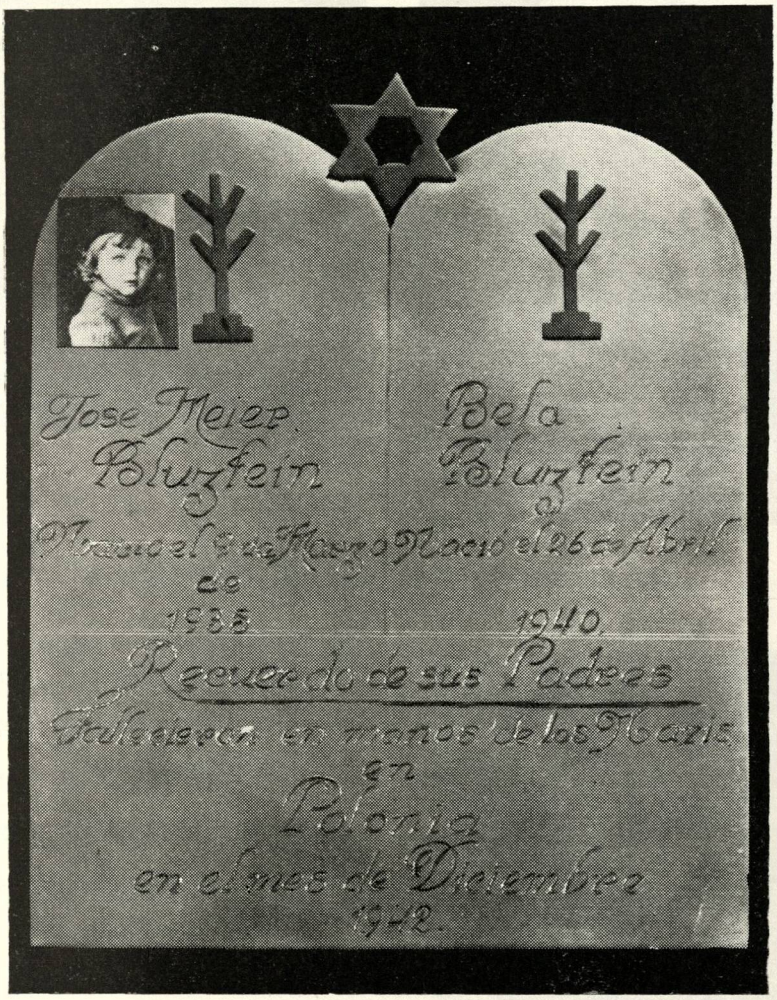

מיט הייליקע געפילן פאַראייביקן מיר אייער ליכטיקן אָנדענק,
די יונגיטשקע קדושים, קרבנות פון די דייטשע רוצחים.

די עלטערן **שיינע און הערשל בלאָשטיין**, פאַר. שטאַטן

צום אָנדענק פון מיין אומפאַרגעסלעכע פאַמיליע **דראַגיצקי**

פאָטער **בנימין** **ישראלקע**

מוטער **חיה־זלאַטע** **איצל**

ברידער: **יואל־הערשל** שוועסטער **שרה־ליבע**

כ׳וועל שטענדיק האַלטן טייער אייער אָנדענק

שיינע בלאָשטיין, פאַר. שטאַטן

מיט צער און וויטיק פאַראייביק איך די נעמען פון מיינע טייערסטע, וועמענס אומשולדק פאַרגאָסן בלוט שרייט נאָך נקמה — אַ קללה אויף די קעפּ פון די רוצחים!

דער אָנדענק פון די קדושים וועט שטענדיק בלייבן אין מיין זכרון!

פאָטער **יוסף־מאיר** ברידער: **אריה**

מוטער **געניענדל** **אברהם־אבע**

שוועסטער **שרה** **משה**

פאַראייביקט:

הערשל בלושטיין, פאַר. שטאַטן

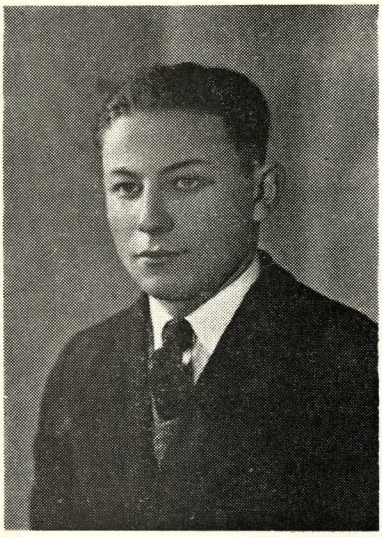

צום אייביקן אָנדענק פון מיינע עלטערן **משה** און **אסתר-רישע טורנאָווסקי**;
די ברידער **חיים**, **מאטעס** און **אברהם**; שוועסטער **עלקע-רויזע**.

אין טרויער: **חייקה גאָלדוואַסער** און **משפחה**

אזכור לעד את משפחתי
שניספתה בשואה —

אמי **רישה**,
אשת ר׳ **חיים**
ליכטנשטיין ז״ל

אחותי
רחל פישגוב

גיסי
אברהם פישגוב

בן אחותי
בייניש פישגוב

ביגון עמוק:

אסתר פולה
(ליכטשטיין)
ובעלה הרב פולה
(ארה״ב)

מיט צער און ווייטיק דערמאָנען מיר אונדזערע נאָענטסטע

די עלטערן יצחק און מרים קאָוואַלסקי

די ברידער הרב דב קאָוואַלסקי און פרוי

און שוועגערינס יעקב קאָוואַלסקי און פרוי

יידל קאָוואַלסקי און פרוי

הלל קאָוואַלסקי און פרוי

פאַרייביקן:

ראַשקע קאָרן, שרה האָפמאַן,
בעלע קאָוואַלסקי, גליקע גאָלוב
און זייערע משפחות
(פאַר. שטאַטן)

איך אמא?!

מוקדש לאמי פרל ז"ל

אמא, אמא, למה עזבתיך?
כל כך רצית לראותני עוד,
אבל אז שנפרדנו, הבטחתיך
כי תגיעי אלי, הרי אהבתיך מאד.

דאגותיך ומסירותך לכל בן אדם,
הזקוק לעזרה שנכנס לביתך,
לא אשכח אמא, אף פעם
את מעשיך וטוב לבך.

תמיד דאגת לצמא, רעב או חולה,
בעזרתך לעידוד ושמחה גרמת,
וכך כולו אושר ואור התמלא
למען הסובל, הרבה מכוחותיך תרמת.

ביום ששי אספת נדבות וחלות,
בשביל כל עניי העיר,
לכבוד שבת רק במצוות לבלות
ולמסור את תפקידך — בשום מחיר.

ואת אמא, תמיד בין השמחים בחלקם,
תפילה בפיך בוקר וערב,
ועל חייך הקשים, לא התאוננת אף פעם
רק תודה לאל, תודה לאל, בלי הרף.

יודעת אני מה חזקים היו געגועיך
אלי, וחלומך על ארץ ישראל,
לא לילה אחד, נדדה שינה מעיניך
ובתקוה צפית ליום הגואל.

כל מכתב שקבלת מארץ ישראל,
היה בשבילך, כחלום המתגשם,
מיד רצת לספר, לכל דורש ושואל,
מרוב אושר ושמחה, כשמחת כל אם.

וכך המשכתי, עוד הרבה לכתוב,
בשבילך אמא, נחמה —
עד שהגיע לזה הסוף,
בו ביום פרצה בעולם המלחמה.

עברו ימים, הרבה ימים,
אין מכתב, לא שומעים מאומה,
ואני שואלת בלב תמים,
איך אמא?!

מרים וצ'ש (קליגר)

גרשון סטאַצקי ע״ה — ווי איך געדענק אים

זיינע קינדער־יאָרן זענען מיר ניט אַזוי באַקאַנט, ווייל ר׳איז געווען עלטער פון מיר. מיינע זכרונות וועגן גרשונען הייבן זיך אָן פון זיין בר־מצווה תקופה. פאַרשטייט זיך, אַז ער איז געוואָקסן און זיך דערצויגן אין דער זעלבער יידישער דראַהיטשינער סביבה, ווי אַלע פון זיין דור.

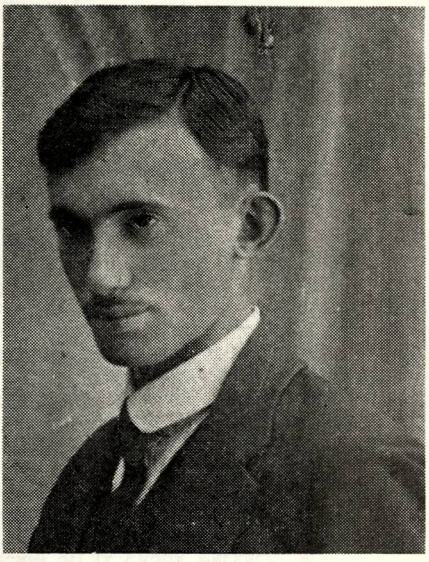

זיינע עלטערן זענען געווען: יידל סטאַצקי און אסתר־דבורה, חיים ראובנס טאָכטער. דער פאָטער איז געווען ווייט פון דער היים, ר׳האָט געאַרבעט אין אַ סיגאַרעטן־פאַבריק אין ליבאַוע און דערפאַר האָט גרשון געגאָסן פון מערער פרייהייט ווי אַנדערע קינדער. זיין מוטער האָט געזאָרגט דערפאַר, אַז גרשון זאָל לערנען ביי די בעסטע מלמדים. ער האָט געטראָגן די טראַדיציאָנעלע יידישע קליידונג פון פרומע יונגעלייט. צו 14 יאָר איז שוין ניט געווען פאַר אים אַ פאַסיקער מלמד אין שטעטל, און לויטן אייגנעשטעלטן מינהג אין יענע צייטן, האָט ער געלערנט פאַר זיך, אַליין. זיין מוטער, זייענדיק באַשעפטיקט אין קראָם, האָט ניט געקענט האָבן די פולע השגחה אויפן זון — און גרשון פאַלט אַרונטער אונטער דער השׂפּעה פון די השכלה־בחורים אין שטעטל. ער אַבאָנירט די „הצפירה״, לערנט זיך אויס לייענען רוסיש און קוקט אַריין אין אַ רוסישער צייטונג און בורך. אַנטציקט זיך מיט די ביכער פון טאָלסטאָי, דאָסטאָיעווסקי, גאָרקי און גאָגאָל, כאָפט זיך צום לייענען די בעסטע ווערק פון דער יידישער און העברעישער ליטעראַטור. זיין שׂאַרפער מוח נעמט אויף און פאַרדייעט אַלץ מיט לייכטקייט.

ער טוישט אויך זיין הלבשה — אויף אַ מאָדערנעם, עלעגאַנטן בחור. לערנט זיך אויס שפילן פידל, הייבט אָן פלירטעווען מיט מיידלעך, וואָס איז אין יענע צייטן געווען אָן אויסערגעווייניעכע געוואָגטקייט. ער האָט אַ סך פריינד, ווייל בטבע איז ער אַ פריילעכער, צוגעלאָזענער און גרויסער אָפּטימיסט, פיל יונגעלייט האָבן געזוכט זיין געזעלשאַפט. זיין זיידע היים־ראובן האָט געזאָגט אויף גרשונען, אַז ער בייט זיך ווי אַ ווינטערדיקע נאַכט — און מיט אַמאָל ווערט טאַקע גרשון אַ „מאַטעריאַליסט״. ער דערקלערט, אַז „אַלץ איז גאַרנישט״, דער עיקר — „לעבן און מאַכן אַ רובל״. אומר ועושה. ווי זיין שטייגער צו טאָן יעדע זאַך מיט התמדה, לערנט ער זיך אויס שנעל און גרינטלעך בוכאַלטעריע דורך קאָרעספּאָנדענץ־קורסן, באַקומט אַ שטעלע ביי יאַנאָווסקין אין דער סיגאַרעטן־פאַבריק אין ביאַליסטאָק, ווערט דערנאָך אַ רייזנדער אַגענט פון דער פירמע, וווּ ר׳איז באַשעפטיקט ביזן יאָר 1912.

יענעם יאָר קומט ער צוריק קיין דראָהיטשין, ווייל דער אָרט לעבן אַלס קאָמיוואָיאַזשאָר אַנטשפּרעכט אים ניט. דאָ טרעפט ער זיך צונויף מיט אַ וואָלאָזשינער ישיבה־בחור, וועלכער איז אויף אים משפּיע מיט זיינע דערציילונגען וועגן דער באָרימטער ישיבה — און גרשון פאַרלירט ניט קיין צייט. אָט איז ער שוין אין וואָלאָזשין און ווערט איינער פון די פלייסיקסטע לערנערס. נאָכן אָפּלערנען אַ זמן, פאָרט ער ניט זומער צוריק קיין וואָלאָזשין, נאָר קיין בריאָנסק, ווו עס טרעפט אים אין אויגוסט 1914 דער מלחמה־אויסברוך. אַ סך יידישע יונגעלייט האָבן ניט געווואָלט געבן זייערע לעבנס פאַרן צאַרישן רוסלאַנד און אויך גרשון טוט אַלץ, כדי זיך באַפרייען פון פריזיוו. ס׳האָט אָבער גאָרניט געהאָלפן — און ער ווערט פאָניע אַ סאָלדאַט. מיט דער רעקאָמענדאַציע

(סוף אויף זייט 576)

(סוף פון זייט 575)

פונעם וויצע־גובערנאַטאָר ווענדעט ער זיך צום גובערנאַטאָר וועגן באַפרייען, אָבער אָן דערפאָלג. ער ווערט אָפּגעשיקט אויף מיליטער־דינסט קיין קאַווקאַז און פון דאָרט קומען זיינע האַרצרייסנדיקע בריוו צוליב די שווערע באַדינגונגען פונעם קאַזאַרמע־לעבן. זיין צוגעלאָזנקייט און פרייען האַלטן זיך מיט מענטשן פאַרשאַפן אים אויך אין דער אַרמיי פיל פריינד, צווישן וועלכע עס זענען פאַראַן אָפיצירן — און נאָך זעקס וואָכן דינסט, ווערט ער באַפרייט און קומט אַהיים.

אין זיידנס הויז עפנט ער אַ שול פאַר דערוואַקסענע קינדער צו לערנען מיט זיי די רוסישע שפּראַך און אַנדערע קעגנשטאַנדן. די שול פירט ער, ביז די רוסן פאַרלאָזן דראָהיטשין. אין אויגוסט 1915 קומען אַריין אין שטעטל די דייטשן. גרשון לערנט זיך אויס אַ ביסל דייטשע ווערטער, גענוג אויף צונויפריידן זיך מיטן נייעם קאָמענדאַנט. ער ווערט דער הויפּט פון דער שטאָטישער מיליץ, לערנט זיך מיט התמדה די דייטשע שפּראַך און ווערט באַשטימט אַלס סעקרעטאַר פון דער שטאָט־פאַרוואַלטונג. אויף דעם אַמט איז ער געווען באַליבט ביי דער יידישער ווי ביי דער קריסטלעכער באַפעלקערונג, אַלעמען געטאָן טובות, ווי נאָר ר׳האָט געקענט.

אין יענער צייט פאַרליבט ער זיך אין באַשקען, משה פייוולס טאָכטער און אין יאָר 1917 האָבן זיי חתונה. אַזוי ווי זיין פאָטער האָט שוין געוווינט אין אַמעריקע און די דייטשן האָבן נישט געשטערט דעם אַרויספאָר קיין אויסלאַנד. זענען גרשון מיט באַשקען אָנגעקומען סוף 1917 (דורך האָלאַנד) אין די פאַר. שטאַטן. ווי דער שטייגער אין נייעם לאַנד, האָט גענומען אַ שטיקל צייט, ביז מען האָט זיך „אויסגעגרינט" אַלס אימיגראַנט.

ער עפנט זיך אַ געשעפט פון קינדער־זאַכן, ווו ער און די פרוי אַרבעטן זייער שווער, ביז אין די שפּעטע נאַכט־שעהן — אָבער קיין סך פּרנסה איז דערפון ניט פאַראַן. נאָך עטלעכע יאָר פאַרבעסערט זיך די מאַטעריעלע לאַגע, עס ווערן געבוירן צוויי יינגלעך. זיין פעיקייט צו דערלערנען שפּראַכן איז אים בייגעשטאַנען אויך אין נייעם לאַנד. נאָך אַ קורצער צייט שרייבט ער און רעדט ענגליש ווי אַ געבוירענער אַמעריקאַנער. ער ווידמעט זיך מערער געזעלשאַפטלעכע עניינים און אַלס „האָבי" גיט ער זיך אָן מיט טעכניק. שטעלט צונויף אַליין אַ ראַדיאָ־אַפּאַראַט, ווען דאָס גאַנצע ראַדיאָ־וועזן איז נאָך געווען אין די וויקעלעך אין די צוואַנציקער יאָרן. ווען עס קומט אויף אַ נייער מאָדעל — איז ער אויך ניט שווער פאַר גרשונען צונויפצושטעלן. ער האָט ליב געהאַט ערנסטע מוזיק און זיך איינגעשאַפט אַ סך פּלאַטן פון די בעסטע קאָנצערטן און שאַפונגען. נאָר פאַר אַלעמען האָט דאָמינירט גרשונס אַרבעט לטובת הכלל.

זיין היים אין ניו־יאָרק איז געוואָרן אַן אַדרעס פאַר אַלע לאַנדסלייט — די ניי־געקומענע, ווי די איינגעזעסענע. האָט ווער באַדאַרפט זיך אָפּריידן פון האַרצן, בעטן הילף, אַן עצה האַלטן — איז גרשון געווען גרייט אַלעמען העלפן. זיין ליבער שמייכל און וואַרעמע באַציונג האָבן אים געשאַפן די אָנערקענונג ווי אַן אוהב פון די דראָהיטשינער. איז ניט קיין וווּנדער, וואָס גרשון איז מיט דער צייט געוואָרן דער חוט־השדרה פון דער דראָהיטשינער סאָסייט אין אַמעריקע, הגם ביז זיין אָנקומען, האָט שוין געהאַט עקזיסטירט אונדזער אַ לאַנדסמאַנשאַפט. נאָר ער האָט איר צוגעגעבן לעבהאַפטיקייט, פאַרביקייט, אינהאַלט און אייגנאַרטיקייט. ער האָט זיך באַמיט צוציען צו דער אָרגאַ־ניזאַציע יונגע, דינאַמישע כוחות. די פאַרזאַמלונגען צוויי מאָל אין חודש אונטער זיין אָנפירונג, האָבן פאַרשאַפן נחת רוח אַלע אָנוועזנדיקע לאַנדסלייט.

ערב יעדן יידישן יום־טוב, האָט ער אַרויסגעגעבן אַ ספּעציעלע דראָהיטשינער אויס־גאַבע. 90% פון דעם מאַטעריאַל האָט ער אַליין געשריבן. ערב פּסח איז ער געווען דער הויפּט־עסקן ביים פאַרטיילן מעות חטים די אמתע נויטבאַדערפטיקע. נאָך דער צווייטער וועלט־מלחמה, איז אין אַ גרויסער מאָס געווען זיין אויפטו דאָס שאַפן גרעסערע סומען פאַר דרינגענדיקער הילף דער שארית הפליטה.

אַזאַ בקיצור, איז דער אינטערעסאַנטער און רייכער לעבנס־וועג פון אַ טרייען, ענערגישן בן־עיר, וועלכער האָט פיל צייט אָפּגעגעבן פאַר געזעלשאַפטלעכער אַרבעט — ביז זיין פריצייטיקן טויט, אין עלטער פון 60 יאָר. חבל על דאבדין ולא משתכחין.

אונדזער טרייסט און מיטגעפיל באַשקען, זיין טרייער לעבנס־באַגלייטערין, וועלכע האָט אים געהאָלפן אין זיין נאָבעלער טעטיקייט לטובת הכלל.

דוד דראָגין / ניו־יאָרק

ו.

החלק באנגלית

ענגליש־טיל

6. ENGLISH-SECTION

May this also be a living testimony of the entire community that is no more — the wonderful Jewish community of Rabbis and men of learning, pious, and God-fearing Jews, leaders of benevolent organizations, of whom only a remnant now lives.

It is for us the saved and living to continue and cherish their memory but also to go on building a new Jewish life . . .

get used to the daylight, after more than twenty months of living in the dark. Our mother was now bent with age and suffering. She couldn't straighten out.
It was June, 1944.

* * *

On the way we met a Russian patrol. Gershon walked over to the first soldier and kissed him, for we all regarded them as angels of deliverance.

Gershon's analysis was correct, for only 15 kms. from where we were, near Sokolov, a great battle was waged and a great many casualties, on both sides, were now reported.

* * *

A week after liberation we returned to Drohichin. Our home was now occupied by a certain road worker named Scribon; It was he who reported my brother Noah to the Germans, after he found him hiding in our cellar, as described before. We appealed to the authorities for the right to get back our property, but it took some time before the man who was responsible for our brother's death could be made to move out. For some time we had to suffer him as our neighbor in the house.

When we finally took over the house, our home became the center of the surviving remenant of our community. Also Jews from the nearby town gathered here and all were received generously and with open heart.

This was the final chapter in the chronicle of pain and suffering of Drohichin's community.

* * *

These pages recording the years of endurance and suffering are dedicated to the sainted memory of those who perished, whose names are in the hearts of all families descending from our community now scattered all over the world.

* * *

Finally, we lived to see the end of Nazi German rule. But before the end came, we were yet to experience many a fearful hour. One night there was a German unit in the barn over our heads, and we had to keep our breath and remain absolutely motionless, not to be discovered. There were also Ukrainian and Russian units who fought on the side of the Germans. One had to be careful not to mistake them for the Red army men. These traitors were rabid and ferocious, even more than the Germans. him to offer opions on military affairs, suggested that a decisive him to offer opions on military affairs suggested that a decisive battle was now taking place right where we were. Again we could hear Russian spoken over our hideout, but we could not be sure whether these were already Red army men or Russians Ukrainians fighting on the side of the Germans. We didn't dare leave our bunker for three days.

Then it was all quiet. We couldn't stand our thirst and hunger any longer, so one night we decided to risk a breakthrough in search of bread and water. We were so exhausted that we could hardly move, but managed to reach Pogerzetzk's house. We knocked on his window begging for bread. He wondered why we were still going to beg bread so late at night since the Russians were already there for three days. He gave us a big loaf of bread and a jug of water, but admonished us to be careful on our return, because of strict curfew regulations by the Russians, whose patrols might also shoot at straying civilians.

* * *

This was the hour we prayed for ever since the beginning of the war, and we ran to tell the glad tidings to our family in hiding.

At first mother and the girls would not believe it, but we finally convinced them that *it was true.*

The next morning we left our last bunker, but we couldn't

* * *

At that time we heard from someone that our venerable Rabbi of Drochichin was still alive and we were naturally anxious to find him, but there was no trace of him. Later we heard that for some time the Rabbi was in hiding at the farm of Michael Chapke who later killed him. This report was never verified. What we did find out for certain was that this Chapke's brother kept many Jews who could pay good money for their shelters, but none who could not pay. We, too, were driven out of his barn when our money was finished.

* * *

The advancing Russian armies came nearer and nearer, but the countryside was still full of retreating Germans who were as hostile as ever to Jews who came across their paths. Russian and American bombers were now overhead and the front was already between Bialistok and Brisk.

Russian Partisans were now regular visitors in our vicinity and in some places they were already in full control although the Germans were still armed. Some young Jews were already walking around and even appeared working in the fields with their neighboring farmers, altho it was still dangerous to do so. One such brave fellow was Froiche (Shlomo Lederman, the shoemaker's, son) who had no more patience to wait for the day of liberation and went out in the open as if to demonstrate his defiance of the enemy.

With the retreating German units there were also soldiers of the other nationalities and our brother Gershon actually carried on a long conversation with a Hungarian soldier who took him for a Polish farm worker.

It was already June. Fighting was still raging around our village. Now it was even more dangerous than ever to go out at night in search of food, for the whole countryside was heavily patrolled.

sion. Once we even felt that someone was after us, but we remained quietly without being discovered. We decided to return to the old hideout which we abondoned a few months earlier.

* * *

At that time, early in 1944, the Germans already suffered many setbacks on the Eastern front and were on the retreat from Russian territories. Sensing the approach of our deliverance, after fourteen months of fear, hunger and humiliation we felt the great desire to live and see the final collapse of our enemies.

Early one evening my brother and I went out to procure food for the family. Passing by Senchine's farm we noticed a full vat of boiled potatoes. We took as much as we could carry to bring back to our hungry family. We also overheard a conversation in the house, between the owner and a Jew who begged him to allow his stay in one of the barns, which Senshine calmly refused because the Germans now had an eye on his farm. We waited outside until the man came out of the house for we were curious to know who he was. He was a native of the nearby town of Semiatich and he also had with him Avreml Blockstein one of our town; from them we heard of other Jews hiding in a nearby Boyake; also of the many activities of armed Jewish partisans who began to avenge the death of their families by treacherous Polish and Belloruss peasants. They also showed us an article in the German Nazi newspaper "Volkisher Beobachter", reporting the "atrocities" of Jewish Partisan bands in Poland.

We, personally, also felt the effects of such Partisan activities, after which our Polish "friends" began to be more considerate with us. One of them even offered to give us shelter without any remuneration for over a month.

Besides these organized acts of vengeance, there were at this time several individual performances of resistance and bravery by young Jews who fought back when attacked. Such a one was Yekutiel Kashenstein . . .

sister of their shoes and overcoats). We made a deal with this farmer to let us dig a hole under his pigsty, well camouflaged and covered. Altho we had to get used to the stench of dung and urin of the animals and the groud was always wet we were glad to have this place of relative safety.

We brough our family into our new lodging and after eleven months of near starvation at last enjoyed regularly cooked meals, prepared for us by the farmer and his wife. Here we also enjoyed the regular visits of Shlomo Grude and his Partisan comrades, who came to cheer our spirits and bring us comfort. They also brought us the glad news that the Russians are advancing and that soon we shall be delivered from fear of execution. The same tidings we also heard from our hosts. Meanwhile, the German hunters and their dogs were after Jews in hiding and we too were daily exposed to death. One night the Germans surprised our farmer but didn't find our secret place. They did take away other Jews nearby.

* * *

By midwinter 1944, after two months at Rimchik's farm, we had to look for a new place, because our host was now in fear of being spotted. Fortunately, another friendly farmer was willing to let us in. It turned out afterwards that this fellow, Leonard, was so willing to help us because he knew Jews held him responsible for the murder of a Jewish woman and the active underground was planning to kill him. He now wanted to prove his benevolence to Jews.

We moved into the new bunker but couldn't stay there very long because we were discovered by a neighbor who was none other than the old Rimarchik. He could have easily reported us to the Germans, as he did many other Jews before. But he didn't.

We again went in the drection of the Sadowa forest where we found an underground bunker deep in the woods, near the forester's house. We came there without the forester's permis-

Kochere. We figured that the chances to remain there were much better because the old man was stone deaf . . .

It was already after the harvest season and the cold days and nights was approaching. We had to think and plan for a second winter of misery and frosts. We also had to store up some edibles while the going was good, so we found a place to store up a pile of potatoes hoping to survive until the end of the war. We also found some beets and carrots enough to last us for some time. Charkovsky was old and deaf and our choice was well made this time.

* * *

About a week after we settled down on the secret bunker at Carkovsky's farm, when two of my brothers and two sisters went down to do some laundry by a stream they noticed a group of people in the field. They bent down to listen what language they were talking and though they heard Yiddish. They were not quite sure but it was already too late to run away. So they waited. It was really a group of armed Jewish partisans who were now active in the nearby forests. Most of them were from our own town: Simcha Warshawsky, Ekuthiel Karshenstein, Velvel Wishna and others with them.

They were after some acts of avenging the blood of their relatives, killed or delivered to be killed, by some Poles. They also held up some rich farmers and used the money to help out needy Jews in hiding. This was only one of a few groups of Jewish partisans. There were other such bands active in the vicinity. It was from such a group, whose leaders were: Pessach Katz of Semiatich. Shlomo Grude, Kalman Goldwasser and his cousin from Kadzin, that we later got a good sum of money with which to rent a "legal" bunker, whose owner also provided us with some food.

Some weeks later we too enjoyed the benefit of the Parisans' influence to get a safe place with a young farmer, Vladek Rimarchik. (The same fellow whose uncle once robbed my mother and

It was now the end of the harvest season and we could find shelter under the heaps of cut grain. One morning a farmer came to load some sheaves and found us in the heap. At first he was really scared, but calmed down. Understanding our situation he let us remain hidden until the evening.

The next day we found another heap that was wet from the rains. Since it could not be taken in before it dried we could feel safe there for the next few days.

We now felt that we must prepare at least two new hide-outs in the fields. These we planned to dig on the premises of the farmer Senchine without getting his permission.

Again we met with true friendship and human kindness. One morning returning from our digging the young son of a farmer gave us bread and milk and even offerd his good advise where to find a hideout. He didn't know that his suggestions were almost identical with the places where we began our dig. But these were but rare cases of real human interest in those dark days.

* * *

During the last weeks of summer we had to change our secret lodging several times, because the Germans were on the hunt again. Once we were almost caught, but just by mere luck we didn't return to the hideout we prepared the day before.

A few days we spent on a farm near the village Shenievitz, under the floor of a barn packed with old ploughs and agricultural machinery. There we could have some rest until we were noticed by the owner, who ordered us to leave. We moved to another barn nearby, owned by a certain Piotrokovsky, who also told us to leave but finally agreed to let us stay if we were "careful". We did our best to be careful, but couldn't help going out at night to secure some food.

Finally we had o leave his place too, and decided to settle down in a safer shelter on the farm of an old man named

before I entered the house. Just as I opened the door I saw one German in the company of a Belloruss civilian, drinking vodka. The civilian now pointed at me and the German drew his pistol; but then I was already outside, running as fast as I could. I hid behind the bushes and could hear the German reproaching and cursing is companion for acting so slow when he saw me. They chased after me but I was already far away.

Before I returned to our hideout I managed to gather some vegetables from a garden on the outskirts of the town. I told my family of the narrow escape, but spared some of the details, for I did not want to grieve them.

Although we camouflaged our new hideout as best we could, we couldn't stay there very long. After a few days we heard steps outside and voices overhead. Someone must have noticed us and began to search for the entrance. They saw the old hideout was empty but then one of them noticed the small opening we left for airing and began to search for the entrance. We could hear them talking to each other about reporting to the special police.

We opened the secret door and came out into the open. We saw the owner who was an old aquaintance of ours. At first they calmed us and suggested that we go back into the hideout for they thought we were richer Jews . . . But we were suspicious and decided to leave the place.

We separated into two smaller groups and went out again into the open fields. After a while we stopped to rest under a tree, but heard someone running after us. It was a Polish boy, the son of a friend of ours who came to us with bread and some cooked food. Thet boy was Yanek Senchina whose father helped us out on several other occasions and even provided us with food for the Seder night. He saw us on the run, so he sent his boy after us with provisions. We were deeply touched by this example of human kindness.

* * *

Finally the hideout was ready for use. The entrance was about 75 cms. long and 40 cms. wide. But to enter it one had to crawl on the belly. We finished the job about an hour before dawn so that we had little time left for food gathering, just enough for the next day only.

Returning home I found my brothers and sisters fast asleep. They were exhauted. I had a chance to see their emaciated figures lying there on the bare, wet ground. Only our mother was awake and her first question was whether I managed to bring something to eat. She was now nearing sixty and as I looked at her I felt great pity for her, who at her age had to go through so much together with us.

The peasants were already working in the fields and we could hear them talking about us Jews. We heard one of them declare that it was in the interest of Poland to have all Jews annihilated. It made our blood cuddle. They didn't know, of course, that we overheard them.

* * *

After ten months of such precarious existence at the mercy of friendly Christian, we now felt that even our friends were not as kind and merciful as before. At times one could see on their faces that they were getting impatient with us, especially since we had nothing to pay them for bread and potatoes.

So I decided to try again to visit one of our Polish friends in town, with whom we left some of our belongings, before leaving the Ghetto. The visit was to be on a dark night and it was carefully planned.

As I was approaching the house I took care to examine the surrounding area and also to listen carefully if there were any strangers in the house. Suddenly I noticed, about 20 meters in front of me, two people with a flashlight. I bent down low and hid behind a door. Now I could hear distinctly one of them talking in German. After they walked away, I waited another half hour

* * *

It was already midsummer and the fields were ripe for harvest. For us it meant that we could not remain in the open fields much longer and had to look again for an underground shelter somewhere in the proximity of a farm. We decided to go back to the places we were in five months ago on the assumption that no one would again suspect the place after a long interval.

I went down to see one such place together with my brother Gershon and found the old bunker in good shape; but since we left, the hay-loft on top was removed and the entrance was exposed to everybody who passed by. We, therefore, decided to dig another shelter just near the old one.

The entrance to the new place was to be from a wall of the old hideout but covered with straw so that from the outside no one could see anything but a straw-padded wall. We dug the place some 30 cms. lower than the first and it was well covered and camouflaged.

We worked on this new hideout by night, for we had to carry away the fresh dug out earth some considerable distance from the spot. We had to work in shifts, and as we advanced our younger brother could also continue working inside through the day. Then our sisters also gave a hand carrying the sacks of dug-out earth, spreading it thin over the fields. Since we were working through the night we had less time to gather enough food for the next day, so we had to manage on less food during he two months that we were preparing our new "residence". Luckily the field crops and vegetables were still in great abundance and we could easily procure such edibles as onions radishes, beets, carrots and potatoes, left over by the farmers.

Sometimes, during these night promenades we would meet fellow Jews in the woods. These were, usually the "well to do" who still had money left to pay the farmers for letting them hide in their barns and cellars. We were of the poorer folk who had to beg or steal our bread and other provisions.

farmer who was willing to sell us some bread I met a Jew who told us he was hiding in a nearby forest. He told us some more horror stories of families we knew recently murdered, either by Germans or by their Polish neighbors.

From him I heard of an old couple: David and Maya Kristol, who escaped from thet Ghetto after the evacuation. Although they were already past seventy they didn't want to end their lives in the gas chambers. I recall having once met them in the woods dragging their old bare feet in the snow, clinging to each other. It was a miserable sight, but all I could do was to offer them the loaf of bread I was carrying for my own family, and listen to their woes for over two hours. Then I didn't hear about them any more, until this man told me that they, finally, gave up their struggle and delivered themselves to the Germans, who killed them without any scruples.

That night I heard other stories of rape and murder by Poles who sheltered Jews, as long as they could pay their "rent" but chased them out, or handed them over to the Germans, when they had no more money or belongings to pay with.

* * *

During the next few weeks we were hiding in the rye fields of a farmer named Kochinsky and then in fields of another farmer, Kaleshevsky, who were both good to us, but afraid of the Germans who now began to punish severly all Poles reported giving shelter or food to Jews.

* * *

About that time there began to appear groups of Jewish partisans active in the nearby forests. They saved some Jews from death and hunger and punished those peasants who were known as collaborators with the Germans. In one such case a group of partisans saved the lives of two Jews who took part in the Treblinka uprising and after that escaped and reached our vicinity.

our heads all day long. At night no one was around and we had a chance to go elsewhere, but we didn't dare move.

In the morning a dog smelled us out and began to bark. The owner came by, but didn't find us. Only in the evening a woman came by and called us to go out. We didn't reply. Later she came again and ordered us to leave or else she would call the German police. As we were going out she met us with curses and insults. It was most discouraging to hear such words from a woman who only recently used to do business with us. But we were already used to such insults and could not be hurt any more.

That night we again spent in the open fields, soaked to the bone by heavy rain. When it began to dawn we were near an open cellar full of potatoes, cabbages and carrots. So we walked in, thinking to spend the day there until the next evening. We realized that we were exposed to danger, for we were traspassing private property, without permission.

At noon another peasant woman noticed us but said nothing. An hour later the owner himself came. He was another acquaintance of ours whose name was Kasik Koshinsky. Although he appeared to be friendly he was rather afraid of his own life, if he'd let us stay. So he brought us water and food but asked us imploringly to leave his premisses and hide in the nearby brushwood on the rim of a corn field.

We had no alternative but do as he told us, and remained that day and the following night in the open fields. We were now envious of the farm animals grazing freely in the sunny pastures, while we humans, had to hide for fear of being spotted by other human beings like us only of another race. We, then, bowed our heads in shame of being members of the human species !

* * *

We were again roaming the fields, hiding in ditches by day, trying to find food during the night. Once at the house of a

figure at a distance. We had a hunch that he was watching us and we tried to avoid him.

Further down the road we saw two human figures who seemed to run away from us as we were approaching, probably because they thought we were Germans chasing them. We tried to call them in Yiddish and they finally understood that we too were Jews. They stopped to wait for us. They were of our town: Ethel Lederman and her daughter Itka, whose husband and father together with his two sons, were shot only a few weeks ago. They told us of their plight, having no regular hiding place. We didn't ask them where they were hiding now, for in those days, no Jew would tell another one where he was staying, because when the Germans caught a Jew they would make him tell all he knew about Jews around.

When we came back to our family and reported whom we saw we were all rather disturbed about our own safety. Early next morning we heard the heavy gait of military boots overhead and the horribly German command: "Raus, Verfluchte Juden!" (Get out damned Jews). Through a slit in the wooden floor we could see the German patrol dragging Ethel and Itka from their hideout, which was right near us. Then we heard two shots and saw how they fell down. The Germans ordered he Poles to bury them while they continued to search for more Jews. Now it turned out that the Germans got the report of the other hideouts and altho they went on with their search they did not discover us.

We had a narrow escape his time but could not bear the thought of remaining at the same place, near the fresh grave. So we moved to another bunker which we had already prepared at a farm of a woman named Savitzka, but without her knowledge.

The new hideout was even smaller and narrower than the previous one. We actually had to creep into it. Then we camouflaged the entrance with stones. This one too was under a granary and we could hear the heavy gait of the farm-workers over

It was already early spring, before Passover, and being observant Jews we even made plans how to manage not to eat chometz (unleavened bread) during the eight days of the holiday. In this regard we were helped by a friendly Caholic farmer named Senchina, who gave us all we needed for a *Seder* meal except Matzot. Thus we celebrated the traditional *Seder* in the dark underground cell, chanting the traditional prayer of Jewish hope: *"Leshana Habbah Biyerushalayim."*

* * *

During the following weeks many of our fellow Jews perished in and around our place of hiding. In the village of Boyake, the Jews hiding there, were delivered to the German Gendarmerie. On a nearby farm the brothers Goldwasser actually sufficated in their underground bunker. A similar fate befell also the Blumstein family who were discovered and killed after they left their two children with a peasant family. Also the Klepatsky family with their eight young children were all shot death. The Silbermans and the Zukermans who managed to hide in the woods for some time, later perished at the hands of Poles and Germans. There was not a day without some casualty.

So we went on from day to day, for weeks and months. There were days of sorrow and hopelessness, as we saw our numbers dwindling. Then there were rare days of hope, when the Germans began to get their blows and first real setbacks on the Russian front.

* * *

We learned from bitter experience to prepare our next hideout, just in case the present one became suspect. We learned to live with fear. On Thursday nights we would get our provisions for Sabbath.

Once on such a Thursday night when my brother Gershon and I came out to do our usual "shopping", we saw a suspicious

some hay and ordered us to leave. We sat there on the bare frozen groung, so that people would not notice us. Later in the day the same Polish farmer came out to tell us that he would let my mother, sister and our youngest brother stay but the older brothers should go elsewhere. At first we had no reason to suspect any evil intentions on his part so we accepted his proposal to leave part of the family on his farm. Only a little later, as we were already sitting in a nearby house I heard my sister's cry for help. She was half-naked, barefoot and horror stricken. It appeared that just as they came back to the barn the owner entered and forced them to take their shoes and overcoats off, threatening to kill them if they refused. Then he chased them out into the open fields. We ran out to find them and brought them into the warm house where we covered their feet with rags. But this place was only temporary. We had to leave and didn't know where. I left the family in another barn and went in search of a new shelter with some benevolent farmer. The one we found now agreed to let us stay only for a few days. He even prepared a warm bath for us.

One day as I was out in search of provisions I heard again of murder and death. This time it was about the family Pentzak, the Ledermans, and our own kin, the cousins who were hiding with us only a few weeks ago. They were discovered and brutally murdered by two policemen, a Polish one named Wrotkovsky and a German named Frank. Golde, Mordechai and Hannah were shot, while their parents Gershon and Motel Lev, found their death in Treblinki.

* * *

We were now six people huddled in a narrow underground hole about 2 meters long. We could hardly stretch out, but there was nothing we could do there except wait for the night to come. Yet we felt that it was better than being exposed to the dangers in open fields.

of our brother. Yet we had no choice but go on with our daily struggle for existence. We had to go out in search of bread from day to day.

One day at the house of a Polish peasant from whom we got some bread we met the Bloch family. After so many months of seclution and hiding we were very happy to see fellow Jews. We promised to assist them in getting out some of their belongings from the ghetto. But when we came back to see them two days later we were told that they were already dead. They were murdered by a German patrol, when they were about to change their hideout from one farm to another.

On that same day the Germans killed many other Jews who were hiding in the nearby groves. It was reported that after the Germans killed these Jews, the Poles would take off their clothes and burry them on the same spot.

* * *

Wet were also told the story of mother Liebson and her daughter, who were chased out of the house where they were hiding and caught by the Germans, who killed and buried them immediately. The owner of the farm dug up their grave, took off their clothes and shoes and buried them a second time.

Returning to our hideout, I was hesitating whether I should tell about all these tragic events around us; But my family recognized immediately how horrified and despondent I was, so I had to tell them all I knew. Needless to say that they were also terrified, sensing the hoplessness of our struggle for survival.

A few weeks later our host told us point blank that he could not keep us any longer, unless we would pay him. Since we had no money, we had to go.

We separated from our cousins, became a group of 9 persons no one would consider giving shelter. So we again went into the open fields in search of a new hideout. Towards night we crept into a hay loft, but in the morning the owner came to fetch

also told how Polish peasants cooperated with the Nazi murderers, reporting all Jews who came within their sight.

We were especially moved by the tragic story of a young couple: Baruch Drogishinsky, and his young bride-to-be, Haya Semiatisky, who were hiding in the cellars of the church for three days without any food and just as they were coming out in search of some bread they were shot by German officers.

* * *

Two weeks passed since our first unsuccesful attempt to get in touch with our brother Noah, who remained at home within the Ghetto. I felt we ought to do something to save him but didn't know how. Then one night another fellow and myself decided to go back and find out from Christian friends who lived nearby what was happening. We didn't dare attempt to enter the Ghetto after our first failure, so we went to certain houses on the outskirts of the town.

Just as I was about to enter a house, I saw one of the Polish neighbors accompanied by a German, approaching the place. I made a dash for a safe hiding and again returned without results. Later that evening the fellow who went with me returned from town. He brought us the detailed report of my brother's tragic death. He thought that we already knew.

We were struck as if by thunder. We mourned for our dear brother, but knew there was nothing that could be done now. We even knew the name of the murderer — one named Krubel. This man took over our house, after the Germans plundered all Jewish belongings and after discovering my brother in the cellar delivered him to the Nazi authorities. We were told that he was taken out into the open and made to put on a talit and tephilin, then shot and buried just 3 meters from our door. His full name was Noah Velvel, his wife and two boys were taken away to the Treblinka extermination center.

We were now in bitter grief and mourning over the death

tion was verified by another report the next day, that our brother was still in hiding in the cellar of our house in town.

In the evening, we set out to rescue our brother, Noah, but we couldn't go into the heavily guarded Ghetto. So we went to the man who spoke to him the other day when he came to buy bread. He was a farmer we knew, who received us rather cordially and verified the report about our brother who came to see him recently.

Just as we were talking, there was a knocking on the door and we ran into the other room. Two Polish policemen who came to search for Jews entered the house. One of them opened he door to the room we were in. He asked why we ran away from the Ghetto and not waiting for a reply began to beat my brother, who immediately punched him in the face. The other policeman was at the door ready to jump at us. My brother pushed him off and ran out into the street now chased by the others of the patrol who fired revolver shots at him. I jumped out of the window and at that moment didn't even feel the deep cut on my forehead when I broke the glass of the window pane. Only after I ran about 3 kilometers, I felt that my face was hot and blood was gushing from the cut.

A friendly peasant took me into his house, let me wash the blood and gave me some bread. I was going back to where our family was hiding, but didn't know how to tell them about my brother Gershon, whom I thought already dead. I decided to pass by the house of our patron and how happy I was to find there my brother, who luckily escaped a certain death.

* * *

A few days later we discovered three of our cousins who escaped from the Ghetto. From them we got the sad news about friends and relatives killed, in and outside the town. We heard how Aaron Liberman, Hershl Shenintzer, Yoel Litman, and Simcha Bloomstein were killed, as they were trying to escape. We were

away. Half an hour later our master told us that those seven Jews were shot by a German patrol.

We learned later that this group of Jews arranged a small bunker in the woods, about 300 meters from where we were hiding. One of them, Lazer Resnik asked our host for shelter. With him were two brothers and a sister of Golzeker family, two fellows who escaped from the Warsaw ghetto and another boy. They were just about to fix their hideout when they were noticed by a Pole who reported them to the Germans. They came right out and were brutally murdered. Five of them, a girl and a boy, succeeded to escape, but a mounted S.S. man chased after them and murdered them also.

We were now twenty persons in our hideout; six of our family, six of the Drogetsky family, the family Perzak and a couple named Gail. After a few days we were notified by the owner that the place was suspected by the Germans and we had to leave for less cospicious places in the fields.

We went back to the bunker where we were hiding before, but the families we left there were not there. After a few days we returned to Chapke. He agreed to let us in provided that we find our own food.

So we had no choice but to go out and look for provisions. Roaming about the countryside we heard of the many tragic stories of extermination, such as the tragic story of Selig and and his son who jumped the death train to Treblinka and was shot by the Germans, also the death of Yankel Kristol and of two families killed in the village of Pitkevich.

* * *

Once on the way back to our new hideout we saw a young fellow who jumped the train to Treblinka and we asked him if he had seen there our oldest brother Noah. He said no and suggested that our brother might still be hiding in the Ghetto. This assump-

really after us. We were also hoping to see our mother that was left behind. So we remained till daybreak and went back to our hideout. We waited all day thinking of mother and the brothers. Then, as soon as it got dark again I went out alone to look for them. The first house I came into to ask for bread, I found my brother Gershon, who also came to buy bread.

Gershon told me the horrible story of the family Karshenstein, who were hiding in the nearby forest. It appears that a Pole observered them and reported their hideout to the German patrol. They were found and shot on the spot. But th mother with the youngest son, were only wounded. They fell down with the others and when the Germans went away tried to get up and escape. The same Pole who reported them before, now took them over to the Germans, who this time, finally killed them.

Only two sons of this family survived the slaughter because they weren't with the family at the moment. (18 months later, a week after the Red Army recaptured Bialistok, the oldest son Kesil, avenged the blood of his murdered family, shooting the treacherous Pole's entire family).

* * *

Together with my older brother I went to our last hiding place to bring all our family to the barn where my sisters were. It was a cold winter night and we were not dressed warmly. On the following morning we again went to our old aquaintance Chapke begging him to let us stay on his farm, we were ready to pay with some valuables we still rescued from our house. This time he agreed after much supplication, and it appeared that he had about twenty other Jews hiding in his barns.

Our bunker was just under the floor of the main farmhouse. It was so narrow that we had no room to sit there. We had to lie quietly for fear of being discovered. One day, we heard Lazar Resnik who came with other Jews of our town, and asked our master to give them shelter. They were refused and had to go

them here to the barn. They said they couldn't agree to have so many of us here, for it would he dangerous. They even tried to dissuade me from going out at all, arguing that the chances for two are better than for the whole family.

I didn't listen to them for I felt that we would rather perish together than be rescued alone . . . So I went out into the dark, determined to find my family and bring them back to the barn.

* * *

Again we went to see our old friend Chapke. In his house we found some Jews in hiding, but just then we heard some shooting and Chapke told us to run into the woods. There we found some other Jews in hiding. I asked what they planned to do, and they replied that they could see no other way but putting themselves at the mercy of the Germans.

There was a young mother with two babies, one three years old and another six months old. She had nothing to feed them with and she was crying bitterly. It was horrible. I passed by another farm and inquired about my family. I was told that they were there a while ago, asking for bread. The same report I got from another farmer. So I went into the woods to look for them. I saw some human figures running away from us and I had a feeling that they were Jews. I caught up to them and indeed they were of my family. They thought the Germans were after them and were scared stiff. They were so frightened that they could not hear my calls in Yiddish.

Now we were together again and could retell in detail what happened during the past two days. We began to go back to our hideout in the barn but we had to walk slowly on account of mother. As we were nearing the village we overheard someone speaking German so we ran back to the woods. Again we lost each other on the run. I was with my two sisters, while mother was with my brothers.

We hid behind some bushes waiting to hear if someone was

out in the fields for the whole family. So we came back to our old farmer Michael, who first did not let us into his house, to inquire about the other members of our family. He was even less friendly than yesterday and told us that our brothers and others came by his house yesterday, but he didn't know where they went. Our renewed request for shelter was answered with a flat, *no !*

The hour was late and we were afraid to remain in the open fields, so we went to the nearby village of Kotchere; There we crept into a hayloft and tried to have some sleep. In the early hours of the morning we heard someone open the door and people creeping into the loft. We thought that these were German patrols in search of Jews.

It turned out that these were Jews who also stole into the place. We though we heard them whisper in Yiddish but we were not sure. Then we heard them more clearly and recognized the voices of our neighbors. They too were frightened but were happy to see us. These were two families. One of the couples was absolutely heartbroken because thir baby was left back in the ghetto. They were originally from a town named Wishkow and ran from there to our town, because they thought that in our Ghetto, being part of the Bialistok region, would be safer. The other family were the Ledermans, the father, Shlomo, the mother, Ethel and their sons Mendel, Froiche and Pessach and a girl, Ilka. Anoher son Avrumche, remained in the Ghetto, and they considered him lost.

We asked them if they got permission from the owner, and they said that he had agreed after much begging. So we begged them not to tell him about us. The whole day we were worried about our mother and the others of our family. I had a feeling that they were now exposed to danger for we could hear constant shooting all around and we thought that they were shooting at our family.

In the evening, I told the people in the barn that I was going back to look for the rest of the family. They asked me where I was going to bring them, and I replied that I was going to bring

of old Jews, mothers and their children, running aimlessly in all directions. I came out to ask them what was happening and I was told that the Germans and their subordinates, the Ukrainians, were robbing and murdering Jews, and that many of those who tried to escape were shot to death. Hearing these reports we thought it would be better for us, too, if we left the friendly house and keep on running. So we asked our host to tell our brothers, and those of our family that were with him, that we were going to wait for them at the farm of another Polish aquaintance about 3 kilometers down the road.

When, however, we came to this farmer Michael he didn't even let us into the house. So we had to go on. We only asked him to tell anyone asking about us that we were on our way, not knowing exactly where we would be.

We ran like rabbits in the field, now separated from family and friends. We came to another farm house about 4 kilometers from the former place and asked for the owner. His wife told us that he was drafted with his horse and wagon to take Jews out of the Ghetto, and she refused to let us in. We didn't even ask her for some food. Utterly exhausted we decided to climb up the attic and hide there even without the woman's permission. We were fast asleep when I heard the owner calling me by name. When my brother and I came down, we were surprised to see the table set for us and we didn't stand on ceremonies. We assumed that the farmer would now let us stay on, but he explained to us that it would be impossible to keep us, as all his neighbors around were plain murders and our lives would be in danger. We begged him to have consideration but he insisted that we leave at once, admonishing us not to return. We couldn't even finish our breakfast and left at once.

* * *

It was a dark, rainy night and we had no other place to go. Yet we knew that one must not lose hope even at such a dark moment. We thought that now it would be best to find some hide

there was yet no sign of mass extermination. Reports from other Ghettos of evacuation and mass murder reached us and we had a feeling that one of these days it would also be our turn. One day we were told that the Germans in our vicinity were mobilizing over a hundred vehicles for the transfer of Jews. We now assumed that this was meant for our town and everybody in the Ghetto nearly went mad for fear of his life and the lives of his dear ones. Some among us made up their minds to run for safety before the fatal day of liquidation.

One evening I took my mother and sister, also my sister-in-law and her two boys, to the farm house of a friendly Polish family, while the menfolks still remained at home. Late that night, my sister-in-law with her two boys returned home saying that she cannot bear the separation from her family, come what may.

That night no one in the Ghetto could sleep. Everybody was making plans to escape; only the older folks and little children had to stay behind. At two o'clock in the morning we left the Ghetto and stopped at a barn. We tried to find a safer place at the house of neighboring Christians, but none of them were ready to take us in.

Returning to the barn we could hear the lorries of the S.S. units nearing the Ghetto and their shooting. My younger brother came out of the barn but not the older one. I was told that he went into the Ghetto to try and rescue his family. The three of us ran out into the fields, while the shooting was still going on. After running about two kilometers from town, I told one of my older brothers to go back to the farmhouse we were in the night before and bring our mother and two sisters. The plan was to bring them to the house of another farmer who once promised to let us in, while Zechariah and I went over to our friend Chapké. He accepted us cordially, but I could not relish his friendship, being much worried about what was happening to our fellow Jews who escaped the beseiged Ghetto. From the window at which I was standing, I could see the fields covered with scattered groups

SHMUEL MORDECHAI LEV (Canada)

DIARY OF PAIN AND SUFFERING

(Pages from a diary in the years of the Holocaust)

(The author of this diary is a native of Drohichin, who was only a boy in his teens when the War broke out. He was the oldest of eight orphaned children at that time. During the three years of Nazi German occupation he felt the brunt of pain and suffering, and was an eye witness of death and annihilation. This unique chronicle records the horror of those three tragic years, in and around Drohichin).

One June 22, 1941, early in the morning, we awoke to the thunder of German artilery fire. We quickly ran out into the open fields where we saw the retreating Russian troops machine gunned by German fighter planes. We sought shelter in the trenches dug by the roadside.

After the attack subsided we returned to town where we found the hoards of invading Nazi troops plundering and looting our homes, threatening to shoot anyone who attempted to show any sign of resistance.

Later in the day came the S.S. units covering the area systematically, taking with them all Jewish males for compulsary labor. That was our first day under Nazi occupation.

From then on, during the first seven months of Nazi rule it became a daily routine to round up all able bodied Jews to do the most menial and difficult work for the Germans. Then came the order to build the Ghetto walls around a very restricted area of the town, where all the Jews were to be crowded. There was to be no exit or entrance, except by special permission. So began the life of misery, fear and horror of our first year in the Ghetto. We already experienced cold, hunger and constant terror but

This time I decided to do something drastic ! I was prepared to volunteer with other Polish girls for work in Germany.

A few weeks afterwards, when I was on my way to deliver the milk we had to hand over to the government controls, a Polish woman whose only daughter was to be drafted for such labor, offered to give me a good reward of money and documents if I were ready to go in her daughter's place. I accepted the offer, without informing my adopted family. The woman provided me with food and money but didn't bring the promised documents.

Without the necessary documents I was again suspected of not being Polish, but as the train was about to leave, my inquirers didn't make much fuss. One of them just slapped my face so hard that he broke three of my front teeth. I was pushed into the full train together with some 800 other girls and I was on my way again. It was an awful journey that lasted for several days. Finally, we arrived at Königsberg where we were assigned to all sorts of jobs. I was taken to work in a large restaurant and coffee house. I did my work very diligently and did not associate with any of the other 60 employees. I didn't have to stay there very long, for it was already toward the end of hostilities. It didn't take very long before the advancing Russians came into the city and the war was at an end.

* * *

I survived the Holocaust all alone. My entire family perished together with the six millions of our nation. I escaped their lot by mere miracles, ever conscious of my sacred duty to tell the tragic story and remind the remnant of our people that they are dutybound to avenge the blood of our innocent martyrs.

I was well liked by he family, which included also two boys who served with the German armed forces and would come on leave in uniforms of the Gestapo. At first, I was quite scared of them and avoided all contact with them as collaborators with the murderers of my people, but they were rather nice and friendly to me. They even invited me to go out with them to dances in the casino and didn't dare to refuse.

One of the boys, Edward, even declared himself in love with me and offered to marry me after the war. He confessed that he hated the Germans and that he was in their service against his will. (It appeared later that he was sincere and even made efforts to find me after the war in Bialistok). After my meeting with Edward, however, I was afraid that someone may, after all, hand me over to the Gestapo, although I had with me a document issued by the Germans that I was of Polish nationality and that my name was Antonina Bialiska.

10

One evening in May, when the boys were again on leave, there was a little party in our house when a German patrol passed by to verify a report that there was a Jewish girl around. Just then I was busy doing my daily chores in the sheepshed. The old farmer locked all the doors, and I could hear the German shouting: "Where is that little girl we saw around here ?" Obviously, they meant me. One of them pulled the door of the shed and saw me. I was quite scared. But they only looked at me and greeted me politely. I did my best to remain calm and busy.

The soldiers seemed impressed by my calmness and even reprimanded the old farmer for shutting me up at work. He said he didn't know I was inside and the soldiers said good-by politely.

Once again I felt that I escaped deportation, as if by miracle.

were going to the barn and from there began my rapid march, away from the village. I could still hear someone calling me back: "Where are you ? What happened ? What'll we do without you ?", but I was already far away, determined not to return.

Completely exhausted and hungry, I came after four days and nights of roaming the fields, to a little peasant hut. A door opened before me and I was greeted with a cordial polish "Djen Dobrie" (*good morning*). I saw before me an old couple asking me what I was looking for. I told them I was looking for work, any kind of work if I could only stay a while. They asked if I were Jewish ? I said there were no more Jews around. They hesitated but took me in.

I knew right away that my stay with them would not last long, but I remained, and was of some use to them around the house and in their little garden.

9

One night I overheard their conversation about my being Jewish. The old lady said that she didn't mind, but the old man was afraid of the German patrols. This was a sign for me, to get going. I dressed very quietly and went out. It was just beginning to dawn, and peasants were already on their way to the fields.

I noticed a little girl carrying two pails of water from the river. I helped her carry them and so came with her to the house. The parents were grateful and invited me to stay. I offered my services and asked for nothing more than board and room, telling them the same story that I had no home or family. They agreed to take me on as a farm worker for the summer. Meanwhile I began with cooking and attending to the children, for I was determined to prove myself useful and stay put with them to the end of the war. I didn't even mind the hints and remarks that my cooking tasted Jewish. I was sick of wandering around and was ready to put up with all unpleasant things.

I was ready but jittery. I only plucked up courage when grandma, my old friend, wished me good luck saying:

... "Sing well. Think of me when you stand before the public, and have no fears".

So I did. Standing there among the other girls in the choir, I felt the priest's approving look, and saw the old man's lips wispering: "Dobje" (Polish: well done!)

My first appearance was successful. The next time it was easier. They got used to me and no one seemed to question my origin. I was well liked in the village and at times I was even permitted to substitute my master on night watch duty with the other villagers. No one suspected my Jewishness. Yet, I was often tormented by the thought of being the only Jewess left in the world.

So the days and months passed. There was but one man who made trouble in our house: grandma's son-in-law. He was a rabid anti-semite who loved to torment her and me with nasty remarks and popular anti-Jewish songs, like the one that made fun of Jewish girls, who ran away with their gentile lovers... (*"Moia Rebbeca z'domu utsekla" — My Rebecca ran away from home*!)

Once the old lady was so angered by her tormenting son-in law, that she lost patience scolding him thus: "Why do you torment people? Look at this girl, Marusia! she is Jewish, too, and suffered much. Must you always remind her of Jews?"

The reply was even more cruel: "I may surprise you both", he said, "for I enjoy handing over Jews to the German Gestapo; They will know what to do with you!"

There and then I thought I'll die of fear. At first, we thought he was drunk but then I knew that he meant what he said, and I suddenly realized that I was again in real danger. I had to plan my next step.

A few days later, when I had to do my morning milking, I packed some of my clothes, put it into a milk-pail, as if I

see me again and said: "Good morning, Antonina... what are you doing in my parish?" I answered that I was already a year with the Timinsky family and was fine and happy. Complimented me on my singing he invited me to come and sing in his church choir. Without waiting for a reply he handed me some money to buy myself some decent clothes before I come to church.

I was in a real predicament. To appear in a church choir before many people where somebody might recognize me was dangerous. But it was equally dangerous not to accept the priest's invitation. I was also afraid to tell my patronness. So I decided to seek the advice of the old grandmother. I came to her room when everybody in the house was already asleep kissed her hand and sought her opinion in regard to the priest's invitation. The wise old woman listened carefully and advised me to accept the offer; buy new shoes, dress nicely and join the choir. She was sure my outward appearance could never betray my being Jewish.

Next morning I did exactly as the wise old lady told me to do. I washed and dressed neatly and went to the priest's house. From there I was taken by the priest's housekeeper (who was also Jewish) to buy the right sort of clothes for a good Christian choir girl. We bought a pair of sandals, a beret, and a nice blue knitted skirt. When I was all dressed, Wanda (that was the housekeepers' name) styly remarked that now I really look like a "Jiduvka" (a Jewish girl)...

I was really frightened, but soon Wanda calmed me by saying that nowadays anyone who looked gentle and cultured is suspected as Jewish... We both knew the truth about each other, but acted as if we didn't, and so parted, to our respective non-Jewish "homes."

8

I was nervous and impatient, during the last days of the week, thinking how it would be on Sunday morning — my hour of trial. At nine o'clock, when I heard the church bells ringing

good Polish Christian children do. Her reply was also cordial and traditional, but I noticed tears in her eyes and a benevolent smile on her face. Later, when all left for the fields and I was left alone with the old lady and the two children I again felt at home hoping that now I would resume a normal life as a refugee Christian girl under the name of Antonina Bujalska. The old lady took a liking to me and told me her own story. It appeared that she too, was Jewish, but eloped with her Polish lover when she was only 16 and never returned to her family. Now she would recall her old father who never recovered from the shock of his daughter's conversion, while her old mother perished in the Warsaw ghetto.

Hearing her mention Warsaw, I burst out crying. The old lady then told me that she knew right away I was Jewish by my appearance and gentle manners. Our conversation was interrupted by the return of the family for dinner.

One day a German agricultural officer, who was in charge of grain collection and butter and egg production for delivery to the government, came by. He had a strong hunch that I was Jewish, but Maria, my patroness, did not loose her wits and firmly denied that I was Jewish, on the ground that all Jews were already exterminated. Her denials were corroborated with a full glass of vodka and a spicy bite. Everyone around was astonished, so was the German. Later he even excused himself for being so rude. I also kept calm outwardly but I saw how again I missed being taken away.

I remained with this family for several months, and everything appeared normal for nobody but the old grandmother knew that I was Jewish.

One sunny Sunday morning I was in he fields with the children of my adopted family and I felt fine. The children wanted me to sing for them, so I began a church hymn I knew well. Just then I heard the voice of the local priest who remembered me from the time I was in the hospital. He was glad to

but I shan't do you any evil. You better clear out of here, for somebody else might recognize you. Then, you shall be among all the other dead of your people." He let me go but wrote down the place where I lived.

Again I was facing danger. I didn't sleep all night, planning how to find safety elsewhere. I did not run away the next morning for I was hoping that the war would end soon. So a few months passed and it was already the eve of Passover, the season when good Catholic christians go to church to confess their sins. I, too, went to the "father confessor" with the other children of the village.

On the way to church the children were discussing how and what to confess and made fun of the whole thing. Wanting to be part of the conversation, I decided to say something positive and affirmative. So I said that we must perform the duties of our religion, and urged hem to hurry lest we be late. I was glad to be last to remain in the church after everybody had already gone and made as if I was praying devotedly. I drew the attention of a fine middle-aged lady who came over to me and asked why I had remained in the empty church so late. I took the opportunity to tell the lady about my sad lot. I told her how dfficult it was for me to stay with the family I was living, and expressed the wish to find work with some other family, attending to children or taking care of an old woman. She immediaely offered to take me with her as she had two children and an old mother.

I couldn't believe my ears, but here I was alreadv walking by the side of my new benefactress. As we were walking the distance of about 3 kilometers from church to her home, the woman told me how her Jewish neighbors were taken out to be killed. I listened to her story of horror but made no reply.

When we came into the house, I met the old lady her mother. I bowed, kissed her hand and greeted her in the manner that

needed help with her little ones. I was considering the change but dared not tell my former patrons, who were very good to me. When I was well again I decided to leave the hospital under cover of darkness. In order to reach the village where the nurse's family lived I had to walk all night. I was determined to brave the fears and terrors of the road to the village and got there early in the morning. As I sat down to rest on a stone by the wayside two peasants came by me. I asked them to show me the house of the family I was going to. They pointed out the house and went away. Sophia's sister received me gladly and offered me her home. I kissed her hand and immediately began to attend to the two little girls, who soon took a liking to me. They never asked me who I was and where I came from. Evidently, the letter I brought from Sophia explained everything.

Once I was so exhauted from work in the field that I fell asleep on the spot. I was brought home to rest, and was not even scolded. I felt happy in my new home, and even attended religious services with all the other children of the village. Once when I came to church I noticed that I was being pointed at. I thought that again I was recognized as being Jewish. So after the services I slowly slipped out into the street and was again on the road, feeling once more the gaze of hostile eyes on me. As I was walking along I found myself before a group of German policemen, two of which turned out to be Polish. I thought that the best thing would be to go on walking calmly and briskly. But then I heard one of them calling me to stop. They said "Gut Morgen" rather politely and walked away. One of them, however, remained behind. Now, I thought, is the crucial moment. It turned out that this was a young Polish policeman whose name was Solick. He was a native of Drohichin and recognized me.

"You are Jewish, aren't you ? Your uncle's name was Sholem. I know all about you. Let me see your identity card." Trembling I handed him the card with the name of Antonina Bijalska. Again he looked at me and said: "You are not telling the truth,

new patroness was the wife of a rich farmer. She offered me the job in the cow barn and sheepshed, in which they had over eighty heads. I was too timid and scared to refuse the job although I knew that it was really too hard for a girl. I was willing to try and so I remained in the service of this family.

The church warden left me there, and I again felt at home with good people. At night I heard them talk about the horrible situation and how the poor Jews were being exterminated. Plucking up courage I asked the old wife of the farmer if she too was of Jewish descent. "I am not Jewish", said the woman, "but my mother was. She still lives with us and is now about 90 years old. It's lucky that the Germans don't know about this. Otherwise we would all be dead by now." My heart was filled with joy. Maybe now, I thought, would be an end to my wanderings.

4

The rainy season began. Every day I had to take the sheep to pasture, and I returned soaking wet. Yet I didn't mind the cold or the discomfort of my wet clothes. I was determined to go on; until one day I caught cold, and got sick; but I was afraid to tell anyone how miserably sick I was. However, my kind mistress noticed how I suffered, and when she measured my fever it was abouve 40°C. The doctor came and I was ordered immediately to the hospital. Now it was a struggle for life and all my thoughts were how to get well again.

One night I dreamt that my mother came to me and said that soon I would get well; I should then try to get away from this hospital as far as possible. The priest also came to visit me. All the nurses took an interest in me, but I avoided all their questions about my past. I was afraid I might be discovered. During my recuperation period, I got acquainted with a nurse named Sophia. This nurse suggested that I should not go back to the farm. Instead she offered me a place with her sister who

I told here that I had no home to go back to, after the Germans burnt our house and killed my father.

"Aren't you Jewish ?" asked the lady.

"No, madam" I replied immediately. "Are the Germans killing only Jews ? Don't they kill many of ours as well ?"

She apparently believed me and invited me to come to her house. For some time both of us wre happy and satisfied. But this asylum was not for very long. Only a few days later one of her neighbors came in to inquire about the newcomer and reminded her how dangerous it was to give shelter to strangers. All such persons must be reported at once.

Overhearing this conversation, I dressed quickly, thanked the lady for her hospitality and good intentions, assuring her that I was less afraid of the Germans than she or her neighbors were.

Again I was on the march, for days and nights without food or shelter. My face and fingers were now frostbitten. I was so desperate that at times I even felt like going over to the nearest German patrol-post, tell them who I was and be done with it. But the strong will to stay alive and the hope to survive the horrors of war kept me going.

I came by a Catholic church, and sat down to rest a while chanting a holy Christian hymn. An old man came out of a little house and invited me in. I accepted the invitation willingly. The old man was the warden of the church. After he gave me some warm food in his cozy little room I asked him if I could find employment around the place. He suggested that we go in to see the priest who might take me in as help to his housekeeper. It turned out later that the priest's housekeeper was also a refuge Jewish woman who was not too anxious to have another Jewess around... (not unusual in those terrible days).

The priest however, was glad to help a child in distress and sent me to one of his rich paritioners, with a recommendation. I was accepted and was again rechristened *Antonina*. My

harm to you. Here you could have frozen to death, and a young child like you should go on living. We shall bring you to a safe place."

I was quite sure now that they would hand me over to the German exterminators. But I was mistaken. Instead of being delivered to the Germans I was brought to their home. The woman of the house was glad to take me in altho it was quite clear to her that I was Jewish.

One morning, when the whole family was seated at the breakfast table, a German patrol entered the farm-house. "We are looking for Juden", they announced emphatically. "Are there any here ?"

"What Jews ?" replied the master of the house. "Where can you find any Jews now ?" "This young lady here looks like a Jewess," said one, pointing at me.

I was scared to death; but the clever peasant-woman did not loose her wits. She invited the soldiers for breakfast and a good strong drink of vodka. Then she gave them plenty to eat, so that they forgot all about me. Meanwhile I had a chance to slip out of the house and so escape a certain death. Since I could not get away very far I decided to hide in the barns of neighboring farmers.

When night came I was again on the road, but I was already exhausted and had neither the will nor the courage to go on. But I knew I must continue. Again, I came to a little clearing in the woods, where shephards tended their flocks. They asked me where I was going so early in the morning and I made up a long story about a visit to my grandmother and they believed me. Then I noticed a large cross by the wayside and stopped by, as if to pray, so that people passing should take me for a devout christian girl. I remained seated by the cross crying, when an old elegant lady passed by.

"What are you praying for so devoutedly, my child ?" asked the lady.

grading jobs; then they were exiled and tormented to death. I was now under the roof of a Christian family and for reasons of caution and security was ordered to wear a large cross on my chest. Later I was transferred to the home of Christina's sister who lived in a little village about 14 kilometers outside of the city. There were no children in the family, and I was accepted very cordially. I was told that this house could be my home for the duration provided that no one would know that I was Jewish. That is why I was promptly initiated into all Christian customs and prayers. I also had to go church.

This, however, did not last very long. Only a week later, when the entire countryside was already covered with snow and the house was shrouded in darkness while I was in my deepest slumber after a day of hard work the master of the house came over to my bed and awakened me. He told me that I must leave the house immediately, for it appeared that people in the village suspected my being Jewish.

"I suppose that if you leave right away," he said, "you may be far from here before sunrise. Go, my child, and may God protect you on your way."

I dressed as quickly as possible and with a beating heart and tears in my eyes I was out in the cold not knowing where I was going.

2

I knew that all the roads were shut for Jews. I didnt know my destination. Only one thing was clear, *I wanted to live.* Looking at the huge cross on my neck, I lifted my eyes to heaven as if in prayer: "Save me, God, from death; Forgive me that I bear this cross. I want to live, if only for one day of revenge."

Wandering all night, I came to a little grove and there I lay to rest. I suppose I fell asleep for when I opened my eyes I was on a wagon. I shouted: "Jesus, Maria", what's happened to me? where am I ?" Near me on the wagon there were two peasants who calmed me, saying: "Don't be afraid little girl, we mean no

BELLA BRONSTEIN (Haifa)

ODYSSEY OF A JEWISH GIRL

(*This is the story of one brave Jewish girl during the horrible years of World War II in Poland. Although told in Yiddish in the third person, the editors took the liberty to retell it in English in the first person, without diminishing thereby the authenticity of the original*).

I was the oldest of four children in our family and the only one that survived the holocaust. Mother died when I was still a child, and I was sent to live with my aunt in Drohichin.

Father was killed in 1939, at the very beginning of the war and I was left homeless and alone. One of my little sisters was put in the orphanage of the famous Dr. Yanush Korchak (who went together with his charges to the death train); the other perished later in the Warsaw ghetto.

When the Germans seized Warsaw I was one of the many homeless children roaming the streets of the war-ridden city. A few times I managed to bring some food to Jews stranded in a Jewish school on Torgova street of the Praha suburb. One day, on my way to that place I met a Polish woman named Christian who knew me. She pleaded with me to come and live with her for she knew that "bad times are coming for us Jews." I let myself be pursuaded and went to live with that Polish woman. My conscience bothered me, for I didn't tell anyone of my relations where I was going; but I suppose I acted like most people in those terrible days desperately struggling to save their lives, as best they could . . .

1

The woman was right. Harsh and dark times came for all Jews. First they were drafted to do the hardest and most de-

It is of this girls' boarding school, and especially of two inmates that I want to tell one curious episode. There were two girls of Jewish families from Grodno, but neither I nor anybody else of the town ever found out how and why they, or their families, chose to send them to this thoroughly Christian boarding school.

It seems that the pious nuns were sure that they had the rare chance of saving these two "sinful" Jewish souls and treated them accordingly. When, however, the two girls stubbornly resisted attempts to convert them refusing to change their loyalty to the Jewish faith for the Christian "son of God", they were punished severly and forced to do the most degrading menial labour in and around the school. One of the girls, Sonia Halperin, somehow managed to transmit a secret message to her father in Grodno, describing the situation they were in, and asked to be rescued. When the father came to see the school directors, he was told that his daughter and her friend were disciplined for disobedience and stubbornness. The desperate father, leaving the school, came to consult our local Rabbi, appealing for help to save the girls from forced conversion.

Our Rabbi went into action immediately. He summoned to his house some young fellows of the town who could handle such matters. Among these were such boys as: Leiser Resnik (Avrumche's son) Feivel, son of Shaye the cobbler, Meyer son of Berl the tailor, Matuses's two sons, Zelig the capmaker, and Berke Grogilsky, the shoemaker. These took upon themselves to do the job.

The plan was to have the two girls slip out of the dormitory at midnight, hide in the abondened church near the corridor leading to the bell-tower, while the fellows outside would fasten a tall ladder reaching up to the window of that tower.

The plan worked and the girls were rescued and conducted back to safety with their families in Grodno.

BESSY STOTSKY (U.S.A.)

JEWISH GIRLS SAVED FROM APOSTASY

(*Recollections of our town*)

Our town Drohichin, situated right on the border line of the Grodno district and Poland, must have been a rather important place in the past. Although its population in our times consisted only of some 400 families (both Jews and Gentiles), there were two indications of it's ancient importance. One was, that on all Russian maps Drohichim was designated as a city (*gorod*) whereas other towns with even larger populations than our 400 families, were classified as mere townships (*mjestechko*). Another indication was its three ancient Catholic churches, now practically abandoned and empty.

One of these churches was situated not far from the market place, and its front side was part of the street leading to our synagogue. Another church was surrounded by a high brick wall intercepted by a heavy gate that was always shut. Only the tops of the fruit trees overhanging it's walls could be seen from the outside.

The third church, also enclosed by a wall. a fense and a gate, was shrouded in mystery and Jewish school boys passing by were afraid to come near it at night, although they were rather curious to know what goes on within. There was a well inside this enclosure and during the day it was permitted to draw water from it. The entrance was through a wicket gate. Once inside you could see a quadrangle of two story buildings, which was strictly out of bounds for all but the staff and students of a girls' boarding school conducted by nuns. No one in town ever saw these girl-students outside without being accompanied by their chaperons.

Suddenly one day, years after my father's marriage, he received a summons to appear before the town Rabbi. Father couldn't imagine what the Rabbi wanted. He put on his Sabbath coat and went to see. At the Rabbi's he met the hasid from Chekhanow, the man who might have been his father-in-law.

There, the hasid had much to say. He brokenly explained the sad story of how his daughter had died during the birth of her first child, how his wife had become mentally deranged because of her daughter's death, and how a fire caused him to lose half his fortune.

At this point, he recalled the formal agreement made between him and my grandfather. He now came to implore my father for forgiveness and begged my dad to accept several hundred rubles as retribution.

Since my father already had two children, this money would have come in handy. Still, the precept of "honor thy father" meant much to dad. He couldn't accept any money without first asking his father — Grandpa Meir — what he should do.

After father repeated the story, Grandpop ruled that not one penny should be taken. Also, father should completely absolve the poor misfortunate hasid's oath. And this did my father do.

Ah yes, I remember those days of yore — days of life filled with happiness and sorrow as found in our town, Drohichin.

Grandfather, in his youth was a mithnaged (a staunch opponent of hasidim), but after his marriage, he gradually changed his beliefs. Life with his in-laws, followers of the Rodzen Hasidic Rabbi, affected his ideas. Still he never lost some of his original habits and attitudes. For one thing, he was accustomed to reciting all the "piyutim" (poetic passages) of the "mahzor" (a special prayerbook for holidays) on festival days like Passover, Shavuot and Succot, before leaving for the morning services. This the others never did.

Although my grandfather and grandmother had had ten children, only my father survived. Very much worried about the life of his only boy, grandfather went to his Rabbi and begged the holy man to ask God to grant his wish.

Just as he was leaving the Rabbi's house, another supplicant, a hasid from Chekhanow, appeared. This hasid feared for his only daughter's life, and like grandfather, he wanted the Rabbi to "promise" that his baby would live.

Upon hearing this, the Rabbi called my grandfather back and asked eight more Jews to come to his house. This way a "Minyan" (a quorum of ten Jews) would be formed. What the Rabbi had in mind was the announcing of a marriage between the two babies, for the Rabbi believed that arranging a "tnaim" (a formal engagement) would serve as a remedy to ensure their survival... (This practice occured frequently among hasidim).

So it happened that when my father, a little boy, started school, he received presents from his 'bride'. First she sent him an "Aleph-Beth" (alphabet); then a "siddur" and then a "humosh" (the Pentateuch — the five books of Moses).

Years passed. The father of the bride became very wealthy while my grandfather remained as he was — a great scholar, but far from being rich. As the two children grew up, the "mechuton" (the brides father) forgot all about the engagement. He gave his daughter in marriage to someone else. My father, too, became engaged to another girl. All seemed to have forgotten.

Thursday, judgment day! — the test. Usually this test took the form of oral recitation. First the more intelligent would be called on to recite their lessons. After this group finished, our master would turn to the other half of the class and sighingly would remark:

"Now we shall have to turn to the *goyish* section."

(The term *goyish,* meaning 'gentiles', also means the ignorant and slow learners.)

Most students already knew from experience exactly when the knot would be put into usage. One of our fellows cleverly devised a way to avoid feeling much pain. Taking a paddy towel, he put it under his clothes so it'd soften the blow he'd receive. This did work.

Also, in the classroom, this Rebbe kept an alarm clock locked in a glass dresser. The reason for it being locked in a safe place is really very simple to explain. It seems that a certain gremlin once set the alarm to ring before lunchtime...

Girls also went to school at Reb Nachshon's *heder.* His wife, Leah Nehamah, taught the girls how to read the prayers from the *Siddur.*

Oddly enough, this learned couple never attended any teachers' training seminary. Still their pupils weren't uneducated. The boys excelled in their Talmudic studies while girls knew their prayers fairly well.

Concluding these memoirs, I should like to record an episode that happened in my own family when all lived in Drohichin. Although a true story, it sounds almost legendary. One could compare it to the Talmudic legend of Shulamite, later popularized by Goldfaden as an operetta on the Yiddish stage.

Now my grandfather, Reb Meir Drohitchiner, was a great scholar. Talmudic students respected his knowledge. Even in his old age, when eye trouble affected him and he could see very little, they'd still come to his house for instruction.

So he returned to Drohichin and shared the lot of all those who later perished as Hitler's victims...

Another outstanding member of the community, Reb Nachshon, was the head Talmud teacher of his own "heder" (school). This teacher accepted only the very bright pupils who came from 'good' families. Parents used to dream of having their son study under Nachshon. And, people being people, some became quite upset and unhappy because so and so's boy was also accepted there...

During the Succot holidays and Passover, one would see Nachshon formally strolling in the market place with the fathers of prospective pupils; the topic of discussion being the terms of enrollmen and tuition fees.

Although hefty and fleshy, Reb Nachshon said he rarely ate to satiety. Weight just seemed to attach itself to him. Two other things distinguished him. First, in all seasons, this observant pious hasid wore a large velvet hat. Second, on shabbath mornings during the Torah reading he'd remain standing, eyes shut and body swaying and rolling fervently.

As a teacher, he gained fame as a strict taskmaster. Never once did he smile during lessons. Then too, he put great faith in the dictim that 'he who spares the rod, hates his son.' To make sure that he abided by this rule and performed his professional duties, he'd frequently resort to using the broad rubber belt from the sewing machine. Because he fastened the end of it into a hard lump, the boys called it "dos knipl" (the knot). Oh, yes, he did apply this "knot" to the bottom of his pupils' anatomy!

At the beginning of the school year, Reb Nachshon would divide his students into two groups: the bright ones and the slow ones. Sitting himself at the head of the able, he placed on one side, the bright pupils, and on the opposite side, the 'thick heads.'

Invariably the weekly class schedule followed this pattern. Sunday, we studied together; Monday in pairs; Tuesday, each one by himself; Wednesday, one had to know the full assignment; and

Srolke's wife, would request a special favor: for although she'd pay for everything she had bought, she'd ask my mother not to list everything on the written bill. This way her husband couldn't become aggravated with what he might have called extravagant spending. And, Hanche reciprocated when my sister, Hannah Bashe, requested the same favor from Hanche. Hannah definitely didn't want her husband, Avrum Hayim, to think he had married a spendthrift.

The pious women of Drohichin were really marvelous. They made good housekeepers, fine business-women and wonderful mothers. As a rule, they worked harder and much more than their husbands. They also accepted their lot as a matter of course.

It's at this point that I must confess my sins. As a boy of about nine, I felt that my mother didn't allot me enough pocket money to buy sweets. Because of this, I sometimes dared to take a penny or two from our store's cashbox.

Now Asher Bloch, Srolke's son, and I palled around together. We kept no secrets from one another. I once asked him if he ever took "extra" money when he needed it. He admitted that he did, but his didn't come from the store. It seems that his mother would regularly send him to the bakery shop to buy several loaves of bread. If his mother told him to buy seven, he'd only purchase six and pocket the rest...

Srolke Bloch found it extremely difficult to talk. Words choked him and only with the greatest of difficulties would he manage to stammer them out. In the synagogue, though, another Srolke appeared. There before the altar he spoke with clear and perfect enunciation.

One of Srolke's sons ventured a visit to Eretz Yisrael. A trial to see what life was like there then, the trip proved to the son that it meant doing without many accustomed luxuries. He also realized that if his sister would come she'd have to do her housework. Life without hired help for his pampered sister — No!

On the other hand, a bad market day evoked a retort that business was good! Why this response?

"For why should only I be unhappy?" he revealed. "Let my competitors feel bad too..."

Moishe led a rather modest life, and from his home one couldn't tell that he had wealth at his fingertips. Nor could one tell it from the way he dressed. Also, he'd respond very generously if you'd ask him for a donation to some worthy charity. He once told someone:

"I don't wait for them to come to me for charity. After a good business deal or a good market day, I put aside a certain amount of money as my contribution. So, I'm really not taking the money out of my pocket, for I never regard this sum as belonging to me. All I have to do is decide how much I want to keep out."

Another very wealthy resident, Srolke Bloch, lived in a brick building located in the center of the town's market square. Each morning, well dressed and with his beard nicely groomed, he'd regally promenade across the square to the synagogue. Under his arm would be his *talith* bag; and in his right hand, a cane.

Townspeople honored him with high status and prestige. They acknowledged him as the undisputed host of the Slonimer Rabbi, whenever this saintly man came to our town. Only an important personage could host such a distinguished guest. Also, a woman who'd emigrated to America paid tribute to his position. In one of her letters, she wrote that her home in Americas was even nicer than Bloch's...

Not only did we reside near the Bloch's, but our general store, where we sold everything from herring, kerosin, tobacco, cigarettes, shoes and overshoes to sewing kits, was close to their dry-goods store. So, it was natural that his family bought goods from us, and we from them.

Whenever our two families settled business accounts between us, an interesting spectacle would occurr. Then Hanche Bloch,

to recite this prayer from the traditional "Korban Minhah" (prayerbook) which she always kept by her side.

Days full of fun and sunshine belonged to summertime. During this time, timber merchants floated their cut trees down the Bug River towards Germany. Many Jews worked then, and our town benefited from the 'water Jews' — the name given to those who helped to transport lumber down the Bug. These 'water Jews' spent much money in town, purchasing food and other things which they needed.

However, misfortune also came along with the pleasantries of the river. I recall how the Bug River claimed the lives of Baruch Hilke's two children who drowned in it. Also, I remember a Sunday that saw an unusual influx of lumbermen in town. So great was their number that the bakeries couldn't supply them with enough bread.

Another time, a 'water Jew' had to change a 100 rubel note. Only one of the storekeepers, Moishe Fervel, the owner of a hardware store and richest merchant, kept that much cash on hand. This Reb Moishe would charge, for his service, 15 kopeks — a goodly sum.

This same man possessed his own philosophy of life. He frequently posed his favorite question:

"What is the difference between the day after Passover and the day after Succot?"

When you asked him what it was, he'd reply:

"After Passover, there's a boxful of Matzos left over; after Succot, a boxful of soiled underwear!"...

And people would ask him, "How's business?" To this, Moishe, when pleased with the profits of a good market day, invariably responded:

"Business wasn't so good today."

Afterwards he'd explain his reason for this reply.

Let him too be happy..."

Another upright citizen, Reb Shilem lived for a time in our town. A disciple of the famous Chefez Hayim, he later earned the appointment of "dayan" (a religious judge) in Pruzan. But, for a time he taught the Talmud to a group of live mischevious Drohichin boys. When one of his pupils disturbed the lesson, he'd threaten him thus:

"I am going to spank you soon, God willing!" [The original Hebrew phrase for God willing is "Blee Neder" (without taking the vow)].

Piety and fear of God he had in abundance. To entrust his wife with the relatively simple task of salting the meat — making it kosher — unthinkable! He did it himself. Also, many were the bowls, dishes, pots and pans that he stored up in his attic because he doubted their "kashrut" (ritual fitness for use).

And how Reb Shilem feared that he might cheat the local grocer, this became a great worry of his. Since he frequently took journeys and would be away for great lengths of time, he would ask the grocer to charge an extra ruble for the groceries his wife would buy while he was away. For how awful it would have been if the grocer had cheated himself!

Pious Goldeh, another inhabitant of Drohichin, became known for her talks with the dead. In moments of crises and troubles, she quickly scurried to the graveyard. There she prostrated herself in supplication over the graves of the dead that they should help in the present situation. She'd also hurry there to deliver all good tidings to the departed. Once I heard her speaking to my mother about my grandmom buried in the cemetery:

"Feige," she casually stated, "I have already congratulated your mother on the delivery of your daughter's boy."

Goldeh spent her old age with her son in Warsaw. There she lived to be almost a 100 years old. She was a little old woman, the size of a 10 year old girl, and a frail little thing. Fear that she might die without reciting *Vidui* (the confessional prayer) preoccupied her. She made it a point to ask all who visited her

mare had so upset the hasid that he sought relief by asking the Rabbi to interpret it.

Shortly afterwards, our witty Pessach-Noteh saw this hasid walking ahead of him in the street. He came behind him and made a loud nasal grunt. Puzzled by this nasal sound, the hasid who still vividly remembered the dream, asked what was wrong.

"What's the matter? Do you smell something strange?"

"I think I smell unleavened bread!" came the naive reply.

Much alarmed, the hasid quickly fled to see the Rabbi again. He told the Rabbi that even Pessach-Noteh sensed the smell of *hametz* on him.

Hiding a smile, the Rabbi quieted his hasid's fears. He knews Pessach-Noteh's love of playing practical jokes, so he sent word asking him to let the poor devil alone.

And who could forget Chayim Velvel Rosen, who spent his last years in Warsaw. Materially speaking, Chayim was as poor as a church-mouse. Even his last name seemed to bespeak his lack of wealth. (In Yiddish, the word "rosen" means dearth.) Still Chayim possessed a very rich sense of humor that endeared him to many.

Chayim could explain all kinds of things. Once shortly after the Succot holiday, he whimsically accounted to me the reason for his poverty:

"Because, during the holiday prayer when the cantor chanted 'lasova' (plenty), all responded 'lo'lrosen' (not for Rosen)".

Town's people frequently wanted to know how Rosen's rich nephew in Warsaw treated him. Chayim quipped:

"My nephew is rather rich, but he does not come up to me."

One day the topic of conversation revolved around the merits of all sorts of meat — veal, beef, chicken. Now "off" in Yiddish means chicken or eat up. You can imagine the smile he brought to faces when Chayim explained:

"Ich ess stendig off." (I constantly eat up! or: I constantly eat chicken).

Now the establishment of a Drohichin Burial Society naturally infuriated Semiatich undertakers who suddenly were faced with the loss of a substantial income.

One day, the *gabbai* (treasurer) of the Drohichin society visited Semiatich. While there, someone approached him and mockingly asked:

"Do you at least know what they say to the deceased when he is lowered into the grave? You surely don't know, do you?"

The amazed *gabbai* returned to his home-town and repeated the insulting question to his friends. After much discussion, they decided to turn again to their Rabbi. They wanted to know the proper words to say to the about to be interred. "You simply say, 'May we not lie with you before you rise'," the Rabbi remarked.

Several Jews in our town gained renown for their witty puns, which were repeated with joy and jest.

Especially did Reb Pessach Note, an old Radnizer hasid who lived to see his 90th year, acquire fame as a master of the 'double entendre'. Once when an illnetss confined him to bed, the Rabbi came to see him. Without giving the Rabbi a chance to inquire about his health he floored him by picturesquely inquiring: "Tell me, Rabbi, did you come to fit the size of your eulogy for me?"...

On another occassion, he again pronounced some very unexpected words. This occured on the day when we were returning from my grandmother's burial ceremony. Now my grandmother Rosie had lived into her 70th year, and Chayche, her twin sister, survived her. As is natural at such a time, we were all deeply engrossed in our own thoughts. Imagaine our amazement and surprise when out of a clear blue sky, Reb Pessach-Noteh announced: "I knew all along that Rosie would die. After all twins don't usually live long..."

Another time, Reb Pessach-Noteh paid a Passover holiday visit to his Rabbi in Radzin. Now, it seems that one hasid had had a very frightening dream about "hametz" (unleavened bread) appearing in prominent sight on the Passover table. This night-

acording to their belief that only they can be truly God-fearing Jews, didn't think very much of him.

Now it happened one day, shortly after Passover, that some Jews of nearby Semiatich had a legal dispute with a member of our community. They brought the case before our Rabbi. Because of the immediacy and importance of the case, our learned Rabbi missed his afternoon and evening prayers. He also forgot to recite the usual Sfira count which occurs after the evening prayer. (Sfira lasts 49 days, from the day after Passover to Shavuot, and orthodox hasidic Jews strictly observe it).

The next day when the Rabbi came to the synagogue the members asked him to say the proper benediction before the Sfira recitation. He declined, stating that in accordance with custom one who's once missed the count shouldn't mention it again with a blessing.

And what a stir this caused! Mithnagdim and hasidim reacted with amazement to his confession. Both sides discussed this happening! The mithnagdim were furious: "A Rabbi should forget the count Sfira — Disgraceful!" On the other hand, the hasidim praised and admired the saintly man who had had the courage and piety to admit his omission in public. They respected his not reciting the benediction in vain and considered this a sign of true Godliness.

Followers of the Radziner Rabbi ranked first among the hasidim in our town. They wore blue frills in their "tzitzit" to distinguish them from the rest. Next, came the adherents of the Slonim Rabbis.

In its earliest years of existence, Drohichin lacked a Jewish cemetary, so families buried their kin in the town of Semiatich. Later, as Drohichin expanded, the Radziner hasidim asked their Rabbi to organize their own " Hevrah Kaddisha" (burial society). This he did. The Rabbi also introduces a "pincas" (register) and he took care of all those details called for in establishing a well ordered Jew cemetary.

RABBI SHALOM-SHAHNE POLEY (Polakewich) Boston

OUR TOWN DROHICHIN — (MEMOIRS)

Our town Drohichin was but one drop of water in that great sea thas was once Eastern European Jewry, but this drop contained, in miniature, all that was in that great mass: hasidim and mithnagdim; scholars as well as simple folk; richmen and beggars; businessmen and poor artisans; squanderers and misers; softies and tough guys; provincials and sophisticates; *maskilim* of modern type and old time *melamdim;* buffons and loafers.

Drohichin, a Russian town in Czarist times, lay right on the Bug River, the border line of the old Grodno District. On the river's opposite bank, the Polish district of Shedletz began. I could never understand why the name of the nearest village on the Polish side was called "Russkie stroni" (Russian side) until an old Jew offered the following explanation.

It seems that the course of the Bug River once ran deeper into Polish territory and this village belonged to Russia under the Grodno government. So, the Poles named it "Russkie stroni". In time, the river changed its course, flowing more towards the Russian side so that the village was now on Polish territory. Still, the old name remained.

Drohichin Jews spoke a Yiddish dialect akin to that spoken by the Jews of the Ukraine (Báruch they pronounced Búrich). They made up a community of about 200 families. Everybody knew everybody else's business and the other fellow's good and bad points — this, from the esteemed Rabbi down to the humblest water carrier. It was also a community where people cared for one another; and, should anybody not be seen for a few days, neighbors and friends felt obliged to inquire where and wherefore.

Our Rabbi was a great Talmudic scholar, but he was a Mithnaged (an opponent of hasidic teaching). And so the hasidim,

Then, one sunny morning, when all the passengers turned out, on deck, we saw before us the wonderful panorama of Haifa bay and the Carmel. Tears of joy overflowed our eyes. There was kissing and embracing when the ship landed and all our woes were forgotten. We spotted our father and brother on the pier, but there were still quarantine formalities to overcome before we could join them. We still had to wait a few days in quarantine. It was midsummer and very hot. Father arranged for the children lodging with a friend of ours. It was a bare wooden shack and we all slept on the floor, because we still did not have the means to rent a more decent house.

DIFFICULT TIMES AT FIRST

Our first years in the land were just at the beginning of the economic crisis. It was the year 1925. We still lived in the wooden shack and very little to live on. Our two cousins who had just arrived from Poland, also lived with us. Only later, conditions began to change somewhat for the better. Many who came with us returned to Poland, or immigrated elsewhere, (there were some who even went to settle in Biro-Bijan). We, however, braved the hard times together because we knew that for us there was no return.

In 1936 father acquired a plot of land in Yoknaam and settled there. We now remembered our mother, of sainted memory, who would have been the happiest person to own her own land in Israel.

So the years passed. When in 1948 the state of Israel was established and our children participated in the war of Independence, we again remembered our good mother, whose great dream now came true. We recalled what she so trustingly declared: "No child of mine will serve in the Polish or Russian army. My children will fight for King David ! . . ."

at all). Then, one day our mailman shouted to us from afar: "Children, a letter from Palestine". With trembling hands we opened the long awaited letter, that contained, in addition to a warm fatherly letter, a paper bill of one pound sterling. In those days in Poland this was a considerable sum of money when exchanged for Polish Zloti, enough to live on for a whole week. This of course, called for a grand celebration. We acted accordingly — with a loaf of bread and a couple of good herrings.

A few days later came my brother's affidavit, then also, the papers necessary for the entire family. At that time the economic situation in Palstine also improved and father was able to send us enough money to live on, while awaiting final arrangements.

Our house by that time became a meeting place for Hashomer Hatzair and other Zionist-minded groups. We held meetings, reading sessions, discussions, and parties.

LEAVING POLAND

Then came the happy day for us who remained behind. We were now on our way. The carriage took us to the railway station, and we were happy to be on the train. This happy moment was only saddened by the thought of our poor sister Sarah who did not live to go with us.

The train was to pass the station of Butki where relatives of ours met to bid us godspeed. From there, to Bialistok where another uncle of ours (one of my mother's brothers, Nisl Bielin, who was a Hebrew teacher) also bade us godspeed. Then, directly to Constanza, the Rumanian port of sail, on the Black Sea.

Our long and difficult sea journey, under most unsanitary conditions, defies description. It lasted for eight long days. We were hungry most of the time, for each passenger had to live on whatever food he brought along and we had very little. Instead of meals the children were fed on hopes and promises, that soon we shall be with father in the land of our dreams...

Remembering, however, what he promised mother before she died, father finally decided to overcome his waverings and on a cold winter morning in January 1921 he bade farewell to his many friends who gathered in our house. Many of the assembled were envious of father who was about to realize the hopes and dreams of his life. Only he himself was sad and moody, hardly a participant in the lively conversation. He held our baby sister, just about two years old, hugging her closely. When the coachman came in to haul the baggage on a sleigh, he didn't really have much to take for except a pillow and some other bedding all of father's baggage was already outside. But, father was still hesitant. He couldn't tear himself away. Friends began to urge him: "Reb Mordechai, the carriage is waiting". Father burst into tears, "I can't go, it's a crime to leave nine little orphans". It was clear that such a dialogue could not go on very long. So, he had to be put on the sleigh forcefully while the coachman was ordered to let the horses go, full speed.

DROHICHIN IN THE TWENTIES

In the early twenties, Polish Jewry was passing a period of remarkably rapid developed. The spirit of these events was also felt in our town. First, came "Hashomer Hatzair" and "Hechalutz". My two older brothers joined the "Hashomer Hatzair" that grew by leaps and bounds. This youth movement made it's first public appearance with a street parade on Lag-Baomer. For the first time in our town Jews saw their children in scout uniform, marching in military fashion, a sight that also impressed our Polish neighbors. With admiration they aplauded these brave young Jews about to go to Palestine repeating again and again: "what a wonderful parade".

The appearance of these young Zionist organizations also raised hopes for our passage to Eretz Israel, to join our father. Meanwhile, we were anxiously for letters, each morning inquiring our mailman whose invariable reply was: *Niema Nitz* (nothing

too, was a pious woman but she felt that there was no future for Jews in Poland and that one should go before it was too late. Let the Messiah on his white donkey come after us to Eretz-Israel!

MOTHER'S WINTER TRIP TO WARSAW

On a cold winter day our mother decided to go to Warsaw, where she expected to get our passports visaed for Palestine. Father took her to the railway station, and we chilrden stood on the platform waving goodbye to her. Father came back to us reporting that mother was well settled on the train. We returned home anxiously looking forward for the day of our mother's safe return.

Mother came back after a week or so but the joy of our prospective journey was now dimmed by mother's illness. She came back with a bad cold that soon developed into pneumonia. During the following six weeks our house had many doctors' visits and the room was filled with all sorts of medicines. But all the efforts to save mother were in vain. She was sinking fast. On the last Friday night, before she died, she called father and addressed him thus: Promise me, Motenke, to take our children out of the galut (exile). She held his hand and made him promise just that, before she fell asleep forever...

AFTER MOTHER'S DEATH

It was not easy for my father to keep his promise. First, because he was now himself a weak and broken man; secondly, because our savings were spent during mother's illness. We didn't even have enough money for the steamship tickets. We were nine children in the family and father could not make up his mind to go alone and leave the little ones behind, even for a short time. He was wavering. One day he would decide to go by himself to Eretz Israel to prepare the ground for settlement of the whole family. On the next day he would break down and cry "I cannot possibly leave my little motherless orphans."

memory, would tell us all she knew of ancient Jewish glory and heroism. We children absorbed her stories of the Maccabees and of Biblical heroes with palpitating hearts and flaming faces. She told the stories of old but linked them to the present and future of our people, thus kindling our hearts with faith in a bright future of our nation in the land of our fathers. Invariably, at the end of these tales we imagined ourselves packing for the happy journey to the land of Israel.

WE BUY LAND

One Sabbath morning after the services an elegantly dressed gentleman came up to the preacher's pulpit of our great synagogue to deliver his speech about the land of our fathers. He invited the worshippers to a meeting that was to be in the evening after *"havdalah"*.

At the well attended mass meeting in the evening the same speaker presented his credentials as an accredited agent to sell lots in the land of Israel. My mother offered her jewelry, without even asking the man who he was or where the proposed land plot was situated. Other Jews followed her example.

Our parents came back from that meeting happy and satisfied with the deal that they had made. They had in their hands an officially signed receipt that certified their title to a plot of land. So, they woke up the children to tell them the good news recounting every minute detail of the great meeting. Then, the table was set for a little celebration in honor of the great event.

The whole town was teeming with excitement. Everybody talked about going to Palestine, but we were the first to sell our belongings in preparation of the big journey. Only our extremely pious neighbors were dubious. They thought that the time had not come yet, and that Jews better wait for the Messiah, instead of turning our heads with deeds of land and journeys. My mother,

some boys from the less rigid non-hassidic families in town. The children of the Hassidic group attended *heder* or the *yeshivah*.

From the time of the Polish-Soviet war, I remember how Jewish girls were ordered to peel potatoes for the army kitchens. One day I saw how a Polish soldier was brutally beating a Russian war-prisoner hammering bullets into his throat.

One night our house was taken over by Russian soldiers and my father took in a few bundles of hay to pad the floor for them. Then, I heard sounds like thunder and loud noises, but I didn't know what it was all about. My father was nervous and began to wake the tired, sleeping soldiers. They were panicky and tried to escape, but most of them were killed by the attacking Poles. Only one Russian woman-soldier remained behind in our house. My mother hid her in the closet, but we were scared to death lest the Poles find her. She had her hair cut short and it was easy to tell who she was, for only the Russian bolshevik-women had short hair cuts. The shooting continued all night and on the next morning the town was strewn with corpses of dead soldiers and horses. The peasants from our town and the surrounding villages came in hosts to plunder the dead, taking all their belongings: boots, clothes and even underwear. Then, they piled the naked corpses on wagons for burial or disposal. I felt deep shame and great pity for the desecration of these dead soldiers.

FIRST TIDING FROM ERETZ-ISRAEL

Although the idea of return to Zion was deeply rooted in the consiousness of our people, fifty years ago, the concept of Eretz-Israel was rather latent, distant and almost unattainable. Herzl's message at the first Zionist Congress and his "Altneuland", reechoed sonorously among the Jews who lived in the "Pale of Settlement" of Tzarist Russia. Their hopes, dreams and aspiration were linked to Zion.

Ours was a thoroughly Zionist home. My mother, of blessed

later I heard some sounds of groaning and sighing from the cellar. I called mother and when she opened the door, she found my sister pale and speechless. It appears that she had fainted for lack of air, and was saved from suffocation just in the right time.

I recall yet another episode. Just across the road, opposite the synagogue there was an empty lot that belonged to Yidl Shinevitzer. From my window, I could see the tall trees. In the shade of these trees I saw one day a large group of Red Army soldiers. One of them was punished by the whip to the count of an officer. It was rumored in town that this soldier was flogged thus for plundering Jewish shops in town. It was assumed that the officer was a Jew.

When the Bolsheviks occupied our town their first act was to arrest the local priest. The elders of the Jewish community intervened on his behalf with the Russian commanding officer. Claiming that he was a good and noble man, who helped save Jews from death, they vouched for him that he would not escape.

Those were most difficult years for the Jews of our town. We suffered from all sides. After the Germans evacuated, came the Russians. Then the Poles. The victorious Poles avenged themselves on the Jews. Then the Bolsheviks, who came back, did the same. The priest, who remembered how the Jews saved his life now did his utmost to help Jews when the Poles returned to stay. He took in many Jews into his residence and ordered his Christian followers to guard Jewish stores from plunderers. It was said, that he personally, with the holy cross in his hand, came down to the river bank to save many Jews from being throws into the river to be drowned.

Then, gradually, life returned to normal again. The Polish administration reopened the primary school and also a high school. All the girls attended these government schools and also

"This midnite hour, when our fun begins." Those were days of joy and happiness for me; Then came the night of our performance, when the whole town came to see our puppet show, that was a smashing success !

FIRST CONFLICT WITH A NEW TEACHER

It happened on a Friday. A new woman teacher, whose name was Slupkuvna took over our class. Just before the last period she told us to come to class the next morning on Saturday. I really don't know what made me do it, but I got up and declared proudly: "Only when you, Christians, will go to school on Sundays, will we Jewish children attend on Saturdays." Our new teacher was furious. She was so angry that she spanked my hand, that afterwards became swollen. Then she ordered me to leave the classroom and threw my books after me.

This time I was sure was the end of my schooling. I waited outside until the other Jewish children came out. I knew that my family would not allow me to attend school on Saturday; then I was afraid that I would not be allowed to return because I had dared to talk back to my teacher. We, the Jewish children, decided to appeal to the local priest, about whom I shall have more to tell later on. I told the priest what had happened in class and burst out crying. The priest was a kind and patient man. He tried to calm us and told me that I may come back to school on Monday morning. Sure enough, when we returned to school on Monday morning, we found a new teacher, who even took a liking to me.

DURING THE WAR WITH SOVIET RUSSIA

I don't remember what happened to our school during the war with Soviet Russia, for I was still in the first grade. I do remember, however, how the Bolsheviks plundered and ransacked our town. I remember how my mother, of blessed memory, hid my oldest sister in the cellar, for fear of the Cossaks. A few hours

What next? All my pals were enrolled in the newly opened Polish school, while I had to stay at home to play with my dolls, waiting impatiently for my playmates to come home... Then, one morning I could not stand it any longer and without mother's knowledge joined the other children at the Polish lady's class. I came without pen, pencil or notebook. The children were singing and talking freely, as they could already read and write. Only I felt as an ignorant outsider. When the teacher came into class I burst out crying; first because I came without my mother's permission; secondly, because I had no book or note-book like all the other pupils. It appeared that the teacher recognized me for she smiled kindly. She didn't even ask why I was crying, came over and gave me a pen and a note-book.

When I came home, I was punished just as I had expected. But I didn't mind the spanking, because this time I was not forbidden to go back to school.

The two young ladies who conducted our school came to us from Warsaw, only a short time after the Germans evacuated our town. They were intelligent and very devoted to their work. One of them was called Maria; the other Justina. Maria took the younger class while Justina had the older. Although there were age differences in each of the classes, they managed to conduct their teaching very well, and the children really enjoyed going to school. Our teachers did their utmost to help us in our work and gave special assistance to children of the poorer families. We children admired our devoted teachers. But the older and more orthodox elements of the community were hostile, because they considered them agents of assimilation. The Hassidic Jews did all they could to get rid of them.

I well remember how, just before Purim we were preparing a play and puppet show, in which I had a part. I had to recite some piece about a doll who got up at midnite and sang:

AHUVAH LINCHEVSKY (Ramat Gan)

MY CHILDHOOD MEMORIES

I should like to begin these notes with recollections of my first days in school. I cannot tell exactly when this happened, but I suppose it was during the last days of Kayser Wilhelm's rule, whom the Jews nicknamed "Uncle Velvel".

During the German occupation of our town, compulsary education for all Jewish children was introduced, but at that time I was not yet of school age. One day a young lady came to see us. She asked me, very pleasantly, if I would like to start school. Overcome with joy, I said "yes". Then the lady began to enumerate all the wonderful things the children would do and learn at her school such as: reading, writing, singing and all sorts of handicraft; also go on hikes and present plays. It all sounded so wonderful that I began to dance for joy. Just then my mother came in and asked what the commotion was all about When she heard about the school she immediately responded with a flat "no". It was against the family's tradition to have a child of ours attend a gentile school, and she would not even hear of it. She offered instead to send me to a Hebrew school where I would learn to read the prayers in Hebrew, and also to Sore-Rivkah, the *Shochet's* daughter, for private lessons in Yiddish writing. I cried bitterly, but I knew that mother's word was law. Our visitor, the Polish lady, went away. A few days later my mother did send me to Soreh-Rivkah, but my lessons with her didn't last very long. I must have mastered the art of reading and writing so fast that my teacher herself came to mother and told her that she had no more to teach me . . .

those of our fellow townsmen who survived the Holocaust and felt it was their duty to record their own struggle against the arch-enemy of our people and to tell more about those who trod the path of martyrdom to the extermination camps.

The publication of this memorial book, dedicated to the sacred memory of our destroyed community, was made possible through the relentless efforts of our fellow townsmen now risiding in Israel and the United States, who contributed their literary efforts as well as the financial means. They all deserve fully our appreciation and gratitude.

We are especially grateful to our worthy editor **Mr. David Stokfish,** for his boundless patience and encouraging guidance during these six long years of gathering the material, careful editing and final preparation of the bok for publication. Thanks are no less due to his esteemed colleagues: **Mr. Abraham Knaani** of Tel Aviv, who edited the Hebrew section and to **Mr. Yosef Wilfand** of Kibbutz Ein Hashofet, who translated and edited the English section.

The book thus consists of six sections.

I. There was a town; II. Characters and Portraits; III. The Road of Pain and Doom; IV. Drohichiners in Israel and in land of our Dispesion; V. Memoires; VI. English Section. This subdivision, we felt, would be in the spirit of our martyred community's history. It would also solve the, so called, "language problem" of our times, thus making it possible for our children, as well as future generations of our descendants the world over, to read and learn about the life and final struggle of their ancestors, in the town of their origin.

It is now with a sense of a job completed and a sacred task performed that we humbly present this book to our townsmen and all readers.

Moshe Tzur

Tel-Aviv, March 1969.

FOREWORD

This memorial volume, named in Hebrew and Yiddish — „Sefer Drohichin", is the story of one Jewish community in Poland, situated by the Bug River, whose survivors have undertaken the task of recording its rise, development and tragic end.

The reader will find in this volume memoirs, descriptions, portraits and documents dealing with Jewish life and the history of the community; its active persons in public affairs, its types and odd caracters and the heroic struggle for national and personal existence, down to the very last days just before complete annhilation and doom. These pages relate events of the distant past and more recent years; record the struggle of bygone generations of Jews in all fields of public endeavor: religious, social, political and cultural.

Drohichin was a small town, indeed. It conducted its life in modesty and humbleness. Its inhabitants did not aspire to greatness, because the burden of their meager material existence was heavy on each and all. Yet, in spite of all this, its spiritual and social life was inspired by faith in the goodness and higher meaning of human existence. For the older and deeply religious folks it was the sacred belief in the Hereafter ("olam habah"); while for the youngrer, and more secular elements, it was the ardent belief and struggle for a better and brighter world of equality and justice. Both, the religious as well as secular and worldly elements, shared the lot of our six million brethren in Europe who perished at the hands of Nazi Germany's brutal and beastly murderers.

This period of cruelty and human degradation is fully recorded in the third section of this volume subtitled: **"The Road of Pain and Doom".** The men and women who write the articles of this section are

Foreword 3*

Ahuvah Linchevsky / My Childhood Memories . . 5*

Rabbi Shalom-Shahne Poley (Polakewich /
Our Town Drohichin 15*

Bessy Stotsky / Jewish Girls Saved from Apostasy . 27*

Bella Bronstein / Odyssey of a Jewish Girl . . . 29*

Shmuel Mordehai Lev / Diary of Pain and Suffering . 42*

DROHICHIN-BOOK

Editor: **David Sztokfisz**

PRINTED IN ISRAEL
Tel-Aviv, 1969